BUDAPEST RÉGISÉGEI

LI. 2018

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM
BUDAPEST, 2020

A kötet a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült.

Nemzeti Kulturális Alap

Szerkesztette
Hanny Erzsébet

Szerkesztőbizottság

Népessy Noémi
Láng Orsolya
Terei György
Papp Adrienn
Szilas Gábor
Végh András

Lektorálták Zádor Judit, Takács Miklós, Végh András, Simonyi Erika,
a rajzokat Kuczogi Zsuzsanna, Viemann Zsolt, Kevevári Zsolt, Harazin-Szabó Krisztina, Kangyal Orsolya,
a fotókat Tihanyi Bencze, Szilágyi Nóra,
az idegen nyelvű kivonatokat a szerzők, valamint Serege Anikó és Horváth Dániel készítették.

Tördelés:
Máté István

HU – ISSN 0133–1892

© BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, 2020

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM
BUDAPEST HISTORY MUSEUM

Kiadta A Budapesti Történeti Múzeum
Felelős Kiadó: Népessy Noémi főigazgató

Nyomdai előkészítés és kivitelezés: Kódex Könyvgyártó Kft.
Felelős vezető: Marosi Attila
Megjelent 250 példányban, Book Antiqua betűkkel

TARTALOM – CONTENT – INHALTVERZEICHNIS

TANULMÁNYOK – STUDIES – STUDIEN

ENDRŐDI Anna–LAMM Flóra
A Special Decorated Bowl of the Early Bronze Age Bell Beaker–Csepel Group and Its Social Background . . . 7
A kora bronzkori Harangedény-Csepel csoport különlegesen díszített tálja és annak társadalmi háttere 17

GABLER Dénes
Terra sigillaták a vízivárosi római telepről (Budapest, Kacsa utca 13-25.) . . . 27
Terra Sigillaten aus dem römischen Vicus in der Wasserstadt . . . 72

FACSÁDY Annamária–VISY Zsolt
Két kerámia phallus Aquincumból . . . 85
Zwei Keramikphallen in Aquincum . . . 88

TÓTH Anikó
Honfoglaláskori temető a Harsánylejtőn . . . 91
Cemetery in Harsánylejtő from the Hungarian Conquest period . . . 109

IRÁSNÉ MELIS Katalin
Kemencék, műhelyek, ipartelepek a dél-pesti, 11–13. századi falvakban . . . 135
Öfen, Werkstätte, Industriegelände in den Dörfern in Süd-Pest im 11-13-Jh. Budapest XXIII. Soroksár, Várhegy (Burgberg), Autobahn M0 . . . 162

PÉTERFI Bence
Az óbudai Lajos utca 163–165. sz. telkek legkorábbi, középkori rétegei . . . 191
Ceramics from the 11th-13th Century Found in Lajos Utca Lot 165-167, (Ó)Buda . . . 205

SZIGETI Judit
Egy késő Árpád-kori kerámia anyag a budai várból (Karmelita épületegyüttes) . . . 227
A ceramic finding assemblage from the Late Árpád Age of Buda (Carmelite Building Complex) . . . 238

KOMORI Tünde–POMÁZI HORVÁTH Viktória
Kora újkori bőrcserző műhely Pesten (V., Molnár u. 7-9.) . . . 253
A Tannery Workshop in Pest from the Early Modern Period . . . 262

GYÖNGYÖSSY Márton
Aranypénz-hamisító műhely a késő középkori Budán? . . . 275
Gold coin counterfeiting workshop in Buda . . . 281

DARÓCZI Szabó Márta–DARÓCZI SZABÓ László
Tevék a török kori Budáról és Pestről . . . 283
Camels from Buda and Pest in the Turkish Period . . . 295

Papp Adrienn–Sudár Balázs
Oszmán íjászgyűrűk a Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményében 307
Ottoman archery thumbrings in the Budapest History Museum 322

MEGEMLÉKEZÉS – NECROLOGY – NEKROLOG

Kérdő Katalin
Összeállították: Zsidi Paula, Méreg Erzsébet, Bordás Attila 331

Kovács Eszter
Összeállították: Végh András, Kovács Valéria, Bordás Attila 341

Rövidítések – Abbreviations – Abkürzungen
Összeállította: Hanny Erzsébet 361

TANULMÁNYOK

Anna Endrődi – Flóra Lamm

A SPECIAL DECORATED BOWL OF THE EARLY BRONZE AGE BELL BEAKER–CSEPEL GROUP AND ITS SOCIAL BACKGROUND

Introduction

Dunadűlő út (Dunadűlő street, administrative topographical number: 206882) is located in the XXIst district of Budapest, parallel to the Ráckeve / Soroksár branch of the Danube, approximately 100 m of the current river bed. (*Fig. 1. m site 1.4.*) The area between the sandy riparian stripe and the street was filled with soil. According to the narrative of the locals it was used as refuse dump till the 1990–ies, later on it was turned into a park by landscaping.

The archaeological research history of Dunadűlő út (house numbers 15–41., between Halásztelek and Szigetbecse street) can be linked to the name of R. Schreiber and goes back to the end of the 1950–ies.[1] The next report is dated to the autumn of 1984 when in the course of planting the gas pipeline in Dunadűlő út between the streets Szigetújfalu– and Halásztelek utca, on 26.09 1984 R. Schreiber collected prehistoric finds from the waste sediments of the ditch. According to her notes, the ditch was 90 cm wide and 1.50 cm deep, running parallel to the Ráckeve / Soroksár branch of the branch of the Danube. The layer sequence observed was the following: from the surface till the depth of –60–70 cm, drift sand, under the sand, 40–50 cm thick prehistoric humus. The observed features were deepened from this layer.[2] Unfortunately we do not know more about these archaeological features. The finds collected in the autumn of 1984 were dated by R. Schreiber into three periods within prehistory, i. e. Neolithic (Linearband Ceramic Culture), Copper Age (Baden Culture) and Early Bronze Age Bell Beaker– Csepel Group material.

After this, the before mentioned area remained undisturbed for a long time. New observations were made by A. Horváth M. and G. Gyenes in 2013 along the Dunadűlő út, on the parts pertaining to houses 15–41., partly parallel to the line of the gas pipeline at a distance of a few meters to the Southwest direction where new ditches were planted for the sewer backbone and the short ditches and shafts connecting it to the houses. The area investigated yielded, apart from Neolithic and Copper Age finds, altogether eleven features assigned to the Bell Beaker Culture.[3]

The most recent results of the archaeological research of the area were brought about in 2018 when during the construction of the water pipeline a new area was investigated to the south–west of the communal sewer built in 2013 in the direction of the gardens and the road proper affecting a patch of grassy and bushy area on the phase of the road between the houses 14–37. in the Dunadűlő street, XXIst district. The area in question is about 350 m long with a 30–60 cm wide ditch, the connecting ditches and the garden shafts. Altogether 23 stratigraphical units could be separated here. (*Fig.1. 4, 5.*) The features could be identified only in the section walls,[4] however, several pottery fragments assigned to the Bell Beaker– Csepel Group were unearthed here including fragments of the eponym beakers (*Fig. 5. 1–3, 6*), fragments of pots decorated with finger imprinted ribs (*Fig. 5. 5., 7.*) and the rim of a bowl with stamped ornament. (*Fig. 5., 6.*) During the previous archaeological observations, fragments of strap handle jugs (*Fig. 6. 2, 3.*) and that of a small cup with ears (*Fig. 6. 1.*) were recovered.

The pedestal bowl with special ornamentation, decorated both on the external and the inner side was found in front of the house 33. in the Dunadűlő street, on the south–western part of the ditch for the water conduit oriented N/NE – S/ SW, at the depth of –150 cm from the current ground level. The outlines of the feature were spotted in the section of the ditch. (*Fig. 1. 4.*) The feature must have been a large pit transsected in NE–SW direc-

[1] BTM Archives: 540–77
[2] BTM Archives: 1509–86
[3] Observations by Horváth 2013; BTM Archives: 3591–2013
[4] Observations by F. Lamm 2018; BTM Archives: 6849–2018

tion by the ditch deepened for the water conduit and parallel to this, by an exploring trench for gas pipeline. The feature hosting the bowl was disturbed on the upper parts, probably by former landscaping operations. It became apparent in the depth of some A –60cm from the current ground level (SE 300). The upper layers (extending for 30–40 cm thickness) comprised a large amount of animal bones (SE 277/1), terminated at the bottom on the south–western part by a burnt layer with charcoal and ashes (SE 277/2).[5] Under this, a 30–50 cm thick compact dark brown layer (SE 277/3) could be observed, followed by a 20–25 cm thick light brown layer (SE 277/4). Under these, a dark brown argillaceous layer (SE 277/6) could be observed in 40–50 cm thickness. From this layer came to light our pedestal bowl (SE 277/5) with straight cut rim, arched truncated conical body, decorated with stemped ornament on inner and external side. The vessel was black burnished, smoothed surface specimen. The bottom of the pit was documentable. Under the bottom of the pit yellowish, sandy subsoil (SE 302) was found. (*Fig. 1. 4.*)

On the basis of preliminary archaeological work at Dunadűlő street we could state that in the length of approximately 265 m, interrelated archaeological features belonging to the Bell Beaker–Csepel Group could be documented,[6] as integral parts of the chain of Bell Beaker–Csepel Group settlements along the Ráckeve (Soroksár) branch of the river Danube, known so far only from partly excavated sites.[7] (*Fig. 1. 3.*)

The settlement historical endowments of the Csepel–Island in the period of the Bell Beaker–Csepel Group

Archaeological research on the Csepel Island started from the 1960–ies onwards, connected to industrial and public utility constructions along the western shores of the island (Csepel, Cement Factory; Csepel, Waterworks, the Háros embankment of the Danube) with smaller surface rescue excavation unearthed smaller and bigger pits and pit complexes.[8] Observations on the inner structure of the former settlements could not be made at this time. Along the eastern embankment, in the vicinity of the Soroksár branch of the Danube, details of the habitation sites belonging to the Bell Beaker chain of settlements following the river bank came to light: Budapest, XXIst district, Hajós road, Királyhágó road, Kökényes street, Halásztelek street, Szigetújfalu street.[9] Apart from the small surface excavations and the collection of topographical data, the first major surface settlement excavation took place on the eastern side of the Csepel–Island. At the site Csepel, Hollandi road, R. Schreiber performed excavations in the 1960.[10] On the cca. 600 m^2 intact area of the settlement largely destroyed by the sand pit, apart from refuse pits, traces of pole–post structure buildings, i.e. postholes (approx. 120 postholes) were also found. These features were reconstructed later on by A. Endrődi as houses.[11] On the southern part of the Csepel–Island we have to mention the site Szigetcsép, Tangazdaság,[12] where a smaller detail of a Bell Beaker settlement was unearthed.[13]

On the northern part of the Csepel Island, mainly on the basis of sporadical data, it was hypothesed that the long chain of settlements located immediately by the river was accompanied by a row of cemeteries situated a bit further, some hundred meters from the riverside. In course of the archaeological research implemented on the northern tip of the Csepel–Island, during the construction of the service road to the Szennyvíztisztító road, settlement features and burials of the Bell Beaker–Csepel Group could be observed along the bank of the Danube.[14]

To the south of the afore mentioned sites, during preliminary rescue excavations for the motorway M0 in 1988–89 at Szigetszentmiklós–Üdülősor site, A. Endrődi could find settlement details of the Bell Beaker–Csepel Group on a much larger surface, approx. 2500 m^2 as well as a cemetery of the same culture, offering the possibility to make observations on settlement history. During the reconstruction and widening of the motorway between 2008 and 2010, new details of the site came to light. On the basis of surface finds, the extent of the settlement was estimated to cover 2.5 – 3 ha, out of which (in total) 14,000 m^2 could be excavated. On this large surface nine new houses were discov-

[5] Obserations by F. Lamm 2018

[6] Horváth 2014 32–34., observations by Lamm F. 2018, BTM Archives: 6849–2018

[7] Endrődi–Reményi 2016. 27. Fig. 10., Horváth 2014. 133. (Csepel–Dunadűlő út, Hollandi út, Szigetszentmiklós–Üdülősor, Szigetszentmiklós Felsőürgehegyi–dűlő)

[8] Csepel, Cementgyár; Csepel, Vízmű, bank of the river Danube by Háros

[9] Schreiber 1968

[10] Schreiber Rózsa 1960 – Hollandi út 21, BTM Archives: 542–77, 1968 – Hollandi út 25, BTM Archives 7316–2019

[11] Endrődi–Reményi 2016. 74.

[12] Excavations by József Korek and István Ecsedy, 1974.

[13] Endrődi–Reményi 2016. 13–24.

[14] Endrődi–Horváth 2009b. 182–184.

ered, similar in structure to the formerly excavated houses, with pole post structure and arched walls, oriented in west-northwest to east-southeast direction. The length of the houses was 10–16 m while their width varied between 4–6 m.[15] The houses were similar to the buildings excavated at Budapest–Albertfalva. The cemetery associated with the settlement was found across a small branch of the Danube in a distance of approx. 350 m from the settlement.

An important southern site of the chain of settlements is Szigetszentmiklós–Felső Ürge–hegyi dűlő where, apart from settlement features, several graves came to light as well.[16] The Csepel, Dunadűlő street settlement details fit well into the north–south oriented chain of settlements along the Danube. (*Fig. 1. 3.*) Formerly our research in the complete cross–section (east to west) on the Csepel Island clarified that the settlements proper of the Early Bronze Age Bell Beaker–Csepel group were located along the banks of the Soroksár branch of the Danube and its main course, while the cemeteries were located further on inside the island. The inner parts of the Csepel Island were void of archaeological features.[17]

Pedestal bowl

The pedestal bowl fragment found at the depth of –150 cm in the ditch of the sewer at 33. Dunadűlő út, (XXIst District, Csepel) was of brown colour, its wall thickness 1 cm, decorated on both external and inner sides. The pedestal part is low, realised in the form of a six–pointed star, pressed in on the central part. It is restored to full vessel. Dimensions: H.: 7.3 cm, diameter of the rim: 20.7 cm, diameter of pedestal: 10.4cm, thickness of the pottery wall: 1 cm. Inv. nr. 2018.10.277.1. (*Fig. 2. 1–3.*)

Decoration on the inner side: on the bottom of the vessel there is a ring with 5.5 cm diameter, ornamented with zig–zag motive. The inner part of the ring is not decorated, with smoothed surface. (*Fig. 3. 2.*) The ring is a starting point for 4 V shaped motives situated opposite to each other, the wide opening of the V extends till the margins. The surface in between the V shapes is undecorated. (*Fig. 3. 1.*) Between two V motifs there is a bunch of lines filled with zig–zag pattern, the space in between is ornamented with impressed (!) technique. In between the other two V motifs we find also impressed decoration, with more dense pattern. On the horizontal surface of the rim there are hatched triangles situated in triple bunches. (*Fig. 3.*)

Decoration of the external parts: the six–pointed low. solid pedestal part is surrounded by, from plan view, by diamond pattern fitted in between double stamped rings, arranged in two rows. (*Fig. 2. 3; Fig. 3. 3.*) Under the rim, we find zig–zag motive. Both on the external and the inner part we can observe traces of former incrustation. The bowl was found in fragmented form was completed and restored. The formation of the pedestal part can be considered a variation of the cross–formed pedestals.

The systematical elaboration and typology of the Early Bronze Age pedestal bowls is associated with the name of G. Kulcsár;[18] some of her conclusions are cited here because of relevance to the evaluation of the bowl found on Csepel Island.

The base form of the vessel can be found in the Makó–Kosihy–Čaka and Somogyvár–Vinkovci Cultures as well as the Late Vučedol context in Transdanubia in the beginning of the Early Bronze Age.[19] In the comprehensive studies by G. Kulcsár[20] it was stated that the pedestal bowls with internal decoration have a "culture specific" significance, noting that several specialists[21] associated them with some – more or less – groups and subgroups. In the opinion of G. Kulcsár, the most thorough typological analysis was published by I. Burger (1980)[22] who studied the bowls in three chronological horizons, starting from the Kostolac – Vučedol I. period and terminated by the „Montenegro–type" and the post–Vučedol bowls. The early ornamentation style is characterised by string imprint and pseudo–string imprint specimens with six–pointed star motive. Their origin can be associated, according to Burger, with the western expansion of the Pit–Grave Culture.[23]

Hungarian research by R. Kalicz–Schreiber and N. Kalicz[24] restricted the distribution of the bowls with inner decoration to the Ist phase of the Early Bronze Age.

In her comprehensive study, G. Kulcsár classified bowls with inner decoration found on 194

[15] Endrődi–Horváth 2009a. 153–156; Endrődi–Gyulai 2011. Fig. 7.

[16] Patay 2013. 287–317.; Endrődi–Reményi 2016. 13–19. (with detailed bibliography on the settlement history of the Bell Beaker–Csepel group: Endrődi–Reményi 2016. chapter 2.)

[17] Endrődi–Horváth 2002. 28–29.

[18] Kulcsár 1999a.; 1999b

[19] Kulcsár 1999a

[20] Kulcsár 1999a.; 1999b

[21] Novotný 1955, Korošec 1961, Neustupný 1966.

[22] Burger 1980. 11–45.

[23] Kulcsár 1999a 117.

[24] Kalicz–Kalicz-Schreiber 1997. 84.

sites into two horizons: 1. Late phase of Vučedol, Somogyvár–Vinkovci and 2. Makó–Kosihy–Čaka Cultures. 5 main types were separated on the basis of the location of the ornaments and the pedestal forms were treated separately.[25] Their most recent occurrence was observed, in her opinion, in the period of the Bell Beaker Culture.[26]

A few pedestal bowls with inner decoration of the Makó Culture were described from the territory of Budapest:

Budapest IIIrd district, Aranyhegyi út from scattered cremation burial (*Fig. 1. 2. 2. site*) and fragments from settlement features[27] (*Fig. 4. 4.*), as well as fragments from settlement features[28] from Budapest, III. Békásmegyer,–Buváti site. (*Fig. 1. 2. 1. site, Fig. 4. 3.*)

The burial at the Aranyhegyi út site can be dated in our opinion to the Late Makó period, the finds apart from the bowl having the characteristic elements of the Early Nagyrév Culture. Notably, the wide mouth biconical pots with strap handle and unfolding rim,[29] the parallels of which were found at Szigetszentmiklós–Üdülősor in the depot find assigned to the Early Nagyrév Culture.[30] This vessel type is also known from the burial find assemblages of Rákóczifalva,[31] and Tószeg–Ökörhalom[32] as well as from the site Sövényháza–Kőtörés.[33] The anthropomorphic flask, with conical form on the lower third of the vessel, was listed in the study of G. Kulcsár as a unique form of the Makó Culture without parallels.[34] In our opinion this vessel could be better interpreted as a forerunner of the Nagyrév Culture vessel forms.[35] The find assemblage of the scattered cremation burial can be dated, accordingly, to the period contemporary with the early phase of the Nagyrév Culture, most probably coexisting with the population of the Bell Beaker–Csepel group.

Recently, along the track of the M0 motorway, a pedestal bowl of the Early Bronze Age Makó culture was found at the site Budapest, XVIIth district Rákoscsaba, Péceli út (M0 BP06) (*Fig. 1. 2, 3. site*). An outstanding find assemblage of the period is a depot comprising 11 vessels, dug in the humus layer where one of the most decorated objects is a pedestal bowl with cross–shaped footing, decorated both from the inner and the external side. (*Fig. 4. 1, 2.*)[36]

The pedestal bowls unearthed from Óbuda were similar to the bowls of the Makó Culture, most of them undecorated on the external side. They have a truncated conical hollow pedestal footing, the inner side is decorated with engraved and stitched motifs, comprising typically hatched triangles. The bowl found on the southern parts of Pest (Péceli street) is special, with hollow cross–form pedestal, with stitched decoration both the external and inner side; from the outside, decorated with hatched triangles, on the inner side, ornamented with smaller and bigger hatched triangles placed opposite to each other at the apices. These motifs divide the inner surface of the vessel into four parts. The rim is decorated with engraved zig–zag motive and parallel bunches of linear ornaments. (*Fig. 4. 1, 2.*)

Bowls with cross–form pedestal appear already by the Early Makó Culture,[37] on the Transdanubian sites of the culture. At the same time, they are present in small numbers in the Somogyvár–Vinkovci Culture,[38] such as the bowl from Szombathely.[39] The pedestal bowl found in the Pécel vessel depot can be dated to the early phase of the Makó Culture on the basis of the published find assemblage and can be evaluated as an imitation of a bowl type from the Vučedol Culture. These considerations support the view of G. Kulcsár, assigning the use of this specific type in Transdanubia to Late Vučedol – Early Somogyvár–Vinkovci period.[40] In respect of the bowl found as grave goods at the Aranyhegyi út site, she is supposing "Somogyvár–Vinkovci influences appearing in Makó Culture environment".[41]

In her monograph on the Makó Culture, G. Kulcsár noted that the late use of the pedestal bowls had appeared on the territories formerly occupied by the Makó Culture. A possible proof for that can be the two pedestal bowls found at Tököl, in burial context of the Bell Beaker culture.[42]

The ornamentation of the bowls found at Tököl (*Fig. 4. 5, 6.*) found on the territory of the Bell

[25] KULCSÁR 1999b. 128, 132.
[26] KULCSÁR 1999b. 141.
[27] KALICZ-SCHREIBER 1994. Abb. 2.2a–b., Abb. 4.1a–b.
[28] SCHREIBER 1972. 152. 1.k. 4.
[29] SCHREIBER 1972. 2. kép 3.
[30] ENDRŐDI 2013. 3. kép 3.
[31] CSÁNYI 1982. 8. kép, 1, 2.
[32] CSÁNYI 1982–83. 13. kép 2.; BÓNA 1963. Pl. I. 9.
[33] KALICZ-SCHREIBER 1984. 42. kép 6.
[34] KULCSÁR 1999b fig. 20.V, 99.
[35] KALICZ-SCHREIBER 1984. 45.t. 6, 7.
[36] KOROM 2009. Thanks to Anita Korom for the possibility of using the photo
[37] KULCSÁR 1999a. 121.
[38] KULCSÁR 1999b. 119.
[39] KULCSÁR 1999a. 2. t. 39.
[40] KULCSÁR 1999b. 117–120.
[41] KULCSÁR 1999b. 122.
[42] KULCSÁR 1999b. 141.; SCHREIBER 1984. 34. t. 5, 6.

Beaker–Csepel group remind us to the bowls of the Makó Culture, however, they are decorated from both the inside and the external side by engravings. The pedestal part is widening in both cases which is not typical for the bowls of the Makó Culture. The pedestal part of one of the bowls is so–called windowed, reminding us to the pedestal vessels of the Nagyrév Culture.[43] The internal "check–board" decoration of the bowl is a characteristic feature of the Makó–Kosihy–Čaka bowls.[44]

The *formal*[45] analogies of the bowl found at *Csepel, Dunadűlő út* could be found among the cross–formed pedestal bowls of the Makó–Kosihy–Čaka Culture: e. g., pottery finds from Hódmezővásárhely–Gorzsa,[46] Szarvas, Debrecen, Oszlár, Szigetmonostor sites[47] can be enumerated here. Bowls with cross–form pedestal can also be found in low number within the Somogyvár–Vinkovci Culture, e.g. on the localities Polány, Szombathely–Körmendi út[48]. Therefore, Gabriella Kulcsár supposed that the use of bowls with cross–form pedestal was restricted to the period of the Late Vučedol–Early Somogyvár–Vinkovci Culture.

The wall of the Dunadűlő út bowl is rather thick (approx. 1 cm), which is an unusual feature within the pottery art of the Bell Beaker–Csepel group; in our opinion it is more related to the Makó Culture tradition. The speciality of the cross–formed pedestal bowl from Csepel–Dunadűlő út is apparent in its decoration. The bowl is lavishly decorated both the inner and the external side with stamped decoration (*Fig. 3. 1–3*), characteristic of the Bell Beaker culture in general (*Fig. 3. 4, 5*), a culture–specific technique. These stamped decoration patterns were usually applied on the Bell Beakers proper and the rim of bowls, sometimes filled with incrustation. These objects were characteristic elements of the "Bell Beaker package", and could probably carry some sacred significance as well.[49]

The joint occurrence of different Early Bronze Age pottery types, even within one grave, the appearance of various ornamental motifs on one vessel is a well–known phenomenon within the EBA cultures in Budapest and its environs. Using pottery finds as arguments, we could demonstrate that the Bell Beaker–Csepel group had established intensive contacts with the Makó, the Somogyvár–Vinkovci and the Early Nagyrév Cultures, respectively, while preserving their specific character.[50] Among the settlement finds found on the Csepel Island, the best example is probably the vessel with asymmetrical handle unearthed from Szigetszentmiklós,[51] preserving and incorporating elements of the Bell Beaker Culture, the Early Nagyrév and Makó Cultures in form and decoration.

The Bell Beaker–Csepel group therefore incorporated effects of the neighbouring cultures (Late Makó, Somogyvár–Vinkovci and Proto–Nagyrév Cultures), as presented formerly by R. Kalicz–Schreiber several times.[52] These multicultural effects could be demonstrated also on the sites lying to the North of the settlement treated in this study, e.g., among the Albertfalva settlement finds.[53]

It was stated before that on the sites with favourable geographical endowments along the Danube, inhabited intensively during several archaeological periods like the Békásmegyer part of the riverside and the valley of the nearby Aranyhegyi–stream significant cemetery and settlement parts of the Bell Beaker–Csepel group are known,[54] probably contemporary with the sites of the Makó Culture along the Danube.[55]

The mosaic– like character in the cultural units typical for the 2nd part of the Early Bronze Age, apart from the adaptation of certain elements from the ornamental motifs of the pottery workshops of related cultures, the prestige objects of the settlements and burials of the Bell Beaker–Csepel group sites, the general features of its pottery show close relation to the Central European Bell Beaker circle, in the first place, the Moravian regional group.[56]

The pedestal bowl found at Csepel–Dunadűlő út is a special representative of the above mentioned multicultural connections. In our case, the probably peaceful connection of the Bell Beaker–Csepel group and the people of the Makó–Kosihy–Čaka culture as well as the merging of the identities of the two cultures are apparent in the application of Bell Beaker decoration technique on a Makó type bowl.

43 see Kalicz-Schreiber 1984 Taf. XXXIV/6.
44 Schreiber 1984. 20. t.
45 with low cross–form pedestal, arched truncated conical form body and straight cut rim
46 Kalicz-Schreiber 1984. 20. t. 5.
47 Kulcsár 1999b. 28.t. 4–11.
48 Kulcsár 1999a. 2.t. 39.
49 Endrődi–Pásztor 2006.
50 Endrődi 2013b. 267–271.
51 Endrődi 1992. 93–94, 15. kép
52 Kalicz-Schreiber 1984.; 1991.; 1999.
53 Endrődi–Reményi 2016.
54 Kalicz-Schreiber–Kalicz 2001.; Virág–Szilas 2010. 41–42.
55 Kulcsár 2009/b. 35–38. Fig. 7, Schreiber 1972.; Kalicz-Schreiber 1994.
56 Endrődi– Reményi 2016.

RITUAL USE OF THE PEDESTAL BOWLS

The special significance of the pedestal bowl found in the Aranyhegyi út grave was already pointed at by R. Kalicz–Schreiber.[57] In her comprehensive work, G. Kulcsár did not specifically consider the ritual significance of the bowls, simply mentioned that some researchers attribute such (sacral) function to this bowl type.[58]

In course of the analysis of the system of decoration of the Vučedol culture, A. Durman and later on also E. Pásztor observed that the array of motifs is characterised by the numeral four,[59] and they stressed, in connection of the analysis of the Vinkovci vessel, its archaeoastronomical implications. Four symmetrically placed triangles with apices on the same circle, with concentrical circles in the area included[60] is a typical feature of the Vučedol pedestal bowls with inner decoration, associated with the symbol of the Sun.[61] This quadruple division did appear on the Bell Beaker pedestal bowls of Vučedol tradition with inner decoration (*Fig. 4. 4, 5.*), but the incised decoration of concentric circles, often filled with incrustation (Sun) was already missing from the intermittent areas as we can see on the Dunadűlő út vessel (*Fig. 3. 1–3.*), or it is replaced by other motifs. (*Fig. 4. 4, 6.*)

The ornamental motive considered by the author as symbol of the Sun on the Bell Beaker–Csepel group vessels appear in different form. On the so–called "associated pottery" ("Beigleitkeramik") found mainly in graves and less typically, on settlement material of the Bell Beaker–Csepel group, we can find knobs surrounded by incised concentrical circles or plastical circular ornaments symbolising the Sun as abstract and schematical geometrical marks, system of symbols.[62] A good example for that is the vessel found in the cremation urn grave Nr. 3. on the Northern apex of the Csepel Island (Csepel–Szennyvíztelep), used as urn and covered with a lid bowl on the side of which we can observe plastical ornaments with circular applied rib and knob in the middle.[63]

Effects on the Late–Vučedol, Makó Culture and Bell Beaker–Csepel group potteries therefore prevail from another direction. The Vučedol tradition pedestal bowls of the Csepel group were in use during the 1–2a–b phase of the Early Bronze Age; in our opinion, however, they were loosing their original function during the existence of the Bell Beaker–Csepel group. The pedestal bowl unearthed at Csepel–Dunadűlő street proved the system of contacts of the Bell Beaker–Csepel group with the Makó Culture. In the sacral practice, however, the main role is played within the Bell Beaker context by the iconic footed bowls expressing identity, regarded as prestige objects and often found among grave goods which cannot be associated with the Vucedol tradition bowls or the bowls of inner decoration belonging to the Makó Culture.

Sun, as a symbol appeared in the life of the Csepel group on other vessels, finds and settlement features[64] according to another tradition, connecting them to the Western groups of the Bell Beaker Culture.

SUMMARY

In conclusion we can say that the lavishly decorated bowl found in the water drainage ditch in front of the house 33. Dunadűlő street can be considered unique, in spite of good parallels in the Early Bronze Age Makó–Kosihy–Čaka, Somogyvár–Vinkovci circle as well as the Late Vučedol period,[65] because of the form features and the richness of decoration as well as its mixed character.[66] The pedestal bowl found at Csepel, Dunadűlő street in fragmented form is a good example of the coexistence of Early Bronze Age cultures, expression of multicultural contacts and impression of the social processes taking place during the second phase of the Early Bronze Age. The bowl with special decoration can be assigned by form to the Makó Culture, by decoration, to the Bell Beaker–Csepel group. Though it was found in settlement context we presume that it was produced to be deposited as burial grave goods. The analogies found on the North Transdanubian quarters of the Makó–Kosihy–Čaka Culture were typically found as grave goods for scattered cremation graves while on Transdanubian sites similar decorated bowls were found in the Late Vucedol period and

[57] KALICZ-SCHREIBER 1994. 45.
[58] KULCSÁR 2009. 319.
[59] DURMAN 2001. 18. fig., PÁSZTOR 2015. 263.
[60] DURMAN 2001. 3. fig.
[61] DURMAN 2001.; PÁSZTOR 2015
[62] ENDRŐDI–PÁSZTOR 2006.
[63] PÁSZTOR–PÁSZTOR 2006. Fig. 2.
[64] PÁSZTOR–REMÉNYI 2016. 93–99.
[65] KULCSÁR 1999a. 134–139.
[66] Form and finish – thickness of vessel wall and vessel bottom – remind us more to Makó culture stylistic features, while details of the ornamentation and the extension of the ornament on the complete surface of the vessel reminds us more to Bell Beaker culture proper.

the settlements of the Makó Culture.[67] The ritual function of the Dunadűlő street bowl is also indicated by the large quantities of animal bones found in the overlying layers,[68] as well as the thick layer of charcoal in the sediment.

The so far unique bowl indicates the diversity of the system of social contacts for the Bell Beaker–Csepel group.

[67] Kulcsár 1999a. 117, 120–121.

[68] the archeozoological study may contribute with further details to the knowledge on the pedestal bowl discussded in the current study.

REFERENCES

Bóna 1963 — Bóna, I.: The cemeteries of Nagyrév culture. Alba Regia 2-3. (1961-62. [1963]), p. 11–24.

Burger 1980 — Burger, I.: Die kronologische Stellung der Fußschalen in den endneolithischen Kulturgruppen Mittel– und Südosteuropas. In: Vorzeit zwischen Main und Donau. Neue Forschungen und Funde aus Franken und Altbayern. K. Spindler (Hrsg.) Erlangener Forschungen, Reihe A 26 Nürnberg 1980., p. 11–45.

Csányi 1982–83 — Csányi M.: A Nagyrév kultúra leletei a Közép–Tiszavidékről = Finds of the Nagyrév culture in the middle Tisza region. SZMMÉ 4. (1982–83), p. 33–66.

Endrődi 1992 — Endrődi, A.: The settlement and cemetery of the Bell–Beaker Culture in the district of Szigetszentmiklós = A korabronzkori Harangedény kultúra telepe és temetője Szigetszentmiklós határában. Budapest, BTM Műhely 5/1. (1992), p. 83–200.

Endrődi 2013a — Endrődi, A.: Recent Data of the Settlement History and Contact System of Bell Beaker–Csepel Group = Újabb adatok a Harangedény–Csepel csoport településtörténetéhez és kapcsolatrendszeréhez. In: Ősrégészeti tanulmányok = Prehistoric Studies I. „Moments in Time" Papers presented to Pál Raczky on His 60 th Birthay (eds: A. Anders, G. Kulcsár) Budapest, 2013., p. 693–707.

Endrődi 2013b — Endrődi, A.: Effects of cultural contacts on the burial rites of the Bell Beaker – Csepel Group. In: Around the Petit–Chasseur site in Sion (Valais, Switzerland) and New Approachs to the Bell Beaker Culture. (Proceedings of the International Conference held at Sion (Switzerland) October 27th–30th, 2011. M. Besse (Ed.) Archeopress Archaeology (2014), p. 259–277.

Endrődi–Horváth 2002 — Endrődi, A. – Horváth, M. A.: Kora bronzkori és avar kori sírok Budapest, Csepel–szigeten = Early Bronze Age graves at Budapest, Csepel–Island. Budapest, 2002., II. p. 27–47. (Régészeti kutatások Magyarországon 1999)

Endrődi– Horváth 2009a — Endrődi A – Horváth M. A.: Régészeti kutatások Szigetszentmiklós–Üdülősoron, az M0 autópálya nyomvonalán = Archaeological investigations at Szigetszentmiklós–Üdülősor in the path of the M0 motorway. AqFüz 15. (2009), p. 150–166.

Endrődi– Horváth 2009b — Endrődi A – Horváth M. A.: Budapest, XXI. Ker Csepel–északi szigetcsúcs, Hrsz.: 20990/4, 209996, 209973, 209973, 210011". AqFüz 15. (2009), p. 182-184.

Endrődi–Gyulai 2011 — Endrődi, A. – Gyulai, F.: Funerary rituals of Bell Beaker Csepel Group: burials with circular ditches on Csepel Island. In: International Conference in Sion, Valais, Switzerland, Autour du Petit–Chasseur a Sion, Preactes 50 ans néolithique prehistoire archéologie, Sion, 27–30 october 2011. p. 67.

Endrődi–Pásztor 2006 — Endrődi, A. – Pásztor, E.: Symbolism and Traditions in the Society of Bell Beaker–Csepel Group = A szimbolizmus és a tradíciók szerepe a Harangedény–Csepel Csoport társadalmában. ArchÉrt 131. (2006), p. 7–25.

Endrődi–Reményi 2016 — Endrődi, A. – Reményi, L.: A Bell Beaker Settlement in Albertfalva, Hungary (2470–1950 BC) Budapest, 2016

Horváth 2014	Horváth M. A.: Beszámoló a Budapest, XXI.ker. Csepel–COL 4LOT2 csatornafejlesztés régészeti munkálatairól II. AqFüz 20. (2014), p. 132–134.
Kalicz–Kalicz-Schreiber 1997	Kalicz N. – Kalicz-Schreiber R.: A Somogyvár–Vinkovci kultúra és a Harangedény–Csepel csoport Budapest kora bronzkorában = Die Somogyvár–Vinkovci–Kultur und die Glockenbecher in der Frühbronzezeit von Budapest. Savaria 24/3., (1998–1999), p. 83–114.
Kalicz–Schreiber 1984	Kalicz-Schreiber, R.: Komplex der Nagyrév–Kultur. In: N. Tasič (ed.) Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. Beograd, 1984., p. 133–191.
Kalicz–Schreiber 1991	Kalicz-Schreiber R.: A Somogyvár–Vinkovci kultúra dél–északi irányú közvetítő szerepe a korabronzkorban. Die Vermittlungsrolle in Süd–Nord Richtung der Somogyvár–Vinkovci–Kultur in der frühen bronzezeit. BudRég 28. (1991), p. 9-44.
Kalicz–Schreiber 1994	Kalicz-Schreiber, R.: Siedlungsfunde und ein Brandgrab der Frühbronzezeitlichen Makó–Kultur in Budapest = A korabronzkori makói kultúra telepleletei és hamvasztásos sírja Budapesten. Zalai Múzeum 5. (1994), p. 39–60.
Kalicz-Schreiber–Kalicz 2001	Kalicz-Schreiber, R. – Kalicz, N.: Were the Bell Beaker as Social Indicators of the Early Bronze Age in Budapest. In: F. Nicolis (ed.) Bell Beakers today, Pottery, people, culture, symbols in prehistoric Europe, Proceedings of the International Colloquium Riva del Garda (Trento, Italy) 11–16 May 1998. Trento, 2001., p. 439–458.
Korom 2009	Korom A.: Régészeti kutatások Budapest peremén = Archaeological investigations ont he outskirts of Budapest. Endrődi Anna, Szilas Gábor (eds.), Budapest, 2009.
Korošec 1961	Korošec, P. In: Zbornik za drustvene nauke. 28. (1961), p. 21.
Kulcsár 1999a	Kulcsár G.: Korabronzkori belső díszes talpas tálak a Dunántúlon. Savaria 24/3. (1998–1999), p. 115–135.
Kulcsár 1999b	Kulcsár, G.: The Beginnings of the Bronze Age in the Carpathian Basin. The Makó–Kosihy–Čaka and the Somogyvár–Vinkovci Cultures in Hungary. Budapest, 2009. In: VAH 23. Budapest, 2009.
Kulcsár 2009	Kulcsár, G.: The Beginnings of the Bronze Age in the Carpathian Basin. The Makó–Kosihy–Čaka and the Somogyvár–Vinkovci Cultures in Hungary. In: VAH 23. Budapest, 2009.
Neustupný 1966	Neustupný, E.: K mladšimu eneolitu v Karpatske kotlinem = Zum jüngeren Äneolothikum im Karpatenbecken. SlovArch 14/1. (1966), p. 94–96.
Novotný 1955	Novotný, B.: Slavonska kultúra v Ceskoslovensku. SlovArch 3. (1955), p. 5–69.
Pásztor 2015	Pásztor E.: Magyar Archeoasztronómiai Kutatások II. Légköri jelenségek szimbólumai bronzkori ábrázolásokon. Magyar Régészet 2015. tavasz: *http://www.magyarregeszet.hu*
Patay 2013	Patay, R.: Bell Beaker Cemetery and Settlement at Szigetszentmiklós: First Results. In: V. Heyd, G. Kulcsár, V. Szeverényi (eds.) Transition to the Bronze Age. Interregional Interaction and Socio–Cultural Change in the Third Millennium BC Carpathian Basin and Neighbouring Regions. Budapest, 2013. p. 287–319.
Schreiber 1968	Schreiber, R.: Neuere Forschungsergebnisse über die frühe Bronzezeit in der Umgebung von Budapest. MFMÉ 1966-67.1 (1968), p. 63–70.

Schreiber 1972 — Schreiber R.: A korabronzkor kérdései Budapesten = Die Probleme der Frühbronzezeit in Budapest. ArchÉrt 99. (1972), p. 151–166.

Virág–Szilas 2010 — Virág Zs. – Szilas G.: Megelőző feltárás az egykori Fővárosi Tanács üdülőjének területén (III. ütem) = Investment–led excavations on the territory of the former holiday house of the City Council of Budapest (phese III) AqFüz 16. (2010), p. 39–52.

A kora bronzkori Harangedény-Csepel Csoport különlegesen díszített tálja és annak társadalmi háttere

A lelőhely és kutatásának története

A XXI. kerületi Dunadűlő út (hrsz. 206882), a Ráckevei/Soroksári-Dunaággal párhuzamosan, a mai folyómeder partjától mintegy 100 méterre helyezkedik el (1.kép 1.4.lh.). A Dunadűlő út (15-41.), Halásztelek és Szigetbecse utca közé eső szakaszának kutatástörténeti kezdete Schreiber Rózsa nevéhez fűződik és az 1950-es évek végére nyúlik vissza. 1958-ban Schreiber Rózsa a csepeli Dunadűlő út környéki terepbejárások eredményeiként, illetve a csatornázások alkalmával előkerült kerámiaanyag alapján nagyobb kiterjedésű, kora bronzkori településsel számolt a Csepel-sziget keleti partvidékén.

1984 őszén Schreiber Rózsa egy, a Duna soroksári/ráckevei ágával párhuzamosan futó 90 cm széles, 1,50 m mély gázvezetékárok kitermeléséből származó meddőből gyűjtött össze őskori kerámia leletanyagot, amelyben a Harangedény-Csepel Csoport töredékei mellett, a neolit vonaldíszes-, illetve rézkori Baden kultúra leletei képviselték magukat.

Ezután hosszú ideig érintetlen maradt az említett terület, majd 2013-ban Horváth M. Attila és Gyenes Gábor végzett régészeti megfigyelést a Dunadűlő út 15-41. előtti szakaszon, részben a korábbi gázvezetékkel párhuzamosan, attól pár méterrel délnyugati irányban, ahol a szennyvízcsatorna gerincének, illetve az egyes házakba való bekötéshez szükséges rövid árkokat, aknákat ásták ki. Az említett területen ekkor – újkőkori és későrézkori leletek mellett – összesen tizenegy, a harangedényes kultúrába sorolható objektumot tártak fel.

A terület kutatásának legfrissebb eredményeit a 2018-ban végzett vízvezeték kiépítése hozta, amely a 2013-ban épült szennyvíz csatornától délnyugati irányban a kertek és az autó út közötti szélesebb, füves, bokros területet érintette, a XXI. kerület Dunadűlő út 15-37. számú házak előtti útszakaszon. Az É/Ék-D/Dny irányú vízvezeték árok mélyítése során, a Dunadűlő út 33. előtti részen került elő a külső és belső oldalán is díszített talpas tál, amelyet az árok délnyugati oldalában, a járószinttől számított –140 cm-es mélységben vált láthatóvá. A tálat rejtő, nagyméretű, részben a vizesárok részben egy gázcső felderítő szonda által vágott objektum körvonala, csak metszetben volt megfogható (1.kép 4.). Dokumentálható rétegviszonyai a következők: felső része (SE 300) bolygatott volt, így jelenség a járószinttől nagyjából –60cm-re vált láthatóvá, ezalatt következett egy 30-40cm vastag, réteg (SE 277/1), amelyből nagy mennyiségű állatcsont került elő és amit alul, délnyugati részén egy égett, hamus, faszenes rétegcsík (SE 277/2) zárt. Az ezalatti 30-50cm vastag, tömör, sötétbarna réteget (SE 277/3), egy 20-25cm-es világosbarna réteg (SE 277/4) követte. Alattuk következett egy sötétbarna, agyagos, 40-50cm vastagságú réteg (SE 277/6), amiből a levágott, egyenes peremű, ívelten csonkakúpos testű, kívül-belül díszített, feketére égett talpas tál (SE 277/5) került elő. A gödör alja nagyjából az árok lavírsíkjának szintjén volt, alatta a sárga, homokos altalaj (SE 302) mutatkozott.

A Dunadűlő úton folytatott, közművesítést megelőző régészeti feltárások nyomán megállapítható, hogy kb. 265 m hosszan a Harangedény-Csepel Csoporthoz kapcsolható, egymással összefüggő régészeti jelenségeket dokumentáltak, amely szervesen illeszkedik a kora bronzkori Harangedény-Csepel Csoport korábban megfigyelt Ráckevei (Soroksári) Duna parton húzódó település láncolatába, amelynek eddig csak részben feltárt lelőhelyeit ismerjük. (1.kép.3.)

Korábban a Csepel-sziget északi csúcsán teljes keresztmetszetében (kelet-nyugati irányban) folytatott kutatásaink során vált bizonyossá, hogy a kora bronzkori Harangedény – Csepel Csoport népei a Duna part benépesítése során telepeiket a Soroksár és nagy Duna-ág partja mellett, temetőiket attól távolabb létesítették, míg a sziget belsejében objektumaik nem kerültek elő.

Talpas tál

A Budapest, XXI. kerület, Csepel, Duna dűlő út 33. előtt futó vízvezeték árokban, –140 cm-en előkerült töredékes kerámia barna színű, 1 cm falvastagságú, egyenesen levágott peremű, kívül-belül díszített táltöredék. Talpa alacsony, középen benyomott hatágú csillag alakú. Kiegészített. M.: 7,3 cm, pátm.: 20,7 cm, fátm.: 10,4 cm. Ltsz. 2018.10.277.1 (2. kép 1-3.).

Díszítése a belső oldalon: az edény alján egy 5,5 cm átmérőjű cikk-cakk motívummal díszített kon-

centrikus körgyűrű látható, amelynek belseje díszítetlen, simított (3. kép 2.). A gyűrűből 4 szemben űlő ‚V' motívum indul ki, széles szára a peremig ér, a köztes felület díszítetlen (3. kép 1.). Kettő ‚V' motívum között két – cikk-cakk motívummal kitöltött párhuzamos vonalköteg húzódik, a köztes tereket bepecsételt (!) díszítés tölti ki. A másik két ‚V' motívum közti területen is pecsételt dísz látható, sűrűbb motívummal. A vízszintes peremen, hármas kötegben elhelyezett, sraffozott háromszögek vannak (3. kép 1.).

Külső oldal díszítése: a hatágú, alacsony, tömör talpat (felülnézetről) kettős pecsételt körgyűrűk közé helyezett rombuszminta övezi, két sorban elhelyezve (2. kép 3; 3. kép 3.). A perem alatt cikk-cakk motívum látható. Mind a külső, mind a belső oldalon helyenként az egykori mészbetét nyomokban még látható. A töredékesen előkerült tál, a restaurálás folyamán kiegészítésre került. Az edényt talpkiképzése miatt, a kereszttalpas tálak egy variációjának tartjuk.

A Csepel, Dunadűlő úton előkerült tál *formai* párhuzamait, a Makó-Kosihy-Čaka kultúra kereszttalpas táljai körében találjuk meg: pl. Hódmezővásárhely-Gorzsa, Szarvas, Debrecen, Oszlár, Szigetmonostor lelőhelyek kerámiái sorolhatók ide. Kereszttalpas tálak ugyanakkor a Somogyvár-Vinkovci kultúrában is, kis számban előfordulnak pl. Polány, Szombathely-Körmendi út lelőhelyeken. Kulcsár Gabriella ezért feltételezte, hogy a kereszttalpas tálak használta valószínűleg csak a késő Vučedol,- korai Somogyvár-Vinkovci kultúra időszakára korlátozódik.

A Dunadűlő úti tál oldalfala vastag (közel 1 cm), amely idegen a Harangedény-Csepel Csoport kerámia művességétől, úgy gondoljuk ez is inkább a Makó hagyományok jellegzetessége. A Csepel-Dunadűlő úti kereszttalpas tál különlegességét annak díszítése jelenti. A tál kívül-belül gazdagon díszített, a készítés módja: pecsételt dísz (3.kép 1-3), amely a Harangedény kultúra jellemző díszítése (3.kép 4, 5), és amely -kultúra specifikus. Ezeket a bepecsételt díszítéseket a harangedényeken és tálperemeken alkalmazzák, melyeket néha mészbetéttel töltenek ki. Ezek a tárgyak a „Bell Beaker package" elemei, melyek szakrális jelentőséggel is rendelkezhetnek.

A különböző kora bronzkori kultúrák kerámiatípusainak keveredése – akár egy síron belül is, – valamint a különböző korabronzkori népcsoportok díszítő motívumainak megjelenése egy edényen, nem ismeretlen a korabronzkorban Budapesten és környékén. A kerámia leleteken keresztül kimutattuk, hogy a Harangedény-Csepel Csoport identitásukat megőrizve, intenzív kapcsolatokat ápolt mind a Makó-, mind a Somogyvár-Vinkovci és kora Nagyrév kultúrákkal. A Csepelszigeti (szigetszentmiklósi) telepleletek közül a legjobb példa erre a korábbi feltárások során felszínre került aszimmetrikus fülű edény, amely a Harangedény kultúra, kora Nagyrév- és Makó kultúra elemeit, díszítő motívumait ötvözi magában.

A Harangedény-Csepel Csoportot tehát már a megtelepedésüktől kezdve a környezetében élő kultúrák hatása éri (késő Makó, Somogyvár–Vinkovci és Proto–Nagyrév), melyekről korábban Kalicz–Schreiber Rózsa is többször beszámolt. Ezek a (multikulturális) hatások kimutathatók, a Duna mentén lelőhelyünktől északra is az albertfalvai telepleletek között is.

Korábban megállapítottuk, hogy a kedvező földrajzi adottságú és több régészeti korszakban is intenzíven lakott Duna parti lelőhelyeken, – pl. a békásmegyeri Duna-parton és a közeli Aranyhegyi-patak völgyében – a Harangedény-Csepel Csoport nagyobb temetője és teleprészlete is ismertek, melyekkel feltételezhetően egykorúak a Makó-kultúra Duna-parti lelőhelyei.

A kora bronzkor 2 időszakát meghatározó kulturális mozaikosság, a társkultúrák fazekas műhelyeire jellemző díszítőmotívumok egyes elemeinek átvétele mellett, a Harangedény-Csepel Csoport településeinek (valamint a temetkezéseinek) ú.n. presztízstárgyai, kerámia anyaga a közép-európai harangedényes kör, elsősorban a morvaországi területi csoport leletanyagával mutat szoros kapcsolatot.

A csepeli Dunadűlő úton előkerült talpas tál különleges kifejezője e fent említett multikulturális kapcsolatoknak. Jelen esetben a Harangedény-Csepel Csoport és Makó-Kosihy-Čaka kultúrák népességének (feltételezhetően békés) kapcsolata, valamint a két kultúra identitásának egyesítése fejeződik ki a Makó táltípuson alkalmazott harangedényes technikával díszített edényen.

A Csepel Csoport vučedoli tradíciójú talpas táljai, a kora bronzkor 1-2a-b fázis idején használatban vannak, azonban véleményünk szerint eredeti (rituális) funkciójukat a Harangedény-Csepel Csoport életében elvesztik. A csepeli Dunadűlő úton feltárt talpas tál, a Harangedény-Csepel Csoport Makó kultúrával fennálló kapcsolatrendszer bizonyítéka. A szakrális életben, azonban a Harangedény kultúrában jól ismert, identitást kifejező és presztizstárgyként is nyilvántartott, sírmellékletek közül előkerülő, lábakon álló tálaké a fő szerep,

amely nem hozható – sem tradiciójában sem szellemiségében – összefüggésbe a vučedóli hagyományú Makó kultúra belső díszes talpas táljaival.

Az eddig (díszítésében) egyedülálló tál, a Harangedény-Csepel Csoport társadalmi kapcsolatrendszerének sokszínűségét jelzi.

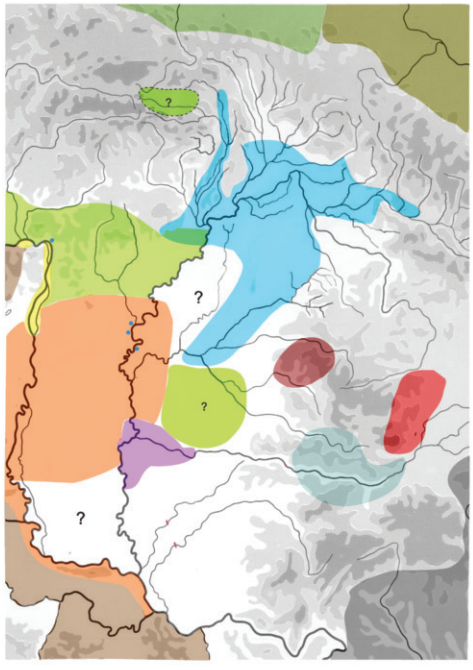

1

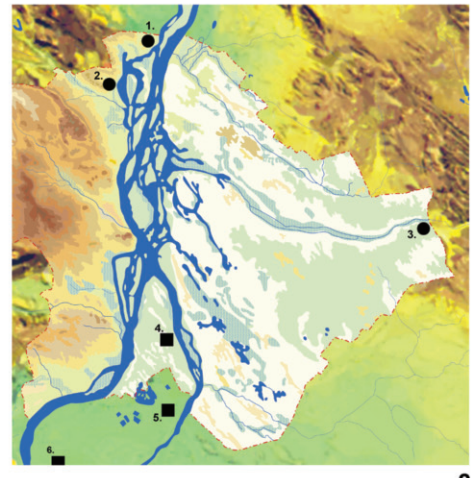

2

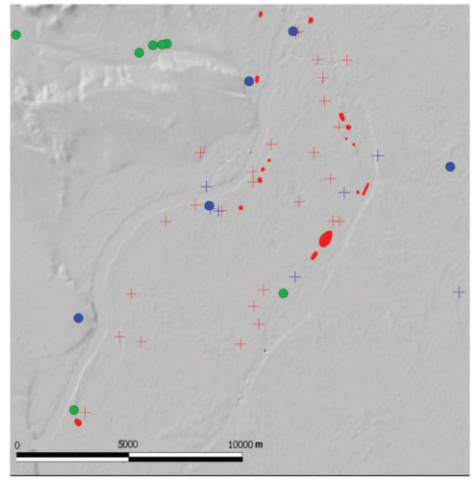

3

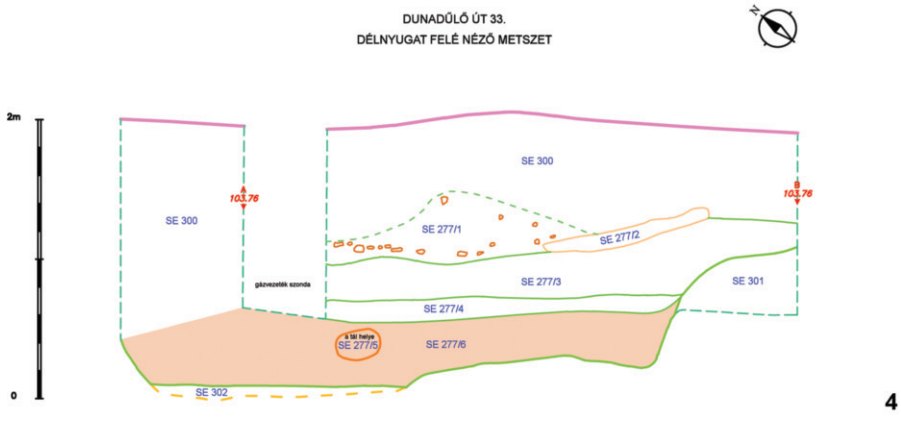

4

Fig. 1. 1.: 2nd period of the Early Bronze Age; 2.: Occurrence of pedestal bowls with inner decoration on the territory of Budapest: 1: Békásmegyer-Buváti, 2: Aranyhegyi út (Mocsáros), 3: Budapest, XVIIth district Rákoscsaba, Péceli út (M0 BP06) site, 4: Csepel-Dunadűlő út, 5: Szigetszentmiklós-Üdülősor; 3.: Chain of settlements along the Danube in the 2nd period of the Early Bronze Age (after Endrődi–Reményi 2016. fig.5.); 4.: Section of the site.
1. kép. 1.: A kora bronzkor 2. időszaka; 2.: A Belső díszes talpas tálak előfordulása Budapest területén: 1: Békásmegyer-Buváti, 2: Aranyhegyi út (Mocsáros), 3: Budapest, XVII. ker. Rákoscsaba, Péceli út (M0 BP06) lelőhelyen, 4: Csepel-Dunadűlő út, 5: Szigetszentmiklós-Üdülősor; 3.: Településláncolat a Duna partjai mentén a kora bronzkor 2. időszakában (Endrődi–Reményi 2016. fig. 5. nyomán); 4.: Metszetrajz a lelőhelyről.

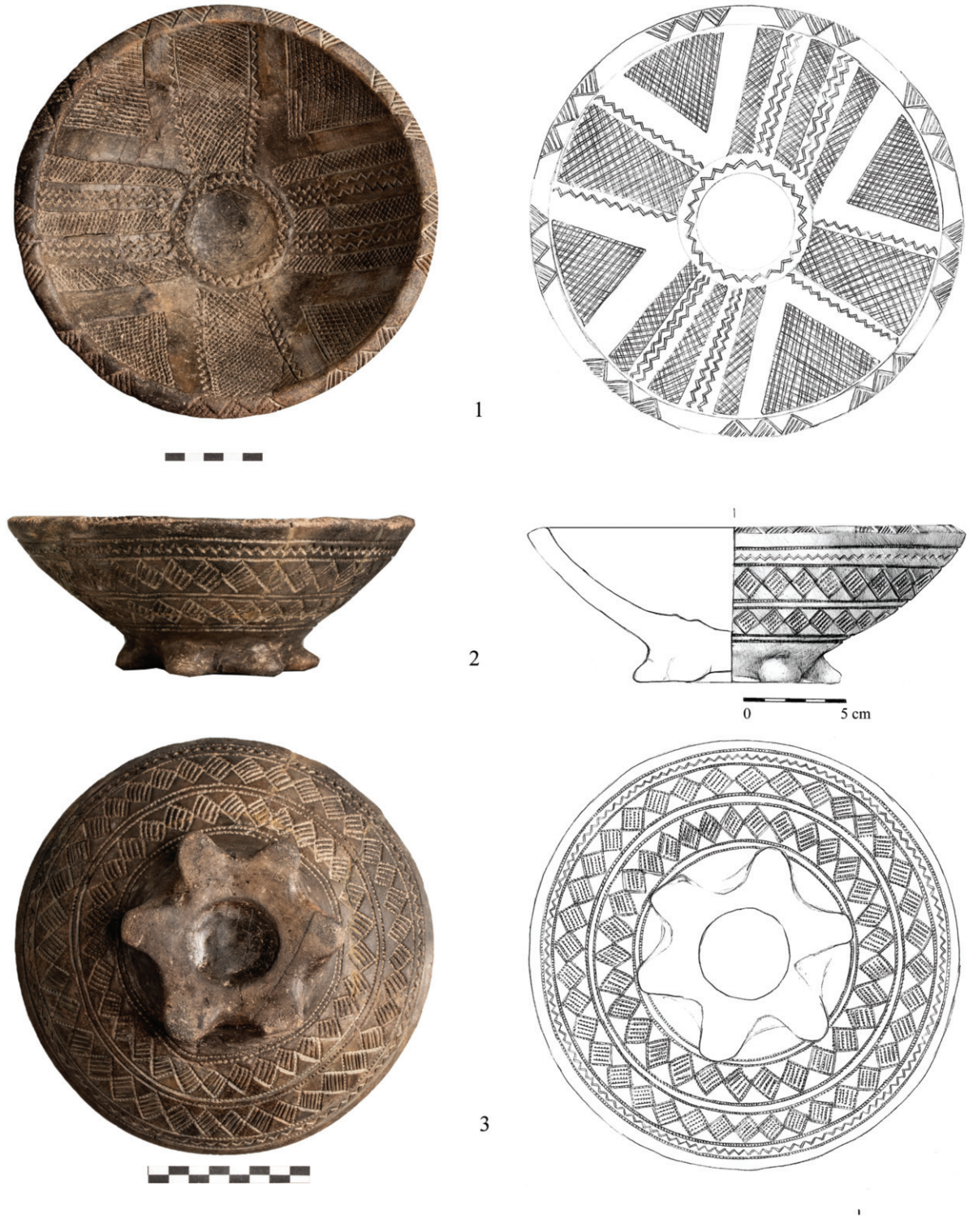

Fig. 2. 1-3. Photo and graphical representation of details for the bowl with stamped decoration unearthed at Csepel-Dunadűlő út
2. kép. 1-3. A Csepel-Dunadűlő úton feltárt pecsételt díszítésű tál fotója és részletrajzai.

Fig. 3. Stamped decoration on Makó type bowl and bell beakers: 1,2: macro-photo of the inner side of the bowl with stamped decoration, 3: macro-photo of the external side; 4: bell form beaker (Békásmegyer site, Grave nr. 471, after Kalicz-Schreiber 1984, 31. tábla 2.) and the macro-photo of its stamped decoration 5: Beaker from Csepel-Rákóczi F. út and its ornamentation (after Endrődi–Horváth 2002)

3. Pecsételt díszítés Makó típusú tálon és harangedényeken:1,2: A pecsételt díszítésű tál belső oldalának makrofotója, 3: külső oldal makrofotója; 4: harangedény (Békásmegyer 471. sír, Kalicz-Schreiber 1984, 31. tábla 2. nyomán) és pecsételt díszítésének makrófotója 5: Csepel-Rákóczi F. úti harangedény és díszítése (Endrődi–Horváth 2002 nyomán)

Fig. 4. Pedestal bowls from the Makó Culture sites on the territory of Budapest: 1-2.Budapest, XVIIth district Rákoscsaba, Péceli út (excavation by A. Korom), 3: Budapest, Békásmegyer-Buváti (after Schreiber 1972. fig.1.;4,5.), 4: Aranyhegyi út (Mocsáros) Grave 1. (after Kalicz-Schreiber 1994. fig. 2.), Pedestal bowls from the site of the Bell Beaker-Csepel group: 5-6: Tököl (after Kalicz-Schreiber–Kalicz 1984. 34. t. 5,6.

4. kép. Talpas tálak Budapest területén a Makó kultúra lelőhelyeiről: 1-2.Budapest, XVII. kerület Rákoscsaba, Péceli út (Korom A. ásatása), 3: Budapest, Békásmegyer-Buváti (Schreiber 1972. fig.1.;4,5. nyomán), 4: Aranyhegyi út (Mocsáros) 1. sír (Kalicz-Schreiber 1994. fig. 2. nyomán), Talpas tálak a Harangedény-Csepel Csoport lelőhelyéről: 5-6: Tököl (Kalicz-Schreiber–Kalicz 1984. 34. t. 5,6. nyomán)

Fig. 5. 1-8. Finds of the Bell Beaker - Csepel group from the site Csepel-Dunadűlő út
5. kép. 1-8.A Harangedény- Csepel Csoport leletei a Csepel-Dunadűlő útról.

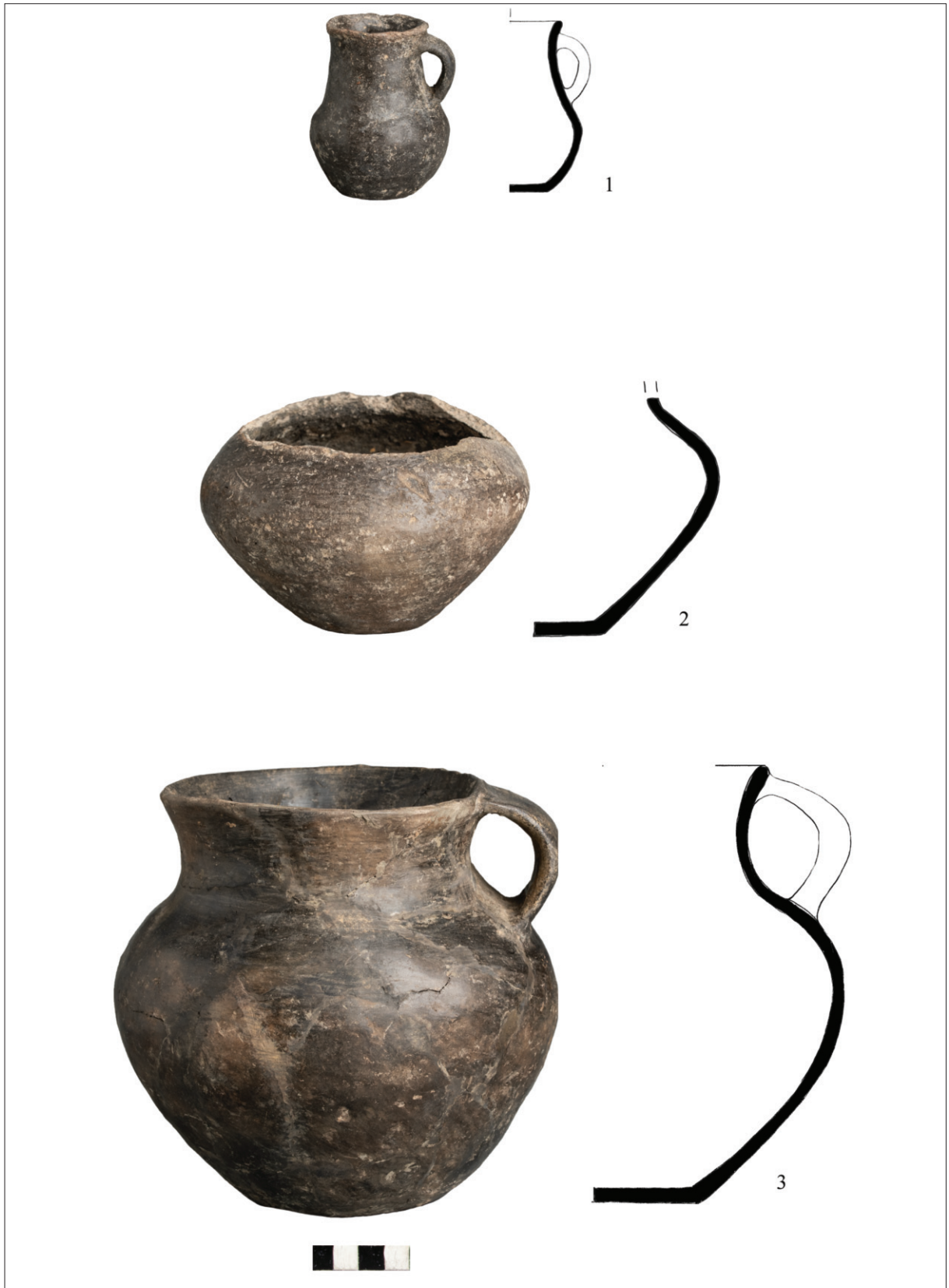

Fig. 6. 1-3 Finds of the Bell Beaker - Csepel group from the site Csepel-Dunadűlő út
6. kép. 1-3 A Harangedény- Csepel Csoport leletei a Csepel-Dunadűlő útról.

GABLER DÉNES

TERRA SIGILLATÁK A VIZIVÁROSI RÓMAI TELEPRŐL (I. ker. Kacsa u. 13–25.)

1. A LELŐHELY

A vízivárosi alatáborban talált sigillatákat már korábban közöltük,[1] segítségükkel a castellum és az azt követő vicus periódusainak időrendjét lehetett meghatározni. Bár a tábor védművei nem kerültek elő az ásatások során, kiterjedését mégis aránylag jól ismerjük.[2] A táborhoz tartozó auxiliaris vicus ill. a csapatok áthelyezése után önállóan fejlődő település területén az 1995 évet követően számos kutatás folyt. Szinte nem telt el év, hogy ne jelent volna meg legalább egy, a területre vonatkozó ásatási beszámoló.[3] A munkálatokat a városi ásatások limitált lehetőségei korlátozták; a modern vagy újkori beépítettség, beton alapozások a több periódusú római településjelenségeket térben is szétszabdalták,[4] ugyanakkor azonban nagy mennyiségű leletanyag került elő, amely módot nyújthat a tábor és a vicus leleteinek összehasonlítására ill. a castellum felhagyása utáni fejlődés fő vonásainak megrajzolására (Egyes elképzelések szerint itt lehetett a *civitas Eraviscorum* központja[5]) Bár a kutatások a Bem tér 3, Ganz u. 8, Ganz u.16, Tölgyfa u. 3.–Henger u. 2., a Kacsa u. 11, a Medve u. 25–29. és a Medve u. 17. területét egyaránt érintették, számszerűleg a Kacsa u.15–23 sz. ingatlan területén került elő a legjelentősebb terra sigillata anyag, amelynek feldolgozása a castellum spektrumával összehasonlítható (*1. kép*). Bár teljeséggel ezt a kerámiaanyagot dolgozzunk fel, párhuzamokat a Víziváros egész területéről ismertetünk.

A castellum északi előterében 2008–ban Hable T. vezetésével folyó ásatások során 2–3. századi épületek falai kerültek elő, továbbá néhány korábbi, földbemélyített építmény, hulladékgödör, kút és több csontvázas sír. Egy nagy kiterjedésű köves réteg felett csak római leleteket találtak. A tört kövekből kialakított, hullámzó felszínű burkolat néhány helyen egyértelműen fedte az 1. század végi objektumokat (pl. 8. sz kút). A köveket Hadrianus uralkodása idején már vastag, humuszos réteg fedte; a későbbi falak alapozási árkai sehol sem érték el a térburkolat tetejét.[6] A falak egy része egy nagyobb, reprezentativ épülethez tartozott, amelyből növényi díszes falfestmények és stukkók kerültek elő. A feltárások során talált érmek túlnyomó többségét a Vespasianustól Marcus Aurelius koráig terjedő időszakban verték; 4. századi érem nem került elő.[7] Az esetleges 3. századi átépítések nyomai eltűntek a 4. századi rétegekkel együtt, ha ezek egyáltalán voltak.

2. A TERRA SIGILLATÁK KATALÓGUSA (VÁLOGATOTT LELETEK)

ITÁLIAI ÁRU

1. *Consp. 20. 4* (SCHINDLER–KAUDELKA Mb 612) formájú tányér (*catillus*) függőleges peremtöredéke; ezen girland részlete (SCHINDLER–KAUDELKA G 14), amelyhez levél (SCHINDLER–KAUDELKA V 20) csatlakozik. A perem alsó léce benyomódott. Peremmagasság: 2,2 cm (*2. kép 1*)
Minőségi jegyei: E Fabrikat
Lh: SE 6289
Lsz.: 2007.18.6294

2. *Consp. 20. 4* formájú tányér aljtöredéke, ezen *planta pedis* keretelésben L M V bélyeg (OCK 1085, 7 vagy 9 változat) (*2. kép 2*)

[1] GABLER D.: Terra sigillaták Aquincum legkorábbi táborából és annak helyén emelt későbbi római épületekből (a Víziváros leletei). BudRég 45. (2012), p. 111–150.

[2] KÉRDŐ K.: Aquincum kezdetei és a településszerkezet változásai a Vízivárosban a római kor évszázadaiban. Régészeti adatok Aquincum Víziváros történetéhez. BudRég 44. (2011), p. 165–182; GABLER, D.– KÉRDŐ, K.: Das früheste Alenkastell in Aquincum. In: Studia in Archaeology and History. Anniversary volume to Prof. Nicolae Gudea his 70 th birthday (ed. C. Cosma) Cluj–Napoca, 2011., p. 169–184.

[3] HABLE T.: Két újabb megelőző feltárás a vízivárosi ala tábor vicusának területén. Budapest, Ganz u.16, Kacsa u. 15–23. Aquincumi Füzetek 15. (2008), p. 110.

[4] HABLE 2008, 111

[5] KOVÁCS P.: Civitas Eraviscorum. Antaeus 24. (1997–1998. [1999]), p. 278–295.

[6] HABLE 2008, 120.

[7] HABLE 2008, 116.

Minőségi jegyei: E Fabrikat
Lh: SE 6289
Lsz.: 2007.18.6300

3. *Consp. 34* formájú csésze (*paropsis*) enyhén ívelt aljtöredéke. Bevájt körben *planta pedis* keretelésben L·MV bélyeg (OCK 1085, 8 változat) (*2. kép 3*)
Minőségi jegyei: E Fabrikat
Lh: SE 7595
Lsz.: 2007.18.13191

4. *Consp. 34* formájú csésze aljtöredéke, magas talpgyűrűvel. Bevájt körben *planta pedis* keretelésben C T( ) P( ) bélyeg (OCK 2027,1 változat) (*2. kép 4*).
Minőségi jegyei: D Fabrikat
Lh: SE 7595
Lsz.: 2007,18.20417

5. *Consp. 34* (SCHINDLER–KAUDELKA Fs 227) formájú csésze enyhén ívelt peremtöredéke. Ennek belső oldalán , a szájrész alatt bevájt horizontális vonal. A peremen applikált szemüvegspirál (SCHINDLER–KAUDELKA S 14). Peremmagasság: 2,2 cm (*2. kép 5*).
Minőségi jegyei: A 2
Lh: SE 7595
Lsz.: 2007.18.20422

6. *Consp. 34* (SCHINDLER–KAUDELKA Fs 227) formájú csésze enyhén ívelt peremtöredéke. Ennek belső oldalán, a szájrész alatt bevájt, horizontális vonal. A peremen applikált maszk (SCHINDLER–KAUDELKA M 20) és 12 szirmú rozetta (SCHINDLER–KAUDELKA R 44). Peremmagasság: 2,3 cm.
Minőségi jegyei: A 2
Lh: SE 7595
Lsz.: 2007.18.20421

7. *Consp. 34* (SCHINDLER–KAUDELKA Fs 197=198) formájú csésze. Peremén hat pontkörös rozetta (Schindler–Kaudelka R 7). Peremmagasság: 2 cm (*2. kép 6*).
Minőségi jegyei: E Fabrikat
Lh: SE 2504
Lsz.: 2007.18.1943

8. *Consp. 46. 1. 1* formájú kónikus tálka horizontális peremmel, lapos aljrésszel és alacsony talpgyűrűvel. A perem szélein, a vállrészen és a talpgyűrű felett bevájt vonalak. A peremen a la barbotine technikával felvitt három stilizált szőlőfürt – S alakú ívelt száruk szívalakú díszből indul ki . A szőlőfürtök közt három hármas pontsorból álló díszítés. Az edény alján *planta pedis* keretelésben Q·S( ) P( ) bélyeg (OCK 1765,2 típus). A perem részben kiegészítve.
M: 5,8 cm, Peremátm: 13,7 cm, Talpátm: 6,5 cm (*2. kép 7; 3. kép*).
Minőségi jegyei: E Fabrikat, a bevonat részben lepattogzó
Lh: SE 10003
Lsz.: 2007.18.20525

9. *Consp. 43. 1* formájú félgömbalakú tál enyhén kihajló peremtöredéke (PLESNIČAR 1972, pl. 177,12). A peremen barbotin technikával felvitt stilizált szőlőfürt és szívalakú tagból kiinduló szár (*2. kép 8; 8. kép 1*).
Minőségi jegyei: E Fabrikat
Lh: SE 3601–(3)
Lsz.: 2007.18.19497

DÉL–GALLIAI ÁRU
LA GRAUFESENQUE

10. *Drag. 29* formájú tál (*panna*) töredéke, ezen két horizontális gyöngysor veszi közre a lécszerű kidomborodó tagot. Felette azonosíthatatlan dísztag, alatta trébelt edényt utánzó hosszúkás pikkelysor (KNORR 1919, Taf.10,7; Knorr 1952, Taf. 48/A, Taf.49/E) (*2. kép 9*).
Of Passen, Vespasianus kori
Lh: SE 7492
Lsz.: 2007.18.16218

11. *Drag. 29* formájú tál töredéke; ezen két horizontális gyöngysor vesz közre egy lécszerűen kidomborodó tagot. Az alsó részen inda alatt hegyes, pikkelyszerű levelek sora (KNORR 1919, Taf. 69 B, Taf. 28,8, Taf. 28,26). Az inda felett levéldísz (*2. kép 10*).
Sabinus, M. Crestio, Domitianus kori
Lh: SE 4599
Lsz.: 2007.18.23931

12. *Drag. 37* formájú tál (*panna*) nagyobb töredéke. A képmezőt horizontális hullámvonal tagolja két részre. Fent csillagalakú díszekben végződő függőleges hullámvonalak közt kettős levelek sora (KNORR 1919, Taf. 57,10: Textb. 12,7) Jobbra szélesebb mezőben andráskereszt–szerű osztás. Az oldalháromszögekben többszörösen hajló indán dicentra (KNORR 1919, Taf. 99/B; Textb. 7), az alsó háromszögben lefelé forduló hármas levél (KNORR 1912, Taf. 16,12). Az alsó mezőben hullámvonalban kanyargó indaköteg kapcsolótaggal (KNORR 1907, Taf.1,17) (*2. kép 11*).
Calus, Mercator, Vespasianus–Domitianus kori
Lh: SE 6399
Lsz.: 2007.18.5268

13. *Drag. 37* formájú tál perem– és oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (KNORR 1919, Taf. 57,19), alatta horizontális hullámvonal. A képmezőt buzogányszerű dísztagok (KARNITSCH 1959, Taf.15,2) osztják metopékra. Ezekben koszorúban indán termés (KNORR 1919, Taf. 57/A–B; KNORR 1952, Taf.

28 E). Horizontális gyöngysor alatt hármas levelekből álló zárófríz (KNORR 1919, Taf. 57,12 B, F–G) (*2. kép 12*).
Masculus, Mercator Domitianus–Trajanus kori
Lh: SE 2305
Lsz.: 2007.18.1268

14. *Drag. 37* formájú tál perem– és oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (KARNITSCH 1959, Taf. 18,3), amelyet horizontális hullámvonal kísér. A képmezőben fák ötágú levelekkel (KARNITSCH 1959, Taf. 23,7), köztük indán hasonló levele. Balra oroszlán (O. 1419: KNORR 1912, Taf. 12,4; KNORR 1919 Taf. 35,27) és egymással szembeforduló madarak sora (O. 2282 A, 2232 A; KNORR 1919, Textb. 47).Lent apró ívek sora (KARNITSCH 1959, Taf. 17,3). Az alsó frízben bokor (KNORR 1919, Taf. 65,2), kutya (O. 2004) és szarvas (O. 1738; KNORR 1919, Taf. 57,7) (*2. kép 13*).
Mercator, Masculus, M. Crestio, Domitianus–Trajanus kori
Lh: SE 1894
Lsz.: 2007.18.1094

15. *Drag. 37* formájú tál perem– és oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (KARNITSCH 1959, Taf. 18,4–5), amelyet horizontális hullámvonal kísér.. A képmezőben bokrok (KNORR 1912, Taf. 28,2–3) között biga (O. 1161; JACOBS Taf. 2,9; URNER Taf. 22,1). Az alsó mezőben pikkelylevelek sora (KARNITSCH 1959, Taf. 17,1) (*2. kép 14*).
Mercator, Masculus, M. Crestio, Domitianus–Trajanus kori
Lh: SE 2605
Lsz.: 2007.18.3219

16. *Drag. 37* formájú tál perem– és oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (KNORR 1919, Taf. 57,19), amelyet horizontális hullámvonal kísér. A képmezőt hullámvonalak osztják metopékra– és zónákra. A metszéspontokban csillagalakú rozetták. A szélesebb metopéban harcos pajzzsal (O. 185). A szélső mezőkben azonosíthatatlan reliefrészletek. Talán ehhez a tálhoz tartozik a 2007.18.13391 sz. töredék, ugyanezzel a tojásfüzérrel (*2. kép 15*).
Mercator, Domitianus– Trajanus kori
Lh: SE 1592
Lsz.: 2007.18.19396

BANASSACI ÁRU

17. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (HOFMANN E 2), amelyet horizontális hullámvonal kísér A képmezőt hasonló hullámvonal tagolja. Fent háromtagú levelekből álló fríz (KNORR 1912, Taf. 24,11, Taf. 26,12; HOFMANN 1988, 366). Az alsó mezőben szarvas (HOFMANN 1988, 218 és madár (O. 2230)–vö. KNORR 1912, Taf.25,5; URNER 1945, Taf. 21,1 (*2. kép 16*).
Natalis kör, Trajanus–Hadrianus kori
Lh: SE 10101
Lsz.: 2007.18.23116

18. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (HOFMANN E 2), amelyet horizontális hullámvonal kísér. A képmezőben madár (HOFMANN 1988, 277) (*2. kép 17*).
Natalis kör, Trajanus–Hadrianus kori
Lh: SE 6292
Lsz.: 2007.18.6632

DÉL–GALLIAI DÍSZÍTETLEN ÁRU

19. *Drag. 27* formájú csésze (*paropsis*) oldal– és aljtöredéke. Magas talpgyűrűjén bevájt horizontális vonal (DÜERKOP–ESCHBAUMER 2007, Abb.25, 210,37). Alján névbélyeg: SISENFC (a második S fordított, az N és F ligált) (*2. kép 14; 8. kép 2*).
Talpgyűrű átm: 4,8 cm, kora–Flavius kori
Lh: SE 7493
Lsz.: 2007.18.16077

20. *Drag. 35* formájú csésze teljes profilt mutató töredéke. Enyhén ívelt peremén a la barbotine technikával felvitt borostyánlevelek sora S alakú szárral. Oldala ívelt, talpgyűrűjén horizontális bevájt vonal (DÜERKOP–ESCHBAUMER 2007, Abb. 37, 48. 26) (*2. kép 18*).
Peremátm.: 13,8 cm, M: 4,9 cm, késő–Flavius–Trajanus kori
Lh: SE 1505
Lsz.: 2007.18.336

21. *Drag. 35* formájú csésze kisebb változata, peremén barbotin technikával felvitt borostyánlevelek sora (DÜERKOP–ESCHBAUMER 2007, Abb. 36, 1222. 1). Oldala ívelt, talpgyűrűje alacsony.
Peremátm: 9 cm, M: 3,7 cm, késő–Flavius–Trajanus kori
Lh: SE 2504
Lsz.: 2007.18.1948

22. *Drag. 18* formájú tányér (*catillus*) aljtöredéke; közepe felé enyhén emelkedő aljrésszel, amely íveléssel folytatódik a ferde oldalfalban. Alacsony,tagolt talpgyűrűje felett a belső oldalon bevájt kör (DÜERKOP–ESCHBAUMER 2007, Abb.14, 38.1)– középen névbélyeg, amelyből IVMNIMV betük látszanak. Az N fordított V és M ligálva. Talpátm.: 10 cm (*4. kép 1*).
Trajanus– Hadrianus uralkodásának eleje
Lh: SE 1894
Lsz.: 2007.18.1096

KÖZÉP–GALLIAI ÁRU

23. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. A képmezőt horizontális, kettős levelekből álló füzér (ROGERS G 284) osztja két részre. Fent levelekből kialakított dísz (ROGERS U 157); az alsó mezőben szfinksz (CGP pl. 69,12) és szirén (O. 863). Tőle jobbra levelek. A képmezőt zegzugvonal zárja (*4. kép 2*).
Hadrianus–Antoninus Pius kori
Lh: SE 8291
Lsz.: 2007.18.13646

24. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Rogers B 109). A képmezőben levélkötegek (TERRISSE pl. 40,432: ROGERS U 157) (*4. kép 3*).
Hadrianus–Antoninus Pius kori
Lh: SE 6293 72. szektor DNy–i rész
Lsz.: 2007.18.19765

25. *Drag. 37* formájú tál peremtöredéke. Fent tojásfüzér (ROGERS B 185). A képmezőben relief részlete (*4. kép 10*).
Hadrianus–Antoninus Pius kori
Lh: SE 2405
Lsz.: 2007.18.1290

26. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (ROGERS B 32), amelyet horizontális hullámvonal kísér. Hasonló hullámvonalak osztják a képmezőt metopékra és zónákra; ezek fent astragalosban végződnek (KARNITSCH 1959, Taf. 34,4). A jobboldali mezőben nyúl. (O. 2056 A) (*4. kép 4*).
X–5 fazekas, Pugnus vagy Divixtus, Hadrianus–Marcus Aurelius kori
Lh: SE 7103
Lsz.:2007.18.23036

27. *Drag. 37* formájú tál képmezőjének alsó töredéke. A reliefmezőt gyöngysorok osztják metopékra; ezek lent gerezdelt, ovális tagokban végződnek. A megmaradt mezőben Abundantia (O. 802) (*4. kép 5*).
Divixtus, Antoninus Pius– Marcus Aurelius kori
Lh: SE 10101
Lsz.: 2007.18.23118

28. *Drag. 37* formájú tál perem– és oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (CGP fig. 47,1), amelyet horizontális gyöngysor kísér. A reliefmezőben astragalos (*4. kép 12*).
Cinnamus köre, Antoninus Pius–Marcus Aurelius kori
Lh: SE 7296
Lsz.: 2007.18.19946

29. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (ROGERS B 231), alatta horizontális gyöngysor. A képmezőben astragalosra függesztett kettős félkörívben nyúl (O. 2117). Vö. KARNITSCH 1959, Taf. 65,1 (*4. kép 6*).
Cinnamus köre, Antoninus Pius–Marcus Aurelius kori
Lh: SE 6403
Lsz.: 2007.18.19881

30. *Drag. 37* formájú tál perem–, és oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (ROGERS B 105), amelyet horizontális gyöngysor kísér (*4. kép 7*).
Paternus II, Laxtucissa, Albucius köre, Antoninus Pius– Marcus Aurelius kori
Lh: SE 6302
Lsz.: 2007.18.23829

31. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke, ezen jobbra forduló nő (O. 325) (*4. kép 8*).
Antoninus Pius–Marcus Aurelius kori
Lh: SE 7492
Lsz.: 2007.18.16219

DÍSZÍTETLEN KÖZÉP–GALLIAI ÁRU

32. *Drag. 33* formájú csésze (*paropsis*) oldaltöredéke. Oldalát egyenesen képezték ki, ennek közepén horizontális bevájt vonal (FABER 1994, Beil. 10,103). Átm.: 13,9 cm (*4. kép 11; 8.kép 3*).
Antoninus kori
Lh: SE 0000
Lsz.: 2007.18.19366

33. *Drag. 33* formájú csésze oldaltöredéke. Alacsony fala ívelt (O–P.pl. LI.12).
Antoninus kori
Lh: SE 7297 (82. szektor DNy–i negyed)
Lsz.: 2007.18.19964

34. *Drag. 36* formájú tál peremtöredéke. Rövid, alig ívelt peremén a la barbotine technikával felvitt borostyánlevelek sora (FABER 1994, Beil. , 49) (*4. kép 13*).
Hadrianus–Antoninus Pius kori
Lh: tanúfalból
Lsz.: 2007.18.20424

35. *Curle 11* formájú, ívelt falú, enyhén befelé hajló peremű tál töredéke kihajló gallérral. A peremrészen horizontális bemélyedések (BET–VERTET, DAF 6. (1986), p. fig.1; FABER 1994, Beil. 11, 136). Fala lefelé vastagodik (*4. kép 9*).
Hadrianus–Antoninus kori
Lh: SE 10299
Lsz.: 2007.18.23882

KELET–GALLIAI ÁRU

36. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (FORRER Fig. 65; KNORR 1907, Taf. 19,4–5; KNORR 1910, Taf. 13,15), amelyet négyzetsor kísér. A képmezőben spirálfríz rozettákkal (FORRER Taf.

19,5), alatta spirálsor. Vö. FORRER Taf. 27, 2–5 (*5. kép 1*).
Heiligenbergi áru, Januarius műhely, Antoninus Pius kori
Lh: SE 7297
Lsz.: 2007.18.19965

37. *Drag. 37* formájú tál perem– és oldaltöredéke. Fent tojásfüzér, amely csúcsos pajzsalakot mutat (FORRER Fig.200 D), alatta fogazott tag (*5. kép 2*).
Ittenweileri áru, Cibisus műhely, Antoninus Pius–Marcus Aurelius kori
Lh: SE 6288
Lsz.: 2007.18.6889

RHEINZABERNI ÁRU

38. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke, ezen fogazott ívek (Ri–Fi K 39) astragalossal (Ri–Fi O 204). A jobboldali ívben lépő alak ? részlete (*5. kép 3*).
Januarius I, Antoninus Pius – Marcus Aurelius uralkodásának eleje
Lh: szórvány
Lsz.: 2007.18.24011

39. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. A képmezőben futó kutya (O. 1920–21), félkörív (Ri–Fi KB 116). A reliefmezőt kettős levelekből álló fríz zárja (Ri–Fi R 34) (*5. kép 4*).
Cerialis I, Antoninus Pius–Marcus Aurelius kori
Lh: SE 3398
Lsz.: 2007.18.3642

40. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke, ezen kettős körben (Ri–Fi K 19) delfin (Ri–Fi T.189) (*5. kép 5*).
Cobnertus I, Antoninus Pius–Marcus Aurelius kori
Lh: SE 3398
Lsz.: 2007.18.3644

41. *Drag. 37* formájú tál perem– és oldaltöredéke. A magas peremsáv alatt tojásfüzér (Ri–Fi E 25). A képmezőben sodort ívek (Ri–Fi KB 111) alatt hátranéző, ülő őz (Ri–Fi T 110). Az íveket összekötő sodort zsinór alatt kettős körben (Ri–Fi K 20) jobbranéző párduc (Ri–Fi T 35) (*5. kép 6*).
Cobnertus III, Antoninus Pius–Marcus Aurelius kori
Lh: SE 6203
Lsz.: 2007.18.19691

42. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Ri–Fi E 56), a képmezőben örves kutya (Ri–Fi 134 a) (*5. kép 7*).
Reginus I, Antoninus Pius–Marcus Aurelus kori
Lh: SE 4492
Lsz.: 2007.18.4123

43. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Ri–Fi E 2). A képmezőben tagolt ív (Ri–Fi KB 48) alatt szarvas (Ri–Fi T 95) (*5. kép 8*).
Cerialis I, V– Comitialis I–II, Antoninus Pius–Commodus
Lh: SE 7497
Lsz.: 2007.18.16667

44. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke, ezen kettős kör (Ri–Fi K 20), mellette futó állat (Ri–Fi T 126) (*5. kép 9*).
Cobnertus III vagy O 382–383 mintát használó mester, Antoninus Pius–késő Severus kor
Lh: SE 8599
Lsz.: 2007.18.15564

45. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. A tojásfüzér alatt kettős körben (Ri–Fi K 20) levél (Ri–Fi P 74) (*5. kép 10*).
Comitialis IV, Commodus– Septimius Severus kori
Lh:SE 4402
Lsz.: 2007.18.19529

46. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke, ezen maszkon álló, kosárvivő alak részlete (Ri–Fi M 51), mellette páva (Ri–Fi T 245 a) (*5. kép 11*).
Comitialis V, Commodus–Septimius Severus kori
Lh: SE 4603
Lsz.: 2007.18.19661

47. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Ri–Fi E 23). A képmezőben félkoszorú (Ri–Fi KB 135) és levél (Ri–Fi P 38) (*5. kép 12*).
Comitialis V, Commodus–Septimius Severus kori
Lh: SE 4492
Lsz.: 2007.18.4122

48. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. A képmezőben ostort vivő alak (Ri–Fi M 203 b) és ág részlete (Ri–Fi P 44 ?). A reliefmezőt lent kettős levelekből álló fríz (Ri–Fi R 34) zárja (*5. kép 13*).
Mammilianus, Septimius Severus kori
Lh: SE 3403
Lsz.: 2007.18.19492

49. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. A képmezőben tagolt ív alatt szőlőfürt (Ri–Fi P 164), felette madár (Ri–Fi T 250) (*5. kép 14*).
Mammilianus, Septimius Severus kori
Lh: SE 4597
Lsz.: 2007.18.19619

50. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Ri–Fi E 12 [?]). A képmezőben tagolt ív (Ri–Fi K 48) alatt Amor szőlővel (Ri–Fi M 115) (*5. kép 15*).
Januarius I, Cerialis, Comitialis II, Belsus I, Antoninus Pius– Caracalla kori
Lh: SE 4602
Lsz.: 2007.18.19653

51. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. A képmezőben tagolt körben (Ri–Fi K 48) Amor (Ri–Fi M 115) (*5. kép 16*).

Cerialis I, III–V, Comitialis II, Belsus I, Antoninus Pius–Caracalla kori
Lh: SE 4602
Lsz.: 2007.18.19650

52. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. A képmezőben lándzsás vadász lába (Ri–Fi M 205), előtte kutya (Ri–Fi T 138) és ötszirmú virág (Ri–Fi O 52) (*5. kép 17*).
BfAttoni , Commodus–korai Severus kori
Lh: SE 6288
Lsz.: 2007.18.19702

53. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Ri–Fi E 1), amelyet szélesebb horizontális hullámvonal kísér. A képmezőben retrograd BE]LSUSF bélyeg (*5. kép 18*).
Belsus, korai Severus kori
Lh: SE 4503
Lsz.: 2007.18.19601

54. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Ri–Fi E 25). A képmezőben kettős ív (Ri–Fi KB 134) alatt indán levél (Ri–Fi P 84) (*5. kép 19*).
Belsus II–III, korai Severus kori
Lh: SE 7296
Lsz.: 2007.18.19947

55. *Drag. 37* formájú tál perem–, és oldaltöredéke (Ri–Fi E 1). A képmezőben ív (Ri–Fi KB 45) alatt kantharos (Ri–Fi O 24). Jobbra madár (Ri–Fi T 250) (*5. kép 20*).
Comitialis I–Belsus, Commodus–korai Severus kori
Lh: SE 4597
Lsz.: 2007.18.19618

56. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredékei. Fent tojásfüzér (Ri–Fi E 25). A képmezőben indáról leágazó levél (Ri–Fi P 26) és kagylóalakú dísz (Ri–Fi O 20). Tagolt ív (Ri–Fi KB 95) felett kettős, szárnyalakú levél (Ri–Fi P 145) (*5. kép 21*).
Florentinus, Severus kori
Lh: SE 6288
Lsz.: 2007.18.19700–19701

57. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Ri–Fi E 25). A képmezőben függőleges gyöngysor (Ri–Fi O 263), amely fent szárnyalakú levélben végződik (Ri–Fi P 145)(*5. kép 22*).
Comitialis VI, Florentinus, Respectus, Severus kori
Lh: SE 6299
Lsz.: 2007.18.10131

58. *Drag. 37* formájú tál perem– és oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Ri–Fi E 17). A képmezőben tagolt ívek (Ri–Fi KB 110) támaszkodnak dísztagra (Ri–Fi O 263). A baloldali ív alatt ruhás női alak (Ri–Fi M 246); az ívek felett vertikális gyöngysoron szárnyalakú levél (Ri–Fi P 145) (5.kép 23).
Attillus, Severus kori
Lh: SE 6403
Lsz.: 2007.18.19909

59. *Drag. 30* formájú tál oldaltöredéke Fent tojásfüzér (Ri–Fi E 7). A képmezőben tagolt ívek (Ri–Fi K 108); az egyikben hármas levél (Ri–Fi P 112 a).
Helenius, Severus kori
Lh: SE 2203
Lsz.: 2007.18.19424

60. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Ri–Fi E 26). A képmezőben csavart mintájú ívek (Ri–Fi KB 110) alkotnak indát. A hullámhegy felett és alatt indán levél (Ri–Fi P 61) (*5. kép 24*).
Belsus II, Castus, Respectus, Attillus, Severus kori
Lh: SE 6299
Lsz.: 2007.18.19804

61. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. A képmezőben kettős körben (Ri–Fi K 20) nyilazó Amor (Ri–Fi M 174 a) (*5. kép 25*).
BfAttoni, Attillus, Marcellus II, Primitivus I, Severus kori
Lh: SE 3202
Lsz.: 2007.18.19470

62. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. A képmezőben kettős körben (Ri–Fi K 19 a) sas (Ri–Fi T 207).
Helenius, Marcellus II, Primitivus I, III, Severus kori
Lh: SE 3202
Lsz.: 2007.18.19471

63. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Ri–Fi E 70), alatta horizontális, kettős kockasorból álló választótag. A képmezőben mákfej–motívum (Ri–Fi P 119) (*5. kép 26*).
Januarius II, Severus kori
Lh: SE 6002
Ltsz.: 2007.18.22968

64. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. A képmezőben osztótag (Ri–Fi O 269) és dísztag (Ri–Fi O 28) (*6. kép 1*).
Augustinus I, késő Severus kori
Lh: SE 6299
Lsz.: 2007.18.10122

65. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Ri–Fi E 40). A képmezőben párduc (Ri–Fi T 46 a) és szarvas (Ri–Fi T 104 a) (*6. kép 2*).
Primitivus I–III, késő Severus kori
Lh: SE 6399
Lsz.: 2006.18.4787

66. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Ri–Fi E 41). A képmezőben kettős kör részlete (Ri–Fi K 19) (*6. kép 3*).
Primitivus IV, késő Severus kori

Lh: SE 6299
Lsz.: 2007.18.19752

67. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Ri–Fi E 41). A képmezőben kettős kör (Ri–Fi KB 19), alatta oroszlán (?) részlete (Ri–Fi T 29 [?]) (*6. kép 4*).
Primitivus IV, késői Severus kori
Lh: SE 7494
Lsz.: 2007.18.16668

68. *Drag. 37* formájú tál perem–, és oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Ri–Fi E 41). A képmezőben foglyot kísérő fegyveres (O. 240; Ri–Fi M 269) (*6. kép 5*).
Primitivus kör, késői Severus kor
Lh: SE 0001– meddőből
Lsz.: 2007.18.19377

69. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Ri–Fi E 25). A képmezőben ostort vivő alak (Ri–Fi M 202 a) és tagolt korong (Ri–Fi O 148[?]) (*6. kép 6*).
Julius I, késő Severus kor
Lh: SE 6002
Lsz.: 2007.18.22972

70. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Ri–Fi E 23 [?]). A képmezőben koszorúszerű ív (Ri–Fi KB 126 a) alatt jobbra forduló női alak (Ri–Fi M 246) (*6. kép 7*).
Julius II– Julianus I, 3. sz második negyede
Lh: SE 4494
Lsz.: 2007.18.4247

71. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Ri–Fi E 23). A képmezőben gladiátor (Ri–Fi M 227) (*6. kép 8*).
Julius II– Julianus I, 3. sz. második negyede
Lh: SE 6288
Lsz.: 2007.18.19718

RHEINZABERNI DÍSZÍTETLEN SIGILLATÁK

72. *Drag. 31* formájú tányér (*catillus*) aljtöredéke, ezen ALBINUS bélyeg. Vö. Names 1. 134 (*6. kép 10*).
3. sz. első fele
Lh: SE 6288
Lsz.: 2007.18.19709

73. *Drag. 31* formájú tányér alja, enyhén kiemelkedő umboval. Alján töredékes AToII. bélyeggel. Az O kisebb méretű. Valószínűleg Attofecit (?) lehetett a teljes signatura. Vö. Names 1. 322. Talpátm.: 10 cm (*6. kép 9*).
2. sz. utolsó negyede–3. sz. eleje
Lh: SE 6289
Lsz.: 2017.18.19807

74. *Drag. 31* formájú tányér aljtöredéke, ezen Fir]MUSF bélyeg. Vö. GABLER–MÁRTON 2009, 243. 1.
2. sz. utolsó negyede–3. sz eleje
Lh: SE 4494
Lsz.: 2007.18.4247

75. *Drag. 18/31* formájú tányér aljtöredéke enyhén kiemelkedő umboval. Alján CASTUS bélyegvö. Names 2, 282 1 b. Talpátm.: 10 cm (*10. kép 1*).
Severus kori
Lh: SE 6288
Lsz.: 2007.18.6878

76. *Drag. 18/31* formájú tányér aljtöredéke–erősebben felhúzott omboval. Az aljrészen rovátkolással kitöltött gyűrűben (Strichelring) VICTORI-[nus bélyeg– vö. GABLER–MÁRTON 2008, Fig. 32, 647; SCHOLZ 2006, 168.
Severus kori
Lh: SE 4597
Lsz.: 2007.18.19632

77. *Drag. 31* = Lud Sa formájú tányér töredékei ívelt fallal és negyedkörív formájú peremmel. A fal. és az aljrész között erős törés (FABER 1994, Beil.7,28). Peremátm.: 19 cm.
Késő–Antoninus–Severus kori
Lh: SE 6399
Lsz.: 2007.18.5256 és 5248

78. *Drag. 31* = Lud Sa = Niederbieber 1 b formájú tányér alj– és oldaltöredéke. Az ívelt fal erős töréssel megy át a rövid aljrészbe. Alja magasra húzott (FABER 1994, Beil. 7,37. Talpátm.: 8,2 cm.
Severus kori
Lh: SE 3403
Lsz.: 2007.18.19480

79. Nagyméretű *Drag. 31* = Lud Sb = Niederbieber 1 c formájú tányér teljes profilt mutató töredéke (CZYSZ 1982, Abb. 11–13). Az enyhén ívelt fal alig észrevehető töréssel megy át a hosszabb, ívelt aljrészbe. A negyedköríves perem felé az oldalfal elvékonyodik (FABER 1993, Beil. 7,41.) Peremátm.: 23 cm, Talpátm.: 12 cm (*6. kép 11*).
Severus kori
Lh: SE 6288
Lsz.: 2007.18.6784

80. *Drag. 32* formájú tányér nagyobb, teljes profilt mutató darabja. Az aljrész enyhén ívelt, a peremrész már vertikális. Talpgyűrűje magas, szöglete. Peremátm.: 24,4 cm, M: 7,1 cm. Vö. PFERDEHIRT 1976 Taf. 10 A 1044; RUPRECHTSBERGER 1980, Taf. 33,1 (*6. kép 12; 8 .kép 9*).
Severus kori
Lh: SE 6399
Lsz.: 2007.18.4780

81. *Drag. 32* formájú tányér peremtöredéke ívelten befelé hajló peremmel. Peremátm.: 28 cm.
Severus kori

Lh: SE 4602
Lsz.: 2007.18.19649

82. *Lud. 5 Tb* formájú tányér felső részének töredéke felül horizontális, lent cseppalakú peremmel, ferde, rövid oldalfallal, amely erős töréssel megy át az aljrészbe. Vö. WALKE 1965, Taf. 37,22; RUPRECHTSBERGER 1980, Taf. 40,1 (*8. kép 4*).
Késő Antoninus–Severus kori
Lh: SE 7492
Lsz.: 2007.18.16021

83. *Lud. 5 Tb* formájú tányér felső részének töredéke. A perem metszete csaknem kör alakú. Az oldalfal és az aljrész közötti átmenet nem mutat erős törést.
Késő Antoninus– Severus kori
Lh: SE 6299
Lsz.: 2007.18.19775

84. *Drag. 33* formájú pohár oldaltöredéke. Egyenes falának alsó harmadában bevájt horizontális vonal. Vö. RUPRECHTSBERGER 1980, Taf. 30,4. Peremátm.: 13,1 cm (*6. kép 13*).
Késő Antoninus–Severus kori
Lh: SE 6288
Lsz.: 2008.18.6785

85. *Drag. 33* formájú pohár oldaltöredéke. Fala enyhén ívelt, ennek közepe felé horizontális bevájt vonal. Vö. RUPRECHTSBERGER 1980, Taf. 30,2. Peremátm.: 10,5 cm.
Késő Antoninus–Severus kori
Lh: SE 6503
Lsz.: 2007.18.23183

86. *Drag. 33* formájú pohár aljrészének töredéke. Az oldalfal és a vízszintes aljrész között erős törés.
Késő Antoninus– Severus kori
Lh: SE2403
Lsz.: 2007.18.19456

87. *Drag. 36 = Lud 5 Te* formájú tányér peremtöredéke. Az ívelten kihajló perem és az oldalfal között erős törés. Vö. RUPRECHTSBERGER 1980, Taf. 19,2. Peremátm.: 16 cm.
Késő Antoninus–Severus kori
Lh: SE 6299
Lsz.: 2007.18.19776

88. *Drag. 43 = Lud 5 RSa =Niederbieber 1/21* formájú dörzstál (*mortarium*) oldaltöredéke a gallér–rész indításával. Külső falán horizontális bordázat, belül kavicsberakás. Vö. RUPRECHTSBERGER 1980, Taf. 9,2 (*7. kép 1; 8. kép 5*).
Severus kori–3. sz. első fele
Lh.: SE 6288
Lsz.: 2007.18.6846

89. *Drag. 43* formájú dörzstál hosszú, vertikális gallértöredéke. Vö. GOSE 9/149.
Severus kori–3. sz. első fele
Lh.: SE 6288
Lsz.: 2007.18.19619

90. *Drag. 43* formájú dörzstál kiöntője.
Severus kori– III.sz első fele
Lh: SE 6293
Lsz.: 2007.18.5752

91. *Lud 5 Tc* formájú tányér oldaltöredékei. A ferde aljrész erős töréssel kapcsolódik az erősen ívelt oldalfalhoz, amely horgas peremben végződik. Vö. WALKE 1965, Taf. 37, 17 f.
Severus kori
Lh: SE 7403, 7499 K–i
Lsz.: 2007.18.20052–54

92. *Drag. 46* formájú tál horgas peremmel (O–P pl.LV.11 és 18).
Késő Antoninus–Severus kori
Lh: SE 2499
Lsz.: 2007.18.19495

93. *Drag. 45* formájú dörzstál peremtöredéke az oldalfal indításával A vertikális perem alig ívelt. A kiöntő oroszlánfejbe komponált (O–P pl. 74), amelynek részletei elmosódtak– így a sörény néhol alig látható. Vö. PFERDEHIRT 1976,62. Hasonló típusokat Trierben, Lavoyeban vagy La Madeleineben is gyártottak (*7. kép 2*).
Késő Antoninus kor–3. sz. közepe
Lh: SE 6397
Lsz.: 2007.18.4625

94. *Drag. 45* formájú, oroszlánfejes kiöntőjű dörzstál vertikális peremtöredéke. Az oroszlánfej részletei elmosódtak. (*7. kép 3; 8. kép 6*).
Késő Antoninus kor–3. sz. közepe
Lh: SE 2304
Lsz.: 2007.18.19438

95. *Drag. 39 = Lud 5 Oa* típusú tálca (*lanx*) hármas karéjú fogórészének töredéke; belső részén a peremet bevájt vonal kíséri (*8. kép 7*).
3. sz. első fele
Lh: szórvány
Lsz.: 2007.18.24039

96. *Lud 5 VMk* típusú palack (*olla*) talptöredéke. A talpgyűrű tagolt. Talpátm: 5,8 cm. (*8. kép 8*)
3. sz. első fele
Lh: SE 4699
Lsz.: 2007.18.4529

97. *Drag. 54 = Lud 5, Vd* formájú gömbhasú edény perem–, és oldaltöredéke, a vállrésznél enyhe töréssel. Vö. O–P pl. 79,3; RUPRECHTSBERGER 1980, Taf. 42,2. Átm: 5,4 cm
Késő Antoninus–Severus kori

Lh: SE 3403 (–34) szektor É–i negyed, 3499 É–i oldala
Lsz.: 2007.18.19491

98. *Drag. 54* = *Lud 5, Vd* formájú, gömbhasú edény perem–, és oldaltöredéke. A nyaki rész törés nélkül megy át az oldalfalba. Vö. RUPRECHTSBERGER 1980, Taf. 3,2. Peremátm: 8 cm (*7. kép 4*).
Késő Antoninus–Severus kori
Lh: SE 6397
Lsz.: 2007.18.4624

99. *Lud 5 VSd* = *Niederbieber 24b* formájú edény oldaltöredéke , amelyet hosszúkás bevágások sűrűn borítanak . Vö. RUPRECHTSBERGER 1980, Taf. 4,9 (*7. kép 5*)
Késő Antoninus–Severus kori
Lh: SE 6299 (62. szektor)
Lsz.: 2007.18.19800

WESTERNDORFI ÁRU

100. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (KELLNER E2). A képmezőben korong (KELLNER 54), astragalos (KELLNER 50) és kettős ív (KELLNER 67), felette bélyeg töredéke (?) (*7. kép 6*).
Comitialis csoport, késő Antoninus–korai Severus kori
Lh: SE 002 (62. szektor, újkori réteg)
Lsz.: 2007.18.22976

101. *Drag. 37* formájú tál, teljes profilt mutató töredéke. Fent tojásfüzér (KELLNER E2). A képmezőben megkötözött alakra (KELLNER 11) állat támad. Jobbra kutya (KELLNER 39), nőstény oroszlán (KELLNER 27), a képmező alján madarak (KELLNER 41). M.: 9 cm (*7. kép 7*)
Comitialis csoport, késő Antoninus–korai Severus kori
Lh: SE 4603
Lsz.: 2007.18.23997

102. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (KELLNER E2). A képmezőben kettős kör (KELLNER 66) és Mars (KELLNER 5).
Comitialis csoport, késő Antoninus–korai Severus kori
Lh: SE 4402 (–3?)
Lsz.: 2007.18.19526

103. *Drag. 37* formájú tál peremtöredéke. A tojásfüzér indítása felett IASSUSF bélyeg. (STREITBERG Abb. 3,21) (*7. kép 8; 10. kép 4*).
Comitialis csoport, késő Antoninus–korai Severus kori
Lh: meddőből
Lsz.: 2007.18.19369

104. *Drag. 37* formájú tál perem–, és oldaltöredéke. A peremsávban retrograd ELENIUSFC bélyeg (Names 4, p. 233 a) Az N fordított. Fent tojásfüzér (KELLNER–GABLER E10) (*7. kép 9*).
Helenius, Severus kori–3. sz. első fele
Lh: SE 4602
Lsz.: 2007.18.19675

105. *Drag. 37* formájú tál perem– és oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (KELLNER–GABLER E10). A képmezőben párduc (KELLNER–GABLER 124) és nyúl (KELLNER–GABLER 130) váltakozik; felettük és alattuk rozetta (KELLNER–GABLER 146) (*7. kép 10*).
Helenius, Severus kori–3. sz. első fele
Lh: SE 4492
Lsz.: 2007.18.19574

106. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (KELLNER–GABLER E11) záróvonalon. A képmezőben bika (KELLNER–GABLER 128) és kutya (KELLNER–GABLER 132) (*7. kép 11*).
Helenius, Severus kori–3. sz. első fele
Lh: SE 3499
Lsz.: 2007.18.19494

107. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredékei. Fent tojásfüzér (KELLNER–GABLER E9). A képmezőben tagolt osztótag (KELLNER –GABLER 130), balra vaddisznó (KELLNER–GABLER 127) részlete. A másik töredéken függőleges osztástól jobbra astragalosra (KELLNER–GABLER 154) függesztett félkörív (KELLNER–GABLER 163), alatta madár (KELLNER–GABLER 136) (*7. kép 12*).
Helenius, Severus kori–3. sz. első fele
Lh: SE 5399
Lsz.: 2007.18.4789 és 91

108. *Drag. 37* formájú tál perem–és oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (KELLNER–GABLER E10) záróvonalra pecsételve. A képmezőben fordítva felvitt tagolt ívek sora (KELLNER–GABLER 152). A peremsávban karcolt felirat ATR, alatta FTR (*7. kép 13*).
Helenius, Severus kori–3. sz. első fele
Lh: SE 6403, SE 6299 alól, SE 7499 Ny–i oldalán
Lsz.: 2007.18.19908

109. *Drag. 37* formájú tál peremtöredéke, alatta ELENIUSF bélyeg (Names 4, 5c változat, Helenius III)– az N és az S betű fordított (*9. kép 1; 10. kép 2*).
Comitialis kör, Severus kori–3. sz. első fele
Lh: SE 2402 (ÉK)
Lsz.: 2007.18.19452

110. *Drag. 37* formájú tál peremtöredéke. A tojásfüzér felett L]VCEIUSFEC bélyeg (STREITBERG Abb. 3,36) (*9. kép 2; 10. kép 3*).
Helenius, Severus kori–3. sz. első fele
Lh: szórvány
Lsz.: 2007.18.23998

111. *Drag. 27* formájú tál perem–, és oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (KELLNER–GABLER E11), záró-

vonalra pecsételve. A képmezőben astragalosra (KELLNER–GABLER 154) függesztett ív, tőle jobbra tagolt ív (KELLNER–GABLER 151), mellette lovas (KELLNER–GABLER 106) (*9. kép 3*).
Helenius , Severus kori–3. sz. első fele
Lh: SE 7494/14
Lsz.: 2007.18.20070

112. *Drag. 30* formájú tál oldaltöredéke. Vertikális osztótagok között sas (KELLNER–GABLER 134), jobbra kettős tagolt osztótag (KELLNER–GABLER 171) (*9. kép 4*).
Helenius, Severus kori–3. sz. első fele
Lh: SE 10.01 (10.1 szektor DNy–i negyede, újkori gödör)
Lsz.: 2007.18.23107

113. *Drag. 37* formájú tál perem–és oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (KELLNER–GABLER E9), záróvonalra pecsételve. A képmezőben vaddisznó (KELLNER–GABLER 126) és akanthus (KELLNER–GABLER 163). A peremsávban MATERNI[nus fe] bélyeg (STREITBERG Abb. 4,31) (*9. kép 5*).
Helenius, Severus kori–3. sz. első fele
Lh: SE 4602 (–3)
Lsz.: 2007.18.19584

114. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Kellner–Gabler E 9). A képmezőben tagolt, kettős osztótag (KELLNER–GABLER 171), ettől kétfelé ferdén elhelyezett tagolt pálcika (KELLNER 70), alattuk páva (KELLNER–GABLER 135) és nagy rozetta (Pf–9). Fent akanthuslevelek (KELLNER 15) (*9. kép 6*).
Helenius, Severus kori–3. sz. első fele
Lh: SE 6299 (62. szektor DNy–i negyede)
Lsz.: 2007.18.19821

115. *Drag. 37* formájú tál peremtöredéke. A tojásfüzér (KELLNER–GABLER E 9) felett MELUSTAF bélyeg (STREITBERG Abb.5,2). Vö. GABLER–MÁRTON 2009, Fig. 35, 401.19 (*9. kép 7*).
Helenius, Severus kori–3. sz. első fele
Lh: SE 6288
Lsz.: 2007.18.6832

116. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. A képmezőben tagolt kettős körben (KELLNER–GABLER 196) maszk (KELLNER–GABLER 178). Jobbra fasces részlete (KELLNER–GABLER 184) (*9. kép 8*).
Onniorix, Severus kori–3. sz. első fele
Lh: SE 3301 (33/3 újkori)
Lsz.: 2007.18.23009

117. *Drag. 31* formájú tányér aljtöredéke, ezen ALBINUS bélyeg (Names 1, 134).
Albinus VIII, 3. sz. első fele
Lsz: 2007.18.19709

118. *Drag. 32* formájú tányér aljtöredéke, ezen MELAV(sus) bélyeg (STREITBERG Abb. 4,38) (*10. kép 5*).
3. sz. első fele
Lsz: 2007.18.5382

PFAFFENHOFENI ÁRU

119. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Pf. 1). A képmezőben rozetta (KELLNER–GABLER 150) és tagolt ív (KELLNER–GABLER 158) (*9. kép 9*).
Helenius pecsétlőit használó fazekas, 3. sz. második negyede
Lh: SE 9499
Lsz.: 2007.18.20520

120. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Pf.1). A képmezőben tagolt ívek sora (KELLNER–GABLER 158) (*9. kép 10*).
Helenius pecsétlőit használó fazekas, 3. sz. második negyede
Lh: SE 6302
Lsz.: 2007.18.22981

121. *Drag. 30* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Pf. 1). A képmezőben tagolt ívek (Pf. 14) alatt rozetták (KELLNER–GABLER 150) és osztótagok (Pf. 15) (*9. kép 11*).
Helenius pecsétlőit használó fazekas, 3. sz. második negyede
Lh: SE 6299
Lsz.: 2007.18.10117

122. *Drag. 30* formájú tál oldaltöredéke. A képmezőben egymással szembeűllított tagolt ívek (Pf. 14), ezekben rozetták (Pf. 22) (*9. kép 12*).
Helenius pecsétlőit használó fazekas, 3. sz. második negyede
Lh: SE 6299 (62. szektor DNy–i negyede)
Lsz.: 2007.18.19839

123. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Pf. 19), a képmezőben tagolt ív részlete (Pf. 14) (*9. kép 13*).
Helenius pecsétlőit használó fazekas, 3. sz második negyede
Lh: SE 6299
Lsz.: 2007.18.19744

124. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér részlete, a képmezőben levélfüzérszerű dísztag (KARNITSCH 1955, Taf. 101,12) – ettől jobbra és balra rozetta (KARNITSCH 1955, Taf. 101,7). Kétoldalt gyöngyös körökben (FÖLZER 830) kagyló (FÖLZER 706); köztük sella–alakú dísz (FÖLZER 795) (*9. kép 14*).
Dicanus kör, 3. sz második harmada

Lh: SE 4403
Lsz.: 2007.18.19563

125. *Drag. 37* formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (KARNITSCH 1955, Taf. 101 D 4). A képmezőben rozetták (KARNITSCH 1955, Taf. 101,7) között kosárszerű dísz (*9. kép 15*).
Dicanus kör, 3. sz második harmada
Lh: SE 4498, római kút betöltése
Lsz.: 2007.18.19580

126. *Drag. 32* formájú tányér aljtöredéke, ezen CLAON[niof bélyeg. Az N fordított (Names 3, 53, 1 a; STREITBERG Abb. 5,17) (*9. kép 16*).
3. sz első fele
Lh: SE 5399
Lsz.: 2007.18.4798

MARGUM/VIMINACIUMI ÁRU

127. *Drag. 37* formájú tál peremtöredéke. Fent tojásfüzér (BJELAJAC A 16), a képmezőben dísztag részlete (Bjelajac O 66) (*9. kép 17*).
Hadrianus–Antoninus Pius kori
Lh: SE 10.1, 29. újkori gödör
Lsz.: 2007.18.23117

3. A LELETANYAG ÉRTÉKELÉSE

3. 1. Az itáliai sigillaták

Anyagunkban 65 itáliai sigillata található, ami a leletek 5%–át jelenti. Az itáliai sigillaták forma szerinti megoszlása a következő:

A formacsoport:	
Consp. 20	23 db
Consp. 34	12 "
Consp. 33	1 "
B formacsoport:	
Consp. 39/43	24 "
Consp. 46	1 "
Ismeretlen formájú	4 "

Leggyakoribb a Consp. 20 formájú tányér töredékei közül 13 aljtöredék, 4 talpgyűrű–töredék, 4 oldal és 2 peremtöredék. Az aljrészek közül háromnál látható a sűrű rovátkolást mutató gyűrű. Az ún. Strichelring hiánya azonban a törés helyére is utalhat, vagyis a rovátkolt gyűrűn kívüli vagy belüli töredék került elő. A talpgyűrű magassága átlag 1,8 cm, a peremé 2,2 cm. A 2. és 3.sz darab aljrészén látható L M V bélyeg planta pedis keretelésben. A vertikális oldaltöredékek különböző szélességű peremre engednek következtetni. Csak az 1. sz. példányon látható applikált díszítés; girland és a hozzá tartozó levél. Az A formacsoportba sorolható edények[8] a Vízivárosban is a Consp. 20.4.4 változat a leggyakoribb, csakúgy mint Pannonia többi lelőhelyén.[9] A tányérformák – az itáliai étkezési szokásoknak megfelelően – mindenhol a legnagyobb számban lelhetők fel. Ez a változat nem keltezhető Claudius uralkodásánál korábbi időszakra.[10] Különböző változatai az egész Mediterraneumban fellelhetők, elsősorban Pompeiben és Ostia Domitianus kori rétegeiben. A tipuson belül több változatot lehet megkülönböztetni; ezeket M. Schindler korábban belső fejlődés eredményének tulajdonította,[11] E. Schindler–Kaudelka szerint azonban a morfológiai különbségek alapján történő keltezés bizonytalan.[12] A csekély eltérések a tömeggyártás gyakorlatából fakadnak, miután a fazekasok az egyes műhelyeken belül a formázáshoz szabad kezet kaptak. 700 noricumi példány tipológiai vizsgálata során alig talált két teljesen megegyező profilt mutató edényt. Csoportosításra leginkább a peremátmérők adnak leehetőséget, de a töredékek alapján ezek pontos meghatározására többnyire nincs lehetőség. Egyetlen példánynál mérhettünk 13,4 cm átmérőt. A Consp. 20 forma a Magdalensbergen a kereskedőtelep Kr. u. 45/50 körüli felhagyása előtti időszakban a leggyakoribb.[13] A vizivárosi telepre már Claudius korától érkezhetett itáliai sigillata, de importjuk a Flavius korban lehetett a legerősebb. Valamennyi póvidéki áru, de feltehetően különböző műhelyek termékei. A típus gyártása a 2. sz. elején folytatódhatott, legalább Hadrianus koráig.[14] Pannonia esetében ilyen késői forgalmukkal nem számolhatunk, mivel – főként a limes mentén– Domitianus korától az itáliai kerámiát már a dél–galliai váltotta fel.

Applikált dísz csak az 1. sz. példányon található; girland és a hozzá kapcsolódó levél. A 2. sz. darabon L M V bélyeg található planta pedis keretelésben.

L·MAG( ) VIR(ilis) a késő póvidéki figlinák egyik vezető mestere. Ez a műhely döntő szerepet játszhatott a dunai tartományok sigillata ellátásában. Eddig 25 bélyegtípusát ismerjük,[15] de ha az

[8] S. ZABEHLICKY–SCHEFFENEGGER: Terra sigillata tardo–padana. Acta RCRF 21–22. (1992), p. 415–417
[9] VÁGÓ 1977, Taf. VI, Taf. VII.8, Taf. IX. 8, 15–16, Taf. X. 2,13
[10] Ph. KENRICK In: Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae. Bonn, 1990., p. 86
[11] SCHINDLER–SCHEFFENEGGER 1977, 147
[12] E. SCHINDLER–KAUDELKA– U. FASNER– M. GRUBER: Terra sigillata mit Appliken in Noricum (mit einem Beitrag von G. Schneider). ArchForschungen 6. (2001), p. 177
[13] SCHINDLER–SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 58, 2, 6, 10
[14] J.W. HAYES: Pottery from the South Stoa at Corinth. Hesperia 43. (1973), p. 83
[15] CVArr 1085

interpunctiokat is figyelembe vesszük, akkor 70 változatot is megkülönböztethetünk. A névbélyeg pecsétlőjének gyengébb benyomása esetén az interpunctio „eltűnik", így annak hiánya nem tekinthető másik pecsétlő–típusnak. A név hosszabb változata: L.MAG Vi vagy L.M.VIR általában Észak–Itáliában gyakori. A figlina áruja a Po–völgyében vagy attól északra tűnik fel, ezen kívül három dunai provinciában: Noricumban, Pannoniában és Moesia superiorban található. A műhely Észak Itálián belüli lokalizálása még nem sikerült. Ezen a területen 29 lelőhelyét ismerjük,[16] közülük a legtávolabbi, nyugati előfordulása Torino,[17] dél felé Roma a feltételezhető legmesszebbi lelőhely. A Po–völgyének nyugati részén és a lacus Verbanus között lelhető fel gyakran. Noricumi lelőhelyei közül Seebruck a legtávolabbi nyugat felé.[18] 24 pannoniai lelőhelyének többsége a borostyánút (Emona, Poetovio, Salla, Savaria, Scarbantia, Carnuntum), a Száva–völgyi vagy a limes út (Klosterneuburg, Arrabona, Brigetio, Aquincum, Vetus Salina, Rittium) mentén található.[19] Már korábban is előkerült a vizivárosi táborban folytatott kutatások során.[20] Moesiából három lelőhelyét ismerjük.

A figlina keltezése a Locarno környéki temetők, Angera és az emonai sírok éremmel keltezett leletegyüttesein alapul. A legkorábbi érem a Minusio–Cadra temető 28. sírjában került elő (Portius Cato), a legkésőbbi az asconai S temető 17. sírjában (Faustina sen.) Valamennyi bélyeg planta pedis keretelésű, ezért az Augustus kori keltezés eleve kizárható. A 45/50 táján felhagyott Magdalensbergen két edénye került elő,[21] ezek a műhely működésének kezdetére vonatkozóan nyújtanak támpontot. Az érmeken kívül a Locarno környéki és az asconai síregyüttesek üveg– mécses mellékletei alapján a 2. sz. első évtizedeit is számításba vehetjük.[22] Ezek alapján L.M.V műhelyének működése az 1. sz. második felére keltezhető. Domitianus korától a figlina már nem szállított a Duna völgyébe. A műhely körzetében: Észak Itáliában és a szomszédos területeken (Emona, Flavia Solva) L.M.V (vagy utóda [?]) meg tudta őrizni piaci pozicióit.[23] Nem véletlen, hogy itt lelhetők fel a névbélyegek késői formákon, mint pl. a Consp. 3 tányéron, amelyek Pannoniába már nem jutottak el.

A másik gyakori forma a függőleges peremű, gyakran gömbszelet alakú tálka (*acetabulum vagy paropsis*), a Consp. 34.2. Ezek az edények– vállrészükön gallérral és a szájrész alatti horizontális vájattal– nem keltezhetők szabályosabb vagy szabálytalanabb körvonaluk alapján, de nem tekinthetjük a változatokat más műhelyek termékének sem[24]. Különbségek természetesen vannak a gallér kialakításában vagy a peremrész magasságában. E. Schindler –Kaudelka ötszáz edény vizsgálata alapján akár 63 szeriációs lehetőséget is láthatott, de szerinte a formavariációnál fontosabb az űrtartalom, azaz acetabulumot vagy nagyobb méretű paropsist akart–e kiformázni a fazekas. Ennek ellenére az árnyalatnyi eltérések nem értékelhetők sem időrendi szempontból, és műhelyspecifikus sajátságnak sem tarthatók.

Oldalukon általában 6 applikált dísz foglal helyet.

A típus az egész Mediterraneumban elterjedt; Észak–Itáliában és a dunai tartományokban a Flavius korban gyakoriak, de forgalmuk Itáliában az Antoninusok koráig követhető. Ezt igazolják az angerai,[25] az asconai[26] vagy az emonai temetők éremmel keltezett síregyüttesei.[27]

Anyagunkban 12 töredék sorolható ehhez a típushoz; 4 oldal, 5 perem, 2 alj és egy talpgyűrű.

A perem magassága 2– 2,3 cm, a talpgyűrű átmérője 6 cm. Applikált dísz a 6. sz. példányon található: maszk és 12 szirmú rozetta, a 7. sz. töredéken szemüvegspirál, míg a 7. sz. darabon hat körpontos rozetta látható. Két edény alján planta pedis keretelésű bélyeg foglal helyet; a 3. sz. tálkán L.M.V, a 4. sz. példányon C.T( ) P neve olvasható.

Utóbbi nem azonos egy arezzoi (?) mesterrel,[28] bár kettőjük árujának elkülönítése csak a piacterület alapján lehetséges. C.T( ) P póvidéki fazekas, akinek kerámiája Tortona kivételével csak a Potól északra található. Valamennyi bélyege planta pedis keretelésű. 13 itáliai lelőhelyen lelhető fel áruja, beleértve a Locarno környéki temetőket, Angerát és Comot.[29] Noricumban csak Flavia

[16] GABLER 2003, 90–91; S. CIPRIANO–G. M. SANDRINI: La terra sigillata bollata da Iulia Concordia. Sintesi dei dati. Quaderni Friulani di Archeologia 21. (2011), p. 158
[17] CVA 217
[18] KELLNER–ULBERT 1958, 66; BURMEISTER 1998, 104–105.
[19] GABLER 2003, 92–93.
[20] GABLER 2012, 117–118.
[21] SCHINDLER–SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 106, 1–2.
[22] BUORA 2001, 255.
[23] GABLER 2003, 99.
[24] SCHINDLER at alii 2001, 128.
[25] Angera romana. Scavi nella necropoli 1970–1979 (a cura di G. Sena Chiesa). Archaeologica 44. Roma 1985, 361
[26] P. DONATI–F. RONCHELLI–S. BIAGGIO SIMONA: Ascona. La necropoli romana. Quaderni d'informazione. Bellinzona 1987., 113, tomba 17.06– Faustina éremmel.
[27] Lj. PLESNIČAR–GEC: Severno emonsko grobišče. The northern necropolis of Emona. Katalogi in monografije. Ljubljana 1972., pl. LXXXVII, grave 334– Antoninus Pius éremmel.
[28] CVArr 2026
[29] CVArr 2027

Solváról ismert ez a bélyeg[30], míg Pannoniában 4 előfordulását ismertük: Emonát,[31] Sirmiumot,[32] Poetoviot[33] és Carnuntumot.[34] Aquincumból először közölhetünk ilyen bélyeget. Ph. Kenrick Kr. u. 30–80 közötti keltezést javasol; a vizivárosi darab azonban biztosan nem korábbi Claudius koránál.

A B formacsoportba sorolható a 8.sz részben kiegészített tálka horizontális peremmel és alacsony talpgyűrűvel. Ritka forma, peremén – barbotin technikával felvitt– stilizált szőlőfürt és hármas pontsor található. Késő póvidéki gyártmány,[35] amely főleg a ticinoi temetők mellékletei közt lelhető fel, így Soldunoban[36] vagy Minusioban.[37] Gyártása a Flavius korban kezdődhetett , de a forma a 2. sz. első felében is tovább él.[38] Ez a típus Pannoniában csak Poetovioban található.[39] A tálka alján planta pedis keretelésben Q.S( ) P ( ) bélyeg látható. A B formacsoportban a bélyeg rendkívül ritka.[40]. Ez a rövidített bélyeg talán Q.SEN( ) P( ) mesterrel azonosítható. Pannoniában gyakori signatura; valószínűleg a legkésőbbi póvidéki fazekasok egyikéhez köthető. Jelzése Madranoban Trajanus éremmel keltezett sírban található edényen fordul elő[41]. Késői időrendi helyzetét igazolja drobetai előfordulása, a Trajanus által meghódított Daciában.[42] Claudius és Trajanus uralkodása idején működhetett[43] Észak Itáliában. Több mint 70 előfordulását ismerjük; 17 észak–itáliai és 13 pannoniai lelőhelyen található áruja. Tartományunkban nemcsak a borostyánút (Emona, Poetovio, Salla, Savaria,[44] Scarbantia, Carnuntum), valamint az arról leágazó diagonális utak menti települések (Mursella) anyagában lelhető fel,[45] hanem a dunai limes mentén is (Vindobona,[46] Arrabona, Brigetio, Aquincum, Vetus Salina). Aquincumban a legiotáborban a tribunus laticlaviusok házában került elő ennek a műhelynek terméke.[47] Öt lelőhelyét ismerjük Noricumból, egyet Moesia superiorból és egyet Daciából.[48] Legkésőbbi példányai (Solduno, Muralto, Ascona, Madrano) a gyártóhely körzetének beszűkült piacterületére utalnak, ahol forgalmuk még a II. sz elején is követhető.

A Pó vidéki műhelyekből származó példányok minőségi jegyeik (ún. Fabrikat) alapján három nagyobb csoportba sorolhatók: az ún. A 2, D és E áru. Ezeknek agyagára és bevonatára vonatkozó jellegzetességeiket a vizivárosi sigillaták közlése során már leírtuk.[49] A minőségi jegyek leírása a műhely meghatározása felé vezető első lépés.

Anyagunkban 24, B formacsoportba sorolható északitáliai edényt azonosíthattunk. Ezek fragmentáltsága sokszor nem teszi lehetővé a pontosabb formameghatározást. Jól megkülönböztethető az ívelten kihajló peremű, barbotindíszes Consp.43 típus (9. sz.). Legtöbb esetben azonban csak a Consp. 39/43 formameghatározást tudtuk adni, mivel a töredékeknél nem dönthető el, hogy melyik típusba sorolhatók. Minőségi jegyek alapján többségük a 7.csoport sajátosságait mutatja,[50] amelynek jellemzője a világosabb, sokszor porózusabb agyag és a narancsvörös, gyakran pattogzó bevonat. Esetenként a bevonat egyenletesen fedi az edények felületét. Díszítésük általában két–két szőlőfürt, stilizált liliom, ritkábban spiráldísz. Az edények méretbeni különbsége apró töredékek esetében nehezen határozható meg. Egy Klosterneuburgban talált póvidéki leletegyüttesben 4 különböző méretcsoportot lehetett megfigyelni.[51]

30 E. SCHINDLER–KAUDELKA: Italische Terra sigillata aus Flavia Solva. Ein Überblick am Beispiel der Funde aus der Insula XLI. FÖ 33. (1994), p. 391, Taf. 24, 25–26.

31 PETRU 1972, Taf. 117,10–1347. sír 1.

32 BRUKNER 1981, pl. 7,9.

33 I. MIKL–CURK: Terra sigillata iz Poetovija. Časopis za zgodovino in narodopisje 4. (1968), pril. 1,46.

34 M. GRÜNEWALD: Zur Frühzeit des römischen Carnuntum. Anzeiger der Österreichischen Akademie 116. (1979), 3 sk.

35 L. MAZZEO SARACINO: Terra sigillata nord–italica. Enciclopedia dell'Arte Antica suppl. Atlante delle forme ceramiche II. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo. Roma, 1985., 28.forma

36 P. DONATI: La necropoli romana di Solduno. Quaderni d'informazione 3. (1979), p. 167, Nr. 161.

37 Ch. SIMONETT: Tessiner Gräberfelder. Ausgrabungen des Archäologischen Arbeitsdienstes in Solduno, Locarno–Muralto, Minusio und Stabio 1936–1937. Monographien der Ur–Und Frühgeschichte der Schweiz 3. (1941), 174, Abb. 148.7.

38 Conspectus 134.

39 MIKL–CURK 1968, pril. 2,4

40 ld. 35–36. lábjegyzeteket. A soldunoi példányon QSS. a minusioin Q.S.P bélyege látható.

41 M. FRANSIOLI: La necropoli di Madrano. Annuario della Societá Svizzera di Preistoria 47. (1958–1959), p. 71, Fig. 15,26–29.

42 Gh. POPILIAN– I. CIUCA: Nouvelles informations sur l'importation de terre sigillée en Dacia romana meridionale. Dacia 32. (1988), p. 62.

43 CVArr 376.

44 Legutóbb M. MEDGYES–O. SOSZTARITS In: Tesori della Postumia. Archaeologia e storia intorno a una grande strada romana alle radici dell'Europa. Milano 1998., 616, VI. 44– több Q.S.P bélyeges darab került elő a savariai Iseumban (közöletlen)

45 BUOCZ T.–GABLER D.: Savariai városfal. A városfal építési ideje a terra sigillaták tükrében. Sárvár, 2003., 80; MAKJANIĆ 1995, Fig. 33, 30 a–b.

46 I. WEBER–HIDEN: Die reliefverzierte Terra sigillata aus Vindobona. Wiener ArchStudien 1. (1996), p. 392-

47 GABLER D.: Terra sigillaták. Kocsis L et alii: A tribunus laticlaviusok háza az aquincumi II–III.századi legiotáborban. BudRég 28. (1991), p. 191, pl. 33,2.

48 BUOCZ–GABLER 2002, 80.

49 GABLER 2012, 112.

50 SCHINDLER–KAUDELKA 1994, 359.

51 I. BAUER: Zum Fundmaterial der römischen Kaiserzeit. In: S. W. Neugebauer: Vom römischen Lagerdorf zum mittelalterlichen

Ennek a kerámia–csoportnak időrendjét a ticinoi temetők éremmellékletei és a zalalövői ásatások stratigráfiai eredményei alapján lehetett meghatározni.[52] A Locarno környéki temetőkben ez az áru olyan síregyüttesekben található, amelyeket későbbi érmek kelteznek, mint azokat, amelyekben az A formacsoportba sorolható északitáliai sigillaták találhatók.[53] A soldunoi temető adatai szerint a „közös" forgalmi időszak – a középső Flavius kor – rövid lehetett. A Trajanus által meghódított Daciában a B formacsoportba sorolható póvidéki sigillaták még aránylag gyakorinak mondhatók.[54] A Flavius korban, kb. 65–70 táján kezdődhetett az észak–itáliaiakkal azonos formájú Drag. 35/36 típusú barbotindíszes sigillaták gyártása a délgalliai La Graufesenqueban is; a kifejlettebb formákat Kr. u. 120 tájáig gyárthatták ebben a manufaktúrában.[55] Feltehetően a galliai formát utánozhatták az itáliai műhelyek. Az időrendi különbség ellenére is feltételezhető, hogy a B formacsoport gyártmányainak jó része ugyanazokban a műhelyekben készülhetett, mint a korábbi, applikált díszű áru.[56]

Az itáliai áru fentiek alapján az 1. századi auxiliaris tábor vicusában is jelentős; arányában mégis csupán fele a tábor területén talált leletanyagnak (ott az itáliai sigillaták a leletek 10,8%–át adták[57]). Ennek indokát egyelőre nem tudjuk. Kétségtelen, hogy a vicus területén másutt is sok itáliai sigillata került elő.

Az eddig átnézett anyag alapján a Ganz u. 16. területén:[58]

A formacsoportba sorolható áru	14 db
B formacsoportba sorolható áru	21 db

a Kapás utca 21–25. területén:

A formacsoportba sorolható áru	12 db
B formacsoportba sorolható áru	1 db

a Bem tér 3 területén:

A formacsoportba sorolható áru	5 db
B formacsoportba sorolható áru	2 db

a Corvin tér 8. területén:

A formacsoportba sorolható áru	1 db

A vicus területén való korai megtelepedést nemcsak a 121 itáliai sigillata igazolja, hanem olyan korai példányok is, amelyek nem keltezhetők a Claudius kornál későbbi időszakra. Ilyen a Bem tér 3. területén talált 2008.04.30 leltári számú, SE 2105 lelőhelyű Consp. 37.1 formájú, feltehetően arezzoi tálka peremtöredéke. Ez a félgömbalakú, kihajló, középen bemélyedő, sűrű rovátkolással borított peremű edény gyakori Itáliában[59] Ivreától Monte Iatoig. Ritkábban Észak Afrikában is fellelhető.[60] Időrendje a magdalensbergi leletegyüttesek alapján határozható meg.[61] Gyártása Tiberius korában kezdődött; forgalma az 1. sz. közepéig követhető. Bár a póvidéki műhelyekben is gyártották ezt a formát; minőségi jegyei alapján a vizivárosi darab arezzoi.

3. 2. A dél–galliai sigillaták

A dél–galliai sigillaták mennyisége az itáliainak csaknem kétszerese, a leletanyag 10%–a. Megoszlásuk a következő:

Dombordíszes áru:

Drag. 29	6 db
Drag. 30	1 "
Drag. 37	56 "

Díszítetlen áru:

Drag. 18	14 db
Drag. 27	13 "
Drag. 35–36	25 "
Drag. 33 (?)	1 "
Meg nem határozható	9 "

Az alatábor területén a délgalliai edények aránya jóval jelentősebb volt; ott 20,3 % képviselte ezt a műhelycsoportot.

A reliefdíszű és a díszítetlen típusok száma majdnem pontosan megegyezik.

A Kacsa utcai feltárások során 6 db Drag. 29 formájú tál (*panna*) került elő, ami pannoniai vonatkozásban kiemelkedő mennyiségnek számít. A tartományban a délgalliai leleteknek mintegy 5%–a köthető ehhez a formához. Általában a borostyán-

Lesehof. Katalog des Stadtmuseums Klosterneuburg. Klosterneuburg, 1998., Abb. 14, 1–14.

52 S. BIAGGIO SIMONA: La necropoli di Moghegno. Scavi del passato di una valle sudalpina. Museo di Valmeggio. Cervino 1995, 39; D. GABLER: Italische Sigillaten aus den canabae legionis von Carnuntum. Carnuntum Jb 1990., 246

53 S. ZABEHLICKY–SCHEFFENEGGER: Terra sigillata tardo padana. Acta RCRF 31–32. (1992), p. 442, Abb. 1, 6.

54 V.Rusu–Bolindeţ: Ceramica romana de la Napoca. Bibliotheca Musei Napocensis. Cluj–Napoca 2007, 178

55 A. VERNHET: Creation flavienne de six services de vaselle à La Graufesenque. Figlina 1. (1976), p. 15–16.

56 BALLA M.–GABLER D.: Terra sigillaták eredetének meghatározása neutronaktivációs analitikai módszerrel. ArchÉrt 109. (1983), p. 78.

57 GABLER 2012, 129.

58 HABLE 2008, 110–116.

59 PUCCI 1985, tav. 35,1–8.

60 P. M. KENRICK: The Fine Pottery. Excavations at Sidi Khrebish, Benghazi (Berenice) III. 1. Libya Antiqua, suppl. 5. (1985), B 228. 2.

61 SCHINDLER–SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 50,3.

út menti városok és telepek anyagában lelhető fel ez a típus,[62] a Duna mentén csak egy–egy jelentősebb táborban, településen, auxiliaris vicusban fordul elő, így Vindobonában,[63] Gerulatán,[64] Arrabonában,[65] Solván,[66], az aquincumi polgárvárosban,[67] a legiotábor környékén,[68] a vizivárosi táborban,[69] a budaörsi telepen,[70] Vetus Salinán[71] vagy Annamatiában.[72]

A dél–galliai áru pannoniai exportja tehát nagyjából arra az időszakra tehető, amikor a félgömbalakú Drag. 37 forma kiszorította a korábbi Drag. 29 típust. A formaváltás időpontjához a pompeji, a newsteadi, az inchtuthili, a köngeni és a saalburgi leletek nyújtanak időrendi támpontot.[73] Ezek azt mutatják, hogy Vespasianus korában még jelentősebb a Drag. 29 forma aránya, de a Kr. u. 85/90 táján vagy azt követő néhány év alatt ez a típus eltűnt. Nem található meg pl. a 100 körül épült echzelli táborban,[74], viszont egy–egy töredék felbukkan azokon a lelőhelyeken, amelyeken a megtelepedés Kr. u. 90 tájára tehető (Holt, Cannstatt, Köngen, Heldenbergen, Ellingen).[75] Az 1. sz végén felhagyott rottweili III. táborban még megtalálható ez a típus.[76] Az említett lelőhelyek keltezése azonban esetenként éppen a Drag. 29 formájú sigillaták előfordulásán alapul, így a bizonyítás során circulus vitiosus állhat fenn. A típus Kr. u. 68 tájáig szinte monopolhelyzetet élvezett,[77] Ritkán még a 85/90 utáni kontextusokban is fellelhető. A Drag. 29 és a Drag. 37 formák közti átmeneti időszak eszerint negyed századig tartott. A vindobonaihoz hasonló a Kr. u. 89–ben megszállt aquincumi legiotábor formaspektruma. Itt a Domitianus kori legiotábor környékén csak egy példány lelhető fel. A 73–ban épült óbudai auxiliaris táborba a legiotábor építési idejéig csak itáliai sigillatákat szállíthattak[78]. A korábbi kerámia mennyisége jóval kisebb mint a Kr. u. 90 utánié, mert éppen a legio érkezés növelhette meg jelentősen a keresletet. K. Strobel szerint a vásárlóerőt a katonák 84 évi zsoldemelése is növelhette.[79] A provincia belsejében, a borostyánút kivételével ritka a Drag. 29 formájú la graufesenque–i áru. Sisciából eddig csak egy példányt közöltek,[80] ugyanígy egy–egy darab került elő Orešacon,[81] Balácán,[82] Sárváron,[83] Mursellán,[84] Gorsiumban[85] és Vasason.[86] Aquincum környékén is – Budaörsön kívül – csak két Drag. 29 formájú sigillatát ismerünk: Tök–Köves lelőhelyről[87] és Érdről.[88] Ehhez a formához egész Pannoniából csak mintegy 130 edényt sorolhatunk, ennek nagy része Savariában került elő.[89] A vízivárosi auxiliaris vicus területéről

[62] BUOCZ–GABLER 2002, 92; D. GABLER: Die Sigillaten von Salla (Zalalövő). Grabungen 1982–1983. ActaArchHung 41. (1989), p. 431.

[63] D. GABLER: Die frühe Terra sigillata von der Grabung Rennweg 44.in: Ausgewählte Funde vom Rennweg 44. Wiener ArchForschungen 6. (2004), p. 137.

[64] J. DEKAN–K. KUZMOVÁ: Terra sigillata in Rusovce–Bergl reperta annis 1964–1969. In: Gerulata 1. Nitra, 1996., 117, Nr. 3.

[65] GABLER D.: Arrabona legkorábbi sigillatái. Arrabona 9. (1967), p. 38, Nr. 13.

[66] GABLER D.: A dunai limes I–II századi történetének néhány kérdése. ArchÉrt 104. (1977), p. 147., 25.lj.– két további darabot közlünk az esztergomi Vár ásatásai során előkerült anyagból– sajtó alatt

[67] NAGY L.: Egy pannoniai sigillata gyár. ArchÉrt 42. (1928), p. 98–100.

[68] NAGY L.: Az Aquincumi Múzeum kutatásai és gyarapodásai az 1923–1935 években. BudRég 12. (1937), p. 266.

[69] GABLER 2012. 129.

[70] GABLER D.: Terra sigillata. In: Ottományi K.: Római vicus Budaörsön. Budapest, 2012., 3. kép 1–5.

[71] JUHÁSZ Gy.: A brigetioi terra sigillaták. DissPann Ser. 2. No. 3. Budapest, 1935., 9.

[72] Lévay gyűjtemény, Intercisa Múzeum, Dunaújváros Inv. 74.38.79.

[73] H.–G. SIMON: Die Funde aus dem Bereich der Sumpfbrücke bei Bickenbach. Saalburg Jb 34. (1977), p. 45.; J. K. HAALEBOS–A. MEES: Terra sigillata des ersten Jahrhunderts. ArchKorrespondenzblatt 21. (1991), p. 89–91.; B. R. HARTLEY: The Samian ware in Inchtuthil. The legionary fortress. Excavations of a section of the annexe ditch of the first Flavian fort. Britannia 23. (1992), p. 52.

[74] B. PFERDEHIRT: Die südgallischen Reliefsigillaten aus Echzell. Saalburg Jb 49. (1990), p. 75.

[75] B. PFERDEHIRT: Die römische Okkupation Germaniens und Rätiens von der Zeit des Tiberius bis zum Tode Trajans. Untersuchungen zur Chronologie südgallischer Reliefтöpfer. Jb des Römisch–Germanischen Zentralmuseums Mainz 33. (1986), p. 282; W. ZANIER: Das römische Kastell Ellingen. Limesforschungen 23. (1992), p. 116; A. MEES: Modelsignierte Dekorationen auf südgallischer Terra sigillata. Forschungen und Berichte zur Vor–und Frühgeschichte in Baden–Württemberg 54. (1995), p. 56.

[76] D. PLANCK: Arae Flaviae I. Neue Untersuchungen zur Geschichte des römischen Rottweil. Forschungen und Berichte zur Vor– und Frühgeschichte in Baden–Württemberg 6. (1975), p. 14.

[77] M. MILLET: Boudicca. The first Colchester potters' shop and the dating of Neronian samian. Britannia 18. (1987), p. 83, 112.

[78] A. W. MEES: Probleme um die Anfangsdatierung von Aquincum. BudRég 30. (1993), p. 62.

[79] K. STROBEL: Der Chatterkrieg Domitians. Historische und politischer Aspekt. Germania 65. (1987), p. 83.

[80] R. MAKJANIĆ: Terra sigillata in: R. Makjanič–R. Koščević: Siscia. Pannonia superior. BAR Int. Ser. 621. Oxford, 1995., 63.

[81] R. MAKJANIĆ: Terra sigillata in Orešca z birka Vincek, Radijevac. Prilozi Instituta za arheologiu u Zagrebu 2. (1991), p. 302.

[82] GABLER D.: A balácai terra sigillaták. Balácai közlemények 2. (1992), p. 302.

[83] D. GABLER: Die römische Strassenstation in der Gemarkung von Sárvár. ComArchHung 1991, 60, Abb. 37,3.

[84] SZŐNYI E.: Kutatások Mursellában. Beszámoló a Dombi földön végzett feltárásokról. ComArchHung 1991, Abb. 13, 2–3

[85] D. GABLER: Sigillaten auf dem Gebiet des Palatiums von Gorsium. Alba Regia 10. (1972 [1974]), p. 10, 31, Nr. 3.

[86] F. FÜLEP: Das frühkaiserzeitliche Gräberfeld von Vasas. ActaArchHung 9. (1958), p. 375, 379, Abb. 3,21.

[87] MARÓTI É: Tök. Magyarország Régészeti Topográfiája 7. Pest megye Régészeti Topográfiája. A budai és a szentendrei járás. Budapest, 1986., 337, 33. tábla 6.

[88] OTTOMÁNYI K.: Római villagazdaságok Érden a Benta völgyben. Kuny Domokos Múzeum Közleményei 22. (2016), p. 13–67.

[89] BUOCZ–GABLER 2002, 112, 114.

eddig további 6 példányt ismerünk, 2 a Ganz u. 16., kettő a Kapás u. és kettő a Bem tér 3. területén végzett ásatásokon került elő. Szórványos felbukkanásuk azokban a táborokban, amelyeket Kr.u 90 táján építettek ki, arra utal, hogy a Drag. 29 formájú tálakat a Kr. u. 89/90 éveket követően már nem gyártották.[90]

Anyagunkban a 10. sz. darab Pass(i)enus műhelyéhez köthető. Nevének különböző alakjait ismerjük.[91] Munkatársának Secundinusnak formaspektruma még a Flaviusok előtti időszakra utal. Egy rottweili – általa jelzett – edény Frontinus formatáljából lett kiformázva, ez a bélyegtípusa a 70–es évek közepétől lehetett használatban. Az officina működése a 80–as évekig követhető,[92] működése nagyjából Kr. u. 60 és 80 közé tehető.[93]

A többi Drag. 29 formájú edény nem köthető ennyire egyértelműen műhelyhez. A 11. sz. példány Sabinus II vagy M. Crestio körébe utalható; mindkettőjük működése Domitianus–Trajanus korára tehető.

A la graufesenque–i sigillaták többsége a későbbi Drag. 37 formát mutatja. Anyagunkban a 12–16. sz. edények Mercatorhoz, ill. vele egykorú gyártókhoz attribuálhatók. Mercator officinája csak Drag. 37 formájú tálakat bélyegezett, ami arra utal, hogy működésének kezdete Kr. u. 85 tájára tehető, azaz az akkor már eltűnőben lévő Drag. 29 típus nem található meg gyártási programjában.[94] Mercator egyike a legproduktívabb mestereknek, de ez azzal is magyarázható, hogy gyakrabban signálta edényeit mint a többi fazekas. Működésének késői fázisát a keltezett lelőhelyek adatai alapján lehet meghatározni, mint Heilbrunn–Böckingen, Saalburg vagy Ladenburg, ahol Kr. u. 101–ben vert éremmel keltezett rétegben került elő.[95]

A műhely áruja kedvelt volt Noricumban és Pannoniában. A legtöbb Mercator köréhez sorolható áru Pannonia esetében Vindobonában került elő.[96] Dombordíszes edényei megtalálhatók Carnuntumban, Gerulatán, Arrabonában, Brigetioban, Tokodon, Sárváron, Sallán, Balácán, Aquincumban, Albertfalván és Gorsiumban,[97] valamint a budaörsi telepen.[98] Noha áruja elsősorban a Duna mentén lelhető fel, a tartomány belsejében, a borostyánút, a diagonális utak menti városokban, útállomásokon és villákban is gyakori.

A vízivárosi sigillaták közül – csakúgy, mint a tábor anyagában – fellelhető a banassaci áru, ami Pannoniában a Hadrianus kori municipiumokban gyakori, így Carnuntumban, Aquincumban vagy Sallán. Ezekben a városokban általában nagyobb számban található, mint a la graufesenque–i sigillata.[99] Utóbbinak aránya ugyanakkor nagyobb a Flavius kori limes–táborokban ill. azok vicusában (Vindobona, Brigetio, Albertfalva, Intercisa). A vízivárosi leletek esetében statisztikai vizsgálatra még nincs lehetőség, de itt is a condatomagusi áru van többségben. Banassac exportjának kezdetét a Frankfurt–heddernheimi kőtábor 1b periódusa alapján Kr. u. 90 és 100 közé keltezhetjük. A dunavidéki export kezdetét A. Mees 110 utánra, a 2. sz. 2. évtizedére tette.[100] A 110 körül felhagyott hofheimi kőtábor anyaga, valamint Oberstimmben[101] és Unterkirchbergben való előfordulása alapján arra következtethetünk, hogy a manufaktúra szállítmányai ide Kr. u. 110 és 120 között érkezhettek.[102] A gyár Hadrianus kori működését már korábban is feltételeztük,[103] időrendi javaslatunkat támogatja a banassaci sigillata jelenléte Pförringben és Rainau–Buch vicusában, ami azt jelenti, hogy ez az áru a raetiai limesen Kr. u. 140 tájáig forgalomban lehetett.[104] Egyes síregyüttesek, mint a seebrucki[105] vagy a stutheieni villa leletei alapján még ennél későbbi forgalmukkal is számolhatunk.[106] A vízivárosi leletek közül a 17–18. sz. darabokat Natalis köréhez sorolhattuk. Ez az officina jelentős mennyiségű

[90] M. PAVLINEC: Zur Datierung römerzeitlicher Fundstellen der Schweiz. Jb Schweizerische Gesellschaft für Urgeschichte 75. (1992), p. 129; F. WILD: Samian ware in: Romans in North–West England. Watercrook and Bowness on Solway. Cumberland and Westmoreland Antiquarian an Archaeological Society Researches. Kendal, 1979., p. 369.

[91] MEES 1995, 89.

[92] B. R. HARTLEY: Samian Potters Stamps and decorated Ware. In: S. S. Frere–J. J. Wilkes: Strageath. Excavations within the Roman Fort 1973–86. Britannia Monograph Series 9. London, 1989., 217.

[93] MEES 1995, 90; Több, ehhez a műhelyhez attribuálható edény fordul elő az oberwinterthuri edénydepotban– Chr. EIBNÖTHER–L. ESCHENLOHR: Das römische Keramiklager von Oberwinterthur–Vitudurum. Archäologie der Schweiz 8. (1985), p. 251–258.

[94] MEES 1995, 86.

[95] MEES 1995, 86.

[96] WEBER–HIDEN 1996, Taf. 9,1; Taf. 10,1, Taf. 11,1–10, Taf. 13,1–6; D. GABLER: Die frühe Terra Sigillata von der Grabung Rennweg 44. In: Ausgewählte Funde vom Rennweg 44 in Wien. Wiener Arch. Forschungen 6. Wien, 2004., 142.

[97] Adatolásukat ld. „Az esztergomi Vár ásatásai során talált terra sigillaták" – Gabler D.: Az esztergomi Vár 1961-68 évi ásatások során előkerült terra sigillaták. in: H.KELEMEN M.-MERCZI M.: Az eszergomi Várhegy a római korban. Esztergom 2019, 339-340.

[98] GABLER D: Terra sigillata. In: OTTOMÁNYI 2012, 415, 2. kép 13–14.

[99] GABLER 2004, 146.

[100] MEES 1995, 105.

[101] SEITZ 1982, 143; SIMON 1989, 273 A 69, A 74.

[102] PFERDEHIRT 1986, 253 sk.

[103] GABLER 1978, 406.

[104] HEILIGMANN 1990, 150.

[105] FASOLD 1993, 41.

[106] ROTH–RUBI 1986, 23, 74.

árut szállított a dunai tartományokba, így ez a csoport a provinciális régészet számára fogalommá vált.[107] Minthogy a műhely jellegzetes E tojásfüzértípusa már Oberstimmben feltűnt; működését a 120 előtti időszakra, kezdetét valószínűleg 110 tájára lehetett keltezni.[108] Áruja 140 tájáig lehetett forgalomban,[109] de nincs kizárva, hogy a fazekas formatáljaiból később is formáztak ki dombordíszes tálat.

A Natalis csoport áruja gyakori Noricumban; Juvavumból 46, Lentiából 31, Ovilavából 60 edényét ismerjük. Jelentős mennyiségben lelhető fel ez az áru Pannoniában is. Vindobonában 55 példányban került elő a műhely terméke, Carnuntumban 33, Gerulatán 19, de fellelhető Ad Flexumban, Arrabonában, Brigetioban és Tokodon.[110] Aquincumban számos helyen található Natalis táltöredék, így a Hercules villában,[111] a Búvár utcában[112] és a canabae északi részén,[113] valamint a katonaváros déli területén.[114] Meglehetősen sok került elő a polgárvárosban is, annak északi sávjában és az ún. basilica feltárása során.[115] a municipium keleti részén[116] és a város déli peremén, a tüzoltószékház területén.[117] Albertfalván, a budaörsi telepen és Matricán kívül a tartomány belsejéből is sok lelőhelyét ismerjük, így Föllik–Sulzacker, Müllendorf, Savaria, Salla, Poetovio, Siscia, Sárvár és Gyulafirátót leletanyagában is fellelhető az officina gyártmánya.[118]

A díszítetlen dél–galliai sigillaták elsősorban minőségi jegyeik alapján határozhatók meg, 14 db Drag. 18 formájú tányért tipológiai jegyei is ezekhez a manufakturákhoz attribuálnak. Ez a típus Claudius korában tűnik fel először La Graufesenqueban. Előzménye az itáliai Consp. 4.3 forma lehetett.[119] A tipológiai skála a vékonyfalú, alacsony, enyhén ívelt falú változattól a lapos aljú, vastagfalú, magasabb és erősen kihajló tányérokig terjed, amelynek alját omphalos szerűen képezték ki.[120] A Drag. 18 forma az I.sz közepétől az 1–2. század fordulójáig gyakori.[121] Anyagunkban csak a magasabb falú Flavius kori típusok lelhetők fel. A 2. sz. elején lép fel a Drag. 18/31 átmeneti forma, de a Drag. 18 és a Drag. 18/31 változatok pontos tipológiai szétválasztására – különösen töredékek esetében – nincs lehetőség. A 2. sz. közepére keltezhető példányoknál az erősen felhúzott, csúcsos aljrész jellemző.[122] A 22. sz. darabnál az aljrész a közepe felé enyhén emelkedik, de az Antoninus kori csúcsos kiképzés nem figyelhető meg, ezért inkább a 2. sz. első negyedére keltezhetjük.

A Drag. 27 formájú poharak előzménye a Hatt 11 típus,[123] amelyet La Graufesenqueban már Tiberius uralkodásának elején gyártottak.[124] Ez a forma a Drag. 24/25 típus konkurrense a Flaviusok koráig. Az 1. sz. végén már vezető pohárforma. A 2. sz. közepén a csonkakúp alakú Drag. 33 típus szorította ki, amint ezt a walheimi és a heddernheimi II D fázisú leletek bizonyítják; 180 táján már nem gyártották.[125] M. Polak szerint a délgalliai gyártmányok– átmérőjük szerint – három csoportba sorolhatók.[126] Az aquincumiak általában a középső csoportba oszthatók (11–15 cm átmérőjükkel), már amennyire a töredékek esetében az átmérőt meg lehet határozni. Az osztályozás másik alapja a magasság ill. a talpgyűrűn lévő horizontális vájat, ami a 19. sz. példányon megtalálható. Utóbbi a késő Flavius–Trajanus korban eltűnik. A Domitianus–Trajanus kori változatok további jellemzője a „begyűrődés" feletti kisebb falmagasság. Miután a fazekas szabad kézzel formázott, az apró különbségek nem képezhetik időrendi besorolás alapját. A dél–, ill. közép–galliai gyártmányok csak minőségi jegyek alapján különböztethetők meg.

Számos példány, 25 db képviseli a Drag. 35 formát. Az ívelt, lekerekedő falú tálkáknak alján sem található törés. Peremük ívelten hajlik ki, ezt többnyire barbotin technikával felvitt borostyánlevél díszíti A típus Nero korában fejlődött ki.[127] a Flavius kortól La Graufesenque jelentős mennyiségben exportálta ezt az edényt. Az első nagyobb szállítmányokat Burghöfe,[128] Rheingönheim.[129] a hofheimi földtábor és Oberstimm jelzi.[130] A Flaviusok előtti időszakban ritka ez a forma; virágkora az I. sz utolsó harmadára ill. a 2. sz elejére tehető.[131] Ez a dél–galliai eljutott Aquincumba is; fellelhető a Hercules villában és a polgárvárosban.[132] Anya-

[107] MEES 1995, 85.
[108] SIMON 1989, 267–301.
[109] MEES 1995, 111; Zanier 1992, 119.
[110] GABLER 2012, 121.
[111] GABLER 1976, 6, Nr.12–13.
[112] GABLER 1985, 1. kép 12.
[113] MEES 1993, Taf. 10,1–2; GABLER 2002, 112, Nr. 11–12.
[114] VÁMOS 2002,, 17, 20, Nr. 81–84.
[115] GABLER 2017, 114.
[116] KUZSINSZKY 1932, 161, Abb. 359. 361, 166 Abb. 377.
[117] NAGY 1941, Abb.7,3, Abb. 8,9.
[118] GABLER 2012, 121.
[119] DÜERKOP–ESCHBAUMER 2007, 55.
[120] POLAK 2000, 30.
[121] WEBSTER 1996, 32 f.
[122] SMITH 1907, 279, Nr. 20; FABER 1994, Beil. 7/40.
[123] HATT 1965, 11 típus
[124] MEYER–FREULER 1989, Taf. 29.
[125] DÜERKOP–ESCHBAUMER 2007, 70.
[126] POLAK 2000, 99.
[127] VERNHET 1976, 15.
[128] ULBERT 1959, Taf. 33, 9–10.
[129] ULBERT 1969, Taf. 2,7.
[130] SIMON 1978, 246, Nr. 617, 629, 621.
[131] FABER 1994, 231.
[132] GABLER 2017, 144.

gunkban a Drag. 35 formájú edények átmérője 9 és 14 cm közötti méretet mutat.

3. 3. A közép–galliai sigillaták

A közép–galliai sigillaták mennyisége a dél–galliainak másfélszerese, összesen 180 db, ami a leletanyag 14,2%–át jelenti. Forma szerinti megoszlásuk a következő:

Dombordíszes edények:	
Drag. 37	72 db
Díszítetlen edények:	
Drag. 18/31	35 db
Drag. 27	3 "
Drag. 33	12 "
Drag. 38	8 "
Drag. 46	1 "
Drag. 35/36	15 "
Curle 11	1 "
Formához nem köthető	33 db

A vízivárosi tábor területén a középgalliai sigillaták aránya sokkal jelentősebb volt; ott 23,8% képviselte ezt a műhelycsoportot. Aránylag sok Antoninus kori középgalliai edény került elő a korábbi castellum területén a Vitéz u. 10. sz. ház telkén.[133]

A 27 és talán a 26 sz. töredékek Divixtus műhelyéhez attribuálhatók.[134] Bár J. A. Stanfield és G. Simpson 140 és 160 közti időszakra keltezte ezt az árut, mégis éppen az általuk felsorolt Antoninus fal menti táborok anyagában való gyakori előfordulásuk alapján 160–nál későbbi forgalmával is számolhatunk,[135] B. Dickinson és B. Hartley szerint ez az officina 145 és 175 között működött. Divixtus edényei Pannoniában ritkák; fellelhető Mursában[136] és Aquincumban[137] – többek közt a Hercules villában.

Anyagunkban a meghatározható dombordíszes darabok nagy része Cinnamus officinájához köthető. (28–29. sz.) Ennek a műhelynek áruja szinte mindenhová eljutott Pannoniában. Reméntelen vállalkozás lenne valamennyi lelőhely adatolt leírása, hiszen a Cinnamushoz attribuálható edények száma csak Vindobonában 170, de Carnuntumból is 89 példányt publikáltak eddig.[138] Aránylag sok példány került elő a brigetioi ásatások során.[139] Aquincumból ennek az officinának edényeit már Finály G. közölte,[140] aki a műhely bélyeges példányait is bemutatta. Igaz, akkor még csak az ábrázolások témája szerint tudta csoportosítani a leletanyagot; a manufakturák meghatározását meg sem kísérelhette. Aquincumban gyakori ez az áru a *canabae legionis* déli részén.[141] Az ún. Hercules villa területén 16 példányt köthettünk ehhez a gyártóhoz,[142] míg a közeli Meggyfa u.–Szél u., ill. Szél u– Szellő u körzetében további darabokat ismerhettünk fel.[143] A polgárvárosi „edénybolt"–ból 8 Cinnamus tálat adott közre Juhász Gy.,[144] míg a municipium[145] területéről és a katonavárosból összesen 93, ehhez az officinához köthető edényt ismerünk.[146] Fellelhető a műhely áruja a Vizivárosban[147] és a budaörsi vicus anyagában.[148] A Cinnamus officinához eddig több mint 400 edényt lehetett kötni Pannoniában. Talán Cinnamusé lehetett a legnagyobb lezouxi üzem. Az officina több középgalliai gyártóhelyet is elláthatott formatálakkal (Lubié, Toulon–sur–Allier, Vichy, Terre France). Áruja ritka a Hadrianus fal menti táborokban, ezért feltételezhető, hogy működésének fő korszaka Kr. u. 160 utánra tehető.[149] A műhely gyártási idején belül G. Simpson és G. Rogers egy korai, Kr. u. 135 és 145 közötti időszakra tehető periódust különített el.[150] A lezouxi műhely termelése 175 táján érhetett véget, amikor az egyik legnagyobb felvevő piaca, a dunai tartományok felé bezárult az út a szállítmányok előtt, a markomann–szarmata háborúk miatt. Lubiéban vagy Vichyben azonban még egy ideig folytathatta a gártást. Nem véletlen, hogy Cinnamus sigillatái a markomann háborúkkal kapcsolatba hozható pusztulási rétegek egyik vezérleletének tekinthetők.[151]

Cinnamusénál jóval kevesebb a Paternus II áru. Egyike a legkésőbbi mestereknek, akik még távoli provinciákba is eljuttatták edényeiket. Műhelyé-

133 KÉRDŐ 2018, 131.
134 BET–DELAGE 1991, 214, Nr. 92–93.
135 Names 3. 287.
136 BULAT 1958, Nr. 44, 80.
137 NAGY T.: A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938–1942 évek között végzett kutatásokról. BudRég 13. (1943), p. 214, Nr. 92–93.
138 D. GABLER: Gallische Sigillaten in Carnuntum und auf dem Pfaffenberg. In: Studies of the ancient world in honour of Werner Jobst. Anodos 8. (2008 [2010]), p. 186.
139 T. BECK: Terra sigillata aus Brigetio. Vorbericht zu den Funden der Grabung 1992 bis 1996.in: The autonomous towns of Noricum and Pannonia (ed. M. Šašel–Kos– P. Scherrer). Situla 42. (2004), p. 245.
140 FINÁLY 1906, 93 15. ábra, 82, 14. ábra
141 VÁMOS 2002, 43–53, Nr. 113–130; LEBEGYEV– MÁRTON 2003, 131–133, Nr. 24–31.
14 GABLER 1976, 29.
143 GABLER 2002, 237–238, Nr. 16–24.
144 JUHÁSZ 1936, 36, I. tábl. 1–2, 36–40, II. tábl. 3–8.
145 KUZSINSZKY 1932, 175, Nr. 18, 175. ábra; NAGY 1941, 8. kép
146 Gabler 2017, 118.
147 GABLER 2012, 123, Abb. 5,3–6.
148 GABLER D.: Terra sigillata in: A budaörsi római vicus (szerk. Ottományi K.) Budapest, 2012., 420
149 Names 3. 26.
150 G. SIMPSON– G. ROGERS: Cinnamus et quelques potiers contemporais. Gallia 27. (1969), 3 sk.
151 GABLER 1994, 306.

nek működési idejét B. Hartley a Kr. u. 160–180 közötti évtizedekre keltezte,[152] de feltehető, hogy 190 tájáig is folytatódhatott a gyártás.[153] A Paternus II áru száma Vindobonában 43 és Carnuntumban 9, néhány töredéket ismerünk Balácáról és Gorsiumból. Aránylag gyakori Aquincumban is, ahol fellelhető a Vizivárosban,[154] a canabaeban[155] és a polgárvárosban.[156] Bélyeges edényeit korábban Finály G. közölte, ilyen példányok találhatók Brigetioban és Mursában.[157] Paternus II kerámiája is gyakori a markomann háborúkkal kapcsolatba hozható pusztulási rétegek anyagában – ilyen kontextusban található Arrabonában vagy Aquincumban.[158]

A díszítetlen sigillaták döntő többsége Drag. 18/31 formájú tányér (*catillus*); számuk 35. Ép példány nincs; 17 perem–, ill. perem és oldaltöredék, 12 fal– és 6 aljtöredék került elő. A 2. sz. közepére keltezhető példányoknál az aljrészt középen magasra húzták fel. Anyagunkban megtalálható a konvex falú, csepp alakú peremű típus, amelynek párhuzamai egy cambodunumi leletben találhatók.[159] Ez a formaváltozat a 160 utáni évtizedekre, a középső és a kései Antoninus korra keltezhető.[160]

A Kacsa utcai ásatások során 12 közép–galliai Drag. 33 formájú pohár került elő. A típus előfutára már az itáliai sigillaták spektrumában is megtalálható, majd a délgalliai kerámia formakincsében is fellelhető. A 2. sz. közepéig ritkán fordul elő; mennyisége kevesebb mint a Drag. 27 formájú poharaké. Utóbbit 160 táján szorította ki, és 170/180 tájától vezető pohárforma lett. Pforzheimben a 3–4 és 6–8. kutak 2. sz. második felére keltezhető leletanyagában 18 Drag. 33 formájú pohár mellett csak egy Drag. 27 típusú edény került elő.[161] Legkésőbbi változatai még a 4. században is fellelhetők[162]. A későbbi változatok jellemzője az erős törés az oldalfal és az aljrész között.[163] Eddigi megfigyeléseink szerint az Antninus kori középgalliai edények jellemzője az ívelt falkiképzés. Ezeknél a poharaknál az oldal közepén vagy alsó harmadában körbefutó bevájt vonal látható. (ld. 33. sz.) Ez a típus a Pudding Pan Rock 13 formával vethető össze.

A Drag. 33–hoz közelálló forma Drag. 46 típus egyetlen darabbal van képviselve anyagunkban. Ilyen formájú edényeket már az 1. sz. végén is gyártottak La Graufesenque-ben, de a későbbi manufakturák gyártási programjában is szerepel. A nyugati tartományokban Trajanus korától nagy számban lelhető fel. A forma a 2.sz második felében is gyakori, amint azt Newstead II, az altenstadti 28. pince, Heddernheim II B vagy Walheim 3. periódusának leletei igazolják.[164] Megtalálható a markomann háborúk során elpusztult Regensburg–kumpfmühli tábor anyagában is[165]. A legkésőbbi Drag. 46 formájú edények fellelhetők a 3. sz–i leletegyüttesekben, így a langenhaini 1. sz pinceleletben is, bár az ott talált példányoakat „Altstück–nek tartják.[166] Pannoniában ritka ez az áru.[167] Aquincumban a Hercules villában[168] és a canabae északi részén feltárt épületek anyagában került elő ez a típus.[169]

Három töredék a Drag. 27 formához sorolható. Ennek a típusnak gyártása 180 táján fejeződhetett be,[170] a későbbi leletegyüttesekben mint Niederbieber, Holzhausen vagy a munningeni égésrétegben ez a forma nem található. A későbbi típusok jellemzője e gyengébben behúzott , kevésbé ívelt oldalfal és kevésbé markáns peremkiképzés. Ezek jellemzik Köln–Alteburgban a 2. sz. 20–as éveire tehető égésréteg anyagában előforduló leleteket.[171]

A Drag. 38 formájú galléros tál (*mortarium*) 8 darabbal van képviselve a Kacsa utcai anyagban. Két perem három perem.és oldaltöredék valamint három gallér fragmentum került elő. A gallér–rész általában ívelt; csak ritkán sarkított kiképzésű. Peremük általában vastagabb. Ez a forma Trajanus–Hadrianus korában tűnt fel. A későbbi, a 2. sz. harmadik negyedére keltezhető párhuzamok a Regensburg–kumpfmühli tábor anyagában találhatók.[172] A Kacsa utcai leletek közül a 35. sz a Curle 11 formához áll közel. Aquincumban kevés Drag. 38 típusú edény található, elsősorban a Hercules villa és a Folyamőr u leletei között.[173] Jóval gyako-

[152] HARTLEY 1972, 33.
[153] ROGERS 1999, 190.
[154] KABA 1963, 214, Abb. 14,12.
[155] GABLER 2002, 238, Nr. 28–29.
[156] NAGY 1941, Abb. 6,21; GABLER 2017, 119.
[157] GABLER–MÁRTON 2009, 265.
[158] GABLER 1994, 306.
[159] CZYSZ 1982, Abb. 11–13.
[160] FABER 1994, 219, Beil 7,22.
[161] K. KORTÜM: Portus–Pforzheim. Untersuchungen zur Archäologie und Geschichte der Stadt Pforzheim 3. Sigmaringen, 1995., 278–280, 282.
[162] PFERDEHIRT 1976, 77–80.
[163] DÜERKOP–ESCHBAUMER 2007, 93.
[164] DÜERKOP–ESCHBAUMER 2007, 96.
[165] FABER 1994, 222.
[166] H. G. SIMON: Terra sigillata. In: Ein Geschirrdepot des 3. Jahrhunderts. Grabungen im Lagerdorf des Kastells Langenhain. Materialien zur römisch–germanischen Keramik. Bonn, 1992., 33.
[167] GABLER D.: A balácai terra sigillaták 3. Balácai közlemények 6. (2001), p. 14.
[168] GABLER 1976, Abb..17,12–13.
[169] GABLER 2002, 264, 12. kép 3.
[170] DÜERKOP– ESCHBAUMER 2007, 75.
[171] DÜERKOP–ESCHBAUMER 2007, Abb. 28/948.2.
[172] FABER 1994, Beil. 11/139.
[173] GABLER 2017, 148.

ribb Carnuntumban; a formához sorolható töredékek harmada lezouxi.[174]

Anyagunkban 15 db Drag. 36 formájú tányér található. Ezek közül 8 perem, 6 oldaltöredék és 1 teljes profilt mutató darab. Nyolc példányon látható a jellegzetes barbotin technikával felvitt borostyánlevél. Ezt a típust Lezouxban is gyártották, mint azt a Pudding Pan Rock–nál elsüllyedt hajólelet igazolja. A korábbi Drag. 35 forma a 2. sz. közepétől eltűnik; szórványosan lelhető fel a korábbi típus Miltenberg–Altstadtban, a regensburgi temetőben vagy Faimingenben.[175] Köln–Altstadtban a 2. sz. 20–as éveire keltezhető égésrétegben fordul elő a Drag. 36 típus.[176] Noha mind a perem és a fal közti átmenet, mind a perem kiképzésében vagy méretben megfigyelhetők a különbségek, ezek időrendi szempontból nem értékelhetők, miután az edényeket a fazekas szabad kézzel formázta ki, így az eltérések a korongolás folyamán alakultak ki. A perem átmérő 12,8 és 14 cm közötti értékeket mutat. A Drag. 36 forma virágkora a 2. sz második fele.[177] Nem sokkal 200 előtt még gyárthatták, mint azt a faimingeni 5. sír leletei bizonyítják,[178] de a 3. sz.–i lelőhelyeken már (Holzhausen, Langenhaini pince) hiányzik.

3. 4 A kelet–galliai sigillaták

A kelet–galliai manufakturák közül legnagyobb számban az elszászi Dinsheim–heiligenbergi manufaktura van képviselve anyagunkban. Ezek a dombordíszű sigillaták Janu(arius) officinájában készültek.[179] (36. sz.) A mester korábban La Madeleineben dolgozott; Heiligenbergbe való áttelepülése aligha keltezhető Kr. u. 140 elé,[180] mivel a 135–139 táján felhagyott saalburgi földtábor anyagában a la madeleini áru megtalálható, de a heiligenbergi manufaktura kerámiája nem.[181] H.–G. Simon feltételezése szerint a fazekas áttelepült, de nem valószínű, hogy formatáljait vagy pecsétlőkészletét magával vitte volna. Az elzászi műhelyből mehetett később Rheinzabernbe, ahol az első, relief–díszű sigillatákat gyártó mesterek egyike lehetett. A heiligenbergi fazekastelep 160–175 között egy germán betörés következtében elpusztult.[182]

A kelet–galliai áru aránylag ritka Pannoniában; megtalálható Vindobonában és Brigetioban.[183]

Carnuntumban valamivel gyakoribb,[184] és aránylag sok került elő Poetovioban.[185] Aquincumban a canabae északi részén lévő Folyamőr utcai luxusépület anyagában és a polgárvárosban található meg a heiligenbergi Janu(arius) officina áruja, míg a Raktár utcában Verecundus tálja került elő.[186]

A másik keletgalliai darab (37. sz.) Cibisus ittenweileri műhelyében készült. Ennek a mesternek reliefdíszű sigillatáján Marcus Aurelius 170–es években vert érmének lenyomata látható egy cambodunumi példányon; működése tehát a középső Antoninus korra tehető.[187]

Áruja ritka Pannoniában; fellelhető Vindobonában, Carnuntumban, Brigetioban, Mursán és Cibalaeban.[188]

3. 5. A rheinzaberni sigillaták

Anyagunkban a rheinzaberni sigillaták vannak legnagyobb számban képviselve. Összesen 672 db került elő, ami a leletanyag 53,3%–át jelenti. A korábban közölt vizivárosi leletek közül a rajnai manufakturából csak a teljes anyag 36,4%–a jutott a korábbi tábor területére.

A rheinzaberni leletanyag megoszlása a következő:

Reliefdíszű sigillaták:	
Drag. 37	321 db
Drag. 30	3 "
Díszítetlen sigillaták:	
Drag. 31	115 „
Drag. 32	54 "
Lud Tb	10 "
Drag. 38	1 "
Drag. 43	13 "
Drag. 45	2 "
Drag. 33	25 "
Drag. 46	1 "
Drag. 36	1 "
Drag. 40 (?)	1 "
Drag. 39	2 "
Drag. 54	22 "
Déch. 72	2 "
Formához nem köthető töredék	99 "

174 GROH 2017, 15.
175 GABLER 2017, 143.
176 DÜERKOP–ESCHBAUMER 2007, Abb. 28, 948.2.
177 DÜERKOP–ESCHBAUMER 2007, 103.
178 FASOLD–HÜSSEN 1985, Abb. 14,7.
179 FORRER 1911, 528–768; HATT 1965, 313–327.
180 SIMON 1977, 97
181 SCHÖNBERGER-HARTLEY 1970, 396.
182 KERN 1986, 226.
183 GABLER 2017, 120.
184 GABLER 2017, 120; GROH 2017, 55.
185 MIKL–CURK 1986, 241–246.
186 NAGY 1931, 62.
187 KERN 1986, 230.
188 GABLER 1987, 51.

A rheinzaberni gyár működésének kezdetére vonatkozóan csak kevés adattal rendelkezünk. A fazekascentrum keltezése a heiligenbergi gyártástól függ, mivel az elszászi és a rajnai manufaktura korai mesterei között szoros kapcsolat volt. Janu(arius) I és Reginus I mindkét fazekastelepen működött. A heiligenbergi áru forgalma Kr.u 180 tájáig követhető,[189] a műhely közvetlen közelében talált pincelelet tanúsága szerint talán még ez után is (Commodus 186–ban vert érme egy heiligenbergi sigillatával azonos rétegben került elő). Rheinzebern exportjának kezdetéhez adatot szolgáltat a hesselbachi tábor 150/160 előtti időszakra keltezhető anyaga, amelyben még nem volt rajnai sigillata.[190] Nem került elő ez a kerámia a weissenburgi castellum korai, palánk periódusának anyagában sem; ezt a tábort 145 táján építették át kőbe.[191] Fenti adatok alapján Rheinzabern exportjának kezdetét Kr. u. 145 utánra keltezhetjük. Biztos terminus ante quem–nek tekinthető Antoninus Pius Kr. u. 161–ben vert érmének lenyomata egy, a Cerialis IV szériához attribuálható dombordíszes sigillatán, amely Kemptenben került elő. Cerialis Janu(arius) sérült pecsétlőjét használta; utóbbi tehát korábban működött.[192] Januarius feltehetően már a Kr. u. 150–es években megnyithatta rheinzaberni officináját.[193] Műhelyének termékeit az aquincumi canabae anyagában is fellelhettük (Folyamőr u., canabae északi része), továbbá 19 másik pannoniai lelőhelyen : Vindobonában, Carnuntumban, Gerulatán, Ad Statuas táborában, Brigetioban, a budaörsi telepen, Vetus Salinán, Intercisában, Gorsiumban, Balácán és Sárváron. Ez az áru gyakori a Borostyán út mentén, amit Neudörfl, Purbach, Neckenmarkt, Strebersdorf, Schattendorf, Salla és Poetovio leletei igazolnak.[194]

A 39. sz. példány a Cerialis I szériába sorolható. Th. Fischer szerint a Bernhard I b csoporthoz tartozó műhelyek a markomann háborúk utáni időszakra tehetők, mivel a 175–ben elpusztult Regensburg–kumpfmühli tábor anyagában nem találhatók.[195] Ezzel szemben a Cerialis csoport áruja több olyan pannoniai város és tábor leletei között megtalálható, amelyeknek pusztulása a markomann háborúk 170 ill. 178 évi eseményeivel hozhatók összefüggésbe (pl. Aquincum–polgárváros, ún. edénybolt, Salla, Gerulata, Quadrata, Celamantia, Intercisa).[196] A. Mees úgy véli, hogy a Cerialis csoport áruja 180 táján kerülhetett piacra, ugyanakkor működésének vége nem határozható meg. Egyes típusai még 220 táján is forgalomban lehettek.[197] Hivatkozik a londoni New Fresh Wharf leletegyüttesére, amelyet dendrokronológiai vizsgálatok 225 tájára kelteznek. Megjegyeznénk, hogy a londoni anyag időrendileg nem egységes; benne sok Antoninus kori középgalliai sigillata található, nem is szólva a 209–ben vert záróéremről.[198] Eszerint a New Fresh Wharf anyaga nem tekinthető kronológiai kiindulópontnak. A Cerialis II–III szériák szoros kapcsolatra utalnak; olyan motívumok tűnnek fel utóbbinak díszítései között, amelyek sérült pecsétlővel készültek, mialatt a Cerialis II szériánál még sértetlenek voltak. Ez az officina biztosan későbbi Janu(arius) I műhelyénél, amint ezt már fentebb kifejtettük. A. Mees a Cerialis III széria műhelyét 165 és 200 közötti időszakra keltezte[199]. A mi időrendi javaslatunk– legalábbis Pannonia esetében – 165–180 lenne, minthogy a Cerialis áru sokszor lelhető fel a markomann háborúkkal kapcsolatba hozható rétegek anyagában.

Pannoniában gyakoriak a Cerialis gyártmányok; megtalálhatók Vindobonában, Carnuntumban, Brigetioban, Aquincumban, Albertfalván, Budaörsön, Mursán, Balácán, Gorsiumban, Szakályban, Sallán és Poetovioban.[200]

A 40–41 sz. darabok Cobnertus I ill. Cobnertus III szériáihoz sorolhatók. Cobnertus Lezouxból települt át a rajnai manufakturába, ahol ugyanazokat a pecsétlőket használta, amelyeket Közép–Galliából hozott magával. Feltehetően segédei is lehettek, mégpedig ugyanazok, akik Janu I és Reginus I műhelyeiben is dolgoztak.[201] Lezouxi pecsétlőit Kr. u. 160 táján még a középgalliai manufaktúrában használta, ezért rheinzaberni működését 160 utánra tehetjük.[202] Cobnertus gyártási ideje eszerint 160–180. Ugyanerre az időszakra keltezte a műhely működését stratigráfiai megfigyelések alapján B. Gnade is. Felfigyelt arra , hogy a böhmingi táborban talált darab másodlagosan égett, ami valószínűsíti azt, hogy az edény a markomann háborúk pusztításaival kapcsolatba hozható rétegek-

189 SCHAUB 1994, 440.
190 SIMON 1973, 96.
191 DIETZ 1995, 124–125.
192 MEES 2002, 78.
193 ZETSCHE–HULD 1977, 17; BITTNER 1986, 201; REUTTI 1989, 44.
194 GABLER 2012, 124; Brigetiohoz ld. még HAJDU 2016, 136.
195 FISCHER 1990, 45.
196 GABLER 1994, 59; LŐRINCZ–VISY 1980, 683.
197 MEES 2002, 331.
198 MEES 2002, 97.
199 MEES 2002, 332.
200 GABLER 2017, 124; Brigetiohoz ld. még HAJDU 2016, 135.
201 MEES 2002, 329.
202 S. BIEGERT– L. LAUBER– K. KORTÜM: Töpferstempel auf glatter Sigillata von vorderen/weströtischen Limes. Fundberichte aus Baden–Württemberg 20. (1995), p. 551.

ből származik.[203] Pannoniából 40 – az ő műhelyében készült – példányt ismerünk. Vindobonában főleg a legiotábor területén lelhető fel,[204] míg Carnuntumban eddig csak az auxiliaris táborban került elő áruja.[205] Több példányt találtak Gerulatán, Brigetioban, a budaörsi telepen, Aquincumban, Mursán, Poetovioban, Strebersdorfban, Marzon, Sisciában és Gorsiumban.[206]

Az egyik legkorábbi darab a 42. sz., amely a Reginus I szériához köthető. Ez a műhely önálló pecsétlőkészletet használt, azaz kevésbé vette át más officinák díszítőelemeit. Reginus I árujának meghatározása ezért könnyebb mint más fazekasoké. H. Bernhard ezt a szériát a legkorábbi csoportba sorolta,[207] de ennek az A. Mees által használt Yule formula ellentmond.[208] A műhelyhez köthető edények nagy száma alapján joggal következtethetünk arra, hogy ebben az officinában több fazekas dolgozhatott. Működése a 2. sz. harmadik negyedére tehető; áruja 180 tájáig lehetett forgalomban. Pannoniában eddig több mint 60 tálat lehetett ehhez a műhelyhez attribuálni. Legtöbb edénye Vindobonában, Carnuntumban és Brigetioban került elő,[209] a provincia belső területein is felbukkan egy–egy példány: Pátyon, Sárváron, Balácán[210] vagy Papkeszin.[211] Több táltöredék került elő az Ács–vaspusztai táborban, a markomann háborúkkal kapcsolatba hozható rétegekben.[212]

A 45. sz. darab a Comitialis IV, a 46–47. sz. a Comitialis V szériához sorolható. Minthogy Comitialis IV áruja fellelhető Holzhausenben, A. Mees a műhely múködését a 175–220 közötti időszakra keltezte.[213] Kerámiája fellelhető Großsachsenben, ahol a vizesmedencét a közeli villa égésrétegének anyagával töltötték fel.[214] Pannoniában ehhez a szériához sorolható edények kerültek elő Vindobonában, Poetovioban, Brigetioban, a carnuntumi Pfaffenbergen, Pátyon és a szakályi telepen. Aquincumban a Folyamőr utcában feltárt domus és a polgárváros anyagában találtak ehhez a szériához attribuálható példányokat.[215]

A Comitialis V széria gyártása 180 táján kezdődött[216]. Késői keltezését a regensburgi temető és a heddernheimi tábor III. fázisához tartozó objektumaiban előkerült példányok igazolják.[217] A Comitialis műhely gyártmányai a nyugati tartományokban 19 leletegyüttesben találhatók meg; többek közt a londoni Quay 4–5. fázisának 224 utánra keltezhető anyagában,[218] a 222–re tehető langenhaini pinceleletben és a 246–ra datált ladenburgi pinceleletben.[219] Ilyen hosszú ideig természetesen nem működött a Latinus–szak együttműködő fazekas–vállalkozó. Feltehető, hogy korábbi gyártmányai kerülnek elő későbbi leletegyüttesekben. F. K. Bittner és I. Zetsche–Huld szerint korábbi formatálakból később is formázhattak ki tálakat.[220] Ezzel szemben A. Mees úgy véli, hogy a késői kiformázásoknak nem kell különösebb jelentőséget tulajdonítani, mivel a település–rétegekben, pinceleletekben gyakran kerülnek elő korábbi, már használaton kívüli edénytöredékek. A Comitialis V szériához sorolható sigillaták gyakoriak Carnuntumban, Vindobonában, Sallán, Poetovioban, Brigetioban, Celamantián, Gorsiumban, Balácán, Szakályban és Pátyon. Aquincumban a canabae északi részén és a polgárvárosban lelhető fel ez az áru.[221]

Az 52. sz töredék BfAttoni műhelyéhez köthető. A rövidítés egy Atto részére gyártó (F[ecit]jogsértő) fazekasra utal, akinek neve B–vel kezdődött. Működésének ideje vitatott. Gnade Kr. u. 180/200–210 közti időszakra keltezte.[222] Edényei fellelhetők a rheinzaberni hulladékgödrökben valamint a 254–ben emelt mainzi városfal feltöltésében.[223]

A dunai provinciákban gyakori ez az áru. Pannoniából eddig 74 edényt tulajdoníthatunk ennek a műhelynek. Ezek közül 21 Vindobonában, 5 Carnuntumban, 13 Brigetioban, 6 Poetovioban került elő. További lelőhelyei: Neckenmarkt, Strebersdorf, Salla, Siscia, Gerulata, Azaum, Intercisa, Mursa, Sárvár, Baláca, Gorsium, Szakály, Budaörs[224] és Visegrád.[225] Aquincumban a polgárváros-

[203] B. GNADE: Das römische Kastell Böhming. Das archäologische Jahr in Bayern 2009. (2010) 240.
[204] WEBER–HIDEN 1996, 220–223, Taf. 86, 2–10, Taf. 87, 1–4.
[205] Chr. KANDLER–ZÖCHMANN: Terra sigillata der Grabungskampagne 1993. In: Das Auxiliarkastell Carnuntum 2. Forschungen seit 1989 (hrsg. M. Kandler). ÖsterrArchInst Sonderschr 30. (1997), p. 154, Taf. 21, 2–3.
[206] ld. GABLER D.: Az esztergomi Vár ásatásai során előkerült sigillaták– sajtó alatt; Brigetiohoz ld. még HAJDÚ 2016, 139.
[207] H. BERNHARD: Zur Diskussion um die Chronologie Rheinzaberner Reliefтöpfer. Germania 59. (1981), p. 84.
[208] MEES 2002, 325.
[209] HAJDU 2016, 136–137.
[210] GABLER 2017, 123.
[211] GABLER–MRÁV 2017, 331.
[212] GABLER 1989, 456–457.
[213] MEES 2002, 335.
[214] HAGENDORN 1999.
[215] GABLER 2017, 125; Brigetiohoz ld. HAJDU 2016, 134, 140.
[216] MEES 2002, 336.
[217] SCHNURBEIN 1977; FISCHER 1973, 208.
[218] BIRD 1986, 139.
[219] SIMON–KÖHLER 1992; KORTÜM–MEES 1998, 167.
[220] ZETSCHE–HULD 1978, 315–334; BITTNER–ZETSCHE–HULD 1986, 254.
[221] GABLER 2017, 126.
[222] GNADE 2010, 222.
[223] MEES 2002, 330.
[224] GABLER 2017, 126.
[225] D. GABLER: Terra sigillaten in der römischen Siedlung Visegrád–Lepence. In: Gedenkschrift für Magda Pichlerová. Zbornik Slovenského Nároného Múzea–Archeologia suppl. 11. Bratislava, 2016., 135.

ban, a Hercules villa, a Raktár utca és a Folyamőr utcai domus anyagában egyaránt fellelhető[226] áru.

Az 53–54. sz. darabok a Belsus műhelyhez attribuálhatók. A Jacard I osztályozás szerint a Belsus II–III áru időrendben a Cerialis csoport utáni fázisba sorolható. A Belsus I és II szériák közti kapcsolat kevéssé igazolható; utóbbi másik csoportba tartozhat. Az egyik tálat, amelyen biilsus kurzív jelzését lehet látni, H. Ricken a Belsus II szériához attribuálta, ami nem igazolható. Statisztikai elemzések evidenciája szerint viszont a Belsus II és III csoportok között szoros a kapcsolat, annak ellenére, hogy ezeket egymástól jól el lehetett különíteni. Kr. u 180 előtt a Belsus műhely még nem működhetett, de pontos időrendi besorolás jelenlegi ismereteink szerint nem lehetséges, miután jól keltezhető leletegyüttesekben áruja nem található meg.[227] Pannoniában nagyobb számban csak Vindobonában került elő ennek a műhelynek kerámiája, ezen kívül Poetovioban, Carnuntumban, Brigetioban és az aquincumi canabaeban, valamint a polgárvárosban lelhető fel.[228]

Florentinus áruja (56. sz.) Belsus II–III, Castus és a Comitialis VI csoportokkal mutat rokonságot, ami nemcsak a típuskincsre, hanem kerámiájuk elterjedési területére is vonatkozik. Florentinus áruja Germania superior északi részén, valamint Germania inferiorban lelhető fel.[229] Pannoniában viszonylag ritka ennek a műhelynek gyártmánya; eddig 4 darab került elő Poetovioban, 2–2 Vindobonában és Sallán, egy–egy Carnuntumban, Brigetioban és Budaörsön. Aquincumban a canabaeban a Raktár utcában és a Hercules villában, valamint a polgárváros északi sávjában találtak ehhez a fazekashoz attribuálható töredékeket; a polgárvárosban négy példányt.[230]

A 48–49 sz. töredékeket Mammilianus officinájához köthettük. Ennek az officinatornak perembélyegét is ismerjük, ami azt jelenti, hogy eleinte csak kiformázó fazekas lehetett Janu I, Reginus I és Cobnertus II műhelyében és csak később lett önálló formatál–készítő. Munkásságának kezdete tehát a korai csoport idejére tehető, míg önálló működését A. Mees a Kr. u. 170–200 közötti időszakra keltezte.[231] Működési ideje jól keltezhető lelőhelyek adatainak segítségével sem határozható meg pontosabban. Feltehető, hogy gyártmányai a 3. sz. első felében még piacon lehettek, amire a ladenburgi pincelelet alapján következtethetünk. Dombordíszes edényein Lucanus perembélyege is feltűnik. Mammilianus kerámiája a dunai tartományokban gyakori, ami azt igazolja, hogy működése a manufaktura gyártási idejének középső szakaszára tehető. Pannoniában legnagyobb számban Vindobonában található meg áruja, de gyakori Poetovioban, Brigetioban és Celamantiában (4 db). Fellelhető Carnuntumban, Sallán, Balácán, a pátyi telepen, Solvában és Visegrádon.[232] Aquincumban a Hercules villában és a polgárváros északi sávjában került elő egy–egy példány.[233]

Az 59. sz. töredék Helenius műhelyében készült. Ennek a fazekasnak jellegzetes tojásfüzér–típusa Westerndorfban is megtalálható; többek közt ezért feltételezték, hogy Helenius Rheinzabernből az Inn menti manufakturába települt át. A rajnai gyárban eleinte kiformázó fazekasként működött. Innen mind perem– mind a reliefmezőbe pecsételt bélyegét ismerjük, de nem tudjuk, hogy mikor kezdett önálló formatál–készítő mesterként működni. A jól keltezhető Kr. u. 180/200 előtti lelőhelyeken áruja nem lelhető fel, tehát önálló műhelyét csak ezután nyithatta meg.[234] A westerndorfi motívumok részben eltérnek a rheinzaberniektől. Összesen 14 olyan pecsétlője volt, amelyet Westerndorfban is használt; ezek közül hiányzanak a Jaccard I csoportba sorolható típusok. Rheinzaberni műhelyét valószínűleg később is működtette, akkor amikor westerndorfi officináját megnyitotta.

Pannoniában viszonylag gyakori ez az áru; legtöbb példányát Vindobonából ismerjük. Áruja fellelhető Carnuntumban, Brigetioban, Gorsiumban, Balácán, Budaörsön, Strebersdorfban, Sallán[235] és Visegrádon,[236] valamint az aquincumi polgárvárosban.[237]

Az 58. sz. darab Attillus műhelyéhez attribuálható. Ennek a szériának keltezéséhez egyáltalán nem állnak rendelkezésre időrendi támpontok. Feltehetően a rheinzaberni manufaktura gyártásának középső fázisában tevékenykedett ez az officina. Áruja Pannoniában viszonylag gyakori mind a lelőhelyek mind a példányok számát tekintve. Vindobonában tucatnyi gyártmánya került elő, de áruja fellelhető Carnuntumban, Strebersdorfban, Poetovioban, Brigetioban,[238] Celamantiában, Gor-

[226] GABLER 2017, 126; Brigetiohoz ld. még HAJDU 2016, 137.
[227] MEES 2002, 336 sk.
[228] GABLER 2017, 127.
[229] MEES 2002, 338.
[230] GABLER 2017, 126.
[231] MEES 2002, 338.
[232] GABLER 2016, 135.
[233] GABLER D.: Az esztergomi Vár ásatásai során talált terra sigillaták – Gabler 2019, 346.
[234] MEES 2002, 346.
[235] GABLER 2017, 128.
[236] GABLER 2016, 135.
[237] GABLER 2017, 128.
[238] HAJDU 2016, 140.

siumban, Szakályban, Budaörsön és az aquincumi polgárvárosban. Utóbbiban mind az északi sávban,[239] mind a tüzoltó székház leletanyagában kerültek elő Attillushoz köthető töredékek.[240]

A 64. sz darab Augustinus III szériájához sorolható. H. Ricken szerint az Augustinus áru zárt csoportot alkot. Ezzel szemben A. Mees ezt a szériát tovább tudta bontani.[241] A műhely időrendje kérdéses, mivel áruja nem terjedt el jelentős mértékben, így a keltezett lelőhelyek a gyártási idő meghatározásában nem segítenek. A Sulz am Neckar–i pincelelet szerint ez a kerámia a 2. sz. végén már piacra kerülhetett. Ennek ellenére biztos, hogy Augustinus edényei nem sorolhatók a korai csoportba. Pannoniában aránylag gyakran kerül elő, így Vindobonában, Carnuntumban, Strebersdorfban, Brigetioban, Celamantiában és Budaörsön. Aquincumban a canabae északi részén és a polgárvárosban lelhető fel áruja.[242]

A 69. sz. példány Julius I műhelyéhez sorolható, Ez az áru megtalálható Britanniában, Germania inferiorban és Pannoniában. Gyakori a 3. századi leletegyüttesekben, így a regensburgi temető sírjaiban is; ott a temetkezések Kr. u. 180 után kezdődtek. Fellelhető Niederbieberben, a heddernheimi tábor 3. fázisához tartozó rétegekben, a jagsthauseni 2 c. gödör anyagában, amelyet 218–ban vert érem keltez, a 254–ben épült mainzi városfalhoz tartozó feltöltésben vagy a langenhaini 1. pince 222–ben vert éremmel datált anyagában. Feltűnő, hogy Pannoniában éppen Vindobonában nem található meg ez a kerámia, holott a legtöbb rheinzaberni sigillatát éppen innen közölték. Fellelhető ugyanakkor Carnuntumban, Sallán és Poetovioban, Brigetioban, Azaumban, a budaörsi és a pátyi telepen. Aquincumban a Hercules villa leletanyagában ismerhettük fel a Julius I szériához sorolható edénytöredéket.[243]

A 70–71. sz példányok a Julius II–Julianus I szériához sorolhatók. Aránylag ritka áru. A két signáló fazekas közti kapcsolat meghatározása nehéz. Mindössze egyetlen formatálon található meg mindkettőjük bélyege. Talán Julius lehetett a vezető mester. Árujuk gyakori a Wetterauban és Germania Inferiorban. Jól keltezhető leletegyüttesek alapján ez az áru a 3. században kerülhetett piacra; Jagsthausenben egy 218–ban vert érem keltezte azt a gödröt, amelyben ezeknek a mesterek-

[239] GABLER 2017, 128.
[240] NAGY 1941, 10. kép 1931.7.128.
[241] MEES 2002, 343.
[242] GABLER 2017, 129; Brigetiohoz ld. még HAJDU 2016, 138.
[243] GABLER D.: Terra sigillaták. In: Római vicus Budaörsön. Régészeti tanulmányok (szerk. Ottományi K.) Budapest, 2012., 430.

nek tálja előkerült.[244] E. Schallmayer ezt a kerámiát a III.sz második harmadára keltezte.[245] Ehhez a szériához lazán kapcsolódik egy másik, ún. „egyéb csoport" (Ware anschließend Julius II–Julianus I).

A Julius II–Julianus I széria áruja Pannoniában fellelhető Vindobonában, Carnuntumban, Strebersdorfban, Poetovioban, Brigetioban és az aquincumi polgárvárosban.[246]

Több példány képviseli anyagunkban a Primitivus csoportot (65–68 sz). H. Ricken ezt a szériát további alcsoportokra bontotta (I–IV). Primitivus I és III–IV Helenius és Augustalis árujával alkot egy nagyobb egységet. A dunai provinciákban főként a Primitivus I széria gyakori, míg anyagunkban a Primitivus III–IV van nagyobb számban képviselve. A piacterület alapján A. Mees a rheinzaberni manufaktura középső időrendi csoportjába sorolta ezt az árut, ami már a 3. században került piacra. Ezt a keltezést erősíti a regensburgi temető, a holzhauseni tábor, Großprüfening valamint a ladenburgi pince leletegyüttesei.[247] Újabban ezt a csoportot későbbi időpontra keltezik. Egyrészt azért, mivel a 3. sz. elejére tehető großsachseni medence betöltésében nem található, másrészt mivel a 233 évi katasztrófahorizont anyagában is csak elvétve tűnik fel, arra a következtetésre jutottak, hogy ez a műhely csak a 3. sz. második harmadában kezdhette meg működését.[248] Ennek némileg ellentmond az a tény, hogy a 233–ban vagy 240–ben felhagyott pfünzi tábor leletei közt a Primitivus edények még fellelhetők.[249] Ugyanakkor a civitas Tauniensium körzetében a síregyüttesek a 3. sz. középső harmadára utalnak.[250] Egy 270/273–ra datált mainzi pincelelet is a késői keltezés argumentumait erősíti. Miután a 260/270 tájára keltezhető St.pölteni sigillatadepotban is megtalálható ez a kerámia arra következtethetünk, hogy a csoport működése valamivel 233/240 előtt kezdődhetett, de zömmel a 3. sz. második harmadára tehető.[251] Pannoniában gyakori ez az áru; Vindobonában 31, Carnuntumban eddig 16 táltöredék attribuálható a Primitivus csoporthoz. Fellelhető ez a kerámia Strebersdorfban, Poetovioban, Gerulatán, Ad Statuasban, Brigetioban, Balácán, Gorsiumban, Intercisában, Szakályban, a budaörsi és a pátyi te-

[244] MEES 2002, 352.
[245] E. SCHALLMAYER: Das römische Dieburg. und seine Gräberfelder. Dieburg, 2018., 133.
[246] NAGY 1958, Nr.2; GABLER 2017, 130.
[247] MEES 2002, 246.
[248] SCHOLZ 2006, 42.
[249] SIMON 1968, 22.
[250] WENZEL 2000, Taf. 126.
[251] SCHALLMAYER 2018, 133.

lepen.[252]Aquincumban a polgárvárosban és a canabae északi[253] és déli területein is megtalálhatók a műhely gyártmányai.[254]

A 63. sz. darab – jellegzetes tojásfüzértípusa alapján – Janu(arius) II köréhez köthető. Ennek a mesternek pecsétlői a Jacard 2 csoportba sorolhatók, a Julius II–Julianus I szériával mutatnak rokonságot.[255] A széria időrendje hossú idő óta vitatott.[256] Ez az áru mind Raetiában, mind Noricumban és Pannoniában aránylag gyakori, ennek alapján A. Mees feltételezte, hogy a Janu(arius) II széria a manufaktura gyártási idejének középső szakaszára keltezte.[257] Áruja nem található meg a markomann háborúkkal kapcsolatba hozható rétegek anyagában, így a Kr. u. 180 előtti működését kizárhatjuk. A sulzi 7. pince anyagában több Janu II sigillata került elő; ezt az objektumot röviddel 180/183 után hagyták fel.[258] Rottweilben a K épület pincéjében került elő edénye; ezt a pincét egy 194–ben vert érem alapján a korai Severus korban töltötték fel.[259] A. Mees szerint Janu II Kr. u. 180 és 220 között működhetett. M. Gimber ezt a szériát a 2-3. sz. fordulójára keltezte – egy, a strassbourgi múzeumban őrzött – reliefdíszú edény alapján, amelynek peremén Atto fecit bélyeg található. Az Atto bélyeg szerinte a korai időrendet bizonyítja.[260] Az ittlingi 24. sírban Drag. 32 és Niederbieber 1 formájú sigillatákkal együtt került elő ennek a műhelynek áruja; ezeket a sigillatákat Kr. u. 200 körül tehették a sírba.[261] A korai keltezés tenné érthetővé a Janu I és a Janu II pecsétlőkészletek szoros kapcsolatát.[262] Ezek szerint Janu II működési idejét 180–220/230 közti időszakra kellene keltezni, és nem a 3. sz középső harmadára, mint azt a korábbi kutatás feltételezte.[263] Gyártmányai későbbi kontextusokban is megtalálhatók, így Ladenburgban, egy 246 után betöltött pince (838. pince) leletanyagában; az edényt a pusztulás előtt még használták.[264] A 233–245 táján betöltött rheinzaberni 17 c. gödör anyaga is a késői keltezést igazolná.[265] Hasonló időrendi meghatározást enged meg a 240/242–ben elpusztult pockingi 5. pincelelet is.[266] Eszerint Janu(arius) II a Severus kor végén működhettett; a 3. sz. első felére keltezi E. Schallmayer.[267] Lehetséges azonban az is, hogy Janu(arius) I formatáljaiból a 3.sz középső harmadában is készíthettek tálakat, vagyis különböző időszakban tevékenykedhetett két hasonló nevű mester. Egy rheinzaberni műhelykörzetben Janu II edényei a késői Victor II–Januco, Julius II–Julianus I és Pervincus kerámiájával együtt kerültek elő (kései kiformázás?).[268]

Ez az áru gyakori Pannoniában. Csak Vindobonából 25 edényét ismerjük, de aránylag sok edénye került elő Carnuntumban is. A Janu II kerámia további lelőhelyei: Gerulata, Ad Statuas, Brigetio, Solva,[269] az aquincumi canabae[270] és polgárváros.[271] Megtalálható a borostyánút mentén: Apetlonban, Strebersdorfban, Schattendorfban, Poetovioban és a tartomány belsejének lelőhelyein: Gorsiumban, Pátyon, Budaörsön, Sárváron, Balácán és Szakályban.[272]

A díszítetlen sigillaták közül a Drag. 31 vagy Drag. 18/31 formájú tányérok száma legnagyobb; összesen 115 db került elő ebből a típusból. A rheinzaberni tányérok (Lud.V Sa vagy Sb változat) jellemzői a szélesebb peremrész, az enyhén ívelt oldalfal, valamint az oldal és az aljrész közötti alig észrevehető törés.[273] Az aljrészen gyakran sűrű rovátkolásokkal kitöltött gyűrű (Kerbring) található.

[252] GABLER 2017, 130, a brigetioihoz ld. még HAJDU 2016, 139.
[253] GABLER 1976, Nr. 123–126.
[254] LEBEGYEV–MÁRTON 2003, 135, Nr. 46.
[255] E. RUPRECHTSBERGER: Zum Typenschatz des Terra sigillata Töpfers Janu (II) von Rheinzabern. JbOberöstMus Vereins 119. (1974), 23 ff.; W. ZANIER: Das römische Kastell Ellingen. Limesforschungen 23. (1992), 128.
[256] A. SCHAUB: Zur Chronologie des Rheinzaberner Relieftöpfers Janu II. In: E. Schellinger: Niederbieber. Postumus und der Limesfall. Stationen eines politischen Prozesses. Bericht der ersten Saalburgkolloquiums. Bad Homburg 1996, 90–92
[257] MEES 2002, 326
[258] A. SCHAUB: Markomannenzeitliche Zerstörungen in Sulz am Neckar. Ein tradierter Irrtum. in: Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen (hrsg. H. Friesinger– J. Tejrál– A. Stuppner). Brno 1994, 44
[259] M. KLEE: Arae Flaviae III. Der Nordvicus in Arae Flaviae. Forschungen und Berichte zur Vor– und Frühgeschichte in ää–Württemberg 18. Stuttgart 1986, 36
[260] M. GIMBER: Eine Reliefschüssel des Janus II. Ateliers mit Randstempel. Festschrift für H.–U. Nuber. Remshalt 2006, 375; Gnade, 2010., 225
[261] G. MOOSBAUER: Die ländliche Besiedlung im östliche Raetien während der römischen Kaiserzeit. Universitätsschriften Arch. 4. Esselkamp, 1997., 33., Kat. 96.4.2.24,2
[262] GIMBER 2006, 375; K. BITTNER: Die Fortsetzung der Diskussion um die Chronologie der Rheinzaberner Relieftöpfer. BVbl 61. (1996), 154 sk.
[263] GIMBER 2006, 375. – ettől eltérő véleményt fogalmazott meg D. HISSNAUER: Wie viele Interpretation verträgt Terra sigillata? Zur Belastbarkeit gängiger Erklärungsmodelle vor dem Hintergrund später Reliefsigillata–Produktion in Rheinzabern. Saalburg Jb 58. (2014), 5.
[264] Zanier 1992, 128
[265] K. BITTNER–I. ZETSCHE–HULD: Zur Fortsetzung der Diskussion um die Chronologie der Rheinzaberner Relieftöpfer. BVbl 51 (1986) 253
[266] H.–J. KELLNER: Die römische Ansiedlung von Pocking, Niederbayern und ihr Ende. BVbl 25 (1960) 132 ff.
[267] SCHALLMAYER 2018, 132
[268] HISSNAUER 2014, 17.
[269] GABLER D.:Az eszergomi Vár ásatásai során előkerült terra sigillaták – Gabler 2019, 347. A brigetioihoz ld. HAJDU 2016, 138.
[270] GABLER 1976, Kat. 76; Gabler 2002, 241.
[271] GABLER 2017, 131–132.
[272] GABLER 2017, 131.
[273] RUPRECHTSBERGER 1980, Taf. 38,2.

Korábban F. Oelmann a niederbieberi leletanyagban három csoportot különített el a méret, a szájrész és a talpgyűrű átmérőjének aránya, valamint az edények magassága alapján (Niederbieber 1 a–c). Anyagunkban a 78. sz. a Niederbieber 1 b, a 79. sz a Niederbieber 1 c formát mutatja. A többi esetben a töredékek közelebbi meghatározást nem tesznek lehetővé, de ezekből nem is vonható le következtetés. A forma a 4. századi leletegyüttesekben nem lelhető fel, így feltételezhető, hogy gyártása a 3. sz. második felében befejeződött[274].

Feltűnő, hogy anyagunkban ezen a formán található a legtöbb bélyeg. A 72.sz példányon ALBINUS jelzése látható. Keltezése csak tág határok közt lehetséges.[275]. Pannoniából ennek a bélyegnek csak egyetlen párhuzamát ismerjük, Göttlesbrunnból.[276] A 73. sz. darabon AToII, azaz At(t)of(ecit) signatura látható. Ennek a Severus kori? fazekasnak bélyeges edényei eddig Brigetioban, Carnuntumban, Savariában, Poetovioban, Aquincumban. Intercisában és Sirmiumban kerültek elő.[277] Aránylag gyakori Pannoniában a 74. sz. töredéken látható FI]RMUSF bélyeg–ennek előfordulásait Vindobonából, Carnuntumból, Poetovioból, Arrabonából, Brigetioból, Aquincumból és Gorsiumból ismerjük[278].

A 75. sz. tányér alján CASTUS bélyeg látható. Nagyjából Commodus és a Severusok korára keltezhető ennek a fazekasnak működése.[279] Pannoniában ritka ez a bélyeg és általában a f(ecit) változatban fordul elő Vindobonában, Carnuntumban vagy Aquincumban.[280]

A 76. sz. edényen VICTORI(nus) bélyeg található. Victorinus működését a 3. sz. első felére teszi a kutatás.[281] Pannoniából számos edényét ismerjük, így Poetovioból, Savariából, Neckenmarktról, Vindobonából, Carnuntumból, Arrabonából, Brigetioból, Aquincumból, Matricából, Pátyról, Gorsiumból, Intercisából, Gyönkről (?) és Mursából. Aquincumban több példányon is megtalálható ez a signatura.[282]

Az ívelten felfelé hajló falú, kialakított perem nélküli Drag. 32 tányérformák (*catilli, catini*) széles változatát ismerjük.[283] Lehetnek laposabbak vagy mélyebbek, konkáv vagy vízszintes aljúek. Peremük lehet enyhén behúzott vagy kifelé hajló (átmérőjük 24–28 cm között ingadozik). Bár ez a forma már a középgalliai manufakturák gyártási programjában is megtalálható,[284] exportterületük leletanyagában ez a típus nem lelhető fel. A rajnai–dunai provinciákban általában a Niederbieber–Holzhausen–Heddernheim III periódus–regensburgi temetők ill. a langenhaini 1. pince leletanyagaiban tűnik fel, ahol leginkább a rheinzaberni manufaktura gyártmányai találhatók.[285] T. Fischer szerint Raetiában ez a forma a markomann háborúk utáni évtizedekben vált általánossá, ami nagyjából Rheinzabern raetiai exportjával esik egybe. Nem véletlen, hogy Regensburg. Kumpfmühl anyagában csak a tábor pusztulása utáni időszakra keltezhető leletegyüttesekben található.[286] A Kr. u. 180 utáni keltezés a pannoniai leletanyagra nézve is érvényes. A markomann háborúk pusztításaival összefüggésbe hozható rétegekben, depotleletekben nem található. Felső–Germaniában, Butzbach–Degerfelden, Zwamerdamm II vagy a heddernheimi II b periódusban ugyan már fellelhető ez a tányértípus, de az itt talált darabok feltehetően nem rheinzaberni, hanem trieri gyártmányok.[287] A közép–vagy kelet–galliai manufakturákban készült példányok nem igazolják azt, hogy a Drag. 32 formájú edényeket már a 2. sz. közepe előtt gyártották volna, mivel ezek a fazekascentrumok a Kr.u 150 utáni éveekben is működtek[288]. A korai rheinzaberni példányok a Kr. u. 160 utáni éveket követően inkább Felső Germania középső területein lelhetők fel, a gyártóhely körzetében.[289] Ezután az exportterület Germania inferior és Felső Germania északi területein bővült, majd Kr. u 180–at követően a dunai tartományokra is kiterjedt. A tipológiai sajátosságok alapján nem jutunk kronológiailag értékelhető eredményekhez.[290] Különböző Drag. 32 tányérok kerültek elő a Köln–alteburgi flottabázison; az analízisbe bevont gyártmányok

[274] PFERDEHIRT 1976, 67.
[275] Names 1. 134.
[276] M. von GROLLER: Übersicht in dem Jahre 1902 ausgeführten Grabungen. RLiÖ 5. Wien 1904, 23, Fig. 11.
[277] Gabler–Márton 2009, 228, Nr. 63.
[278] GABLER–MÁRTON 2009, 244, Nr. 243.
[279] Names 2. 282.
[280] GABLER–MÁRTON 2009, 235, Nr. 140.
[281] SCHOLZ 2006, 168.
[282] GABLER–MÁRTON 2009, 286–287, Nr. 647.
[283] PFERDEHIRT 1976, 88; H. G. SIMON– H. J. KÖHLER: Ein Geschirrdepot des 3. Jahrhunderts. Grabungen im Lagerdorf des Kastells Langenhain. Materialien zur römisch–germanischen Keramik 11. Bonn, 1992., 34–36.
[284] ZANIER 1992, 134–135.
[285] T. FISCHER: Das Umland des römischen Regensburg. Münchner Beitr. zur Vor–und Frühgeschichte 42. München, 1990., 50.
[286] FABER 1994, 224.
[287] DÜERKOP–ESCHBAUMER 2007, 113.
[288] ZANIER 1992, 133.
[289] DÜERKOP–ESCHBAUMER 2007, 113.
[290] K. KORTÜM: Pforzheim. Untersuchungen zur Archäologie und Geschichte in römischer Zeit Quellen und Studien zur Geschichte der Stadt Pforzheim 3. Sigmaringen, 1995., 242–243.

rheinzaberniek voltak.[291] A mi példányaink bélyeg nélküliek, holott ezt a típust gyakran bélyegezték.

A 82–83 sz. darabok a Lud. 5 Tb formát mutatják. Anyagunkban 10 töredék sorolható ehhez a formához, a teljes állomány 0,8%–a. Aránylag ritka áru mind a nyugati tartományokban mind a Dunavidéken. Jellemzője az erős törés az oldalfalon, a horizontális, csepp alakú keresztmetszetet mutató perem. Főként Rheinzabernben gyártották.[292] Előfutára a Lud Tx már a rheinzaberni gyártás elején megjelenik. Feltűnik a keletgalliai manufaktúra típusai között is. Rosszul égetett darabok alapján igazolható, hogy Pfaffenhofenben is gyártották. Egy pforzheimi példány Reginus sigillatája alapján keltezhető.[293] A forma megjelenése a 2. sz. második felére tehető, de a pfaffenhofeni példány azt igazolja, hogy gyártása a 3. sz. első felében is folytatódott. Ez a tányérforma Aquincumban több lelőhelyen is megtalálható: a Hercules villa anyagában 4%, a canabae északi részén 1,8%.[294] Nagyon csekély arányt képvisel a Folyamőr utcai luxusépületben,[295] (0,5%) a polgárvárosban, de ritka Carnuntumban is. Gyakrabban lelhető fel a balácai villában[296] és Brigetioban.[297]

A 95. sz. darab a Drag. 39=Lud 5, Oo formához sorolható. Anyagunkban mindössze 2 töredék képviseli ezt a típust. A horizontálisan kihajló, barokkos vonalvezetésű peremmel ellátott fogójú lapos tál (*lanx*) a nyugati provinciákban is rendkívül ritka, így eredetére és időrendi helyzetére vonatkozó adataink hiányosak. Az oldalfal általában lekerekített. Két változatát különböztethetjük meg; az egyiknél a fogórész díszített; ilyen az egyik balácai edény[298] vagy egy stomfai tálca.[299] Ilyen árut főként Rheinzabernben gyártottak; a vizivárosi példányok is a rajnai gyárban készülhettek. Mind magában a manufakturában, mind piacterületén megtalálhatók a bélyeges gyártmányok, így Rottweilben Iustus,[300] Koblenz–Niederbergben Juvenis, Pforzheimben Avitus, Jagsthausenben Crassiacus signatura került elő.[301] A legkorábbi példányok egyike a pforzheimi a faperiódus építményéből származik,[302] a legkésőbbiek közül való egy Kr.u. 2.sz második–3.sz első felére keltezhető példány.[303] Bár Yorkban, Rottweilben és a faimingeni temető leletanyagában több bélyeges edény található; ezek az időrendi meghatározáshoz csak kevés segítséget nyújtanak. A regensburgi temetőn kívül[304] Favianis–Mauternben 3.sz középső évtizedeire keltezhető égésrétegben került elő.[305]

Egy linzi tálcán Juvenis bélyege látható; ez a rheinzaberni fazekas Commodus korától a Severus kor elejéig működött.[306] Pannoniában ritkán tűnik fel ez a forma; eddig Carnuntumban, Balácán, a pátyi telepen, a budaörsi vicusban találtak ilyen edényeket. Aquincumban a canabae északi részén (Folyamőr u.) és a polgárvárosban került elő Drag. 39 formájú sigillata. Fellelhető a Pannoniával szomszédos barbaricumban is.[307]

Anyagunkban 25 db Drag. 33 formájú pohár (*acetabulum*) található; ezek közül 9 perem, 7 oldalfal, 2 talpgyűrű töredék és 3 teljes perem és oldalrészt mutató darab, valamint 4 kisebb, talán faltöredék. Ez a forma a tányéroknál lényegesen kisebb számban van képviselve– anyagunkban 2% a rajnai poharak aránya. Már az itáliai sigillaták típusai közt is megtalálható, de csak a 2. sz közepétől vált uralkodó pohárformává. A legkésőbbi változatok IV. századiak. A Niederbieber– Holzhausen–Heddernheim III–Heldenberg 4–5 periódus, Walheim 4 periódus és a Langenhaini 1. pince horizont vezető típusa.[308] A rajnai poharak általában egyenes falúak (84. darab) vagy egészen enyhén ívelt oldalúak (85. sz. darab); az alj– és a falrész közötti törés markánsabb.[309] A 2. sz közepétől jelenik meg az oldalfal közepén vagy alsó harmadában egy horizontális bevájt vonal. Anyagunkban 5 ilyen töredék található, de nincs kizárva, hogy a kisebb töredékekben megmaradt edényeket is eredetileg így tagolták. A méret időrend szempontjából nem értékelhető. A kisebb példányok peremátmérője 8–10,4 cm (ezek közé tartozik a 85. sz. darab), a közepes méretű példányoké 12–17 cm (84. sz.) , míg a nagyobb poharak (*paropsides*) átmérője 20 cm körüli.

A 92. sz. darab Drag. 46 formájú. Tipológiailag közel áll az Antoninus kori Drag.33 formájú acetabulumhoz, de attól eltér peremének kialakí-

[291] Düerkop–Eschbaumer 2007, 114.
[292] OSWALD–PRYCE 1966, 201.
[293] KORTÜM 1995, 241 f. Taf. 77/T 4 c
[294] GABLER 2002, 235.
[295] GABLER D.–HÁRSHEGYI P.: Pottery of a luxurious building in Aquincum– sajtó alatt
[296] GABLER 2001, 125.
[297] BECK 2004, 247.
[298] GABLER–PALÁGYI 1989, 115.
[299] KUZMOVÁ 1997,83, Taf.17,2.
[300] PLANCK 1975, Taf. 5,7.
[301] DÜERKOP– ESCHBAUMER 2007, 116.
[302] KORTÜM 1995, 242.
[303] BIEGERT–LAUBER–KORTÜM 1995, 193.
[304] SCHNURBEIN 1977, Taf.120/887, 6. sír
[305] GROH 2002, 167, Taf. 17/298.
[306] RUPRECHTSBERGER 1980, Taf. 39/3.
[307] GABLER 2017, 142.
[308] DÜERKOP–ESCHBAUMER 2007, 88.
[309] DÜERKOP–ESCHBAUMER 2007, 93.

tása. Elsősorban minőségi jegyei alapján tartható rheinzaberni edénynek (Lud. 5 Bb)

A Drag. 36=Lud 5. Te formát mindössze egyetlen darab képviseli anyagunkban (87. sz) Ez a típus a 2. sz végétől egyre ritkább; hiányzik Holzhausenben és a langenhaini pinceleletben. Ennek ellenére feltételezhető, hogy gyártásuk a 3.sz közepéig tartott.[310] A későbbi rheinzaberni példányokra a perem és oldalrész közti erősebb törés jellemző; a perem cseppalakú keresztmetszetet mutat. A barbotinos díszítés is eltér a korábbi, középgalliai típusokétól; de általában díszítetlenek, akárcsak a mi példányunk. A 16 cm–es átmérő a kisebb változatra jellemző. Aquincumban ez a rajnai forma a polgárvárosban és a canabae északi részén (Folyamőr u.) lelhető fel.[311]

Egy darab található a Drag.38 formájú galléros tálból (*mortarium*). A 3.sz első felében már ez a típus is egyre ritkább.[312] A késői változatokat B. Pferdehirt elemezte[313]. Aquincumban ehhez a formához sorolható edény került elő a canabae északi részén, a Folyamőr utcában és a Hercules villában, valamint a budaörsi telepen. Nagyobb számban lelhető fel a típus Carnuntumban.[314]

A nagyméretű Drag. 43 formájú mortariumból anyagunkban 13 db található, ami a leletek 1%–át jelenti. Jellemzője az ívelt, kívül kanellúrozott fal, a belső oldal kavicsozása, a rövid, kifelé ívelő perem, a széles, vertikális, esetenként barbotindíszes gallér és a kiöntő. Anyagunkban 3 perem– és oldal, 7 faltöredék, 2 gallér és egy kiöntőrész található. A formához sorolható edények általában a rheinzaberni manufaktura gyártmányai,[315] noha már a középgalliai műhelyek típuskincsében is megjelent. Legfontosabb lelőhelyei: Heddernheim II B és III, Langenhain 2. pince, Walheim 3 és 3/5 periódus, Niederbieber, Holzhausen, a regensburgi siregyüttesek és Faimingen,[316] de fellelhető a külső limes csaknem valamennyi táborában.[317] Ezt a típust a 3. sz. első felében is gyártották, amint ezt a pforzheimi vicus leletei bizonyítják.[318] A rheinzaberni sigillaták exportterületén mindenhol előkerülnek ilyen dörzstálak. Germania inferiorban és Germania superior északi részén a Drag. 45 forma vált dominánssá a Drag.43 rovására. Pannoniában jelentősebb mennyiségben található Brigetioban[319] és Carnuntumban.[320] Budaörsön ugyanakkor csak minimális számban került elő, ami arra utal, hogy a provincia belsejének lakossága csak nehezen jutott hozzá azokhoz a fűszerekhez, amelyeket ilyen edényben őröltek. Kivételt képez a balácai villagazdaság, amelynek italikus tulajdonosai meg tudták szerezni ezeket a luxuscikkeket. Aquincumban is elsősorban a canabae jelentősebb épületeiben: a Hercules villában, a Folyamőr utcai domusban, valamint a polgárvárosban lelhető fel.[321]

A 93–94. sz. példányok a Drag. 45 formájú dörzstálak (*mortarium)* közé sorolhatók; mindkét darabnak csak a peremrésze maradt meg. Ennek a típusnak jellemzője a vertikális, gallérszerű széles perem; a perem és az ívelt aljrész közti erős töréssel.[322] Tipológiai jellemzőit B. Pferdehirt írta le; ezek időrendi szempontból is értékelhetők. A peremen esetenként, akárcsak a mi darabjainknál–oroszlánfejes kiöntő látható. Ez utóbbi pecsétlővel készült; formatálból öntötték ki, majd applikálták a peremre. Gyakran utólag kellett igazítani az oroszlánfejen. A mi példányunk a Mitard Ac, ill. Ac'5 típusba, míg a másik darabé a Mitard Ad'3 típusba sorolható. A pecsétlőt gyengén nyomhatták be, ennek következtében a sörény és a fül egészen halvány. A 2.sz végétől a 3.sz közepéig gyártották ezt a típust különböző műhelyek[323], de a IV.sz–ban is előfordul ilyen dörzstál.[324] Az oroszlánfejes kiöntőjű mortariumot a 170–es években kezdték gyártani Lezouxban[325]; de a 3.században készültek ilyen edények La Madeleine–ben[326], Terre Franche–ban[327] Gueugnonban[328], Lavoyeban[329], Trierben[330] és Rheinzabernben.[331] A vízivárosi pél-

[310] DÜERKOP– ESCHBAUMER 2007, 103.
[311] GABLER 2017, 144.
[312] DÜERKOP–ESCHBAUMER 2007, 127.
[313] PFERDEHIRT 1976, 56.
[314] GABLER 2017, 148.
[315] PFERDEHIRT 1976, 57; KORTÜM 1995, 252; WEBSTER 1996, 53.
[316] EINGARTNER–ESCHBAUMER–WEBER 1993, 207.
[317] DÜERKOP–ESCHBAUMER 2007, 134.
[318] KORTÜM 1995, 282
[319] BECK 2004, 242; HAJDU 2016, 141.
[320] GABLER 2017, 148.
[321] GABLER 2017, 148.
[322] WEBSTER 1996, 55 sk.
[323] DÜERKOP–ESCHBAUMER 2007, 134–135.
[324] PFERDEHIRT 1976, 26.
[325] P. H. MITARD: Moules à reliefs d'applique têtes de lion–deversoirs d'époque romaine au Musée des Antiquités Nationales. Mélanges Piganiol. Paris, 1966., 567–579.
[326] A. FRANCE–LANORD – F. BECK: La Madeleine. in: La terre sigillée gallo–romaine. Lieux de production du Haut Empire, implantations, produits, relations. DAF Paris 1986. (sous dir. C. Bémont– J. P. Jacob). 245.
[327] M.–P. VAUTHEY: Terre France. DAF Paris 1986, 159.
[328] J. C. NOTET–P. H. MITARD: Une découverte exceptionelle de moules sur le site de l'atelier céramique du Vieux–Fresne a Gueugnon (Saone–et–Loire). In: Mélanges offertes a Marcel Lutz. Revue Arch. de l'Est et du Centre–Est 38. (1987), p. 204.
[329] P. H. MITARD: Lavoye. DAF Paris 1986, 199; P.H. Mitard: Une étude d'ensamble des terrines Dragendorff 45 et de leurs déversoirs ornées. Acta RCRF 11–12. (1969–1970), p. 69., fig. 5.
[330] I. ZETSCHE–HULD: Glatte Sigillaten des Massenfelds aus Trier. Acta RCRF 13. (1971), p. 21–39
[331] LUDOVICI V. 289

dányok ez utóbbiból kerültek Pannoniába. Rendkívül ritka ez a típus a dunai provinciákban; viszont gyakori Britanniában.[332] A Drag. 45 formájú dörzstálak széles gallérját másutt barbotinos levél, ill. madár díszíti.[333]

A gömbhasú Drag. 54 formájú palackot (*olla*) díszített és díszítetlen változatban is gyártották. A díszítés lehet barbotin vagy vésett üvegedényt utánzó minta. Anyagunkban a Webster 72 változat van képviselve, ennek díszített felületét fent és lent horizontális bevájt vonal keretezi. A kihajló nyakrész rövid, a perem negyedkörív keresztmetszetű. A talprész kehelyre emlékezető, tagolt. W. Ludovici három változatot különböztetett meg (Vd, Ve és Vg). A Vd típusnál a nyakrész magasabb (97–98. sz). Ezt a formát a 2. sz. közepétől kezdték gyártani a rhainzaberni manufakturában, majd a 3. sz. közepéig exportálták a gömbhasú palackokat.[334] Aránylag gyakori ez az olla a 170–es éveknél későbbre keltezhető depotleletek anyagában, így Kemptenben vagy Niederbieberben.[335] A késői típusokat J. Bird mutatta be.[336]

Anyagunkban 22, ehhez a formához sorolható töredék található; ezek közül 10 edényfal-töredék. Csak vésett üvegedényt utánzó díszítésű darab került elő; a Kacsa utcai leletek között nincs barbotindíszítésű Drag. 54 formájú *olla*. A 6 díszített példányon párhuzamos vagy széttartó vonalkötegeken kívül szabályos sorokba rendezett, rizsszemalakú bevéseket utánzó minta fordul elő. (99. sz.) A vizivárosi darabok párhuzamait az aquincumi canabae leletei közt találhatjuk meg mind a Hercules villában mind a Folyamőr utcai domusban és a polgárvárosban. Gyakori a Drag. 54 formájú olla Balácán, Carnuntumban és a budaörsi telepen[337] valamint Brigetioban.[338] A barbotindíszes változatokat 180 körül kezdték gyártani Rheinzabernben[339] és Trierben.[340] A díszítés általában indáról leágazó borostyánlevél. Figurális jelenet ritka, de ilyen található egy aquincumi edényen is.[341] Barbotindíszű olla került elő a Hercules villában, a polgárváros északi részén és az ún. basilicában.[342] A vésett üvegedényeket utánzó díszítésű edényeknél ritkább a barbotindíszú Brigetioban is.[343]

Két további talptöredék is a Déch. 72 formához sorolható; lehetséges, hogy ezekhez magasabb, nyújtottabb edényforma társult.

Érdekes, hogy a rheinzaberni sigillatáknál

a reliefdíszű töredékek száma	324 db
a díszítetlen (vagy barbotinos ill. vésett üvegedényt bevagdosásokkal utánzó)	249 "

Ezen kívül 99 – formához nem köthető – töredék került elő, amelyek nagy része feltehetően díszítetlen edényhez tartozhatott. Ezekkel együtt a rheinzaberni sigillata töredékek száma 672 db.

3. 6 A westerndorfi terra sigillaták

A westerndorfi sigillaták száma is jelentős anyagunkban. Összesen 164 töredék került elő, azaz a teljes állomány 13%–a.

Ennek összetétele a következő:

Díszített sigillaták:	
Drag. 37	135 db
Drag. 30	3 "
Díszítetlen áru:	
Drag. 31	18 "
Drag. 32	5 "
Drag. 33	3 "

A reliefdíszű sigillaták három ismert westerndorfi csoportja közül Comitialisé a legkorábbi; ez 175 táján kezdett működni.[344] Virágkora feltehetően a 2. sz. utolsó évtizedeire vagy a 3. sz. elejére tehető, bár az officina pontosabb keltezését sem a pannoniai telepek, sem a noricumi temetők adatai nem teszik lehetővé.[345] A westerndorfi manufaktúra keltezése a rheinzaberni üzemek időrendi helyzetének függvénye, minthogy mind Comitialisnak, mind Heleniusnak voltak érdekeltségei a rajnai gyárban is. Itt azonban újabb nehézséggel szembesülhetünk, minthogy a rheinzaberni sigillaták időrendje éppen a Severus (vagy a Severus kor utáni) csoportok esetében bizonytalan. A rheinzaberni Helenius áru a regensburgi temetőben, a 185 után kiépített Holzhausenben vagy a heddernheimi 3. periódus emlékanyagában is fellelhető, ezért feltételezhető, hogy műhelye 180

[332] J. BIRD: 3rd century samian ware in Britain. Journal of Roman Pottery Studies 6. (1993), p. 1–14.
[333] BECK 2004, Taf.IV.2
[334] WEBSTER 1996, 61 sk.
[335] CZYSZ 1982, 288.
[336] BIRD 1993, 1–14.
[337] GABLER 2017, 150.
[338] HAJDU 2016, 141, Nr. 76–82.
[339] THOMAS 2002, 6.
[340] GARD 1937, 121.
[341] KUZSINSZKY 1932, 91, 79. kép
[342] GABLER 2017, 150.
[343] HAJDU 2016, 141.
[344] R. CHRISTLEIN–W. CZYSZ–J. GARBSCH– H.–J. KELLNER– P. SCHRÖTER: Die Ausgrabungen 1969–1971 in Pons Aeni. BVbl 41. (1976), p. 71.
[345] P. FASOLD: Das römisch–norische Gräberfeld von Seebruck–Bedaium. Materialhefte zur Bayrischen Vorgeschichte; Reihe A/54. Kallmünz/Opf 1993., 47.

után működhetett.[346] Valószínűbb azonban. hogy Helenius officinája csak 200 táján kezdhette meg működését,[347] áruja ugyanis olyan leletegyüttesekben található, amelyeket a 3. sz. első harmadára keltezhetünk. Ezek közé tartozik a 202 utánra tehető heddernheimi 106–os parcella[348] a rheinzaberni 17/c gödör (235/240 tájára keltezhető), Großprüfening (242 körül) vagy Ladenburg (246 tájára tehető). Ennek ellenére nem valószínű, hogy Helenius a III.sz középső harmadában még működött volna.[349] Helenius rheinzaberni és westerndorfi műhelye azonban nem szükségszerűen gyártott egy időben.[350] Korábban feltételezték, hogy Westerndorf az első alemann betörések során elpusztult, így Helenius 233 után már nem folytathatta westerndorfi tevékenységét. Felmerült annak lehetősége is, hogy a westerndorfi áru a korábbi rheinzaberni importot helyettesítette,[351] ezt azonban a leletek nem igazolták. Ha tekintetbe vesszük Rheinzabern óriási dunavidéki exportját a Severus korban, rögtön kiderül, hogy az Inn menti üzem nem felváltotta, hanem kegészítette a rajnai importot. Helenius korábban Comitialis műhelyében volt kiformázó fazekas, így saját üzemét csak Septimius Severus korában nyithatta meg[352] P. Fasold szerint még 200 előtt. Anyagunkban mind az ELENIUSFEC,[353] mind az ELENIUSF változat megtalálható (109. sz. példány). A peremsávba nyomott bélyeg egyértelműen a kiformázó fazekasra utalnak. H.–J. Kellner a Comitialis officinán belül megkülönböztet egy Helenius alcsoportot is.[354] A seebrucki síregyüttesek sem viszik sokkal közelebb a megoldáshoz a westerndorfi kronológia kérdését. Újabb kutatások szerint a vindobonai és a carnuntumi zárt leletegyüttesek arra utalnak, hogy az Inn menti gyár működése csak a 3.sz harmadik negyedében fejeződhetett be.[355] Ezekben a kontextusokban Probus 282–ben vert érme a legkésőbbi.[356] Helenius–amennyiben a névbélyegek ugyanarra a fazekasra vonatkoznak–Rheinzabernben, Westerndorfban, később Pfaffenhofenben és talán Schwabmünchenben is működtetett filiálét.[357] Helenius táljain anyagunkban több perembélyeg található, amelyek a kiformázó fazekasok nevét árulják el. Ezek közül feltűnő a 104. sz. példányon jelentkező ELENIUSFC bélyeg, minthogy a tojásfüzér alapján az edényt Helenius műhelyéhez attribuálhatjuk. Ez azt a feltevést erősíti, hogy Westerndorfban több Helenius működhetett. Rajta kívül a L]UCEIUSFEC (110. sz.) jelzés ismerhető fel, bár ez a fazekas Comitialis műhelyében is dolgozhatott.[358] MATERNI[NUSF (113. sz.) és MELUSTAF (115. sz.) bélyegek a vizivárosi telepen kizárólag azokon a tálakon lelhetők fel, amelyek a díszítőelemek alapján Helenius műhelyével hozhatók kapcsolatba. Materninus azonban Comitialis officinájában is működött mint kiformázó fazekas.[359]

H.–J. Kellner ismerte fel a talán Comitialisszal együttműködő Jassus csoportot.[360] Ennek bélyegei azonban az edények falán tűnnek fel; a miénkhez hasonló perembélyeg azonban kiformázó fazekasra utal. (103. sz.) Lehet, hogy Jassus is korábban csak a kiformázást végezte Comitialis műhelyében. Bélyegét eddig nem ismertük a Comitialis officinából.

A westerndorfi sigillaták aránya egész Pannoniában csekély; kivételt képez Vindobona,[361] Gerulata, Aquincum vagy Intercisa.

Az Inn menti manufaktura százalékos részesedése néhány pannoniai lelőhelyen:

Vindobona	9%
Carnuntum	3,5%
Ad Statuas	4,3%
Brigetio	8,7%
Azaum[362]	7,35%

[346] F. REUTTI: Tonverarbeitende Industrie im römischen Rheinzabern. Vorbeicht für die Grabungen in den Jahren 1978–1981. Germania 61. (1983), p. 58–60.

[347] KELLNER–GABLER 1993, 189 sk.; Mees 2002, 106

[348] Ch. FISCHER: Bilderschüssel aus Terra Sigillata und Stempel auf Terra Sigillaten. in: U. Fischer: Grabungen im römischen Steinkastell Heddernheim 1957–1959. Schriften des Frankfurter Museums für Vor–und Frühgeschichte 2. (1973), p. 208.

[349] H. U. NUBER: Zum Ende der reliefverzierten Terra Sigillata Herstellung in Rheinzabern. Mitteilungen des Historischen Vereins der Pfalz 67. (1969), p. 145–146.

[350] K. KORTÜM– A. MEES: Die Datierung der Rheinzaberner Reliefsigillaten, in: Form and Fabric. Studies in Rome's past in honour of B. R. Hartley. Oxbow Monogr. 80. 1998., 162.

[351] CHRISTLEIN et alii 1976, 78–79.

[352] CHRISTLEIN et alii 1976, 78.

[353] KELLNER 1981, 135, 142, 144, 151. Gyakori tehát Comitialis táljain ez a perembélyeg.

[354] KELLNER 1981, 175.

[355] S. RADBAUER: The Roman Terra Sigillata Production of Westerndorf (South Bavaria, Germany). History, Location and Technology. in: Seeing red. New economic and social Perspectives on Gallo–Roman Terra sigillata (ed. M. Fulford– E. Durham). Institute of Classical Studies, suppl. 102. London, 2013., 152.

[356] RADBAUER 2013, 162

[357] D. GABLER: Die Ware der Terra sigillata–Manufaktur von Schwabmünchen II. in Pannonien. Wissenschaftiche Arbeiten aus dem Burgenland 71. Eisenstadt, 1985., 153–161.

[358] KELLNER 1981, 139

[359] KELLNER 1981, 133, 148–149, 151

[360] KELLNER 1981, 177–178

[361] Id. MOSER et alii 2010, 275

[362] F. HORVÁTH:Terra Sigillaten aud dem SW Kastellvicus von Azaum/Odiavum aus den Jahren 1998–2000. In: Pannonica Provincialia et archaeologia. Studia sollemnia auctorum Hun-

Gorsium	6,4%
Burgenland	4,1%
Salla[363]	2,2%
Poetovio	2,2%
Baláca	2,3%
Aquincum–Víziváros	4,8%
Aquincum–Polgárváros	2,65%

Az összeállításból kitűnik, hogy a westerndorfi sigillata főként a határzónában található jelentős mennyiségben (90%), ahol éppen a manufaktura működése idején, a Severus korban gazdasági konjunktura volt. A határvidéken aránylag kevés ennek a gyárnak áruja Carnuntumban és azokban az auxiliaris táborokban, amelyek a carnutumi legio felügyelete alá tartoztak (Quadrata, Arrabona, Ad Statuas). Poetovioban, Sallán vagy a balácai villagazdaság területén többezer sigillata került elő, azonban Westerndorf részesedése mindössze 2–2,3%, ami jól mutatja, hogy a belsőpannóniai területekre ez az áru jóval kisebb arányban jutott el.

Meglepő ugyanakkor, hogy ennek a manufaktúrának termékei–ha csekély mennyiségben is– fellelhetők a dél–tiroli Elvasban.[364]

Comitialis és Onniorix műhelyében gyakran tűnnek fel különböző formában és kivitelben a rheinzaberni motívumok. Ugyanakkor Heleniusnál a Lavoye–i gyárral való kapcsolat markánsabb.[365] Onniorix mintakincsében lavoyei típust alig találunk. A keletgalliai manufaktura motívumaival párhuzamba állítható pecsétlők valószínűleg Helenius közvetítésével kerülhettek Onniorix mintái közé. Az egyes csoportok közötti együttműködés szoros lehetett,[366] Helenius műhelyében például Comitialis vagy Onniorix formatáljaiból is formázhattak ki edényeket. Pannonia nyugati részén Onniorix áruja ritka; nem találhatók meg edényei Poetovioban, de Brigetioban is a westerndorfi anyagnak mindössze 3,3%–a köthető ehhez az officinához. Kelet–Pannoniában Onniorix sigillatái gyakrabban kerülnek elő; Aquincumban 12%, Gorsiumban 14% ennek a műhelynek aránya. A vízivárosi leletek között csak egyetlen Onniorix tálat találtunk. Az egyes műhelyekhez attribuálható edények száma anyagunkban a következő:

Comitialis műhely	19 db
Helenius	58 "
Onniorix	1 "

Noricumban a Comitialis csoport áruja számottevőbb.[367] Pannonia nyugati részén a két csoport–Vindobona kivételével–nagyjából azonos arányú.

	Poetovio,	Gerulata,	Vindobona,	Brigetio
Comitialis csoport	7	10	49	74
Helenius	8	12	57	73

Kelet–Pannoniában Cibalae[368] kivételével mindenhol a Helenius áru dominanciája figyelhető meg:

	Aquincum,	Gorsium,	Intercisa,	Cibalae
Comitialis csoport	16	9	128	36
Helenius	25	20	203	31

A díszítetlen westerndorfi edényeket csak a minőségi jegyek alapján lehetett felismerni. Többségük: 18 db a Drag. 31 formát mutatja, annak Niederbieber 1b változatát. A tányérformák közül jóval kevesebb a Drag. 32 típus (5 db), pohár pedig egészen csekély mennyiségben található (3 db). Ezeknek jellemzője a csaknem egyenes oldal és a fal, valamint az aljrész közti erős törés. Ezet az arányt talán némileg javítják azok a Drag. 33 formájú töredékek (6 db), amelyeknél nem tudtuk eldönteni, hogy westerndorfi vagy pfaffenhofeni gyártmányok. A 117. sz. tányér alján ALBINUS bélyeg található, amely Albinus VIII westerndorfi mesterhez attribuálható.[369] Ennek a bélyegnek eddig csak egyetlen pannoniai párhuzamát ismerjük, a burgenlandi Neckenmarktról.[370] A 118.sz tányér alján Melausus neve olvasható.

Fentieken kívül 20 darabnál nem tudtuk eldönteni, hogy rheinzaberni vagy westerndorfi gyártmányról van–e szó. Ezek közül

garorum Eugenio Fitz octogenario dedicata. Libelli archaeologici 1. Budapest, 2003. 153.

363 GABLER D.: Kereskedők Sallán. Commercianti di Salla. Zalalövő öröksége. Hereditas Sallensis 3. (2005), p. 26.

364 R. OBEROSLER: Trento–Palazzo Tabarelli. Ceramiche in terra sigillata. In: E. Cavada (a cura di). Materiali per la storia urbana di Tridentinum. Trento, 1995. 323–326.

365 KISS K.: A westerndorfi terra szigilláta gyár. ArchÉrt Ser. 3, 7–9. (1946–1948), p. 217, 224–226.

366 FASOLD 1993, 49

367 KARNITSCH 1955, Taf. 76–82 (Comitialis), Taf. 84–90 (Helenius); E. M. RUPRECHTSBERGER: Reliefverzierte Sigillaten aus dem Ennser Museum. JbOberöstMusVereins 123. (1978), 86 sk.; KELLNER 1981, 123; A. KALTENBERGER: Ausgrabungen St. Peter, Salzburg. Die Terra Sigillaten 1980–1992. JÖAI 1994, Beil. 175

368 T. LELEKOVIĆ: Reliefna terra sigillata iz Westerndorfa s područja Cibala. Arheološki radovi i rasprave 15 (2007) 89 sk.

369 Names 1. 134.

370 Fundberichte aus Österreich 34. (1995), p. 692; moesiai párhuzamát ld. V. IVANIŠEVIĆ– S. NIKOLIĆ–DORDEVIĆ: Novi trgovi antičkih fortifikacija u Singidunumu–lokalität Knez Mihajlova 30 In: M. POPOVIĆ (ed): Singidunum I. Beograd, 1997., Nr. 1, 88, sl. 18,1.

Drag. 37 formájú	11 db
Drag. 31	5 "
Drag. 32	1 "
Drag. 33 formájú	2 "
Drag. 36	1 "

3. 7. A pfaffenhofeni sigillaták

Anyagunkban 20 pfaffenhofeni sigillata található. Formák szerint a leletek a következőképpen oszlanak meg:

Reliefdíszű:

Drag. 37 formájú	12 db
Drag. 30	3 "

Díszítetlen:

Drag. 32	1 "
Ismeretlen	4 "

A pfaffenhofeni kerámia aránya a Kacsa utcai anyagban 1,5%, ami nagyjából megfelel a korábban közölt vizivárosi leletek 1,4%–os arányának. Ennél jóval nagyobb a Hercules villa anyagában, ahol eléri a 4%–ot.

A westerndorfi és a pfaffenhofeni sigillaták megkülönböztetése sok esetben nehéz.[371]

H.–J. Kellner szerint a jellegzetes pfaffenhofeni minőségi jegyeket mutató, sajátos pecsétlőállománnyal díszített áru nagyobb mennyiségű gyártása Pons Aeniben csak 233 után kezdődhetett,[372] akkor amikor Westerndorf az első alemann betörés során elpusztulhatott.[373] A seebrucki temetőben csak egy pfaffenhofeni sigillata került elő, a 10.sírban. Ezt a síregyüttest közlője a 7. csoportba sorolta,[374] amelyet a 233 utáni időszakra keltezett. Kérdéses, hogy a gyár meddig működhetett? 242–ig vagy 259/260–ig?[375] A későbbi Dicanus áru is fellelhető a vizivárosi anyagban; ezek a típusok általában a provincia belsejében találhatók.

A Kacsa utcai leletek között 15 dombordíszes edény található; ezeknek többsége a Helenius pecsétlőivel készült csoportba sorolható; mintegy 9 db, 4 készülhetett Dicanus műhelyében és kettőnél nem dönthető el, hogy hová tartozhatott.

Helenius pecsétlőivel készült darabok:

Pf. 1 tojásfüzérrel	4 db
Pf. 19	1 "
Pf. 27	2 "
a tojásfüzér hiányzik	2 "

Dicanus csoport:

D 4 tojásfüzérrel	2 "
E	1 "
a tojásfüzér hiányzik	1 "
Pfaffenhofeni, de csoporthoz nem attribuálható	2 "

A Pf. 1 tojásfüzéres csoportba sorolható a 119–121. sz. tál, a Pf. 19 tojásfüzéres csoportba a 123 és a Dicanus műhelyben készülhettek a 124–125. sz. példányok. A 125.sz darabon egy eddig ismeretlen kosárszerű motívum található.

A három Drag. 30 formájú tálon a Pf. 1 tojásfüzér vagy az azzal együtt előforduló díszítőelemek egyike látható. Érdemes megfigyelni, hogy a reliefdíszű edények közül éppen a westerndorfi és a pfaffenhofeni tálaknak maradtak meg nagyobb töredékei; ezek ugyanis nem aprózódtak tovább az újabb átépítésekkel kapcsolatba hozható földmegmozgatások során. A 120. sz példány középkori rétegben, mások a legfelső római planírozási rétegben kerülnek elő (2007.18.4403).

A díszítetlen edények száma csekély, mivel ezeknek egyértelmű meghatározása nehéz. Egy Drag. 32 formájú tányér alján CLAON[NIOF bélyeg látható.[376]

A legnehezebb optikai jegyek alapján megkülönböztetni a westerndorfi és a pfaffenhofeni árut, ha hiányoznak a jellegzetes díszítőmotívumok. 27 ilyen töredék van anyagunkban; ezeknek forma szerinti megoszlása a következő:

Dombordíszes típusok:

Drag. 37 formájú tál	15 db
Drag. 30 formájú tál	1 "

Díszítetlen típusok:

Drag. 31 formájú tányér	4 "
Drag. 32	
Formához nem köthető	6 "

3. 8. A Margumi/viminaciumi terra sigillaták

Három dombordíszű sigillata köthető a moesiai margumi–viminaciumi műhelyekhez (ld. 127. sz). Ezekre a gyártmányokra Nagy L. hívta fel a kutatás figyelmét, noha ő sisciai gyártóhelyet feltétele-

[371] FASOLD 1993,48

[372] CHRISTLEIN et alii 1976, 78 sk

[373] Az ezzel kapcsolatos kétségeket M. Struck fogalmazta meg Römische Grabfunde und Siedlungen im Isartal bei Ergolding, Ldkr. Landshut. Materialhefte der Bayerischen Vorgeschichte, Reihe A, Bd. 71. Kallmünz/Opf 1996, 52.

[374] FASOLD 1993, 49

[375] FASOLD 1993, 82; CHRISTLEIN et alii 1976, 79

[376] STREITBERG 1973, Abb.5,17; Names 3. 53, 1 a változat

zett.[377] Lj. Bjelajac kutatásainak köszönhetően ezeknek az officináknak már 290 díszítőelemét ismerjük.[378] Ezek a műhelyek elsősorban a moesiai és daciai piacok számára termeltek (ezekből a provinciákból 24 lelőhelyüket ismerjük), de árujuk Pannoniában is fellelhető.[379] Singidunumi ásatások eredményei alapján Hadrianus uralkodásának végére ill. Antoninus Pius korára keltezhetjük ezt a kerámiát.[380]

Aquincumból eddig több mint két tucatnyi margumi/viminaciumi sigillata került elő. Korábban két aquincimi lelőhelyű darabot adott közre Nagy L.[381] egy példány került elő a legiotáborban,[382] több darabot találtak a Hercules villa[383] és a Búvár u. területén.[384] További felső–moesiai edénytöredékeket találtak a canabae északi részén, a Folyamőr utcában[385] és a polgárvárosban.[386] A Vízivárosban eddig ilyen sigillata nem került elő. A rossz minőségű balkáni áru a rheinzaberni manufaktura nagy volumenű importja miatt nem tudott Pannoniában jelentősebb piacot szerezni.

4. Összefoglalás

A Víziváros több lelőhelyén végzett feltárások során a legszámottevőbb mennyiségű terra sigillata a Kacsa u. 15–23. sz. ingatlan területén került elő. Az itt feltárt római objektumok nem tartozhattak az 1. századi táborhoz, hanem annak vicusában emelt építmények lehettek.

Az 1261 db sigillata 5%–a itáliai áru, míg a tábor feltételezhető területén a leletanyag 10%–át tették ki az itáliai sigillaták. A vicus északi részén eddig 121 itáliai gyártmány került elő, mégis ez a mennyiség arányában csupán a fele a táborénak (*11. kép*). A Kacsa u.–i településrészlethez közel három tucat itáliai kerámia került elő a Ganz u.16 és tucatnyi a Kapás u. 21–25. sz. házak területén. A Bem tér 3. lelőhelyen olyan korai példányt is találtak, amely nem keltezhető Claudius koránál későbbi időszakra.

A dél-galliai sigillaták mennyisége az itáliainak csaknem kétszerese, azaz a leletanyag 10 %–a. Az alatábor területén ennek a műhelycsoportnak aránya jóval nagyobb; ott 20,3 % képviseli a la graufesenque–i és a banassaci manufakturát. Jelentős a Drag. 29 formájú tálak száma; ez a típus egész Pannoniában ritka. A Kacsa utcai ásatásokból származó 6 darabon kívül további 6 azonos formájú edényt ismerünk a vicus területéről: a Ganz u. 16, a Kapás utca és a Bem tér 3 lelőhelyekről. A la graufesenque–i sigillaták többsége Drag. 37 formájú; egy részük Mercator műhelyéhez vagy a vele egykorú mesterekéhez közhető. A banassaci gyártmányok többsége Natalis köréhez sorolható; ennek a műhelynek áruja a canabae északi részén és a polgárvárosban egyaránt fellelhető. A díszítetlen típusok közül a Drag. 18 formájú tányér, a Drag. 27 és Drag. 35 formájú poharak találhatók meg a leletanyagban. A dombordíszű és a díszítetlen áru száma közel azonos.

Az itáliai és délgalliai sigillaták aránya nem véletlenül nagyobb a tábor körzetében; a korai áru nyilván a castellumba és annak közelében kialakult településre érkezhetett jelentősebb mennyiségben. Nincs kizárva azonban az sem, hogy a vicus északi részén folytatott kutatások során az ásatók nem tudtak a kora római rétegekig eljutni.

A közép-galliai (csaknem kizárólag lezouxi) sigillaták mennyisége a délgalliaiakénak másfélszerese, ami a leletanyag 14,2%–át jelenti. A vízivárosi tábor területén ezeknek a manufakturáknak részesedése sokkal jelentősebb; ott 23,8% képviselte ezt a műhelycsoportot. A meghatározható darabok kivétel nélkül Antoninus koriak: Divixtus ill. Cinnamus és Paternus II officináihoz köthetők. Divixtus áruja ritkább Pannoniában, de Cinnamus és Paternus II táljai Aquincumban mind a vízivárosi táborban mind a canabae legionis vagy a polgárváros területén gyakoriak.

Feltűnő, hogy a díszítetlen típusok egyikén sincs bélyeg, holott Pannoniában a legtöbb bélyeges sigillata lezouxi gyártmány. Ebben a leletanyagban a tányérok (Drag. 18/31, Drag. 36) száma a poharakénak (Drag. 27, Drag. 33, Drag. 46) háromszorosa. Fellelhető a leletanyagban a Drag. 38 formájú mortarium is. A díszítetlen áru döntő többsége is

[377] Nagy L.: Egy sisciai terra sigillata–gyár termékei Aquincumban = Prodotti di una fabbrica di terra sigillata di Siscia ritrovati ad Aquincum. BudRég 14. (1945), p. 305–321.

[378] Lj. Bjelajac: Terra sigillata u Gornjoj Meziji = Terra sigillata in Upper Moesia. Import and Viminacium–Margum workshop). Arheološki Institut. Monographies 23. Beograd, 1990., 138

[379] Gabler D.: Terra sigillata In: Kocsis L.: A tribunus laticlaviusok háza az aquincumi 2–3. századi legiotáborban = Haus der tribuni laticlavii aus dem Legionslager vom 2–3. Jh in Aquincum. BudRég 28. (1991), 140, 194; Gabler D.: Terra sigillaták az aquincumi canabaeból = Terra Sigillaten aus den canabae legionis von Aquincum. BudRég 35. (2002), 233., 241.

[380] Bjelajac 1990, 200

[381] Nagy 1945, 308 sk.

[382] Gabler 1991, 140

[383] Gabler 1976, 36 sk.

[384] Gabler D.: Terra sigillaták az aquincumi canabae északi részén feltárt épületmaradványokból. ArchÉrt 112. (1985), 112.

[385] D. Gabler: Terra sigillata in einem Luxusgebäude im nördlichen Teil der canabae von Aquincum (Budapest III. Bez. Folyamőr Str.) In: Festschrift für Norbert Heger zum 75, Geburtstag. Schriften zur Archäologie und Archäometrie der Paris Lodron–Universität. 7. Salzburg, 2014, 84.

[386] Gabler 2017, 136.

Antoninus kori. A reliefdíszű és a díszítetlen közép-galliai sigillaták száma is nagyjából megegyezik.

Két reliefdíszű darab sorolható a kelet–galliai műhelyekhez; az egyik heiligenbergi és Januarius officinájában készült a korai Antoninus korban. A másik ittenweileri, Cibisus műhelyéhez köthető.

Három dombordíszű sigillata készülhetett a felsőmoesiai műhelyek egyikében. A viminaciumi/margumi gyártóhelyek elsősorban a moesiai–daciai piacok részére termeltek, de árujuk Pannoniában is fellelhető, sőt ennek a kerámiának első felismerése is itt történt. Ezt a sigillata–csoportot Hadrianus uralkodásának végére ill. Antoninus Pius korára keltezhetjük. A Vízivárosban eddig ilyen gyártmányok nem kerültek elő, bár Aquincumban több helyen találtak viminaciumi/margumi árut. A rossz minőségű balkáni sigillata a rheinzaberni manufaktura óriási szállítmányai miatt nem tudott jelentősebb piacot szerezni Pannoniában.

Anyagunkban a rheinzaberni sigillaták vannak a legnagyobb számban képviselve. Számuk 672 darab, ami a leletanyag 53,3%–át jelenti. A vízivárosi tábor területén ezzel szemben a rajnai áru a teljes anyagnak csupán 34,4–át teszi ki; arányában messze elmarad a vicus északi részén fellelhető leletekétől.

A korai (Kr. u. 150/155– 180) csoportba sorolható gyártók közül Cerialis I, Cobnertus I, III és Reginus I dombordíszes táljait ismerhettük fel. A későbbi (Kr. u. 180–240/260) gyártmányok közül Comitialis IV–V, BfAttoni, Florentinus, Mammilianus, Helenius, Attillus, Augustinus III, Julius I, Julius II–Julianus I, Januarius II és a Primitivus csoport áruja van képviselve. A késő–Antoninus–Severus kori ill. 3.sz közepére keltezhető csoport tehát nagyobb számban található meg a Vizivárosban is.

A díszítetlen sigillaták száma (249) kevesebb mint a reliefdíszűeké (324). A díszítetlen sigillaták összesen 13 típust képviselnek– az alábbi megoszlásban:

Tányérforma	
(Drag. 31, Drag. 32, LudTb, Drag. 36)	180 db
Pohárforma (Drag. 33, Drag. 46)	26 "
Dörzstál (Drag. 38, Drag. 43, Drag. 45)	16 "
Palack, fazék (Drag. 54, Déch. 72)	24 "
Tálca (Drag. 39)	2 "

A Drag. 45 formájú mortariumok a ritka oroszlánfejes kiöntővel vannak díszítve. Jelentősebb számuk arra utal, hogy a vicus lakói hozzájuthattak azokhoz a fűszerekhez is, amelyeket ezekben az edényekben törhettek.

Anyagunkban jelentős a westerndorfi sigillaták száma. Összesen 164 darab került elő, ami a teljes anyag 13 %–át jelenti, míg a vizivárosi tábor területén talált sigillaták közül csak 4,8 % köthető az Inn–menti manufakturához. Westerndorfban 175 táján kezdődhetett a gyártás, amely a 3. sz. harmadik negyedéig tarthatott. A korábbi Comitialis műhelyben tevékenykedett Helenius, aki később válhatott önálló formatálkészítő mesterré. Anyagunkban egy neki tulajdonítható tál peremén is megtalálható az Eleniusfec bélyeg, ami arra utal, hogy feltehetően több Helenius is dolgozhatott az Inn menti gyárban. Rajta kívül Luceius, Materninus és Melusta bélyegei lelhetők fel Helenius reliefdíszű táljainak peremén. Materninus Comitialis officinájában is működött kiformázó fazekasként, ami azt jelenti, hogy az egyes műhelyek között szoros együttműködés lehetett. Anyagunkban Jassus perembélyege is fellelhető. Ez a Comitialisszal kapcsolatban álló fazekas a westerndorfi manufaktura negyedik csoportjának névadója. A Kacsa utcai leletek közül Helenius áruja adja a legnagyobb csoportot; Comitialisé ennek csupán a harmadát jelenti, míg Onniorixét csak egyetlen példány képviseli. A díszítetlen westerndorfi sigillaták száma csekély, mivel felismerésük; a rheinzabernitől vagy a pfaffenhofenitől való megkülönböztetésük nehéz. Többnyire a tányérformákat lehetett meghatározni, a poharak mennyisége egészen csekély. Anyagunkban egy ritka névbélyeg is található, amely Albinus VIII mesterhez köthető.

A legkésőbbi manufaktura, a pfaffenhofeni anyagunkban 20 darabbal van képviselve, ami a leletanyag 1,5 %–át jelenti. Ez nagyjából a vizivárosi tábor területén talált sigillatákon belüli aránynak felel meg. A leletanyag nagyjából a III.sz második harmadára tehető. A dombordíszes edények többsége a westerndorfi Helenius pecsétlőivel készült tálak csoportjába sorolható, de 4 db a későbbi Dicanus műhelyhez attribuálható. A reliefdíszű edények közül több esetben a legkésőbbi westerndorfi vagy pfaffenhofeni tálakból maradt meg nagyobb töredék, mivel nem aprózódtak tovább későbbi átépítések során. A kevés díszítetlen edény közül egy Claon[niof bélyeges tányértöredék érdemel figyelmet.

A tábor és környékének spektrumától eltérően északafrikai sigillata itt nem került elő.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A leletanyag előkészítésében való segítséget és a lelőhelyekre vonatkozó dokumentációt Nagy Alexandrának köszönöm. A közlés jogának átengedéséért az ásató Hable Tibornak ezúton fejezem ki hálámat. A fotókat Komjáthy Péter, a rajzokat Eber Magdolna készítette; munkájukat ezúton is köszönöm.

IRODALOM

BALLA–GABLER 1983	BALLA M. – GABLER D.: Terra sigillaták eredetének vizsgálata neutronaktivációs analitikai módszerrel. Archaeológiai Értesítő 110. (1983), p. 74–81.
BECK 2004	T. Beck: Terra sigillata aus Brigetio. Vorbericht zu denFunden der Grabung 1992 bis 1996. in: The autonomous towns of Noricum and Pannonia (M. Šašel–Kos– P. Scherrer) Situla 42. (2004), p. 242–249.
BÉMONT–JACOB 1986	C. BÉMONT – J. P. JACOB: Le terre sigillée gallo–romaine. Lieux de production du Haut Empire. Implantations, produits, relations. Documents d'Archéologie Française 6. Paris, 1986.
BERNHARD 1981	H. BERNHARD: Zur Diskussion um die Chronologie. Rheinzaberner Relieftöpfer. Germania 59. (1981), p. 79–93.
BET–DELAGE 1991	Ph. BET – R. DELAGE: Introduction à l'étude des marques sur sigillée moulée de Lezoux. SFECAG Actes du Congrés de Cognac 1991., p. 193–227.
BET–VERTET	Ph. BET – H. VERTET: Centre de production de Lezoux. In: Bémont–Jacob 1986., p. 138–144.
BIEGERT–LAUBER–KORTÜM 1995	S. BIEGERT– J. LAUBER– K. KORTÜM: Töpferstempel auf glatter Sigillata vom vorderen/weströtischen Limes. Fundberichte Baden–Württemberg 20. (1995), p. 547–666.
BIRD 1986	J. BIRD: Samian wares in: L. Miller– J. Schofield– M. Rhodes: The Roman quay of St. Magnus House London. Excavations at New Fresh Wharf. Lower Thames Street, London 1974–1978. London and Middlesex Archaeological Society, Special Paper 8. (1986), p. 139–185.
BIRD 1993	J. BIRD: 3rd century samian ware in Britain. Journal of Roman Pottery Studies 6. (1993), p. 1–14.
BITTNER–ZETSCHE HULD 1986	K. F. BITTNER– I. ZETSCHE HULD: Zur Fortsetzung der Diskussion um die Chronologie der Rheinzaberner Relieftöpfer. Bayerische Vorgeschichtsblätter 51. (1986), p. 233–261.
BITTNER 1996	K. F. BITTNER: Die Fortsetzung der Diskussion um die Chronologie der Rheinzaberner Relieftöpfer. Bayerische Vorgeschichtsblätter 61. (1996), p. 143–174.
BJELAJAC	Lj. BJELAJAC: Terra sigillata u Gornjoj Meziji (Terra sigillata in Upper Moesia. Import and Margum/Viminacium workshops). Arheološki Institut Monographies 23. Beograd, 1990.
BULAT 1958	M. BULAT: Terra sigillata s pečatima u muzeja Slavonije. Osječki Zbornik 8. (1958), p. 73–88.
BUOCZ–GABLER 2002	BUOCZ T,. GABLER D.: Savariai városfal. A városfal építési ideje a terra sigillaták tükrében. Sárvár, 2002.
BUORA 1998	M. BUORA: La seconda edizione del CVArr e lo studio di bollirelativi alla Venetia, all'area Transalpina. Aquileia Nostra 72. (2001), p. 242–299.
BURMEISTER 1998	S. BURMEISTER: Vicus und spätrömische Befestigung von Seebruck–Bedaium. Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte 76. Kallmünz/Oberpfalz, 1998.
BRUKNER 1981	O. BRUKNER: Rimska keramika u jugoslovnskom delu provincije Donje Panoniji. Roman Ceramic Ware in the Yugoslav Part of the Province of Lower Pannonia. Dissertationes et monographiae 24. Beograd, 1981.
CGP	J. A. STANFIELD – G. SIMPSON: Les potiers de la Gaule Centrale. Revue Archeologique, Sites, hors serie 37. Gonfarin, 1990.

CHRISTLEIN et alii 1976	R. CHRISTLEIN –W. CZYSZ– J. GARBSCH – H.–J. KELLNER – P. SCHRÖTER: Die Ausgrabungen 1969–1974 in Pons Aeni. BayerischeVorgeschichtsblätter 41. (1976), p. 1–106.
CVA	A. OXÉ – H. COMFORT: Corpus Vasorum Arretinorum. A Catalogue of the Signatures, Shapes and Chronology ofItalian Sigillata. Antiquitas 3. 4. Bonn, 1968.
CVArr	OCK
Consp	E. Ettlinger– B. Hedinger–B. Hofmann–Ph.Kenrick– G. Pucci–K. Roth–Rubi– G. Schneider– S.von Schnurbein– C. Wells: Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae. Materialien der römisch–germanischen Keramik 10. Bonn, 1990.
CZYSZ 1982	W. CZYSZ: Der Sigillata Geschirrfund von Cambodunum–Kempten. Berichte der Römisch–Germanischen Kommission 63. (1982), p. 281–348.
DIETZ 1995	K. DIETZ: Die Blütezeit des römischen Bayers. In: Die Römer in Bayern (W. Czysz– K.Dietz– T. Fischer– H.–J. Kellner). Stuttgart, 1995., p. 100–176.
DÜERKOP–ESCHBAUMER 2007	A. DÜERKOP – P. ESCHBAUMER: Terra sigillata im römischen Flottenlager an der Alteburg in Köln. Das Fundmaterial der Ausgrabung 1998. Kölner Studien zur Archäologie der römischen Provinzen 9. Rahden/Westfalen, 2007.
FABER 1994	A. FABER: Das römische Auxiliarkastell und der Vicus von Regensburg–Kumpfmühl. Münchner Beiträge zur Vor– undFrühgeschichte 49. München, 1994.
FASOLD 1993	P. FASOLD: Das römisch–norische Gräberfeld von SeebruckBedaium. Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte Reihe A. 64. Kallmünz/Oberpfalz, 1993.
FASOLD–HÜSSEN 1985	P. FASOLD – C. M. HÜSSEN: Römische Grabfunde von Faimingen–Phoebiana, Ldkr. Dillingen a.d. Donau. Bayerische Vorgeschichtsblätter 50. (1985), p. 287–340.
FINÁLY 1906	FINÁLY G.: Az aquincumi múzeum terra sigillata darabjai. Budapest Régiségei 9. (1906), p. 73–102.
FISCHER 1973	Ch. FISCHER (mit einem Beitrag von I. Huld–Zetsche): Bilderschüsseln aus Terra Sigillaten und Stempel auf Terra Sigillata. In: U. Fischer: Grabungen im römischen Steinkastell in Heddernheim 1957–1959. Schriften des Frankfurter Museums für Vor- und Frühgeschichte 2. Bonn, 1973., p. 179–225.
FORRER 1911	R. FORRER: Die römische Terrasigillata–Töpferei von Heiligenberg–Dinsheim und Ittenweiler im Elsass. Stuttgart, 1911.
FÖLZER 1913	E. FÖLZER: Die Bilderschüsseln der ostgallischen Sigillata–Manufakturen. Römische Keramik in Trier 1. Bonn, 1913.
FRANSIOLI	M. FRANSIOLI: La necropoli romana di Madrano. Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte 43. (1958–1959), p. 57–82.
FÜLEP 1958	F. FÜLEP: Das frühkaiserzeitliche Gräberfeld von Vasas. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 9. (1958), p. 371–406.
GABLER 1967	GABLER D.: Arrabona legkorábbi sigillatái. Arrabona 9. (1967), p. 21–53.
GABLER 1972	D. GABLER: Sigillaten auf dem Gebiet des Palatiums von Gorsium. Alba Regia 10. (1972 [1974]), p., 9–68.

GABLER 1976 D. GABLER: Die Sigillaten vom Gebiete der Herkules Villa in Aquincum (mit einem Beitrag von I. Wellner). Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 28. (1976), p. 3–77.

GABLER 1985 GABLER D.: Terra sigillaták az aquincumi canabae északi részén feltárt épületmaradványokból. Archaeológiai Értesítő 112. (1985 [1987]), 109–117.

GABLER 1990 D. GABLER: Italische Sigillaten aus der canabae legionis von Carnuntum. Carnuntum Jahrbuch 1990. [1991], p. 229–252.

GABLER 1991 D. GABLER: Römische Strassenstation in der Gemarkung von Sárvár. Communicationes Archaeologicae Hungariae 1991., p. 39–84.

GABLER 1992 GABLER D.: A balácai terra sigillaták 2. Balácai közlemények 2. (1992), p. 293–316.

GABLER 1989 D. GABLER: Die Sigillaten von Salla (Zalalövő). Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 41. (1989), p. 435–475.

GABLER 1994 D. GABLER: Über die Aussagekraft der Terra sigillata bezüglich der Zerstörungen in den Provinzen. In: Die Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen. Brno, 1994., p. 355–369.

GABLER 2001 GABLER D.: A balácai terra sigillaták 3. Balácai közlemények 6. (2001), p. 97–140.

GABLER 2003 D. GABLER: L.MAG( ) VIRI(lis). Un atelier tardo padano di terra sigillata. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 54. (2003), p. 81–100.

GABLER 2004 D. GABLER: Die frühe Terra sigillata von der Grabung Rennweg 44. In: Ausgewählte Funde vom Rennweg 44 in Wien. Wiener Archäologische Forschungen 6. Wien, 2004.

GABLER 2008 D. GABLER: Gallische Sigillaten in Carnuntum und auf dem Pfaffenberg. Studies of the ancient world in honour of Werner Jobst. Anodos 8. (2008 [2010]), p. 175–200.

GABLER 2012a D. GABLER: Terra sigillaták Aquincum legkorábbi táborából és annak helyén emelt későbbi római épületekből (A Víziváros leletei) = Terra sigillata aus dem frühesten Aquincumer Lager und den an seiner Stelle errichteten späteren römischen Gebäuden (Die Funde der Víziváros). Budapest Régiségei 45. (2012), p. 111–150.

GABLER 2012b D. GABLER: Terra sigillata. In: K. Ottományi (ed) Római vicus Budaörsön. Régészeti tanulmányok. Budapest, 2012., p. 409–445.

GABLER 2014 D. GABLER: Terra Sigillaten in einem Luxusgebäude im nördlichen Teil der canabae von Aquincum (Budapest III. Bez, Folyamőr Straße). In: Ein kräftiges Halali aus der Römerzeit. Festschrift Norbert Heger zum 75. Geburtstag. Schriften zur Archäologie und Archäometrie der Paris Lodron – Universität Salzburg. (hrsg. F. Lang– S.Traxler–E. Ruprechtsberger–W. Wohlmayr). Salzburg, 2014., p. 71–87.

GABLER 2016 D. GABLER: Terra sigillata in der Siedlung Visegrád–Lepence. In: Gedenkschrift fürMagda Pichlerová. Zbornik Slovenského Národneho Múzea 2016., p. 131–145.

GABLER 2017 D. GABLER: Aquincum–Terra sigillata im nördlichen Teil der Zivilstadt. In: S. Groh– D. Gabler: Terra sigillata aus den Zivilstädten von Carnuntum und Aquincum. Eine Analyse des Sigillata–Importes der Provinzhauptstädte von Pannonia superior et inferior (mit einem Beitrag von H. Sedlmayer). Archäologische Forschungen in Niederösterreich. N. F. 4. (2017), p. 106–200.

GABLER–MÁRTON 2009	D. GABLER– A. MÁRTON– E. GAUTIER: La circulation des sigillées en Pannonie d'aprés les estampilles sur sigillées lisses de Gaule de Germanie et de la région danubienne. Revue Archéologique de l'Est 38. (2009), p. 205–324.
GABLER–MRÁV 2017	D. GABLER – Zs. MRÁV: Samian deposit (cache) from Papkeszi (Veszprém County, Hungary). Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 68. (2017), p. 299–338.
GABLER–PALÁGYI 1989	GABLER D. – PALÁGYI Sz.: A balácai terra sigillaták 1. Balácai közlemények 1. (1989), p. 109–134.
GARD 1937	L. GARD: Reliefsigillata des 3. und 4. Jahrhunderts aus den Werkstätten von Trier. Ungedruckte Dissertation, Universität Tübingen. Tübingen, 1937.
GIMBER 2006	M. GIMBER: Eine Reliefschüssel des Janus II–Ateliers mit Randstempel. In: G. Seitz (hrsg.) Im Dienste Roms. Festschriftfür Hans Ulrich Nuber. Remshalden, 2006., p. 373–376.
GNADE 2010	B. GNADE: Das römische Kastell Böhming. Das archäologische Jahr in Bayers 2009. (2010), p. 199–285.
GOSE	E. GOSE: Gefäßtypen der römischen Keramik im Rheinland. Rheinisches Landesmuseum, Beiheft 1. Bonn, 1950.
GROH 2002	S. GROH: Terra Sigillata. In: S. Groh– H. Sedlmayer: Forschungen im Kastell Mautern–Favianis. Der römische Limes in Österreich 42. Wien, 2002., p. 156–174.
GROH 2017	S. GROH – D. GABLER: Terra sigillata aus den Zivilstädten von Carnuntum und Aquincum. Eine Analyse des SigillataImports der Provinzhauptstädte von Pannonia superior etinferior (mit einem Beitrag von H. Sedlmayer). Archäologische Forschungen in Niederösterreich N. F. 4. Krems, 2017.
GRÜNEWALD 1979	M. GRÜNEWALD: Zur Frühzeit des römischen Carnuntum. Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 116. (1979), p. 2–7.
HABLE 2008	HABLE T.: Két újabb megelőző feltárás a vizivárosi ala tábor vicusának területén. Budapest Ganz u.16, Kacsa u. 15–23. Aquincumi Füzetek 15. (2009), 110–123.
HAGENDORN 1999	A. HAGENDORN: Die villa rustica in Großachsen. Ein römischer Gutshof im Spiegel seiner zentralen Gebäude. Materialhefte zur Archäologie in Baden–Württemberg 45. Stuttgart, 1999.
HAJDU 2016	HAJDU B.: Terra sigillata In: Bartus D., Borhy L., Delbó G., Dévai K., Kis Z., Hajdu B., Nagy A., Sáró Cs., Sey N., Számadó E., Juhász L.: Jelentés a Komárom–Szőny, Vásártéren 2014–ben folytatott régészeti feltárások eredményeiről. Kuny Domokos Múzeum Közleményei 22. (2016), p. 130–153
HARTLEY 1972	B. HARTLEY: The Roman Occupation of Scotland. The Evidence of Samian Ware. Britannia 3. (1972), p. 1–55.
HARTLEY 1992	B. Hartley: The Samian ware.in: Inchtuthil – The legionary fortress. Excavations of a section of the annexe ditch of the first Flavian fort. Britannia 23. (1992), p. 314–322.
HARTLEY–SCHÖMBERGER 1970	B. HARTLEY – H. SCHÖNBERGER: The dating evidence for the end of the Saalburg Erdkastell. in: Die Namenstempel auf glatten Sigillaten aus dem Erdkastell des Saalburg. Saalburg Jahrbuch 27. (1970), p. 28–30.
HATT 1965	J. J. HATT: L'atelier du maitre F de Heiligenberg. Analyse de ses productions. Revue Archéologique de l'Est 15. (1965), p. 313–327.
HAYES 1973	J. W. HAYES: Roman Pottery from the South Stoa at Corinth. Hesperia 42. (1973), p. 416–470.

HEILIGMANN — J. HEILIGMANN: Der „Alb–Limes". Forschungen und Berichte zur Vor– und Frühgeschichte in Baden– Württemberg 23. Stuttgart, 1990.

HISSNAUER 2014 — D. HISSNAUER: Wie viele Interpretation verträgt Terra Sigillata? Zur Belastbarkeit gängiger Erklärungsmodelle vor dem Hintergrund später Reliefsigillata–Produktion in Rheinzabern. Saalburg Jahrbuch 58. (2014), p. 1–12.

HOFMANN — B. HOFMANN: Oves et marques de potiers de Banassac (fouilles 1961–1964). Acta Rei Cretariae Fautorum 8. (1966), p. 23–44.

HOFMANN 1988 — B. HOFMANN: L'atelier de Banassac. Revue Archéologique, Sites hors serie 33. Gonfaron, 1988.

HORVÁTH 2003 — F. HORVÁTH: Terra sigillata aus dem SW Kastellvicus Azaum/Odiavum aus den Jahren 1998–2000. In: Pannonica Provincialia et archaeologia. Studia sollemnia auctorum Hungarorum Eugenio Fitz octogenario dedicata. Libelli archeologici 11. Budapest, 2003., p. 139–196.

JACOBS — J. JACOBS: Sigillatafunde aus einem römischen Keller zu Bregenz. Jahrbuch für Altertumskunde 6. (1912), p. 172–184.

JUHÁSZ 1936 — JUHÁSZ Gy.: A lezouxi gyárak aquincumi lerakata = Die Niederlage der Sigillata–Werkstätten von Lezoux in Aquincum. Archaeológiai Értesítő 41. (1936), p. 33–48.

KABA 1963 — KABA M.: Római kori épületmaradványok a Király fürdőnél. Budapest Régiségei 20. (1963), p. 259–298.

KALTENBERGER 1994 — A. KALTENBERGER: Ausgrabungen in St.Peter, Salzburg. Die Terra Sigillaten 1980–1992. Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes 64. (1994), p. 67–294.

KARNITSCH 1955 — P. KARNITSCH: Die verzierte Sigillata von Lauriacum (Lorch–Enns). Forschungen in Lauriacum 3. Linz, 1955.

KARNITSCH 1959 — P. KARNITSCH: Die Reliefsigillata von Ovilava, Wels Oberösterreich. Schriftenreihe des Instituts für Landeskunde von Oberösterreich 12. Linz, 1959.

KELLNER 1960 — H.–J. KELLNER: Die römische Ansiedlung von Pocking. Bayerische Vorgeschichtsblätter 25. (1960), p. 132–164.

KELLNER 1981 — H.–J. KELLNER: Die Bildstempel von Westerndorf. Comitialis und Jassus. Bayerische Vorgeschichtsblätter 46. (1981)0, p. 121–189.

KELLNER–GABLER 1993 — H.–J. KELLNER – D. GABLER: Die Bildstempel von Westerndorf II. Helenius und Onniorix. Bayerische Vorgeschichtsblätter 58. (1993 [1994]), p. 185–270.

KELLNER–ULBERT 1958 — H.–J. KELLNER – G. ULBERT: Das römische Seebruck. Bayerische Vorgeschichtsblätter 33. (1958), p. 48–82.

KÉRDŐ 2018 — K. KÉRDŐ: Detail eines römischen Kellers aus dem Vicus von Aquincum–Víziváros (Budapest II. Bezirk, Vitéz Str. 10.) Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia Relationes Rerum 10. : Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére. = Archäologische Studien zu Ehren von Margit Nagy. Piliscsaba, 2018., p. 129–137.

KERN 1986 — E. KERN: Dinsheim–Heiligenberg. In: Bémont–Jacob 1986. p. 226–229.

KISS 1948 — KISS K.: A westerndorfi terra szigillata gyár. Archaeológiai Értesítő 7–9. (1946–1948), p. 216–274.

KNORR 1907 — R. KNORR: Südgallische Terra Sigillata–Gefäße von Rottweil. Stuttgart, 1907.

KNORR 1910 — R. KNORR: Die verzierte Terra Sigillata Gefäße von Rottenburg–Sumelocenna. Stuttgart, 1910.

KNORR 1912 — R. KNORR: Terra Sigillata–Gefäße von Rottweil. Stuttgart, 1912.

KNORR 1919 — R. KNORR: Töpfer und Fabriken verzierter Terra Sigillata des ersten Jahrhunderts. Stuttgart, 1919.

KNORR 1952	R. KNORR: Terra Sigillata–Gefäße des ersten Jahrhunderts mit Töpfernamen. Stuttgart, 1952.
KORTÜM–MEES 1998	K. KORTÜM – A. MEES: Die Datierung der Rheinzaberner Reliefsigillaten. In: Form and Fabric. Studies in Rome's past in honour of B. R. Hartley. Oxbow Monograph 80. (1998), 157–168.
KOVÁCS 1999	P. KOVÁCS: Civitas Eraviscorum. In: Pannonia and beyond. Studies in honour of László Barkóczi. Antaeus 24. (1999), p. 278–295.
KUZMOVÁ 1997	K. KUZMOVÁ: Terra Sigillata im Vorfeld des nordpannonischen Limes (Südwestslowakei). Archaeologia Slovaca Monographiae 16. Nitra, 1997.
KUZSINSZKY 1932	KUZSINSZKY B.: A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. Budapest Régiségei 11., 1932.
LEBEGYEV–MÁRTON 2003	LEBEGYEV J. – MÁRTON A,:Újabb terra sigillata leletek az aquincumi katonaváros területéről (New Samian ware finds from the canabae legionis of Aquincum). Archaeológiai Értesítő 128. (2003), p. 126–176.
LELEKOVIĆ	T. LELEKOVIĆ: Reliefna terra sigillata iz Westerndorfa s produčja Cibala (Vinkovci, istočna Hrvatska). Arheološki radovi i razprave 15. (2007), p. 43–77.
LŐRINCZ–VISY 1980	B. LŐRINCZ – Zs. VISY: Die Baugeschichte des Auxiliarkastell von Intercisa. in: Roman Frontier Studies 1979. Papers presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies. BAR Int. Ser. 71. Oxford., p. 681–701.
Lud. 5	W. LUDOVICI: Katalog V. Stempel–Namen und Bilder römischer Töpfer, Legions–Ziegel, Stempel, Formen von Sigillata und anderen Gefäßen aus meinen Ausgrabungen in Rheinzabern. Jochgrim, 1927.
LUDOVICI 5	Lud. 5
MAKJANIĆ 1995	R. MAKJANIĆ: Terra sigillata in: R. Koščević– R. Makjanić: Siscia. Pannonia Superior. Tempus reperatum. BAR Int. Ser. 621. Oxford, 1995.
MEES 1993	A. W. MEES: Probleme um die Anfangsdatierung von Aquincum. Budapest Régiségei 30. (1993), p. 61–85.
MEES 1995	A. W. MEES: Modelsignierte Dekorationen auf südgallischer Terra Sigillata. Forschungen und Berichte zur Vor– und Frühgeschichte in Baden–Württemberg 54. Stuttgart, 1995.
MEES 2002	A. W. MEES: Organisationsformen römischer Töpfer–Manufakturen am Beispiel von Arezzo und Rheinzabern mit Berücksichtigung von Papyri, Inschriften und Rechtsquellen. Monographien des Römisch–Germanischen Zentralmuseums 52. Mainz, 2002.
MEYER–FREULER 1989	Ch. MEYER–FREULER: Das Praetorium und die Basilika von Vindonissa. Veröffentlichungen deer Gesellschaft Pro Vindonissa 9. Brugg, 1989.
MIKL–CURK 1968	I. MIKL–CURK: Terra sigillata iz Poetovija (Terra Sigillaten aus Poetovio). Časopis za zgodovino in narodopisje N. S. 4. (1968), p. 64–82.
MIKL–CURK 1986	I. MIKL–CURK: Les guerres contre les Marcomans du IIe siècle et les trouvailles céramkiiques de la zone entre Pannonie et Italie. Revue Archéologique de l'Est et du Cenre–Est 38. (1986), p. 241–246.
MILLET 1987	M. MILLET: Boudicca, the first Colchester potters'shop and the dating of Neronian samian. Britannia 18. (1987), p. 93–123.
MITARD 1969–1970	P. H. MITARD: Un étude d'ensamble des terrines Dragendorff 45 et d' leurs déversoirs ornes. Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum 11–12. (1969–1970), p. 66–69.
MOSSER et alii 2010	M. MOSSER et alii: Die römischen Kasernen im Legionslager von Vindobona. Die Ausgrabungen Judenplatz in Wien in den Jahren 1995–1998. Monographien der Stadtarchäologie 5. Wien, 2010.

NAGY 1928	NAGY L.: Egy pannoniai terra sigillata gyár. Archaeológiai Értesítő 42. (1928), p. 96–113.
NAGY 1931	NAGY L.: Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában = Die altchristliche cella trichora in der Raktár Gasse. Budapest, 1931.
NAGY 1941	NAGY L.: Az aquincumi polgárváros tüzoltóságának székháza (schola collegii centonariorum) = La maison du collège des pompiers de la ville d'Aquincum. Laureae Aquincenses 2. Dissertationes Pannonicae Ser. II. 11. Budapest, 1941.
NAGY 1945	NAGY L.: Egy sisciai terra sigillata–gyár termékei Aquincumban = Prodotti di una fabbrica di terra sigillata di Siscia ritrovati ad Aquincum. Budapest Régiségei 14. (1945), p. 305–321.
NAGY 1958	NAGY T.: Az aquincumi ún. festőlakás = Das sogenannte Haus des Malers in Aquincum. Budapest Régiségei 18. (1958), p. 149–189.
Names 1	B. HARTLEY– D. DICKINSON: Names on Terra sigillata. An index of makers' stamps and signatures on Gallo–Roman terra sigillata (Samian ware) 1. A to Axo Bulletin of Institute of Classical Studies suppl. 102/1. London, 2008.
Names 2	B. Hartley– B.Dickinson: Names on terra sigillata. An index of makers' sramps and signatures on Gallo–Roman Terra sigillata (Samian ware) B to Cerotcus. BICS suppl. 102/2. London, 2008.
Names 3	B. Hartley – B. Dickinson: Names on terra sigillata. An index of makers'stamps and signatures on Gallo–Roman Terra sigillata (Samian ware). Certianus to Exobano. 3. London, 2008.
Names	B. Hartley– B. Dickinson– M. Danell–M. Fulford– A. Mees–B.Wilkinson: Names on terra sigillata. An index of makers'stamps and signatures on Gallo–Roman Terra sigillata (Samian ware). F to Klum BICS suppl. 102. London, 2009.
NIEDERBIEBER	F. OELMANN: Die Keramik des Kastells Niederbieber. Materialien zur römisch–germanischen Keramik 1. Frankfurt a. Main, 1914.
NOTET–MITARD 1987	J. C. NOTET – P. H. MITARD: Une découverte exceptionelle de moules sur le site d"atelier céramique du Vieux–Fresne à Gueugnon (Saône–et Loire). Revue Archéologique de l'Est et du Centre–Est 37. (1987), p. 201–209. (Mélanges offerts a Marcel Lutz)
NUBER 1969	H. U. NUBER: Zum Ende der reliefverzierten Terra Sigillata–Herstellung in Rheinzabern. Mitteilungen des Historischen Vereins der Pfalz 67. (1969), p. 136–147.
O.	F. Oswald: Index of Figure Types on Terra siglllata. suppl. Annals Archaeology and Anthropology 23–24. Liverpool, 1936–1937.
OCK	A. OXÉ – H. COMFORT – Ph. KENRICK: Corpus Vasorum Arretinorum. A Catalogue of the Signatures, Shapes and Chronology of Italian Sigillata. Antiquitas Reihe A, Bd.41. Bonn, 2000.
O–P	F. OSWALD – T. D. PRYCE: An Introduction to the Study of Terra sigillata treated from a chronological standpoint. London, 1920. repr. 1966.
OSWALD–PRYCE 1966	O–P
OTTOMÁNYI 2012	OTTOMÁNYI K.: A budaörsi római vicus. Régészeti tanulmányok. Budapest, 2012.
PAVLINEC	M. PAVLINEC: Zur Datierung römerzeitlicher Fundstellen in der Schweiz. Jahrbuch der Schweizerischen Gesellscaft für Urgeschichte 75. (1992), p. 117–132
PETRU	S. PETRU: Emonske nekropole (odkrite med leti 1635–1960). Katalogi in monografije 15. Ljubljana, 1972.

Pf.	H.–J. KELLNER: Die Sigillata Töpferei in Pfaffenhofen am Inn und ihr Formenschatz. Germania 42. (1964), p. 80–91
PFERDEHIRT 1976	B. PFERDEHIRT: Die Keramik des Kastells Holzhausen. Limesforschungen 16. Berlin, 1976.
PFERDEHIRT 1986	B. PFERDEHIRT: Die römische Okkupation Germaniens und Rätiens von der Zeit des Tiberius bis zum Tode Trajans. Untersuchungen zur Chronologie südgallischer Reliefsigillaten. Jahrbuch des Römisch–Germanischen Zentralmuseums, Mainz 33. (1986), p. 221–320.
PFERDEHIRT 1990	B. PFERDEHIRT: Die südgallische Reliefsigillaten aus Echzell. Saalburg Jahrbuch 45. (1990), p. 73–82.
PLANCK 1986	D. PLANCK: Arae Flaviae I. Neue Untersuchungen zum römischen Rottweil. Forschungen und Berichte zur Vor–und Frühgeschichte in Baden–Württemberg 6. Stuttgart, 1986.
PLESNIČAR 1972	Lj. PLESNIČAR–GEC: Severno emonsko grobišče. The northern necropolis of Emona. Katalogi in monografije. 8. Ljubljana, 1972.
POLAK 2000	M. POLAK: South Gaulish Terra sigillata with potters'stamps from Vechten. Acta RCRF suppl. 9. Nijmegen, 2000.
POPILIAN–CIUCA 1988	Gh. POPILIAN – I. CIUCA: Nouvelles découvertes de sigillées d'importation en Dacie. Dacia NS 21. (1988), p. 343–350.
PUCCI 1985	G. PUCCI: Terra sigillata italica in: Enciclopedia dell'Arte Antica e Orientale. Atlante delle forme ceramiche II. Ceramica fine romana nel bacino Mediterraneo. Roma, 1985., p. 359–406
RADBAUER 2013	S. RADBAUER: The Roman Terra Sigillata Production of Westerndorf (South Bavaria, Germany) In: History, Locationand Technology. Seeing red. New economic and social Perspectives in Gallo–Roman Terra Sigillata (ed. M. Fulford, E. Durham). Bulletin of Institute of Classical Studies suppl. 102. London, 2013., p. 151–164
REUTTI 1983	F. REUTTI: Tonverarbeitende Industrie im römische Rheinzabern. Germania 61. (1983), p. 33–69
Ri–Fi	H. RICKEN– Ch. FISCHER: Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern.Materialien zur römisch–germanischen Keramik 7. Bonn, 1963.
ROGERS 1974	G. ROGERS: Potiers sigillées de la Gaule centrale I. Motifs non figurées. suppl. a Gallia 28. Paris, 1974.
ROGERS 1999	G. ROGERS: Potiers sigillées de la Gaule centrale. Cahier du Centre archeologique du Lezoux 1. Lezoux, 1999.
ROTH–RUBI 1986	K. Roth–Rubi: Die Villa von Stutheien–Hüttwilen TG. Ein Gutshof der mittleren Kaiserzeit. Antiqua 14. Basel, 1986.
RUPRECHTSBERGER 1974	E. M. RUPRECHTSBERGER: Zum Typenschatz des Terra Sigillata Töpfers Januarius (II) von Rheinzabern. Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereins 119. (1974), p. 23–28
RUPRECHTSBERGER 1980	E. M. RUPRECHTSBERGER: Terra sigillata aus dem Ennser Museum 2. Kerbschnitt–und Barbotine Sigillata, unverzierte Sigillata, Töpferstempel und Ritzinschriften. Beiträge zur Landeskunde von Oberösterreich – Historische Reihe 1/7. Linz, 1980.
SCHALLMAYER 2018	E. SCHALLMAYER: Das römische Dieburg und seine Gräberfelder. Dieburg, 2018.
SCHAUB 1994	A. SCHAUB: Markomannenzeitliche Zerstörungen in Sulz am Neckar. Ein tradierter Irrtum. in: Die Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen. (hrsg. H. Friesinger, J. Tejral, A. Stuppner). Brno, 1994., p. 439–445.

SCHAUB 1996	A. SCHAUB: Zur Chronologie des Rheinzaberner Relieftöpfers Janu II. in: E.Schellinger: Niederbieber. Postumus und der Limesfall. Stationen eines politischen Prozesses. Bericht des ersten Saalburgkolloquiums. Bad Homburg, 1996., p. 90–92
SCHINDLER–KAUDELKA 1994	E. SCHINDLER–KAUDELKA: Italische Terra sigillata aus Flavia Solva. Ein Überblick am Beispiel der Funde aus der Insula XLI mit einem Beitrag von S. Groh. Fundberichte aus Österreich 33. (1994), p. 357–391
SCHINDLER–KAUDELKA	E. SCHINDLER–KAUDELKA – U. FASNER – M. GRUBER: Terra Sigillata mit Appliken in Noricum (mit einem Beitrag von G. Schneider). Wien, 2001. (Archäologische Forschungen 6.)
SCHINDLER–SCHEFFENEGGER 1977	M. SCHINDLER – S. SCHEFFENEGGER: Die glatte rote Terra Sigillata vom Magdalensberg. Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg 5. Klagenfurt, 1977. (Kärntner Museumschriften 62.)
SCHNURBEIN 1977	S. von SCHNURBEIN: Das römisches Gräberfeld von Regensburg. Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte Reihe A. 31. Kallmünz/ Oberpfalz, 1977
SCHOLZ 2006	M. SCHOLZ: Keramik und Geschichte des Limeskastells Kapersburg. Ein Bestandaufnahme. Saalburg Jahrbuch 52–53. (2002–2003 [2006]), p. 9–281
SEITZ 1982	G. SEITZ: Zum spätsüdgallischen Terra Sigillata Import in der Wetterau. Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum 21–22. (1982), p. 131–145
SIMON 1968	H.–G. SIMON: Das Kleinkastell Degerfeld in Butzbach. Saalburg Jahrbuch 15. (1968), p. 5–64
SIMON 1973	H.–G. SIMON: Terra Sigillata in: D. Baatz: Kastell Hesselbach und andere Forschungen am Odenwaldlimes. Berlin, 1973., p. 89–96 (Limesforschungen 12.)
SIMON 1977	H.–G. SIMON: Die Funde aus dem Bereich der Sumpfbrücke bei Bickenbach. Saalburg Jahrbuch 34. (1977), p. 42–77
SIMON 1978	H.–G. SIMON: Terra sigillata in: H. Schönberger: Das Kastell Oberstimm. Die Grabungen von 1968–1971. Limesforschungen 18. Berlin, 1978., p. 227–258.
SIMON 1989	H.–G. SIMON: Münzen und Terra Sigillaten aus den Grabungen von 1984 bis 1986. BRGK 70. (1989), p. 267–307
SIMON–KÖHLER 1992	H.–G. SIMON– H.–J. KÖHLER: Ein Geschirrdepot des 3. Jahrhunderts. Grabungen im Lagerdorf des Kastells Langenhain. Materialien zur römisch–germanischen Keramik 11. Bonn, 1992.
SIMPSON–ROGERS	G. SIMPSON – G. ROGERS: Cinnamus et quelques potiers contemporains. Gallia 27. (1969), p. 3–14
SMITH 1907	R. A. SMITH: Wreck on the Pudding–pan Rock, Herne Bay, Kent. Proceedings of the Society of Antiquaries 21. (1907), p. 268–292
STREITBERG 1973	G. STREITBERG: Namenstempel und Stempelmarken Westerndorfer Sigillatatöpfer. Bayerische Vorgeschichtsblätter 38. (1973), p. 133–153
STROBEL 1987	K. STROBEL: Der Chatterkrieg Domitians. Historischer und politische Aspekt. Germania 65. (1987), p. 423–452
SZŐNYI 1981	SZŐNYI E.: Kutatások Mursellában. Beszámoló az Árpás–Dombi földön 1975–1980 között végzett feltárásokról. Communicationes Archaeologicae Hungariae 1981., p. 87–119
TERRISSE 1968	J. R. TERRISSE: Les céramiques sigillées gallo–romaines de Martres–de Veyre (Puy de Dôme). Gallia supplement 9. Paris, 1968.
THOMAS 2002	M. THOMAS: Barbotine. Die Kunst der Tonschlamm–Malerei in Rheinzabern. Rheinzabern, 2002.

ULBERT 1959 G. ULBERT: Die römische Donau– Kastelle Aislingen und Burghöfe. Limesforschungen 1. Berlin, 1959.

ULBERT 1969 G. ULBERT: Das frührömische Kastell Rheingönheim. Limesforschungen 9. Berlin, 1969.

URNER 1946 H. URNER–ASTHOLZ: Die römerzeitliche Keramik von Schleitheim–Juliomagus. Schaffhauser Beiträge zur vaterländischen Geschichte 23. (1946), p. 5–205.

VÁGÓ 1977 E. B. VÁGÓ: Die oberitalisch–padanische Auflagen Sigillata in Transdanubien. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 29. (1977), p. 77–124.

VÁMOS 2002 VÁMOS P.: Fazekasműhely az aquincumi canabae déli részén. Archaeológiai Értesítő 127. (2002), 5.87

VERNHET A. VERNHET: Creation flavienne de six services de vaiselle à La Graufesenque. Figlina 1. (1976), p. 13–27

WALKE 1965 N. WALKE: Das römische Donaukastell Straubing–Sorviodurum. Limesforschungen 3. Berlin, 1965.

WEBER–HIDEN 1996 I. WEBER–HIDEN: Die reliefverzierten Terra Sigillaten in Vindobona.I. Legionslager und Canabae. Wiener Archäologische Studien 1. Wien, 1996.

WEBSTER 1996 P. WEBSTER: Roman Samian Pottery in Britain. Practical Handbook in Archaeology 13. York, 1996

WENZEL 2000 C. WENZEL: Die Stadtbefestigung von Nida–Heddernheim. Schriften des Frankfurter Museums für Vor–und Frühgeschichte 17. Frankfurt, 2000.

ZABEHLICKY–SCHEFFENEGGER 1992 S. ZABEHLCKY–SCHAFFENEGGER: Terra sigillata tardo padana. Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum 31–32. (1992), p. 415–443.

ZANIER 1992 W. ZANIER: Das römische Kastell Ellingen. Limesforschungen 23. Mainz, 1992.

ZETSCHE–HULD 1978 I. ZETSCHE–HULD: Spätausgeformte römische Bilderschüsseln. Bonner Jahrbücher 178. (1978), 315–334.

TERRA SIGILLATEN AUS DEM RÖMISCHEN VICUS IN DER WASSERSTADT (Budapest II. Bez.)

An den, auf mehreren Fundorten in der Wasserstadt (Budapest II. Bez.) durchgeführten Ausgrabungen kamen die meisten Terra Sigillaten auf dem Grundstück 15–23 in der Kacsa-Straße ans Tageslicht. Die da freigelegten römischen Objekte dürften nicht zum Lager aus dem 1. Jahrhundert gehört haben, sondern sie könnten in seinem *vicus* errichtete Bauten gewesen sein.

5% der 1261 Sigillaten sind italische Ware, während die italischen Sigillaten im vermeintlichen Gebiet des Kastells 10 % des Fundmaterials ausmachten. Auf dem nördlichen Teil des *vicus* kamen bis jetzt 121 italische Produkte zum Vorschein, doch beträgt diese Menge nur die Hälfte der des Lagers, was den Anteil betrifft. Nahe dem Siedlungsteil in der Kacsa-Straße kamen drei Dutzend italische Keramikfunde unter Ganz-Straße 16 und ein Dutzend unter Kapás-Straße 21–25 zum Vorschein. Auf dem Fundort Bem-Platz 3 fand man ein so frühes Exemplar, das nicht später als die claudische Zeit datierbar ist.

Die Anzahl der südgallischen Sigillaten ist beinahe zweimal so groß wie die der italischen Sigillaten, d. h. beträgt ihre Menge 10% des Fundmaterials. Im Gebiet des Alalagers ist der Anteil dieser Werkstattgruppe viel größer; dort sind die Manufakturen von La Graufesenque und Banassac durch 20,3% vertreten. Die Zahl der Schüsseln der Form Drag. 29 ist bedeutend; dieser Typ kommt in ganz Pannonien sehr selten vor. Außer den sechs, an den Ausgrabungen von Kacsa-Straße vorgekommenen Stücken sind andere sechs Gefäße gleicher Form im Gebiet des *vicus* bekannt, nämlich auf den Fundorten Ganz-Straße 16, Kapás-Straße und Bem-Platz 3. Die meisten Sigillaten von La Graufesenque sind von Form Drag 37; sie können teils an Mercator's Werkstatt und an die mit ihm gleichaltrigen Töpfer geknüpft werden. Die Mehrheit der Erzeugnisse von Banassac ist dem Kreis von Natalis zuzuordnen; die Ware dieser Werkstatt ist sowohl auf dem nördlichen Teil der *canabae* als auch in der Zivilstadt aufzufinden. Von den glatten Typen treten der Teller von Form Drag. 18, bzw. die Näpfe der Form Drag. 27 und Drag. 35 im Fundmaterial auf. Die Anzahl der Bilderschüsseln und unverzierten Ware ist beinahe gleich.

Der Anteil der italischen und südgallischen Sigillaten ist im Kreis des Lagers nicht zufällig größer; die frühe Ware könnte offensichtlich zum Kastell und zum Auxiliarvicus in größerer Menge gelangt haben. Es ist aber ebenfalls nicht ausgeschlossen, dass die frührömischen Schichten an den Freilegungen auf dem nördlichen Teil des *vicus* nicht erreicht werden konnten.

Die Menge der mittelgallischen Sigillaten (beinahe ausschließlich von Lezoux) ist anderthalbfach wie die der südgallischen und das macht 14,2% des Fundmaterials aus. Der Anteil dieser Maufakturen ist im Areal des Lagers in der Wasserstadt viel bedeutender; da vertraten 23,8% diese Werkstattgruppe. Die bestimmbaren Stücke stammen ausnahmslos aus der antoninischen Zeit, sie können an die Officinae von Divixtus bzw. Cinnamus und Paternus II gebunden werden. Die Ware von Divixtus taucht in Pannonien seltener auf, aber die Schüsseln von Cinnamus und Paternus II kommen sowohl in Aquincum als auch im Lager von Wasserstadt und im Areal der *canabae legionis* oder in der Bürgerstadt zum Vorschein.

Auffallend ist, dass keiner der glatten Typen gestempelt wurde, obwohl die meisten gestempelten Sigillaten in Pannonien Produkte von Lezoux sind. In diesem Fundmaterial ist die Zahl der Teller (Drag. 18/31, Drag. 36) dreifach so groß wie die der Näpfe (Drag. 27, Drag. 33, Drag. 46). Im Fundmaterial kommt auch ein Mortarium von Form Drag. 38 vor. Auch die entscheidende Mehrheit der unverzierten Ware ist antoninisch. Die Zahl der Bilderschüsseln und unverzierten mittelgallischen Sigillaten ist im Großen und Ganzen gleich.

Zwei reliefverzierte Stücke können an ostgallische Manufakturen gebunden werden. Eines dieser Stücke stammt aus Heiligenberg und wurde in der frühen antoninischen Zeit in der Offizin des Januarius hergestellt. Das andere Stück ist in Ittenweiler bekannt und kann an die Werkstatt von Cibisus geknüpft werden.

Drei reliefverzierte Sigillaten konnten in einer der Werkstätten von Obermoesien erzeugt werden. Die Ptroduktionsstätte von Viminacium/ Margum produzierten in erster Linie für die Märkte von Moesien bzw. Dazien, aber ihre Waren sind in Pannonien ebenfalls aufzufinden, zudem wurde diese Keramik zuerst da erkannt. Diese Sigillatengruppe ist an das Ende der Regierung des Hadrianus bzw. in die Zeit von Antoninus Pius zu

datieren. Bis dahin kamen keine solchen Erzeugnisse in der Wasserstadt ans Tageslicht, ob zwar Ware von Viminacium/Margum in Aquincum an mehreren Stellen gefunden wurde. Die balkanische Sigillata schlechter Qualität konnte keinen bedeutenden Markt in Pannonien wegen der riesigen Lieferungen der Rheinzaberner Manufaktur erwerben. Im behandelten Material sind die Rheinzaberner Sigillaten mit 672 Stücken, d. h. mit 53,3 % des Fundmaterials, in der größten Anzahl vertreten. Im Gegensatz dazu macht die rheinische Ware nur 34,4 % des ganzen Materials im Areal des Lagers von Wasserstadt aus; dieser Anteil steht weit hinter dem der auf dem nördlichen Teil des *vicus* auffindbaren Funde zurück.

Die Bilderschüsseln von Cerialis I, Cobnertus I, III und Reginus I, die der frühen Gruppe (150/155–180 n. Chr.) der Hersteller zuzuordnen sind, konnten erkannt werden. Von den späteren Produkten (180–240/260 n. Chr.) ist die Ware von Comitialis 4–5., Bf. Attoni, Florentinus, Mammilianus, Helenius, Attillus, Augustinus III, Julius I, Julius II–Julianus I, Januarius II und der Primitivus-Gruppe vertreten. Die in die spätantoninisch-severische Zeit bzw. in die Mitte des 3. Jahrhunderts datierbare Gruppe ist also auch in der Wasserstadt durch in größerer Zahl vorkommende Funde vertreten.

Die Zahl der glatten Sigillaten (249) ist weniger als die der reliefverzierten (324). Die unverzierten Sigillaten vertreten 13 Typen wie es folgt:

Tellerform (Drag. 31, Drag. 32, LudTb, Drag. 36)	180 St.
Napfform (Drag. 33, Drag. 46	26 "
Reibschüssel (Drag. 38, Drag. 43, Drag. 45)	16 "
Flasche, Topf (Drag. 54, Déch. 72)	24 "
Ohrenschale (Drag. 39)	2 "

Die Mortaria der Form Drag. 45 zeigen einen Ausguss mit der selten vorkommenden Löwenkopfverzierung auf. Ihre größere Anzahl weist darauf hin, dass die Bewohner des *vicus* zu den Gewürzen, die man in diesen Gefäßen zerstoßen konnte, gekommen waren.

Im behandelten Material ist die Anzahl der Westerndorfer Sigillaten bedeutend. Insgesamt kamen 164 Stücke ans Tageslicht, das vertritt 13 % des ganzen Materials, während nur 4,8 % der im Gebiet des Lagers in der Wasserstadt gefundenen Sigillaten an die Manufaktur am Inn gebunden werden können. In Westerndorf könnte die Produktion um 175 begonnen haben und das dürfte bis das dritte Viertel des 3. Jahrhunderts angedauert haben. In der früheren Wekstatt des Comitialis war Helenius, der später zum selbständigen formschüsselprodutierenden Töpfer wurde, tätig. Auch in unserem Material ist eine ihm beigemessene Schüssel, auf deren Rand der Stempel Eleniusfec lesbar ist, zu finden. Das weist darauf hin, dass mehrere Helenius in der Manufaktur am Inn arbeiteten. Außer seinem Stempel sind die von Luceius, Materninus und Melusta auf dem Rand der Bilderschüsseln von Helenius zu sehen. Materninus arbeitete auch in der Werkstatt des Comitialis als Ausformer und das bedeutet soviel, dass die einzelnen Werkstätten miteinander in enger Zusammenarbeit standen. In unserem Material ist auch der Randstempel von Jassus aufzufinden. Dieser mit Comitialis in Verbindung stehende Töpfer war der Namengeber der vierten Gruppe der Westerndorfer Manufaktur. Unter den Funden von Kacsa-Straße bildet die Ware von Helenius die größte Gruppe. Die Ware des Comitialis macht nur ein Drittel aus und die von Onniorix ist durch ein einziges Exemplar vertreten. Die Zahl der unverzierten Westerndorfer Sigillaten ist niedrig, da es schwer ist, sie zu erkennen, also von den Pfaffenhofener Exemplaren zu unterscheiden. Zumeist konnten die Tellerformen bestimmt werden, die Näpfe kamen in ganz geringer Zahl zum Vorschein. Im behandelten Material gibt es auch einen sehr selten auftauchenden Namenstempel, der an den Töpfer Albinus VIII zu binden ist. Die späteste Pfaffenhofener Manufaktur ist in unserem Material durch 20 Stücke vertreten, das macht 1,5 % des Fundmaterials aus. Dieser Anteil entspricht etwa dem Verhältnis innerhalb der im Gebiet des Lagers der Wasserstadt gefundenen Sigillatenmaterial. Im Großen und Ganzen kann das Fundmaterial in das zweite Drittel des 3. Jahrhunderts datiert werden. Die meisten reliefverzierten Gefäße sind der Gruppe der mit dem Stempel des Westerndorfer Helenius versehenen Schüsseln zuzuordnen, aber vier Stücke von ihnen können der Werkstatt des späteren Dicanus attribuiert werden. Von den reliefverzierten Gefäßen blieben größere Bruchstücke aus den spätesten Westerndorfer oder Pfaffenhofener Schüsseln in mehreren Fällen erhalten, da diese Gefäße im Laufe der späteren Umbauarbeiten weiter nicht zerkleinert wurden. Von den glatten Gefäßen ist ein Tellerbruchstück mit dem Stempel Claon[niof] bemerkenswert.

Vom Spektrum des Lagers und seiner Umgebung abweichend kam keine nordafrikanische Sigillata auf diesem Ort ans Tageslicht.

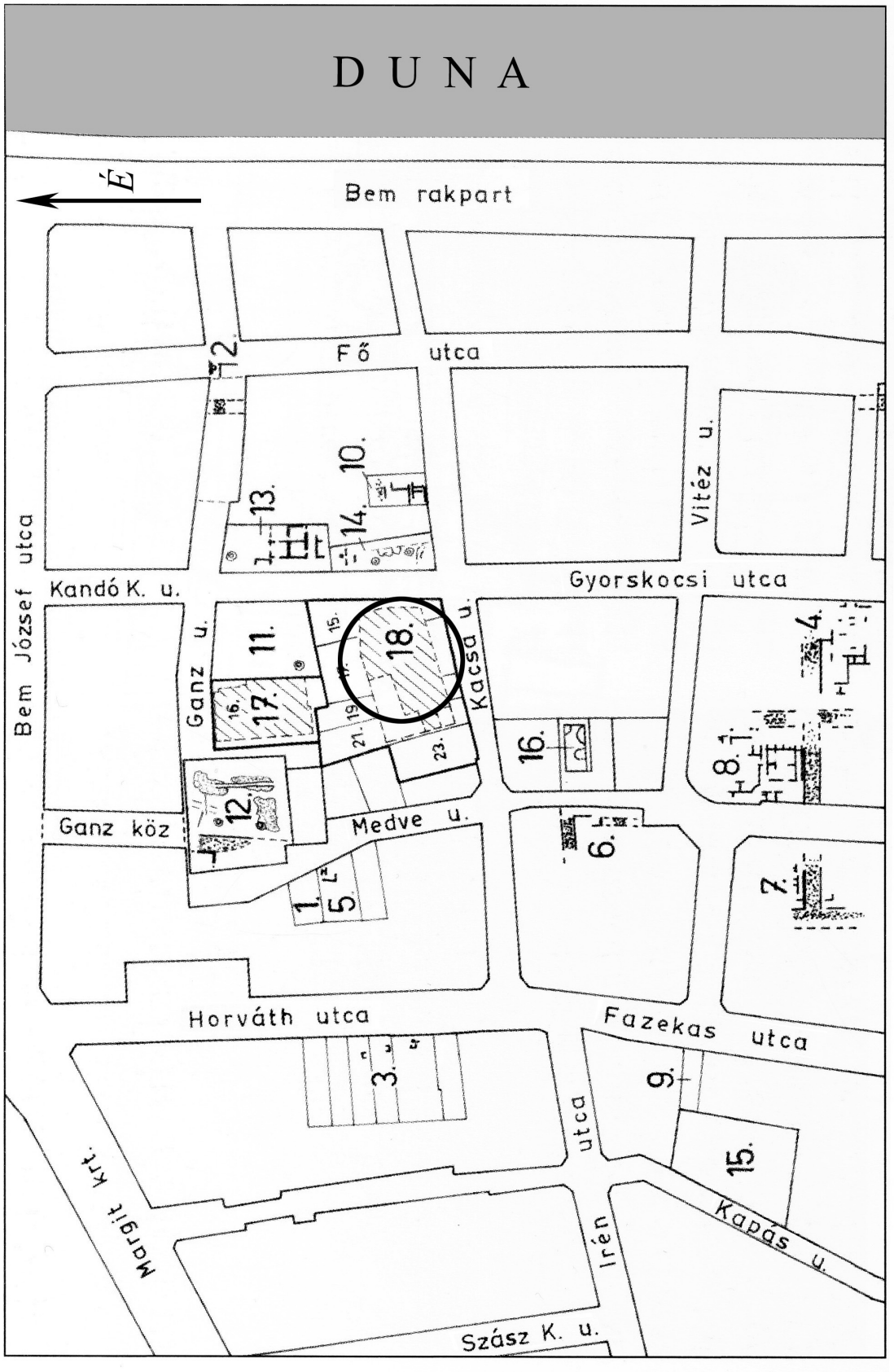

1. kép. A vizivárosi lelőhelyek, benne a Kacsa u. 13-25 sz. ingatlan területén végzett feltárás helye (Hable 2008).
Abb. 1. Römische Siedlungsreste in der Vizváros (Wasserstadt) (Budapest 2. Bez.) Die Fundstelle Kacsa u. 13-25 ist markiert (nach Hable 2008).

2. kép. Itáliai (1-8) és délgalliai (9-18) sigillaták a Kacsa u 13-25 területén végzett ásatás anyagából.
Abb. 2. Italische (1-8) und südgallische (9-18) Sigillaten aus dem Fundmaterial der Grabung von Budapest II. Kacsa u. 13-25.

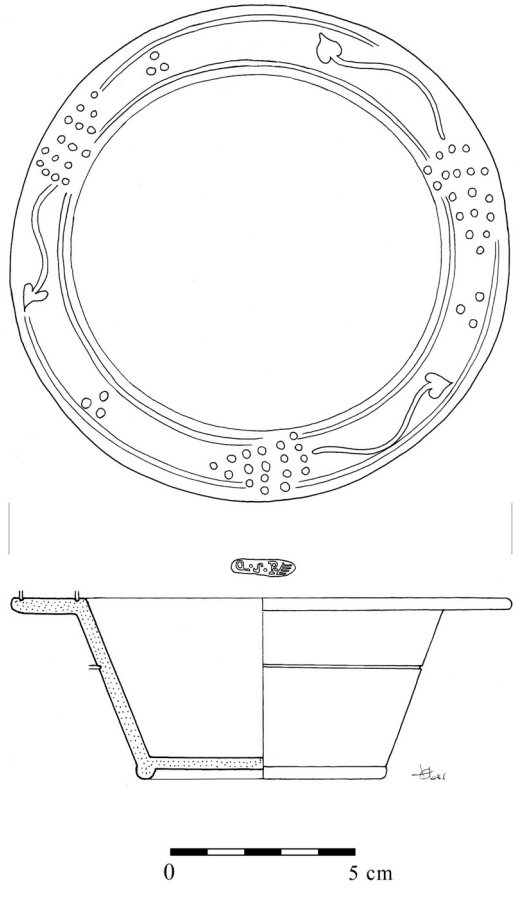

3. kép. Consp. 46. 1. 1 formájú tálka Q·S( )·P ( ) bélyeggel.
Abb. 3. Terra Sigillata Schale Consp. 46. 1. 1 mit Stempel Q.S( ) P( ).

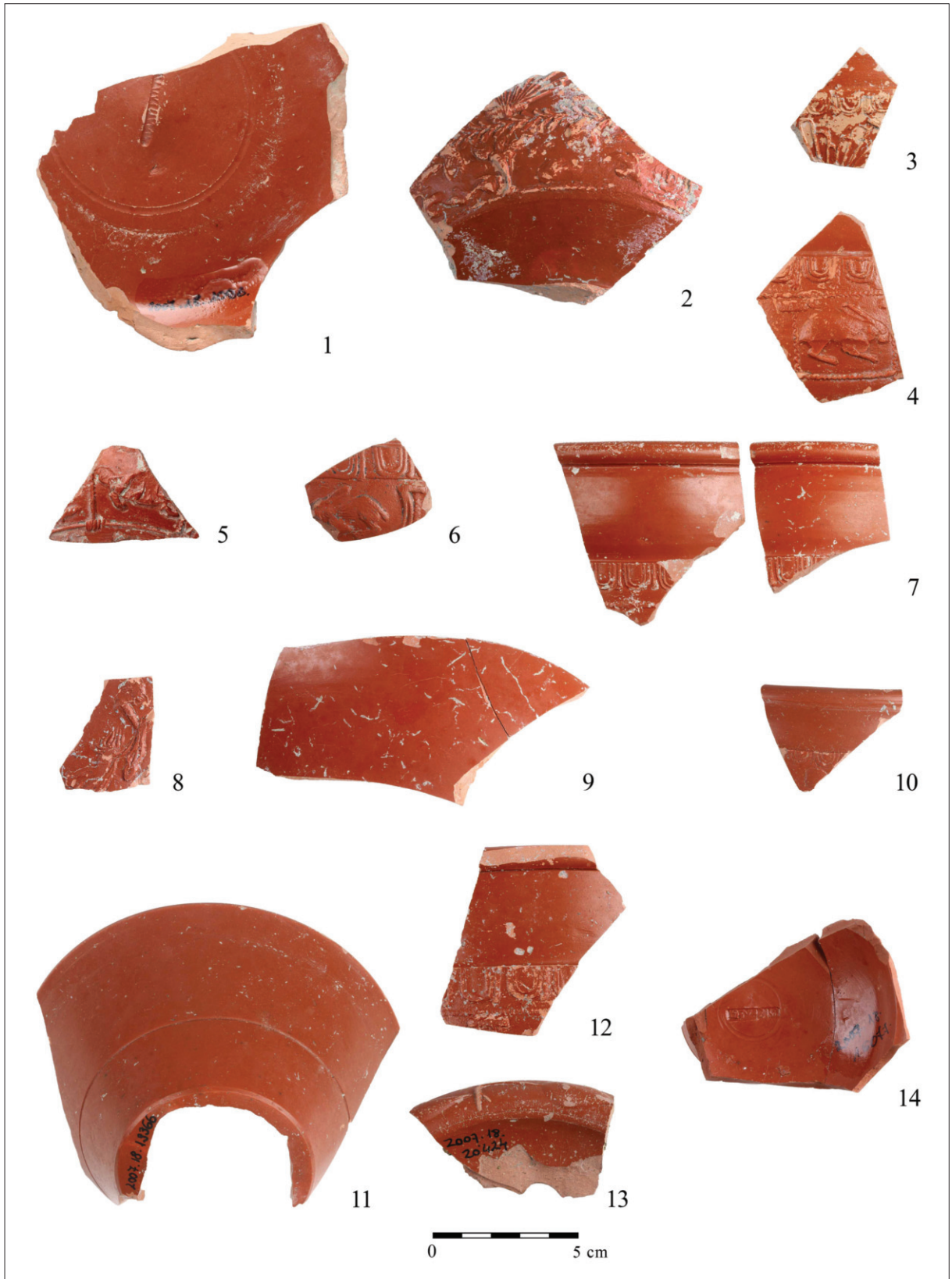

4. kép. Délgalliai (1) és középgalliai (2-14) sigillaták a Kacsa u. 13-25 területén végzett ásatás anyagából.
Abb. 4. Südgallische (1) und mittelgallische Sigillaten von Budapest II. Kacsa u. 13-25.

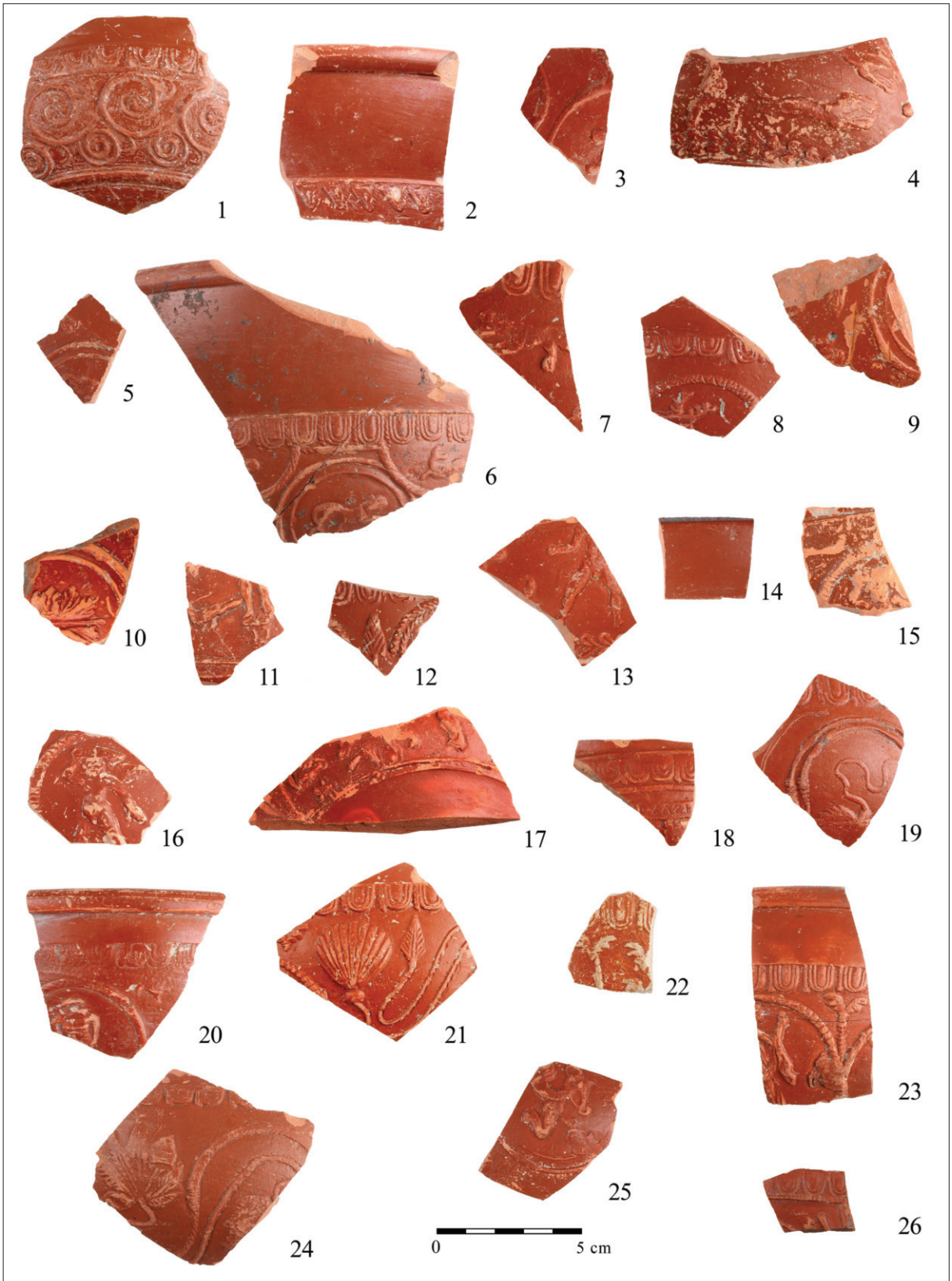

5. kép. Keletgalliai (1-2) és rheinzaberni reliefdíszű (3-26) sigillaták a Kacsa u. 13-25 területén végzett ásatás anyagából.
Abb. 5. Ostgallische (1-2) und Rheinzaberner Bilderschüssel (3-26) von Budapest II. Kacsa u. 13-25.

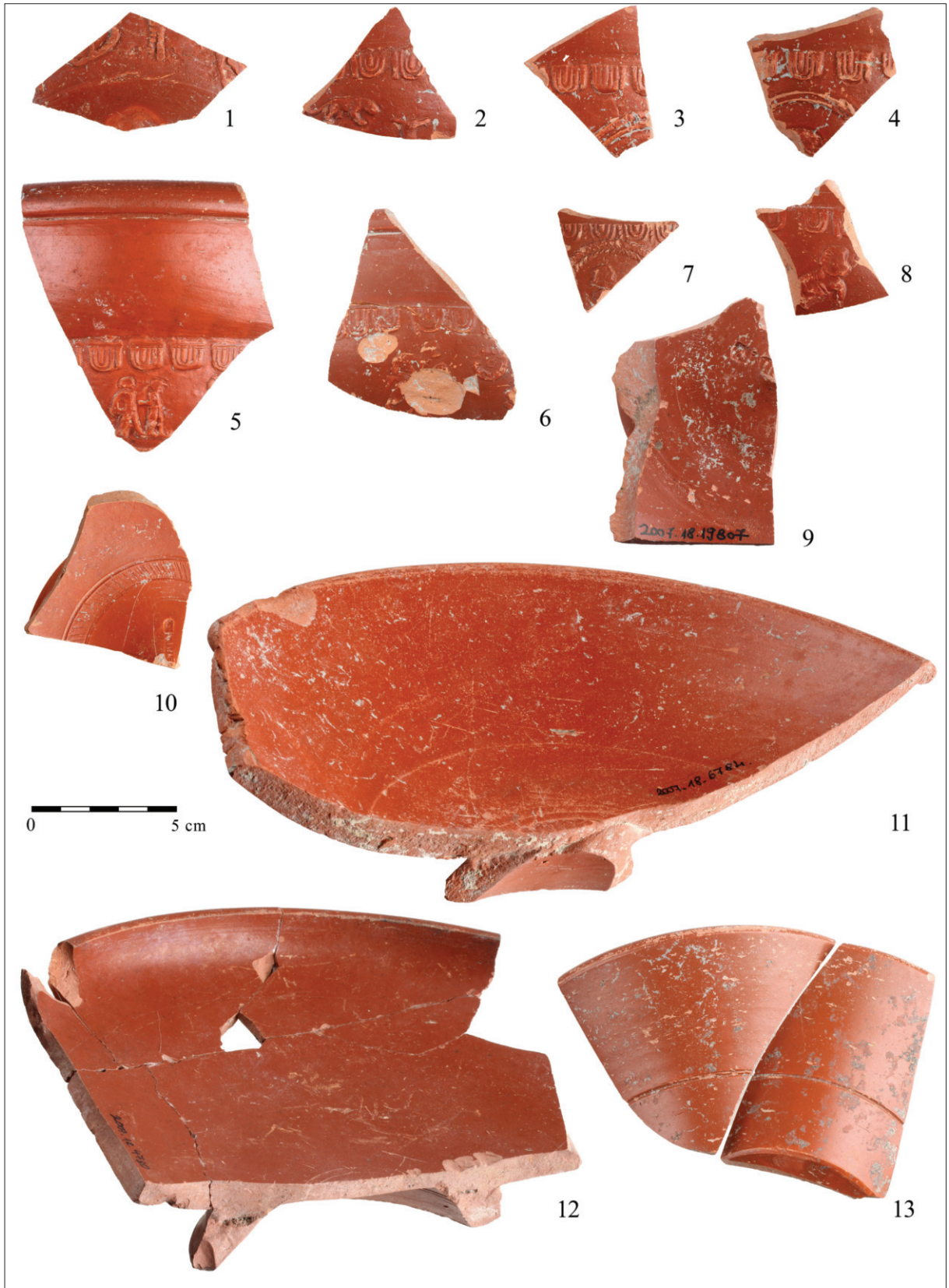

6. kép. Rheinzaberni reliefes (1-8) és díszítetlen (9-13) sigillaták a Kacsa u. 13-25 területén végzett ásatás anyagából.
Abb. 6. Rheinzaberner Bilderschüssel (1-8) und glatte Ware (9-13) von Budapest II. Kacsa u. 13-25.

7. kép. Rheinzaberni díszítetlen (1-8) és westerndorfi reliefes (9-13) sigillaták a Kacsa u. 13-25 területén végzett ásatás anyagából.
Abb. 7 . Reinzaberner glatte Ware (1-8) und Westerndorfer Sigillaten mir Reliefverzierung (9-13) von Budapest II. Kacsa u. 13-25.

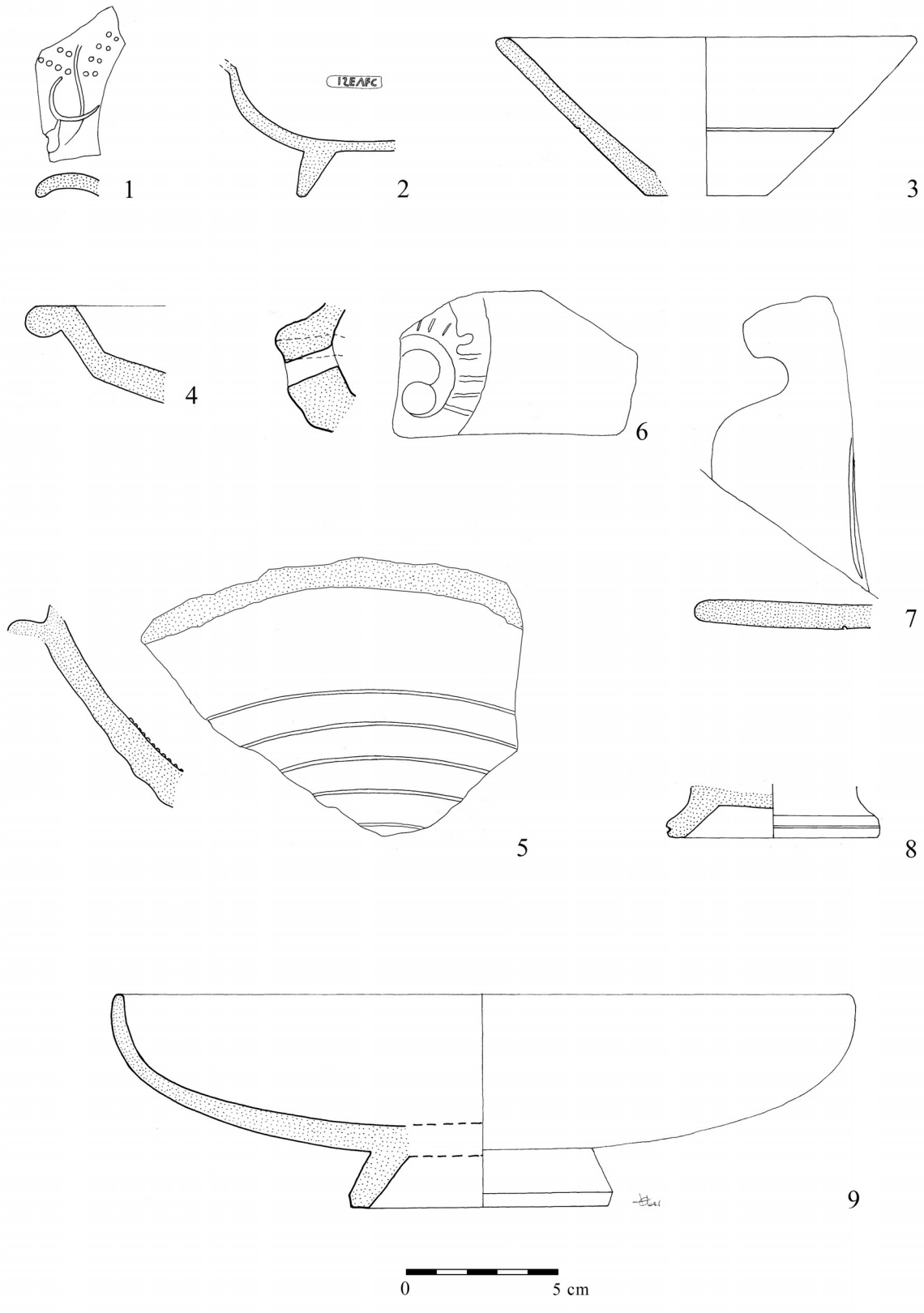

8. kép. Díszítetlen itáliai (1), dél-galliai (2), közép-galliai (3) és rheinzaberni sigillaták a Kacsa u. 13-25 területén végzett ásatás anyagából.
Abb. 8. Glatte italische (1), südgallische (2) mittelgallische (3) und Rheinzaberner Sigillaten.

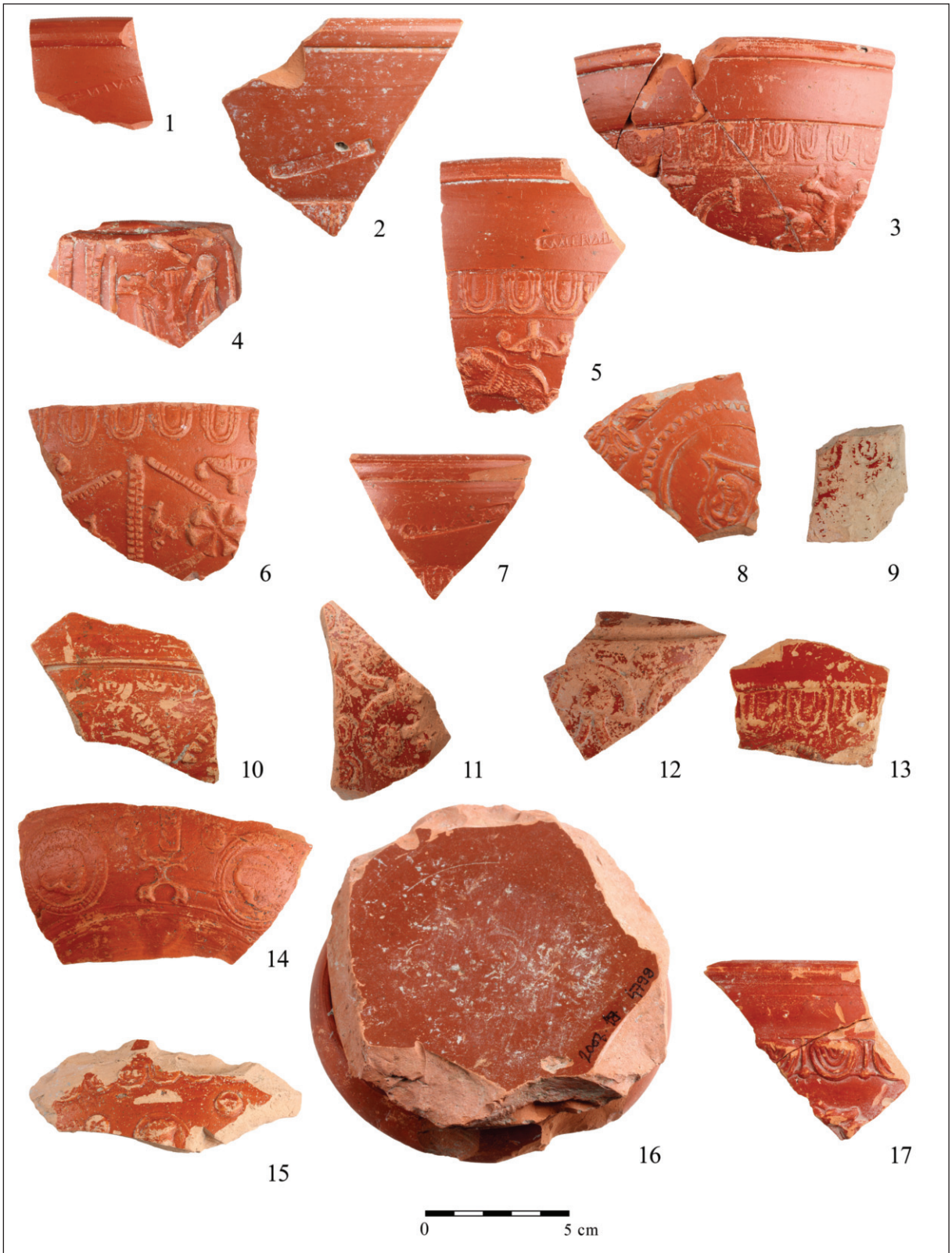

9. kép. Westerndorfi (1-8) és pfaffenhofeni (9-15) reliefdíszű sigillaták, pfaffenhofeni bélyeges edény (16) és margumi/viminaciumi sigillata (17).
Abb. 9. Westerndorfer (1-8), Pfaffenhofener (9-15) Bilderschüssel, glatte Ware mit Namenstempel (16) und Sigillate aus Viminacium/Margum (17).

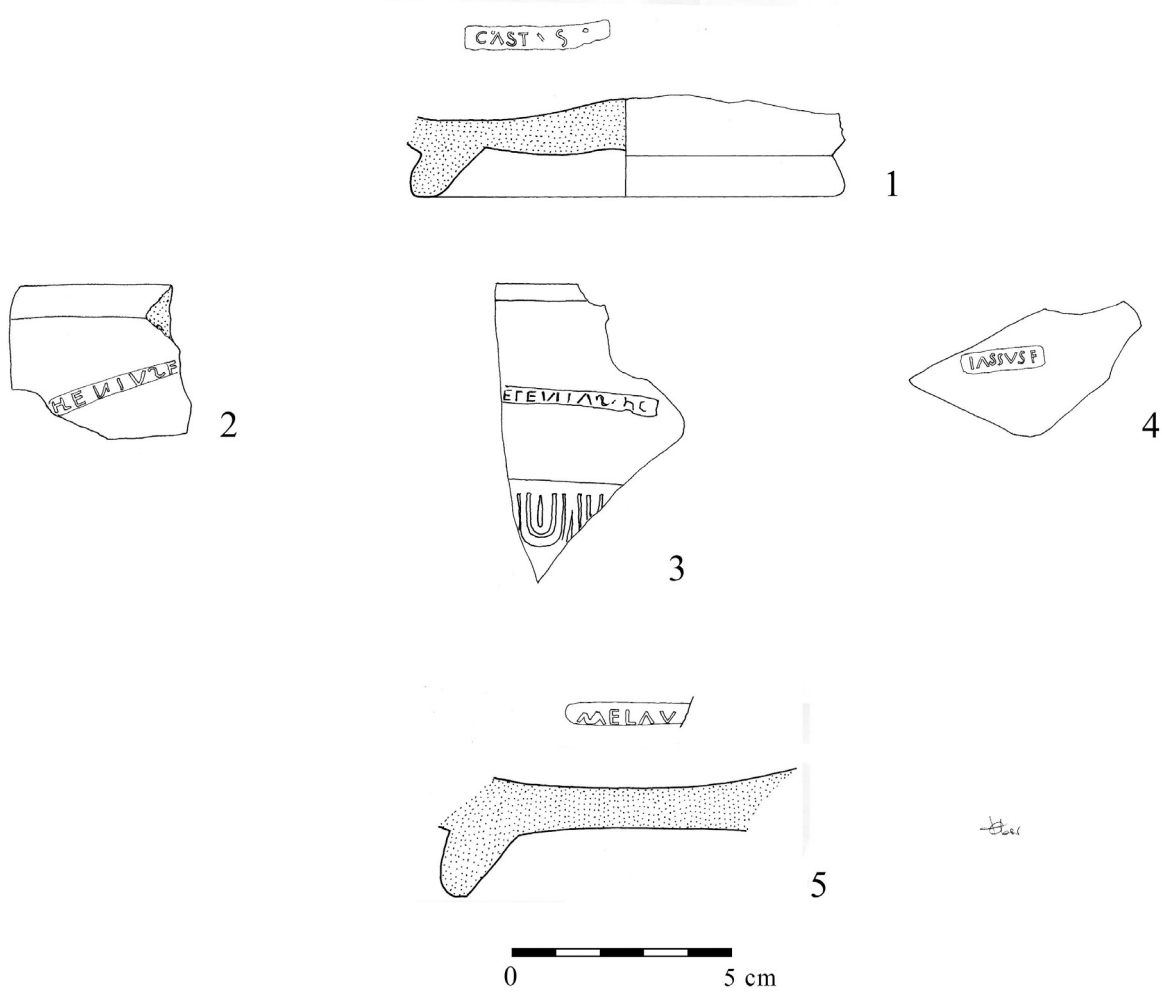

10. kép. Bélyeges rheinzaberni (1) és westerndorfi (2-5) sigillaták a vízivárosi vicusból.
Abb. 10. Rheinzaberner (1) und Westerndorfer (2-5) Sigillaten mit Namenstempel aus dem Vicus in der Wasserstadt

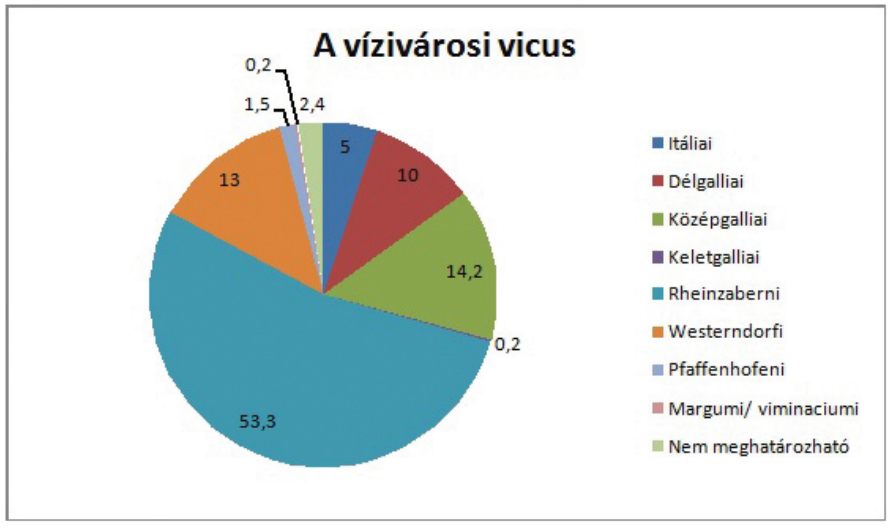

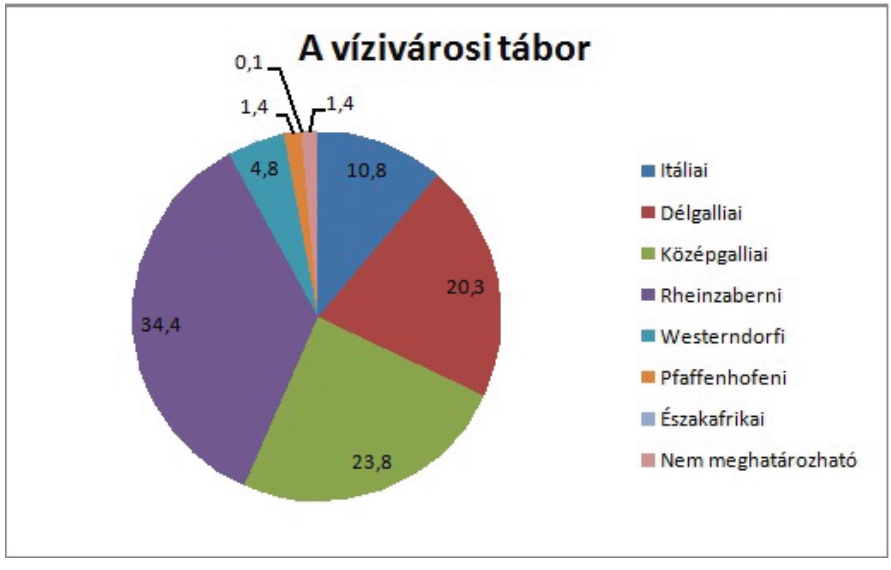

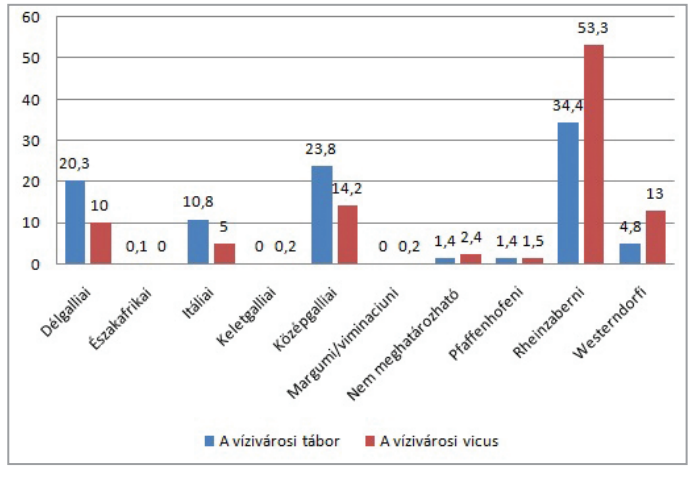

11. kép. A vízivárosi lelőhelyek sigillata spektruma.
Abb. 11. Anteil der einzelnen Manufakturen in den Fundstellen in der Wasserstadt.

R. FACSÁDY ANNNAMÁRIA– VISY ZSOLT

KÉT KERÁMIA PHALLUS AQUINCUMBÓL

Az emberiség ősidők óta igyekszik védeni magát és fokozottan kiszolgáltatott gyermekeit az ismeretlen, hitük szerint többnyire ártó szándékú erők ellen. Az apotropaikus tárgyak és ábrázolások között előkelő helyen szerepel a phallus, sematikus képe már a paleolit barlangrajzok[1] között is egyértelműen felismerhető. A római kultúrában betöltött szerepét régészeti leletek sokasága mellett irodalmi adatok is bizonyítják.[2] Amulettként a phallus formájú függőt viselő egyén védelmét szolgálta, de a phallikus ábrázolás egy-egy nagyobb közösség megóvására is alkalmasnak látszott.[3] A méretben, anyagban, kivitelezésben rendkívül változatos ikonográfiájú leletanyag értelmezéséhez újabb adatokat szolgáltat két aquincumi terrakotta phallus.

I.

Az első előkerülési helye jól dokumentált: a Budapest II. kerület Bécsi út – Cserfa utca – Ürömi utca által határolt saroktelek, ahol 1996-ban zajlott előzetes régészeti feltárás.[4] Az aquincumi legiotábortól és canabaejától délre eső területen késő római ipartelep nyomai kerültek elő. Az ásatási munkát korlátozó telekhatár miatt csupán a telep egy része válhatott ismertté, azonban így is megállapítható volt, hogy jelentős mértékű téglagyártás helyszíne került elő. A két, részben a hegyoldalba vájt téglaégető kemence mellett a félig fedett munkagödrök, rontott és túlégetett téglatöredékek tanúskodtak a valaha itt folyó munkáról.[5] A szórványos éremanyag tanúsága alapján a téglák gyártása a 3. század végén – 4. század elején-közepén történt, a töredékeken keltező értékű bélyeget nem lehetett látni. A meglepő épségben megmaradt kemence északi oldalánál a téglákkal megegyező anyagú phallus került elő.[6] A jól kiégetett, téglaszínű tárgy sematikus formája ellenére egyértelműen felismerhető, hosszán nagyon enyhe görbület figyelhető meg. Hossza 158 mm, átmérője 47 mm, megformázása kissé elnagyolt, vége egyenesre vágott, így a herék szándékosan hiányoznak. (*1. kép*) Több helyen utólagos sérülés látszik, a végénél megfigyelhető amorf nyom azonban kétségtelenül a kiégetés előtt került a még nedves agyagba. Alakja alapján eredete nem meghatározható. Bizonyosan nem állatjárásból adódó nyom,[7] mérete alapján pedig felnőtt embertől sem származhat. Bármilyen bizarrnak tűnik is a feltételezés a lelőhely miatt, legvalószínűbben egy 8-12 hónapos gyermek talpnyomának részletét ismerhetjük fel a lenyomatban. A téglákon fellelhető nyomokat és a téglakészítés folyamatát ismerve[8] is nehéz elképzelni, hogy egy még járni sem tudó vagy esetleg tipegő kisgyermek jutott a száradásra készített darabok közelébe.

A phallus a kemence omladékos rétegéből került elő, jóval az épen megőrződött rostély felett. A lelőhely alapján talán a kemence falába volt beillesztve. Az egyedi tárgy elhelyezése magyarázatot kíván. A kemencefalba történt beépítése vagy ahhoz illesztése szolgálhatta a rontás elleni védelmet, a tökéletes égetés elősegítését – amire a túlégetett és egyéb módon rontott töredék mennyiségének ismeretében igen nagy szüksége lehetett az ott dolgozóknak.

II.

Egy ismeretlen egyéntől vásárolta Korinek László[9] azt a cserép-phallust, amely az eladó szerint Aquincumból származik, és eredetileg egy épület falába lehetett félig beillesztve. Hossza 12 cm, legnagyobb

1 COLLINA-GIRARD 1996. 30.
2 A koracsászárkorra vonatkozóan ld. MOSER 2006.
3 NUÑO 2011; PARKER 2017.
4 FACSÁDY 1997. 14-17.
5 FACSÁDY 2010. 122-123; FACSÁDY 2014.127-128.
6 Leltári száma: BTM Aquincumi Múzeum 96.4.196. Fotóját közli VASS 2016. 5. kép 4.
7 Köszönettel tartozom Biller Anna archaeozoológusnak, hogy kizárta az állatnyom lehetőségét.
8 FACSÁDY 2007. 47.
9 A tárgy Korinek László tulajdonában van. A közzététel lehetővé tételéért köszönettel tartozom neki.

átmérője 4,5 cm. A tárgy ép, hátsó csúcsa kissé töredezett. (*2-5. kép)* A tárgyat két, negatívba préselt részből formázták, majd égetés előtt összetapasztva kiégették. Az összeillesztés mentén felületesen összedolgozták, elsimították a felületet. Újabban az összeillesztés mentén elvált, az üregben apró mészszemcsék voltak. (*6-7. kép)* A makk természetes nagyságú és kiképzésű, nyílása határozott, a korona erősen kiemelkedik. A mögötte felgyűrődő előbőrt ferdén rovátkolt gyűrű jelzi. Mindkettő csak a felső darabon van kialakítva. A barlangos test 7 cm hosszú, amibe három hosszúkás árkot mélyítettek. A tárgy hátsó része csúcsban végződik. Az alsó rész kevésbé kidolgozott. A makk és a barlangos test csatlakozását két, hátrafelé nyíló, V-alakú árkolás jelzi. A felső részen lévő hosszanti kettős árkolás itt csak sekély nyomként jelentkezik. Az a tény, hogy két negatív formával készítették a tárgyat, sorozatgyártásra vall. Várható tehát, hogy a jelen fallikus tárgy további ép és töredékes darabjai kerülnek elő Aquincumban és környékén.

A phallus hátsó részén mészhabarcs nyomok vannak a végétől mért 3,3-3,5 cm-ig. Eszerint ilyen mélyen süllyesztették és rögzítették nagyjából vízszintes helyzetben falba a tárgyat. Mivel az előzőkben közölt phallus egy 3-4. századi téglaégető kemencében került elő, és legnagyobb valószínűséggel apotropaikus szerepe volt, igen valószínű, hogy ez a phallus, amelyik a megmaradt nyomok alapján valamilyen falba volt ágyazva, ahol mészhabarccsal rögzítették, ugyancsak egy kemence, talán éppen ugyanazon kemence terméke és védelmezője volt.[10]

A nemiség, a nemi szervek ábrázolása, a nemi aktus nem volt tabutéma az ókorban. A klasszikus ókor isteneit és istenként ábrázolt hőseit rendre meztelenül ábrázolták, a még manapság is gyakran elutasított nemi tevékenység írásban, szóban, mítoszokban és drámákban mindennapos volt, sőt esetenként központi szerepet játszott. Mindez nem csupán és nem elsősorban a nemiséget nyíltan vállaló közgondolkozás következménye volt, hanem legalább ennyire a természet körforgását, az élet fenntartását és továbbvitelét szolgáló és jelképező termékenység kultuszé.[11]

Fallikus tárgyak gyakran kerülnek elő római lelőhelyeken amulettként, veretként, bármilyen díszítményként, de tárgyként is. Ábrázolása a vaginaábrázolásokkal együtt a termékenység kultusz közvetlen vagy közvetett megjelenése, bizonysága. Gyakoriságukat egyrészt az antikvitás nemiséggel kapcsolatos szabadosabb felfogása, a limes mentén pedig a katonaság jelenléte és ízlése határozta meg. A római városok nyilvános házait (*lupanar*) gazdagon díszítették szeretkezést ábrázoló freskók és falfirkák, amelyekben a vendégek élményeiket írták le. Ennek legbőségesebb anyaga Pompeiiben maradt meg, a feliratokat gyakran idézik.[12] A nemi szerveket ábrázoló tárgyaknak apotropaikus hatást is tulajdonítottak, ami megvédett a nemi aktivitást befolyásoló betegségektől és átkoktól. A Dionysos-szobrok talapzatára és a férfiak hermáira gyakran véstek merev falloszt, és ezeket gyakran állították föl városkapukban, nyilvános helyeken, de még temetőkben is. A fallosz a férfierő, a hatalom és a védelem jelképe is volt. Ezt a szerepet töltötték be férfi és női nemi szerveket ábrázoló mozaikok is a Vettiusok házának bejárati terében Pompeiiben vagy egy hadrumetumi lakóházban. Egy másik pompeii-i lakóház bejárati ajtaja fölött kifaragott fallosz felirata: *hic habitat felicitas* („*itt lakik a szerencse*"). Priapos istent csak és kizárólag hatalmas fallosszal ábrázolták. Ennek egyik egyszerű példája az Intercisában talált vasszobor.[13] (*8. kép*) A phallust tekinthetjük úgy, mint Priapus „jelképe", aki, bár elsősorban a termékenység és a kertek istene, bajelhárító erővel is bírt. A különböző foglalkozást gyakorlók közül a hajósokkal, a hajózással hozható még kapcsolatba.[14] Egy, a Kr. u. 1. század első évtizedeiből származó galliai hajóroncsból életnagyságú kerámia phallus is előkerült,[15] ami ugyancsak annak védelmi funkciójával magyarázható. Tudomásunk szerint egyéb munkafolyamatot, műhelyt nem védett hasonló tárgy. Felmerül azonban egy másik lehetőség: a téglagyártás mellett ugyanitt készültek votív phallusok is, de az ásatáson előkerült darabunk sérülése miatt nem tölthette be maradéktalanul védő szerepét. Akár apotropaikus, a munkaterületet vagy egy kemencét védő tárgyként, akár a gyártási helyén visszamaradt „selejtként" tekintünk azonban az aquincumi példányokra, mindenképpen figyelemre méltó, hogy a késő római kor termékeként megőrizték a korábbi évszázadok szokását.

[10] A későbbiekben remélhetőleg elvégezhető anyagvizsgálat választ adhat erre a kérdésre.

[11] Az erotika kultúrtörténete. TEGYEY I. és GESZTELYI T. tanulmányai. Rubicon 1994:6–1998:1. különszám; GRADVOHL E.: Phrüné keblei. Médiakutató (2005), p. 7-26. további irodalommal.

[12] Egyebek mellett CIL IV 2175; 2193; 2217; 2246; 2273; 2450.

[13] Intercisa vicus, 1969, feltárás a víztorony helyén.

[14] NEILSON 2002. 250-251.

[15] NEILSON 2002. 249, Fig. 1.

IRODALOM

Collina-Girard 1996	Collina-Girard, Jacques. „Prehistory and coastal karstarea: Cosquer Cave and the "Calanques" of Marseille." Karstologia 27. (1996), p. 27-40.
Facsády 1997	R. Facsády Annamária: Ipari emlékek az aquincumi katonaváros délnyugati részén = Industrial monuments in the (soutwestern) section of the Military town. Aquincumi füzetek 3. (1997), p. 14-17.
Facsády 2007	R. Facsády Annamária: Ékszerlenyomatos római tégla Aquincumból = Brick with jewelimpression from Aquincum. BudRég 40. (2006. [2007]), p. 45-50.
Facsády 2010	R. Facsády Annamária: Római kori téglaégető kemencék Budaújlakon. In: H Kérdő Katalin, Schweitzer Ferenc (szerk.) Aquincum: ókori táj, ókori város, No. 66. Budapest, 2010., p. 122-124.
Facsády 2014	R. Facsády Annamária: Roman Period brick kilns in Budaújlak. In: H Kérdő Katalin, Schweitzer Ferenc (eds.) Aquincum : Ancient landscape–ancient town. No. 69. Budapest, 2014., p. 127-130.
Moser 2006	Moser, Claudia: Naked Power: The Phallus as an Apotropaic Symbol in the Images and Texts of Roman Italy. Undergraduate Humanities Forum 2005-6: Word and Image http://repository.upenn.edu/uhf_2006/11 (utolsó letöltés 2020. május 16.)
Nuño 2011	Nuño, Antón Alvar. „From domestic apotropaic magic tostatere legion in the Roman world : wayst here and back." Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 47. (2011), p. 113-128.
Neilson 2002	Neilson, Harry R. „A terracotta phallus from Pisa Ship E: more evidence for the Priapus deity as protector of Greek and Roman navigators." International Journal of NauticalArchaeology 31.2. (2002), p. 248-253.
Parker 2017	Parker, Adam: Protecting the Troops? Phallic Carvingsin the North of Roman Britain. In: Parker A. (ed) Ad Vallum: Papers on the Roman Army and Frontiers in Celebration of Dr. Brian Dobson. Oxford, 2017., p. 117-130. (BAR British Series, 631).
Vass 2016	Vass Lóránt: Is that not charming? Fascinum in Aquincum : Protection against Evil Eye. Phallic Amulets in a Roman City/Hát nem elbűvölő? Fascinum Aquincumban. Védekezés a gonosz szellem ellen. BudRég 49. (2016), p. 63-77.

Zwei Keramikphallen in Aquincum

Seit den Höhlenzeichnungen nimmt der Phallus unter den apotropäischen Gegenständen und Abbildungen einen vornehmen Platz ein. Die zwei Terrakotta Phallen in Aquincum liefern neue Angaben zur Deutung des Fundmaterials, das in seiner Größe, Ausführung und im Material eine außerordentlich abwechselungsreiche Ikonografie aufweisen kann. Der erste ist im Jahre 1996 bei der archäologischen Ausgrabung des Eckgrundstücks in Budapest, II. Bez. Bécsi Str. – Cserfa Str. - Ürömi Str. zum Vorschein gekommen, als wir einen Teil des spätrömischen Ziegelwerk-Geländes südlich vom Legionslager und seiner canabae freigelegt haben. An der nördlichen Wand eines quadratischen Ofens im erstaunlich unversehrten Zustand, aus den Schuttschichten, weit über dem intakten Gitter ist der Phallus aus selbem Ziegelmaterial aufgetaucht. Der wohl ausgebrannte ziegelfarbige Gegenstand lässt sich trotz seiner schematischen Form gut erkennen. Er hat in Längsrichtung eine leichte Krümmung, ist 158 mm lang und hat ein Durchmesser von 47 mm. Die Gestaltung ist ein wenig grob, an seinem Ende gerade geschnitten, d. h., die Hoden fehlen absichtlich. An mehreren Stellen sind spätere Verletzungen zu sehen, die amorphe Spur – höchstwahrscheinlich Stapfen eines Kleinkindes – ist aber ohne Zweifel vor dem Brand in den noch feuchten Lehm gekommen. Nach der Fundstelle soll er in die Ofenwand eingearbeitet worden sein. Die Einsetzung oder Einfügung soll dem Schutz gegen Behexen, der Hilfe zur perfekten Verbrennung gedient haben. Das war ja äußerst nötig, wenn man an die große Menge der überbrannten und anderswie verpfuschten Keramik denkt.

Das zweite Stück mit Fundstelle Aquincum ist durch Kauf in Sammlerbesitz gekommen. Es ist 120 mm lang, mit dem größten Durchmesser von 45 mm. Der Gegenstand ist unverletzt, die hintere Spitze ist leicht abgerissen. Er wurde aus zwei, in Negativen gepressten Teilen ausgeformt, verfüllt und dann gebrannt. Er wurde bei der Verschachtelung grob zusammengearbeitet, und die Oberfläche glatt gestrichen. Die beiden Hälfte haben sich neulich bei der Verschachtelung getrennt, im Hohlraum steckten feine Kalksteinkörnchen. Die Eichel ist originalgetreu groß und geformt, der Schlitz ist ausgeprägt eingeschnitten, die Krone springt stark hervor. Ein schräg gerillter Ring bezeichnet die geknitterte Vorhaut hinter der Eichel. Beide sind nur auf dem oberen Teil ausgeformt. In dem 70 mm langen Schwellkörper sind drei längliche Gräben vertieft worden. Die Rückseite des Gegenstandes endet in einer Spitze. Der untere Teil ist weniger ausgearbeitet. Der Anschluss der Eichel mit dem Schwellkörper wird durch zwei, nach hinten geöffnete v-förmige Rinnen bezeichnet. Die längliche Doppelrinne am oberen Teil zeigt sich hier nur als eine flache Spur. Die Herstellung des Gegenstandes mit zwei Negativen weist auf die Massenproduktion des Gegenstandes hin. Auf der Rückseite des Phallus sind Spuren von Kalkmörtel von dem Endpunkt 33-35 mm gemessen. D. h., so tief wurde der Gegenstand beinahe horizontal in die Wand vertieft und gefestigt.

Man kann den Phallus als Symbol von Priapus betrachten, obwohl er in erster Linie als Gott der Fruchtbarkeit und der Gärten verehrt ist, wirkte er auch als vor Schaden bewahrender Gott. Er durfte auch mit Seeleuten, mit der Seefahrt in Verbindung gesetzt werden, der Beweis dafür ist ein lebensgroßer Keramik Phallus von einem Schiffwrack aus Gallien aus dem 1. Jh. n.Ch. Die zwei Keramikphallen scheinen insofern unikal zu sein, dass laut unseres Wissens kein anderer Arbeitsprozess, keine Werkstatt ist von einem ähnlichen Gegenstand beschützt worden. Dabei taucht auch eine andere Möglichkeit auf: neben der Ziegelproduktion hat man hier sogar Votivphallen gefertigt, die aber die Rolle eines Beschützers nicht vollkommen erfüllen konnten. Ob wir die Exemplare in Aquincum als einen apotropäischen Gegenstand, als Beschützer des Arbeitsgeländes evtl. des Ofens oder als Ausschussware auf der Produktionsstätte betrachten, ist es immerhin bemerkenswert, dass sie als spätrömische Produkte die Traditionen früherer Zeiten aufbewahrt haben.

1

2

3

4

5

1. kép. Aquincum, késő római ipartelepen előkerült kerámia phallus – a képet az Aquincumi Múzeum készítette, fotó: Komjáthy Péter
Abb. 1. Aquincum, Keramikphallus von dem spätrömischen Industriegelände
2–5. kép. Aquincumi ismeretlen lelőhelyű kerámia phallus különböző nézetei – a 2-5. képeket Visy Zsolt készítette
Abb. 2–5. Keramikphallus aus verschiedenen Ansichten, Fundort unbekannt – Photo: Zsolt Visy

6

7

8

6. kép. Aquincumi ismeretlen lelőhelyű kerámia phallus két része, külső nézet
Abb. 6. Zwei Teile des Keramikphallus in Aquincum, Fundort unbekannt; Außenansicht – Photo: Zsolt Visy
7. kép. Aquincumi ismeretlen lelőhelyű kerámia phallus belső felülete – a 6-7. képeket Visy Zsolt készítette
Abb. 7. Keramikphallus in Aquincum, Fundort unbekannt; innere Oberfläche – Photo: Zsolt Visy
8. kép. Fallikus Priapus vasszobrocska Intercisából – Keszi Tamás felvétele
Abb. 8. Phallische Priapus-Eisenstatuette aus Intercisa – Photo: Tamás Keszi

TÓTH ANIKÓ

HONFOGLALÁS KORI TEMETŐ A HARSÁNYLEJTŐN

LELŐKÖRÜLMÉNYEK

A lelőhely a Budapest III. Csúcshegy-Harsánylejtőn épülő lakópark területén, a Hármashatár-hegy vonulatának nyugat-keleti irányú lejtőjén található.

A hegyoldal különböző részein, a beruházáshoz kapcsolódva már 1996 óta folynak kutatások, melyek során őskori és római kori településrészletek, római villa, valamint középkori falu maradványai kerültek elő.[1]

2017. november 10-én, a 20655/148 hrsz. telken két Ny-K tájolású csontvázas temetkezés került elő, mellékleteik alapján honfoglalás koriak. Mivel a lelőhely intenzitása a hegyoldal ennyire magasan fekvő részén már csekély volt, a hatósági előírás régészeti szakfelügyeletről rendelkezett. November 10. és 24. között régészeti megfigyelés keretében végzett bontómunkával feltártunk 15 sírt, melyek a ténylegesen beépítendő részen, illetve annak közvetlen környezetében helyezkedtek el. Mivel egyértelművé vált, hogy a temetkezések nagyobb területen folytatódnak, az örökségvédelmi hivatallal és a beruházóval egyeztetve döntés született, hogy tavasszal, már megelőző feltárás keretében, a kutatást a környező, 20655/136 és 20655/147 hrsz. telkekre is kibővítve folytatjuk, és a temetőt teljesen feltárjuk. 2018. április 4. és 20. között újabb 29 sír került kibontásra, s így a 10. századi lelőhely teljesen feltártnak tekinthető (tágabb környezete már korábban beépült, itt a régészeti megfigyelés során sírok nem bukkantak elő). A most előkerült temetőtől ÉNy-ra, kb. 1 km-re 1934-ben Garády Sándor tárt fel két, a 10. század első felére keltezett férfisírt, részleges lovas, lószerszámos, fegyveres temetkezéseket.[2] A lelőhely hitelesítése nem történt meg, így nem tudható, hogy a közelükben egyéb sírok voltak-e. (*1. kép*)

SÍRLEÍRÁSOK

1. sír (SE 95)

Sírmélység: nem mérhető. Csontváz hossz: 122 cm. Tájolás: ÉNy-DK

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 12 éves leánygyermek csontváza.[3] Koponyája roncsolt, nagyrészt hiányzik. Jobb felkarja hiányzik, bal felkarja törött. Jobb alkarja a medencébe hajtva, bal kéz a medence mellett. Lábai nyújtva.

Mellékletek: 1. 4 db üvegpaszta gyöngy a gerincoszlop megmaradt legfelső részén (2 db lapos, korong alakú, 1 db lapos, szemes, 1 db hengeres, folyatott díszű) (*6. kép 1-4*), 2. háromszög átmetszetű, egymásra hajtott végű bronz pántgyűrű a jobb kézfej egyik ujján (*6. kép 6*), 3. nyitott, elhegyesedő végű bronz huzalkarperec a jobb alkaron (*6. kép 7*), 4. bronz csörgőgomb töredéke, szórványként (*6. kép 5*)

2. sír (SE 96)

Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 108 cm. Tájolás: ÉNy-DK

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, hat éves gyermek csontváza. Koponyája roncsolt, karjai, lábai nyújtva.

Melléklet: egymásra hajtott végű bronz hajkarika, szórványként (*6. kép 8*)

3. sír (SE 97)

Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 162 cm. Tájolás: Ny-K

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 50-60 éves férfi csontváza. Koponyája a jobb vállához billent. Karjai könyökben behajlítva, a hason keresztbe fektetve (bal kar alul, a jobb áthajtva rajta). Lábai nyújtva.

Melléklet: vas kés a jobb combcsont alatt (*6. kép 9*)

[1] Az itt folyó ásatásokról számos jelentés és cikk jelent meg az Aquincumi Füzetek 3, 8, 11, 12, 13, 14, 15. köteteiben

[2] GARÁDY 1936

[3] A csontvázak vizsgálatát Bernert Zsolt és Buzár Ágota végezte, munkájukat ezúton is köszönöm.

4. sír (SE 99)
Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 150 cm. Tájolás: Ny-K

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 30-40 éves nő csontváza. Koponyája előre néz, arckoponyája roncsolt. Karjai könyökben enyhén kifelé húzva, kézfejek a combtőn. Lábai nyújtva.

Mellékletek: 1-2. aranyozott ezüst, csepp alakú ingnyakdísz a bal lapocka és a felkar között (*7. kép 1-2*), 3-4. aranyozott ezüst, csepp alakú ingnyakdísz a bal lapockán (*7. kép 3-4*), 5. átfúrt bronz lemezke (*7. kép 6*), 6. bronz lemeztöredék (*7. kép 7*), 7. aranyozott ezüst, csepp alakú ingnyakdísz az állkapocs alatt (*7. kép 5*), 8. átfúrt bronz lemeztöredék a koponya alatt (*7. kép 8*)

5. sír (SE 100)
Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 152 cm. Tájolás: Ny-K

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 25-35 év közötti nő csontváza. Vállai felhúzva - lepelbe lehetett csavarva. Koponyája előre néz, agykoponyája előre billenve. Karjai nyújtva, bal kézfej a medence alatt, jobb kézfej a jobb medencelapáton. Lábai nyújtva, a lábfejek kissé bolygatva.

Mellékletek: 1. ezüst lánc 4 db csepp alakú csüngővel a koponya fölött és alatt (*8. kép 1*), 2-4. kerek ingnyakveretek a bal vállnál (*9. kép 2-4, 7*), 5. fülesgomb a bal lapockán (*10. kép 20*), 6-7. rozetta a mellkas bal oldalán (*10. kép 9*), 8. fülesgomb a mellkas bal oldalán (*10. kép 22*), 9. rozetta a mellkas alsó részén, a bal oldalon (*10. kép 11*), 10. rozetta a mellkas jobb oldalán, a gerinc mellett (*10. kép 10*), 11. rozetta a mellkas alsó részén, a bal oldalon, 12. rozetta a deréktájon, a bal oldalon (*10. kép 12*), 13-14. rozetta a keresztcsonton (*10. kép 13-14*), 15. fülesgomb a keresztcsonton (*10. kép 18*), 16. láncкarperec a bal alkaron (*8. kép 2*), 17. lánckarperec a jobb alkaron (*8. kép 3*), 18-21. fülesgomb a gerincoszlop mellett a jobb oldalon (*10. kép 25-28*), 22. fülesgomb a mellkas jobb oldalán (*10. kép 23*), 23. fülesgomb a mellkas jobb oldalán, a kulcscsont alatt (*10. kép 24*), 24. többtagú gyöngy a jobb lapockán (*10. kép 2*), 25. fülesgomb a jobb lapockán (*10. kép 19*), 26. többtagú gyöngy a jobb lapocka fölött (*10. kép 1*), 27. hajkarika a koponya jobb oldalán (*9. kép 1*), 28. kerek ingnyakveret a jobb térdnél, belül, 29. rozetta maradvány a jobb kéz egy ujja és a keresztcsont között (*10. kép 15*), 30. kerek ingnyakveret a bal lapocka alatt (*9. kép 5*), 31-32. fülesgombok a bal oldali bordák alatt (*10. kép 16-17, 21*), 33. gyöngyök a koponya bal oldala alatt (*10. kép 3-7*), 34. gyöngy a koponya jobb oldala alatt (*10. kép 8*), 35-36. kéttagú csüngők a koponya alatt (*9. kép 6, 8-14*)

6. sír (SE 101)
Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 98 cm. Tájolás: Ny-K

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 5-6 éves leánygyermek csontváza. Koponyája előre néz, kissé roncsolt. Gerincoszlopa roncsolt, hiányos. Jobb felkarja hiányzik, alkar a medence irányába húzódik, kézfej hiányzik. Jobb karja könyökben kissé behajlítva, az alkar eredetileg a medencébe lehetett hajtva, kissé elbolygatva. Lábai térdben enyhén jobbra felhúzva.

Mellékletek: egy kupacban, a jobb vállnál, 1. kauricsiga (*11. kép 3*), 2. szemes gyöngy (*11. kép 7*), 3. vas karika (*11. kép 8*), 4. kauricsiga (*11. kép 4*), 5. kagyló, és alatta üvegpaszta gyöngy (*11. kép 5-6*), 6. a kagyló alatt kauricsiga (*11. kép 2*), 7: bontás során kimozdult S-végű hajkarika (*11. kép 1*)

7. sír (SE 102)
Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 110 cm. Tájolás: DNy-ÉK

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 7 éves leánygyermek csontváza. Koponyája enyhén balra billent, karjai, lábai nyújtva.

Mellékletek: 1. hajfonatkorong a jobb vállnál (*12. kép 1*), 2. hajfonatkorong a bal vállnál (*12. kép 3*), 3. kéttagú csüngő alsó tagja a jobb váll fölött (*12. kép 2*), 4. kerek ingnyakveret jobboldalt, a legfelső bordán (*12. kép 5*), 5. kerek ingnyakveret, baloldalt, az állkapocs és a csigolya között (*12. kép 7*), 6. kerek ingnyakveret, jobboldalt, a felső bordáknál (*12. kép 4*), 7. rozetta a felsőtest jobb oldalán, a 6. számú veret alatt (*13. kép 4*), 8. rozetta a felsőtest jobb oldalán, középtájt (*13. kép 5*), 9. rozetta, a felsőtest bal oldalán, a hajfonatkorong és az 5. számú veret között (*13. kép 6*), 10. rozetta, a felsőtest bal oldalán, középtájt, a gerincoszlop mellett (*13. kép 3*), 11. rozetta baloldalt, a bordák alsó felén (*13. kép 9*), 12. rozetta, az állkapocs mellett (*13. kép 7*), 13. pödrött végű karperec a jobb alkaron (*13. kép 1*), 14. hajkarika a koponya alatt (*13. kép 2*), 15. kerek ingnyakveret a koponya alatt, 16-17. rozetta a jobb vállnál (*13. kép 8, 10*), 18. kerek ingnyakveret a jobboldali bordákon (*12. kép 6*), 19. üvegbetét a jobboldali bordákon (*13. kép 11*)

8. sír (SE 104)
Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 165 cm. Tájolás: Ny-K

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 30-40 éves nő csontváza. Koponyája kissé roncsolt, enyhén jobbra billent. Karjai nyújtva, a jobb kézfej a jobb medencelapáton. Lábai nyújtva.

Melléklet: a jobb combcsont felső részénél vastárgy töredéke (megsemmisült)

9. sír (SE 105)

Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 142 cm. Tájolás: Ny-K

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 15-70 év közé tehető, valószínűleg férfi csontváza. Nagyon rossz megtartású, csontjai nagyrészt elmállottak. Koponyája eredetileg kissé jobbra volt billenve. Bal kar nyújtva, jobb karja könyökben behajlítva, alkar a hason. Lábai nyújtva. Bordák, kéz- és lábfejek, medence csak nyomokban maradt meg.

Melléklet: vas csipesz a bal medencelapát alatt (*14. kép 1*)

10. sír (SE 106)

Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 155 cm. Tájolás: Ny-K

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 35-40 éves felnőtt nő csontváza. Koponyája kissé balra billent. Karjai enyhén behajlítva, kézfejek a medencére helyezve. Lábai nyújtva.

Mellékletek: 1-2. bontás közben kimozdult kerek veretek (*15. kép 12-13*), 3-4. bontás közben kimozdult, szórt helyzetben lévő lábbeli veretek (*16. kép*), 5. fülbevaló a koponya bal oldalán (*15. kép 1*), 6-14. kerek ingnyakveretek V-alakban a felsőtesten (*15. kép 3-11*), 15. fülesgomb a gerinc jobb oldalán, a legalsó borda tövében (*15. kép 14*), 16. huzalkarperec a jobb alkaron (*15. kép 15*), 17. lábbeli veret a bal alkar mellett, kívül (*16. kép 67*), 18. lábbeli veret a bal lábszár felső részén (*16. kép*), 19. veretek az eredeti, a lábbeli formáját követő mintát alkotva, a bal lábszár középső részén (*16. kép*), 20-32. lábbeli veretek a bal lábfejen, nem pontos mintát követve (*16. kép*), 33. 15 db lábbeli veret, szórványként, felszedéskor (*16. kép*), 34. fülbevaló a koponya alatt (*15. kép 2*); 13 db szórvány lábbeli veret (*16. kép*)

11. sír (SE 107)

Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 139 cm. Tájolás: Ny-K

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 20-40 éves férfi csontváza. Koponyája enyhén roncsolt, kissé balra billent. Jobb karja és lábai nyújtva, bal karja enyhén behajlítva, kézfej a medencében. Csontjai rossz megtartásúak.

Melléklet: nem volt

12. sír (SE 109)

Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 165 cm. Tájolás: Ny-K

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 25-30 éves nő csontváza. Karjai könyökben behajlítva, jobb kéz a mellkas alsó részén, bal kéz a medencébe hajtva. Lábai nyújtva.

Mellékletek: 1-10. kerek ingnyakveretek a mellkas felső részén, eredetileg valószínűleg félkörívben elhelyezkedve, előkerüléskor kissé balra és lefelé elcsúszva (*17. kép 7-8, 10-11, 13-18*), 11-12. kerek ingnyakveretek a behajlított jobb alkar felett, a gerinc jobb oldalán (*18. kép 20-21*), 13-14. kerek ingnyakveretek a behajlított jobb alkar alatt, középen (*18. kép 12, 19*), 15. kéttagú csüngő kerek felső tagja a behajlított jobb alkar alatt, középen (*18. kép 5*), 16, huzalkarperec a bal alkaron, a könyöknél (*18. kép 2*), 17. pántkarperec a jobb alkaron, középen (*18. kép 1*), 18. szórvány fülesgomb (*17. kép 21*), 19-20: szórvány kerek ingnyakveretek (*17. kép 12; 18. kép 9*), 21-26. ingnyakveretek a bal alkar felszedése után, alatta előkerülve (*18. kép 6-8, 11, 15, 18*), 27. rozetta (*18. kép 3*), 28-30. ingnyakveretek a bal alkar alatt (*18. kép 13-14, 16*), 31. ingnyakveretek és rozetta töredék a szegycsontnál (*17. kép 4-6, 9; 18. kép 4*), 32. ingnyakveretek és fülesgomb egy csomóban, a bordák alatt (*17. kép 2-3, 20; 18. kép 10, 17*), 33. szórvány füles félgomb (*17. kép 19*)

13. sír (SE 110)

Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 120 cm. Tájolás: Ny-K

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 10-11 éves gyermek csontváza. Koponyája jobbra billent. Karjai könyökben kissé behajlítva, kézfejek a medencében. Lábai eredetileg nyújtva, kissé bolygatva: a bal combcsont alsó vége a jobb térden, a jobb lábszár kimozdult, keresztben fekszik a bal lábszáron.

Melléklet: nem volt

14. sír (SE 111)

Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 152 cm. Tájolás: NyDNy-KÉK

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 50-60 éves nő csontváza. Koponyája a bal oldalán fekszik. Karjai könyökben behajlítva, kézfejek a hason keresztbe fektetve - a jobb kéz feljebb, a bal kéz a medencéhez közelebb. Lábai nyújtva.

Melléklet: nem volt

15. sír (SE 112)
Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 84 cm. Tájolás: ÉNy-DK

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 5 éves gyermek nagyon rossz megtartású csontváza. Koponyája roncsolt, balra billent. Karjai kissé behajlítva, kézfejek a medencén lehettek. Lábai nyújtva.

Melléklet: vas karperec a jobb könyöknél, töredékekben (*14. kép 2*)

16. sír
Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 160 cm. Tájolás: Ny-K

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 30-40 éves nő csontváza, kb. 8 hónapos magzat csontjaival. Koponyája enyhén jobbra billent, alsó állkapcsa kimozdult, elfordult jobbra, a mellkas felső részén fekszik. Bal karja nyújtva, kézfej a combtőn. Jobb karja könyökben behajlítva, kifelé húzva, kézfej a medencelapát mellett. Néhány csigolya kimozdulva, lábai nyújtva.

Mellékletek: 1. bronz füles félgomb a jobb alkar mellett, belül, a karperec mellett (*19. kép 4*), 2. bronz fülesgomb a jobb könyök mellett, belül (*19. kép 8*), 3. bronz fülesgomb a mellkas alsó részén, jobboldalt, az elbolygatott csigolyán (*19. kép 11*), 4. bronz fülesgomb a gerinc jobb oldalán, a medence felett (*19. kép 10*), 5. kéttagú csüngő alsó tagja a bal felkar és a lapocka között (*19. kép 2*), 6. pántkarperec a jobb alkaron, a könyök alatt (*19. kép 3*), 7. bronz fülesgomb a gerinc jobb oldalán, a 3. csigolya mellett (*19. kép 6*), 8. bronz fülesgomb a gerinc jobb oldalán, a gerincoszlop és a szegycsont között (*19. kép 12*), 9. szórvány bronz fülesgomb (*19. kép 7*), 10. szórvány hajkarika (*19. kép 1*), 11. bronz füles félgomb a szájpadlásból (*19. kép 5*), 12. szórvány bronz fülesgomb (*19. kép 9*).

17. sír
Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 156 cm. Tájolás: Ny-K

Háton fekvő, nyújtott helyzetű 30-40 éves nő csontváza. Koponyája roncsolt, feje enyhén balra billent. Karjai nyújtva, kézfejek a combtő mellett. Lábai nyújtva.

Mellékletek: 1. bronz fülesgomb a gerinc bal oldalán, a 3. csigolya mellett (*20. kép 2*), a 3. csigolya mellett, 2. bronz fülesgomb a bal kézfej mellett, kívül (*20. kép 1*), 3. szórvány nyitott végű hajkarika (*20. kép 3*)

18. sír
Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 170 cm. Tájolás: NyÉNy-KDK

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 20-24 éves férfi csontváza. Koponyája kissé roncsolt, bal oldalára billent. Karjai könyökben kissé behajlítva, kézfejek a medencébe helyezve. Lábai nyújtva.

Melléklet: nem volt

19. sír
Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 155 cm. Tájolás: NyÉNy-KDK

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 25-35 éves felnőtt nő nagyon rossz megtartású csontváza. Koponyája előre néz, karjai, lábai nyújtva.

Mellékletek: 1. bronz huzalkarperec a bal alkaron (*21. kép 11*), 2. bronz huzalkarperec a jobb alkaron (*21. kép 10*), 3. bronz fülesgomb a bal kulcscsont mellett (*21. kép 5*), 4. kisszíjvég a kulcscsont mellett, bal oldalt (*21. kép 7*), 5. bronz fülesgomb a jobb kulcscsont felső végén (*21. kép 4*), 6. kisszíjvég a jobb kulcscsont közepén (*21. kép 6*), 7-38. kerek és kéttagú csüngős ingnyakveretek ívelten elrendezve a felsőtesten (*21. kép 8-9; 22. kép*), 39. nyitott végű hajkarika a koponya jobb oldalán (*21. kép 1*), 40-41. nyitott végű hajkarika pár a koponya bal oldalán (*21. kép 2-3*), 42. szórvány kerek ingnyakveret (*22. kép*)

20. sír
Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 130 cm. Tájolás: Ny-K

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, nagyon rossz megtartású, 20-40 év között elhunyt egyén vázmaradványa. A koponya roncsa, a nyújtott jobb kar maradványa, a bal alkar vízszintesen, a jobb könyök felé álló maradványa, a nyújtott lábak maradványai.

Melléklet: bronz fülesgomb a koponyaroncs jobb oldalán (*23. kép 1*)

21. sír
Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 170 cm. Tájolás: NyÉNy-KDK

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, rossz megtartású, 40-50 éves férfi csontváza. Koponyája a bal oldalán fekszik, karjai, lábai nyújtva.

Melléklet: nem volt

22. sír
Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 163 cm. Tájolás: Ny-K

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 20-25 éves nő rossz megtartású csontváza. Koponyája a jobb oldalán fekszik, karjai, lábai nyújtva.

Melléklet: sodort drót a jobb kar mellett, kívül (*23. kép 2*)

23. sír

Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 110 cm. Tájolás: DNy-ÉK

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 11-12 éves gyermek rossz megtartású csontváza. Koponyája roncsolt, karjai kimozdultak, lábai nyújtva.

Melléklet: nem volt

24. sír

Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 142 cm. Tájolás: NyDNy-KÉK

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 25-40 éves nő csontváza. Koponyája roncsolt, karjai könyökben kissé behajlítva, kézfejek a medencébe hajtva. Lábai nyújtva.

Mellékletek: 1. csepp alakú ingnyakveret a mellkas bal felső részén (*24. kép 4*), 2. csepp alakú ingnyakveret a mellkas jobb felső részén (*24. kép 5*), 3. kéttagú csüngő felső tagja a 2. veret alatt (*24. kép 2*), 4. kéttagú csüngő felső tagja a gerinc jobb oldalán (*24. kép 3*), 5. kéttagú csüngő a gerincoszlopon (*24. kép 1*)

25. sír

Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 154 cm. Tájolás: NyÉNy-KDK

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 20-40 éves nő rossz megtartású csontváza. Koponyája roncsolt, előre néz. Karjai enyhén behajlítva, kezek a medencében. Lábai nyújtva. A bordák hiányosak, a medence roncsolt.

Mellékletek: 1. nyitott végű bronz huzalkarperec a jobb alkaron (*24. kép 8*), 2. nyitott végű bronz huzalkarperec a bal alkaron (*24. kép 7*), 3. lapos háromszög átmetszetű, bronz pántgyűrű a jobb kézfej középső ujján (*24. kép 6*)

26. sír

Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 104 cm. Tájolás: ÉNy-DK

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 20-60 év közötti nő csontvázának maradványa. Karjai könyökben behajlítva, kezek a medencébe helyezve, lábai nyújtva. Koponyája, felsőteste, medencéje hiányzik, csak a kar- és lábcsontok maradtak meg.

Melléklet: nem volt

27. sír

Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 147 cm. Tájolás: Ny-K

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 25-35 éves nő csontvázának maradványa. Csontjai nagyon rossz megtartásúak. Koponyája roncsolt, enyhén jobbra néz. Bal keze nyújtva, a jobb kar könyökben behajlítva, kézfej a mellkas alsó részének bal oldalán. Lábai nyújtva. Bordái, medencéje, gerincoszlopa elporladt.

Mellékletek: 1. egymásra hajtott végű bronz hajkarika a koponya jobb oldalán (*20. kép 5*), 2. fonott hatású sodrott bronz karperec a jobb alkaron, a könyöknél (*20. kép 6*), 3. fonott hatású sodrott bronz karperec a bal alkaron, a könyöknél (*20. kép 7*), 4. ovális átmetszetű, bronz huzalgyűrű a jobb kézfejnél (nem csonton) (*20. kép 4)*

28. sír

Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 157 cm. Tájolás: Ny-K

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 20-30 éves nő rossz megtartású csontváza. Koponyája roncsolt, arca előre néz. Karjai könyökben behajlítva, a kézfejek a medencébe helyezve. Lábai nyújtva. A gerincoszlop, a bordák jó része, a medence nagyrész megsemmisült.

Mellékletek: 1. kerek veret a koponya jobb oldalán (*25. kép 2*), 2. csepp alakú veret a koponya felett (*25. kép 3*), 3. kéttagú csüngő alsó tag a koponya jobb oldalán, az 1. veret felett (*25. kép 5*), 4. csavart, hurkos-kampós végződésű sodrott bronz nyakperec (*25. kép 6*), 5. csavart, hurkos-kampós végződésű sodrott bronz karperec a bal medencelapát helyén (*25. kép 1*), 6-9. kéttagú csüngő alsó tagok ívben, a nyakperec vonalában, belül (*25. kép 7-10*), 10. kéttagú csüngő alsó tag a koponya bal oldalán (*25. kép 4*)

29. sír

Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 115 cm. Tájolás: NyÉNy-KDK

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 30-40 éves férfi rossz megtartású csontváz maradványa. Koponyája roncsolt. Karjai könyökben behajlítva, a jobb alkar a mellkas alsó részére helyezve, a bal alkar derékszögben behajlítva, a hason keresztbe fektetve. Lábai roncsolva, kissé bolygatva, a térdek jobbra kissé felhúzva. A gerincoszlop, a bordák, a lapockák, és a medence hiányoznak.

Melléklet: nem volt

30. sír

Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 143 cm. Tájolás: NyDNy-KÉK

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 60-70 éves nő csontváza. Koponyája roncsolt, a bal oldalán fekszik. Karjai könyökben kissé behajlítva, kezek a medencébe helyezve. Lábai nyújtva.

Mellékletek: 1. kiszélesedő fejű bronz gyűrű madárábrázolással a szeméremcsont felett, 6 cm-rel magasabban (*23. kép 3*), 2. egymásra hajtott végű bronz hajkarika a koponya jobb oldalán, a csecsnyúlványnál (*23. kép 5*), 3. egymásra hajtott végű bronz hajkarika a koponya alatt, a bal csecsnyúlványnál (*23. kép 4*)

31. sír

Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 160 cm. Tájolás: NyDNy-KÉK

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 40-50 éves férfi csontváza, rossz megtartású csontokkal. Koponyája kissé roncsolt, a jobb oldalán fekszik. Karjai könyökben kissé behajlítva, kezek a medencébe hajtva. Lábai nyújtva.

Melléklet: nem volt

32. sír

Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 113 cm. Tájolás: NyDNy-KÉK

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 60-70 éves férfi roncsolt váza. Koponyája roncsolt, eredetileg előre nézett. Bal felkarja alsó része és alkarja hiányzik. Jobb karja nyújtva. Medencéje, lábai hiányoznak, kissé arrébb néhány törött lábcsont darab.

Melléklet: nem volt

33. sír

Sírmélység: nem mérhető.

A 32. sír elbolygatott lábcsont töredékei, nem különálló temetkezés.

34. sír

Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 60 cm. Tájolás: Ny-K

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 20-60 éves, valószínűleg férficsontvázának maradványa – kéz- és lábcsontok, eke által bolygatva.

Melléklet: nem volt

35. sír

Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 153 cm. Tájolás: Ny-K

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 50-60 éves nő csontváza. Koponyája kissé megrogyott, a jobb oldalán fekszik. Bal felkarja töredékes, elbolygatva, bal alkarja a medencébe hajtva. Jobb karja nyújtva, kézfej a combtőn. Lábai nyújtva, a bokák egymáson, keresztben.

Melléklet: nem volt

36. sír

Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 118 cm. Tájolás: Ny-K

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 8 éves gyermek rossz megtartású csontváza. Koponyája roncsolt, teste bal oldala és medencéje hiányzik. Jobb karja és lába nyújtva.

Melléklet: nem volt

37. sír

Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 104 cm. Tájolás: DNy-ÉK

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 7-8 éves gyermek rossz megtartású csontváza. Koponyája roncsolt, balra billent. Karjai, lábai nyújtva. Medencéje elporladt.

Melléklet: nem volt

38. sír

Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 157 cm. Tájolás: DNy-ÉK

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 20-30 éves nő csontváza. Koponyája kissé roncsolt, enyhén hátrabillent. Karjai nyújtva, kezek a combtőn. Lábai nyújtva.

Mellékletek: 1. szórvány bronz hajkarika töredék (*23. kép 8*), 2. bronz pántgyűrű a jobb medencelapát fölött (*23. kép 7*), 3. nyitott végű bronz hajkarika a koponya bal oldalán (*23. kép 6*)

39. sír

Sírmélység: nem mérhető. Csontváz mérhető hossza: 34 cm. Tájolás: DNy-ÉK

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 10 éves gyermek rossz megtartású csontvázának maradványa. Koponyája roncsolt, felsőteste részben elbolygatva - a gerincoszlop és a bordák egy része megmaradt. Medencéje és lábai eke által bolygatva.

Melléklet: nem volt

40. sír

Sírmélység: nem mérhető. Csontváz mérhető hossza: 72 cm. Tájolás: Ny-K

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 40-50 éves nő eke által bolygatott váza. Koponyája roncsolt, karjai csak töredékben maradtak meg, medencéje, lábai töredékesek, kimozdultak.

Melléklet: nyitott végű bronz hajkarika a koponya bal oldala alatt (*26. kép 1*)

41. sír

Sírmélység: nem mérhető. Csontváz mérhető hossza: 96 cm. Tájolás: NyDNy-KÉK

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 50-60 éves férfi csontvázának eke által bolygatott maradványa: a koponya roncsa, töredékes karcsontok, gerincmaradvány.

Melléklet: nem volt

42. sír

Sírmélység: nem mérhető.

Eke által elbolygatott, 40-50 éves nő csontvázának részlete: a kibillent koponya, a behajlított (?) jobb kar, néhány csigolya.

Melléklet: nem volt

43. sír

Sírmélység: nem mérhető.

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 50-60 éves férfi csontvázának eke által széthordott maradványai.

Mellékletek: 1. spirálissal kitöltött hurokban végződő sodrott hajkarika a bal medencén (*26. kép 3*), 2. sodrott hajkarika töredék a koponya alatt (*26. kép 2*)

44. sír

Sírmélység: nem mérhető. Csontvázhossz: 148 cm. Tájolás: NyÉNy-KDK

Háton fekvő, nyújtott helyzetű, 45-55 éves férfi csontvázának eke által bolygatott maradványa. A koponya roncsolt, a felsőtest jobb oldalából csak néhány borda maradt. A bal kar és láb nyújtva, a test jobb oldala feldúlva.

Melléklet: nem volt

45. sír

Sírmélység: nem mérhető.

Eke által szétdúlt, 40-50 éves férfi csontvázának maradványa: széthúzott lábcsontok, a bal medencelapát és felkarcsont töredéke.

Melléklet: nem volt

ÉRTÉKELÉS

Temetkezési szokások

A temető a domb északkeleti lejtőjének magasan fekvő részén helyezkedett el. A feltárt 44 sír nagyrészt enyhén szabálytalan, ÉÉK-DDNy vagy ÉÉNy-DDK irányú, néhol ívelt sorokba rendeződik. A sorok illetve egyes sírok közötti nagyobb üres térségek a talajviszonyokkal magyarázhatóak: az agyagos altalaj helyenként nagyon kemény, illetve erősen kőtörmelékes, ezeket a részeket szabadon hagyták. A temető északi részén az erózió miatt a humuszréteg egészen vékony volt, a sírok itt eke által erősen bolygatva kerültek elő, több temetkezés megsemmisülhetett. (*2. kép*) Családi sírcsoportok sehol nem rajzolódnak ki, a meglévő gyermeksírok a temető középső sávjában koncentrálódnak, de nem kizárólag ott vannak jelen.

Mivel az agyagos, nedves talaj miatt a csontok többsége igen rossz megtartású volt, az egyébként is ritkán megtalálható csecsemőkön kívül a nagyobb gyermekek közül is a szokásosnál kevesebb került elő, a 10 feltárt csontváz közül egy sem volt 5 évesnél fiatalabb.[4]

Sírfolt ritkán és csak részlegesen volt érzékelhető, a sírgödör formáját, méretét, mélységét nem tudtuk dokumentálni.

A sírok tájolása a dokumentálható esetek felében Ny-K-i volt, a többi esetben egyforma mennyiségben ÉNy-DK, DNy-ÉK, NyDNy-KÉK, illetve NyÉNy-KDK irányítás fordult elő.

Koporsóra utaló nyom nem került elő, egyetlen esetben (5. sír) feltételezhetünk a csontváz helyzete alapján lepelbe tekerve való eltemetést.

A halottakat minden esetben háton, nyújtott helyzetben helyezték a sírba, rendellenes fektetést – hason, zsugorítva – nem tapasztaltunk.

31 temetkezésnél tudtuk dokumentálni a kéztartást, 10 különböző típust különíthettünk el. A leggyakoribb a nyújtott karral történt elhelyezés, 10 sírnál (32,25 %) fordult elő. 9 temetkezésnél a halott mindkét alkarját enyhén behajlították, a kézfejeket a medencébe helyezték (29,03 %). Két-két példa (6,45 %) több kéztartás típusnál mutatkozott: a könyököt derékszögben behajlítva az alkarokat vízszintesen egymás mellett helyezték el; a bal kezet a medencébe hajtották, a jobb kart pedig derékszögben behajlítva, az alkart a hason fektették keresztbe; bal kézfej a medencében, jobb kézfej a combtőre hajtva; bal kar nyújtva, jobb kéz a medencébe hajlítva. Egy-egy esetben volt (3,22 %) nyújtott bal kar mellett könyökben kifelé húzott jobb kar; nyújtott bal kar mellett derékszögben behajlított jobb kar a hason keresztbe fektetett alkarral; nyújtott jobb kar, a medencébe hajtott bal kézzel; valamint nyújtott bal kar, behajlított jobb kar, a mellkas felső részére visszahajtott kézfejjel.

A temetkezésekkel egykorú bolygatás, rablás nem fordult elő, későbbi bolygatást a temető északi részén mezőgazdasági munkálatok okoztak.

Temetési rítusnak két változatát dokumentálhattuk. A sírba került használati tárgyak vagy a ruházat megrongálása, más helyre történő elhelyezése jellegzetes temetési rítus a honfoglalás kor-

[4] Ha az általában alapul vett 40:60 arányt vesszük, akkor legalább 10-12 gyermek, főként csecsemő hiányzik.

ban. A 3. sírban[5] a jobb combcsont alatt vaskés került elő. Éles tárgy elhelyezését a test alatt, vagy egy testrészre fektetését bajelhárító szokásként tartja számon a kutatás,[6] bár a halottat védő mágia illetve a visszatérő halott elleni védekezés nem igazán különíthető el.

Szintén a temetési szertartáshoz köthető jelenség a ruházat megoldása, esetleg megrongálása, melynek jeleit több sírnál dokumentáltuk. Az 5. sírban fekvő felnőtt nő, illetve a 7. sírban fekvő kislány felsőruháját a gombok és a díszítmények elhelyezkedése alapján megoldották, a ruhaszárnyakat széthúzták. A 16. sírban fekvő felnőtt esetében szintén feltételezhető ez a megoldás, de ebben az esetben a rágcsálók általi bolygatás is lehetséges. Az 5. sírban az ingnyakveretek és a láncékszer olyan módon került részlegesen a test alá, ami szintén felveti rituális aktus lehetőségét.

A 10 sírban fekvő felnőtt nő esetében fordult elő a leglátványosabb példája ennek a rítusnak. A félgömbös fejű bronz szegecsekkel díszített lábbelit a bal lábról lehúzták, és a lábszár közepére fektették. Párját a lábon hagyták, az ezt díszítő szegecsek egy része eredeti helyen maradt, jó részük viszont elbolygatva, szétszórtan feküdt a sírban – ezeknél nem állapítható meg biztosan, hogy rágcsálók általi bolygatás miatt, vagy a temetési rítus részeként kerültek megtalálási helyükre. (*3. kép*)

A temető leletanyaga

Haj- illetve varkocskarikák 12 sírból kerültek elő, mindegyik kerek átmetszetű bronz huzalból készült. 9 esetben felnőtt (ebből 8 nő), három esetben gyermek viseletéhez tartoztak. Nyolc sírnál egy-egy darab fordult elő temetkezésenként,[7] három sírban két példány, egyben pedig három darab (két egyforma méretű, és egy nagyobb változat). A legtöbbször *egyszerű, nyitott*, vagy enyhén egymásra hajtott végű típusok voltak, egy gyermek mellett (6. sír) fordult elő egyszerű, vékony bronzhuzalból hajlított *S-végű karika*, és egy sírban (43. sír) volt *spirálissal kitöltött hurokban végződő, sodrott karika pár*.[8] Az eredeti helyzetben maradt tárgyak általában a koponya jobb- illetve bal oldalán, a csecsnyúlvány környékén, vagy a koponya alatt kerültek elő.

Fülbevaló egyetlen temetkezésnél, egy felnőtt nő mellett fordult elő (10. sír). A pár egyik tagja a fej bal oldalán, a csecsnyúlvány fölötti részen, kissé a koponya alá nyúlva, a másik felszedéskor, teljesen a koponya alól került elő. Az öntött, aranyozott bronz, gömbsorcsüngős fülbevaló felső tagja maradt csak meg, a csüngőrész nélkül. Oválisra hajlított végződése pálcás kiképzésű, alsó fele véséssel finomított, háttéraranyozott, stilizált növényi mintás.[9] Alul kerek, áttört részhez erősíthették a csüngősort, amely vagy mindkét példánynál sérült, elveszett, vagy nem maradandó anyagból készült.[10]

Révész László elemzése szerint ezt az ékszertípust rangos, a temetőn belül ékszerezettségükkel kiemelkedő nők viselték, használatukat a 920/930-as évektől az ezredfordulóig határozta meg.[11] Esetünkben viselője nem a legdíszesebb ruhában eltemetett nő volt (kerek ingnyak díszei aranyozott bronzból készültek, karperece is bronz huzalból volt, egyetlen nemesfém tárgya egy fülesgomb), de egyedül az ő sírjában fordult elő veretekkel díszített lábbeli, melyet magasabb vagyoni helyzetű nők hordtak.

Hajfonatkorong szintén egy sírból került elő. A 7. sírban fekvő leánygyermek mellett, a jobb vállon illetve a bal lapockán egy-egy bronz lemezből kivágott, lekerekített sarkú és enyhén ívelt oldalú négyzet alakú hajfonatdísz feküdt. Mintájuk nem teljesen egyforma, az egyiken a középső mélyedés körül négy, a másikon három, szintén kör alakú bemélyedés díszíti.[12] Körben, a szélük mellett keskeny árkolás fut. A felerősítéshez mindkét korongot átfúrták. Mellettük két-két kis, erősen domborodó, virágot formázó veret feküdt, a koponya felé irányulva, s egy ötödik is előkerült a mellkas jobb oldalán. Ezek a hajba belefont textilszalagot díszíthették, melyhez a korongok erősítve voltak. A jobb fonathoz tartozhatott az az aranyozott bronzból készült, áttört, nagyméretű kéttagú csüngő alsó tagja, amely a jobb váll felett feküdt, a korong és a kis veretek között. A területen szórványként előkerült ennek a veretnek a pontos párja, elképzel-

[5] 50-60 éves férfi sírja. A 8. számú, 30-40 éves nő combja mellett szintén vastárgy maradványa volt, ami felszedésnél megsemmisült, de lehetett szintén kés.

[6] DIENES 1975, 87.; TETTAMANTI 1975, 110.

[7] Révész László meglátása szerint általános a síronkénti 1 hajkarika – RÉVÉSZ 1999, 269.; a nyíri Mezőség temetőinek leletanyaga alapján a gazdagabb temetőkben inkább párosával fordulnak elő, a szegényebbekben gyakoribb a magában álló példány – TÓTH 2014, 184.

[8] Az antropológiai elemzés alapján az egyetlen, amely férfi sírjából került elő.

[9] Révész László által C. típusúként meghatározott változat, melyeket Dél-magyarországi jellegzetességnek tart. RÉVÉSZ 1988, 149, 152, 155.

[10] A B. típusú változatoknál Révész László is felveti a fa, bőr, növényi bogyó vagy mag felhasználásának lehetőségét a csüngők esetében – RÉVÉSZ 1988, 146-147.

[11] RÉVÉSZ 1988, 152-153, 155.

[12] Mintázatuk a központból kiinduló, négyfelé ágazó levélcsokor szinte geometrikus motívummá leegyszerűsített változatához hasonló, annak tovább egyszerűsített változata, illetve a hasonlóan leegyszerűsített, középről induló hármas levélcsokor típusa

hető, hogy eredetileg a másik fonat szalagjához tartozott. Az egyik korong hátoldalán több rétegben összehajtott, vászonkötésű textilszalag részlete, elülső oldalán az S-sodratú varrócérna maradványa látható, s így a felerősítés módja is látszik: a két lyuk között többször (észlelhetően háromszor) átöltötték, majd a korong széle felé is többször megerősítették a varrást.[13]

Női fejdíszként azonosítható tárgyegyüttes egy sírban volt. A 28. sírban fekvő felnőtt nő koponyájának jobb oldalán, és hátul, a tarkórész fölött egy-egy széles csepp alakú, közepén kis ovális alakban áttört, öntött, aranyozott ezüst veret helyezkedett el. Szélükön finom rovátkolással kialakított stilizált gyöngykeretelés fut, a középső áttört rész körül kissé kiemelkedő keretet alakítottak ki, a két sáv közötti rész aranyozott.[14] A koponya két oldalán előkerült harmadik és negyedik díszítmény az ingnyakat díszítő kéttagú csüngő alsó tagokkal megegyező formájú veret volt: öntött, aranyozott ezüst, csepp alakú, tetején félkör alakú füllel ellátott veret, pereme kiemelkedő, egy bemélyedő sáv után egy szintén kiemelkedő, csepp alakú borda, újabb bemélyedő sáv, a közepén pedig ismét kiemelkedő csepp alak van.[15] A díszítőelemek elhelyezkedése alapján a fejet körben övező változatok közé sorolható, a veretek nem egyenletes távolságra helyezkedtek el egymástól, így amennyiben szimmetrikus felerősítést feltételezünk, akkor egy, a temetés során megoldott, vagy a későbbiekben a föld súlyától elmozdult, (az egyik áttört dísz hátoldalán megmaradt szerves darabka alapján) bőrből, vagy bőr és textil kombinációjából készült szalagot képzelhetünk el a legkönnyebben. Horváth Ciprián elemzése szerint a koponyát körülölelő fejdísz viselete a fiatalabb leányokhoz köthető inkább,[16] ám csak díszítő szerepük volt, nem bírtak pártaként jelképes tartalommal.[17] Selmeczi László nemcsak későközépkori illetve újkori funkciójuk (családi állapot, szüzesség jelzése) szerint tagadja a párták használatát a honfoglalás korban, de a vereteknek csak süvegdíszítő használatát tartja elképzelhetőnek.[18]

Az 5. sírban előkerült ékszeregyüttest két szerepben szokták meghatározni: *nyaklánc*ként illetve fejfedőre varrt díszítményként. Az itt fekvő, 25-30 év közötti nő koponyája alatt ezüstlánc töredékei, és ezüst lemezből készült, csepp alakú csüngők feküdtek. (4. kép) A láncszemek ovális alakra hajlított huzalból készültek, ezeket kettéhajtva, majd kétfelől összenyomva összeforrasztották, egymáshoz képest 90˚ eltéréssel, így mind a négy oldalról csepp alakú szemeket kaptak. A csüngők szintén csepp alapformája egyforma, méretük és díszítésük kissé eltérő, közülük kettőnek az előoldalán textil-, illetve egyéb szerves (talán bőr) maradványok voltak.[19] Az ékszer viseleti módja kérdéses, mivel akár nyakláncként, akár fej- vagy hajfonatdíszként is hordhatta az elhunyt.[20] Esetünkben kevésbé valószínű, de a fejdíszként való viseletre utalhat az, hogy négy csüngő került elő, mivel a nyakláncokat egy vagy három darabbal díszítették.[21] A biztosabb lehetőséget, hogy nyaklánc volt, alátámasztja, hogy a négy csüngő közül háromnál egyértelműen két láncszakasz csatlakozott a fülhöz vagy furathoz,[22] és a negyediknél is lehetőséget ad a fülhöz kapcsolódó huzalkarika a meglévőn kívül még egy láncindításra.[23] A csüngők szimmetrikus elhelyezéséhez lehetőséget ad a hetényi 300. sírban előkerült ékszer, ahol két különálló nyakláncra egy, illetve három díszítményt erősítettek.[24] A láncékszerek nyakláncként való használata a teljes 10. századra adatolható, s a 11. század elején is előfordul még.[25]

Nyakperec szintén egyetlen darab került elő. A 28. sírban háromfelé hajtott, kerek átmetszetű

[13] A szerves anyagok vizsgálatát Rácz-Szabó Katalin végezte, segítségét és megfigyeléseit ezúton is köszönöm.

[14] Legközelebb a Horváth Ciprián csoportosítása szerinti öntött veretek, 5. csoporthoz áll – HORVÁTH 2014, 270. Ugyanilyen típusú veretek ingnyakveret funkcióban voltak temetőnk 4. illetve 24. számú sírjaiban.

[15] Horváth Ciprián, öntött veretek, 7 csoport – HORVÁTH 2014, 270.

[16] Esetünkben 20-30 év közötti nő viseletéhez tartozott

[17] HORVÁTH 2014, 278.

[18] SELMECZI 2006, 56-57.

[19] Hogy a szerves maradvány legalább az egyik csüngőn az elülső oldalon volt, az alatta szerencsésen előbukkanó aranyozás mutatta. A textilmaradvány növényi eredetű (valószínűleg len), durva vászonkötésű volt, a koponya és az ékszer között helyezkedett el. A szintén a fej alatt előkerült kerek veretek és kéttagú csüngők alapján gondolhatunk az ingre, de durvasága miatt kendőre vagy egyéb fejfedőre is.

[20] HORVÁTH 2004, 462-464.

[21] HORVÁTH 2014, 292. Az egyik csüngőhöz kapcsolódó láncban fonalmaradvány volt (4 Z-sodratú cérnából álló S-sodratú változat), de közvetlenül a csüngő tövében, így felvarrás helyett inkább az elszakadt lánc gyors megjavítására gondolnék.

[22] Kovács László a levél alakú csüngők osztályozásánál a fül helyett furattal rendelkező példányoknál úgy vélte, hogy a ruhára vagy a fejdísz szalagjára lehettek felvarrva. A négy itt előkerült csüngő közül egy ezek közé illeszkedik, s bár ez is biztosan láncra volt erősítve, de mivel a felső részén egymás mellett két helyen, valamint alul, a csúcsánál is átlyukasztották, valószínűsíthető, hogy eredetileg ez is ruhadíszként funkcionált. – KOVÁCS 1993, 53.

[23] A Horváth Ciprián által egyetlen, biztosan fejdíszként elfogadott Békés-Hidas-háti példánynál a csüngők egyértelműen egy-egy lánc végéhez csatlakoztak – HORVÁTH 2004, 464, 3. kép 3-5.; HORVÁTH 2014, 292-293.

[24] TOČIK 1968, Taf. XIX.

[25] HORVÁTH 2004, 463.

bronz huzalból készített, hurkos-kampós végződésű sodrott példány volt, mely viseleti helyzetben, a csigolyák körül illetve a kulcscsontokon, de záródásával a mellkas felőli oldalon feküdt.[26]

Gyöngyök három sírból, valamint szórványként ismertek a temetőből. Két sírban – 1. és 6. sír – leánygyermek, a harmadikban (5. sír) felnőtt nő feküdt.

A két gyermek esetében biztosra vehető, hogy nyakláncnak felfűzve viselték ezeket (a gerincoszlop legfelső részén, illetve egy csomóban, a jobb vállon feküdtek), a felnőtt nőnél felmerülhet az is, hogy a ruha szegélyét díszítették velük – a lapockacsonton és a koponya alatt, a kéttagú csüngők mellett kerültek elő.

Legnagyobb mennyiségben a *lapított gömb alakú* gyöngyök fordultak elő, sajnos erősen romlott állapotuk miatt eredeti színük nem állapítható meg. Kerek átmetszetű *rúdgyöngy két- illetve háromtagú változata* is előfordult, mind ugyanabból a sírból, és mind a kék színű változatok közé tartozik. *Hengeres gyöngyök*, oldalukon spirálisan bemélyedő mintával két sírban voltak, leromlott állapotuk miatt sem az alapszínük, sem a minta színe nem állapítható meg. Szórványként került elő egy lapított gömb alakú, hurokfolyatott díszítésű *virágszemes gyöngy*: gömbölyű, kissé lapított oldalú, alapszíne sötétbarna, rajta két, hullámvonalban futó, egymást keresztező, fehér színű csorgatott vonal, az általuk közrefogott részen három piros közepű, erősen kopott, valószínűleg fehér szirmú, kissé stilizált virágminta látható. Hasonló, de nagyobb és díszesebb változat volt az egyik gyermek nyakláncában, alapszíne ennek is sötétbarna, rajta két, hullámvonalban futó, egymást keresztező, fehér csorgatott vonal, az általuk közrefogott részen három zöld közepű, piros-fehér szirmokat váltakoztató, kissé stilizált virágminta látható. Ez utóbbi sírban, az üvegpaszta gyöngy mellett három *kauricsiga*, és egy *szívkagyló* is a nyakláncra volt fűzve. Bár gyöngyök általában véve is elsősorban nők és leánygyermekek sírjából kerülnek elő, ez a kauricsigák esetében kizárólagosnak tekinthető, s a szakirodalom Kovács László elemzése alapján a termékenység érdekében vagy szemmel verés ellen védő amulettként tartja számon ezeket.[27] A szívkagyló nyakláncra fűzve vagy hajfonatdísz részeként, általában kauricsigákkal együtt szintén nem egyedi darab, gyöngyházkagyló, szívkagyló önmagában, esetleg formára faragva és csiszolva előfordul a korszak leletanyagában.[28]

Karperecek 11 sírban fordultak elő. Hat esetben párban voltak, öt sírban egyetlen darab került elő – ezek (egy elbolygatott példány kivételével)[29] mind a jobb alkaron, vagy közvetlenül a könyök alatt helyezkedtek el. Legnagyobb mennyiségben, 5 sírban egyszerű, *nyitott, elhegyesedő végű* bronz huzalkarperecek voltak,[30] egyetlen darabként vagy párban hordva, egy esetben más típussal párosítva. Négy esetben felnőttek, egyben pedig leánygyermek mellett kerültek elő. A típus vasból készült változata szintén gyermek (vsz. Infans I.) sírjából származik, mint egyetlen vele temetett tárgy.[31]

Hurkos-kampós záródású, sodrott, háromfelé hajtott huzalból készített bronz karperec egy felnőtt nő mellett volt,[32] az ékszer a roncsolt bal medencelapát felső részén feküdt, helyzete alapján a medencébe hajtott jobb alkar alsó részén lehetett eredetileg.

Négy szálból készült, *fonott hatású*, szintén hurkos-kampós végződésű karperecpár került elő a 27. sírból. Kovács László, az elkalapált végű, kettősen csavart huzalgyűrűkkel kapcsolatban végzett elemzése alapján ez az ékszer is úgy készült, hogy két, előre már megsodrott drótot egymással összecsavartak, s így fonottnak látszó felület jött létre.[33] A pár egyik darabjánál egyszerű hurkot képeztek ki, és a fölösleges drótvégeket a kampó illetve a hurok indításánál felcsavarták, a másiknál a drótpárt az előzetes sodrás előtt finoman összecsavarták középen, így a hurokrész dupla drótszálú, csavart mintájú lett.[34] Az ékszereket belül, a kar felőli oldalon ellapították, s így háromszög átmetszetűvé alakították.

Lemezes karperec három sírban volt, kettőben önállóan, a harmadikban egy elhegyesedő végű huzalkarperec párjaként használták. Két típusa

[26] Ez a tárgytípus a 10. század közepétől, középső harmadától terjed el nagyobb számban. – KOVÁCS 1986, 101.; ISTVÁNOVITS 2003, 291.

[27] KOVÁCS 1999, 67-68, 74.

[28] NEPPER 2002, 318, 332.; TÓTH 2014, 195.

[29] Elhelyezkedése alapján valószínűleg ez is a jobb csuklóról csúszhatott le.

[30] Igen általános, és hosszú időn keresztül használt ékszertípus a korszakban – LANGÓ 2000, 38-40., 49-50., kutatástörténeti összefoglalással

[31] Szintén Infans I korú gyermek sírjából került elő Ibrány-Esbóhalmon egy hasonló, kör átmetszetű, töredékes vas karperec, melyet az ásató a temetőbeli helyzete alapján a 10. század végére keltezett – ISTVÁNOVITS 2003, 90., 312., 77. t.

[32] Ez a típus a 10. század második felében válik általánossá, és a századforduló után is használatban marad még – SZABÓ J. Gy. 1978/79, 112., 97. j.; LANGÓ 2000, 45, 49.

[33] KOVÁCS 2015, 203., 96. kép

[34] E második formához a legközelebbi párhuzam földrajzi értelemben az M0 autópálya soroksári nyomvonalán került elő 2008-ban, ezt az ásatók a 10. század végére-11. század elejére keltezték – BENCZE-SZIGETI 2009-2010, 3. kép 5.

fordult elő: *pödrött végű pántkarperec* egy leánygyermek és egy felnőtt nő sírjában, mindkettőben egyetlen karperecként, a jobb karon viselve. A 7. sírban nyugvó kislány ékszere bronz lemezből készült, mindkét végén kifelé pödrött, díszítetlen darab volt. Révész László meglátása szerint gyakori kísérőlelete ez a típus a hajfonatkorongoknak,[35] ezek számát szaporítja az itteni példány is, s használatukat a 920-960/70 közötti időszakra teszi.[36] A 16. sírban fekvő nő karján lévő karperec szintén díszítetlen bronz lemezből készült, egyik vége egyenes, sarkai kissé lekerekítve, másik végét finoman kifelé pödörték. A kutatás általánosságban úgy tartja, hogy ez az ékszertípus a köznépi temetőkre jellemző, Mesterházy Károly legutóbbi összefoglalójában viselőjükkel kapcsolatban megjegyezte, hogy ha köznépi temetőkben feküdtek is, nem a szegény tagjai voltak a közösségnek,[37] s használatuk a 11. századra már nem jellemző.[38] A Csúcshegy-Harsánylejtőn előkerült két példány közül az egyik egy ugyan főként bronzból készült (néhány esetben aranyozott) ruhadíszekkel és ékszerekkel, de gazdagon ellátott gyermekhez, míg a másik egy viszonylag szegényes ruhában eltemetett felnőtthöz tartozott, tehát biztosan a szegényebb közösség vezetőihez kapcsolni nem lehet ezeket a karpereceket.

Ezüstözött bronzból készült, *kikerekedő végű pántkarperec* volt a 12. sírban, egy elkeskenyedő, nyitott végű huzalkarperec párjaként. Formája a szakonyi[39] karperechez van a legközelebb, szélei tompaszögben zárulnak, de a gávai[40] karperechez hasonlóan végein gerincelt. Anyaga az átlagosnál vastagabb, 2 mm-es, külső oldala ívelt, enyhén homorú, belül egyenes, széleit vékonyabbra verték. Ezt a típust a kutatás általánosan a középréteghez tartozó temetőkhöz, vagy a köznépiek gazdagabb leleteket szolgáltató temetkezéseihez köti.[41] Bár nem ezüstből készült, gazdagabb temetkezésből származik, aranyozott ezüst ingnyakveretekkel, kéttagú csüngők felső tagjával illetve rozettákkal díszített ruhában eltemetett nőhöz tartozott. Használata a 960/970-es évekig jellemző,[42] a 10-11. század fordulója körül már csak bronzból készült változatai vannak jelen.[43]

Karlánc egyetlen sírban volt, az 5. számú, gazdagon díszített ruhájú, négy cseppalakú csüngővel díszített láncot viselő felnőtt nő mindkét alkarján egy-egy ezüst lánc maradványai kerültek elő. Ez a típus ritkaságnak számít a honfoglaló leletanyagban, de az előkerült darabok jellemzően gazdagabb temetkezésekből származnak, használatuk a 10. század első két harmadában jellemző.[44]

Gyűrűk egy szórvány példány mellett öt sírból kerültek elő, temetkezésenként egy-egy darab, mindegyik bronzból készült. Négy sírban felnőtt, egyben gyermek feküdt, s egy másik gyermeksírban volt egy gömbszelet alakú üvegpaszta betét, ami esetleg eredetileg gyűrűhöz tartozhatott. Két esetben maradt eredeti helyzetben a gyűrű, ezeknél a jobb kéz egyik ujján viselték, s egyben az elmozdulással együtt is valószínűsíthető, hogy a jobb kézről csúszott el.

A 27. sírban szórványként vastag, kissé szabálytalan ovális átmetszetű, egymásra hajtott végű *huzalgyűrű* volt. Egyik vége hegyesedő, másik vége egyenesre levágott. Az egyszerű, huzalból hajlított gyűrű az egyik legáltalánosabb forma, elhegyesedő változata már inkább a 11. század elejétől jelentkezik.[45]

Három sírban fordult elő egymásra hajtott végű *pántgyűrű*. Kettő öntött, háromszög átmetszetű változat, egy pedig egyszerű, vékony lemezből lett kivágva, sokszögűre hajtott, díszítetlen darab. Ez a típus pontosan nem keltezhető, mind anyaguk, mind formájuk általánosan a 10. századra jellemző.[46]

Szép darab a szórványként előkerült *fejesgyűrű*. Kissé szabálytalan, kerek karikarésze két részből áll, a belső lemezből hajlított, erre forrasztották rá az öt vékony drótból álló díszítést, melyből a három középső finoman rovátkolt. A fejrész üveg- vagy kőberakás helyett egy ívelt oldalú kúp, rajta egy kissé lapított testű gömböcske. A kúp alján, és a felső gömb csatlakozásánál egy-egy, a karikaészen látható rovátkolt dróttal megegyező díszítés fut körbe. A gyűrűfej két oldalán, a karikára három kis gömböcskéből álló díszítést forrasztottak, az egyik oldalról ez elveszett. A bizánci-balkáni kultúrkörhöz tartozó gyűrűk előkelők, és a módos középréteg által használt arany, illetve ezüst változatai már korán megjelentek,[47] a köznéphez kapcsol-

[35] RÉVÉSZ 1996, 92.
[36] i.m. 94.
[37] MESTERHÁZY 2018, 195.
[38] i.m. 197.
[39] RÉVÉSZ 2006, Abb. 11.6; MESTERHÁZY 2018, II. t. 8.
[40] ISTVÁNOVITS 2003, 44. t. 28/6; MESTERHÁZY 2018, II. t. 3.
[41] RÉVÉSZ 1996, 90.; HORVÁTH 2014. 255.
[42] KOVÁCS 1986a, 167.
[43] MESTERHÁZY 2018, 191.
[44] HORVÁTH 2000, 462.
[45] SZŐKE-VÁNDOR 1987, 75.
[46] SZŐKE-VÁNDOR 1987, 68.; ISTVÁNOVITS 2003, 303-306.; HORVÁTH 2014, 260.
[47] Mesterházy Károly ezeket 9. századi megjelenéssel a 10. századra keltezte – MESTERHÁZY 1991, 160., míg Bakay Kornél a 11. század végéig kitolta az ezüstből készültek használatát – BAKAY 1978, 160.

ható bronz darabokat Mesterházy Károly a 11. századra datálta.[48]

A temető legszebb gyűrűje a 30. sírból, bolygatott helyzetben került elő, a medence fölött, magasabb szinten, a sírföldből. Az öntött bronz, *kiszélesedő fejű gyűrű* ovális fején a tárgy formáját követő keretben balra néző, oldalról ábrázolt madár látható, csőréből vékony, ívelt vonal (ág vagy inda) lóg lefelé.[49] Teste gömbölyded, háta tetején csukott szárny, vége lefelé ível, a farok részhez csatlakozva. A szárnyon, a válltól indulva két függőleges sor pötty, majd két vonal között egy harmadik pontsor húzódik, az alsó részén két, a külső ívet követő vonal rajzolódik, a tollakat imitálva. A testet három, a test teljes vonalán végig húzódó, kissé ívelt pontsor díszíti, a nyakon két pötty van, a szemet szintén egy pont jelzi. Lábai egy-egy vésett vonallal jelezve, az alattuk lévő vízszintes vonalka vagy a talajt, vagy az ujjakat ábrázolja. A karika a fej felé szélesedő, külső oldala domború, a fej mellett kétoldalt vésett dísz, stilizált szár és levélmotívumok, valamint vonalkeresztezésekből kialakított csillagdísz, kétoldalt mellettük felül egy-egy V-alak látható. Az ábrázolás párhuzama a Kárpát-medencéből csak két helyről ismert: Szentes-Szentlászló I. 85. sírból[50] és Tápé-Malajdok B 5. sírjából.[51] A típus legutolsó felgyűjtését és összefoglalását Langó Péter végezte el,[52] Kárpát-medencei megjelenésüket és elterjedésüket a 10. század középső harmadában határozta meg, divatjukat pedig a század második felére tette, szemben Keszi Tamás véleményével, aki a 10. század első két harmadára datálta használatukat.[53] A csúcshegyi gyűrűvel egy sírban előkerült két egyszerű, egymásra hajtott végű hajkarika a pontos keltezést nem segíti elő, de a temető egésze inkább a 10. század második fele – vége felé billenti a mérleget.

Ruhadíszek közül *ingnyakat díszítő veretek* különböző típusai 8 sírban fordultak elő, minden esetben felnőtt nők ruházatát díszítve, ezeken kívül néhány, szórványként egy csomóban előkerült veret egy elpusztult sír helyét jelölheti.

A legszebb összeállítás a 19. sírból került elő. A 34 tagú együttes 15 db öntött bronz, kerek ingnyakveretből,[54] 17 db öntött bronz kéttagú csüngőből,[55] és 2 db öntött bronz, hosszúkás pajzs alakú kisszíjvégből[56] áll. Az ingnyakdíszek számos párhuzammal rendelkeznek, elterjedési térképüket Horváth Ciprián állította össze.[57] A veretek két sorban helyezkedtek el, a jobb válltól indulva a kulcscsonton ívelt felével kifelé egy kisszíjvég, majd a kerek veretek, nagyjából a szegycsont közepéig, onnan felfelé húzódva a bal kulcscsontig, és a másik, ívelt felével szintén kifelé álló kisszíjvéggel, kissé lejjebb, mint a jobb oldalon. Alattuk közvetlenül, ugyanilyen ívben húzódtak a kéttagú csüngők. Mindkét vállnál, a kis szíjvégek mellett egy-egy tömör, öntött bronz kis fülesgomb is előkerült. A talajviszonyok szerencsés jellege miatt a vereteket nem önmagukban találtuk, hanem több esetben jól megfoghatóan, és megőrizhetően az a nagyjából 1,8 cm széles, kettéhajtott és összevarrt borjúbőr szalag is előkerült, amelyre a díszítményeket felvarrták.[58] A bőrszalagot a veretek számára középen 2-2 helyen kilyukasztották, a füleket átfűzték rajta, majd az egyiket felfelé, a másikat lefelé visszahajtották. A füleken belül S-sodratú, kétágú cérnát fűztek végig, majd a bőrszalagot kétfelől, alul és felül visszahajtották, és a hátoldalon középen összevarrták. A bőrszalagon belül valamilyen egyéb, összehajtogatott/összetekert anyag is látható (bőr, vagy valamilyen más szerves anyag). Bár a mellkas közepe táján a veretek rendje kissé bolygatott volt, nem került elő olyan darab, ahol a két különböző verettípus egymás mellé lett volna varrva. (5. kép) Hasonló, de más típusú ingnyakdíszekből álló összeállítás került elő Budapest-Soroksár 7. sírjában, ahol mindkét díszítménysort egy-egy szíjvégpár zárta,[59] és Lagenschönbischl lelőhelyen is két, az itteniekkel megegyező kisszíjvég került elő a pontos párhuzamként mutatkozó kéttagú csüngők mellett.[60]

A 10. sírban az ingnyakat kétféle verettel díszítették: egy öntött bronz, kissé ovális alakú, erősen domborodó, virágot formázó, hátoldalán két kis

[48] MESTERHÁZY i.m.

[49] Keszi Tamás felosztása szerinti B típus – KESZI 1999, 133, 2. kép 3.

[50] SZÉLL 1941, 241, VII. B t. 1a, 1b

[51] SZÉLL 1943, 176, LVIII. t. 25. a-b

[52] LANGÓ 2016

[53] KESZI 1999, 139.

[54] Formája kissé szabálytalan kerek, lépcsőzetesen domborodik, két koncentrikus gyöngysorkeret díszíti, közepe erőteljesen kidudorodó, hátoldalára két fület forrasztottak a felerősítéshez

[55] A kerek veretekkel megegyező felső tag, alján ívelt, hátra visszahajlított fülecske van az alsó taghoz csatlakozásra, alsó tagja csepp alakú, két oldalán szív alakot formázó kettős gyöngysor fut, az általuk közrefogott ovális teret három függőleges, rövid gyöngysor tölti ki, tetején félkör alakú fülecske van a felső taghoz való csatlakozásra

[56] Alul ívelt, felül háromszög formában bevágott a végződése, hosszanti oldalán kétoldalról befelé ívelődő félkörök által kialakított ívelt oldalú, bemélyedő rombuszok díszítik, középvonalukban végighúzódó kiemelkedő bordával, hátoldalára két fülecskét forrasztottak a felerősítéshez

[57] HORVÁTH 2014, 105. kép

[58] A szerves maradványok konzerválását és vizsgálatát Harazin-Szabó Krisztina és Rácz-Szabó Katalin végezték.

[59] BENCZE-SZIGETI 2009-2010, 10-11. kép

[60] FRIESEINGER 1975, Taf. 23.; HORVÁTH 2014, 104. kép

fülecskével ellátott példány mellett 10 db aranyozott bronz, öntött kerek ingnyakveret volt, közepük kidudorodó, körülötte és pereme mentén egy-egy kiemelkedő bordával, a kettő közötti bemélyedő sávban aranyozással. Hátoldalukra szintén két kis fülecskét forrasztottak. A veretek szűk V-alakot formázva húzódtak a nyaktól a mellkas közepéig, kissé a jobboldal felé eltolódva, ahogy a koponya és a felsőtest is kissé jobbra fordult el.

A 28. sírban előkerült 4 db öntött, aranyozott ezüst, csepp alakú kéttagú csüngő alsó tag ívelten, kerek nyakkivágást mutatva jelentkezett, a nyakperecen belül helyezkedve el. A veretek pereme kiemelkedő, egy bemélyedő sáv után egy szintén kiemelkedő, csepp alakú borda, újabb bemélyedő sáv, a közepén pedig ismét kiemelkedő csepp alak van. A két bemélyedő sávban aranyozott. Tetején félkör alakú fül van a felső taghoz kapcsolódás számára, de felső tag nem került elő.

Az 5. sírban, a láncékszerhez hasonlóan az ingnyakveretek is elmozdulva, nagyobb részt a fej alatt voltak. A 9 darab aranyozott ezüst, kerek veret közül három a bal váll fölött, egy a bal lapocka alatt, öt pedig a koponya alatt feküdt, velük együtt két kéttagú csüngő (kerek felsőtag, csepp alakú alsó tag, szív formájú belső mintázattal és aranyozással – hasonló Budapest-Soroksár 7. sírjában volt[61]), és egy harmadik csüngő alsó tagja – ennek párhuzama Ikervár-Virág utca 50. sírjából,[62] Szob-Ipolypart 13. sírjából, [63] Törökkoppány-Temető utcából,[64] Vörs-Majori dűlő 79. sírjából[65] ismert. A vállnál lévő díszítmények elülső oldalára, éppúgy, mint a láncékszer két csüngőjére, textilmaradvány tapadt. Ez állati eredetű bolygatásnál, vagy a bomlás során történt elmozdulásnál nem fordulna elő, feltételezhetjük, hogy esetleg valamilyen anyagban egybe csavarva-csavarodva kerültek a fej és a felsőtest alá.

A 12. sírban a mellkas felső részén, ívelten, balra lefelé 10 darab öntött, aranyozott ezüst, kerek, enyhén domborodó ingnyakveret húzódott. Közepük kis kör alakban áttört, körülötte két, koncentrikus kis borda fut, szélükön kis rovátkolásokkal gyöngysorkeretet imitáltak, a bordák közti keskeny sávokat aranyozták. Hátoldalukon két ráforrasztott fülecske van a felerősítéshez. Ilyen forma volt Tiszabercel-Mezőgazdasági szakiskola 9. sírjában,[66] Tiszabezdéd-Harangláb dűlő 16. sírjában,[67] és Čakajovce (Csekej) 567. sírjában.[68] Ezeken a vereteken kívül, a hason keresztbe fektetett jobb alkar két oldalán, és a medencébe hajtott bal alkar alatt egy eltérő típusú veretekből álló készlet is előkerült. Ezek között aranyozott ezüst, öntött kéttagú csüngő felső tagjának töredékei, illetve szintén öntött, aranyozott ezüst, lapos ingnyakveretek voltak. Formájuk, díszítésük egyforma: enyhén domborodó vagy teljesen lapos, kerek veretek, középen kör alakban bemélyednek, ezen a részen aranyozottak. Hátul középen egy kis fülecskét forrasztottak fel a felerősítéshez. Ilyen formájú díszítmények több helyről ismertek, mind ruha-, mind lábbeliveretként.[69] Szerepük ebben a sírban nem állapítható meg, de az ing díszítményeinek sorába nem illenek bele.

A 4. és a 24. sírban megegyező formájú, széles csepp alakú, közepén kis csepp alakban áttört, öntött, aranyozott ezüst ingnyakveretek kerültek elő. Széleiken finom rovátkolással kialakított stilizált gyöngy keretelés fut, a középső áttört rész körül kissé kiemelkedő keretet alakítottak ki. A két sáv közötti részt aranyozták. Hátoldalukon 2-2, két, végén kis köralakban átlyukasztott, lemezből kivágott, téglalap alakú fülecske szolgált a felvarrásra. Legközelebbi párhuzamuk Sárrétudvari-Hízóföldek 248. sírjában található,[70] ez alapján a 10. század 2. harmadára keltezhetők. A 4. sírban előkerült öt darab bolygatott állapotban, három kisebb bronz lemezke társaságában a bal lapockára csúszva feküdt, így a viseleti mód rekonstruálására ezek nem alkalmasak.

Két ugyanilyen veret volt a 24. sír meglehetősen vegyesnek mondható készletében is, két egyszerű, szintén aranyozott ezüst, kéttagú csüngőhöz tartozó, kerek felső taggal, és egy nagyobb méretű, bronzból öntött, kerek felső tagú és csepp alakú alsó tagú, szélén gyöngysorkerettel díszített csüngővel együtt. Ez utóbbi szintén egyszerű mintázatú, hasonló darabok voltak szórványként a 10. század 2. felétől a 11. század 2. feléig keltezett Zimandu Nou (Zimándújfalu) - Földvárpusztán.[71] A kisebb veretek a gerincoszlop két oldalán helyezkedtek el, három a jobb és egy kissé távolabb, már a bordán, a baloldalon. A kettőscsüngő legalul, a csigolyán feküdt. A gerinc jobb oldalán, va-

[61] BENCZE-SZIGETI 2009-2010, 10-11. kép
[62] KISS 2000, 23. t. 50/1
[63] BAKAY 1978, XXIX. t. 18-19.
[64] BAKAY 1975, 77. kép
[65] HEGYI-KÖLTŐ 2017, 19. kép 3.
[66] ISTVÁNOVITS 2003, 175. t.
[67] i.m. 214. t.
[68] REJHOLCOVÁ 1995, Tab. XCII. 6-10.
[69] A teljesség igénye nélkül, ingnyakdíszként: Kőrösszegapáti-Pállapály, Sárrétudvari-Hízóföld – NEPPER 2002; Mohács-Téglagyár – KISS 1985; lábbeli veretként: Buj-Gyeptelek, Gávavencsellő – ISTVÁNOVITS 2003.
[70] NEPPER 2002, 325. t.
[71] GÁLL 2013, 300. t. 1-11.

lamint a kettőscsüngő környékén szerves anyag (valószínűleg bőr) maradványok mutatkoztak a csontokon. A díszítmények kissé szedett-vedett jellege megnehezíti a rekonstrukciót (nem tudható, hogy eredetileg is ilyen vegyes összeállításuk lehetett, vagy ha pótolták a tönkrement darabokat, melyek lehettek az eredetiek, és melyek a pótlások, és a bal oldalról hány veret hiányzik) de a vonaluk a V-kivágást valószínűsíti.

A 16. sírban egyetlen, öntött, aranyozott bronz kéttagú csüngő alsó tag volt, a bal lapocka mellett kívül, így, figyelembe véve a füles gombok helyzetét, biztosan nem eredeti helyzetben. A csepp alakú veret keskeny, sík keretén belül domborodik, középen egy szintén csepp alakú formában bemélyedő árkolás fut, ezen a részen aranyozták. Belül a középső cseppalak szintén erősen domborodó. Tetején szögletes, áttört fülecske van a felső tag csatlakozásához. Pontos párhuzama Bánov (Bánkeszi), 6. sír,[72] Bajaszentistván,[73] Budapest-Soroksár 7. sír[74] és Budapest-Rákospalota[75] lelőhelyekről ismert – ez utóbbi háromnál teljes kéttagú csüngőként.

Bolygatottan, egy kupacban, emberi maradványok nélkül került elő 7 db aranyozott ezüst kéttagú csüngő alsó tag a 11. és a 19. sír közötti részen. Az üresen talált területen, annak mérete alapján két sír is elférne, legalább egynek a létére utal a ruhavereteken kívül egy, szintén ezen a részen, de kissé északabbra előkerült szórvány koponya is. A kéttagú csüngő alsó tagoknak két típusa jelentkezett itt: egy darab csepp alakú veret, szélén bevésett, a formát követő vonallal keretelve, belül szív alakú bemélyedés, itt aranyozták, tetején szögletes fülecskével a felső taghoz való csatlakozáshoz. Hasonlók kerültek elő Tiszabercel-Mezőgazdasági szakiskola 13. sírjában (teljes kéttagú csüngőként),[76] Marcelová (Marcelháza) 1. sírban.[77] A másik változatból 5 darab volt: szintén csepp alakú veret, a formát követő keskeny kereten belül bemélyedő sáv, belül csepp alakú a középső rész is, a bemélyedő sávot aranyozták. Felső részén kerek fülecske van, a felső taghoz való csatlakozáshoz.

Ezeken kívül ismeretlen helyről egy öntött bronz, hosszúkás, pajzs alakú kisszíjvég került elő. Mérete és formája megegyezik a 19. sír ingnyakat díszítő szíjvég párjával, de mivel általános forma, biztosak nem lehetünk szerepében.

A felsőruházatot díszítő *préselt veretek* három sírban voltak.

A 12. sír két aranyozott ezüst rozettatöredéke bolygatott helyzetben volt, a viseleti módra információt nem adnak.

A 7. sírban két különböző típusú díszítmény volt: a gerinc két oldalán, kb. 5 cm távolságban egymástól, kissé rézsútosan préselt bronz rozetták húzódtak a könyök vonaláig (a középső, kör alakú dudor körül kidomborodó sáv fut rajtuk, majd kissé szögletes szemekből álló sűrű gyöngysorkeret, és a kissé szintén domború szegély húzódik, a gyöngysorkeret és a szegély között az előlap felől több helyen átlyukasztották a felvarráshoz). Feljebb, szélesebben véve, a két vállnál kerültek elő a másik típus darabjai (préselt, teljes felületen aranyozott, bronz rozetták, a középső, nagyobb kerek dudor körül keskeny, domborodó sáv fut, majd szirmok töredékei láthatók, sugárirányú rovátkolásokkal díszítve, szintén az előlap felől átfúrva). A díszítmények elrendezése alapján a ruha szárnyait széthúzták, a felső részén esetleg ki is hajtották, s a hajfonatot a díszekkel utána rendezték el.

Az 5. sírban szintén a gerincoszlop két oldalán, a mellkas felső harmadától a medence közepéig, fent kb. 5 cm, lent kb. 2 cm távolságra egymástól húzódtak a préselt bronz rozettás díszítmények (mintájukat a kerek középrész körül elhelyezkedő nyolc hosszúkás, csepp alakú szirom alkotja, a felvarráshoz a hátoldal felől átlyukasztották). A rozetták elhelyezkedése – megtámogatva a lentebb tárgyalt fülesgombok sírbeli helyzetével – itt is széthúzott ruhaszárnyakra utal. Hasonlóak, aranyozott ezüstből Aldebrő–Mocsáros lelőhelyen kerültek elő.[78]

Egy sírban, és két helyen szórványként kerültek elő átfúrt kisebb *bronz lemeztöredékek.* A 4. sírban fekvő gyermeknél a bal lapockán feküdt három darab, az ingnyakveretekkel együtt egy kupacban, viseletükre így pontos adatunk nincs, a rajtuk lévő lyukak a felvarrást valószínűsítik, de hogy ruhán vagy esetleg fejfedőn, fejdíszen voltak, nem lehet tudni.

Öntött, tömör vagy üreges *fülesgombok* 8 sírban fordultak elő,[79] egy esetben ezüstből, az összes többi bronzból készült. Darabszámuk síronként változó, egy és 12 között, a legtöbbjük egyszerű, díszítetlen, néhányon sugárirányú vésett rovátkolás látható. Gyermek sírjában egyetlen üreges füles félgomb volt, sajnos szórványként került elő, de a

[72] TOČIK 1968, Taf. I. 5-19.
[73] GALLINA-VARGA 2016, 2. t. 4-6.
[74] BENCZE–SZIGETI 2009-2010, 10-11. kép
[75] BÁLINT 1991, Taf. XXXIX. 5.
[76] ISTVÁNOVITS 2003, 176. t. 2-7.
[77] TOČIK 1968, Taf. XXIII. 9.
[78] RÉVÉSZ 2008, 3. t. 5-7., 8. t. 5-7.
[79] Egy-egy sírban vegyesen fordulnak elő, de a tömör változatból lényegesen több van.

rajta lévő kis lyukacska alapján lehetséges, hogy csörgő része volt, s nem a ruházathoz tartozott, hanem nyakba akasztva viselték. A többi esetben felnőttek mellett fordultak elő, többféle viseleti módot mutatva.

A 20. sírban lévő tömör fülesgomb bolygatott helyzetben, a koponya mellett, jobboldalt került elő. A 12. sírban mindhárom gomb (két tömör és egy üreges félgomb) szórványként volt, ahogy az inget díszítő ingnyakveretek egy csoportja is. A 17. sírban a gerincoszlop alsó harmadában, a csigolyák bal oldalán feküdt egy példány, eredeti helyzetben, és egy másik a bal kéz mellett kívül, elbolygatva, vagy szándékosan levágva és áthelyezve. A 10. sírban szintén egyetlen darab volt, a mellkas alsó részén feküdt, a gerinc jobb oldalán (bár az ingnyakdíszek elhelyezkedése alapján a ruházat kissé jobbra elcsúszott.

A 16. sírban fekvő felnőtt gerincoszlopának jobb oldalán a mellkas közepe táján egy, a gerinc alsó szakaszán egymás fölött két gomb volt, egy a szájpadláson került elő, a többi bolygatott helyzetben, elmozdult csigolyával együtt a mellkas jobb alsó részén, illetve a jobb alkar mellett. Az eredeti helyzetben lévő gombok zárt ruha viseletére utalnak.

Az 5. sírnál az eredeti helyzetben maradt gombok követik és tovább mutatják a préselt rozetták által kirajzolt, széthúzott ruhaszárnyak jobb oldalának ívét, s egyértelműen a test jobb oldalán húzódnak. [80]

A 19. sír eltérő használati módot mutat: az ingnyakveretek felső sora által kirajzolt ív két végén, a kisszívvégek mellett helyezkedett el egy-egy darab, valószínűleg itt nem a felsőruházathoz, hanem az alsó inghez tartozhattak a gombok. Hasonló helyzetben került elő Budapest-Soroksár 7. sírjában, csak ott egyetlen darab, a bal vállnál, füllel szintén a szívvég felé.[81]

Veretekkel díszített lábbeli egyetlen sírban, a 10. számúban volt. Díszítését egyszerű, bronz félgömbfejű szegecsekkel alakították ki: a lábfejnél a lábbeli körvonalát követve és a középvonalban helyezték el azokat. A bal lábról lehúzták, és a lábszár közepére fektették (mivel a lábfej csontjai nem mozdultak el, nem tekinthetjük rágcsáló által elbolygatottnak ezeket). A jobb lábfejnél részben eredeti helyükön maradtak, a középvonal és a lábbeli baloldali ívindítása feltételezhetően megmaradt, a többi része szétszórva került elő, a szétzilált lábfejcsontokkal együtt. A sírban összesen 69 db bronz szegecs került elő, az egyben megmaradt lábbeli részen pedig összesen 20 darab sorakozott a mintában, ezért valószínű, hogy kissé feljebb, a lábszár egy részén is díszített lehetett. A veretes csizmákkal legutóbb Varga Sándor foglalkozott, összefoglalta kutatástörténetüket, és rendet tett a korábbi gyűjtések pontatlan lelőhelylistáiban.[82] Révész László használatukat elsősorban a vezető és középréteg asszonyaihoz kötötte, a köznépi temetőben való ritka megjelenésüket pedig az adott közösséget vezető családok tagjaihoz.[83] A 10. sír nem számít kimondottan a leggazdagabbnak a temetőnkben, de aranyozott bronz ingnyakveretei és gömbsorcsüngős fülbevalója alapján a módosabbak közé tartozott. A lelettípus 10. század végénél későbbi megjelenésére eddig nincs példa.

Használati eszközök három sírban fordultak elő. A 3. sírban, a jobb combcsont alatt egyélű *vaskés* került elő, a nyéltüskéje a fok meghosszabbításában van. A 9. sírban[84] a bal medencelapát alatt volt egy kovácsoltvas *csipesz*. Szára kis hurokkal kettéhajtva, két vége trapéz alakban kiszélesedő, végeit kissé befelé hajlították. A 22. sírban, a jobb kar mellett, kívül elhegyesedő végű, *sodrott vashuzal* töredéke volt, funkciója ismeretlen. Mindhárom tárgy felnőtt mellett került elő, s mindhárom tárgy egyedüli melléklet volt a sírban.

ÖSSZEGZÉS

A temető a 44 feltárt temetkezésnél, ha nem is jelentősen, de mindenképpen nagyobb lehetett, erre utalnak az északi részen nagyon magasan fekvő, szétszántott vázak, egy magányos, szórvány koponya a sírok között, két sír közötti üres részen egy halomban előkerült ruhaveretek, és a csecsemősírok hiánya illetve a gyermekek aránytalanul kis száma. A biztosan megállapítható nemű felnőttek között a férfi-nő arány 13:20 volt. A férfiak esetében az elhalálozás a legnagyobb számban 40-60 éves kor között volt, a nőknél jóval többször fordult elő 20 és 40 év között, s a két nemnél egyfor-

[80] Férfiak és nők viselete közti különbséget ennél a temetőnél nem lehet érzékletesen felmutatni, mivel maradandó anyagból készült tárgyat szinte kizárólag nők és gyermekek sírjában találtunk, de az általam a korábbiakban vizsgált esetekben a nőknél a gerincoszlop baloldalán, férfiaknál pedig a jobboldalon húzódtak a gombok – TÓTH 2014, 206. Ez a rend ennél a temetőnél egyértelműen nem így mutatkozik, ha az összegombolt ruhánál elő is fordulhat az, hogy kissé átcsúszik a gerinc másik oldalára, a széthúzott ruhaszárnyak esetében ez már semmiképpen nem lehetőség.

[81] BENCZE–SZIGETI 2009-2010, 58.

[82] VARGA 2017

[83] RÉVÉSZ 1996, 103.

[84] Az antropológiai elemzés szerint valószínűleg férfi volt, kora csak nagyon tág keretek között meghatározható.

mán 1-1 esetben fordult elő 60-70 éves kort megélt egyén.

A 44 sírból 24-ben került elő leletanyag, ezek szinte kizárólag ékszerek illetve a ruházat díszítményei voltak. Díszes öltözék csak felnőtt nők illetve leánygyermekek esetében fordult elő, a férfiaknál egy kivétellel sem ékszer, sem fegyver, sem rangjelző tárgy nem került elő – ezek alapján a temető egy közrendű szabad közösség nyughelye lehetett, melynek néhány családja elég gazdag volt ahhoz, hogy asszonyainak nemesfémmel díszített ruházatot biztosítson, s ebben is temesse el őket. Az ékszerek, ruhadíszek, használati eszközök nagy része (sima, nyitott végű karikák, huzalkarperecek, gyöngyök, pántgyűrűk, fülesgombok, kés, stb.) pontosabban nem keltezhető, a teljes 10. századra jellemző, használata helyenként a 11. században is folytatódik. A pontosabb keltezéssel rendelkező tárgyak legkorábban a 10. század 2. harmadára, de inkább a második felére tehetők, kizárólag a század első felére jellemző leletek nem kerültek elő. A leletanyag alapján a temetőt a 10. század második felében alapították, s legkésőbb a 11. század elején felhagyhatták. Betelepülési rendje épp a tárgyak általános jellege miatt nem állapítható meg, a biztosabban korainak tekinthető sírok, és a leggazdagabb temetkezések a középső sávban, a nyugati oldalon sorakoznak.

IRODALOM

BAKAY 1975 — BAKAY Kornél: A Somogy megyei múzeumi szervezet tevékenysége 1974. január 1-től 1975. december 31-ig. SMK 2. (1975), p. 295-310.

BAKAY 1978 — BAKAY Kornél: Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén. StCom 6. (1978)

BÁLINT 1991 — BÁLINT, Csanád: Südungarn im 10. Jahrhundert. Budapest, 1991.

BENCZE–SZIGETI 2009-2010 — BENCZE Zoltán - SZIGETI Judit: Honfoglalás kori temető Soroksár határában. *BudRég* 42–43. (2009-2010), p. 53-79.

DIENES 1975 — DIENES István: A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik. In: Urali népek : Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai. (Szerk.) Hajdú P. Budapest, 1975., p. 77–108.

FRIESINGER 1975 — FRIESINGER, Herwig: Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich I. MPK 15-16. (1971-1974), p. 1975.

GALLINA–VARGA 2016 — GALLINA Zsolt - VARGA Sándor: A Duna-Tisza közének honfoglalás és kora Árpád-kori temetői, sír- és kincsleletei I. A kalocsai sárköz a 10-11. században. Szeged-Budapest, 2016.

GARÁDY 1936 — GARÁDY Sándor: Az Óbuda-csúcshegyi dűlőben a 20.841/2. hrsz. telken kiásott két honfoglalás kori sír. TBM 4. (1936), p. 30-33.

GÁLL 2013 — GÁLL Erwin: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10-11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei. Szeged, 2013.

HEGYI–KÖLTŐ 2017 — HEGYI Borbála - KÖLTŐ László: Vörs-Majori dűlő 10-11. századi temetője. In: Hadak útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája (Esztergom 2014. november 4-6.) (Szerk.) Balogh Csilla, Major Balázs. Budapest-Esztergom, 2017., p. 597-626. (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 3. 2.)

HORVÁTH 2004 — HORVÁTH Ciprián: Láncékszerek a honfoglalás kori leletanyagban. MFMÉ StudArch 10. (2004), p. 459–482.

HORVÁTH 2014 — HORVÁTH Ciprián: Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei. Szeged, 2014.

ISTVÁNOVITS 2003 — ISTVÁNOVITS Eszter: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori leletanyaga. Nyíregyháza, 2003.

KESZI 1999 — KESZI Tamás: 10. századi zárt lemezgyűrűk10. századi zárt lemezgyűrűk pajzs alakúan kiszélesedő fejjel, pentagramma és madár ábrázolással. = Geschlossene Plattenringe aus X. Jahhundert mit Schildförmig ausgebreitetem Kopf, mit Darstellung von Pentagramma und Vogel. In: A népvándorláskor fiatal kutatóinak 8. találkozójának előadásai. (Veszprém, 1997. november 28-30.) (Szerk.) Perémi Ágota, Veszprém, 1999., p. 133–148.

KISS 1985 — KISS Attila: Baranya megye X-XI. századi sírleletei. Budapest, 1985.

KISS 2000 — KISS Gábor: Vas megye 10-12. századi sír- és kincsleletei. Szombathely, 2000.

KOVÁCS 1986 — KOVÁCS László: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán II. A homokbányai temetőrészlet. ComArchHung (1986), p. 93–120.

KOVÁCS 1986a — KOVÁCS László: A magyar honfoglalás kori pénzleletek keltező értékéről. HOMÉ 25-26. (1986), p. 161-175.

KOVÁCS 1993 — KOVÁCS László: A Móra Ferenc Múzeum néhány régi, honfoglalás kori leletanyagáról: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé, (Csóka). MFMÉ 1. (1991–1992) [1993]., p. 37–74.

KOVÁCS 1999 — KOVÁCS László: Volt-e a honfoglaló magyaroknak kauricsigapénzük? Századok 133. (1999), p. 63–84.

KOVÁCS 2015 — KOVÁCS László: A Taktaköz 10-11. századi sír- és szórványleletei, valamint a Tiszalúc-sarkadi 11. századi temető. Szeged-Budapest, 2015.

LANGÓ 2000	LANGÓ Péter: Megjegyzések a Kárpát-medence X–XI. századi huzalkarpereceinek és sodrott karpereceinek viseletéhez és használati idejéhez. JAMÉ 42. (2000), p. 33–57.
LANGÓ 2016	LANGÓ Péter: „Salamon gyűrűi" Pajzs alakú, kiszélesedő, díszített fejű pántgyűrűk a X. századi Kárpát-medencei emlékanyagban. In: Beatus Homo Qui Invenit Sapientiam : Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára. (Szerk.) Csécs Teréz, Takács Miklós. Győr, 2016., p. 387-408.
MESTERHÁZY 1991	MESTERHÁZY Károly: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben II. FolArch 42. (1991), p. 145–174.
MESTERHÁZY 2018	MESTERHÁZY Károly: Pántkarperecek a magyar honfoglalás korából. In: Két világ határán. Természet- és társadalomtudományi tanulmányok a 70 éves Költő László tiszteletére. (Szerk.) Varga Máté, Szentpéteri József. Kaposvár, 2018., p. 187-230.
NEPPER 2002	NEPPER Ibolya: Hajdú-Bihar megye 10-11. századi sírleletei. Budapest-Debrecen, 2002
REJHOLCOVÁ 1995	REJHOLCOVÁ, Maria: Pohrebisko v Čakajovciach (9.-12. storočie). Katalóg. Nitra, 1995.
RÉVÉSZ 1988	RÉVÉSZ László: Gömbsorcsüngős fülbevalók a Kárpát-medencében. HOMÉ 25–26. (1988), p. 141–159.
RÉVÉSZ 1996	RÉVÉSZ László: A karosi honfoglalás kori temetők. Miskolc, 1996.
RÉVÉSZ 1999	RÉVÉSZ László: Honfoglalás kori temető Tengőd-Hékútpusztán. HOMÉ 37. (1999), p. 267–299.
RÉVÉSZ 2006	RÉVÉSZ, László: Zur absoluten Datierung frühungarischer Gräber. Archäologische Datierung – naturwissenschaftliche Datierung. In: Daim, F; Lauermann, A (Hrgs.) Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich), Mainz, 2006., p. 189-210.
RÉVÉSZ 2008	RÉVÉSZ László: Heves megye 10-11. századi temetői. Budapest, 2008.
SELMECZI 2006	SELMECZI László: "...Istentül adattál édes szűz koronám" Adatok a párta történetéhez a Kárpát-medencében. Ethnografia 117. (2006), p. 17-64.
SZABÓ J. Gy. 1978/79	SZABÓ János Győző: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában IV. A sírok relatív és abszolút kronológiája. A temető jellege. EMÉ 16–17. (1978–1979), p. 45–136.
SZÉLL 1941	SZÉLL Márta: XI. századi temetők Szentes környékén. FolArch 3-4. (1941), p. 231-265.
SZÉLL 1943	SZÉLL Márta: Elpusztult falvak, X-Xlll. századbeli régészeti leletek Csongrád vármegye területén. Dolgozatok a m. kir. Horthy Miklós Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből 19. (1943), p. 176-182.
SZŐKE–VÁNDOR 1987	SZŐKE Béla Miklós-Vándor László: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. *FontArch Hung* Budapest, 1987.
TETTAMANTI 1975	TETTAMANTI Sarolta: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. StudCom 3. (1975), p. 79–123.
TOČIK 1968	TOČIK, Anton: Altmagyarische Gräberfelder in der Südslowakei. Archaeologica Slovaca III, Bratislava, 1968.
TÓTH 2014	TÓTH Anikó: A nyíri Mezőség a 10-11. században. Szeged, 2014.
VARGA 2017	VARGA Sándor: 10-11. századi temetők Röszke határából. Veretes csizmák elterjedése a Kárpát-medencében. in: Hadak útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája (Esztergom 2014. november 4-6.). Budapest-Esztergom 2017., p. 465-492. (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia, 3. 2.)

Cemetery in Harsánylejtő from the Hungarian Conquest period

Between November 2017 and April 2018, 44 graves of a cemetery from the Hungarian conquest period were unearthed on the Northern part of Óbuda during a two-part excavation. The orientation of the graves buried in irregular rows were mostly West-East, or its slight variant. The deceased were always laid on their back in a straight position with no occurrence of irregular positioning or traces of coffins. On one occasion the deceased was presumably wrapped in some cloth. As for burial rites, placing sharp object below the body, broken and displacing of clothing occurred.

Findings were recovered form 24 out of the 44 graves, almost exclusively jewellery or clothing ornaments. Ornate clothing occurred only in the case of female or girl burials, while in male ones no jewellery, weaponry or insignia were recovered. Based on this the cemetery have been used by a community of free commoners with a small percentage of families rich enough to provide clothing ornamented with jewellery to their female members and bury them in such.

The more exquisite pieces of jewellery were cast earrings with a pendant decorated with spherical row a silver chain with teardrop shaped pendants, chain armlets, pairs of tress disc and rings with engraved bird decoration. Among the other metal ornate clothing worthy of mention are a pair of footwear decorated with hemispheric rivets and an ensemble that ornamented the collar. Due to soil conditions, part of the leather string of the latter was also preserved, to which the pendants were fastened.

Most of the findings (undecorated, open-ended rings, bracelets made of wire, pearls, strap rings, plate rings, tabbed buttons, knife, etc.) cannot be dated precisely as they are featured during the whole 10th century and sometimes stay in use during the 11th. Those that can be dated with precision are from the middle or second half of the 10th century. No findings were recovered that are exclusive to the first half of the century. Based on the findings the cemetery have been established during the second half of the 10th century and was abandoned in the beginning of the 11th century.

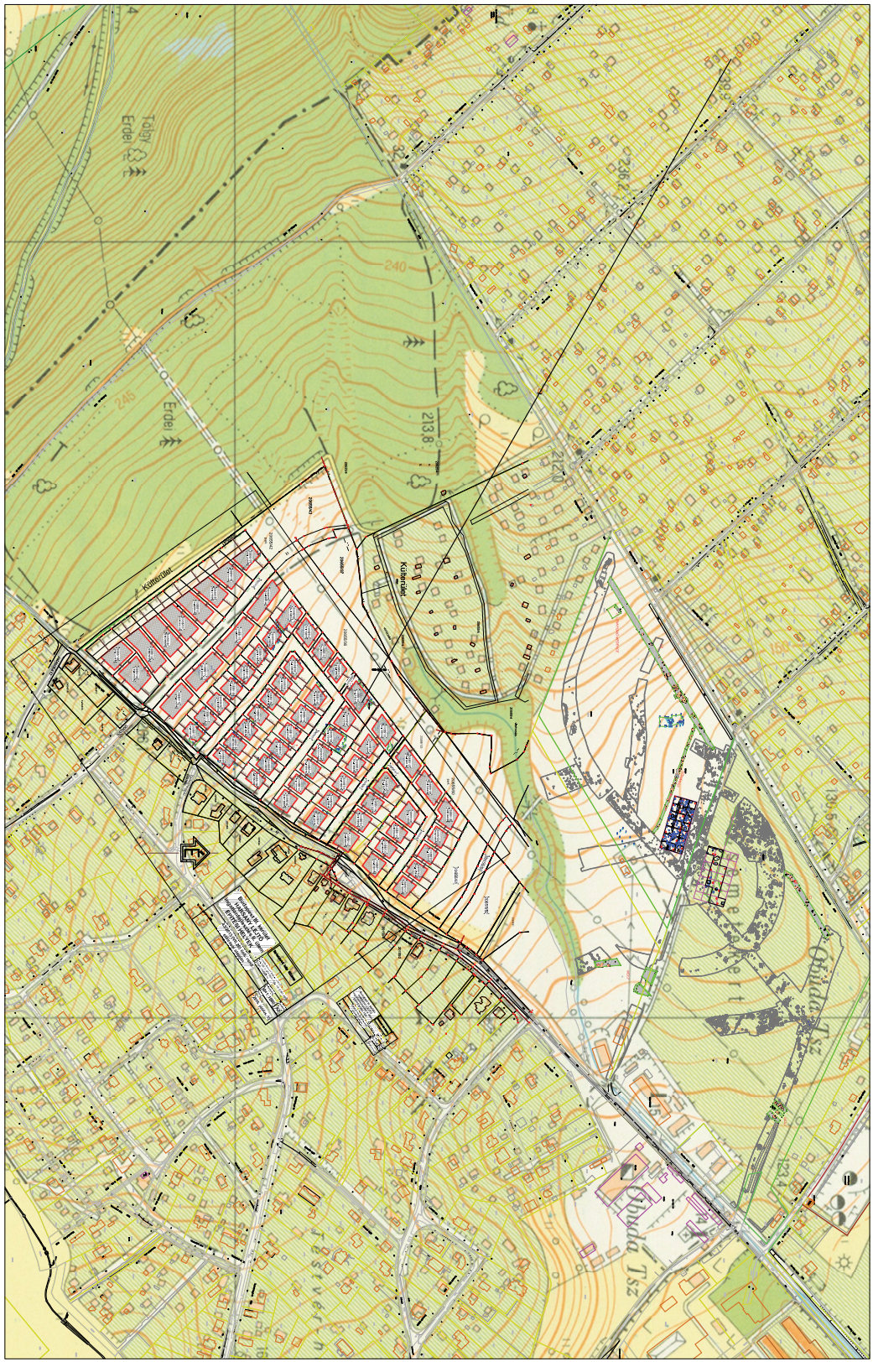
Tölgy
Erdei
Erdei
Kutfenülei
213,8
240
245
Kamrafal
Gyümölcsös
Gyümölcsös
Gyümölcsös

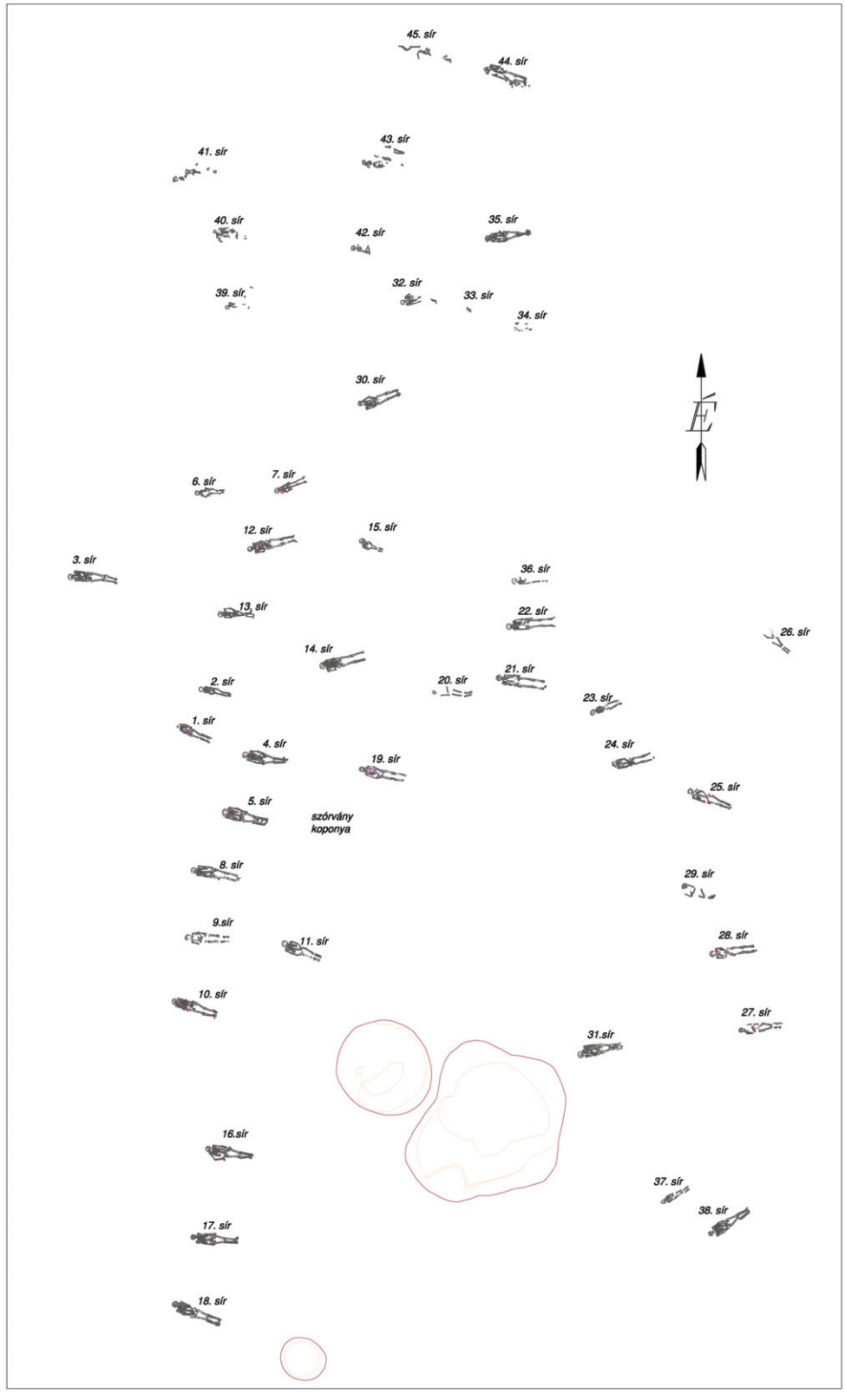

2. kép. A feltárt temető térképe (Kevevári Zsolt munkája)
Fig. 2.: Map of the cemetery (by Zsolt Kevevári)

3

4

3. kép. A lábszárra fektetett veretes lábbeli
Fig. 3. Footwear with ornate fittings laid on the legs

4. kép: Láncékszer a koponya alatt
Fig. 4. Chain jewellery under the skull

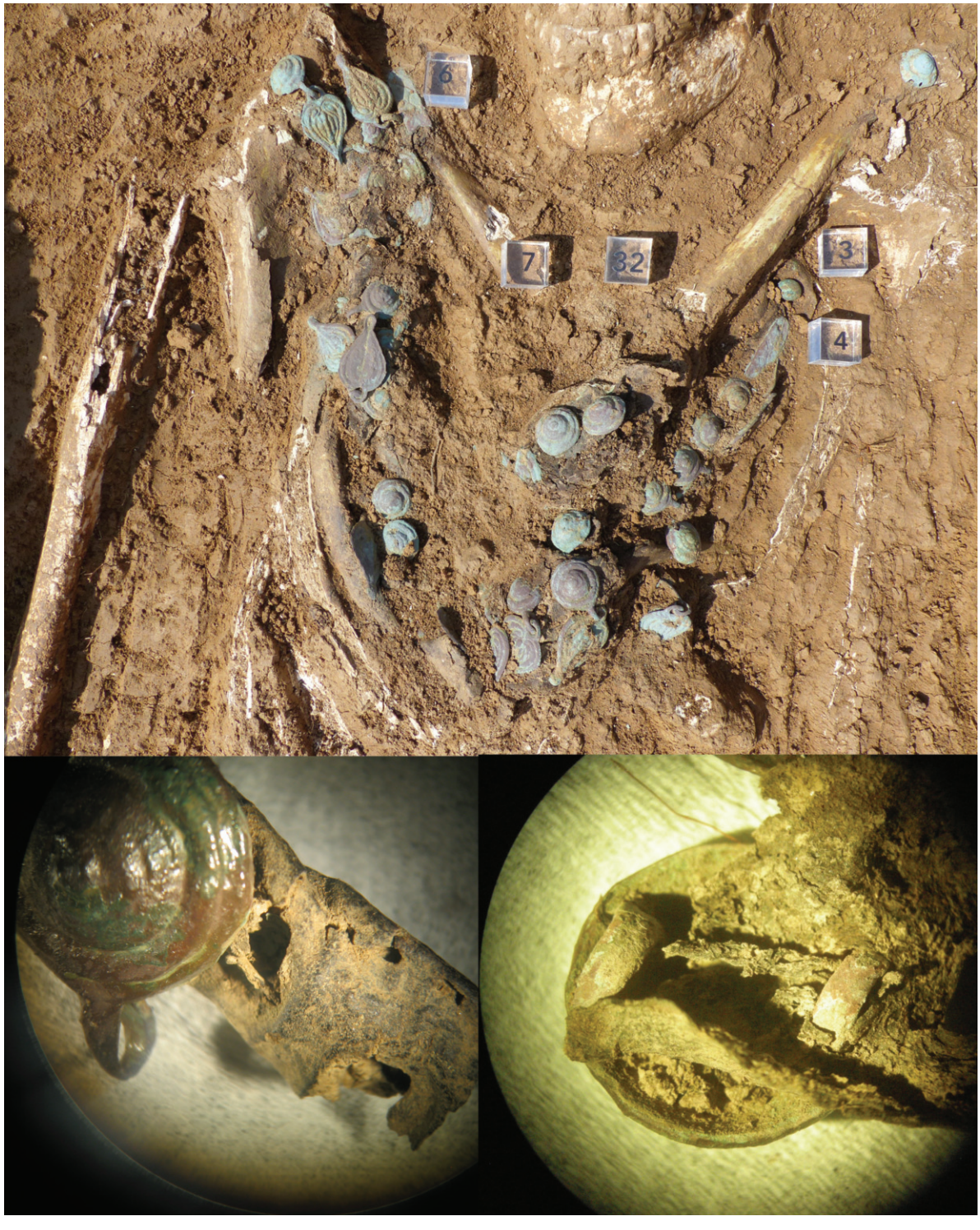

5. kép. Veretekkel díszített ing, a bőrszalag maradványaival (a mikroszkópos felvételeket Rácz-Szabó Katalin készítette)
Fig. 5. Shirt with ornate fittings, with remains of the leather string (microscopic images by Katalin Rácz-Szabó)

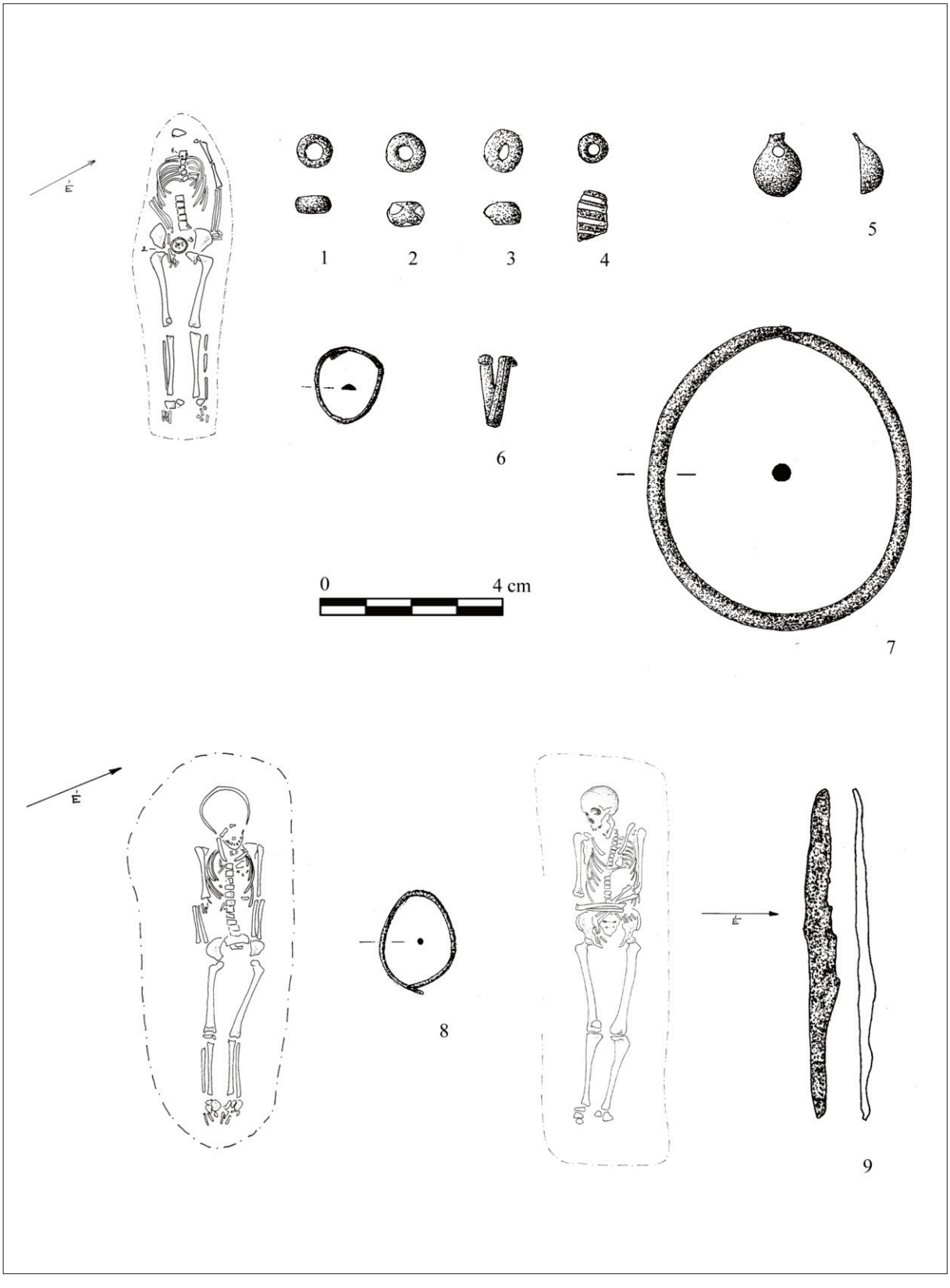

6. kép. 1-7: 1. sír; 8: 2. sír; 9: 3. sír
Fig. 6. 1-7: Grave no. 1; 8: Grave no. 2; 9: Grave no. 3

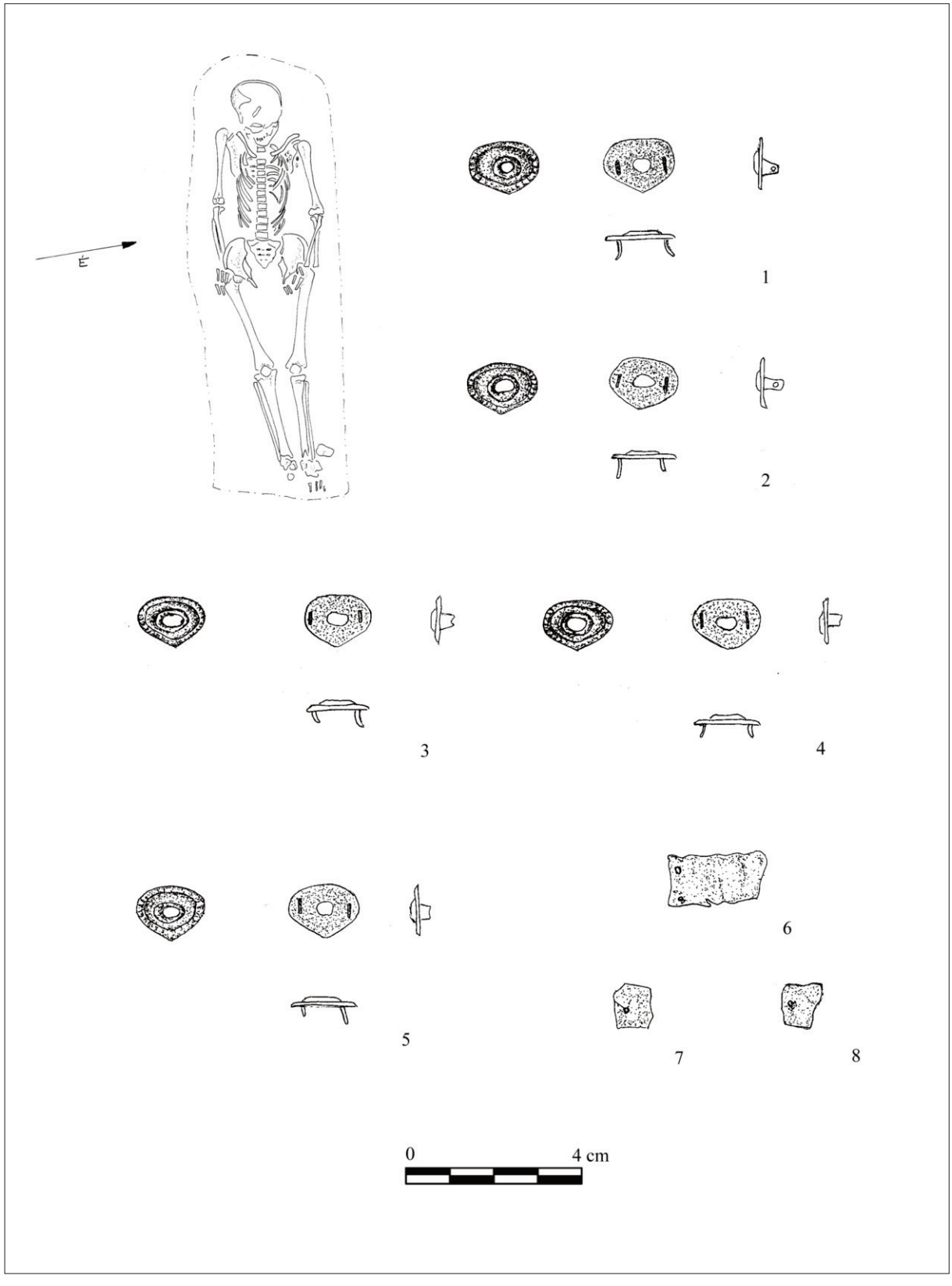

7. kép. 1-8: 4. sír
Fig. 7. 1-8: Grave no. 4

8. kép. 1-3: 5. sír
Fig. 8. 1-3: Grave no. 5

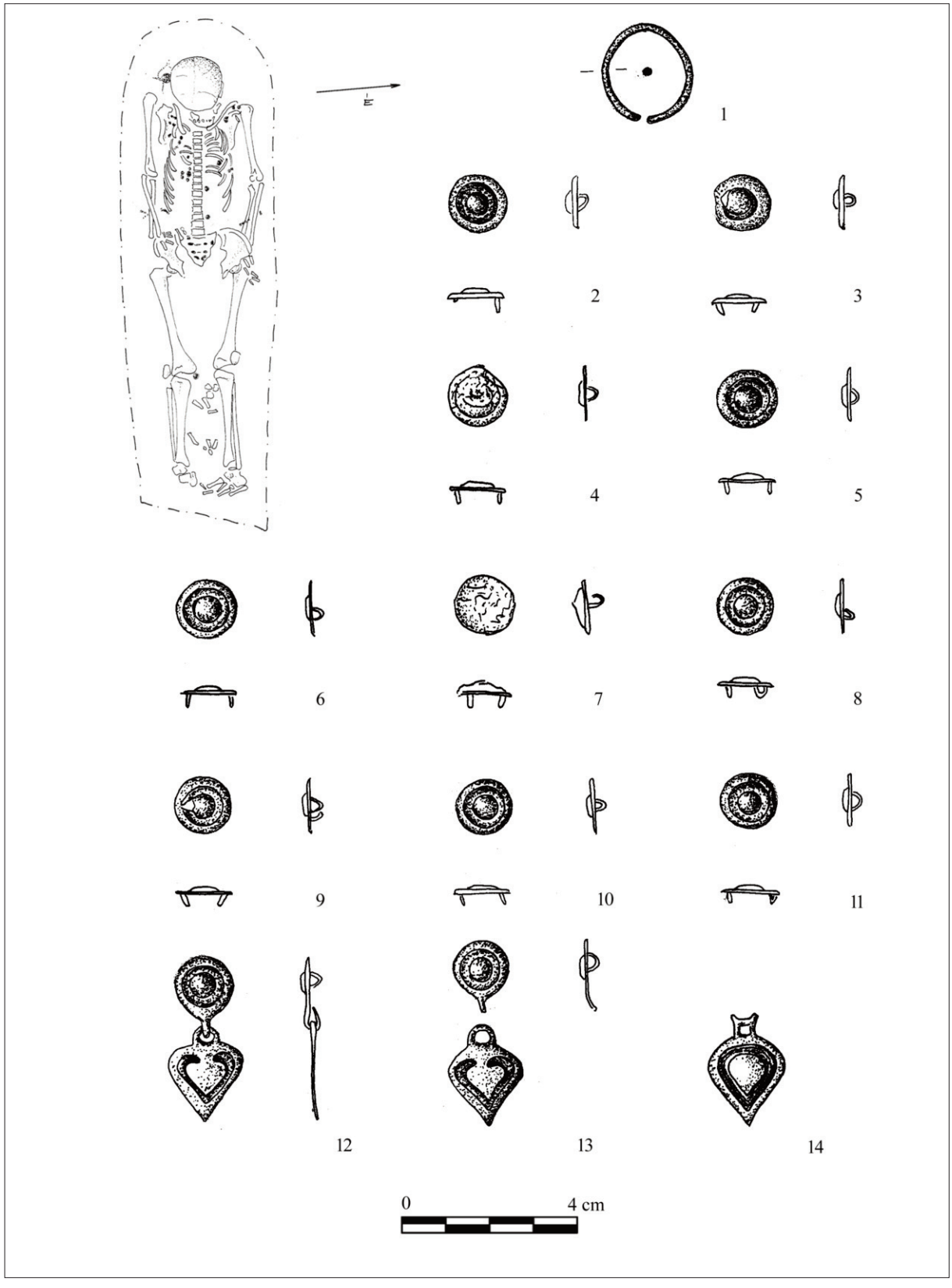

9. kép. 1-14: 5. sír
Fig. 9. 1-14: Grave no. 5.

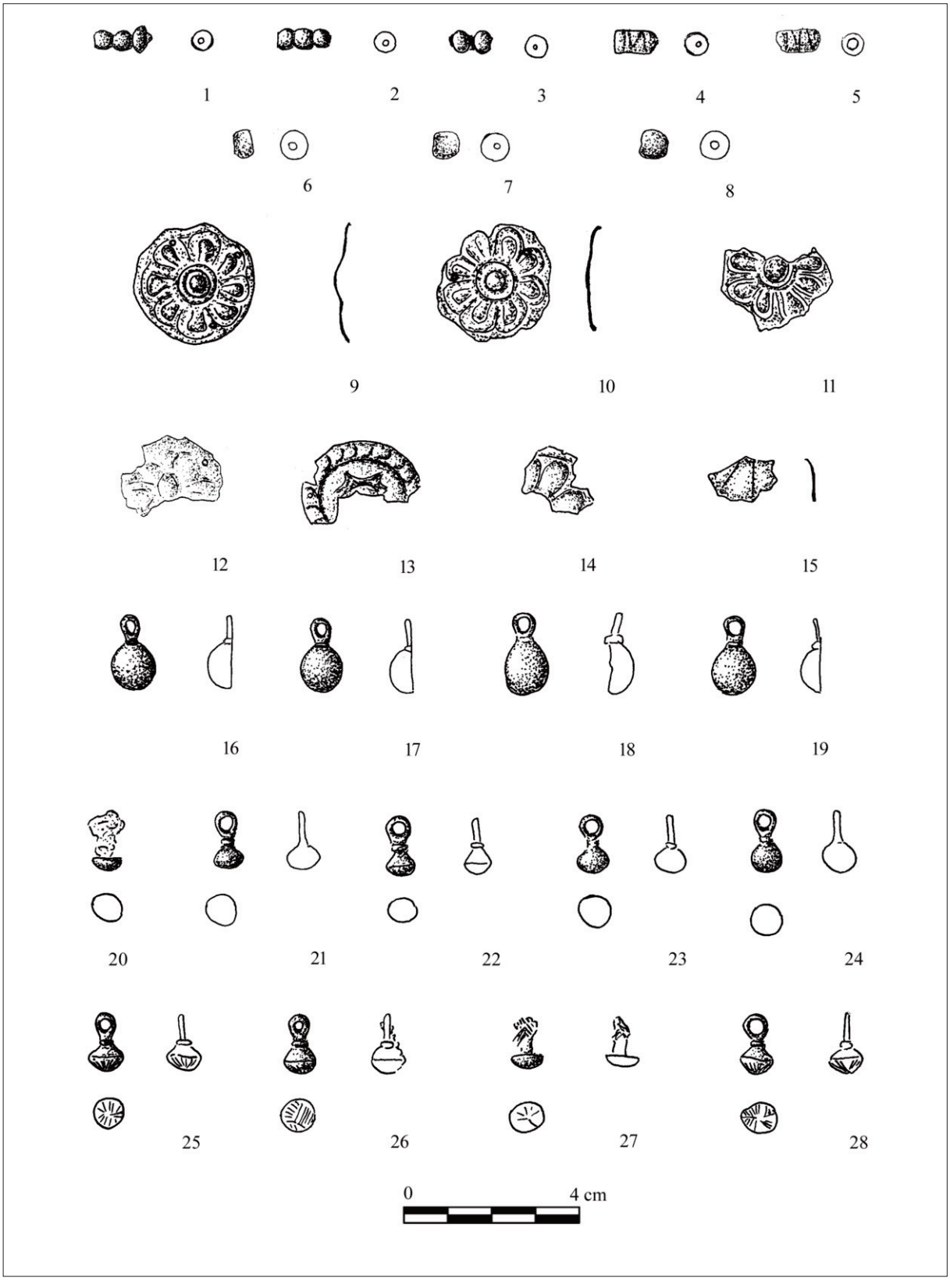

10. kép. 1-28: 5. sír
Fig. 10. 1-28: Grave no. 5.

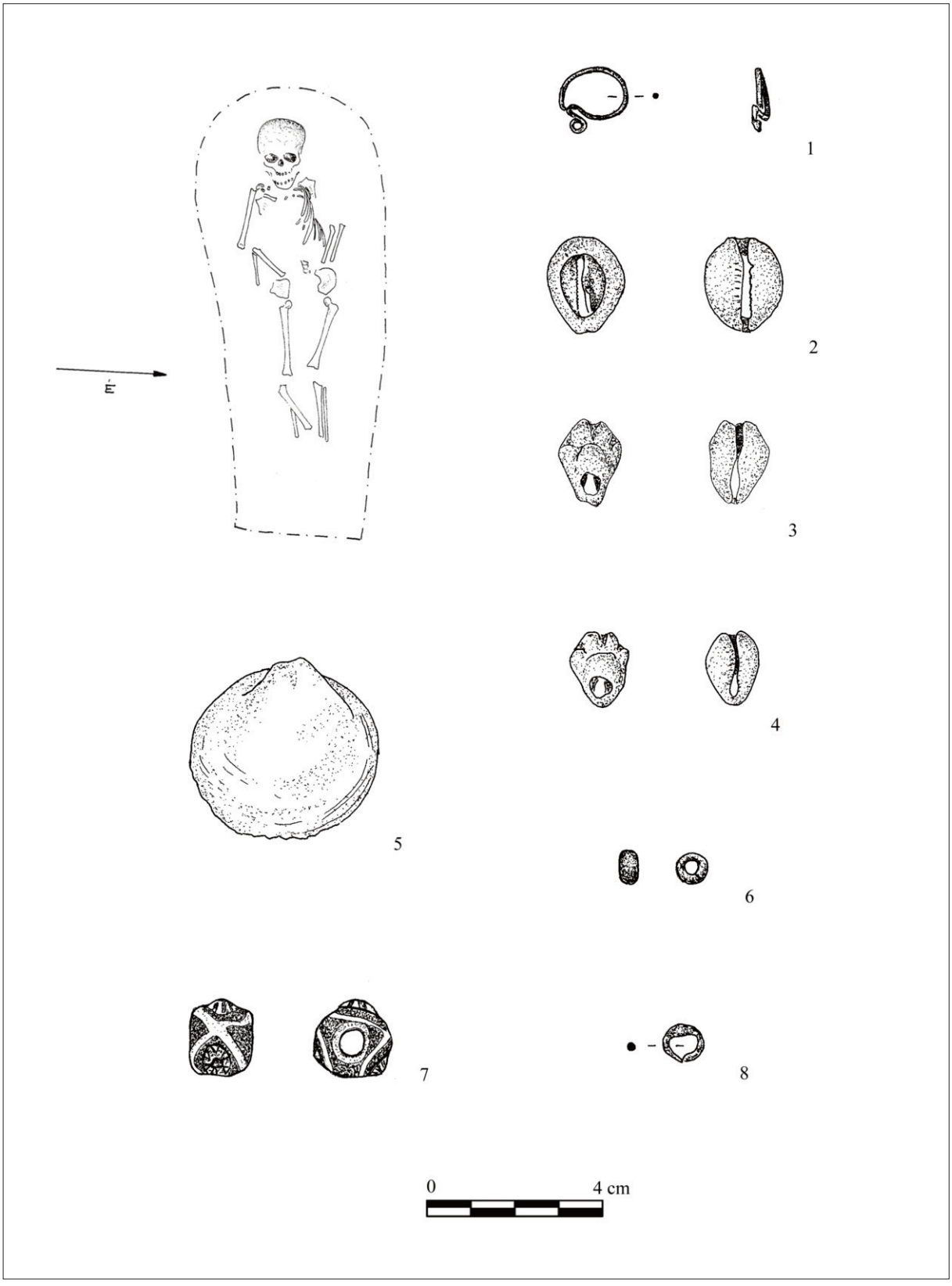

11. kép. 1-8: 6. sír
Fig. 11. 1-8: Grave no. 6.

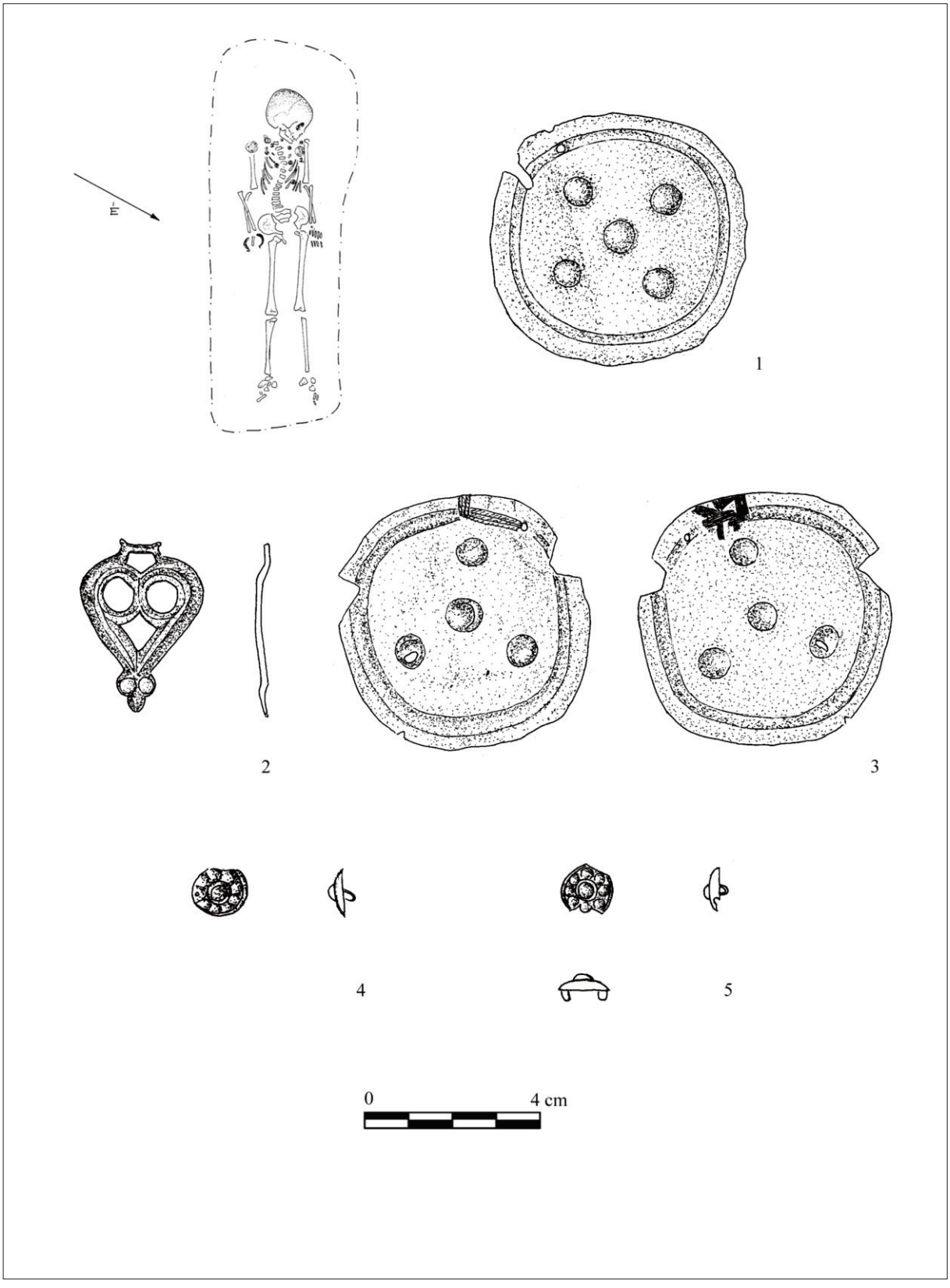

12. kép. 1-5: 7. sír
Fig. 12. 1-5: Grave no. 7.

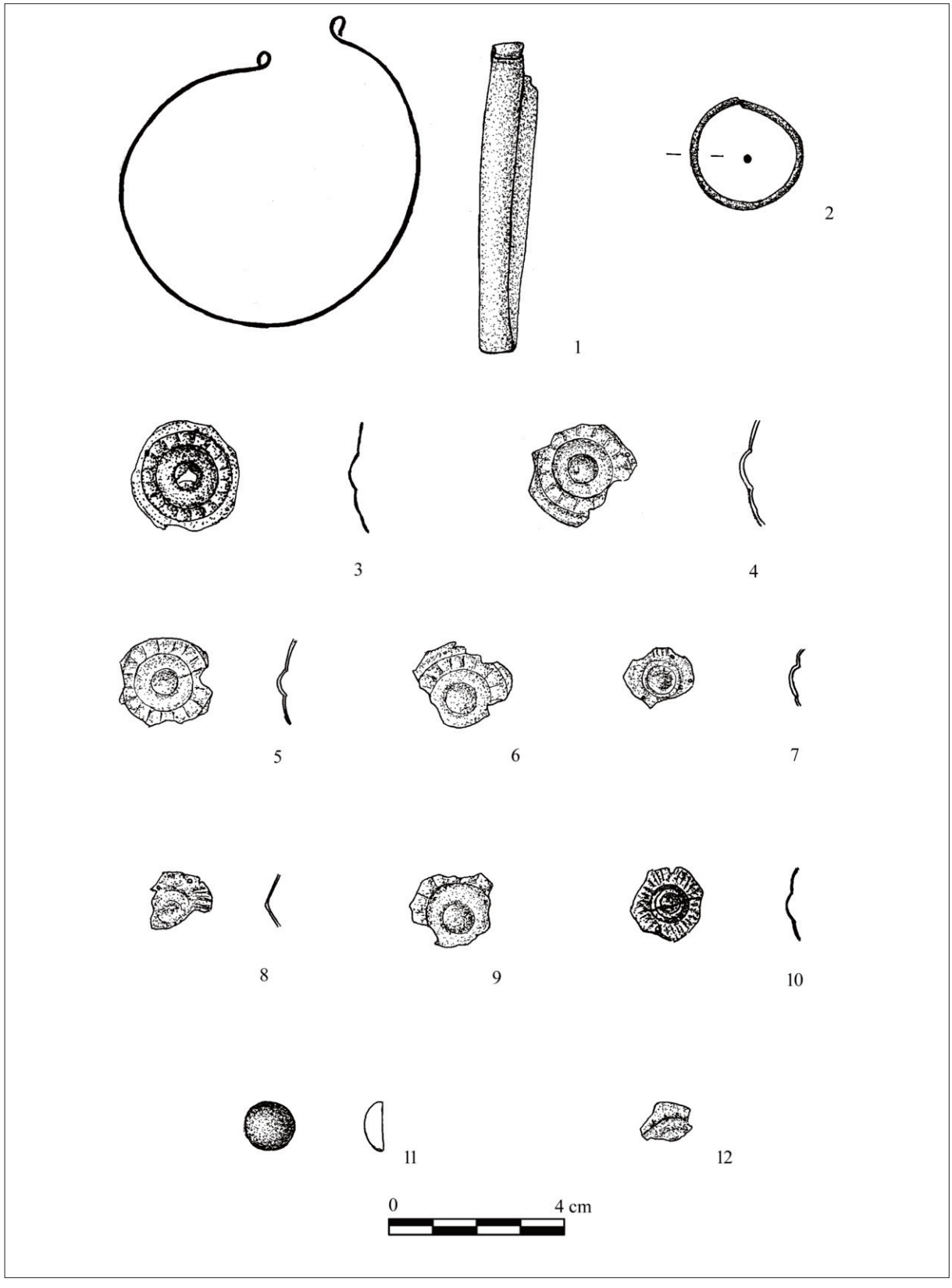

13. kép. 1-12: 7. sír
Fig. 13. 1-12: Grave no. 7.

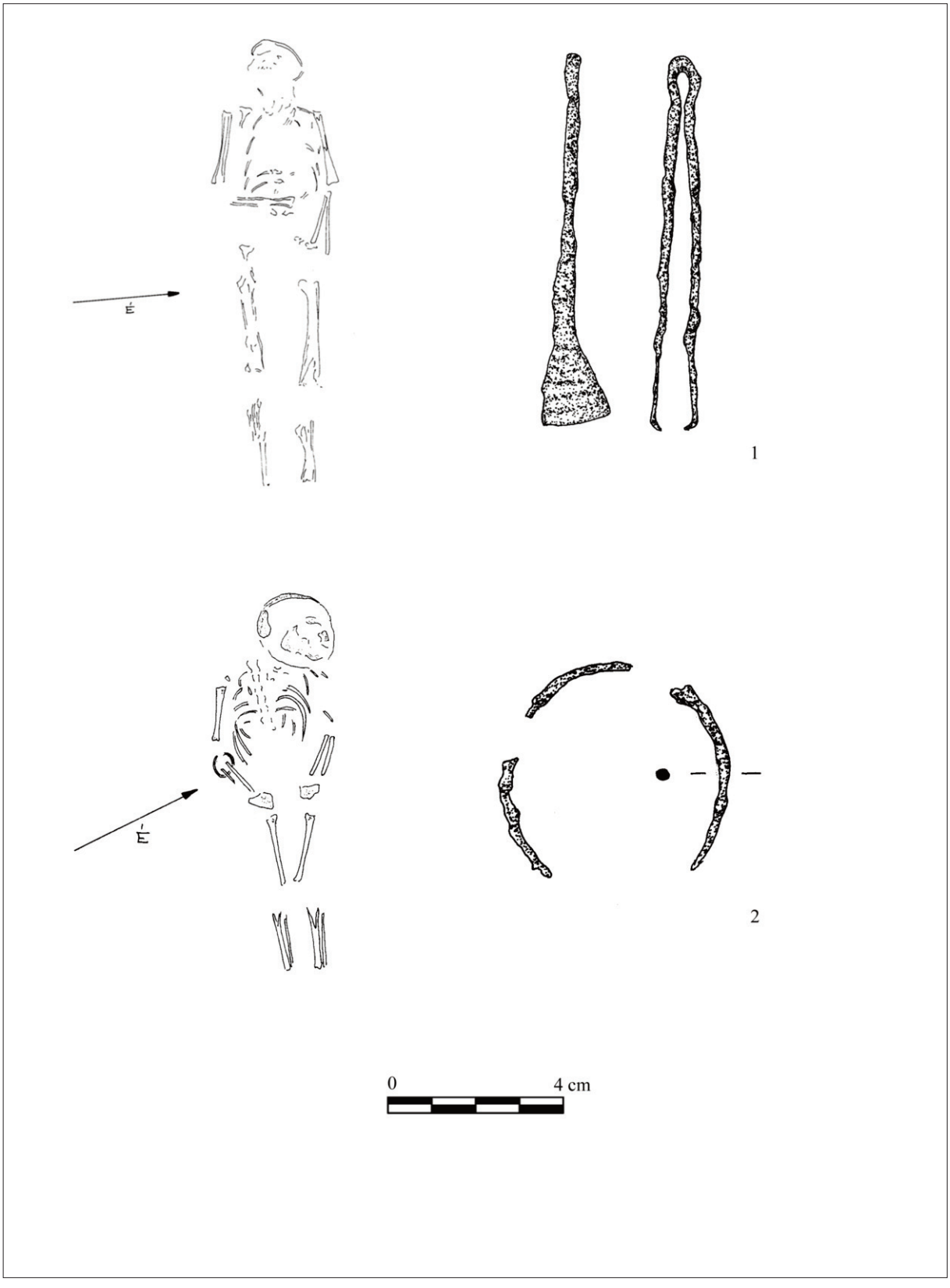

14. kép. 1: 9. sír; 2: 15. sír
Fig. 14. 1: Grave no. 9; 2: Grave no 15.

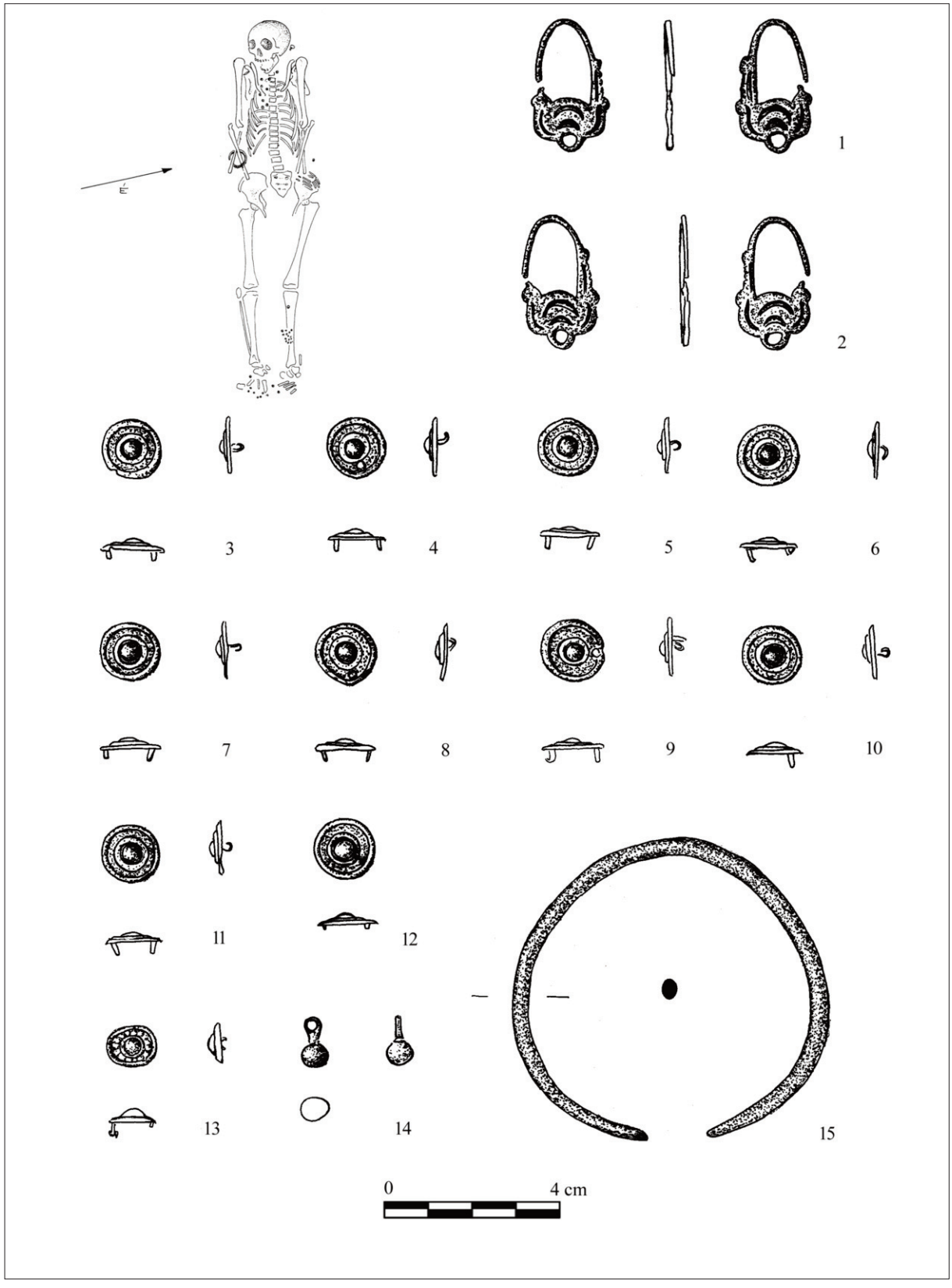

15. kép. 1-15: 10. sír
Fig. 15. 1-15: Grave no 10.

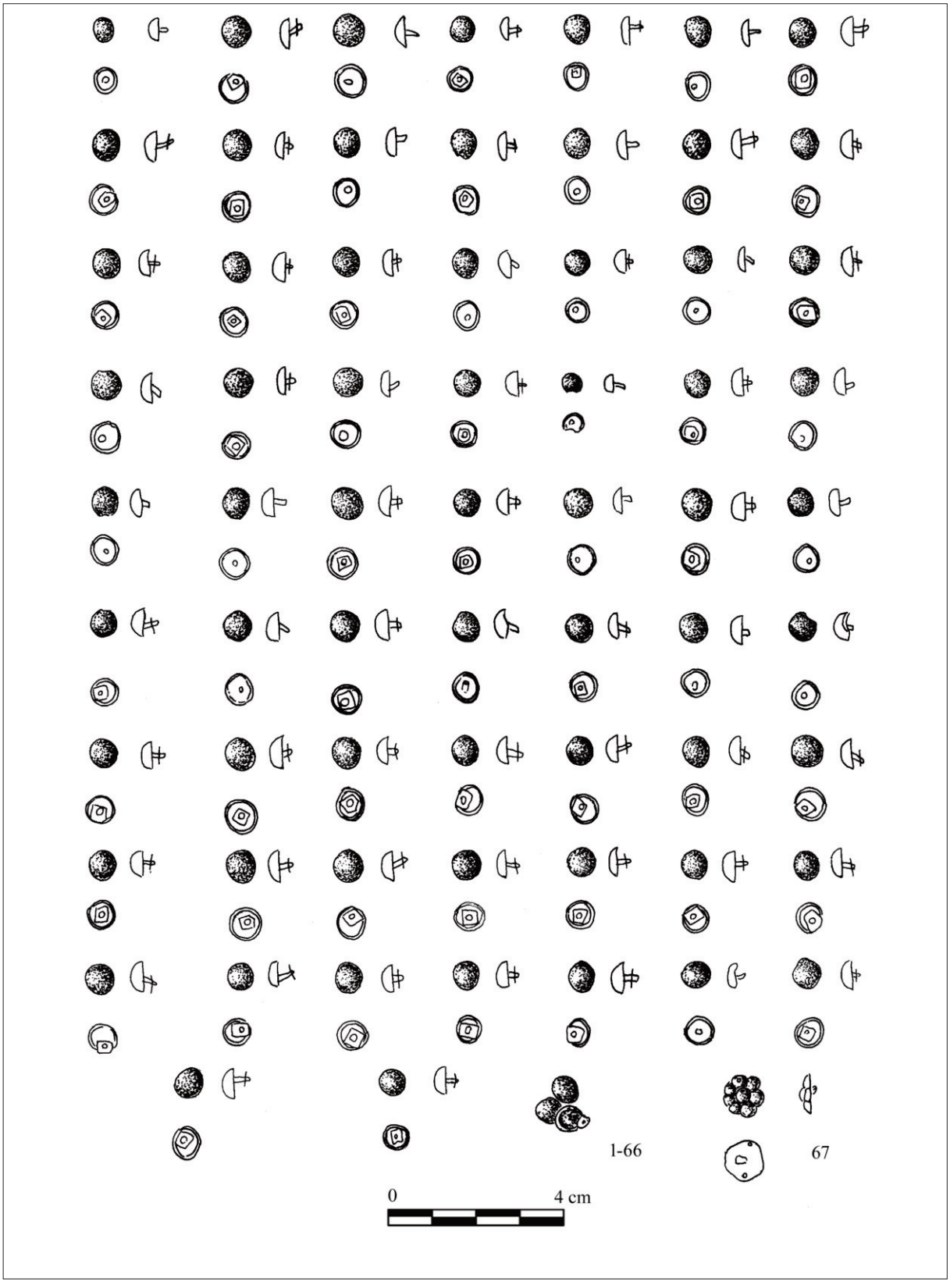

16. kép. 1-67: 10. sír
Fig. 16. 1-67: Grave no 10.

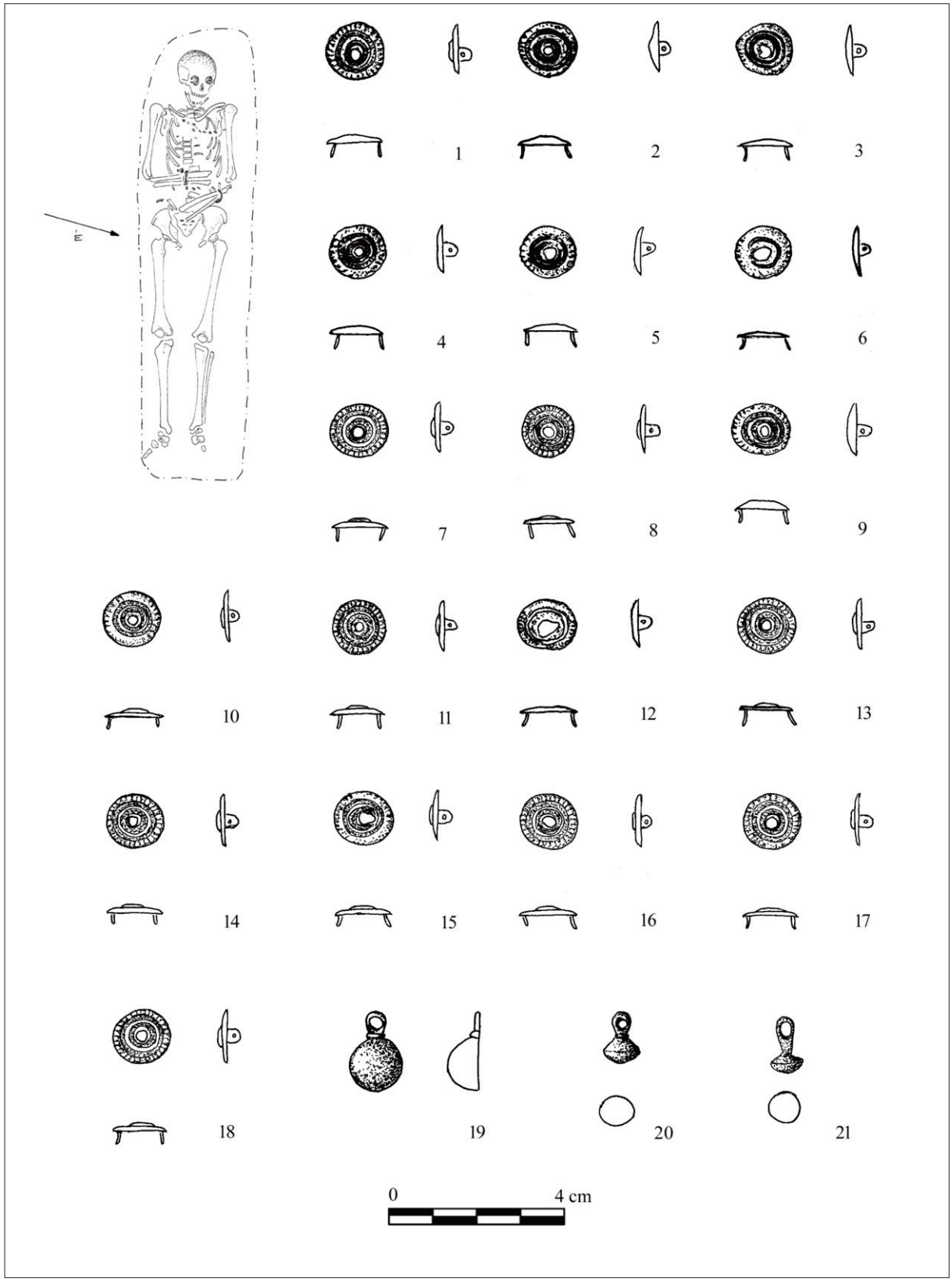

17. kép. 1-21: 12. sír
Fig. 17. 1-21: Grave no 12.

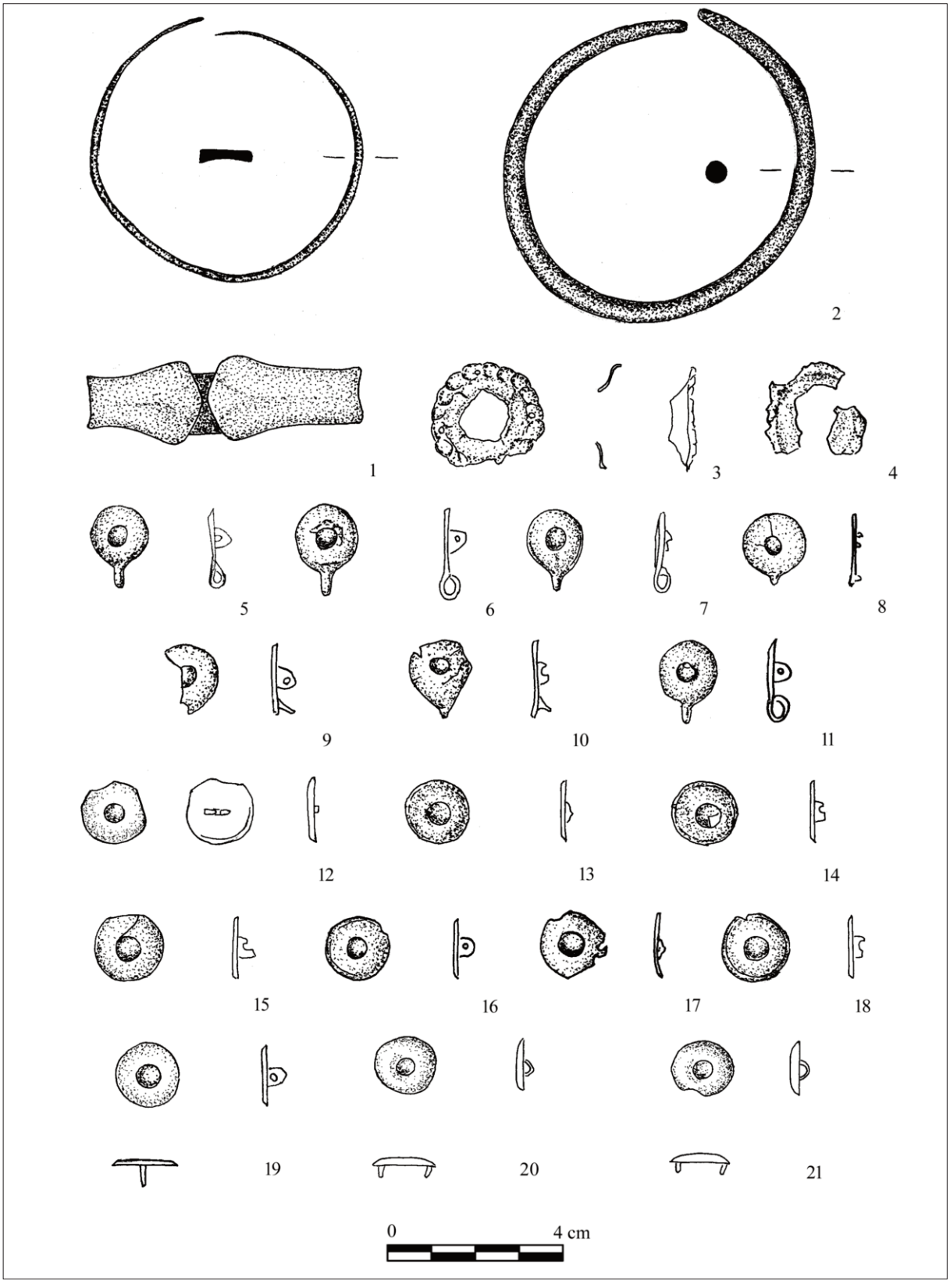

18. kép. 1-21: 12. sír
Fig. 18. 1-21: Grave no 12,

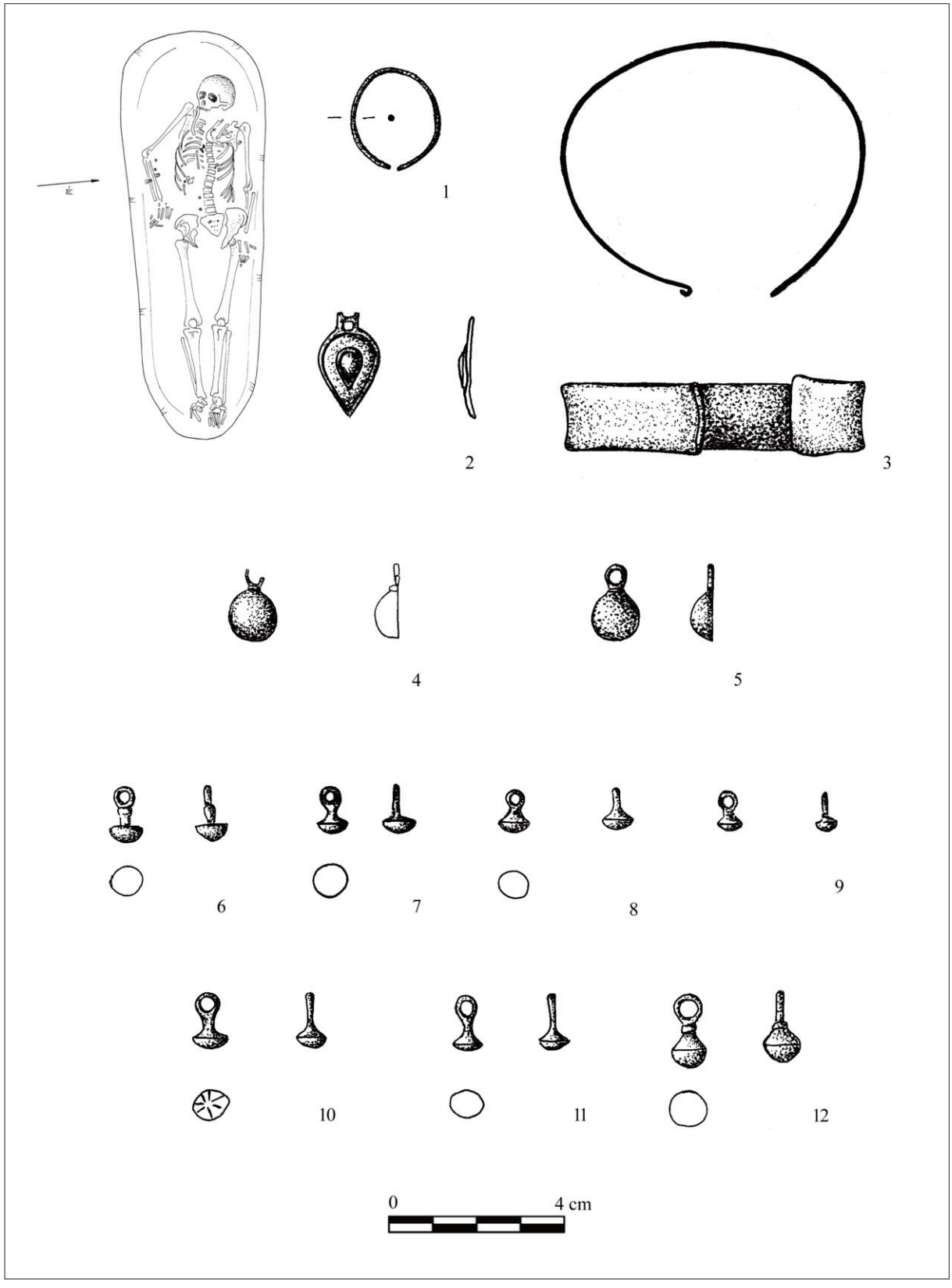

19. kép. 1-12: 16. sír
Fig. 19. 1-12: Grave no 16.

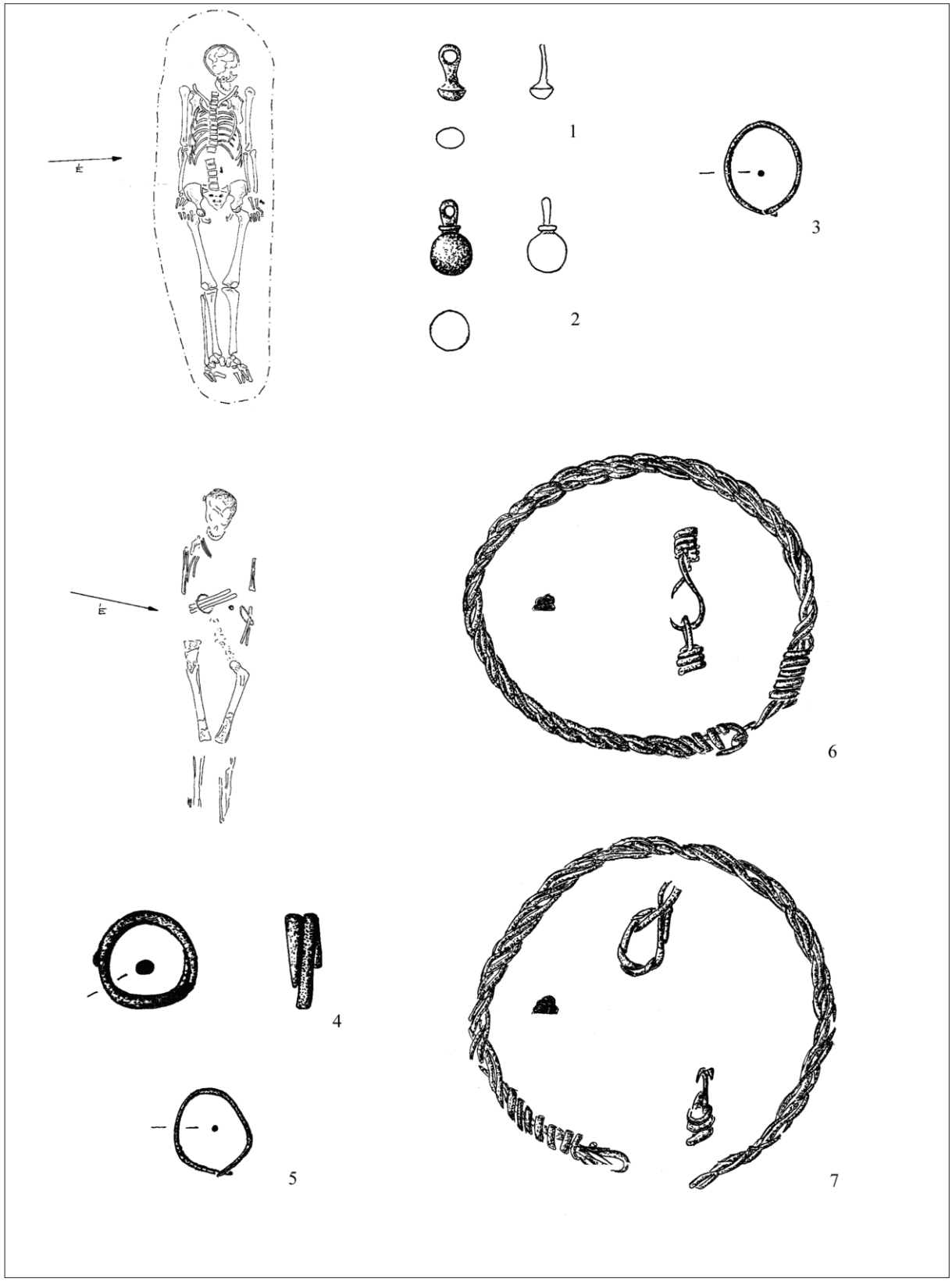

20. kép. 1-3: 17. sír; 4-7: 27. sír
Fig. 20: 1-3: Grave no 17; 4-7: Grave no 27.

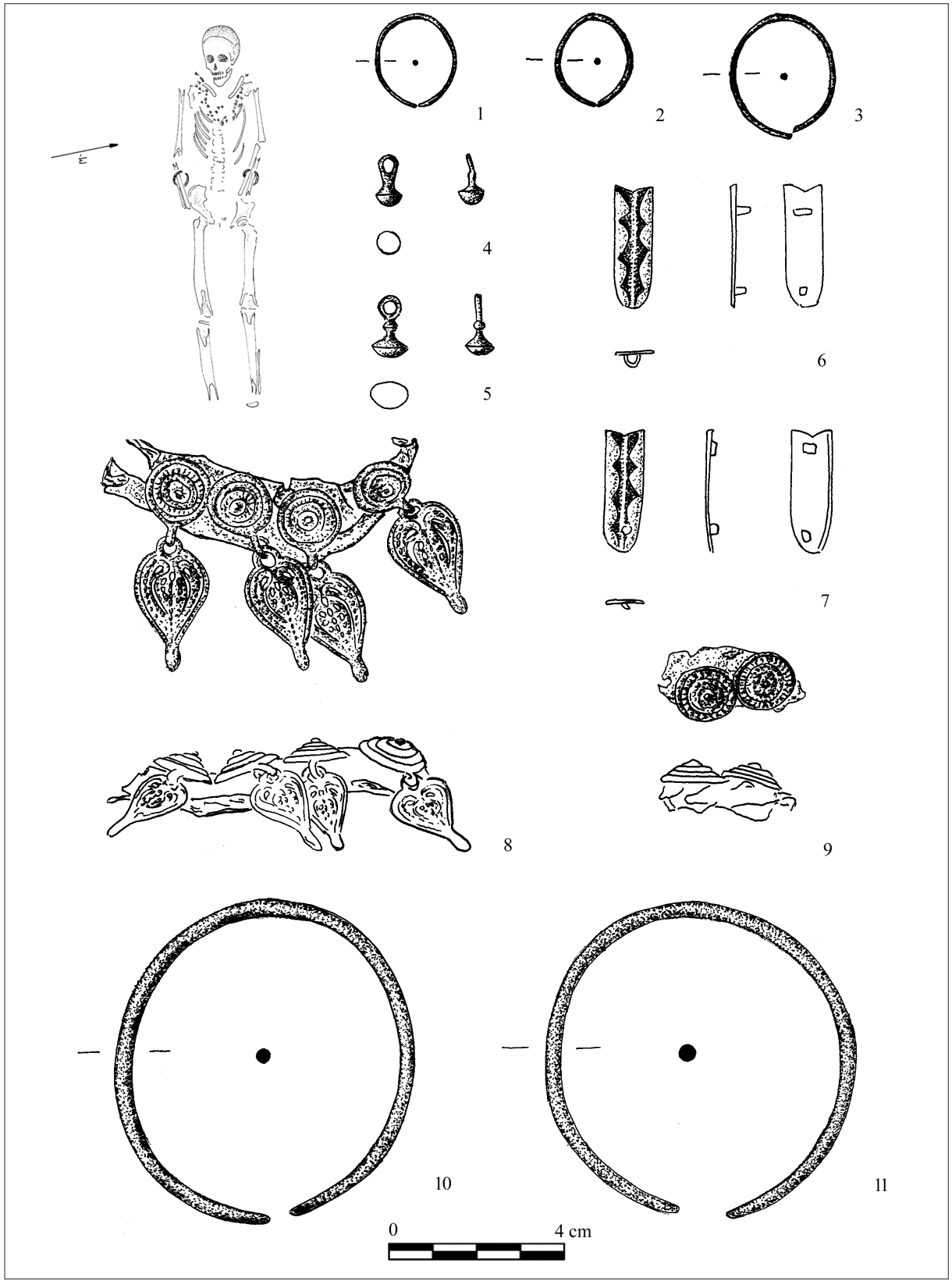

21. kép. 1-11: 19. sír
Fig. 21. 1-11: Grave no 19.

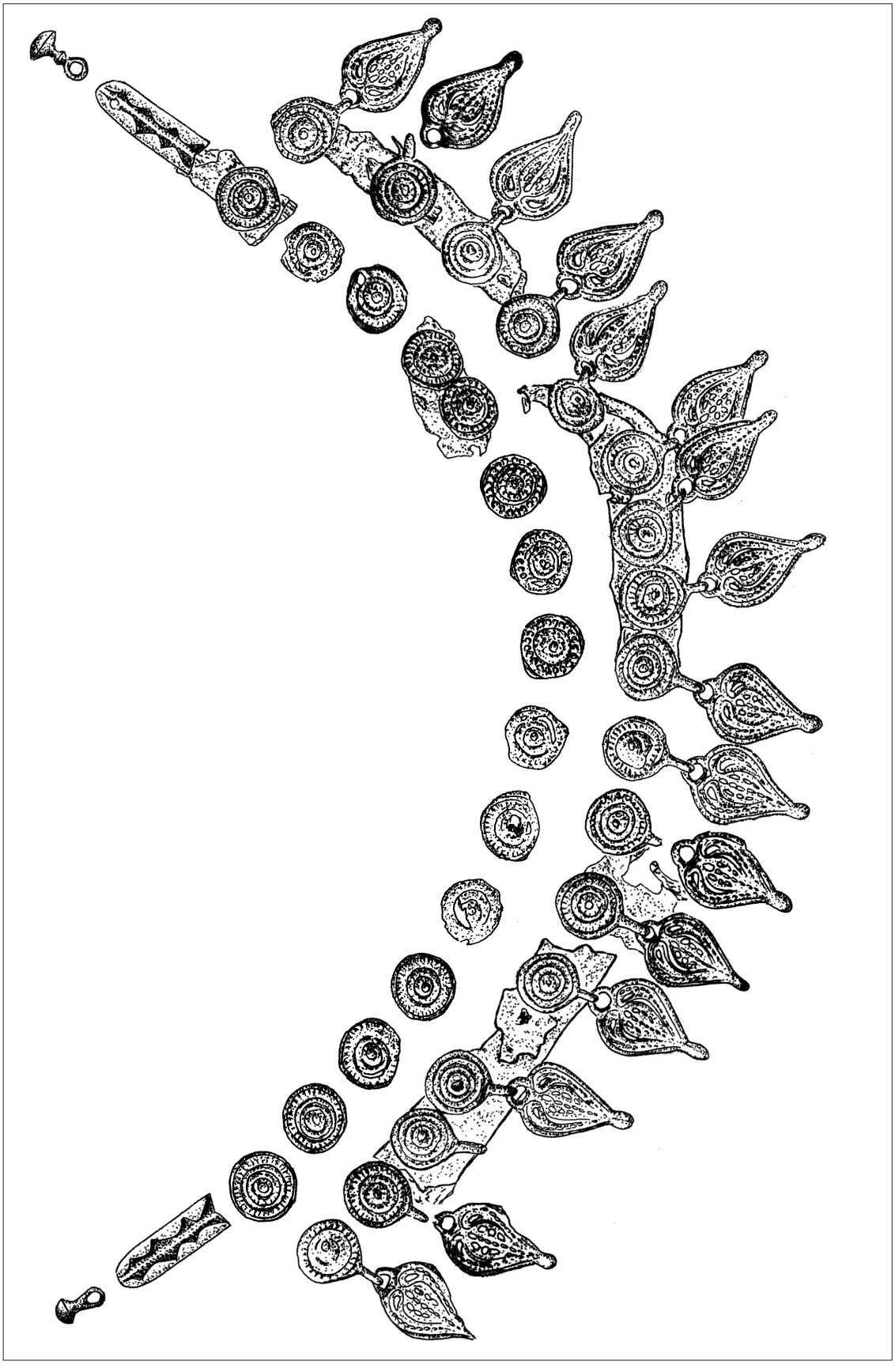

22. kép. 19. sír, ingnyakdísz rekonstrukció
Fig. 22. Grave no 19, reconstruction of the collar ornament

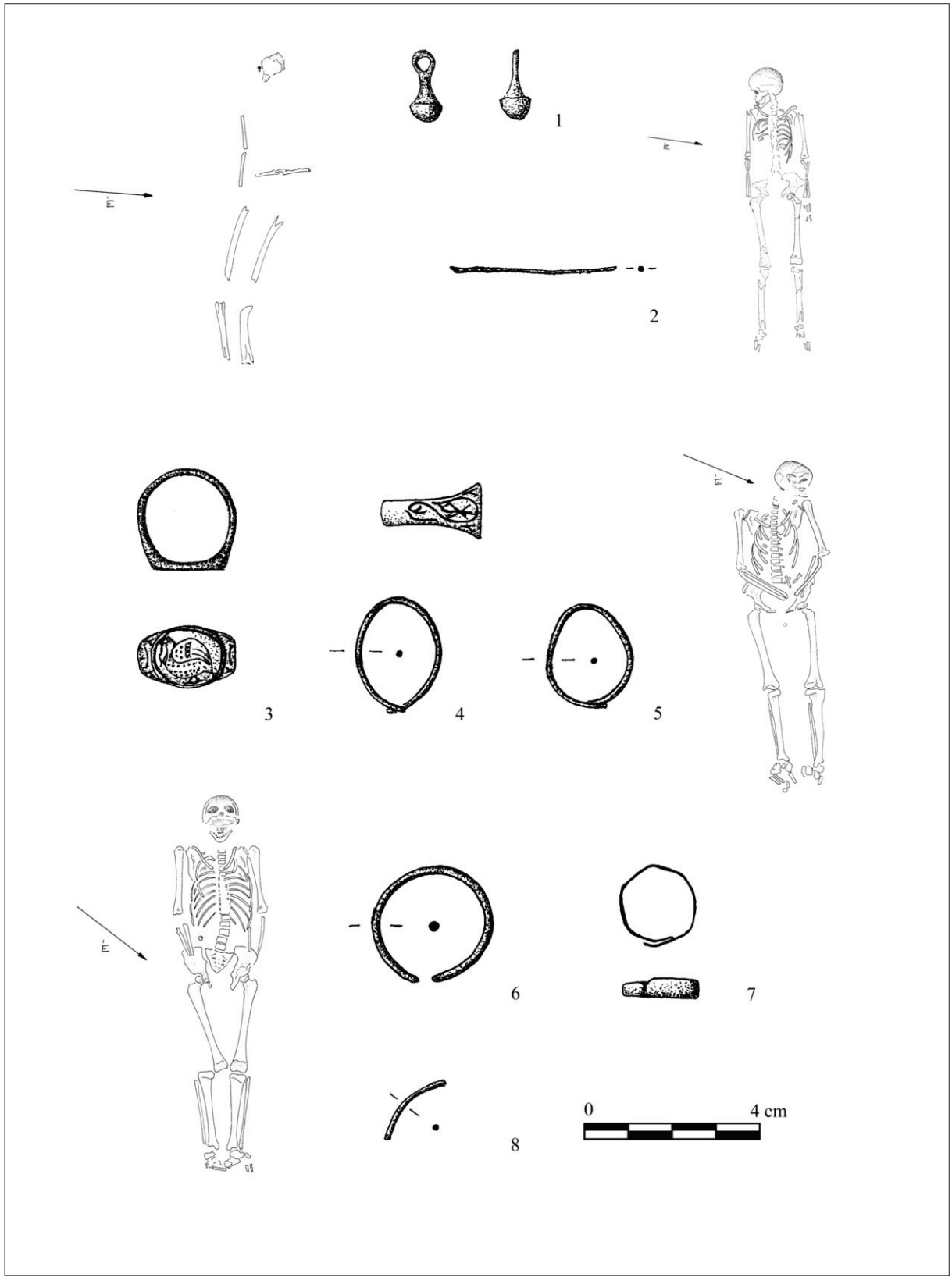

23. kép. 1: 20. sír; 2: 22. sír; 3-5: 30. sír; 6-8: 38. sír
Fig. 23. 1: Grave no 20; 2: Grave no 22; 3-5: Grave no 30; 6-8: Grave no 38.

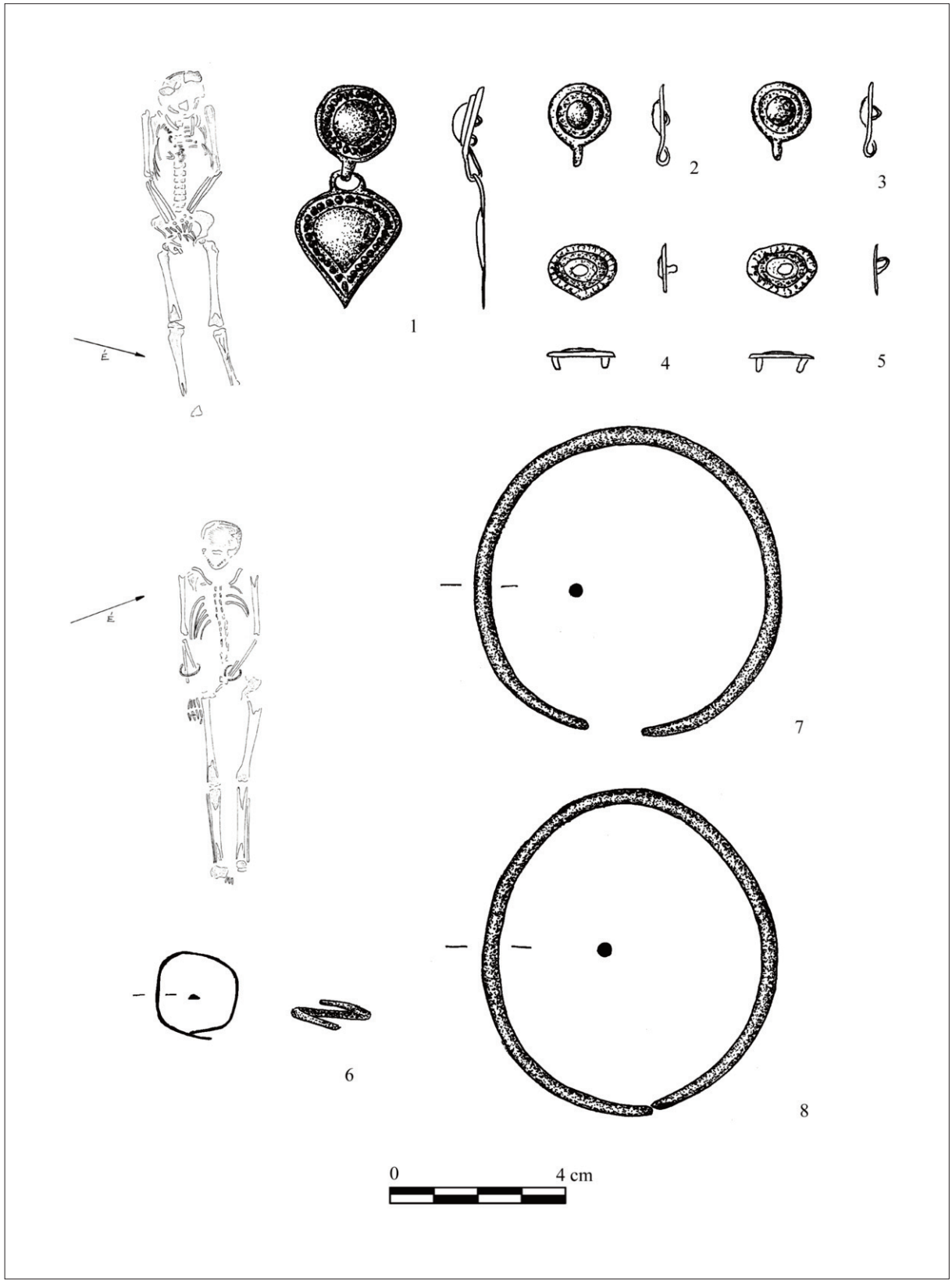

24. kép. 1-5: 24. sír; 6-8: 25. sír
Fig. 24. 1-5: Grave no 24; 6-8: Grave no 25.

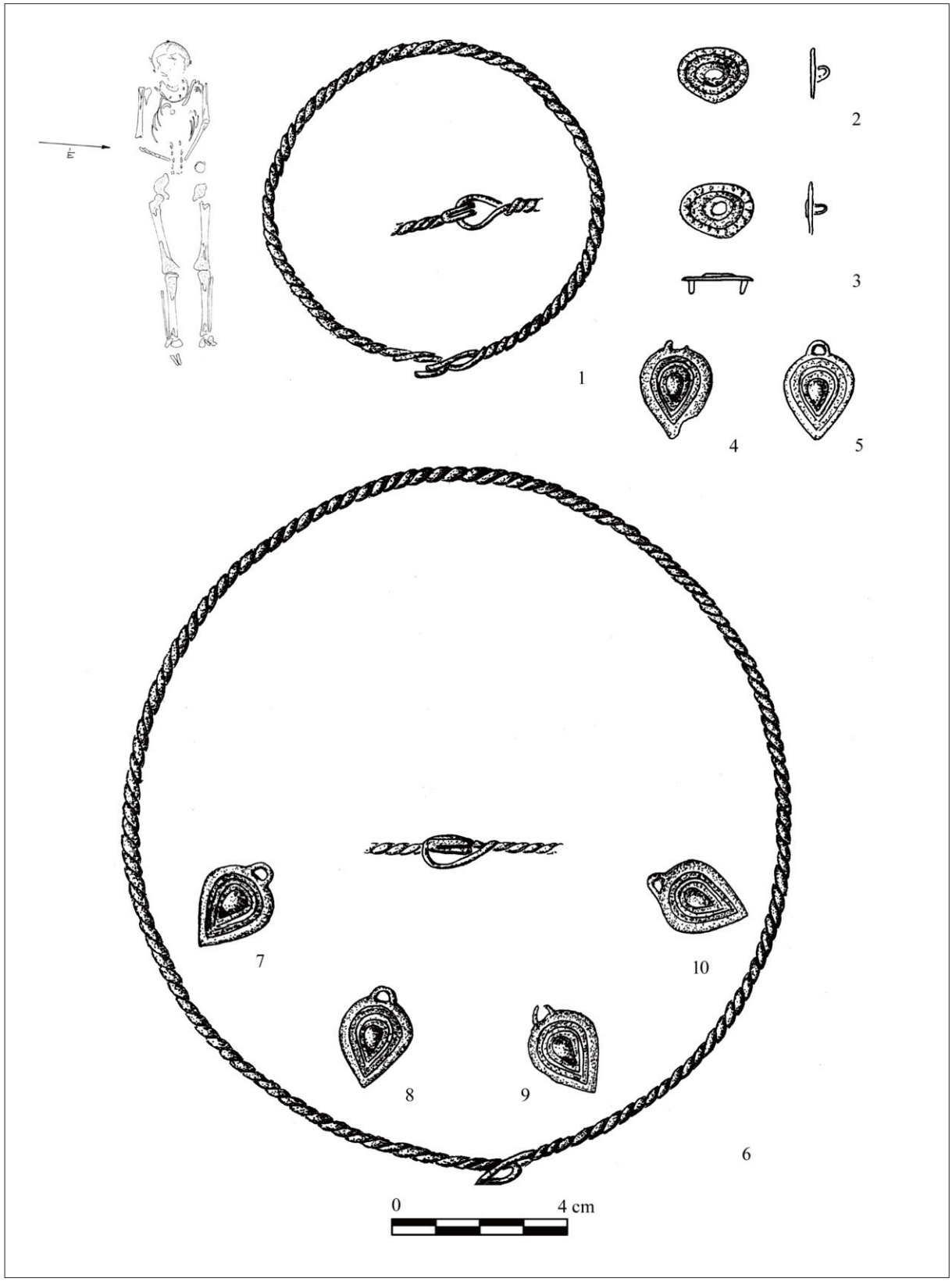

25. kép. 1-10: 28. sír
Fig. 25. 1-10: Grave no 28.

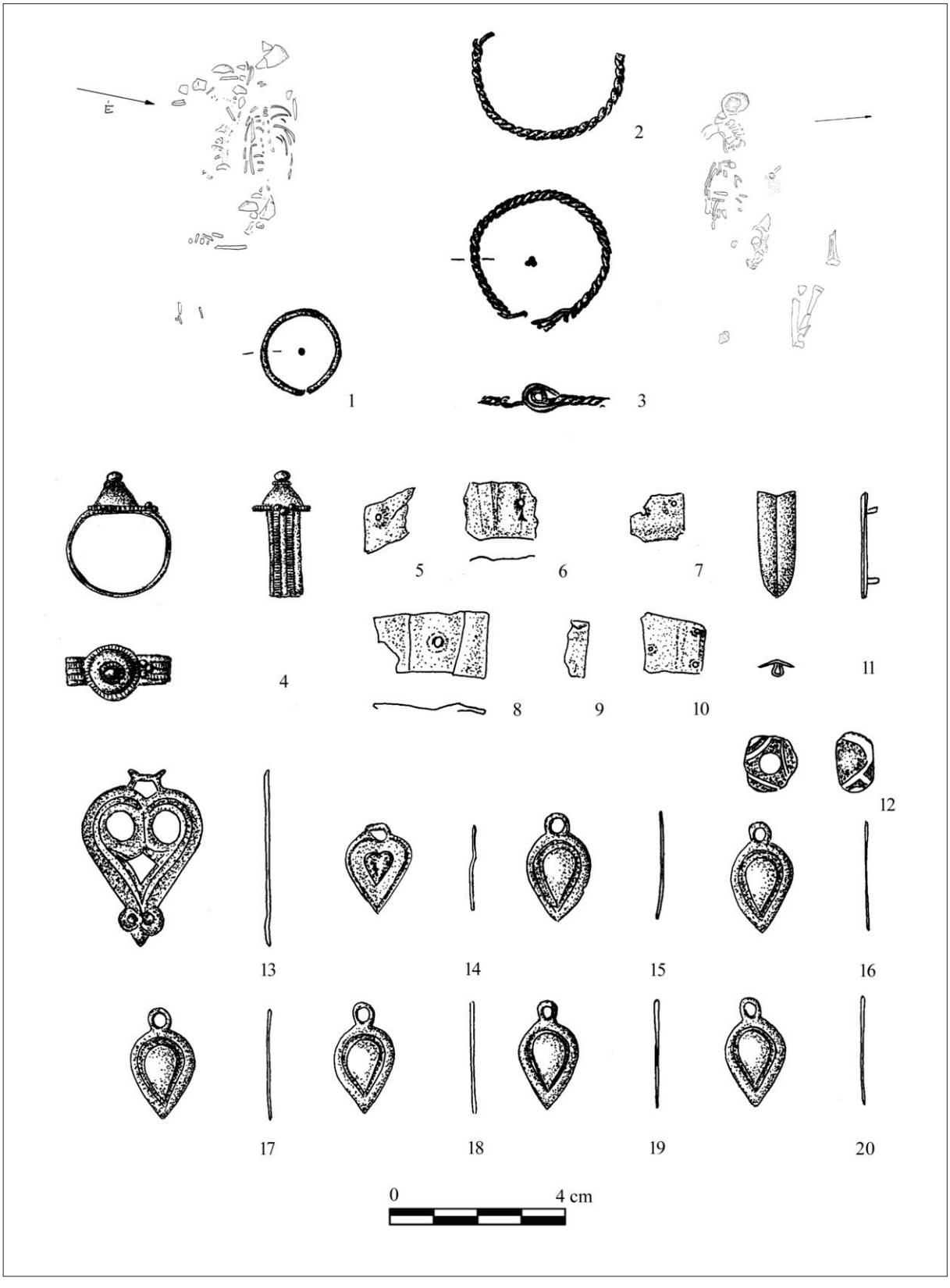

26. kép. 1: 40. sír; 2-3: 43. sír; 4-20: szórványleletek
Fig. 26. 1: Grave no 40; 2-3: Grave no 43; 4-20: Stray finds

IRÁSNÉ MELIS KATALIN

KEMENCÉK, MŰHELYEK, IPARTELEPEK A DÉL-PESTI, 11–13. SZÁZADI FALVAKBAN

A pesti határban a 20. század utolsó évtizedeiben több középkori falu területén régészeti kutatásokra került sor. Három falurészlet az M0 autópálya 40 m széles nyomvonalában helyezkedett el és nagy összefüggő területek feltárására nyílott lehetőség (*1. kép*). A nyomvonal a faluközpontoktól távolabbi, külső kerteken haladt keresztül.[1] A kutatás során megismertük a különböző méretű, árkokkal határolt kertek alaprajzi változásait és a kerti építmények változatos formáit. Több, a pesti határban eddig ismeretlen építmény, különféle műhelyek, kemencék, tűzhelyek és füstölőgödrök kerültek elő, amelyeknek a pontos rendeltetését az ásatások befejezése után, néprajzi párhuzamok felhasználásával lehetett meghatározni. Annak ellenére, hogy a feltárt kertek a falu teljes kerti övezetének csak kisebb részletei voltak, következtetni lehet arra, hogy a legjelentősebb háziipari tevékenység a tartós élelmiszerek előállítása és tartósítása a kertekben zajlott. A lakosság mindennapi életének a használati tárgyait a nagyobb kertekben kialakított, fazekasműhelyben, kovácsműhelyben és a gyapjút feldolgozó műhelyben készítették. Két falu határában egy-egy, nagy kiterjedésű ipartelep maradványait is feltártuk.

A soroksári Várhegy déli oldalán, Kerekegyháza falu kerti övezetében, a 12. zázadban kialakítottak egy ipartelepet, ahol különféle kemencék, tűzhelyek, műhelyek épültek. Nagy, széles és mély árok volt körülötte. Az ipartelepet a 12-13. század fordulóján megszüntették. Az ide hordott háztartási szemét és a későbbi, különböző vastagságú hamu rétegek alapján feltételezhető, hogy a 12. századi ipartelep közelében egy újabb helyen folytatták az ipari tevékenységet.[2] A mai Szigetszentmiklós határában, az 1988-89-ben működő Vízmű területén előkerültek az 1241 előtti Szöllös? falu templomának és körülötte három lakóháznak a maradványai. A faluközponttól északra a Duna-parti külső kertekben ipari tevékenységre utaló kemencék, gödrök és egy nagy kiterjedésű, 13. századi fazekas műhely maradványai helyezkedtek el.[3]

KEREKEGYHÁZA – *Budapest XXIII. Soroksár Várhegy. Régészeti feltárás 1987*

A falu nyugati oldalán 300 m hosszan áthaladt az M0 autópálya 40 m széles nyomvonala (*2. kép*). Az ásatás a Várhegy déli, lankás oldalán, hat (I-VI.) munkahelyen zajlott. Az I. munkahely (80×40 m) a Gyáli patak és a patak kanyarulatában kialakított tó partján helyezkedett el. A középkori templom maradványai (VI. munkahely) a nyomvonaltól 80-120 méterrel északnyugatra, a Várhegy domb tetején álltak.[4] Az I., IV., V. munkahelyen, a nyomvonal 300 m hosszú szakaszán, a falu 11-13. századi külsőkertjei, és a falu későközépkori házmaradványai kerültek elő (*3. kép*). Az I. és a IV. munkahely között 60 m hosszú, üres nyomvonal szakasz után, a IV. munkahelyen, 40×25 m területen egy nagyobb külső kert építményei kerültek elő, majd egy újabb 65 m hosszú üres nyomvonal szakasz következett. Az V. munkahelyen, 30×25 m területen ismét kerti építményeket tártunk fel. 20 méterrel távolabb a nyomvonalban elértük a kerti övezet határát, az utolsó objektum a 62. szabadon álló ke-

1 Az itt kibontakozó falut terepbejárási és okleveles adatok alapján Kerekegyházával azonosítottuk, amely a 16. század elejéig fennállott. IRÁSNÉ MELIS 1983. 25.; GYÖRFFY 1998. p. 527. A feltárások során mindvégig Györffy István kutatásaira támaszkodtunk. A régészeti jelenségekben az Alföld ősi településmódjának, az ólas-kertes településeknek, a részleteit ismertük fel. "Az alföldi magyarnak két beltelke van. Egyik, a falu vagy város belső részén levő szűk lakótelek, melyen csak a háza van, másik a falu vagy város külső részén lévő ólas, aklos szállás, vagy szérűskert. Ez utóbbin van az óla, itt telel az egész jószágállománya. Itt van minden rakománya, a takarmány, tüzelőanyag, itt lakik a cselédsége. Ez a külső telek, mely többnyire jelentékeny távolságra van a lakótelektől, nem egyéb, mint gazdasági udvar." GYÖRFFY I. 1943. 81.

2 IRÁSNÉ MELIS 1992. 72-91.

3 IRÁSNÉ MELIS 1991. 183-185.

4 Az M0 autópálya építésével kapcsolatos, új, országos geodéziai pontot a középkori templomrom közepébe helyezték, és az építkezéssel az alapozás aljáig megsemmisítették. IRÁSNÉ MELIS 1992. 108.

mence volt.[5] A kerti övezeten belüli üresen maradt nyomvonal szakaszokban az útépítéshez szükséges 60-70 cm mélyítésekben betemetett árokrészletek és egy, a 23. ház maradványai kerültek elő. A geodéziai mérések és a régészeti metszetek szerint látható volt, hogy a különböző irányokban haladó, kisebb-nagyobb árokrészletek a kertekhez tartoztak, a falu, illetve a kerti övezet határa távolabb lehetett.

I. MUNKAHELY

A gépi földmunka utáni nyesésben, nagy égett, kormos foltokban kirajzolódtak a késő középkori falu házmaradványai, és a falu többször átépített kovácsműhelye. A legfiatalabb régészeti leletek a 16. század elejéről származtak. A falut feltehetően 1526-ban a Mohácsról Pestre vonuló törökök égették fel, ezután terület beépítetlen maradt. A késő középkori házak alattvékony, bolygatatlan futóhomok réteg volt, amelyben kormos, égett foltok, kemence maradványok mutatkoztak. A feltárást kutatóárkokkal kezdtük.

Kertek, árkok, vermek. 1. építési periódus.

69. árok. 11-12. század. A 80×40 m területen feltárt árkok több időszakból származtak.[6] Elsőként a munkahely keleti felében tártuk fel a 69. árkot (*2. kép*). Észak-déli irányban haladt.[7] Északi felében csak őskori cserepek fordultak elő, azonban a 32-34. ásatási szelvényben az árok 35 m hosszú befejeződő szakaszában már csak Árpád-kori cserepek voltak. Metszet: lekerekített sarkú U alak, szélesség: 100 cm, mélység: 110 cm. Betöltésében kevés, őskori és az Árpád-kor első felére jellemző leletek, edény és állatcsont töredékek voltak. Beleépítették a 15. tüzelőgödröt, ráépítették a 2. ház és a 6. ház nyugati szélét (*2. kép*).

19. árokrendszer. 11–12. század. A munkahely nyugati felében, kiásták a kisebb árkokból álló 19. árokrendszert, amelynek a csomópontja a 69. árok végétől 30 méterre helyezkedett el (*2. kép*). Az árkok betöltésében kevés, 11. század közepe – 12. század közepe közti időszakra jellemző edénytöredéket találtunk. Beleásták a 17. szabadtéri tűzhelyet, részben ráépítették a 4. 5. 8. házat és a 10. szabadon álló kemencét.[8]

19/1. árok. Az észak-déli irányban haladó 19 m hosszú árok egy sekély mélyedésből indult és fokozatosan mélyült. A csomópontnál 80 cm széles és 70 cm mély volt. Szürkés, agyagos betöltésében kevés cserép és több állatcsont töredék volt.

19/2. árok. A 11 m hosszú, 75-85 cm széles árok a 19/1. ároktól déli irányban 5 méter távolságra, egy sekély mélyedésből indult. Fokozatosan mélyülve haladt a csomóponthoz, itt 65 cm mély volt. A csomópont előtti, 45 cm hosszú szakaszát vastag, vízelzáró agyaggal betömték. Nyugati végére ráépítették a 10. szabadon álló kemencét.

19/3. árok. A 18 m hosszú árok kelet-nyugati irányú szakasza szintén egy sekély mélyedésből indult.[9] Fokozatosan mélyülve haladt a 69. ásatási szelvényben kialakított csomópont felé. Itt 70 cm mély volt. A csomópont egy a belefolyó árkoknál mélyebb, 85 cm mély gödör volt. A 19/3. árok utolsó, 11 m hosszú szakasza derékszögben kanyarodva áthaladt a csomóponton. Mint a csomópont, 85 cm mély volt. A csomópontban összegyűlt vizet belevezette a 19/4. árokba.

19/4. árok. Az I. munkahely délnyugati oldalán, a nyomvonal mellé hordott 5-6 m magas földkupacok között előkerült az árokrendszer kelet-nyugati irányban haladó 15 m hosszú szakasza. Csak a belső oldal 80 cm széles részletét láthattuk. Az árokrész metszetéből kiderült, hogy az árok nyugati oldalán, 50 cm mélyen padka volt. A szélességét nem ismerjük. A padkán keresztül átfolyt a padkánál mélyebb, 18 m hosszú 19/3. árok. Ez utóbbi két árokszakaszt teljesen egyforma, barna földdel kevert, szürke agyagos betöltéssel szüntették meg.

A 19. árokrendszer és a 69. árok a domboldal első objektumai voltak, feltehetően három külső kerthez tartoztak. Nem lehet véletlen, hogy a nagyjából párhuzamosan haladó két árkot egymástól 25-28 méterre ásták ki. Az árkok használata idején csak a lelőhely délnyugati részén, a 19/1-4. árokrendszer nyugati oldalán, a csomópont közelében került elő három, különböző méretű verem. A feltárt területen a vermek önnmagukban, egy távolabbi lakóház külső kertjének északi sarkában helyezkedtek el.

1. verem. 12. század. A 19. árokrendszer nyugati oldalán helyezkedett el *(2. kép*). Henger alakú, át-

5 IRÁSNÉ MELIS 1992. 90-99.

6 Az objetumok 1-61. 69.sorszámai megegyeznek az első, 1992-ben megjelent ásatási beszámolóban kialakított felsorolással. A régészeti dokumentáció 1988 ban, és a leletanyag leltározása az ásatási négyzetháló 5x5 méteres szelvényei sorrendjében készült.

7 Az árok keleti oldalán egy őskori gödör helyezkedett el, és körülötte a felszínen is voltak hasonló cserepek. A 69. árok északi felében, a betöltésben is előkerültek őskori cserepek, azonban restaurálás közben kiderült, hogy a 2. fémfeldolgozó műhelytől az 1. kovácsműhelyig terjedő 18 m hosszú árok szakaszban csak 11-12. századi cserepek voltak.

8 IRÁSNÉ MELIS 1992. 90.; MÉRI 1962. 211-219.

9 A 19/3. árok déli szakaszára ráépült az 5. ház északkeleti sarka, és a 6. épület.

mérője 86 cm, mélysége 130 cm. Homokos barna földdel feltöltötték. Belevágták a 12. századi 5. ház északkeleti sarkát.[10]

4. gabonás verem. 12. század. A 19. árokcsomóponttól 100 cm-re helyezkedett el (*2. kép*). Átmérő: 120 cm, mélység 110 cm. Alja homorú volt, benne maradt a kézzel formált, 10-12 cm vastag falú hombár alja. A homokos barna feltöltésben sok megmunkált kődarab, malomkövek, dörzsölőkövek, fenőkövek darabjai kerültek elő. Érdekesek voltak a csiszolt, széthasított folyami kavicsdarabok. A verem déli felébe beleásták az 5. ház északi oldalát, az északi ágasfa cölöplyukát. A padlószintig elhordták a verem betöltését, ráépítették a ház 1. kemencéjének a keleti szélét és a hamus gödröt.[11]

5. gabonás verem. 12. század. A félig elbontott méhkas alakú verem maradványa az 5. ház megújított 2. kemencéje alatt, 60 cm mélyen helyezkedett el (*2. kép*). Rekonstruált mélység: 130 cm. Átmérő a ház padlón 60 cm, alján: 100 cm.[12]

Ipartelep, 2. építési periódus

Az ipartelep építményei a domb déli, lejtős oldalán, kerültek elő (*2. kép*). A feltárt terület észak-déli irányban 40 m, kelet-nyugati irányban 60 m. Északi határa a Várhegy tetején elpusztult középkori templomtól 60-70 méterre húzódott, déli határa a feltárt területen kívül kereshető. Az ipartelep nyugati oldalát a 20. árok határolta, amely lapos körívben haladt délkeleti irányban.

20. árok. 12–13. század. Az I. munkahely nyugati oldalán elhelyezkedő, az ipartelepet határoló 20. árok 7 m széles és 160-175 cm mély volt (*1. kép*). Metszete: V alakú, alsó részén padkás árok. Mindössze egy 30 méter hosszú szakaszt lehetett feltárni. Délkeleti irányban haladt, a feltárt szakasz déli vége 5 méterre megközelítette a 19/4. árok rekonstruált irányát. A 20. árok oldalán, a betemetett 69. és 19/3. árkok közötti területen kialakítottak egy műhelyekből, szabadtéri kemencékből, tüzelő és füstölő gödrökből álló ipartelepet. Legkésőbb, a 12-13. század fordulója körül megszüntették, és a 7 m széles árkot barna, kevert földdel betöltötték. A feltöltésben kevés őskori és kora Árpád-kori edénytöredék volt.[13]

18. árok. 13. század első fele. Az I. munkahely utolsó 13. századi vízlevezető árka, az I. munkahely északnyugati sarkában, a feltár terület legmagasabb részén jelent meg (*2. kép*). Kelet felé haladt. A 24 m hosszú árokszakasz áthaladt a betöltött, 7 m széles 20. árkon és a 11. fazekas műhely feltöltött edényégető kemencéin. Szélessége: 100-110 cm, mélysége: 70 cm. Északi oldala majdnem függőleges, a déli oldalán 40 cm mélyen 30-40 cm széles padka volt. A betöltés alsó része hordalék volt, az árkot végül fekete földdel betöltötték. Ebben 13. századi edénytöredékeket, közöttük egy, a 13. század közepére jellemző, fehér cseréppalack töredéket, és feltűnően sok állatcsontot találtunk.[14]

Hamutárolás. A késő középkori, 14-16. századi kovácsműhelyek és a lakóházak maradványai alatt 4-6 cm vastag homok réteg volt. Feltehetően természetes úton került a 13. század első felében elhagyott ipartelepre. A 13. századi járószinten kisebb, kerek hamus foltokat és egy nagy kiterjedésű hamus felszínt találtunk. A nagy hamus felszín körül, a bolygatatlan homokban, régészeti leletekkel (háztartási hulladékokkal) kevert barna homokos, helyenként kormos, hamus nagyjából négyszögletes foltok mutatkoztak. Először feltártuk a hamus gödröket.

14. hamus gödör. 12. század. A *2.* fémfeldolgozó műhelytől észak felé 7 méterre, előkerült egy hengeres falú, vízszintes fenekű gödör.[15] Átmérő: 120 cm, mélység: 110 cm (*2. kép*). Rétegezettség nélküli (1,4 m^3) hamuval volt tele, tetejére néhány 12. századi edénytöredék, állatcsontok és egy égett malomkő darab volt bedobálva. Feltűnt, hogy sok, égett, kormos folyami kavics is volt a hamuban, olyanok voltak, mint amilyeneket a 2. műhely kemence padlóján találtunk. Mindegyik szabályos gömb alakú volt, az átmérőjük 15-18 cm között váltakozott. Feltehetően egy, a 2. műhelyben feltárt kemencéhez hasonló kemencéből származtak, de a szétszedett kemence nem a feltárható területen helyezkedett el. A betemetett gödröt ugyanolyan, 70-80 cm vastag hamuréteg borította, mint a kovácsműhelyeket.

15. hamus gödör. 12-13. század. A 14. gödörtől nyugati irányban 5 méterre egy lekerekített sarkú négyzet alaprajzú folt jelent meg a 69. betemetett árok tetején.[16]Átmérő: 180 cm, mélység: 75 cm (2. kép). A gödör vízszintes alja szabályos kör alakú volt. Tiszta hamuval volt teletöltve. A 75 cm vastag (1,35 $m^{3)}$ hamubetöltés felett, a gödröt barna föld-

10 IRÁSNÉ MELIS 1992. 80. A vermek elhelyezkedése az Árpád-kori falvakban igen változatos képet mutat. Előkerültek a faluban, a házak között, vagy a falu szélén egy csoportban, a falutól távolabb. BÉRES 1987. 25-35.

11 IRÁSNÉ MELIS 1992. 80.

12 IRÁSNÉ MELIS 1992. 80-81.

13 IRÁSNÉ MELIS 1992. 90.

14 HOLL 1963. 336-340. 370. 68. kép; IRÁSNÉ MELIS 1992. 89-90.

15 IRÁSNÉ MELIS 1992. 89.

16 IRÁSNÉ MELIS 1992. 89.

del kevert szemétréteggel eltakarták, néhány jellegtelen 12-13. századi edénytöredék volt benne.

16. hamus gödör. 12-13. század. A 39. blokkban helyezkedett el, átmérő: 160 cm, mélység: 60 cm.[17] A 160 cm vastagságú (0,96 m^3) hamuréteg tetejéből ástak (*4.kép*). A többször ideszórt hamuban 5-6 vízszintes koromcsíkok mutatták a gödör formáját. Amikor a gödör megtelt, kevés állatcsonttal, kevés jellegtelen Árpád-kori edénytöredékkel kevert homokos földdel eltakarták.

70. Nagy hamutároló. 12. század-13. század eleje. A nagy hamus felszínen először a kutatás szerinti 36-42. blokkban kiástuk az 1. kutatóárkot (*2. kép*). 35 m hosszú, 120 cm széles volt. A késő középkori rétegek alatt, teljes hosszában, 3-6 cm vastag futóhomok volt. Ez alatt 140-170 cm vastag, különböző, tömörebb, lazább állapotú, tiszta, vagy több-kevesebb korommal kevert hamurétegek, tiszta hamu és tiszta faszenes koromrétegek kerültek elő. A 2. 3. 4. 5. kutatóárkokkal megkerestük az Árpád-kori hamulerakó hely tetejének a kiterjedését. A feltárt területen, a 29-55. ásatási szelvényekben, keletnyugati irányban 25-26 m széles, észak-déli irányban 38-40 m hosszú, cc 1000 m^2 volt. A bolygatatlan talajba mélyedt. A feltárás folyamán azonban kiderült, hogy a hamu alatt eredetileg egy keskenyebb, futóhomokos területen előforduló, természetes, lefelé keskenyedő mélyedés (árok) volt. Az első építmények maradványai a vastag hamuréteg körül, a hamuréteg aljánál magasabb szinten, a homokdombok oldalán, a bolygatatlan homokba ásva kerültek elő. A mélyedés fokozatosan megtelt és kiterjedt, ezért belepte az időközben megszüntetett, lebontott objektumok egy részét. A hamulerakóhely legmélyebb részét az 1. kutatóárokban, a 13. századi járószinttől 170 cm mélyen értük el. A metszetfalakat vízpárával megszórtuk, és kiderült, hogy a száraz, szemre egységesnek látszó hamuban különváltak az egyes hamubeöntések foltjai. Ugyanis a korábban beöntött hamu megsüllyedt és a teteje tömörebb lett. A ráöntött újabb hamu alja pedig lazább szerkezetű maradt, és sokkal jobban beszívta a vízpárát, mint az alatta lévő réteg teteje. Mind az 5 kutatóárokban ezt tapasztaltuk.[18]

A lelőhelyen felhalmozott hamu mennyisége és minősége azt mutatta, hogy ez a közel 500 m^3 vegyes hamu nem egy falu népének a kemencéiből, vagy az ipartelepen működő kovácsműhelyek tűzhelyeiből származik. Feltételeztük, hogy ezen a helyen szándékosan állították elő a fahamut. A fahamu ugyanis, nemcsak a középkorban, de napjainkban is, a Föld egyes, őserdei vidékein fontos ipari nyersanyag. A növények, fák elégetéséből származó hamu, különböző, vízben oldódó vegyületeket káliumkarbonátot (K_2CO_3) tartalmaz, amelynek vízben oldódva lúgos hatása van. A középkorban, kisebb mennyiségben a tiszta hamut a háziiparban és a mindennapi életben is használták. Lehetséges, hogy a falusi, szabadon álló kemencék szája melletti, kisebb gödrök a tiszta hamu gyűjtésére szolgáltak. A háziiparban a gyapjúfeldolgozásban használták. A Csőt falu (Budapest XXII. Háros utca 6. Gyártelep), 1241 előtti 2. külsőkertjében előkerült egy egy textilfeldolgozó műhely. A 13. század első felében átalakított műhelyben, a 4. deszkalappal lefedett gödör (32×26, 36 cm mély) színtiszta hamuval volt teletöltve.[19] A középkorban a fahamu ipari felhasználása az üveggyártásban nélkülözhetetlen volt. A 11. század vége-12. század eleje közötti időszakban Theoophilius Presbyter az tanácsolta, hogy az üvegkészítés előtt sok bükkfát kell felaprítani, és hagyni kell, hogy a fa kiszáradjon. „Utána egyenletesen égesd el tiszta helyen, és óvatosan úgy gyűjtsd össze a hamuját, hogy föld, vagy kő ne kerüljön bele."[20] Ha az üvegkészítéshez szükséges kemencék elkészültek, egy tiszta helyen össze kell keverni az üveg nyersanyagait: két rész bükk fahamut, egy rész vízben gondosan megmosott homokot. Hosszabb, alapos keverés után egy vaskanálnyi anyagot „főzés végett" be kell tenni a kemencébe és ott folyékony üveggé alakul.[21] A fémek feldolgozásánál, például az ezüst tisztításához szintén szükség volt fahamura. A megszitált hamut vízzel kellett összekeverni, és ezzel bekenték annak az edénynek a belsejét, amelyben az ezüstöt megolvasztották.[22] A festett üvegeket is úgy hevítették a vastáblán, hogy először hamut raktak a vastáblára.[23]

A fahamu széleskörű felhasználásához szükséges volt, hogy a hamuból, régi magyar nevén, *hamuzsírt*, vagy *szalajkát* főzzenek. A hamuzsír a szappanfőzés, az üveggyártás, salétromfőzés, vegyipar és a textilipar nyersanyaga volt. Nincs adatunk arra, hogy a Kárpát-medencében mikor kezdtek hamuzsírt főzni, de tudjuk, hogy az üveghuták mellett Észak-kelet Magyarországon a 19. század végéig készítettek hamuzsírt. A középkori hamu-

17 IRÁSNÉ MELIS 1992. 89.

18 Megköszönöm Horváth M. Attila régész kollégámnak, hogy a hamurétegek vízpárával való befújását javasolta, és a szükséges helyeken ezt a munkát el is végezte

19 IRÁSNÉ MELIS 2002. 214-215.

20 THEOPHILIUS 1986. 59.

21 THEOPHILIUS 1986. 61.

22 THEOPHILIUS 1986. 87.

23 THEOPHILIUS 1986. 69.

zsír készítés folyamata ugyanolyan lehetett, mint a 18-19. században. Az összegyűjtött fahamut kádakban kioldották, kilúgozták. A lúgot elpárologtatták, vasüstökben kifőzték. Az így besűrűsödött massza, a hamuzsír, már alkalmas volt a felhasználásra. Ha teljesen száraz állapotban akarták forgalomba hozni, az erre a célra készített kemencében hevítették, vagy kiégették.[24]

A késő középkori hamuégetés eddig egyetlen feltárt lelőhelye, egy mesterséges halom, Erdélyben, a sóvidéki Só út mentén, Gyergyóalfalu-Régi fogadóhelyén helyezkedik el.[25] A mesterséges halom 7-8 m hosszú, 4-5 m széles, 1-1,6 m magas. 2009-2010-ben régészeti kutatás feltárta a halom délkeleti negyedét. „A feltárt objektum egy un. hamuház maradványaival azonosítható, és a jelenség a hamuzsír alapanyag előállítás egyik korai előfordulásának tekinthető." Itt gyűjtötték össze a közelben elégett fákból megmaradt hamut, majd elszállították egy olyan műhelybe, ahol a hamuból hamuzsírt készítettek.[26] A halom metszetét a régészeti szelvény észak-keleti oldala mutatja.[27] A domb tetején a jelenkori sötétszürke humusz alatt barnásszürke, fagyökeres, kissé földes cc. 80 cm vastag hamuréteg van. Alatta viszont tiszta tömörebb, 750 cm hosszúságban feltárt, 20-180 cm vastag, tiszta faszenes hamuréteg húzódik. A halom „alsó szintjéből" 16-17. századi kerámialeletek kerültek elő.[28]

A fémipar

1. kovácsműhely. 1-2-3. periódus. 12. század 2. fele-13. század eleje. A feltárás közben kiderült, hogy az 1/1. és 1/2. épületnek csak három fala volt, az északi oldalon nyitottak voltak (*5-6. kép*). A 69. árok betemetetlen, déli végéből lehetett bemenni a műhelyekbe. Az árok betöltése a műhelygödröktől 3 méterre véget ért, itt az árkot kiszélesítették és lejtősen meghosszabbították a műhelyek északi oldaláig. A műhelyek északi oldalát a vastag, faszenes padló egyenes széle mutatta.[29]

1. periódus. Először a lesározott padló részlete került elő a 3. kutatóárokban (*5. kép*). A 1. műhely teljes padlója a 16. századi, nyesett felszíntől 170 cm mélyen, a bolygatatlan talajban került elő. A műhely alaprajza 380×320 cm volt. A későbbi bontások és feltöltések miatt nem tudjuk pontosan, hogy milyen magasak voltak a földfalak. Feltételezhető, hogy a 13. századi járószintből kiásott téglalap alakú műhelygödör 120-130 cm mély lehetett. Középvonalában, két 20 cm átmérőjű, 35 és 40 cm mély, cölöplyuk volt. Az 1. és a 2. cölöplyukak közötti távolság 150 cm. A nyeregtető szelemengerendáját tartó, rövidebb, 3. ágasfa, mind a három műhelyben a ház déli oldalán, a földfalban lehetett. A középkori bontások és a feltöltések közben megsemmisült. Az északi oldalon az északkeleti sarok mellé 220 cm hosszú, 110 cm széles, 20-22 cm magas padkát tapasztottak. A 130 cm átmérőjű, kör alaprajzú, 1. kemencét a délnyugati sarokba építették, 2/3 részét az épületen kívül, a homokfalba vájták. A kemence házon belüli részét, a műhely átépítése előtt a padló szintjéig lenyesték, így nem tudjuk, hogy milyen volt a kemence szája. Az 1. műhely lebontása közben a cölöplyukakból kihúzták az ágasfákat. A 2. műhely építése előtt a homokfalból kiszedték a kemence maradványait, a kipucolt üreget, a cölöplyukakat barna földdel betöltötték. Ugyanolyan barna földréteget szórtak a padlóra és keményre döngölt feltöltés 6-7 cm vastag lett.

2. periódus. Kis változtatással az 1. műhely helyére építették. Alaprajz: 370×300 cm. A barna feltöltésre 3-4 cm vastag kemény, sötétszürke padlót tapasztottak. Az északi oldalon meghagyták a szürke agyagpadkát. A 2. műhely földfalai az előzőhöz képest 10-11 cm-rel alacsonyabbak, 110-120 cm mélyek lehettek. A korábbi ház belső, 1. és 3. cölöplyukai mellé, félig a szürke padkában, kiástak az új, 2. cölöplyukat. Átmérő 20 cm, mélység 40 cm. A 2. kemencét az 1. kemence helyére építették, de az előzőhöz képest, 40 centiméterrel beljebb került a műhely belsejébe. A kör alaprajzú kemence külső átmérője 150-160 cm, a tüzelőtér átmérője 120 cm volt. A 10-12 cm vastag, vörösre égett fenéklapra vastagon ráégett korom, a feltárás idejére kisebb-nagyobb darabokra töredezett. Erőteljes tüzelés és elhasználódás nyomai látszottak. A padló kisebb darabja benyúlt a kemence nyakába. A 2. kemencének a műhelybe eső oldalán, a padló alatti feltöltésben 5 kisebb, 8 cm átmérőjű karólyuk volt. Ezekben megmaradtak kemence falát erősítő karók faszénné égett alsó részei. A kemence 15-20 cm vastag oldalait hurkatechnikával készítették, majd vékonyan betapasztották. Megmaradt a kemence 33 cm széles szája és a 30 cm hosszú nyakának az alsó része. A kemence szájának egyik oldalán a tapasztott nyakrész helyett a 12 cm átmérőjű, 26 cm mély, 7. cölöplyuk helyezkedett el. Belső ol-

24 FILEP 1979. 456-457.
25 SÓFALVY 2017. 463-471.
26 SÓFALVY 2017. 4-5. ábra, 465-467.
26 SÓFALVY 2017. 3-5. ábra, 466- 467.
27 SÓFALVY 2017. 6-7. ábra, 468- 469.
28 SÓFALVY 2017. 6-7. ábra, 468- 469.
29 IRÁSNÉ 1992. 72-75.

dalát 1,5 cm vastagon az aljáig betapasztották. A másik oldalon a kemence száját derékszögben kihajlították és félig beleépítették a 8 cm átmérőjű, 24 cm mély karólyukat. Ennek is 1 cm vastagon betapasztották a belső oldalát. A kemence előtere egy lekerekített sarkú háromszöghöz hasonló, 160×60 cm-es mélyedés volt, amelynek 5-6 cm vastagon átégett az alja. A feltárás idején tele volt finom hamuval. A kemence szájával szemben látható lett a 6. 25 cm átmérőjű, 30 cm mély cölöplyuk, a cölöp feltehetően az üllőt tartotta. Az előtérben vastagon égett, égett-korom foltos volt a tapasztott padló. A műhely északi oldalának a közepén, a 2. padlóból egy 55 cm átmérőjű, sekély gödröt ástak ki, amelynek a keleti felében egy újabb, 35 cm átmérőjű, lefelé keskenyedő, 33 cm mély lyukat ástak. A 35 cm átmérőjű lyuk formátlanra égett, függőlegesen álló hosszúkás vasdarabokkal, pántok, nyelek, pengék töredékeivel és fasződarabokkal volt teletömve. Az 55 cm átmérőjű, sekély gödör aljára, a lemélyedő vasas lyuk felett is, 14-16 cm vastag faszénréteget terítettek, majd az egész mélyedést 10-14 cm vastagon hamuval eltakarták. A megkeményedett hamu kimagasodott a gödörből.[30]

3. periódus. Az újabb műhely felépítése előtt lebontották a korábbi kemencét, letisztították a padlót, de a 28 cm magas, hamuból álló, kis halmot meghagyták (*6. kép*). 40 cm vastag, kevés 12. század-végi cserépdarabokkal kevert, homokos barna földdel feltöltötték a műhelygödröt. A műhely 80 cm mély, félig földbe mélyített maradt. A műhely tájolása északnyugat-délkeleti irányban 15 fokkal eltért a korábbi műhelyek tájolásától. Alaprajza téglalap alakú, mérete 460×290 cm. A műhely középvonalában két, 25 cm átmérőjű, 40 cm mély cölöplyuk megmaradt.

A kemence a ház délnyugati sarkában volt, a déli oldalát a házon kívül a homokfalba építették. Itt egybefüggően megmaradt az égett padló és a 20 cm vastag oldalfal nagyobb részlete. A kemence többi részét szétszórták a műhely padlóján. A déli oldalfalban 4 egyforma, 8 cm átmérőjű lyukat találtunk, amelyekben megmaradtak a kemence építéséhez szükséges karók égett részletei. A kör alaprajzú tüzelőtér átmérője 100 cm, a szája 22 cm széles, a nyaka 50 cm hosszú volt. Az átégett, hamuval teli előtér nagyjából a korábbi felett volt.

A 3. műhely az 1. műhely számára kiásott gödörben helyezkedett el. A kemence mellett, a műhely déli fala a bolygatatlan homok volt, a padló keleti és nyugati széle a ledöngölt feltöltésen, a korábbi műhelyekkel kiásott gödör homokfalaitól távolabb húzódtak. A padló széleinél nem találtunk épített falakra mutató jelenségeket. A keményre tapasztott padló szélei épek voltak.

A műhelyek délnyugati sarka közelében, a műhelyektől 110 cm-re, a 13. századi szintből leástak egy 90 cm átmérőjű, 40 cm mély gödröt, sárga kályhásagyag darabok voltak benne. A gödör déli oldalán lévő darabok enyhén égettek voltak. Mivel a műhelyek körül 15 m sugarú körben semmit sem építettek, feltételezhető, hogy az agyagos gödör a műhelyekhez tartozott.

Az utolsó műhely maradványait először szemétgödörként használták. A 10-20 cm vastag rétegből olyan cserepek, vas, kőeszköz, állatcsont töredékek kerültek elő, amelyek a 12-13. század fordulója körül voltak használatban. Az 1/3. műhely a hulladékok korával azonos időszakban a 12-13. század fordulója körül pusztult el. Rövid idő múlva már csak hamuval töltötték be a műhelygödröt, és fokozatosan különböző rétegekben 80-140 cm vastag, 9-10m^3 hamu borította el a műhelyek maradványait. A műhely a hamu lerakó hely keleti oldalán helyezkedett el.A műhely felhagyása után ez a környék beépítetlen maradt.

3. kovácsműhely. 1-2. periódus. 12. század. A feltárandó terület legmagasabb pontján a termőtalaj lehordása után kibontakoztak egy késő középkori, tál alakú kályhaszemekből épített kályha maradványai.[31] A kályha törmeléke mellett kiástuk az egész lelőhelyet keresztező, 35 m hosszú, 60 cm széles, 40 cm mély 2. kutatóárkot (*2. kép*). Az 50-52. szelvényben, a késő középkori rétegek alatt, a bolygatatlan homokban megjelent az Árpád-kori hamus betöltés.[32] A két Árpád-kori, hamus rétegsor 50 cm vastag volt a bolygatatlan talaj felett. Az 50-51. blokkban, az Árpád-kori alsó (12. század-13. század eleje), hamusréteg, 6-7 m hosszú szakasza 150 cm mélységig tovább mélyült. (*7. kép 2-3.*) A metszetekben két, homokba ásott, objektum feltöltés rétegei látszottak. A kutatóárok aljában, az árok keleti oldalán, kibukkant egy 60 cm magas ke-

30 IRÁSNÉ MELIS 1992. 74. Az ősi magyar hitvilágban a vasnak, a vasból készült szerszámoknak, a rontás megelőzésére gyógyításra mágikus erőt, a kovácsoknak természetfeletti erőt tulajdonítottak. A vasból készült, éles tárgyakat a vihar elűzésére tartották. DIÓSZEGI 1982. 495. A kerekegyházi ipartelep helyén álló késő középkori kovácsműhelyekben is előkerültek függőlegesen álló, vaspántokkal teletömött gödrök. IRÁSNÉ MELIS 1992. 101.

31 Az 1526 körül leégett 53. ház maradványai a termőtalajban már látszottak. A mélyítés során feltártuk a falu, 15-16. századi házának a maradványait, és alatta a falu késő középkori, többször felújított kovácsműhelyeinek a részleteit. IRÁSNÉ MELIS 1992. 100-107

32 IRÁSNÉ MELIS 1992. 76-78.

mence délnyugati sarka. A beásás keleti oldalán kirajzolódott a lépcsős lejárat metszete.

1. periódus. A műhelyt a bolygatatlan talajba építették. Először kiásták a műhely 150 cm mély, 360 cm hosszú, 290 cm széles üregét (*7. kép 1.*). Tájolása északnyugat-délkelet. Az északnyugati sarokban a felszínig homokbabát hagytak, ebben volt a kemence északnyugati sarka. A műhely északi fala előtt 120 cm-rel, a kemence mellett volt az 5. (22 cm átmérőjű, 36 cm mély) cölöplyuk. Egy másik, a 6. cölöplyuk a műhely déli oldalától 25 cm-re helyezkedett el. A 6. 23 cm átmérőjű, 38 cm mély cölöplyuk egy 40 cm átmérőjű, 10 cm mély gödörben helyezkedett el. A 220 cm hosszú lejárat 5, sima felületű, egyenes élű lépcsőfokból állt. Feltehetően fa burkolata lehetett. A műhely belsejében nem találtuk meg a tetőszerkezetet tartó gerendák nyomait, mert azok a műhely 150 cm magas homokfalának a külső oldalán lehettek és elpusztultak, a szélesebb 2. műhely építése közben.

A műhely 5-6 cm vastag, kemény, sötétszürke agyagpadlójára építették a trapéz alakú kemencét. Mérete: 150 cm hosszú, 140 cm széles az északi falnál, 95 cm a déli oldalon. A 110 cm hosszú tüzelőtér a hátsó falnál 80 cm széles és 66 cm magas volt. A kemence szája előtt a tüzelőtér 60 cm széles és 34 cm magas volt. Az építés folyamán először a homokfalból kivájták a kemence keleti felének az üregét, majd elkészítették a kemencét tartó karóvázat. A padló alatt, a kemencének a ház belső terébe nyúló oldalán hat, 6 cm átmérőjű, 18 cm mély karólyuk, a nyugati oldalon 2 ugyanilyen karólyuk helyezkedett el. A nyugati oldalon a sarkok közelében egy-egy, 20 cm átmérőjű és 12 és 14 cm mély lyukat találtunk, amelyben keményre égett föld volt. Ezt követően elkészítették a műhely, a kemencefenék és az előtér egybefüggő, vízszintes, 4-6 cm vastag, kemény, szürkeagyag padlóját. Sárga agyagba rakott kődarabokból, közöttük malomkő darabokkal megépítették a kemence falait (*8. kép*). Két malomkő összetört darabjaiból építették a kemence tetejét (*9. kép*). Végül kívül-belül vastagon betapasztották a kemencét. Az előtér 70 cm hosszú és 80 cm széles volt. Ugyan olyan, 2-3 cm vastag, kemény koromréteg fedte, mint a kemence padlóját (*10. kép*). A koromréteg elért a lépcső aljáig.

A műhely déli fala közelében elhelyezkedő 6. cölöplyukban egy kerek farönkbe vert üllő lehetett. A kemence nyugati oldalán alaktalan kovácsoltvas darabokat találtunk, de lehetséges, hogy a későbbi betöltéssel kerültek ide.

Lehetséges, hogy a műhelyt a kemence összedőlése miatt szüntették meg. A feltárás idején azt láttuk, hogy a kemence malomkő darabokból álló teteje egy darabban csúszott rá a szája körüli kidőlt oldalfalakra. A kemence omladékát kevert barna földdel betemették. A műhely 40-70 cm vastag betöltésében homokos hamu, tiszta hamuban koromcsíkokkal, a koromcsíkok felett vékony, tiszta homokcsíkokból álló rétegekből állt. Ez azt mutatta, hogy egy ideig valahonnan folyamatosan idehordták a kormot és a hamut. A homokoshamu rétegekben kevés 12. századi edénytöredék volt. Feltételezhető, hogy a műhely a 12. század 2. felében szűnt meg.

2. periódus. Amikor elhatározták, hogy új műhelyt építenek, a hamus felszínre helyenként 15 cm vastag, tömör, szürke iszapos agyagréteget tapasztottak (*7. kép 2-3.*). Az új műhely területét megnagyobbították. A keleti oldalt (a homokfalat) kivéve, körben 40 cm-rel nagyobb gödröt ástak (*7. kép 1.*). Az új, műhely területe: 500×360 cm, mélysége a 13. századi járószinttől 66 és 56 cm között váltakozott. A feltárás idején a 8-16 cm vastag, összeégett, kormos sárga agyagpadlót összetörve találtuk. Az látszott, hogy az 1. műhely kőkemencéje felett a padló berogyott és megrepedt, de a padló a 2. műhely feltöltése után is nagyjából egyben maradt. A délnyugati sarokban, a tűzhely helyén hiányzott a padló. A tűzhelyet feltehetően az értékesebb kövek miatt szétszedték. A nagy kormos és hamus folt tetején két, nagyméretű, rozsdás földbaba volt. Az egyik a kiemelés közben szétesett, a másikban egy aszimetrikus ekepapucsot találtunk. A délnyugati sarokban 3, kiégetlen, fekete agyagkolonc feküdt, amelyek a földbabákkal együtt a feltöltéssel kerültek a szétszedett tűzhely helyére. A nagyobb, 3. és 4. cölöplyukak a nyugati házfaltól 70 cm-re, a kemencétől 120 cm-re kerültek elő. A 3. cölöplyukban (átmérő 18 cm, mélység 61 cm) és a 4. cölöplyukban (átmérő 23 cm, mélység 62 cm) talán a tetőszerkezet gerendái álltak. Az 1. műhely lépcsőit nem használták, illetve teljesen feltöltötték. A lejtős bejáratot a műhely délkeleti sarkán alakították ki. A műhely megszüntetése után, a gödröt háztartási szeméttel (12. század-végi régészeti leletekkel) kevert barnafölddel feltöltötték. A padlón egy teljesen ép ló állkapocs feküdt.[33] Majd ide is hamut hordtak. A 40-60 cm vastag hamurétegben korom-

33 MÉRI 1964. 111-115. Kovalovszky Julia Tiszaeszlár-Bashalmon a 2. ház és a 10. ház – műhely – omladékában lókoponyákat talált. A 10. házban vasfeldolgozás volt. „Talán nem tévedünk, ha a vassal, vasművességgel összefüggő, sokrétű babonás hiedelemvilággal kapcsoljuk össze a műhely fölé kitűzött, bajelhárító lókaponyát." KOVALOVSZKY 1980. 30-33; 41.

csíkok is voltak. A 3/2. műhelyben cc. 9-10 m^3 kormos hamuvolt.

A 13. század 2. felében sárga, bolygatatlannak látszó homokkal elegyengették a műhelyek helyét. A műhely helyére nem épült semmi, keleti része egy újabb 13-14. századi hamulerakó hely alá került. A tatárjárás (1241-1242) előtti műhely keleti oldalán, pár méterrel felépítették a falu többször átalakított, 13-14. századi kovácsműhelyeit.

2. fémfeldolgozó műhely. 12. század. A hamulerakóhely keleti szélén haladt a 69. a 12. századi betemetett árok (*2. kép*). A nyesett felszínen feltűnt, hogy a 24-25. szelvényben, a betemetett árokba belenyúlik egy későbbi, szabályos téglalap alakú folt, a 2. objektum nyugati oldalának a feltöltése.[34] A mélyítés során a 100 cm vastag hamuréteg alatt előbukkant egy kemence északi sarka, a keleti oldala, a szája (*11. kép 1.*). Az előteret eltakarták a kemence boltozatának a darabjai.További 70 cm mélyítés után, a bolygatatlan sárga homok tetején elértük a kemence alját.

A fémfeldolgozó műhely egy függőleges falú, vízszintes fenekű, 400 cm hosszú, 360 cm széles és a 13. századi járószinttől mérve 150 cm mély gödör volt. A műhelygödör fölött bizonyára volt valamilyen tetőszerkezet, de a tetőt tartó gerendák cölöplyukai sem a műhelyben, sem a műhely körül nem kerültek elő. A nyesés szintjén a műhely délnyugati sarkán látható lett a betemetett 100 cm széles lejárat 120 cm hosszú részlete. A bejárat többi része elenyészett a 69. árok betöltésében. A műhely építése a gödör kiásásával kezdődött. Ezután a gödör alján a nyugati homokfalban kiásták a kemence helyét, amely egy 160×150 cm ovális alaprajzú, 75-65 cm magas üreg volt (*11. kép 2.*). A tűzelőtér 117×85 cm, a belső tér magassága a hátsó falnál 35 cm a szája mögött 25 cm, a szája 35 cm széles volt. A kemencét a műhely felhagyása után nem szedték szét. A teteje berogyott a vastag feltöltés alatt, de minden oldala épségben maradt.

A kemence formája és az építésmódja eltért az 1/1-3. és a 3/1-2. kovácstűzhelyektől. A homokfalba vágott üregben először letapasztották a kemence ovális padlójának az alsó, 5-6 cm vastag, vörösre égett agyagrétegét. Utána apró növényi zúzalékkal kevert sárga agyaggal 3-4 cm vastagon bekenték a kemence egész üregét. Ezután a kemence belső oldalán a vörösre égő, sárga agyagrétegbe 17-20 cm átmérőjű agyagkoloncokkal felépítették a kemence oldalát. A hátsó falnál négy sor, az oldalfalaknál három sor, a szája mellett két sor agyagkolonc volt. A kemencének a műhelyben szabadon maradt oldalának a tapasztása és a kemence szájának szögletes végződései 15-20 cm vastag, sárga agyagból készültek. A kemence belső terét ismét 6-8 cm vastag, vörösre égő agyaggal betapasztották. A 25 cm vastag boltozat három agyagrétegből állt, amely feltehetően rövidebb időn belül berogyott. A boltozattörmelék eltávolítása után a kemence padlóján három körívben lerakott függőleges helyzetben álló, 14-15 cm hosszú, 8-20 cm átmérőjű folyami kavicsokat találtunk. Az erősen átégett kavicsokat vastag koromréteg borította, alattuk a kemence padlón is 2-3 cm vastag volt a koromréteg. 61 kavicsot in situ találtunk, a kemence szája körül 8 kavicsnak a helye látszott.[35] A tapasztott előtér a kemence szája előtt 8 cm, a szélei körül 2 cm vastag volt. Ugyanolyan kemény, 2-3 cm vastag koromréteg borította, mint a kemencepadlót. A műhely padlóját keményre lejárt 3-5 cm vastag, szürkés (hamus) barna föld borította, ami beletapadt a bolygatatlan homokba. A műhely földfalába épített kemence és a folyami kavicsok az mutatják, hogy a kovácstűzhelyekhez képest, ezt a kemencét más munkafolyamatra, építették, amihez hosszabb ideig tartó, magas hőfokra volt szükség. A folyami kavicsok nagyobb füst nélkül, hosszabbideig megtartották a szükséges hőfokot. A finom, porszerű, összetapadt korom faszénből származott.[36]

A műhely megszüntetése után a kemencét és az előterét égett, hamus földdel feltöltötték, néhány apró cserépdarab, kisebb kavicsok és egy olvadékrög volt benne. A feltöltött előteret a kemence boltozatának a darabjaival letakarták. A műhely többi részét kemence tetejéig homokos, homok csíkos barna földdel feltöltötték. Felette a bejárat felé 35

34 IRÁSNÉ MELIS 1992. 75-76. Bóna István a dunaújvárosi Árpád-kori telepen feltárt egy hasonló szabadban lévő kemencét, 52. objektum, amely hasonlított a kerekegyházi 2. fémfeldolgozó műhely kemencéjéhez. A dunaújvárosi kemencét szintén a bolygatatlan homok földfalba építették, és a szájához csatlakozott az előtér keleti sarka. Az alját kövekből és folyami kavicsokból alapozták, majd a köveket letapasztották. BÓNA 1973. 45-46.

35 A Budapest Margit-szigeti 13. századi királyi udvarhely nyugati épületében, a 13. század 2. felében, a 3. helyiségben új hypocaustumot építettek. A fűtőkamra belsejében, a 14. századi feltöltés alatt, homokkal keverve, visszadobált kormos, folyami kavicsokból álló 25-30 cm vastag réteg volt. Alatta, a fűtőkamra padlóján a vastag fűtőkavicsrétegből 36 cm vstag, bolygatatlan maradt. A kavicsok zöme 10-20x15-25 cm-es volt, de voltak 25x30 cm-es kavicsok is. A kavicsok alatt és a kavicsok között ugyanolyan, finom selymes korom volt, mint a kerekegyházi kemencében. Ez a faszén tüzelés maradványa. IRÁSNÉ 2007. 277.

36 A kerekegyházi ipartelep kemencéiben, a szabadon álló tüzelőberendezésekben faszén elégetésével érték el az egyes munkafolyatokhoz szükséges hőfokot. Amennyiben a füstöt használták, előfordulhatott, hogy a különféle növényi részeket is a faszén parázsra tették.

cm-re megvastagodó, háztartási hulladékkal kevert szürkés barna feltöltés volt. Az edénytöredékek között még nem kerültek elő a 12. század vége felé megjelenő szürke és fehér fazekak darabjai. A rétegsorban újabb koromterítés következett, amelyet bolygatatlan sárga homokkal letakartak. A műhelygödör felső részét és a műhely környékét, ugyanolyan 70-80 cm vastag hamuréteg borította, mint a kovácsműhelyeket.

Fazekas műhely. 12. század. Az ipartelep délnyugati sarkában, a 72. szelvényben, a termőtalaj aljában kirajzolódtak egy szabadon álló kemence együttes falainak a paticsgyűrűi (*2. kép*). A nyesés után kiderült, hogy négy kemence maradványain keresztül halad a 18. árok, amelynek a betöltésében a 13. század közepére jellemző edénytöredékek voltak (*12. kép*). A nyesés után látható lett, hogy a kemencék alsó, tüzelőtere a bolygatatlan talajban volt, a kemencék egymásba érő előterei pedig, a nyesés szintjén 460 cm × 500 cm nagyságú, szabálytalan félkör alakú területet foglaltak el. Az előtér déli oldala a 12-13. századi járószintről indult, és fokozatosan lejtett a kemencék felé.

11. edényégető kemencék. 12. század. Az utolsó, a feltárás szerinti 1. kemence, amelyik a legjobb állapotban maradt, az előtér északnyugati sarkában helyezkedett el (13. kép).[37] Vele szemben, az előtér északkeleti sarkában állt az 5. kemence. Az északnyugati falban egymás mellett helyezkedetek el a feltárás szerinti 2. 4. kemencék. Szinte teljesen elpusztult az első, legmélyebben fekvő, feltárás szerinti 3. kemence. A patics törmelékkel feltöltött előtér feltárása közben kiderült, hogy milyen sorrendben épültek a kemencék.

a (3). *kemence.* Az első, félig földbemélyített kemence alját az előtér aljától 17 cm-re ásták ki. A kemence és az előterének a méreteit, a későbbi kemence építések miatt nem lehetett megállapítani. A 10-12 cm vastag fenéklapból egy 35 cm széles, 86 cm hosszú sáv maradt meg, ebből 50 cm hosszú részlet a felette lévő, 2. kemence alá esett.

b (4). *kemence.* Egy 60 cm hosszú, 150 cm széles körszelet megmaradt a kemence aljából. A kemence tüzelőterét az előtér aljától 35 cm-re ásták ki. A kissé befelé hajló oldalfalak 10-14 cm magasan megmaradtak.

c (5). *kemence.* A kemence a közös előtér északkeleti sarkában épült. Tüzelőterét az előtér aljától 35 cm magasan vájták ki. A kemencéken keresztül haladó 18. árok az 5. kemence közepén haladt át és megsemmisült a fenéklap középső, 50 cm széles részlete. A tüzelőtér ovális alaprajza 160×125 cm, nyílása a közös előtérbe nyílott.

d (2.) *kemence.* A 18. árok ezen is keresztülhaladt, és az utolsó, (1.) kemence előtere elvágta a tüzelőtér déli oldalát. A tüzelőtér ovális alaprajza 148×140 cm, a nyugati fala 16 cm magasan megmaradt.

e (1.) *kemence.* A közös előteret nyugat felé kibővítették, és a kemence helyét kivájták a homokfalban (*14. kép*). Az üreget, illetve a kemence tüzelőterét először kiégették, majd az alját és az oldalát betapasztották. Az ovális tüzelőtér alaprajza 140×110 cm, magassága 40 cm, az oldalfalak vastagsága 8-10 cm. A 40 cm széles tüzelőnyílás a keleti oldalon volt, mind a két oldalán vastag, világossárga agyagtapasztás maradványait láttuk. A tüzelőnyílás edényégetés alatti betapasztásából maradtak meg. A kemence előtt az előtérben nagy halomban megmaradtak a kemence égetőterének az összetört, kormos paticsdarabjai. A patics elhordása után, az előtér alján előkerült a kemence előtti, 15 cm széles, 6 cm magas, kör alakú parázsfogó borda.

A kemencék előterének a keleti felében nagy tömegben felhalmozott, összenyomott kemence töredékek voltak. Az előtér közepe tájától emelkedve, a paticstömeg vastagsága a délkeleti sarokban egészen a járószintig emelkedett. Figyelembe véve az 1. kemence előtt otthagyott patics mennyiségét, látható, hogy az előtérbe halmozott patics, számos kemencéből származik. Megerősítette azt a feltevésünket, hogy mind az 5 kemence edényégető lehetett.

Régészeti leletek csak az *e* (1.) és a *d* (2.) kemencét és előterüket betöltő barna földben voltak. Az edénytöredékek zömében a 12. század második feléből származtak. Az utolsó *e (*1). *kemence* tüzelőterében egy nagyméretű, lemezes S-végű karikát találtunk.

5. ház. 12. század. Az edényégető kemencéktől keletre, 10-11 m távolságra, a 76. ásatási szelvényben elhelyezkedő házat a fazekas mester házával, műhelyével azonosítottuk (*15. kép*).[38] A ház északi részén korábban a 4. 5. verem és egy kemence alja, a délkeleti saroknál az 1. gödör helyezkedett el. A ház alaprajza 500×360 cm. Tájolás: észak-dél. A kemence az északnyugati sarokban állt, a ház délnyugati sarkán volt a bejárat. A 265 cm hosszú, 50-60 cm széles lejtős lejáratban lapos, mindössze 4 cm magas lépcsők voltak. A ház a 13. századi járó-

37 IRÁSNÉ MELIS 1992. 87-88. A kemencék számozása a feltárás sorrendjét mutatja, eszerint készült a régészeti dokumentáció és a leletek leltározása.

38 IRÁSNÉ MELIS 1992. 80-83.

szinthez képest 60 cm mély volt. Az északnyugati fala függőleges, a délnyugati rézsűs volt. A házfalak belső oldalán sorakozó cölöplyukak a házfalakat és a tetőszerkezetet, a ház közepén álló három ágasfa a tetőszerkezetet tartotta. A padlón különféle gödröket, mélyületeket találtunk. Az északkeleti sarokban volt egy ovális, 58×42 cm, 28 cm mély gödör, amelyet kitapasztottak. A délkeleti sarok közelében egy téglalap alaprajzú, 63×50 cm, 15 cm mély szabályos gödör helyezkedett el.

A ház északnyugati sarkában két kemencét építettek. Az *1. kemence* egy harmada a betöltött *4. gabonásveremre* került. A négyszögletes, 8-10 cm vastag kemencefenék mérete 150×140 cm. A *2. kemencét* szorosan a ház sarkába, nagyrészt az 1. kemence fenéklapjára építették. Négyzethez közelálló alaprajza 160×150 cm. A tüzelőtér a korábbi kemencepadló lett. Az új kemence vörösre égő agyagpadlóját körbetapasztották 18-20 cm széles sávban világossárga agyaggal, amely vékony, száraz növényi részletekkel volt összekeverve. Ezzel a sárga agyaggal tapasztva, három sor agyagkoloncból felépítették a kemence oldalait. A hengerded alakú, 16×16×18 cm méretű agyagkoloncok álló helyzetben voltak. A 2. és a 3. sorban a koloncokat az alatta lévők tetején a kemence belseje felé 3-4 cm-rel eltolták. A kemencének a ház belső terében álló oldalán a 2. kolonc sor tetején javításra került sor, a sárgán maradt és az átégett vörös tapasztások elcsúszott rétegeiben egyforma koloncok voltak. A kemence előtere az 1. kemence átégett fenéklap részlete lett. Ezen alakították ki a 2. kemence száját, amelybe a javítás után egy kváder követ tapasztottak. Mellette egy kolonc kiemelésével alakították ki az új tüzelőnyílást. A tüzelőtér 115×120 cm, belső magassága cc. 60 cm lehetett. A kemencét kívül-belül vörösre égő agyaggal betapasztották, a tapasztás folytatódott a ház belsejében, de a későbbi pusztulás miatt nem tudtuk meghatározni a kiterjedését.A ház déli felében a döngölt padlót világossárga agyaggal lesározták. A délnyugati oldalon a bolygatatlan homokból egy 18 cm magas, 30 cm széles bordát hagytak, amelyet a padló folytatásaként lesározták. A borda mellett lejárt, kemény földréteg volt, de ennek a déli oldala elenyészett a ház elhagyása után.

*Agyagos gödör.*A ház délnyugati sarkának a közelében egy, 86 cm átmérőjű, 30 cm mély gödör volt, amelyben egy korongolásra előkészített, 45 cm átmérőjű 30 cm magas, agyagtömb volt.

A ház felhagyása után először régészeti leletekben gazdag háztartási szeméttel kevert, barna földet hordtak a ház északi felébe. Majd az egész házhely déli felébe nagyobb mennyiségben erősen kormos, faszenes, hamus földet hordtak, amely ráfolyt a háztartási hulladékra, betöltötte az egész házhelyt. Átfolyt a ház déli falán, betemette a 3. agyagos gödröt, lejtősen emelkedve elérte a 13. századi járószintet. Sok 12. század végére jellemző régészeti lelet, edénytöredékek, állatcsontok, megmunkált kőtöredékek között egy III. Béla kori rézpénz is előkerült. Az égésnyomok azt mutatták, hogy a házhely szemétégetővé változott.

A 12. század és a 13. század fordulója körüli időszakban változásokra került sor a soroksári Várhegy dűlőben elhelyezkedő Árpád-kori faluban. Az ipartelep földbe mélyített objektumait megszüntették. Szétbontották a tetőszerkezeteket, a földből kiszedték az újra felhasználható, karókat, cölöpöket, a kemencéket összetörték, a paticsot szétszórták a padlón. Ezután a romos épületek maradványait felgyújtották, és végül a vastag koromréteggel fedett épületmaradványokra háztartási szemetet hordtak. Betemették az ipartelepet határoló 7 m széles, 1,75 m mély 20. árkot. A hamutermelésben is problémák keletkeztek, mutatja ezt, hogy a hamutárolóban és a hamus gödrökben ottmaradt a rengeteg ipari hamu. Ugyan ebben az időszakban lebontották a IV. és az V. munkahely objektumait is, de itt nem volt felégetés, csak lakossági szeméttel való feltöltés. A IV. és V. munkahely területe beépítetlen maradt, a romok eltűntek a szántóföldben.

Az ásatási területről igen nagy mennyiségben összegyűjtöttünk 11-13. századi régészeti leletanyagot. Egyetlen darab sem volt eredeti helyzetben (kemence padlóba, vagy más helyre tapasztva), mindegyik feltölésből származik. A háztartási szemét a falu lakosságának a mindennapi életéből származik, de sajnálatos módon az autópálya nyomvonala elkerülte a faluközpontot, és csak az iparteleptől távolabb, a IV.-V. munkahelyen került elő két olyan ház maradványa, amelyekben a 12. században lakni is lehetett.[39]

A régészeti leletanyag teljes feldolgozása még nem történt meg. Mindössze egy fazékból és egy cserépüstből került elő annyi töredék, hogy azokból egész edényt lehetett restaurálni. A tipológiai

39 A IV. munkahelyen a 21. házba beleépítették a 22. házat. A kemencék szinte új állapotban voltak, rövid ideig voltak használatban. A 23. házat egy középkori betemetett árokra építették, mely az ásatási idején egy közepes eső alatt is feltöltöttötte a ház 80 cm mély üregét. Ez történhetett a 12. században is, mert a kemencét egyszer sem használták. IRÁSNÉ 1992. 91-93. Az V. munkahelyen szintén egy őskori árokra kezdték el építeni a 34. házat. Kiásták a ház üregét, de ezt is elöntötte a víz és a házat félbehagyták. IRÁSNÉ MELIS 1992. 97.

kutatás legfőbb nehézsége az, hogy nem lehet tudni, hogyan tartoznak össze a különféle perem oldal és aljtöredékek. Már az ásatás alatt látszott, hogy az edénytöredékek között feltűnően sok, égett, vastagon kormos, rendkívül változatos cserépüst töredékek vannak és feltűnően sok malomkőtöredék is előkerült. Ez a két leletcsoport világosan mutatja, hogy a 12-13. századi faluban jelentős tevékenység volt a gabonafélék őrlése.

A 13. század elején újra használatba vették a felhagyott területet. Minden gödröt, mélyedést szürke, hamus földdel feltöltöttek, és az egész területet kevert barna földdel betakarták. Új funkciójú ipartelepet létesítettek.

Élelmiszer ipar, tartósítás, őrlés

A kerekegyházi ipartelepen 13, különböző, szabadon álló tüzelőberendezést találtunk. A legegyszerűbbek a henger alakú, földbemélyített tüzelőgödrök voltak, ezekez hasonló gödrök elvétve más falvakban is előfordultak. A gödrök rendeltetése valaminek a főzése, szárítása, vagy a füstölése lehetett. A gödrök mellett nem találtunk karó, vagy cölöplyukakat, feltételezhető, hogy nagyobb edényeket használtak. Szabadtéri kemencék, előterükben karólyukakkal, szintén ismertek. A legérdekesebbek azonban, azok a (*6. 7. 8.)*. henger alakú, mély, egyik oldalán nyitott tüzelőgödrök, amelyeket a bolygatatlan homokfalakba ástak (*2. kép*). A gödrök előtt nagy, a járószintről mélyülő előtereket alakítottak ki. Ezeket később megszüntették és feltöltötték. Ugyan ezekre a helyekre egy új tipusú , fedett helyen, színben álló kemencéket építettek[40] A tapasztott kemencéket a korábbi, betemett tüzelőgödrök fölé építették. A hamutároló keleti oldalán egy, és a délnyugati oldalán két előteres szabadtéri tüzelőgödröt építettek.

12. szabadtéri tüzelőgödör. 12. század-13. század eleje. A 2. kutatóárokban, az 54. szelvényben került elő egy szabályos, henger alakú, vízszintes fenekű gödör (*2. kép*). Átmérő: 150 cm, mélység: 100 cm. Alján 20-22 cm vastagon átégett a bolygatatlan homok.[41] Kevert szürke hamuval kevert földdel volt betöltve, amelyben kevés állatcsont, és néhány 11-13. századi cserépdarab volt. Az Árpád-kori objektumok kevert barna földből álló betöltése takarta el.

13. szabadtéri tüzelőgödör. 12. század. A lelőhely legmagasabb részén, a 3. és az 5. kutatóárok kereszteződésében (31-32. szelvényben), a késő középkori hamu alatt, előbukkant egy különösen nagyméretű gödör szája.[42] Homokos kevert, barna föld volt benne, 12-13. századi leletekkel (*16. kép*). Az gödör ovális szája 220×160 cm. A gödör mélysége 210 cm. Alsó harmada szabályos kör alakúra kiöblösödött, átmérő: 270 cm. Vízszintes fenekének az átmérője 250 cm. A gödröt betöltő, vízszintes rétegsor minden egyes eleme faltól-falig ért, középen kicsit megsüllyedt. 6, egyforma összetételű, (a, b, c) rétegsor volt a gödörben. Az 1. rétegsor a gödör alján, az átégett bolygatatlan homokon helyezkedett el. Az „a" réteg 4-5 cm vastag, kormos faszenes csík volt. Felette a „b" réteg 16 cm vastag, sötétbarna kevert föld, amelynek az alja megégett. Felette a homokos barna földből álló „c" réteggel előkészítették az újabb égetés felszínét. A kormos faszenes csíkok alatt átégett a homokos barna föld teteje. Régészeti leletek csak elvétve kerültek elő az elfojtásra szolgáló sötétbarna földből. A cseréptöredékek a 12. századból származtak. Egyértelmű, hogy ez a gödör nem szemétégető, vagy hulladéktároló volt, hanem nagyobb tárgyak, vagy nagyobb mennyiségű anyagok szárítására, füstölésére, vagy teljes elégetésére szolgált.

17. szabadtéri tüzelőhely. 12. század-13. század eleje. A 66. szelvényben, elhelyezkedő, gödröt félig a 19/1-es, betemetett árokba ásták (*2. kép*). Átmérő: 125 cm. mélysége a feltárás idején 10 cm. Csak a gödör alja maradt meg. A 10-12 cm vastagon átégett bolygatatlan homokon korommal kevert hamu volt. Néhány jellegtelen Árpád-kori cserép és két állatcsont volt benne.[43]

6/1-2. Előteres, egyik oldalán nyitott szabadtéri tüzelőgödrök 12. század. A 23-24. szelvényben, a 6. építmény padlójának a felszedése után, kisebb részben a betemetett 69. árokban, nagyobb részben, a bolygatatlan homokban egy nagy, égett föl-

40 Méri István az Árpád-kori falurészlet makettjén a földbevájt sütőkemence fölé egy „szín-félét" készített, amely sütőkemencét védi az esőtől. MÉRI 1970. 81. Ehhez hasonló építmények védték a 6. 7. 8., általunk építményeknek nevezett objektumok nagy lapos kemencéit is.

41 IRÁSNÉ MELIS 1992. 88. Hasonló rétegezettségű, tüzelőgödröket Szigetszentmiklós északi határában Szöllös? falu kertjeiben is feltártunk. IRÁSNÉ MELIS 1991. 170-171. 178. 180. 183. Tüzelőgödör Budapest XXIII. Haraszti út 42. régi gyártelepen, Szentdienes falu ipartelepén is előkerült. IRÁSNÉ MELIS 2005. p. 506-508. A dunaujvárosi 16. gödör hasonlított a délpesti határ tüzelőgödreihez. (BÓNA 1973. 51.) Méri István a Magyar Mezőgazdasági Múzeum kiállítására elkészítette egy Árpád-kori falurészlet makettjét. A „szabadban – a ház előtt – a nyílt tűzhely fölé függesztett lapos agyagüst itt a gabonaszemek pörkölésére használt edényként szerepel". MÉRI 1970. 81-82.

42 IRÁSNÉ MELIS 1992. 88-89.

43 IRÁSNÉ MELIS 1992. 89.

des, faszenes, hamus folt mutatkozott (*19. kép*).[44] Északi fele kör alakú, déli oldala háromszög alakban megnyúlt. Hosszúság: 250 cm, kör alakú rész szélessége 190 cm. A betöltés kihordása után két, kétharmadában megmaradt, földbe mélyített, kerek, szabadtéri, egyik oldalán nyitott tüzelőgödör került elő. A gödrök előtt a járószinti lejárattól lejtősen mélyülő előtér volt. A feltárás idején a gödröket magába foglaló függőleges homokfal előtt az előtér 100 cm mély volt. A gödrök eredeti mélységét nem ismerjük, mert a bolygatatlan homokra (a gödrök maradványaira) később felépítették a *6. kemencés színt.*

6/1. előteres tüzelőgödör. Az 1. gödör maradványai az előtér keleti oldalán, a bolygatatlan homokfalban maradtak meg. Az alja 15 cm-rel magasabb volt a 2. gödör aljától. Mindössze a legalsó, vörösre égett, kormos, hamus rétegből maradt meg egy 6-10 cm széles körcikk, felette a bolygatatlan homokban még két égetés nyomai látszottak. A gödör aljától 55 cm mély volt az előtér alja. Az előtér kelet-nyugati irányban 85-90 cm széles lehetett.

6/2. előteres tüzelőgödör. A 2. gödör építése előtt szinte teljes egészében kiszedték az. 1. gödör maradványait. A 2. gödör tájolása: észak-dél. A lejárat az északi oldalon a járószintről indult, a gödör a déli oldalon helyezkedett el. A 2. gödöröt az előtér aljától 40 cm magasan a homokfalba vájták. A tapasztott tüzelőtér teljes egészében a homokfalban volt. Az előtérben cc. 30-40 cm szélesen levágták a homokfalat, és itt lett a gödör tüzelőnyílása. A tüzelőtér átmérője: 80 cm, a feltárás idején 70 cm mély volt. Az *1. tapasztás* rétegei: a gödör alján: 10-12 cm vastag, égett, vastagon kormos tapasztás. Felette 8 cm vastag hamus föld. *2. tapasztás:* 5 cm vastag, kormos égett patics, felette 10 cm vastag hamus földréteg. *3. tapasztás*: 6-8 cm vastag, kormos patics. A lesározott fenekű előtér 110 cm hosszú 90 cm széles volt. Az előtér legszélesebb részén, az előtér külső oldalán egy-egy 20 cm átmérőjű és 30 cm mély cölöplyuk volt. A feltárás idején a gödrök maradványai égésnyomok nélküli hamus földdel voltak betöltve.

7/1. Előteres, egyik oldalán nyitott szabadtéri tüzelőgödör. 12. század. A hamutároló déli oldalán, a feltárás szerinti 55/56. szelvényben, a késő középkori épület maradványok alatt előkerültek a 7. építmény és alatta a *7/1-4.* tüzelőgödrök, egy lejtős lejáratú üreg, előterek, maradványai (*20. kép*).[45] Tájolás: kelet-nyugat. Az utolsó, a 4.(?) tüzelőgödör maradt a legjobb állapotban. A homokfalban a 13. századi járószinttől mérve 70 cm mély volt. Alaprajza szabályos kör, átmérő: 100 cm. A 450 cm hosszú előtér a homokfal előtt 330 cm széles volt, nyugati végé felé elkeskenyedett, és a 13. századi járószintnél 175 cm széles volt. Az utolsó 3. és 4. tüzelőgödör nyugati oldalán egy-egy, 27 cm széles, 30 cm mély cölöplyuk volt. A keleti oldalon azonban, a későbbi kemence építésével a korábbi jelenségek elpusztultak. Lehetséges, hogy a tüzelőgödrök szemközti oldalain ágasfák álltak.

Az előteres tüzelőgödör helyére, miután azok maradványait gondosan szétszedték, a 6. építményhez hasonlót építettek. A tüzelőgödrök helyét hamus földdel feltöltötték. A 7. építmény kemencéjét a tüzelőgödrök helyére építették.

*8/1. előteres, szabadtéri tüzelőgödör. 12. század-13. század eleje.*Az előteres tüzelőgödör maradványai a 8. épület nyugati felében helyezkedtek el (*21. kép*).[46] A gödör nyugati felét és a gödör előtti előtér részletét belevágták a 19/4. árokba. Az 50 cm széles árok 20 cm mélységben a gödör alja lett. Ez a tüzelőgödör maradt meg a legjobb állapotban, mert nem egészen bontották el egy újabb gödör, vagy a felette lévő 8. ház építése miatt. Az ovális gödröt a hosszabb átló mentén vágták a homokfalba. Mérete: 110×75 cm, mélység: 50 cm. Rétegek: *1.* a gödörnek a korábbi árokba mélyülő 20 cm mély, enyhén égett alján vékony koromcsík volt. *2.* a felette lévő 1. hamurétegben is volt egy vékony koromcsík. *3.* a vékony hamurétegen 2-4 cm vastag, vörösre égett tapasztás volt, és égett volt a homok a gödör hátsó falán is. A gödör előtti lejtős előtér 250 cm hosszú és a gödör előtt 180 cm széles és 50 cm mély volt. A lesározott előtér alján nem látszottak égésnyomok, de 2-4 cm vastagon kormos volt. A gödröt 30 cm vastag, az előteret lejtősen vékonyodó, cc. 1 m^3 tiszta hamuval feltöltötték. A hamura kevert barna földet hordtak, a termőtalajig felnyúló előtér magasabb részein csak barna földet találtunk.

9. szabadon álló kemence.12. század-13. század eleje.

Az I. lelőhelynek a lejtős, keleti oldalát a Gyáli patak, illetve a Gyáli patak melletti nádas szegélyezte. A domboldal alsó részén a feltárás szerinti 5. és 12. szelvényben, az 1987. évi járószinthez képest, 30 cm mélyen, a termőtalaj alatt, a bolygatatlan humuszban megjelent egy kemence kör alakú, beomlott teteje (*17. kép*).[47] A kemencét és az előterét egy cc. 320 cm hosszú, 160 cm széles téglalap alakú mélyedésbe építették. Két oldalán nagy, összefüggő darabokban megmaradtak a 30-32 cm ma-

44 IRÁSNÉ MELIS 1992. 83-84.

45 IRÁSNÉ MELIS 1992. 84-85.

46 IRÁSNÉ MELIS 1992. 85-86.

47 IRÁSNÉ MELIS 1992. 86.; MÉRI 1963. 273-281.; MÉRI 1970. 80.

gas oldalfalak, amelyeken látszott a boltozat indítása. Úgy látszik, hogy a kemencét csak félig építették a járószint alá. Az alja erősen átégett, repedezett és vastagon kormos 8-9 cm vastag patics volt. Átmérő: 150 cm, mélység: 35 cm. A belső tér rekonstruált magassága 45-50 cm lehetett. A kemence 20 cm hosszú, 40 cm széles szája a keleti oldalon volt. A kemencefenék tapasztása folytatódott az előtérben, a 160 cm átmérőjű, kör alakú tapasztás betöltötte az egész előteret. Az előtér külső szélén, a kemence szájának a közepével szemben egy 19 cm széles, 31 cm mély cölöplyuk volt. A kemence szája előtt és a szája közelében egy-egy 7 cm széles, 13 cm mély karólyuk, az előtér közepén egy 7 cm széles és 22 cm mély karólyuk volt. Talán az volt a rendeltetésük, hogy megtartsák azokat a dolgokat, amelyeket a kemence száján kiáramló füstre tettek. A kemence maradványait kevert barna földdel eltakarták, amelyben 12-13. század fordulójára jellemző edény és állatcsont töredékek voltak bekeverve.

10. szabadon álló kemence. 12-13. század. A feltárás szerinti 73-74. szelvényben, a termőtalaj alatt kirajzolódott egy 420 cm hosszú, 260 cm széles, fekete, kormos földdel telített folt, amely magában foglalta a szabadon álló kemence maradványait (*18. kép*).[48] A kemence a folt északi oldalon helyezkedett el, szája a déli falon, középen volt. Az előtér legmélyebb pontja az 1987-es járószinttől 60 cm mély volt, arra mutat, hogy ezt a kemencét is csak félig ásták a földbe. Az építés során a bolygatatlan talajban először kiásták a fokozatosan mélyülő (300×260 cm) előteret. Az előtér 42 cm mély északkeleti homokfalában kivájták a kemence helyét. A homokra rátették egy ló alsó lábszárcsontját.[49] Rátapasztották a kemence alját, majd megépítették a falakat. Az ovális alaprajzú kemence alja 160×120 cm, nyaka 20 cm hosszú, szája 26 cm széles. A 15 cm vastag oldalfalak a bolygatatlan homokban 35 cm magasan maradtak meg. A kemence szája előtt téglalap alakú (80×38 cm) tapasztás volt, 3 karólyuk volt benne. 1. átmérő 10 cm, mélység 14 cm; 2. átmérő 10 cm, mélység 13 cm; 3. átmérő 8 cm, mélység 11. cm. Az előtérben a keleti oldalon volt egy kisebb cölöplyuk, átmérő 15 cm, mélység 15 cm. A kemence szájának a keleti oldalán, az előtér homok falában egy 30 cm mély, fekete faszenes földdel betöltött ovális (50×60 cm) gödör volt. Az előtér nyugati oldalán, szemben a keleti oldalon lévő cölöplyukkal, egy 8 cm széles karólyuk volt. Belemélyedt 19/2. korábbi vízlevezető árok betöltésébe.

A kemence megszüntetése után a paticsot szétterítették, az objektum maradványait kormos, hamus, kevés 12-13. századi régészeti lelettel kevert, barna földdel eltakarták.

Ipartelep, 3. építési periódus
Négyzet alaprajzú építmények , „színek" kemencékkel

A 13. század első felében az ipartelepen egy szabadtéri kemence, három előteres tüzelőgödör és két gabonás verem maradványai fölött újra építkeztek. Az 5, közel egyforma építmény alaprajza négyzethez közelálló négyszög, nem voltak a házakéhoz hasonló oldalfalaik. A cölöpökből álló tetőszerkezet alatt egy, lapos kemence volt, amelyet mind az öt esetben a hagyomány, vagy az azzal összefüggő tulajdon viszonyok alapján a korábbi tüzelőgödrök maradványaira, vagy annak közelébe építették.[50] A tapasztott padlók egyenes, épségben maradt szélei arra utalnak, hogy az építményeknek volt valamilyen, növényi anyagból készített fala, vagy kerítése. Ez azt mutatja, hogy a terület egy újabb iparág telephelye lett, amelyben olyan kemencékre volt szükség, amelyekben élelmiszerek, gabonafélék, húsok, szárítását, füstölését stb. végezték.

40/1. előteres szabadon álló kemence. 13. század első fele. Az I. munkahely, illetve az egész lelőhely legmagasabb fekvésű része a feltárás szerinti 36-39. 43-47., 51-52. szelvényekben helyezkedett el (*22. kép*). Ez a 20×15-es terület, a 12. századtól a 16. század elejéig folyamatosan beépült. Az első épület az 50-51. ásatási szelvényben a *3/1-2.* kovácsműhely volt, amelyre ráfolyt a hamutároló nyugati széle. A 12-13. század fordulóján bekövetkezett változások után, a feltárás szrinti 43-44. szelvényben egy előteres, szabadon álló kemencét építettek.[51] Tájolása északkelet-délnyugat. A kemencét a bolygatatlan homokba, az előtér déli felét pedig a hamutároló szélébe mélyítették. Megmaradt a 100 cm átmérőjű kemence kormos, repedezett tüzelőtere és körülötte a 15 cm széles felmenő fal alja. A 135 cm hosszú és 120 cm széles, teknős aljú előtér a ke-

48 IRÁSNÉ MELIS 1992. 86-87.

49 Az észak pesti határban, az M0 autópálya nyomvonalában, Rákospalota-Újmajorban feltártuk egy 12. századi falu külsőkertjeinek egy részét. A feltárás szerinti 110. szabadon álló kemence tüzelőtere alá is betapasztottak egy ló lábszárcsontot. IRÁSNÉ MELIS 2007. 106-107.

50 Méri István az Árpád-kori falurészlet makettjén a földbevájt sütőkemence fölé egy „szín-félét" rekonsruált, amely a sütőkemencét védi az esőtől. MÉRI 1970. 70-71. 80-81. Ehhez hasonló építmények védték a 6. 7. 8., objektumok nagy lapos kemencéit is.

51 IRÁSNÉ MELIS 1992. 99-100.

mence előtt 10 cm mély volt. Az előtér alját sárga agyaggal letapasztották. A kemence maradványait 6-8 cm vastag, kevert barna földdel eltakarták. Régészeti leletek nem kerültek elő.

40/2. szín kemencével. 13. század első fele. A szabadon álló kemencét ugyan teljesen elbontották, de a kemence helyét megjegyezték (*22. kép*). A korábbi kemence helyére lesároztak egy egy, 5-6 cm vastag, négyszögletes alaprajzú padlót, a mérete 4,7×4,4 m volt. Teljes kiterjedésében megmaradt. A korábbi kemence előtere fölött a padló kissé berogyott, töredezett volt. Az új kemencét pontosan a korábbi helyére építették, apadló északnyugati sarokszéleitől 100 és 120 cm-re helyezkedett el. Kör alakú feneke 100 cm széles és 4-6cm vastag volt. Körülötte megmaradt a 13-15 cm vastag felmenőfal 5-8 cm magas részlete. Az építmény bejárata a kemencével szemben, a délkeleti oldalon volt. A bejárat előtt félkör alakban (150 cm széles, 90 cm hosszú) folytatódott a tapasztott padló. Azt, hogy az épületnek valamilyen falai voltak, abból látszik, hogy a sárga padló szélei mind a négy oldalon még a lebontás után is sértetlenek maradtak. A délnyugati oldalon, a padló mellett megmaradt egy 35 cm széles, 12-15 cm mély, hamuval betöltött árok, amely feltehetően a fából épített, felmenő fal alapárka lehetett. Az épület maradványait hamuval és hamus földdel eltakarták, amelyben 13. századi régészeti leletek voltak. 1241 után ezen a területen, a 15. század közepéig kovácsműhelyek álltak, majd a műhelyek felett lakóházakat építettek. A relatív kronológia szempontjából fontos adat, hogy a 40. épület tapasztott padlójának a délnyugati oldala és a mellette lévő hamuval teli alapozási árok ráhúzódott az 50-51. szelvényben elhelyezkedő 3. kovácsműhely maradványait eltüntető, a 12-13. század fordulóján keletkező feltöltésekre.

4/1-3. szín kemencével, veremmel, kézimalommal. 13- század első fele. A feltárás szerinti 62. szelvényben a termőtalaj és a 12-13. századi leletekkel kevert feltöltés alatt egy sűrű, fekete, 390×330 cm területű koromfolt jelent meg (*23. kép*). A folt szélén helyenként kiöblösödések látszottak, cölöplyukak voltak. A ház keleti sarkában egy nagy kemence helyezkedett el, omladékai betöltötték a ház délkeleti negyedét. A délkeleti sarok külső oldalán egy kisebb kemence romjai kerültek elő.[52]

4/1. szín gabonás vermekkel. Az épület helyén a legkorábbi építmény a 12. században betemetett, *19/3. árok* volt. Abetemetett árok keleti oldalán kijelölték, majd a járószinthez képest 24 cm mélyen kiásták az épület helyét. Az északi oldalt beleásták a 19/3. árokba (*24. kép*). A padló kialakítása előtt megerősítették az árok betöltését, 6-8 cm vastagon, világossárga, pelyvás agyaggal, 20-22 cm magasan betapasztották az árokfalat. A tapasztást alul derékszögben 16 cm széles sávban rákenték az épület bolygatatlan homok padlójára, felül derékszögben hajlítva az árok felszínére is 8-10 cm széles sávot tapasztottak. A döngölt homokpadló a külső járószinthez képest, 20 cm mély volt. Az épület alaprajza: 290×250 cm. Tájolása: északkelet-délnyugat. A háznak döngölt homokpadlója volt. Az *1. gabonás verem* a padló északkeleti sarkában helyezkedett el. Szája ellipszis alakú volt, átlók: 106 és 138 cm (*24. kép*). Mélység: 50 cm. Oldalai kiöblösödtek, alja kör alaprajzú, átmérő: 135 cm. A verem belsejét 8-10 cm vastag, pelyvás sárga agyaggal betapasztották, a verem szája körül is megmaradtak a 8-10 cm széles peremdarabok. A verem tele volt kisebb-nagyobb tapasztás darabokkal, voltak vízszintes darabok is. Ez utóbbiak a verem alján lehettek. A *2. gabonás verem* a padló északnyugati sarkában volt. Ovális szája volt, átmérők: 108 és 126 cm, mélység 50 cm. Oldala kiöblösödött, alja kör alakú volt, átmérő 120 cm. Ebben nem találtunk tapasztást. Laza homokos földdel volt betöltve, kevés jellegtelen lelettel.

4/2. szín gabonás veremmel, kemencével, kézimalommal. Alapterülete változatlan maradt, új padlót sem készítettek, csak lesározták a régit (*24. kép*). A 13. századi járószinthez képest az épület 20-22 cm mély volt. A tájolás: észak-dél. Az 1. gabonás vermet betemették. A 2. vermet meghagyták. A kemencét az 1. betemetett veremre, a padló északkeleti sarok oldalaitól, 100-100 cm-re építették. Bár később alaposan szétszedték, de a betemetett verem száján a kememce aljából megmaradt egy 60×40 cm-es paticsdarab. Az ovális alaprajzú kemence aljának a méretét a verem szája körül átégett padlórészlet, és az ebbe betaposott paticsdarabkák kiterjedése alapján rekonstruáltuk. Átmérő 140×170 cm. A tüzelőtér is ovális volt, a szája és a hátsó fala közti távolság 110 cm, a legnagyobb szélessége 140 cm. Tájolása: észak-dél. A nyugati oldalon, az égett padlófolt külső oldalán két karólyukat találtuk. *12. karólyuk*: 10 cm széles, 12 cm mély, *13. karólyuk*: 12 cm széles és 10 cm mély. A kemence szájának a keleti oldalán egy 70×55 cm átmérőjű, 50 cm mély, hamuval és korommal betöltött gödör volt. A 2. vermet használták, csak a ház leégése után, az újjáépítés alatt töltötték fel.

A kisebb cölöplyukakkal szegélyezett *3. gödör* a padló keleti sarkában, félig a padlón kívül helyez-

52 IRÁSNÉ MELIS 1992. 78-80.

kedett el. Átmérő: 65 cm, mélység: 15-22 cm. Kormos föld töltötte be. A gödör szélében, északi és a nyugati oldalon két kisebb, *9. és 10. cölöplyuk* volt. Átmérő 18 cm, mélység 26-27 cm. A *11. cölöplyuk* a gödör déli oldala mellett került elő, átmérő: 14 cm, mélység: 20 cm. A *3. gödör* felszínén 140 cm hosszú, 20 cm széles, 8 cm mély hamuval töltött „árkot" találtunk, amely egy bedőlt, elégett cölöpből maradt meg. A keleti sarokba zuhant cölöp helyétől 180 cm-re még egy 150 cm hosszú, 22 cm széles, 9 cm mély hamuval teli árok került elő, amely a déli oldalról bezuhant, elégett cölöp maradványa volt. A padló szélének a külső oldalán 60 cm-re kiszélesedett és csak 5-6 cm mély volt. Fokozatosan szélesedett és mélyült, a teljes hosszát és formáját nem ismerjük, mert mindössze 180 cm hosszú szakaszát lehetett feltárni. Itt 85 cm széles és 50 cm mély volt. Rendeltetését nem ismerjük. A közeli Veresegyház-ivacsi 5. háznál hasonló jelenség került elő, Mesterházy Károly koromtárolónak nevezte.[53]

A padló körül épített fal nyomai, fal alapárka nem került elő, viszont a padló körül és a ház közepén megtaláltuk a tetőszerkezetet tartó cölöpök helyét. *1. cölöplyuk:* átmérő 26 cm, mélység 28 cm. Pontosan a padló közpén helyezkedett el. A cölöp körüli padló széle töredezett volt, amely akkor keletkezett, amikor kihúzták. A déli sarkon a *2. cölöplyuk* (átmérő 30 cm mélység 37 cm), a keleti sarkon a *3. cölöplyuk* (átmérő 28 cm, mélység 40 cm), az északi sarkon a *4. cölöplyuk* (átmérő 28 cm, mélység 40 cm) helyezkedett el, a nyugati sarkon álló cölöp beleolvadt a 19/3. árok betöltésébe.

Az épület rendeltetésének meghatározását Méri István kutatásai, az alföldi falukép rekonstrukciói segítették. A *4/2.* épületben a nyugati sarokban helyezkedett el a gabonás verem, az északi sarokba építették a magvak szárítására, pörkölésére alkalmas kemencét, és a keleti sarokban elfért a kézimalom.[54] Amikor az épületet lebontották, a gerendákat elvitték, a kemencét összetörték, a daradjait az egész padlón szétterítették. A paticsdarabokra 12-15 cm vastag, háztartási hulladékkal kevert feltöltést terítettek, ebben 12-13. század elejéről származó régészeti leletek voltak. Az edénytöredékek között előkerült egy nagyméretű, grafitos, redukált égetésű ausztriai hombár peremtöredéke. Hasonló hombártöredékek, más 11-12. századi leletekkel Óbudáról ismertek.[55]

4/3. szín kemencével. Egy idő után ismét felépítettek egy kemencés objektumot a *4/2. kemencés* szín helyén (*25. kép*). A szemetes égett padlóra újabb feltöltést hordtak, amelyet, ledöngöltek, és a 3. padló teteje azonos lett a 13. századi járószinttel. A feltárás idejére a rétegesen felválló, hamus, agyagos padló a korábbiaknál nagyobb területet borított be. Négyzethez közel álló alaprajza: 3,9×3,3 m, körben elfedte a 2. padlót és a 2-4. sarok cölöplyukat. Az épület tájolása: kelet-nyugat. A padló közepén, pontosan az 1. cölöplyukba beállították, az új tetőszerkezet középső cölöpét. Átmérő: 26 cm, mélység: 40 cm. A padló 3 sarkán egy-egy 23 cm átmérű, 40 cm mély cölöplyukak voltak. A nyugati sarok és a nyugati oldal cölplyukai a 19/3. árok betöltésébe mélyedtek és nem látszottak. A padló déli és a nyugat oldala mellett is megmaradtak 26-28 cm széles, 40 cm mély cölöplyukak, amelyek a tetőszerkezethez tartoztak.

A kemence új helyre, az épület keleti sarkába került. Területének a 2/3-a az épület belsejébe esett, a többi rész fenekét a padlón kívül, a bolygatatlan homokba vájták. Jó állapotban maradt meg, alig használtan törték össze. A boltozat darabjainak az eltávolítása után, 25-30 cm magasan megmaradtak az oldalfalak. 70 fokos szögben indultak a fenéklaptól.

Alapterülete: 150×120 cm, tüzelőtere köralakú, átmérő: 110 cm. Nyaka 22 cm hosszú, szája 51 cm széles. Szája elé kinyúlt a fenéklap tapasztása.

A feltárás kezdetén megjelent nagy vastag koromfolt alatt a 4/3 épület maradványait háztartási hulladékkal, kődarabokkal, malomkő darabokkal, állatcsont töredékekkel kevert 20-22 cm vastag hamu réteg takarta el. A leletek között előkerült néhány olyan szürke és fehér edény töredéke, amelyek a 12. század végén megjelenő, és a 13. század közepére nagy tömegben előforduló edényekből származtak.

Az épület délkeleti sarka elé egy kisebb, szabadon álló kemencét építettek. Alapterülete 110×70 cm. Tüzelőtere egy 80×60 cm átmérőjű, 40 cm mély, tapasztott, kiégett gödör volt. Feltételezhető, hogy kemence alakú hamusgödör volt. A feltárás idején, rendkívül kormos hamuval volt feltöltve. Nyaka 20 cm hosszú, szája 45 cm széles.[56]

6/3. szín kemencével. 13. század első fele. A feltárás szerinti, 23-24. szelvényben helyezkedtek el a ma-

53 MESTERHÁZY 1983. 143-144.

54 Méri István a falurészlet rekonstrukció makettjében a gabonásvermet és a mellette lévő kézimalmot kerek nádkunyhóba helyezte, de megjegyezte, hogy ilyen kunyhóféle ásatásból még nem került elő. MÉRI 1970. 73-77. A kézimalom elképzelt rekonstrukciója MÉRI 1970. 74-77.

55 BERTALAN 1991. 129; 456-457.

56 IRÁSNÉ MELIS 1992. 80.

radványai (*19. kép*).[57] Négyzethez közel álló alaprajza 4,5×5,2 m. Nyugati fele ráépült a betemetett *6/2. előteres szabadtűzhely előterére.* Az épület négy sarka a négy fő égtáj irányban helyezkedett el. A kemence romjai már a termőtalajban előbukkantak, a lesározott padló nagy foltjai pedig a megmaradtak a termőtalaj alatt. A padló a kemence körül volt a legvastagabb, a széle három oldalon töredékes volt. A 450 cm hosszú nyugati padlószél mellett 370 cm hosszan feltárhattuk a fal kormos hamuval betöltött alapárkát. Az alapárok mindkét oldalán találtunk 1-1 cölöplyukat. *1. cölöplyuk* a ház belsejében, a nyugati fal előtt középen helyezkedett el. Átmérő: 22 cm, belemélyedt a korábbi, *6/1 2. tüzelőgödör* rétegeibe. A *2. cölöplyukat* a padló délnyugati sarkánál, a külső oldalon ásták. Átmérő: 30 cm, belemélyedt a 11-12 századi, *69. árok* betöltésébe.

A kemence ház északnyugati negyedében, az északi oldaltól 100 cm-re, a nyugati oldaltól 20 cm-re helyezkedett el. Részben a szabadtéri tüzelőgödör feltöltött előterének a nyugati végére, nagyobb részét a bolygatatlan homokba építették. A száját a ház északi sarka felé fordították. Alapterülete: 120×110 cm. Tüzelőtér: 95×80 cm. Az erősen kormos fenéklap nagyon töredékes volt. A lapos szögben emelkedő oldalfalak vastagsága: 10-12 cm. Rekonstruált belső magassága cc. 40 cm. A kemence nyaka 20 cm hosszú, szája 25 cm széles. A kemencefenék záródása kinyúlt a kemence szája elé, félkörösen zárult. Az egész házhelyet betöltötték a paticstöredékek. A nagyobb ívesen hajló patics darabok között teljesen vízszintes felületű kevésbé kormos töredék is előfordult. Ez utóbbiak talán az építmény falából származnak.

A ház rendeltetésének a meghatározását segíti, hogy egy korábbi előteres, szabadtéri tüzelőgödör fölé építették. A ház egyrétegű, sárga, agyag padlója az ismert lakóházakhoz képest sokkal vastagabb (cc. 5-6 cm). A házban feltehetően élelmiszert tároltak, a lapos, 25 cm széles szájú kemencében őrlés előtt pörkölhették a gabonát, vagy aszalhatták a gyümölcsöket.

A kemence és a ház betöltésében néhány őskori és késő középkori cserép volt, de a régészeti leletek nagy része a 13. század közepéről származott.

72. szín kemencével. 13. század első fele. A feltárás szerinti 55-56. szelvényben, a termőtalajban egy nagy késő középkori építmény letaposott járószintjeit és sok 15-16. századi régészeti leletet találtunk. Alattuk a termő talajban egy kemence maradványai, majd a termőtalaj alatt a 13. századi járószinten, előbukkantak a *7. épület* maradványai (*20. kép*).[58] A 420×450 cm alaprajzú épület egyenes szélű, sárga agyagpadlója átégett, de szinte egészben maradt. A korábbi, betemetett *7/1. előteres szabadtéri tüzelőgödör* maradványaira tapasztották. A nyugati oldalon előkerült a korábbi tüzelőgödör előterének a 300 cm × 200 cm-es nyugati lejárata.

Az alsó, sárga agyagpadló külső szélén és a ház középvonalában előkerült cölöplyukak a szín tetőszerkezetére utalnak. A padló külső szélén három cölöplyukat találtunk. A délkeleti oldal közepén, a helyezkedett el az *1. cölöplyuk*: átmérő 30 cm mélység: 35 cm. Vele szemben, az északnyugati oldal közepén volt az *5. cölöplyuk*: átmérő: 25 cm, mélység: 30 cm. Ettől 65 cm-re helyezkedett el *a 6. cölöplyuk*: átmérő: 28 cm, mélység: 32 cm. Az épület középvonalában, az 1. és az 5. külső cölöplyukkal egyvonalban helyezkedett el 2. 3. 4. cölöplyuk. *2. cölöplyuk* átmérő: 18 cm, mélység: 40 cm, mellette egy 14 cm széles, 25 cm mély karólyuk volt. *3. cölöplyuk* átmérő: 18 cm, mélység: 50 cm, mellette egy 12 cm széles, 31 cm mély karólyuk volt. 4. cölöplyuk átmérő: 20 cm, mélység: 40 cm. A nagyobb cölöplyukakban a tetőszerkezetet tartó szelemen gerenda ágasfái állottak, a későbbi karólyukak az ágasfákat erősítették. A cölöplyukakat a ház lebontása közben paticstörmelékes barna földdel temették be. A ház északkeleti felében még előkerült négy kisebb cölöplyuk. Ezeket a sötét termőtalaj töltötte be, a késő középkoriak lehettek.

1. kemence. A 1. épület keleti oldalától (faltól?) 80 cm-re, a sárga agyagpadlóra, a feltöltött *7/1. szabadtéri tüzelőgödör* fölé építették. A 155 cm hosszú, 125 cm széles, ovális alaprajzú kemencéből megmaradt kemence délkeleti oldala, a félkör alakú részlet, 125 cm széles, 80 cm sugarú volt. A tüzelőtér 60-70 cm széles volt. A sima felületű, kormos tüzelőteret 30 cm széles, 2-3 cm vastag agyagalapozás vette körül, amelyben agyagkoloncok lenyomatai látszottak

2. kemence. A 2. ovális alaprajzú kemencét ugyanarra a helyre építették, de északi irányban meghosszabbították. Mérete: 180×130 cm. A korábbi tapasztás szilárdította a kemence alját, de a toldás a padló alatti bolygatatlan talajra került. Az 1. kemence maradványait letapasztották, és a toldás alá 14-15 cm vastag agyréteg került. Ezáltal az 1. padlón egy 14-15 cm magas padka keletkezett, amelyre ráépítették a *2. kemencét*. Alaprajza és tüzelőtér lekerekített sarkú téglalap alakú lett. A tü-

57 IRÁSNÉ MELIS 1992. 83-84.

58 IRÁSNÉ MELIS 1992. 84-85.

zelőtér mérete: 80×95 cm. A kemence oldalfalának az alja 25-30 cm széles volt. Megmaradt az égetett koloncok alsó sora, amely vastag tapasztásban övezte a tüzelőteret. A koloncok hosszúsága 35-40 cm, szélessége, és a magassága 20-22 cm volt. Az alsó sorban fektették a koloncokat, a kemence szájánál pedig, mind a két oldalon 1-1 koloncot állva tapasztottak be.[59] A kemence szája 55 cm széles volt. A két kolonc között 40 cm átmérőjű, 20 cm mély gödör volt, tele volt tiszta, finom hamuval. A ház lebontása közben a kemencét teljesen tönkretették. A közepébe gödröt ástak, és a felszedett fenéklapokat beledobálták. A függőlegesen álló darabok közé paticstörmeléket szórtak. Megfigyeltük, hogy a paticstörmelék csak a ház padlóját borította, de a háztartási szeméttel kevert föld a ház környezetére is kiterjedt. 12.-13. század első felére tehető régészeti leletek voltak benne.

8/2. szín kemencével. 13. század első fele. Az épület legnagyobb része a feltárás szerinti 77. szelényben volt, a keleti oldala és a bejárat átért a 70. szelvénybe (*21. kép*).[60] Az épület nyugati része alatt áthaladt a *19/3. árok*délnyugati szakasza, és itt helyezkedett el a korábbi tüzelőgödör nyugati fele és az előtér nagyobb része. Az épület többi része a bolygatatlan humuszba mélyedt. Az épület alaprajza téglalap alakú, méret: 410–310 cm, mélység: 28-30 cm, tájolás: északkelet-délnyugat. A korábbi tüzelőgödör és az előtér betöltését letapasztották és kiégették. A négyszögletes padlót sárga agyagból tapasztották. Az épület közepén, a kemence körül 10-11 cm vastag volt, a padló szélekig 3-4 cm-re elvékonyoodott. Az északkeleti sarok elött, a tapasztott padló folytatásaként trapézalakú, sekély gödör a bejárat lehetett. Méret: 100 cm, 135 cm széles. A padlószélek szinte teljesen épek voltak, ami azt mutatja, hogy valamilyen, növényekből készített kerítése, fala? lehetett.

A kemencét az épület közepére, félig a betöltött tüzelőgödör helyére építették. Ovális alapterülete 120–100 cm, szája délkeletre nézett. A 11-15 cm magasan megmaradt oldalfalak 12-14 cm vastagok voltak. 20 cm hosszú nyakában 30 cm széles volt a szája. A kemence fenekének a tapaszása kinyúlt a szája elé, a félkör alakú „előke" mérete 70×40 cm. Az ovális tüzelőtér 90 cm hosszú és 110 cm széles volt. Felületét finom, zsíros koromréteg fedte. A padlón nem találtunk paticsdarabokat, az összetört kemence darabjai egy tömbben maradtak. Az épület leégett, az egész padlót és a kemenceromokat vékony koromréteg borította. Kevert barna földdel az épület maradványait betemették. Régészeti leleteket nem találtunk.

IV. MUNKAHELY

Az autópálya nyomvonalában, a 20. ároktól 60 méterre a termőtalaj lehordása után újabb kemence és háznyomok bukkantak elő (*3. kép*). Az útépítés megkezdése előtt semmilyen régészeti jelenség, lelet nem volt látható, mert ezen a területen nem voltak 1241 utáni építmények. A IV. munkahelyen az 1. építési periódusban, a 12. század 2. felében, a 24/1-3 szabadtéri kemencék, a 25. szabadtéri kemence és a 26. munkagödör ipari célokra szolgáltak.

– Megszüntetésük után, a 2. periódusban, a 12. század végén, kiásták a 28-29. árkot és felépítették a 21-22. házat. A 22. ház kemencéjét ráépítették a 24/3. kemencére.

– A 3. periódusban, a 12-13. század fordulóján, betemették a házakat, az árkokat és a betemetett 28. árokba beleépítették a 27. tüzelőgödröt.

24. szabadon álló kemence együttes. 1. 2. 3. kemencék. 12. század vége. A kemence együttes északnyugati oldalát a kiásás határa miatt nem tárhattuk fel, a déli oldalát pedig megsemmisítette a *28. árok*.[61] A 10×15 m-es területen feltártunk a közös előtérbe épített kemencékből hármat (*26. kép*). A közös előtér a bolygatatlan homokba mélyített lejtős lejáratú terület volt. A kemencék helyét az előtér alján a függőleges homokfalba vájták. Az üreget betapasztották, a fenéktapasztást kibővítették a kemence szája elé. A kemence boltozatát ráültették a homokfalra. A kemence nyakát és a tüzelőnyílás vastag falát a homokfalhoz tapasztották. Az előtér alját többször világossárga agyaggal lesározták, a mélyületekben megmaradtak a rétegek.

1. kemence. Ovális alaprajzú, 160 cm széles, 130 cm hosszú, tüzelőtere 140 cm széles, 90 cm hosszú volt. Oldalfalai 40 cm magasan maradtak meg. Épségben maradt a 30 cm hosszú kemencenyak, amelyben a tüzelőnyílás 36 cm széles és 16 cm magas volt. Tehát a kemencét egy kisebb"agyagcsövön" keresztül fűtötték. Ezen keresztül csak a fűtőanyagot lehetett a kemencébe juttatni. 240×220 cm-es lekerekített sarkú előtere volt. A feltárás folyamán kiderült, hogy az *1. kemencét* egy korábban

59 Égetett agyagkoloncokból épült az 5. ház kemencéje is, de azok kisebbek: 16x16x18 cm méretűek voltak. IRÁSNÉ 1992. 82. A 3. kovácsműhely végső pusztulási rétege feletti háztartási szeméttel vegyes feltöltésben három szürkésfekete, cc. 40 cm hosszú, kiégetetlen agyagkoloncot találtunk. IRÁSNÉ MELIS 1992. 77.

60 IRÁSNÉ MELIS 1992. 85-86.

61 IRÁSNÉ MELIS 1992. 93-94.

elbontott kemence égett, hamus padlójára építették. A kemence elhagyása után a boltozatot, vagy valamilyen belső térmegosztó paticslemezt, rányomták a tüzelőtérben otthagyott 10-12 cm vastag faszénrétegre. A faszénrétegben vékony ágacskákat láttunk.[62] Nem lehet tudni, hogy az előtérben lévő gödröket mikor ásták ki. Az 1. 130×110 cm-es ovális gödör menetelesen mélyült (–105 cm) szinültig tiszta hamu volt benne. A cc. 1,3 m^3 űrtartalmú gödörhamutároló volt. A 2. henger alakú, vízszintes fenekű gödör átmérője 75 cm, mélysége 55 cm. Hamuval kevert barna föld volt benne.

2. kemence. Ovális, 175×130 cm-es alaprajza volt, a tüzelőtér 140×120 cm. Az oldalfalak 20-25 cm magasan maradtak meg. A kemence husszú nyakát az oldalfalak kihajlításával képezték ki. A 18 cm hosszú „agyagcsőben", 28 cm széles tüzelőnyílás volt. Közvetlenül a kemence szája előtt, egy 190×170 cm-es, 25 cm mély, tiszta hamuval teli gödör helyezkedett el.

3. kemence. A közös előtér nyugati oldalán, a 2. kemencétől 40 cm-re épült. Ráépült a *22. ház* négyszögletes kemencéje. Alatta megmaradt a korábbi, 3. kemence töredezett szélű, ovális 135 cm széles, 110 cm hosszú tüzelőtere. A kemence 20 cm hosszú, 34 cm széles nyakát lenyesték, a tüzelőnyílás már nem látszott. Az előtéret csak részben tárhattuk fel, a keleti oldalán 200 cm hosszú, 40 cm mély gödör volt. Régészeti leletekben gazdag, világosszürke hamuval volt betöltve.

A kemenceegyüttes közös előterének a délkeleti sarkában, az *1.* és a *2. kemence* között a lesározott padlóból kiásták a *3.gödröt.* Átmérő: 70 cm, mélység: 30 cm. Az alján 6-8 cm vastég faszénréteg volt. A gödör falán 4 égéscsíkot láttunk. Szabadtéri tűzhely, egyben parázstartó gödör lehetett.

Mivel csak az alsó részek maradtak meg, nem lehet pontosan tudni, hogy mire használták ezeket a szűk, keskeny szájú kemencéket. Sokkal egyszerűbb építmények, mint a fémipari kemencék, alacsonyabb hőmérsékletre építettek voltak. Feltehetően gabonaféléket, magvakat, stb. pörköltek, vagy szárítottak az ilyen kemencékben.

A feltárás idején a kemenceegyüttes maradványait döngölt, kevert barna földdel eltakarták. Az előtér keleti oldalába beleásták a 13. század elején betöltött 28. árkot, a nyugati oldalon ráépítették a 22. ház keleti sarkát.[63] A 22. házat eltakaró feltöltésben számos régészeti lelet között III. Béla réz pénzérméje is előkerült. A 24. hamukészítő kemenceegyüttes a 12 második felében működött, és elképzelhető, hogy fahamut az I. munkaterületen elhelyezkedő hamutárolóban gyűjtötték.

25/a. b. szabadon álló kemencék. 12-13. század fordulója. A *24/1.* kemencétől kelet felé 9 m távolságra ujabb kemence maradványai helyezkedtek el (*26. kép*). A termőtalajban elsőként az *1. kemence* látszott, de a feltárás folyamán, még két, egymásra tapasztott égett padló részletei is előkerültek.[64] Ezek elhelyezkedéséből arra következtettünk, hogy kis különbségekkel ugyanazon a helyen állt három kemence, előteres szabadon álló kemencék voltak.

a. kemence. Az *1. kemence* előterének az aljától 8 cm mélyen, a kemence szája előtti helyen megmaradt egy korábbi, *„a"* kemencepadló 3-4 cm vastag, 24× 38 cm-es töredéke.

b. kemence. Az *1. kemence* előterének a közepén, az előtér aljától 5 cm mélyen, az „a"padlódarabra tapasztva előkerült a „b" kemenceszája körüli padlórészlet. A kemence szájának mind a két külső oldalán 23 cm átmérőjű, 40 cm mély (3. 4.) cölöplyukat tártunk fel.

25. szabadon álló kemence. 12.-13. század fordulója. A lebontott kemencék helyét, a cölöplyukakat, az előteret hamus, kormos földdel feltöltötték (*26. kép*). A kemence üregét a lejtős előtér déli végén a bolygatatlan homokfalba vájták, és ebben építették fel a tapasztott kemencét. Ovális alaprajza volt, szélessége 160 cm, hosszúsága 140 cm. Tájolása: észak-dél. Tüzelőtér 140-130 cm, szája 40 cm széles. A szájnak mind a két külső oldalán körbetapasztott cölöplyukak voltak. 1. cölöplyuk: átmérő 22 cm. A cölöp 26×33 cm-es, négyszögletes, 36 cm magas paticskockában állt, és az alsó vége 10 cm-rel kinyúlt a tapasztásból. Ilyen volt a 2. cölöplyuk is, de ennek a felét tönkretették egy később kiásott 60 cm mély hamusgödörrel. Az 1. cölöplyuk előtt két egyforma (3. 4.) 12 cm széles és 10 cm mély karólyuk volt. A kemence maradványaira hordott kevert földben a 12-13. század fordulójára jellemző leletek voltak.

26. munkagödör. 12. század második fele. Szabálytalan, kerekded alaprajza volt, átlók: 180 és 140 cm (*3. kép*).[65] A bolygatatlan talaj tetejétől számítva 70 cm mély volt. Oldala függőleges, alján két, kör alakú mélyedés körül 6-10 cm széles és 9-11 cm mély karólyukak voltak. Összesen 15 karólyuk

62 MÉRI 1963. 379. Itt azonban nem a füstöléshez benyújtott növényi részletekről beszélhetünk, az ágacskák a 10-12 cm vastag faszénréteg eléréséhez szükséges fadarabokkal kerültek a kemencébe.

63 IRÁSNÉ MELIS 1992. 95.

64 IRÁSNÉ MELIS 1992. 95.

65 IRÁSNÉ MELIS 1992. 95.

volt.[66] A gödör betöltésében egy üvegolvadékos salakrögöt találtunk, amely talán arra mutat, hogy távolabb, a falu területén üveget is készítettek. A többi lelet a 12-13. század fordulójáról származik.

27. tüzelőgödör. 12. század vége. A 13. század első felében betöltött 28. árok mellett helyezkedett el. Kör alaprajzú, henger alakú gödör (*3. kép*).[67] Átmérő 115 cm, mélység bolygatatlan talajban 82 cm. Oldala függőleges, alja vízszintes. A gödör alsó felében 6 vízszintes, az egész gödröt kitöltő, 1,5-2 cm vastag, faszenes koromréteg volt. Az 1. égésréteg a gödör vízszintes fenekét borította be. Az égésrétegek között edény- és állatcsont töredéket tartalmazó földcsíkok voltak, amelyek a füstölgés elfojtására szolgáltak. Az égésrétegek 50 cm vastag réteget alkottak. Az 1987-es járószinttől, amely cc. azonos volt a középkori járószinttel, a gödör 110 cm mély lehetett. Feltételezhető, hogy a 6. égetés után, a gödör használhatatlanná vált, és az égésrétegek közötti földcsíkoktól eltérő, egységes összetételű, 12. század végi régészeti leletekkel kevert barna, homokos földdel feltöltötték.

V. MUNKAHELY

A IV. és az V. munkahely közötti 30 m hosszú, 20 m széles autópályaszakasz gépi nyesése közben csak a különböző irányokban haladó, kisebb középkori árokszakaszok látszottak. Ezek kutatására nem volt lehetőség. A területen több őskori gödör és árokrészlet került elő (*3. kép*). A legjelentősebb a 39. árok volt, amely nem volt ismeretlen a kora Árpád korban. Amikor az V. munkahely területén építkezni kezdtek, a félig már feltöltődött őskori árkot kevert barna földdel teljesen betemették. A barna földből a 12. század végére jellemző régészeti leletek kerültek elő. Az V. munkahely objektumait eltakaró feltöltésben zömében a 12. század második felére jellemző régészeti leletek voltak, ami azt mutatja, hogy az V. munkahely építményeit a 12. században használták. A *32.* kovácsműhelyben és a *35-38.* tüzelőgödrökben ipari tevékenységet folytattak.

32. kovácsműhely. 12. század. A gépi nyesés közben, a sárga homokban kirajzolódott egy szabályos téglalap alakú, sötétbarna folt (*28. kép*).[68] A feltárás közben előkerült a kőből épített kemence maradványa, amelynek a formája, építése, valamint a házban található cölöplyukak elhelyezkedése és a méreteik azt mutatták, hogy a házban erőteljes tüzeléssel járó tevékenységet folytattak.

A kemence a ház déli sarkában, házfalaktól 30-50 cm távolságra helyezkedett el (*28. kép*). A teljes alaprajz 130×130 cm. A tüzelőtér 84 cm hosszú és 60 cm széles. A nyaka 38 cm hosszú, szája 26 cm széles. A tüzelőtér alsó két sorát lapos kődarabok, malomkődarabok és 8-10 cm átmérőjű folyami kavicsok alkották. A 2. kősor már a kemence boltozatának az indítása volt, a kemence belső tere 42-45 cm magas lehetett. A tüzelőtér alsó rétegét kissé szürkésfehér agyagból tapasztották, a közepe vörösre égett. A felsőréteg világossárga kályhás agyag volt. Világossárga agyag volt a kövek között, ilyen agyaggal 10-12 cm vastagon betapasztották a belső teret. A fenéklap és az oldalfalak alja 6-8 cm vastagon sötétvörösre égett. A nyaka 38-40 cm széles sötétvörösre égett agyag volt, ilyen volt a kemence 30-40 cm vastag külső tapasztása is. Az előtér szabályos lekerekített sarkú 100×80 cm téglalap, 6-8 cm vastag, töredezett, vörösre égett agyagpadlóval. A kemence nyaka előtt az agyagpadlóban mélyedt a körbetapasztott 3. cölöplyuk, átmérője 32 cm, mélysége 40 cm. Belső oldalán egy ugyancsak körbetapasztott kisebb karólyuk volt, átmérője 11 cm, mélysége 40 cm. A ház délnyugati negyedében három, *5-7.* 10 cm széles, 20 cm mély karólyuk és egy *13.* 8 cm széles, 20 cm mély karólyuk volt. Valamilyen berendezési tárgyat tartottak. A tetőszerkezetet tartó gerendák cölöplyukai bolygatottak voltak, ami azt mutatja, hogy a műhely megszüntetése idején a gerendákat kiszedték. A ház éghető maradványait behordták a házba és felgyújtották. Ezután az egész házhelyet egyenletesen beszórva, kevert barna földdel betöltötték. Tetején háztartási hulladék volt, amelyben a 12. század második felére jellemző edénytöredékek voltak. A műhelytől északnyugat felé 11 méterre szabadtéri tüzelőgödröket készítettek.

35. tüzelőgödör. 12. század. Ovális alaprajza volt, 145 és 115 cm átmérőkkel (*30. kép*).[69] Mélység: 70 cm. Három égésréteg volt benne. Az alsó 1. és 2. réteg egymás mellé helyezett, 8-10 cm átmérőjű folyami kavicsokból állt. Az utolsó, 3. égésréteg 15 cm vastag tapasztás volt, de az aljába lapjával lefektetve, lapos folyami kavicsot raktak. A kavicsokkal nagyobb hőhatást értek el. Az égésrétegek között hamus kevert föld volt. A 3. égésréteg volt az utolsó, a gödör szájáig háztartási hulladékkal

66 Dunaújvárosban a XI. gödör fenekén 6 karólyukat találtak. Bóna István tüzelőgödörnek határozta meg, bár égésnyomokról nem tett említést. BÓNA 1973. 52.

67 IRÁSNÉ MELIS 1992. 95.

68 IRÁSNÉ MELIS 1992. 96-97.

69 IRÁSNÉ MELIS 1992. 97.

kevert barna földdel feltöltötték. A benne talált régészeti leletek 12. századiak voltak.

38. tüzelőgödör. 12. század. A tüzelőgödröt részben beleásták a *39. árokba*, és a *39* árokból egy délnyugati irányban haladó újabb árokba.[70] Átmérő: 120 cm, mélység: 95 cm (*33. kép*). A gödör alján nem volt tapasztás. A vastagon átégett homokon szürkésbarna hamus föld volt. Felette az 8-10 cm vastag paticsréteg teteje kormos és hamus volt. A 2. egyben az utolsó használat után ezt a gödröt is 12. századi régészeti leletekben gazdag kevert barna földdel feltöltötték.

36. füstölő gödör. 12. század. A termőtalaj alatt, a bolygatatlan homokban kirajzolódott egy nagy, ovális folt (*31. kép*). A feltárás kezdetén 340×170 cm nagyságú, 30 cm mély gödörben két kör és egy négyszögletes, egymásba érő gödör foltja jelent meg.[71] Mindegyiket a környék objektumaihoz hasonló, kevert barna föld töltötte be. A foltokból a pesti határban eddig ismeretlen tüzelőberendezés, földbemélyített füstölő gödreit tártuk fel. A füstölőket a tüzelőgödör és előtte egy nagyobb, mély gödör, az előtér alkotta.

A füstölő előtere az 1. lekerekített sarkú, négyszögletes gödör volt. Mérete 115×140 cm, mélység 30 cm (A 12. században feltehetően 25-30 cm-rel mélyebb lehetett.) A hozzácsatlakozó 2. kerek gödör átmérője 165 cm, ez is 30 cm mély volt. A tüzelőgödör előtt, az előtér aljából és tüzelőgödör körüli padkás gödörből lépcsőfokszerűen kiásták 3. gödröt, amelynek az alja összeért a tüzelőgödör 5. paticsrétegével. Átmérő 75 cm, mélység 35 cm.

Az előtérhez kapcsolódó, 30 cm mély 2. gödörből kiásták a tüzelőgödröt. Átmérő: 125 cm, mélység 65 cm. Körülötte kiszélesedő padka maradt, amely a gödör hátsó falánál 45 cm széles volt. A tüzelőgödörben 5 égésréteg volt. Az első alkalommal csak a gödör aljának közepén volt egy 2-3 cm vékony patics folt. A kormos hamura rátapasztották a 2. agyagréteget. A szétégett paticsra egy 6-7 cm vastag, hamus barna földet raktak. A 3. és a 4. agyagréteget ismét a kormos hamura tapasztották. Az 5. paticsréteg teteje és a 3. gödörből kialakított lelépő vastagon kormos volt. Az 1. 2. 3. gödrök alja kissé hamus volt.

A füstölőt betöltő feltöltésben 12. századi régészeti leletek voltak.

*37. füstölő gödör. 12. század.*A termőtalaj alatt, a nyesett felszínen egy nagyobb ovális folt mutatkozott, átmérői 240 és 190 cm (*32. kép*).[72] A foltból 3 füstölő gödör nyomait tártuk fel, amelyek tüzelőgödörből és előtte egy nagyobb, mély gödörből álltak. A tüzelőgödröt kétszer megnagyobbították, az előteret alkotó gödör változatlan maradt. Az előtérre azért volt szükség, mert ide rakták le a füstölni valót.

1. füstölő. A tüzelőgödör 2/3-át a homokfalba vájták, átmérője 130 cm, mélysége 90 cm volt. Az alja vastagon égett és kormos volt, amelyre később szürkésbarna kevert földet szórtak. A kör alakú előtér 70 cm mély volt, átmérője 140 cm.

2. füstölő. Miután az első gödröt feltöltötték, a homokfalból kivájták a megnagyobbított 2. tüzelőgödröt. Átmérő 160 cm, mélység 70 cm. Aljára tapasztás került, amely a hátsófalnál 10-12 cm vatag volt és a 70 cm mély előtérig haladva, fokozatosan vékonyodott. Ekkor a tüzelőgödör és az előtér egy 240 cm hosszú, és 160 cm széles nagy gödörré alakult.

3. füstölő. A 2. tüzelőgödröt 1cm vastag hamus földdel betemették és rátapasztották a 3. gödör alját. A tapasztás a hátsó falnál 8 cm vastag volt, és elvékonyodott az előtérig. Az előtéret, kemény 3-4 cm vastag, lejárt hamuréteg borította. Az elhagyott füstölő feltöltésében 12. század régészeti leletek voltak.

BUDAPEST XV. RÁKOSPALOTA ÚJMAJOR, *régészeti feltárás 1995.*

A rákospalotai határban, a Mogyoródi patak déli oldalán áthalad az M0 autópálya északi szakasza. A patak közelében, az I. lelőhelyen egy Árpád-kori falu 12. századi külső kertjeiben kutattunk. A kerti építmények nagyrésze a házak, a szabadon álló kemencék, kemencecsoportok alig különböztek az Árpád-kori falvakban előkerültektől. A délpesti falvakból ismert, fölbeásott henger alakú tözelő gödröket azonban, itt nem használták. Az újmajori lelőhelyen a szabadtéri tüzelőhelyeknek egy új, eddig ismeretlen formáját ismertük meg. A két szabályos négyszögletes alaprajzú, egyik saroknál összépített gödrökből álló tüzelőberendezéseket füstölőnek gondoljuk. A egyik gödörben égett a tűz, a másik gödörbe pedig berakták füstölnivalót. Általában felváltva tüzeltek a gödrökben. Az árkokkal körülvett kertekben egy füstölőt használtak, de a legtöbbet a kertek közötti keskenyebb árkokba, vagy a korábban feltöltött árkok csomópontjaiba ásták. Ezek a földbeásott, 150-160 cm mély gödrök nem voltak különösen szilárd építmények, feltehetően azért kellett gyakran újakat ásni. Sajnálatos módon a lelőhelyről a bolygatatlan, sárga agyagos talajig lehordták a termőtalajt

70 IRÁSNÉ MELIS 1992. 98.
71 IRÁSNÉ MELIS 1992. 98.
72 IRÁSNÉ MELIS 1992. 98.

és a bolygatatlan humuszt, ezért nem tudjuk, hogy milyen volt a gödrök felső része, voltak-e körülöttük cölöp, vagy karólyukak. Ennek ellenére jól látható volt, hogy sokszor és sokan elvégeztek egy bizonyos munkát, amelynek a feltárt terület volt a kijelölt, vagy megszokott helye.

101. szabadtéri tűzhely, füstölő. *12. század második fele.* A *"G"* udvarban helyezkedett el.[73] A nyesett felszínen megjelent elszíneződés valójában két négyszögletes foltból állt (*34. kép*). A nagyobb, 130×158 cm négyszögletes folt ÉK-i sarkánál egy kisebb, 118×98 cm, szabályos, négyszögletes folt helyezkedett el. Rekonstruált mélysége 160-170 cm lehetett. A feltárás után az 1. nagyobb gödör közepén egy 90 cm átmérőjű, kerek paticslap összetört darabjai helyezkedtek el. Körülötte, kormos, hamus föld töltette be a gödröt. A letapasztott patics a szélénél 18 cm vastag volt, a közepére 10 cm-re elvékonyodott. A 10-12 cm mély, 2. kisebb négyszögletes gödör fekete, kormos földdel volt tele. A nagyobb gödörbe eső, DNy-i negyedében volt egy 70-80 cm átmérőjű kerekded, kissé megégett barnás vörös földből álló folt. Ez volt az utolsó, 3. füstölő csekély maradványa. A feltárás során kiderült, hogy a *101.* füstölőt egy korábbi maradványai felett ásták ki.

101/a szabadtéri tűzhely, füstölő. Az 101. füstölő 1. nagyobb gödréből felszedtük a tűzhelynyomait, és alatta egy korábbi, a *101/a* füstölő maradványai kerültek elő. Kissé hamus, sárga homokkal betöltött, négyszögletes, 158 cm×130 cm-es, a nyesett felszíntől 60 cm mély gödörben helyezkedtek el. Amikor a *101.* füstölőt készítették, a 101/a füstölő hamus gödrének a betöltésére tapasztották a tűzhely 90 cm átmérőjű paticslapját. Lenyesték a 101/a füstölő paticslapját, és a helyén lett a második, 101. füstölő hamus gödre. A lelőhely gépi lemélyítése után a *101. füstölő gödör* betöltéséből csak egy 30 cm vastag réteg maradt meg. A betöltésben a 12. század második felére jellemző leletek voltak.

102. szabadtéri tűzhely, füstölő. 12. század. A *„C"* udvar ÉK-i sarka közelében, a kevert földdel feltöltött *43/2-3.* árokba volt beleásva (*35-36. kép*).[74] A géppel lehordott és nyesett felszínen jól látszott, hogy a két gödörből álló füstölő középvonala: kelet-nyugat irányú volt. A gödör rekonstruált mélysége cc. 170 cm. A feltárás idején az utolsó átalakítás maradványait lehetett leméri. A kisebb gödörben (mérete: 120×70 cm, mélysége a nyesett felszíntől 10-12 cm) találtuk meg az ovális tüzelőfelület (80×55 cm) paticsdarabjait, a gödör több részében faszenes, kormos föld volt. A nagyobb, gödör mérete: 120×100 cm, mélysége a nyesett felszíntől 45 cm volt a hamus gödör. A nagyobb gödör közepén azonban, a hamus földben egymás alatt, három 1,5 cm vastag összefüggő, kerekded faszenes koromfelületet találtunk. A méretük kis különbségekkel cc. 70×80 cm volt. Ez azt mutatja, hogy a két gödörben felváltva tüzeltek, és feltehető, hogy a két gödörben különböző termékek füstölését, vagy szárítását végezték.

88. szabadtéri tüzelőhely, füstölő. 12. század. A 43. 85. és a 105. árkok csomópontjában kiásott, majd betöltött gödörbe volt beásva.[75] A helyszínről gépekkel 120 cm vastag földréteget lehordtak. A feltárás idején, a nyesett felszínen az egész csomópont faszenes, hamus, apró paticstörmelékes barna földdel volt betöltve. Látszott, hogy itt, több egymásba ásott gödör volt használatban, de csak az alsó két gödör alját lehetett látni a csomópont alján. A tüzelőberendezés itt is két, részben egymásba ásott gödörből állt. A felső, gödör mérete: 150×120 cm. Négyzethez közelálló téglalap, amelybe beleásták a 170×100 cm, 12 cm–rel mélyebb alsó gödör ÉK–i negyedét. Nem lehetett megállapítani, hogy melyik gödörben égett a tűz. A gödrök feletti, 50 cm vastag, faszénnel, paticcsal, hamuval kevert réteg azt mutatja, hogy ezt a tüzelőberendezést is többször megújították.

113/B szabadtéri tűzhelyek és füstölők. 12. század. A III/a szelvény Ny–i felében a mélyítés közben egy, közel 7×4 m kiterjedésű, hamus, faszenes folt jelent meg (*37. kép*).[76] A gépi földmunka befejezése után, 60 cm mélyen a hamusfolt északi felében megjelentek a 113/a határ árokba tapasztott fatuskók. Az egymásba ásott szabadtéri tűzhelyek foltjai azonban, csak további 40 cmélyítés után rajzolódtak ki (*38. kép*). A 113. és a 132. árok összefolyásában helyezkedtek el. Nem tudjuk, hogy összesen hány tüzelőgödröt ástak, mi csak ötnek a nyomait tudtuk szétválasztani. A kisebb, téglalap alaprajzú gödrökben megmaradtak a kör vagy ovális alakú, vékony paticslapok darabjai, de előfordult, hogy csak a patics alatti égett folt látszott. A kisebb gödrök a két árok között, a bolygatatlan talajba, azaz az árkok padkáiba voltak beásva. A nagyobb, kormos, hamus földdel betöltött gödrök a tüzelőgödrök északi-északkeleti oldalán, a 113. és a 132. árok feltöltésébe mélyedtek. A nyesett felszínen a nagy, faszenes, kormos folt délnyugati sarkán öt tüzelőgödör szélét és a gödrökben lévő paticsdarabjait lehetett szétválasztani.

73 IRÁSNÉ MELIS 2007. 101-102.
74 IRÁSNÉ MELIS 2007. 102.
75 IRÁSNÉ MELIS 2007. 101.
76 IRÁSNÉ MELIS 2007. 107-108.

A legjobb állapotban az *1. tüzelőgödör* maradt meg. Mérete: 110×150 cm, a gödör alja az 1995–ös járószinthez képest 126 cm mélyen került elő, a bolygatatlan talajba beásott rész 40 cm mély volt. Az északkeleti sarok a *113/a* kerítés sárga agyag alapozásában, a többi rész a bolygatatlan talajba volt beásva. A gödör alján megmaradtak az ovális (75×85 cm) vörösre égett tüzelőfelület széldarabjai. A mellette lévő gödör mérete 200×100 cm. Keleti része a bolygatatlan talajba mélyült, és 24 cm–rel magasabban volt, mint a tűzelő gödör alja. A *2. tüzelőgödröt* az 1.-től nyugat felé 60 cm-re ásták, a nyugati szél a határárokba tapasztott fatuskók mellett haladt el. Mérete: 110 cm széles volt, 145 cm hosszan maradt meg, a későbbi tűzhelyek előtere vágta el. A *3. tűzhelyet* derékszögben elforgatva az 1. és 2. tűzhelyre építették. Az égett tapasztás 70 cm széles körszelete a tűzhely déli oldalán maradt meg. A *4. tűzhelyet* északkelet-délnyugati irányban eltolva, az előzőek felett alakították ki. Mérete: 125×100 cm. Az égett patics 50 cm széles körszelete az északi oldalon maradt meg. A hozzákapcsolódó előtér északi sarka a 113/a kerítés sárga, agyag alapozásába volt beásva, a déli sarok, pedig jól látszott a 132. árokbetöltésében. Mérete: 250×180 cm. Az *5. tűzhely* szélei a tűzhelyeket betöltő, barnás, enyhén kormos, hamus föld elhordása közben, az 1995–ös járószinthez képest 90 cm mélyen jelentek meg. A tüzelőgödör foltja 135×100 cm volt. Közepén megmaradt az összetöredezett, ovális alakú paticslap. Mérete: 100×75 cm. Körülötte, 2–3 cmvastag, hamus, faszénréteg töltötte be a gödör alját. Az 5. tűzhely előtere volt a legnagyobb, mérete: 330×260 cm. A gödrök felső része a 12. századi és a későbbi szántásokkal elpusztult.

SZIGETSZENTMIKLÓS ÜDÜLŐSOR, VÍZMŰ TELEP, *régészeti feltárás 1989.*

Az M0 autópálya a Csepel-sziget és a szigetszentmiklósi, Üdülősor között egy hídon halad keresztül (*1. kép*). Terepbejárásból ismertük hogy az itteni Duna-parton egy, 2-3 km széles, nagy kiterjedésű régészeti lelőhely található. A felszínen különböző őskori és középkori cserepeket találtunk. Az autópálya nyomvonalában, az M0 híd alatti területen 80-100 m vastag talajréteget elszállítottak, és a lenyesett, bolygatatlan sárga agyagban, hat 11-12. századi, földbemélyített, kőkemencés ház alja megmaradt.[77]

1989-ben a híd északi oldalán, az időközben megszüntett Fővárosi Vízműtelep egy 12-13. századi falu keleti, Duna-parti részén helyezkedett el. A Vizmű újabb ülepítő medence készítésébe kezdett, és földmunkák előtt leletmentést végeztünk. Az 6. kút körül előkerült egy faluközpont-I. munkahely-, amelyben a templomot és a házakat a 13. század első felében, még az 1241-es tatárjárás előtt lebontották, és a falu népe új helyre költözött, majd a 13. század 2. felében egy fazekas ipartelep része lett. [78]

Északi szelvény. A falu északi határában a faluközponttól 20 méterre, a már meglévő ülepítő medencék között, megtaláltuk a 43-50. sorszámú külső kerti objektumokat (*38. kép*).

43. ház és szabadon álló kemence. A házból csak a lesározott égett padló három oldala maradt épségben. Mérete: 300 cm hosszú, mérhető szélesség 200 cm. A ház falából kétoldalán kinyúló kemence helye négyzet alakú volt, 100 cm volt az oldalak hossza. Az elhagyott ház helyére szabadon álló kemencét építettek. A lekerekített sarkú négyszögletes kemence tüzelőtere 100×115 cm volt. A fenéklap 6-8 cm, az oldalfalak alja 10-14 cm vastag volt. Közvetlenül a szája előtt 80 cm mély, 100 cm széles, hengar alakú gödör volt. Feltehetően a kemence megszüntetése után volt használatban. Sűrű, faszenes, kormos földdel volt megtöltve, a 13. közepére, második felére jellemző edénytöredékek voltak belekeverve.[79] Az Árpád-kori falvakban előfordult, hogy az elhagyott házakba kemencét építettek. Először Méri István tárt fel ilyeneket Tiszalök-Rázomon, 1950-ben.[80]

A 44-47. objektumok egy kisebb, 350×350 cm területen helyezkedtek el és a kerti építmények átrendezésének 4 periódusából származnak. Ennek ellenére a régészeti leletanyagban nincsenek lényeges külömbségek, a 13. század második feléből származnak.[81]

1. A *45. gödör* volt az első objektum. Átmérő 180 cm. A gödörből csak 26 cm mély alja maradt meg. Betöltése szabályosan ismétlődő, vékony rétegekből állt. A gödör alján égett, kormos föld volt, vékony, elváló agyaglapokkal letakarták. Ismét koromréteg következett felette vékony elváló agyaglapokkal. A rétegsorban a 3. koromréteg felett korommal keveredett barna földben 13. századi edény és állatcsontöredékek voltak.

77 IRÁSNÉ MELIS 1992b. 41-70.

78 IRÁSNÉ MELIS 1991b. 168.

79 IRÁSNÉ MELIS 1991b. 168.; HOLL 1963. 338.;

80 MÉRI 1963. 273-275.

81 IRÁSNÉ MELIS 1991b. 169.

2. *46. szabadon álló kemence.* A kemencét a *45. gödör* mellé építették, de a kemence előterének a déli szélét ráépítették a 45. gödör északi oldalára. A kemence nyugati fele megsemmisült, amikor kiásták a lelőhely nyugati oldalán húzódó 4 széles vízcsőárkot. Az ovális előtér 250 cm hosszú és 122 cm széles, a kemence szája előtt 44 cm mély volt.

3. *47. árok.* A 230 cm hosszú, 60 cm széles, 28 cm mély árok kiásásával megsemmisítették a *46. kemence* északi odalát. Nyugat-keleti irányban haladt a Duna-part felé. Az árok kevert barna betöltésében 13. edénytöredék volt.

4. *Cölöplyuk.* Átmérő 15 cm, mélység 38 cm. Félig a 46. kemence patics padlójába, másik fele a 47. árok betöltésébe mélyült. Nem tudjuk, hogy milyen építményhez tartozott.

44. szabadtéri tüzelőgödrök, 13. század. A legnagyobb gödör átmérője 100 cm és 23 cm-re mélyült a nyesett felszínbe. Északi oldalán közvetlenül a legnagyobb gödör mellett egy 40 cm átmérőjű, 30 cm mély gödör volt. A nagy gödör Ny-i oldalán 12 cm-re, egy 20 cm átmérőjű, 28 cm mély cölöplyuk volt. A nagy gödör északi oldalán távolabb egy 40 cm átmérőjü és egy 38 cm átmérű sekély gödör volt. Az utóbbi mellett volt egy 10 cm széles karólyuk. A tüzelőgödrök feltehetően egymás után készültek, és talán a 46. kemencéhez kapcsolhatók. Az Árpád-kori falvak szabadban kévő kemecéinél gyakran találtak kisebb gödröket, némelyiket szabadtéri tűzelőhelyként is meg lehetett határozni.[82]

48. füstölőgödör. 13. század. A szabályos henger alakú gödör átmérője 100 cm, az alsó rész maradványa 50 cm mély volt. A gödör északi oldalán, a gödör szélétől 8-10 cm, egymástól 40 cm távolságban két 30 cm átmérőjű, 18 cm mély cölöplyuk helyezkedett el. A gödör fenekének a közepén átégett a homok, felette kormos faszén réteg volt. A 2. tüzelés előtt az egész gödör felszinét betöltő, vékony agyagréteget tapasztottak a faszénre. A 3. 4. tüzelés előtt is vékony agyagréteget tapasztottak az agyagrétegeken maradt faszénre. A tapasztások enyhén voltak átégve, ami azt mutatja, hogy nem a tűz magas hőfokára, hanem a füstre volt szükség. A 4. füstölés után az agyaglapon hagyták a faszenet, és háztartási szeméttel kevert földdel feltöltötték a gödröt. A gödör szélén álló gerendák, ágasfák, a füstölnivalókat tartották.[83]

49. füstölő gödör. A 180 cm hosszú, 147 cm széles, kormos foltban két gödörből álló füstölő gödör maradványai kerültek elő. A nagyobb, 147 cm átmérőjű gödör keleti oldalába beleástak egy kisebb, félkör alakú gödröt. A gödrök alján a 30 cm magas rétegsorban, 3 egyforma összetételű égésréteg volt, a gödör többi része megsemmisült. A gödrök alján csak égésnyomok voltak, a 2. és 3. füstölésnél agyagtapasztáson tüzeltek. Az égésnyomok felett vékony koromcsík húzódott, felette, az újabb agyaglap alatt, faszénnnel, régészeti leletekkel kevert földréteg volt.[84]

Fazekas ipartelep nyersanyag gödrei az I. munkahelyen, 13. század második fele

A falu feltárt délkeleti része bolygatott területre, nagy kiterjedésű őskori telep kisebb-nagyobb gödrei fölé épült. Elképzelhető, hogy ez problémát jelentett a házak, és a házak körüli tűzhelyek, vermek kialakításában, javítgatásában, de feltételezhetően a lakosság nem ezért bontotta le a templomot, és a házakat. Az átköltözés talán a terület új földesurának a kívánságára történt.Az elhagyott területen 13. század közepén egy nagy kiterjedésű fazekas ipartelep nyersanyag gödrei kerültek elő.[85] A templom délnyugati oldalán elhelyezkedő 4. lakóház helyén és a ház északi udvarán 4 kagyló szárító gödröt találtunk és a délkeleti oldalon 15, betemetett agyagnyerő gödröt tártunk fel (*39. kép*).

Kagylós gödrök. A 11-12. századi edények egy részét kagylóporral soványított agyagból készítették. Ez a technikai jellegzetesség vezetett a szigetszentmiklósi dunai kagylós gödrök rendeltetésének a felismeréséhez. A publikált magyar leletanyagban hasonló, fazekasipari emlék a budai Nyék faluból ismert. Az egyik sekély gödörben egy élre állított malomkövet találtak, mellette rendkívül sok csigaházzal tele volt a gödör.[86] Ezek szerint a csigaházakat is használták a fazekas agyag sovanyítására, és a nyéki lelet alapján feltételezhető, hogy kézimalommal törték finom porrá csigaházakat. A szigetszentmiklósi lelőhelyen a feltárt gödrök méretei alapján 2-3 m^3 dunakagylót szedtünk ki a négy gödörből, de az ásatási terület közelében még két helyen láttunk kagylókat a fű között. Már a feltárt 1. 8. 9. 10. gödrök kagylóiból is jelentős mennyiségű kagylópor lett, ami kétségtelenül nagyüzemi

82 MÉRI 1963. 276.

83 IRÁSNÉ MELIS 1991b 171.

84 IRÁSNÉ MELIS 1991b. 171.

85 IRÁSNÉ MELIS 1991. 176-183.

86 ALTMANN 1973. p. 227.

edénykészítésre, vagy nagyüzemi nyersanyag előkészítésére és kereskedelmére mutat. (*39. 40. kép*)[87]

1. kagylósgödör. 13. század 2. fele. Szabálytalan alakú mélyület. Méret: 161×135 cm, mélység 15 cm. Az egész gödör kevés barnás földdel kevert folyami kagylóval volt betöltve. Feltehetően azért keverték földdel a kagylót, hogy lassan száradjanak és ne égjenek drabokra a tűző napon.Tetején vékony rétegben, zömmel fehér kerámiaedény töredékekkel keveredett háztartási szemét volt. A gödör északnyugati oldala belenyúlt betöltött 12-13. századi, 13. *árokba*.[88]

8. kagylós gödör. 13. század 2. fele. Kerekded, fokozatosan mélyülő gödör. Legnagyobb átmérő: 350 cm, legnagyobb mélység: 170 cm. Nagy őskori gödör együttesbe volt beásva. Az egész gödröt egyenletesen betöltötte a folyami kagyló. Tetején kisebb csomókban, néhány 13. századi edény és állatcsont töredékekkel kevert, háztatási szemetet találtunk.[89]

9. kagylós gödör. 13. század 2. fele. Összefolyik a 8. gödörrel, de ez volt a korábbi. A tanufalon mért szélessége 140 cm és 100 cm hosszan nyúlt be az ásatási szelvénybe. Mélysége 60 cm. A gödör felszínén a kézi nyesés közben egy vörös homokkőből származó malomkő töredékét találtuk. Kézimalom felső malomkő darabja volt.[90]

10. kagylós gödör. 13. század 2. fele. A gödröt a 13. század első felében lebontott 4. ház belsejében és a házhoz tartozó, déli árokban ásták ki. Nagy kiterjedésű, szabálytalan alakú mélyület. Átmérők: 380 és 450 cm. A nyesett felszíntől mérve általában 40 cm mély volt, de a közepe táján 60-80 cm-re mélyült. Keleti oldalán egy 180 cm hosszú, 60 cm széles, 60 cm mély árok csatlakozott a nagy gödörhöz. Ez volt a legtömörebb betöltésű gödör, alig volt szürkés föld a kagylók között. A kagylók között is voltak edénytöredékek, amelyekhez hasonlók legközelebb a budai Várnegyedben és a királyi palotában kerülek elő. A gödör melletti árokban egy kovácsoltvas fúró töredéket és egy csiszolt, hegyes végű csonteszközt találtunk.[91]

Agyagnyerő gödrök. 13. század 2. fele. A kagylós göröktől észak felé 30-32 m-re, 15 agyagnyerő gödröt tártunk fel (*41. kép*). Mindegyiket őskori gödrökbe, vagy gödör együttesekbe ásták. Általában kör alaprajzuk volt, 100-160 cm átmérővel. Mélységük a nyesett felszíntől 20-60 cm között váltakozott. Oldaluk függőleges, aljuk vízszintes volt. Mindegyik feketésbarna humusszal volt betöltve. A gödrökben 1-1 edény, állatcsont és kovácsolt vasdarab került elő.

Az edénykészítés mellett az Árpád-kori falvak építményeinek jelentős alkotórésze volt az agyag, a „sár", a tapasztás, de a kagylóporral soványított agyagot csak az edénykészítésre használták.[92]

BUDAPEST XXIII. HARASZTI ÚT 42., *régészeti kutatás 1990-1991*

A Ráckevei (Soroksári) Duna-parton, a XXIII. Gyárköz-Haraszti út- Fűzfa közötti gyártelep különböző részein több leletmentést végeztünk. 1969-ben egy középkori templom falrészeleti kerültek elő, amelyeket az okleveles adatok alapján Szentdienes falu késő középkori templomának a maradványaival azonosítottunk.

A 3. kutatási területen feltárt tüzelőgödrök, kemencék egy közeli, 12-13. századi falu külső kerti övezetében helyezkedtek el.

3. tüzelőgödör. 12-13. század. Szabályos henger alakú gödör, átmérő: 63 cm. A nyesett felszíntől 55 cm mély. Ajánt 46-47 cm vastag réteget alkottak a tüzelőrétegek és a közöttük lévő feltöltések. A rétegsor ugyanolyan, mint a soroksári gödrökben. Az első 3 cm vastag paticslap a gödör alján, tetején 0,6 cm vastagon faszén, felette 6-8 cm vastag kevert földréteg. Négy alkalommal használták ezt a gödröt. Több, az itteni sportpálya építésével tönkretett gödör nyoma is látszott, ugyan ez lett a sorsa a kemencéknek is.[93]

A 3. tüzelőgödör átmérője 63 cm, a soroksári gödrök 120-160 cm átmérőkkel jóval nagyobbak voltak. Egyértelmű, hogy a tűzelőgödrök mérete attól függött, hogy mire használták azokat. A legnagyobb tüzelőgödör, a 13. soroksári gödör, fenekének az átmérője 270 cm, mélysége 210 cm volt. Mindegyik gödörben teljesen egyforma rétegsor volt.

A 2. kutatási terület a műhely maradványain kívül, beépítetlen volt.

1. műhely. A földbe mélyített műhely gödör mérete: 435×380 cm, mélység a bolygatatlan talajban 130 cm. A kemencéket a délkeleti sarokban építették, vele szemben a délnyugati sarokban volt a lejárat (*42. kép*). A műhely fennálása idején 3 ágasfa

87 IRÁSNÉ MELIS 1991b. 184.
88 IRÁSNÉ MELIS 1991b. 184.
89 IRÁSNÉ MELIS 1991b. 184.
90 IRÁSNÉ MELIS 1991b. 184.
91 IRÁSNÉ MELIS 1991b. 184. Hasonló eszközök ismertek Doboz-Hajdúirtásról (KOVALOVSZY 1975. 26-27.) és Tiszalök Rázomról (MÉRI 1952. 62).
92 IRÁSNÉ MELIS 1991b. 184.
93 IRÁSNÉ MELIS 2005. 506-508.

tartotta az észak-déli irányú szelemengerendát. A 3 cölöplyuk átmérői 28-30 cm, mélységük a 4. padlótól mérve 35-40 cm. A műhely 4 padlója szabályosan körbevette a cölöplyukakat. A délkeleti sarokban 4 magas hőfokot elérő, a hőt tároló ipari kemencét építettek. A kemencék északi és a keleti oldalát beleépítették a műhely homokfalába, ezeket minden periódusban meghagyták, illetve kiegészítették. Meghagyták az 1. 2. 3. kemence agyagpadlóit, amelyek kormosak, hamusok voltak.

4. kemence. Nem tudjuk, hogy miért építették fel a 4. kemencét. Lehet, hogy a 3. összedőlt, de elképzelhető, hogy más ipari tevékenységre kellett átalakítani. A 4. kemencét kisebbre építették, mint a harmadikat. A műhely keleti és az északi homokfalába épített kőfalak megmaradtak (*43. kép*). A 3. kemence köveiből építették a 4. nyugati oldalát. A homokfalaknál a 3. kvádersor tetején kezdték meg a boltozat indítását. A kváderekre félbetört kvádereket, ezekre lapos köveket és tetőcserép darabokat raktak. A tető alatti két sort a nagyobb kváderekkel megegyező méretű (15×26 cm), égetett agyagkoloncokból építették. A belső tér magassága 70 cm. Az ovális tüzelőtér mérete 95×82 cm. A nyaka 50 cm hosszú volt. A száj nyílás két oldalát faragott vörösmárvány darabokból rakták össze. A tüzelőtér és a nyak padlójára 2-3 sorban tetőcserepeket tapasztottak. A félkör alakú előteret szintén kályhás agyagba tapasztott tetőcserép darabokból alakították ki.

A kemence nyugati oldalán 170×170 cm kiterjedésű sima felületű paticsfelület bontakozott ki, a kemencefalak tapasztásának a folytatása volt (*43., 44. kép*). A kemence mellet 6-8 tetőcserép rétegből állt és 35 cm vastag volt. A széleire 6-10 cm-re elvékonyodott.

A 13. század közepén ez a vidék is elnéptelenedett. A tatárjárás utáni tereprendezés során a kemencét szétrombolták, a köveket a műhely padlóján szétszórták. A kemence belsejét zömében faragott kődarabokkal, közöttük vörösmárvány oszlop és vörösmárvány laptöredékekkel feltöltötték. A szétszórt kövekre jellegtelen Árpád-kori cserépdarabokkal kevert, hamus földet öntöttek. Végül egy 13. századi edénytöredékekkel kevert építési törmelékkel a kemenceromok tetejéig feltöltötték az egész műhelygödröt.[94]

A szentdienesi műhelyben a 4. kemence működése idején, feltehetően gyapjú feldolgozásával foglalkoztak.

BUDAPEST XXII. HÁROS UTCA 6., *régészeti kutatás 1990*

A szentdienesi műhely 4. periódusában felépített kemence szinte teljesen megegyezik Csőt falu egyik külső kertjében felépített műhely utolsó kemencéjével. A csőti műhely nyugati oldala a korábbi 6. főközlekedési út alá esik, nagyobb, keleti felét a 6. út szélesítése előtt tártuk fel.

Fonóház, műhely. 13. század első fele. A műhely kelet-nyugati szélessége 380 cm, az észak-déli irányban a feltárt rész szélessége 400 cm volt (*45. kép*). A keleti oldala ugyanolyan volt, mint a szentdienesi műhelynek. A délkeleti sarokban a kemence, vele szemben a délnyugati sarokban a lejárat. A műhely 80 cm-re volt a földbe építve, kváderkövekből épített falai voltak. Amikor a fonóházat megszüntették, a kemencét lebontották, és a helyére a szentdienesi műhely kemencéjéhez hasonlót építettek (*46. kép*). A keleti és a déli oldalát a műhely homokfalába építették, ez a rész a végső pusztulásig megmaradt. Mérete 190×130 cm. A tüzelőtér 140×90 cm, a kemence szája 50 cm széles volt. A kemence déli, a műhely belsejébe eső oldalát az előző kemence köveiből építették. A műhely keleti fala előtt, a kemence mellett ugyanolyan, tiszta felületű, 190×120 cm nagyságú tapasztott felületet alakítottak ki, mint Szentdienesen. A 6-10 cm vastag agyagtapasztás egybefüggött a kemence külső oldalának a tapasztásával.

Különös gonddal készítették a műhely padlóját. Az átalakítás előtt a fonóház padlója tele volt karólyukakkal a fonáshoz használt guzsalyok talpainak, lábainak, hegyeinek a bemélyedéseivel. Volt egy 25 cm mély gerebenező gödör is. Ezeket betömték. Az új, különösen kemény, sima felületű padlóréteg sárgásbarna agyagból készült. Többször lesározták, az elváló padlórétegek között, vékony hamus koromrétegek voltak. Ez érthető, hiszen két, kövekel körülrakott, kisebb nyílt tűzhely is volt a műhelyben. A műhely nyugati oldalán a bejárat mellett padkát alakítottak ki, amelybe beleásták a parázstartó és a 3 literes hamutartó gödröt. Ez utóbbi 32×26 cm és 36 cm mély volt. A feltárás idején tiszta, finom fahamu volt benne. Télen a csőti műhelyben, a mellette lévő kemencében, valamint a közeli Dunában a lenyírt birkagyapjút tisztították mosták, esetleg festették. Majd a kemence mellett szárították. A szentdienesi műhely is alkalmas volt a nyírott birkagyapjú feldolgozására.[95]

94 IRÁSNÉ MELIS 2005. 504-505.

95 IRÁSNÉ MELIS 2002. 208-217.

IRODALOM

ALTMANN 1973 — ALTMANN Julia: Előzetes jelentés a nyéki faluásatásról. BudRég 23. (1973), p. 219-227.

BERTALAN 1991 — BERTALAN Herta: Óbuda vom 11. bis 13. Jahrhundert. Kleinfunde aus der Stadt. In: Budapest im Mittelalter. Braunschweig, 1991., p. 129-130.

BÉRES 1987 — BÉRES Mária: Adatok az Árpád-kori gabonatárolás kérdéséhez. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1. (1987), p. 25-35.

BÓNA 1973 — BÓNA István: VII. századi avar települések és Árpád-kori falu Dunaújvárosban. Budapest, 1973. (Fontes Archaelogoci Hungariae)

DIÓSZEGI 1982 — DIÓSZEGI Vilmos: Vas (a néphitben). In: Magyar Néprajzi Lexikon 5. Ortutay Gyula (főszerk.) Budapest, 1982.

FILEP 1979 — FILEP Antal: Hamuzsírfőzés. Magyar Néprajzi Lexikon 2. Ortutay Gyula (Főszerk.) Budapest, 1979.

GYÖRFFY I. 1943 — GYÖRFFY István: Magyar falu magyar ház. Budapest. 1943. Budapest, 1987. (Az Akadémiai Kiadó reprint sorozata.)

GYÖRFFY 1973 — GYÖRFFY György: Budapest története az Árpád-korban. In: Budapest Története 1. Budapest, 1973. p. 217–349.

GYÖRFFY 1998 — GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. 4. Budapest, 1998.

HOLL 1956 — HOLL Imre: Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszereihez. BudRég 17. (1956), p. 177-193.

HOLL 1963 — HOLL Imre: Középkori cserépedények a budai várpalotából (XIII-XV. század). BudRég 20. (1963), p. 355-394.

IRÁSNÉ MELIS 1975 — IRÁSNÉ MELIS Katalin: Középkori falvak Pest határában. ArchÉrt 102. (1975), p. 224-243.

IRÁSNÉ MELIS 1983 — IRÁSNÉ MELIS Katalin: Adatok a pesti síkság árpád-kori településtörténetéhez. Budapest, 1983. (Monumenta Historica Budapestinensia, 4.)

IRÁSNÉ MELIS 1991a — IRÁSNÉ MELIS Katalin: Die Herausbildung und Entwicklung des mittelalterlichen Dorfsystems von der Anfängen 1241. In: Budapest im Mittelalter. Braunschweig, 1911.p. 144-152.

IRÁSNÉ MELIS 1991b — IRÁSNÉ MELIS Katalin: XIII. századi falu és fazekastelep Szigetszentmiklós határában. ComArchHung 1991., p. 167-190.

IRÁSNÉ MELIS 1992a — IRÁSNÉ MELIS Katalin: Árpád-kori falvak Szigetszentmiklós határában. Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán II. BTM Műhely 6. Budapest. 1992. p. 41-70.

IRÁSNÉ MELIS 1992b — IRÁSNÉ MELIS, K: Kerekegyháza középkori falu Budapest határában. Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán II. BTM Műhely 6. p. 71-173.

IRÁSNÉ MELIS 2002 — IRÁSNÉ MELIS Katalin: Régészeti kutatások a budapesti középkori Csőt faluban I. ComArchHung 2002., p. 195-230.

IRÁSNÉ MELIS 2005 — IRÁSNÉ MELIS Katalin: Régészeti kutatások a középkori Szentdienes falu területén (Budapest XXIII. Soroksár, Haraszti út 42.) ComArchHung 2005. p. 493-535.

IRÁSNÉ MELIS 2007 — IRÁSNÉ MELIS Katalin: A Budapest Margit-szigeti középkori királyi udvarhely régészeti kutatása I. ComArchHung 2007., p. 247-304.

IRÁSNÉ MELIS 2007a — IRÁSNÉ MELIS Katalin:Régészeti kutatások az M0 autópálya ÉK-i szakaszán. BudRég 41. (2007), p. 85-152.

KOVALOVSZKY 1980 — KOVALOVSZKY Julia: Településásatások Tiszaeszlár-Bashalmon. (Bronzkor, III-IV. és XI-XIII. század). Budapest, 1980. (Fontes Archaeologici Hungariae)

KOVÁCS 2001 — KOVÁCS Eszter: Földbe vájt kemencéjű veremház feltárása Csepel-Nyilasokra dűlőn. Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. Szentendre-Szolnok, 2001., p. 437-446.

KUBINYI 1973 — KUBINYI András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története 2. Budapest, 1973., p. 7-240.

MESTERHÁZY 1983 — MESTERHÁZY Károly: Településásatás Veresegyházon. ComArchHung 1983., p. 133-162.

MÉRI 1952 — MÉRI István: Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és a Túrkeve-mórici ásatások eredményeiről I. ArchÉrt 79. (1952), p. 49-67.

MÉRI 1954 — MÉRI István: Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és a Túrkeve-mórici ásatások eredményeiről. II. ArchÉrt 81. (1954), p. 138-153.

MÉRI 1952 — MÉRI István: Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és a Túrkeve-mórici ásatások eredményeiről I. ArchÉrt 79. (1952), p. 49-67.

MÉRI 1962 — MÉRI István: Az árkok szerepe árpád-kori falvainkban. ArchÉrt 89. (1962), p. 211-219.

MÉRI 1963 — MÉRI István: Árpád-kori szabadban lévő kemencék.. ArchÉrt 90. (1963), p. 273-281.

MÉRI 1964 — MÉRI István: Árpád-kori népi építészetünk feltár emlékei Orosháza határában. Budapest, 1964. (Régészeti Füzetek, Ser. II.)

MÉRI 1964a — MÉRI István: Kiagatott lókoponyák Árpád-kori falvainkan. ArchÉrt 91. (1964), p. 11-115.

MÉRI 1969-1970 — MÉRI István: Árpád-kori falusi gabonaőrlő és kenyérsütő berendezések. (Rekonstrukciós kísérlet kiállítási makett készítéséhez.) Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1969-1970 [1970], p. 69-82.

NÉPI ÉPÍTÉSZET 2001 — Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. Szentendre-Szolnok, 2001.

THEOPHILUS 1986 — THEOPHILUS Presbyter: A különféle művességekről. Schedula Diversarum. Artium. Fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Takács Vilmos. Budapest, 1986.

SÓFALVY 2017 — SÓFALVY András: Kora újkori fogadók és hamuégetők a sóvidéki Só út mentén. Mesterségek és műhelyek a középkori és kora újkori Magyarországon. Tanulmányok Holl Imre emlékére. (Szerk.) Benkő Elek, Kovács Gyöngyi, Orosz Krisztina. Budapest, 2017., p. 463-471.

ÖFEN, WERKSTÄTTE, INDUSTRIEGELÄNDE IN DEN DÖRFERN IN SÜD-PEST IM 11-13-JH. BUDAPEST XXIII. SOROKSÁR, VÁRHEGY (BURGBERG), AUTOBAHN M0

Die ersten Gebäude bilden das Grabensystem Nr. 19. und der Graben Nr.69., die selbst die Grenzgräben von 3 äußeren Gärten sind. Neben dem Grabensystem Nr.19. befanden sich drei Getreidegruben von verschiedenen Größen.

Die Gräben wurden in der 2. Hälfte des 12. Jh. verschüttet. Es wurden Industriegelände errichtet, von denen wir einen 60×40 m großen Teil freigelegt haben. Von der West-Seite wurde es von einem 7 m breiten und 175 cm tiefen Graben (20.) begrenzt. Es gab in der Mitte ein großes, etwa 25-26 m breites, 38-40 m langes, 100-170 cm tiefes Sammelbecken für die Asche, in dem zur Zeit der Freilegung etwa 500-600 m³ saubere Asche lag. Etwas weiter haben wir noch drei Gruben ebenso voll mit sauberer Asche gefunden. Man hat mit der Aschenproduktion am Anfang des 13. Jh. aufgehört. Die Holzasche war im Mittelalter ein wichtiger Rohstoff für die Glasindustrie und die Metall- und Wollverarbeitung. Für die Verwendung der Holzasche in weitem Umfang musste man aus der Asche zuerst Pottasche gewinnen. (Auf Altungarisch: szalajka) die bisher einzig freigelegte Fundstelle der mittelalterlichen Aschenverbrennung ist ein 7-8 m langer, 4-5 m breiter, 1-1,6 m hoher künstlicher Hügel, er steht in Transsylvanien, an der Só (Salzstraße) in Gyergyóalfalu an der Stelle des alten Wirtshauses. Aus der unteren Schicht kamen Keramikfunde aus dem 16-17. Jh. hervor.

11-12. Jh. Schmiedewerkstatt Nr. 1. Der Grundriss der in den Boden gegrabenen Werkstattgrube an der östlichen Seite des Aschenbeckens ist 380×320 cm groß und 130 cm tief.

Die Dachkonstruktion wurde von Seitenpfetten getragen. Die Stelle des Ofens wurde in die Wand der Werkstatt aus Erde gehöhlt, der Ofen selbst wurde auf ein Pfahlgestell gebaut. In der Grube wurden zweimal neue Öfen gebaut und eine neue Schmiedewerkstatt errichtet.

Schmiedewerkstatt Nr. 3. Die in den Boden gegrabene Werkstattgrube auf der Westseite des Aschengrabens war 360×290 cm groß und 150 cm tief. Sie hatte einen 220 cm langen Treppenuntergang. Die Ostseite des Ofens wurde in die Sandwand gegraben. Der Ofen wurde auf das Pfahlgestell aus Lehm und Mühlstein-Stücken sein Dach aus zwei zerschlagenen Müllsteinen gebaut. In der Nähe des Ofenmundes stand der Amboss, - vermutlich in ein rundes Stammholz gefestigt. Die erste Werkstatt ist pleitegegangen, auf ihre Überreste wurde eine neue, ein wenig größere errichtet. Auch die zweite Werkstatt wurde um die Wende vom 12. zum 13. Jh. abgebaut. Die Werkstatt für Edelmetallverarbeitung Nr.2. selbst war auch eine 400×360 cm große, 150 cm tiefe Grube. Der Ofenplatz wurde am Boden der Grube in die westliche Sandwand gegraben, die eine 160cm × 150 cm große, 75-65 cm tiefe ovale Höhlung war. Man hat zuerst die Ofenhöhle zugeklebt, und dann die Wand aus Lehmklotz aufgebaut. Auf dem Boden dieser haben wir in drei Kreisbögen 81 Stück vertikale Flusskiesel gefunden. Sie waren 14-15 cm lang mit einem Durchmesser von 8-20 cm. Die gebrannten Kiesel waren dick mit Ruß bedeckt.

TÖPFEREI NR. 11., TÖPFEREI, TÖPFERBRENNÖFEN

In der SW-Ecke des Industriegeländes sind die Wände von den unteren Teilen (Feuerraum) von 5 Öfen ans Tagelicht gekommen. Der Graben Nr. 18. läuft durch die Überreste von 4 Öfen, in der Auffüllung deren lagen für das 13. Jh. typische Geschirrscherben. Die Vorräume der Öfen greifen ineinander und nehmen ein 460 cm × 500 cm großes, unregelmäßig halbkreisförmiges Gebiet ein.

Nr. 5. Das Haus liegt ca 10-11 m weit von den Öfen. Wir haben es mit dem Haus bzw., mit der Werkstatt des Töpfermeisters identifiziert. Neben der SW-Ecke des Hauses in einer Grube lag ein 30 cm hoher Lehmblock mit einem Durchmesser von 45 cm, der zum Drehen vorbereitet war. Die Objekte auf dem Industriegelände wurden um die Wende des 12. zum 13. Jh. demontiert, die Reste in Flammen gesetzt und die Überreste der Gebäude mit Hausmüll bedeckt.

Lebensmittelindustrie, Konservierung, Mahlen. Ein Industriegelände mit neuer Funktion ist in der ersten Hälfte des 13. Jh. errichtet worden. Wir fanden hier 13 verschiedene freistehende Feueranlagen. Die einfachsten sind die in den Boden vertieften walzenförmigen Feuergruben zum Kochen, Trocknen oder Räuchern. Eine ähnliche Funktion sollen die Freilichtöfen mit Stangenlöchern im Vordergrund gehabt haben. Am interessantesten sind

aber die auf der einen Seite geöffneten walzenförmigen, tiefen Feuergruben (Nr. 6., 7., 8.), die in die ungerührte Sandwand gegraben worden sind. Vor den Gruben sind große Vorräume ausgebildet, die von der Höhe des Gehwegs aus runterlaufen. Sie wurden später gesperrt und aufgefüllt. In der ersten Hälfte des 13. Jh. wurden auf denselben Stellen 5, beinahe gleiche Öfen neuen Modells gebaut, die auf einem bedeckten Platz, in einem Schober standen. Unter dem Pfahlbau des Daches stand ein flacher Ofen, der bei jedem der fünf Fälle auf die Überreste der früheren Feuergruben oder in ihrer Nähe gebaut wurde. Das wahrscheinlich wegen der Traditionen oder aufgrund der damit zusammenhängenden Besitzverhältnisse. Die geraden Kanten der Stampfböden weisen darauf hin, dass das Gebäude eine Wand oder einen Zaun aus pflanzlichem Material hatte. In den Öfen hat man Lebensmittel, Getreide, Fleisch gelagert und geräuchert.

BUDAPEST XV. BEZIRK RÁKOSPALOTA ÚJMAJOR, AUTOBAHN 0.

An der Nordgrenze von Pest, in der Nähe des Mogyoródi-Bachs, auf der Fundstelle Nr. I. haben wir in den Außengärten des Dorfes aus dem 12. Jh., aus der Arpadenzeit geforscht.

Der größte Teil der Gartenbauten, die Häuser, die freistehenden Öfen, Ofengruppen unterscheiden sich kaum von den anderen aus derselben Zeit. Hier hat man aber zwei vierkantige 150-160 cm tiefe Freiluft-Brennanlagen eingegraben, die aus an der einen Ecke zusammengebauten Gruben bestehen. In der einen brannte Feuer, in der anderen steckten die Räucherwaren. In den Gruben hat man abwechselnd geheizt. Die meisten dieser wurden in den schmalen Graben zwischen den Gärten, oder in den Knotenpunkten der früher aufgefüllten Gräben ausgeschaufelt.

SZIGETSZENTMIKLÓS, ÜDÜLŐSOR (FERIENHAUSZEILE) WASSERWERKGELÄNDE, SZÖLLŐSFALU

Unter der Brücke der Autobahn M0 sind die Sockel von sechs, in den Boden tief eingebauten Häusern mit Steinöfen aus dem 11-12. Jh. erhalten geblieben. Das Gelände des Hauptstädtischen Wasserwerks lag im Jahre 1989 auf der Nordseite der Brücke, an der östlichen, d. h. auf der Donauseite eines Dorfes aus dem 12-13. Jh.

Um den Brunnen Nr. 6. ist die Dorfmitte-I. zum Vorschein gekommen, wo die Kirche und die Häuser vor dem Tatarenüberfall 1242, in der ersten Hälfte des13. Jh. abgebaut wurden und die Dorfbewohner auf einen neuen Platz umzogen.

In der nördlichen Dorfmark haben wir die äußeren Gartenobjekte (Nr. 43-50.), Graben, freistehende Öfen, Freiluft-Feuergruben gefunden. Mitte des 13. Jh. hat man auch die Gärten verlassen. In dem verlassenen, südöstlichen Teil des Dorfes haben wir die Gruben für Grundmaterial eines großen Töpfergeländes aus der 2. Hälfte des 13. Jh. erschlossen.

Auf der südwestlichen Seite der Kirche haben wir 4 Muscheltrockner-Gruben, auf der südöstlichen 15 verschüttete Lehmgruben ausgegraben. Die große Menge des Muschelpulvers in den Gruben weist auf Produktion der Töpfe in großer Zahl oder auf Rohstoff-Vorbereitung in großer Menge und auf den Handel mit diesen.

Budapest, Bez., Haraszti Str. 42. Szentdienes

Die erschlossenen Feuergruben und Öfen auf dem Forschungsgebiet Nr.3. lagen in dem äußeren Gartenbereich des Dorfes des 12-13. Jh. Auf dem Forschungsgebiet Nr. 2. befanden sich Überreste einer viermal umgebauten Werkstattgrube, die in den Boden gegraben worden war, Größe 435×380 cm, Tiefe 130 cm.

Gegenüber dem Ofen war der Abstieg. Je 3 Seitenpfetten haben die Pfetten gehalten. In die SO-Ecke wurden vier industrielle Hochtemperaturöfen mit Wärmespeicher dicht aneinander gebaut. Die Nord- und die Ostwände der Öfen wurden in die Sandwand der Werkstatt eingebaut. Am Ofen Nr. 4. wurden Dachziegel in 2-3 Reihen auf den Grundboden des Feuerraumes und des Halses geklebt. Der halbkreisförmige Vorraum wurde genauso aus Dachziegeln ausgeformt, die in Ofenlehm geklebt worden sind. Auf seiner Westseite erschien eine 170×170 cm große glatte Fläche aus Stampflehm als Fortsetzung der Lehmverkleidung der Öfen. Sie liegt neben dem Ofen, besteht aus 6-8 Dachziegelschichten und ist 35 cm dick. Werkstatt von Szentdienes war zur Schafwollverarbeitung geeignet. Sie ist während des Tatarenüberfalls (1241-42) pleitegegangen.

BUDAPEST BEZ. HÁROS STR 6. DORF CSŐT, SPINNERHAUS, WERKSTATT, 1. HÄLFTE DES 13. JH.

Der erschlossene Teil der Werkstatt aus Quadersteinen ist 380×400 cm groß und 80 cm tief.

Nach dem Sperren des Spinnerhauses wurde auch der Ofen abgebaut, für die neue Werkstatt wurde dann der frühere Ofen umgebaut. Die Ost-, und Südwände wurden in die Sandwand der Werkstatt eingebaut. Neben der Südwand des Ofens hat man dieselbe glatte, 190×120 cm große lehmverkleidete Fläche geformt, wie in Szentdienes.

Die 6-10 cm dicke Lehmverkleidung war mit der der äußeren Ofenwand verbunden. Der Boden wurde öfters geschlämmt.

Zwischen den divergierenden Bodenschichten lagen dünne, mit Asche bedeckte Rußschichten, denn in der Werkstatt befanden sich auch zwei kleinere, offene Öfen mit Steinen umgeben. Neben dem Eingang hat man eine Ofenbank ausgebildet, in der der Glutbehälter und die 3 Liter große, saubere Aschengrube eingegraben worden ist. Die Schafwolle wurde in der nahen Donau gewaschen und in dieser Werkstatt getrocknet und gemalt.

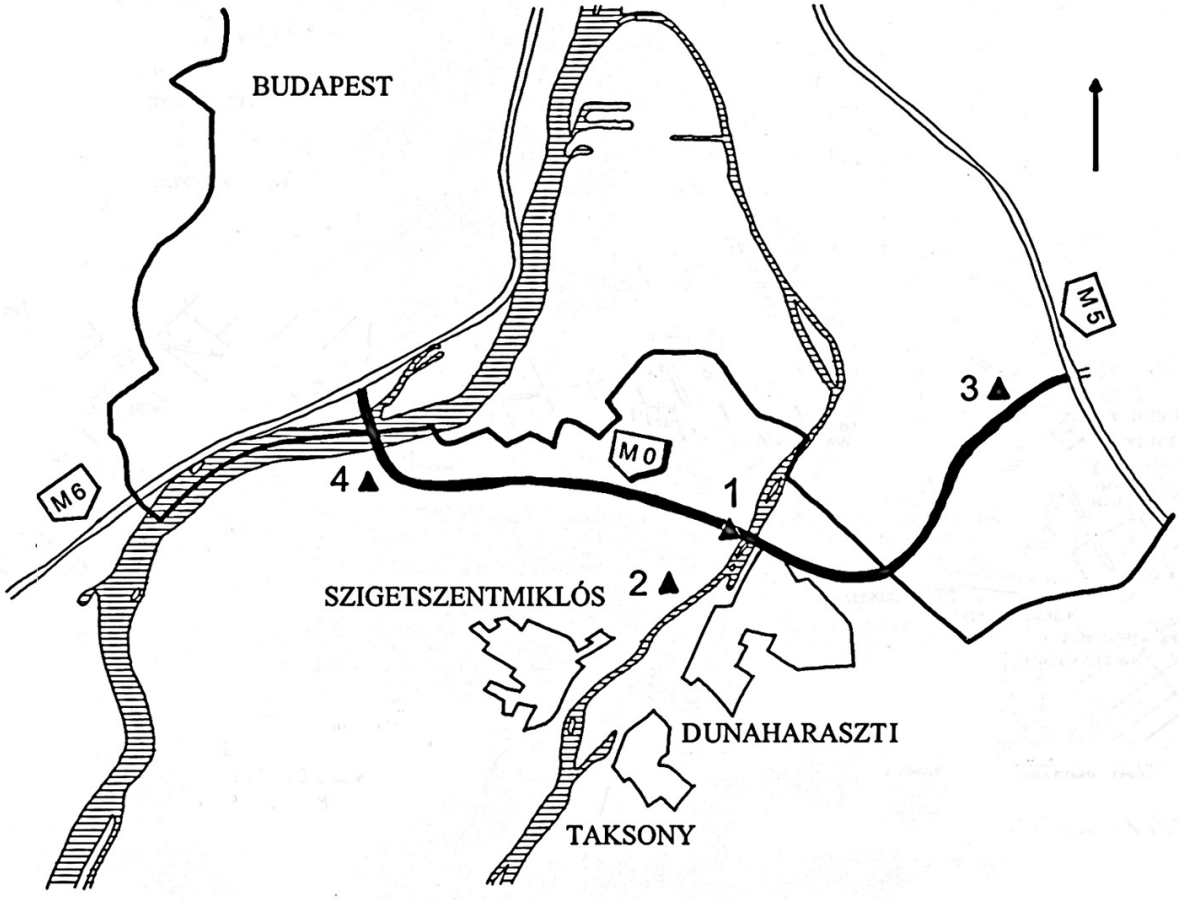

1. kép.

1. kép. Középkori falvak régészeti lelőhelyei az M0 autópálya nyomvonalán. 1. Szigetszentmiklós Üdülősor; 2 Szigetszentmiklós Vízmű; 3. Budapest XX. Soroksár Várhegy; Budapest XXI. Vízmű. 1987, 1989
Bild 1. Archäologische Fundstellen an der Trasse der Autobahn M0. 1. Szigetszentmiklós, Üdülősor (Ferienhauszeile). Szigetszentmiklós, Wasserwerk; Budapest XX. Bez. Soroksár, Burgberg; Budapest XXI. Bez. Wasserwerk. 1987, 1989

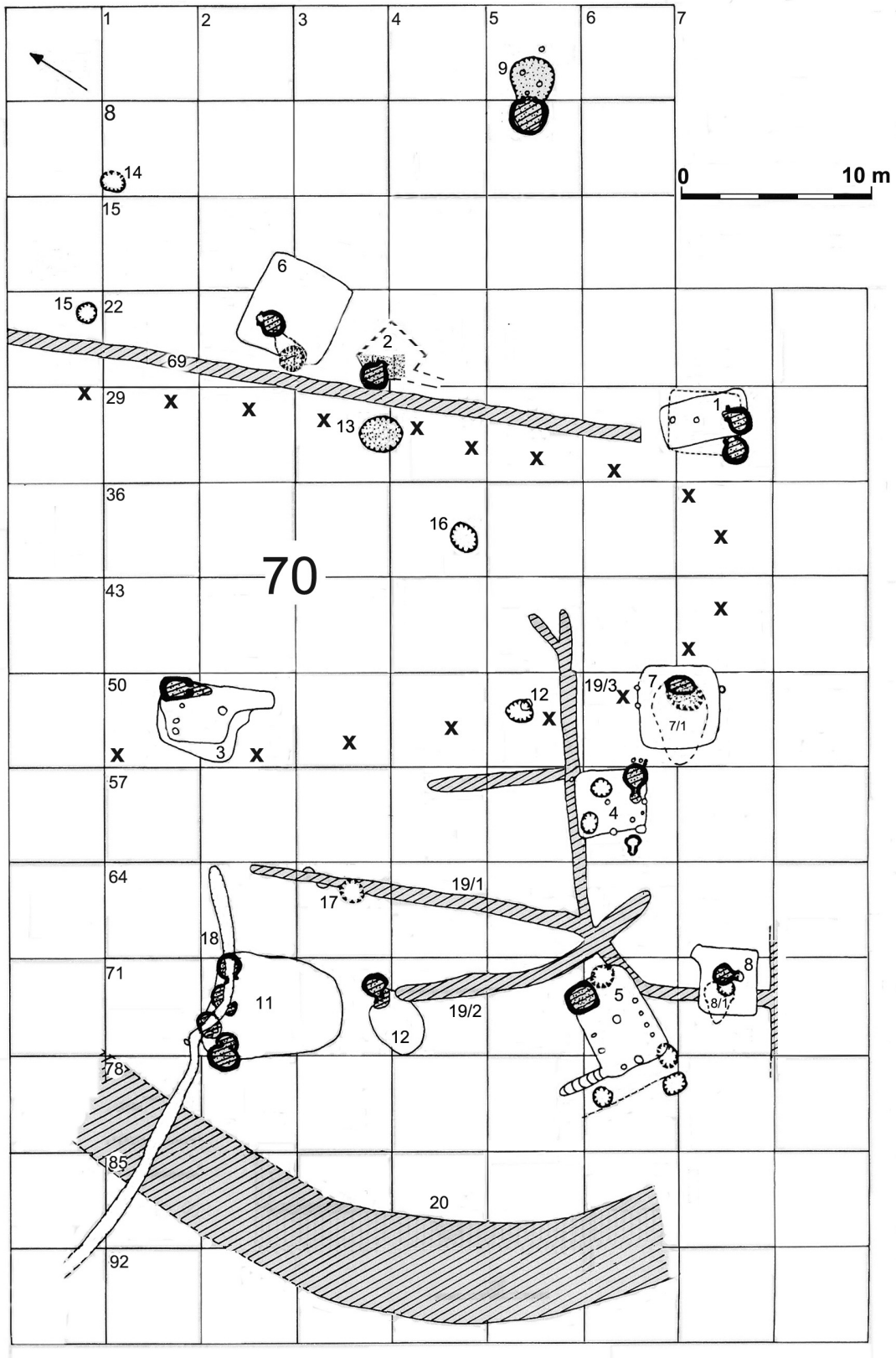

2. kép. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Az I. munkahelyen feltárt 11-13. századi falurészlet.
Bild 2. Budapest XXIII. Bez. Soroksár Várhegy dűlő (Burgberg Gewann). Auf Arbeitsplatz I. freigelegter Teil eines Dorfes aus dem 11-13. Jh.

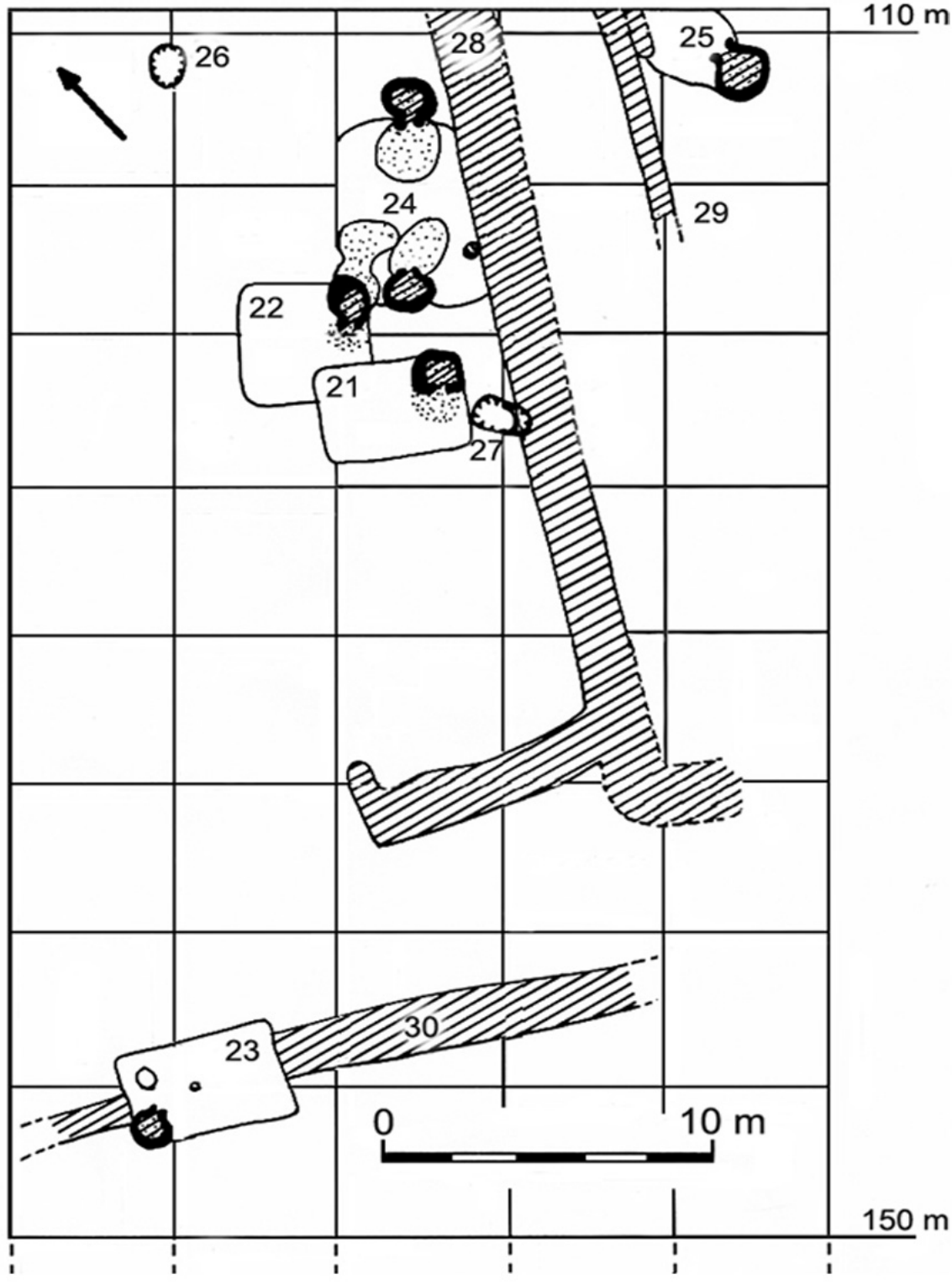

3. kép. a. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. – A IV. munkahelyen feltárt 11-13. századi falurészlet.
Bild 3. a Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. – Auf Arbeitsplatz IV. freigelegter Teil eines Dorfes aus dem 11-13. Jh.

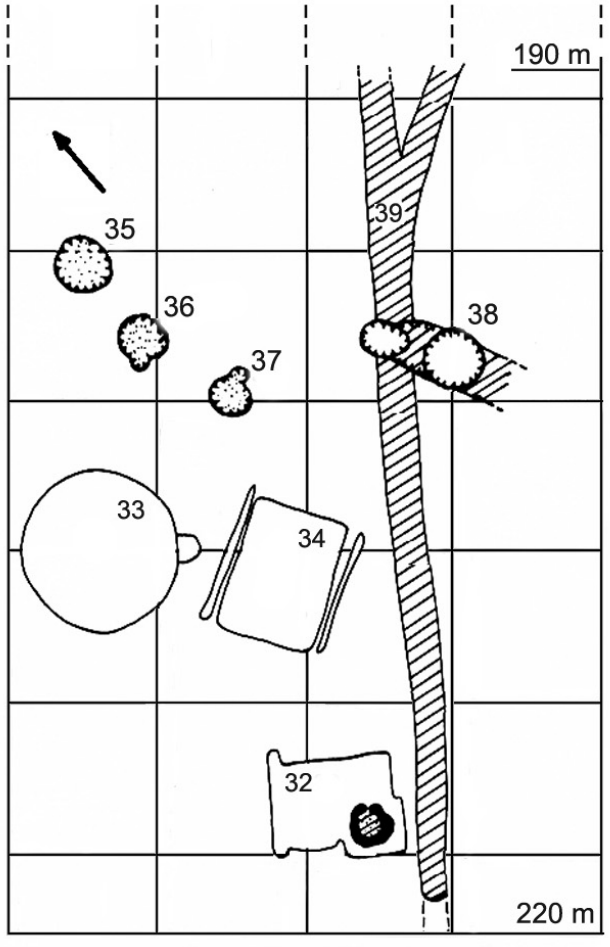

3b. kép

3. kép. b.. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Az V. munkahelyen feltárt 11-13. századi falurészlet.
Bild 3. b. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Auf Arbeitsplatz V. freigelegter Teil eines Dorfes aus dem 11-13.Jh.

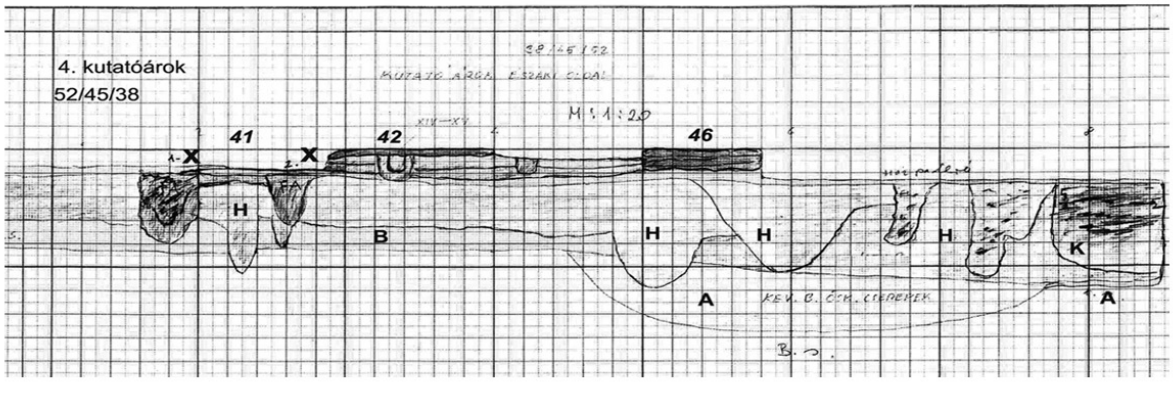

4. kép

4. kép. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. I. munkahely, 4. kutatóárok. 41. kovácsműhely; x. facölöpök. 13-14. század; 41. ház kemence. 14-15. század; 46. ház kemence. 16. század; H. hamu; K. korom, hamu. 12-13. század eleje; A. őskori gödör; B. bolygatatlan homok
Bild 4. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Arbeitsplatz I. 4. Forschungsgraben 41. Schmiedewerkstatt; X. Holzpfähle. 13-14. Jh.; 41. Haus, Ofen, 14-15. Jh.; 46. Haus, Ofen 16. Jh.; H. Asche; K. Ruß, Asche. Anfang 12-13. Jh.; A. Grube aus der Frühzeit; B. ungewühlter Sand

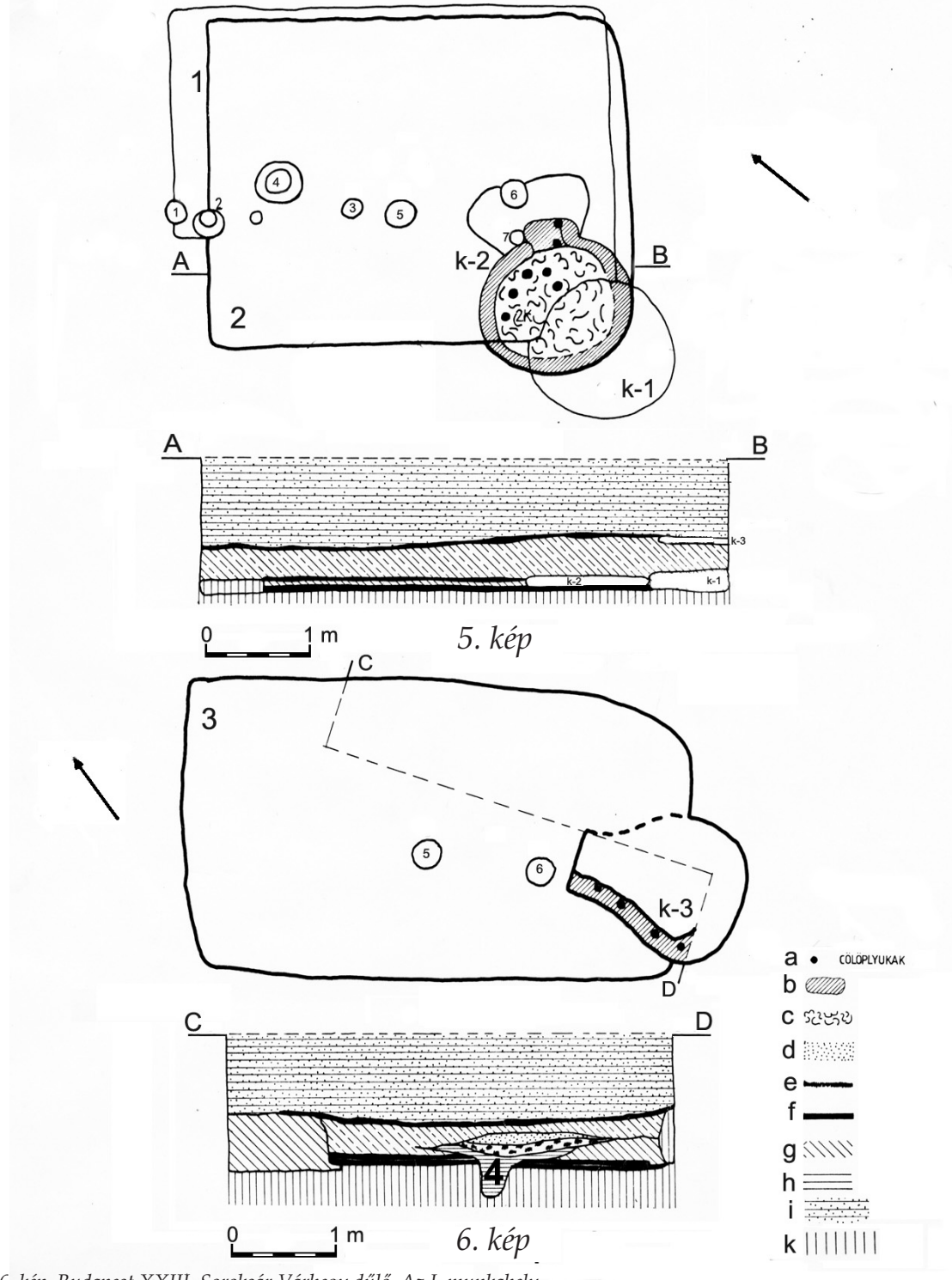

5-6. kép. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Az I. munkahely
5. kép 1/1- 2 kovácsműhely. 1 6. cölöplyukak; k/1 -2. kemence. 4. 12 - század
6. kép 1/3 kovácsműhely. k/3. kemence; a. karólyuk; b. tapasztás; c. kemence omladék; d. hamu; e. korom; f. agyag padló; g. barna föld; h. hamus szemét; i. hamus barna föld; k. bolygatatlan homok. 12-13. század eleje
Bild 5-6. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Arbeitsplatz I.
Bild 5. 1/1-2 Schmiedewerkstatt. 1 6. Pfahllöcher; k/1-2. Ofen. 4. 12. Jh.
Bild 6. 1/3 Schmiedewerkstatt; k/3. Ofen; a. Pfahlloch; b. Verkleidung; c. Schutt eines Ofens; d. Asche; e. Ruß; f. Lehmboden; g. braune Erde; h. Müll mit Asche; i. braune Erde mit Asche; k. ungewühlter Sand. Anfang 12-13. Jh.

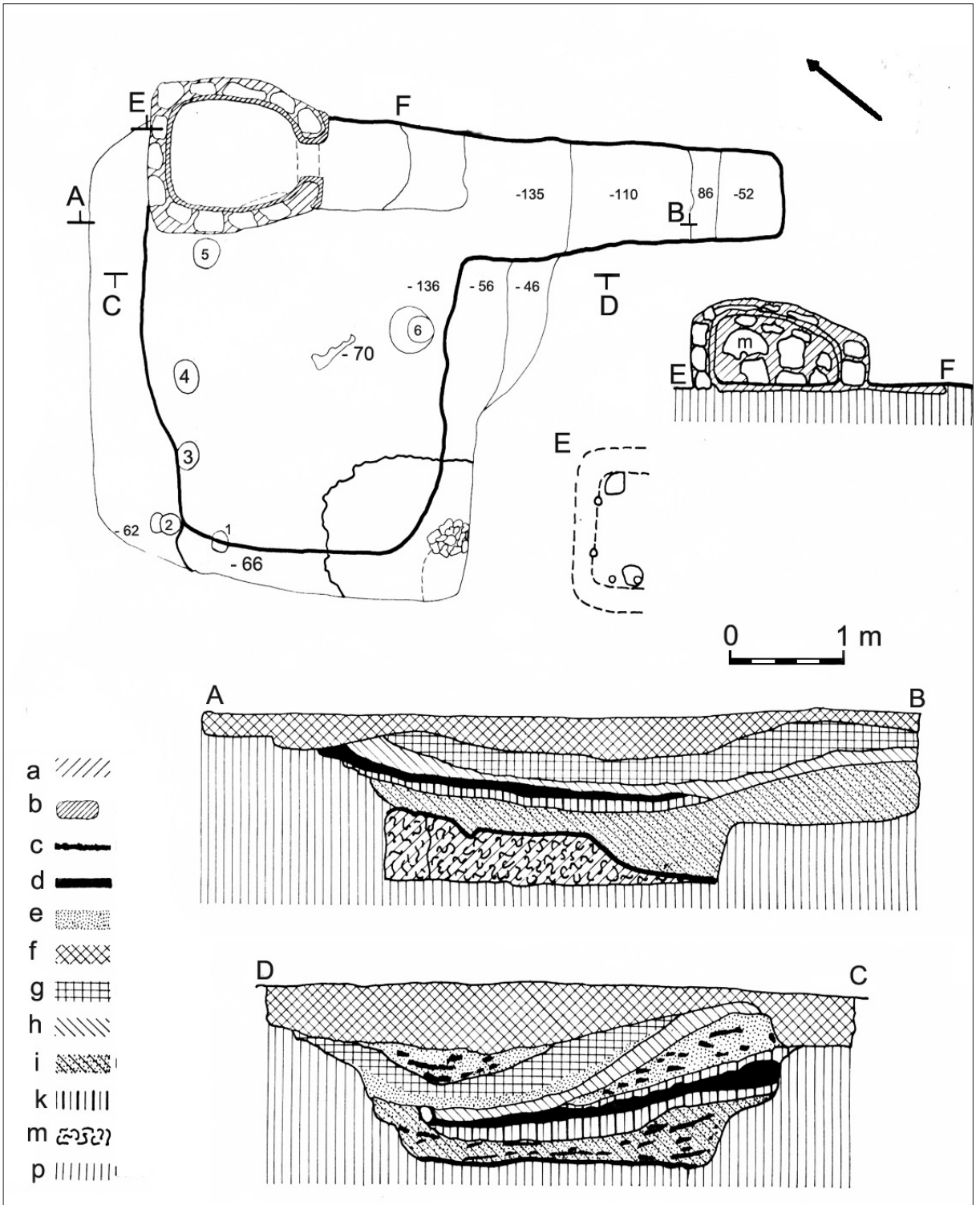

7. kép. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. I. munkahely. 3/1-2. kovácsműhely. 1-5. cölöplyukak; 6. üllő helye; a. tapasztás; b. patics; c. korom; d. padló; e. hamu; f. hamus föld; g. sárga agyag; h. barna föld; i. hamus barna föld; k. szürke iszap; m. kemence omladék; p. bolygatatlan homok. 12. század
Bild 7. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Arbeitsplatz I. 3/1-2. Schmiedewerkstatt, 1-5. Pfahllöcher; 6. Stelle des Ambosses; a. Verkleidung; b. Stampflehm; c. Ruß; e. Asche; f. Erde mit Asche; g. gelber Lehm; h. Braune Erde; i. braune Erde mit Asche; k. grauer Schlamm; m. Schutt eines Ofens; p. ungewühlter Sand 12. Jh.

8. kép. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. I. munkahely. 3, kovácsműhely, kemence teteje malomkő darabokkal. 12. század
Bild 8. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Arbeitsplatz I. 3. Schmiedewerkstatt, auf dem Dach des Ofens mit Mühlsteinstücken. 12. Jh.

9. kép. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. I. munkahely. 3. kovácsműhely, malomkövek a kemence tetejéből. 12. század
Bild 9. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Arbeitsplatz I. 3. Schmiedewerkstatt, Mühlsteine vom Ofendach. 12. Jh.

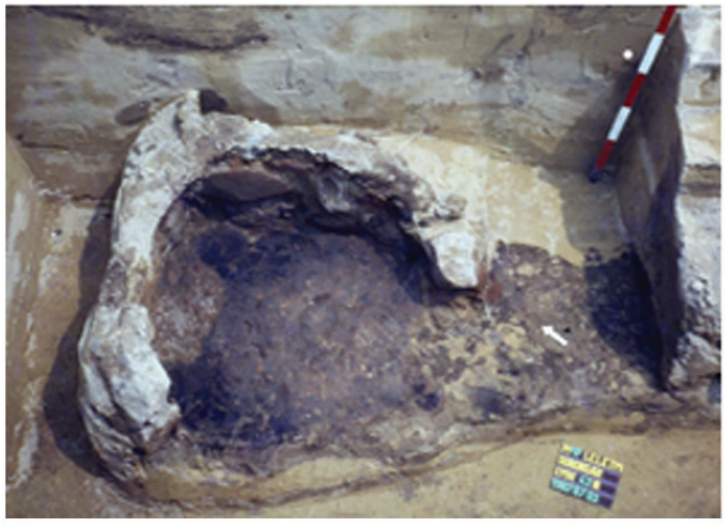

10. kép. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. I. munkahely. 3. kovácsműhely, kemence padló. 12. század
Bild 10. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Arbeitsplatz I. 3. Schmiedewerkstatt, Ofenboden, 12. Jh.

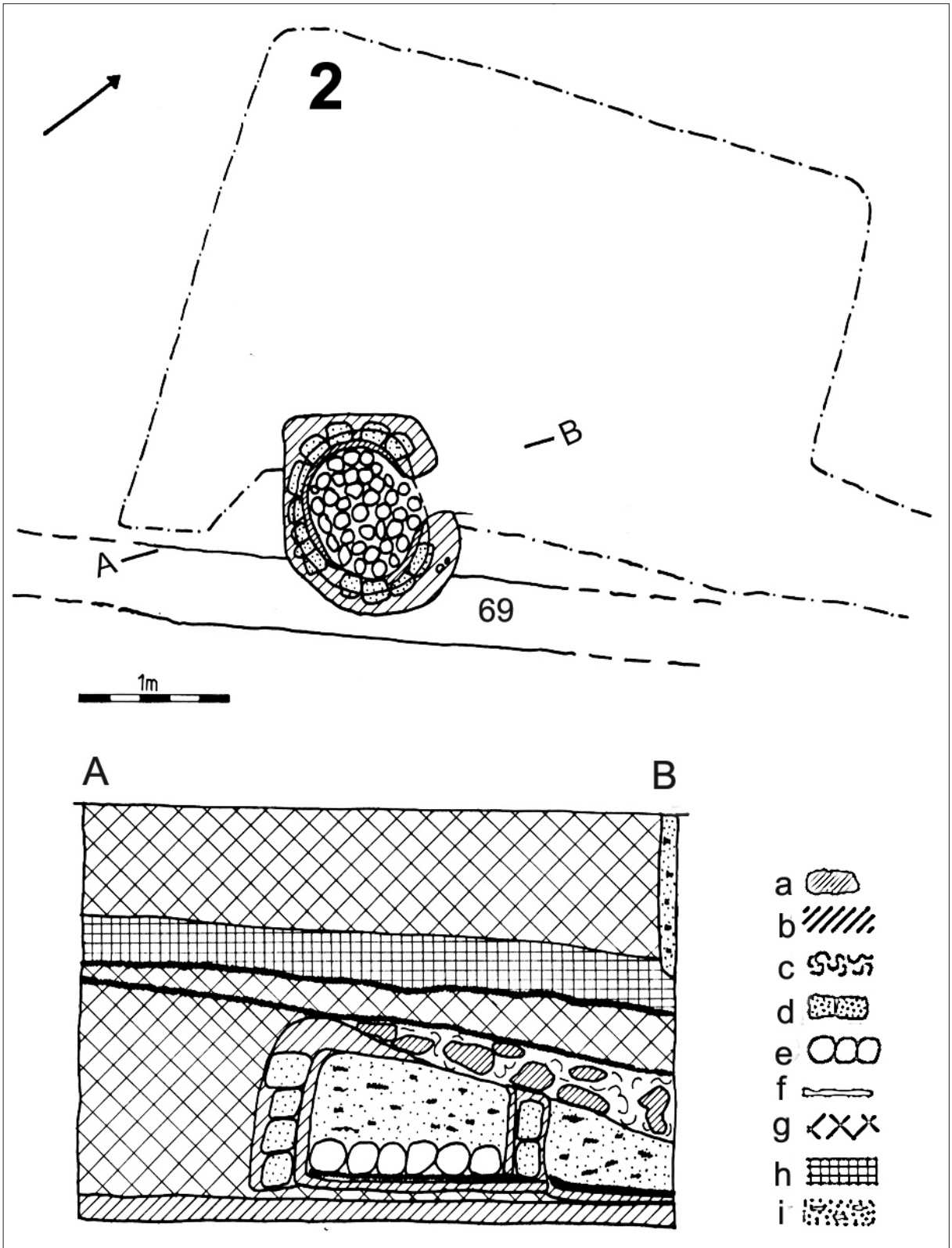

11. kép. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. I. munkahely. a. patics; b. tapasztás; c. kemence omladék; d. agyagkoloncok; e. kavicsok; f. korom; g. hamus barna föld; h. homok; i. égett, hamus föld. 12. század
Bild 11. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Arbeitsplatz I. a. Stampflehm; b. Verkleidung; c. Schutt eines Ofens; d. Lehmblöcke; e. Kiesel; f. Ruß; g. Braune Erde mit Asche; h. Sand; i. gebrannter Boden mit Asche. 12. Jh.

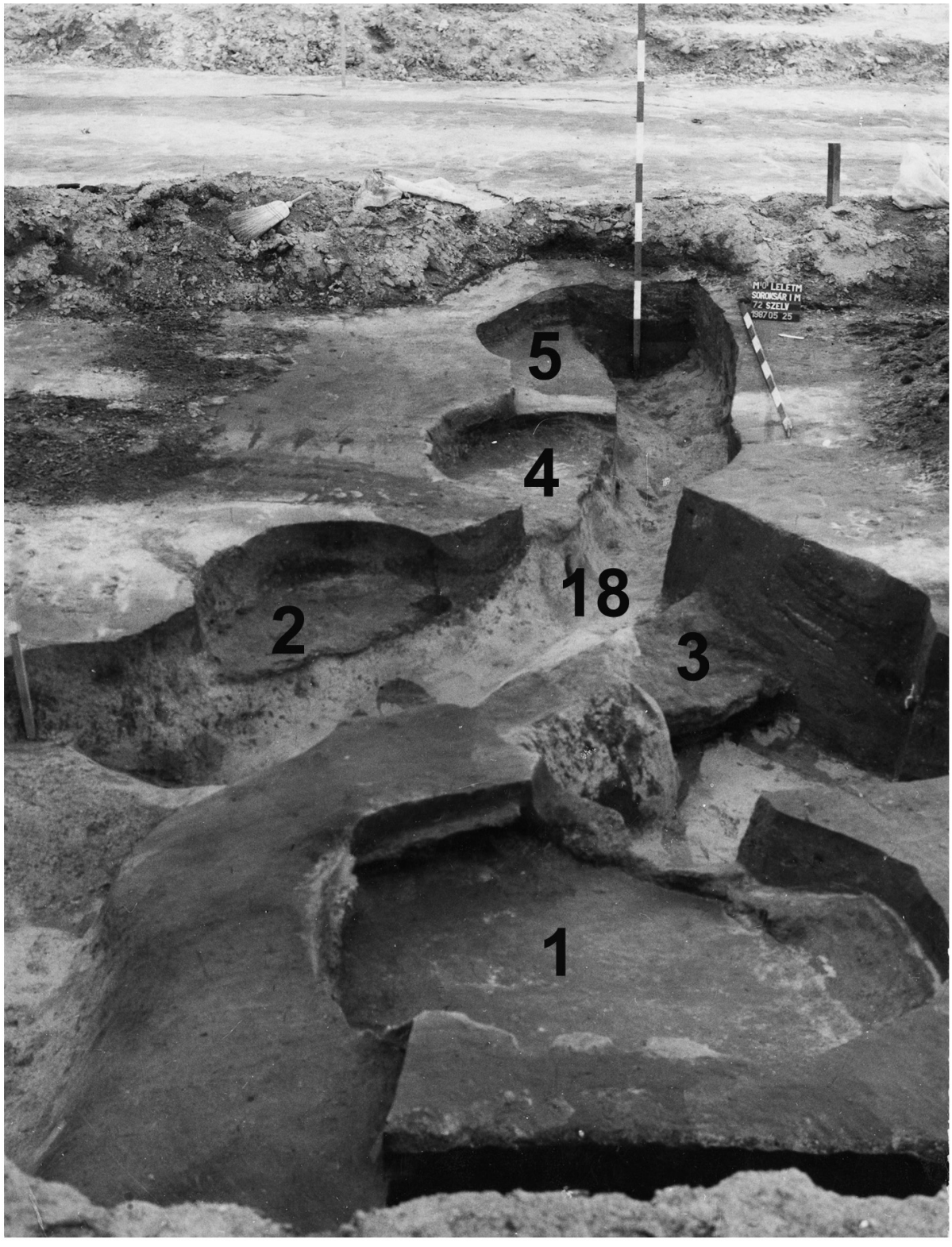

12. kép. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. I. munkahely. 1. edényégető kemence; 4 – 5. kemencék alja; A. közös előtér. 12. század; 18. árok. 13. század első fele
Bild 12. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Arbeitsplatz I. 1. Topfbrennerofen; 4-5. Boden der Öfen; A. gemeinsamer Vorraum 12. Jh.; 18. Graben. 1. Hälfte des 13. Jh.

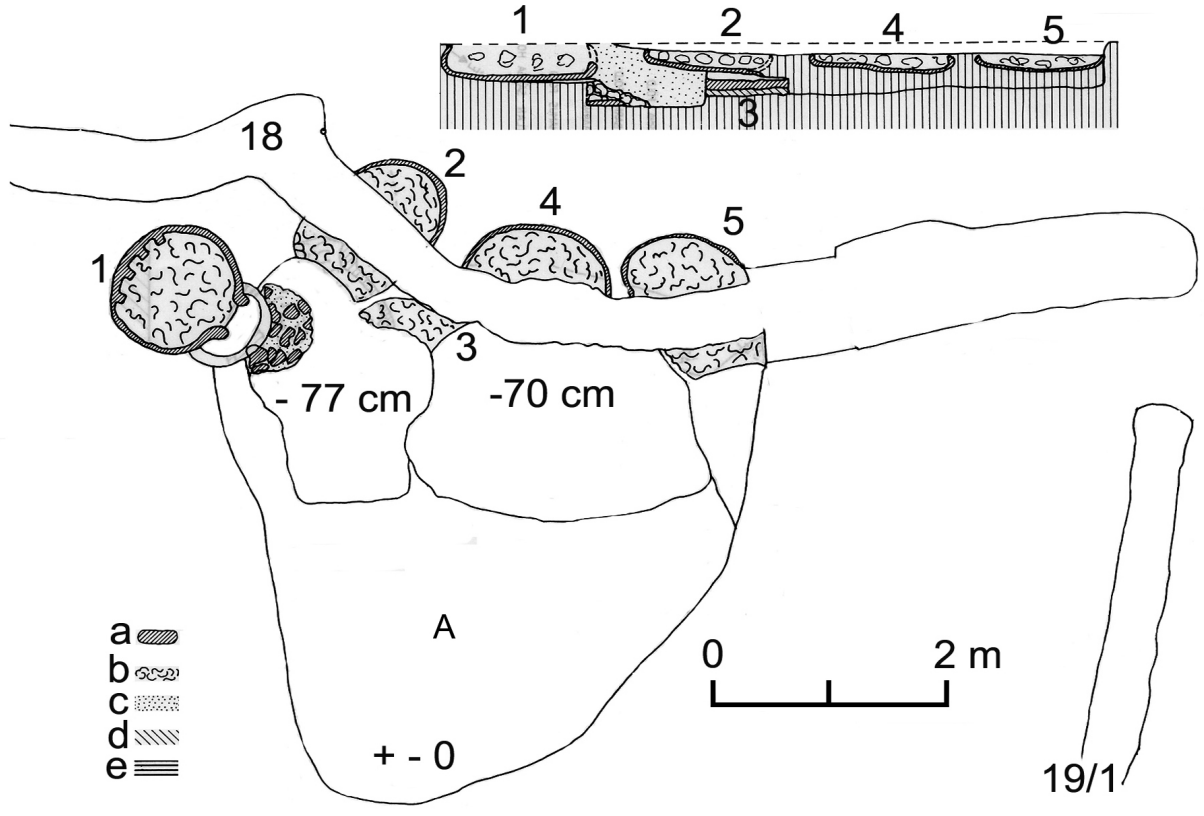

13. kép. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. I. munkahely. 1. edényégető kemence; 4 – 5. kemencék alja; A. közös előtér; 19/1. árok. 12. század; 18. árok. 13. század első fele; a. patics; b. kemence omladéka; c. hamu; d. barna föld; e. agyagos barna föld. 12. század
Bild 13. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Arbeitsplatz I. 1. Topfbrennerofen; 4-5. Boden der Öfen; A. gemeinsamer Vorraum; 19/1. Graben. 12. Jh.; 18. Graben. 1. Hälfte des 13. Jh. a. Stampflehm; b. Schutt eines Ofens; c. Asche; d. braune Erde; e. braune Erde mit Lehm. 12. Jh.

14. kép. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. I. munkahely. 1. edényégető kemence. 12. század
Bild 14. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Arbeitsplatz I. 1. Topfbrennerofen. 12. Jh.

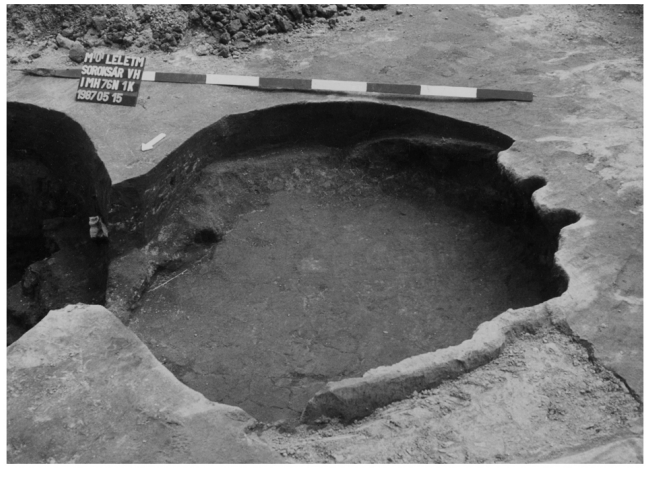

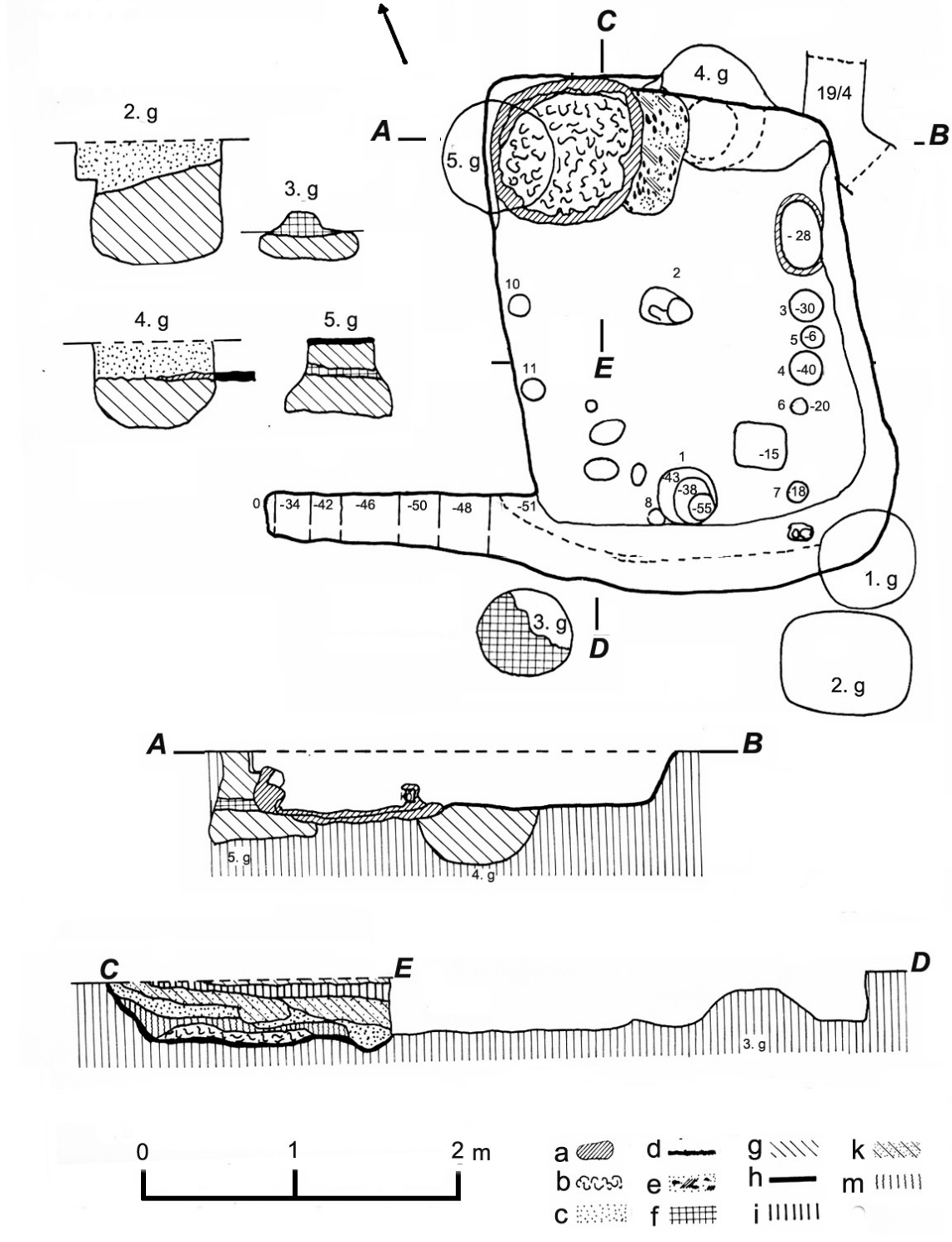

15. kép. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. I. munkahely. 5. ház. 1. 2. 4. 5. vermek; 19/4. árok. 11-12. század; 5. ház; 1 -11. cölöplyukak; 2. gödör; 3. agyagos gödör; kemence. a. patics; b. kemence omladék; c. hamu , d. korom; e. hamus szürke föld; f. sárga agyag , g. barna föld; h. padló; i. iszap; k. hamus barna föld; m. bolygatatlan homok. 12. század
Bild 15. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Arbeitsplatz I. 5. Haus. 1.2.4.5. Speichergruben; 19/4 Graben. 11-12. Jh.; 5. Haus; 1-11. Pfahllöcher; 2. Grube; 3. Grube mit Lehm; Ofen. a. Stampflehm; b. Schutt eines Ofens; c. Asche; d. Ruß; e. graue Erde mit Asche; f. gelber Lehm; g. braune Erde; h. Boden; i. Schlamm; k. braune Erde mit Asche; m. ungewühlter Sand. 12. Jh.

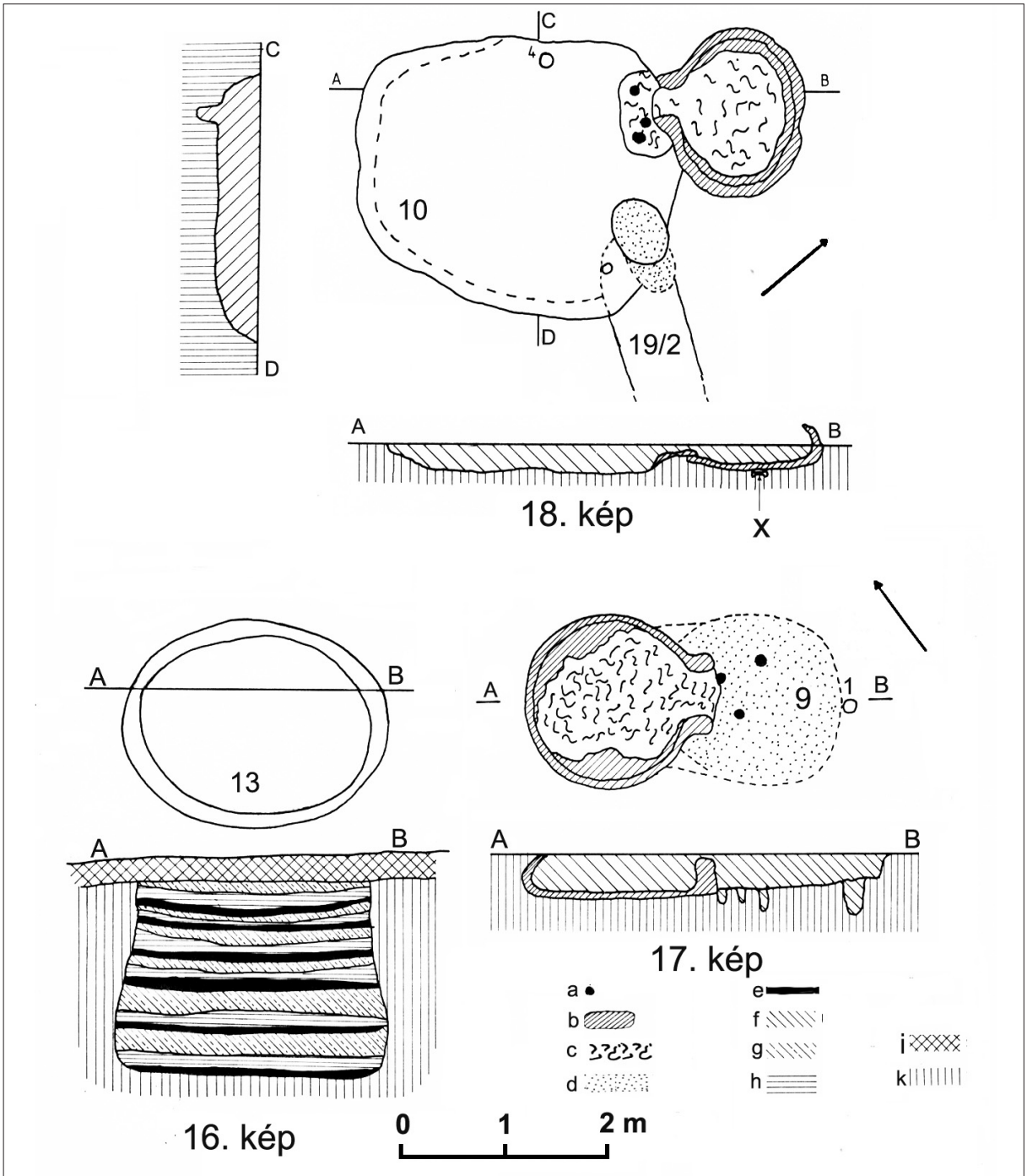

16., 17., 18. kép. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. I. munkahely
16. kép Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. I. munkahely. 13. tüzelő gödör;
17. kép Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. I. munkahely. 9. kemence
18. kép Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. I. munkahely. a. karólyukak; b. patics; c. kemence omladék; d. hamu; e. korom, faszén; f. barna föld; g. homokos barna föld; h. égett barna föld; i. szürke hamus föld; k. bolygatatlan homok. 12. század
Bild 16., 17., 18. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Arbeitsplatz I.
Bild 16., Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Arbeitsplatz I. 13. Feuergrube;
Bild 17., Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Arbeitsplatz I. 9. Ofen;
Bild 18., Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Arbeitsplatz I. a. Pfahllöcher; b. Stampflehm; c. Schutt eines Ofens; d. Asche; e. Ruß, Holzkohle; f. braune Erde; g. braune Erde mit Sand; h. gebrannter brauner Boden; i. graue Erde mit Asche; k. ungewühlter Sand, 12. Jh.

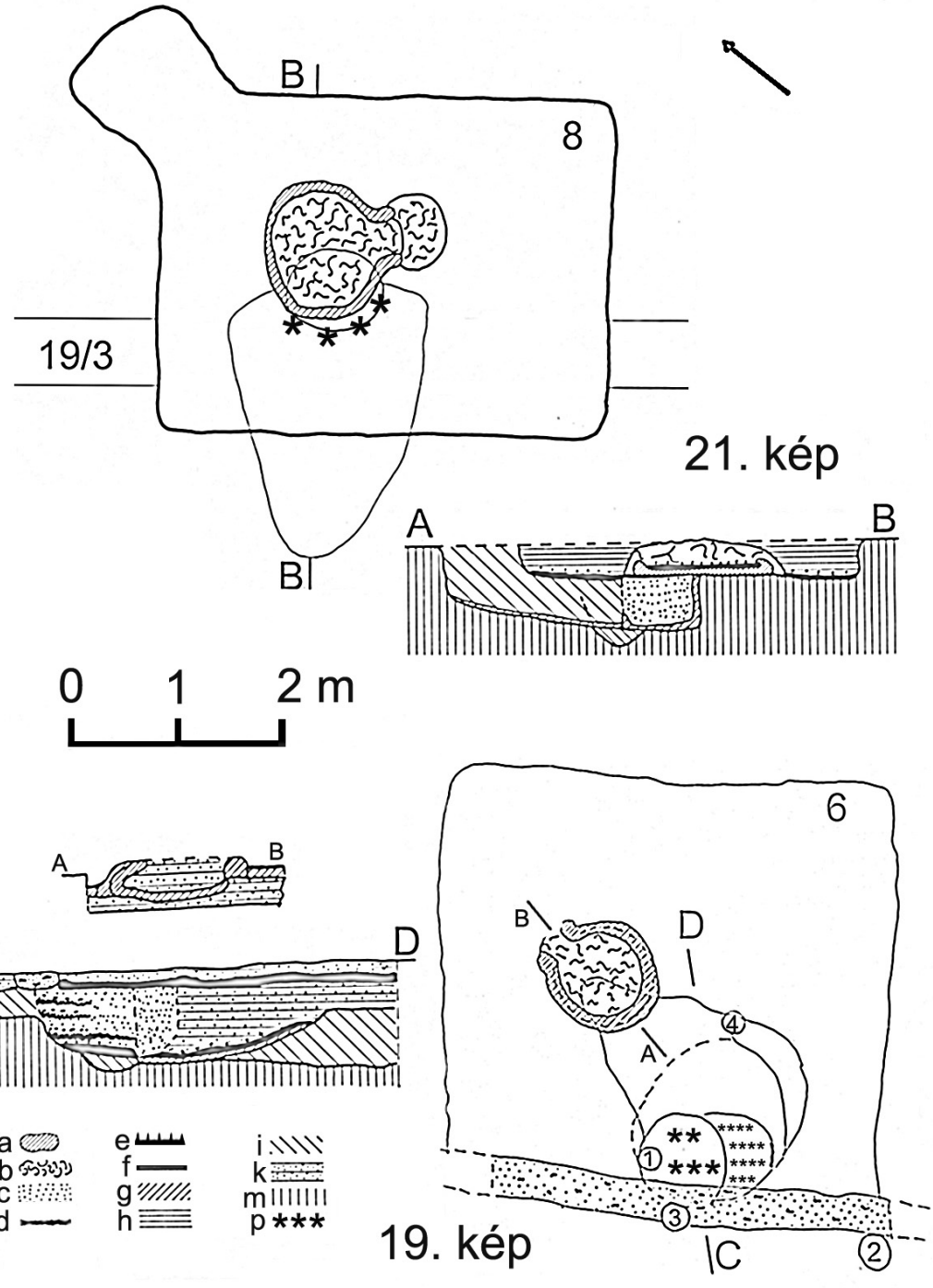

19., 21. kép. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. I. munkahely
19. kép 6/1-2 -3. Előteres, szabadtéri tüzelőgödrök, szín kemencével. 1-4. cölöp és karólyukak;
*21. kép 8/1 – 2. Előteres, szabadtéri tüzelőgödör, szín kemencével. 19/3. árok. a. patics; b. kemence omladék, c. hamu; d. faszén, korom, e. kemence padló; f. szín, agyagpadló; g. tapasztás; h. égett barna föld; i. barna föld; k. hamus föld; m. bolygatatlan homok; **** tüzelőgödör. 12.-13. század*
Bild 19. 21. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Arbeitsplatz I.
Bild 19. 6/1-2-3. Offene Feuergruben mit Vorraum, Schober mit Ofen. 1-4. Pfahl- und Stangenlöcher;
*Bild 21. 8/1-2. Freilicht-Feuergrube mit Vorraum, Schober mit Ofen. 19/3 Graben. a. Stampflehm; b. Schutt eines Ofens; c. Asche; d. Holzkohle, Ruß; e. Ofenboden; f. Schober, Lehmboden; g. Verkleidung; h. gebrannter brauner Boden; i. braune Erde; k. Erde mit Asche; m. ungewühlter Sand; **** Feuergrube 12-13. Jh.*

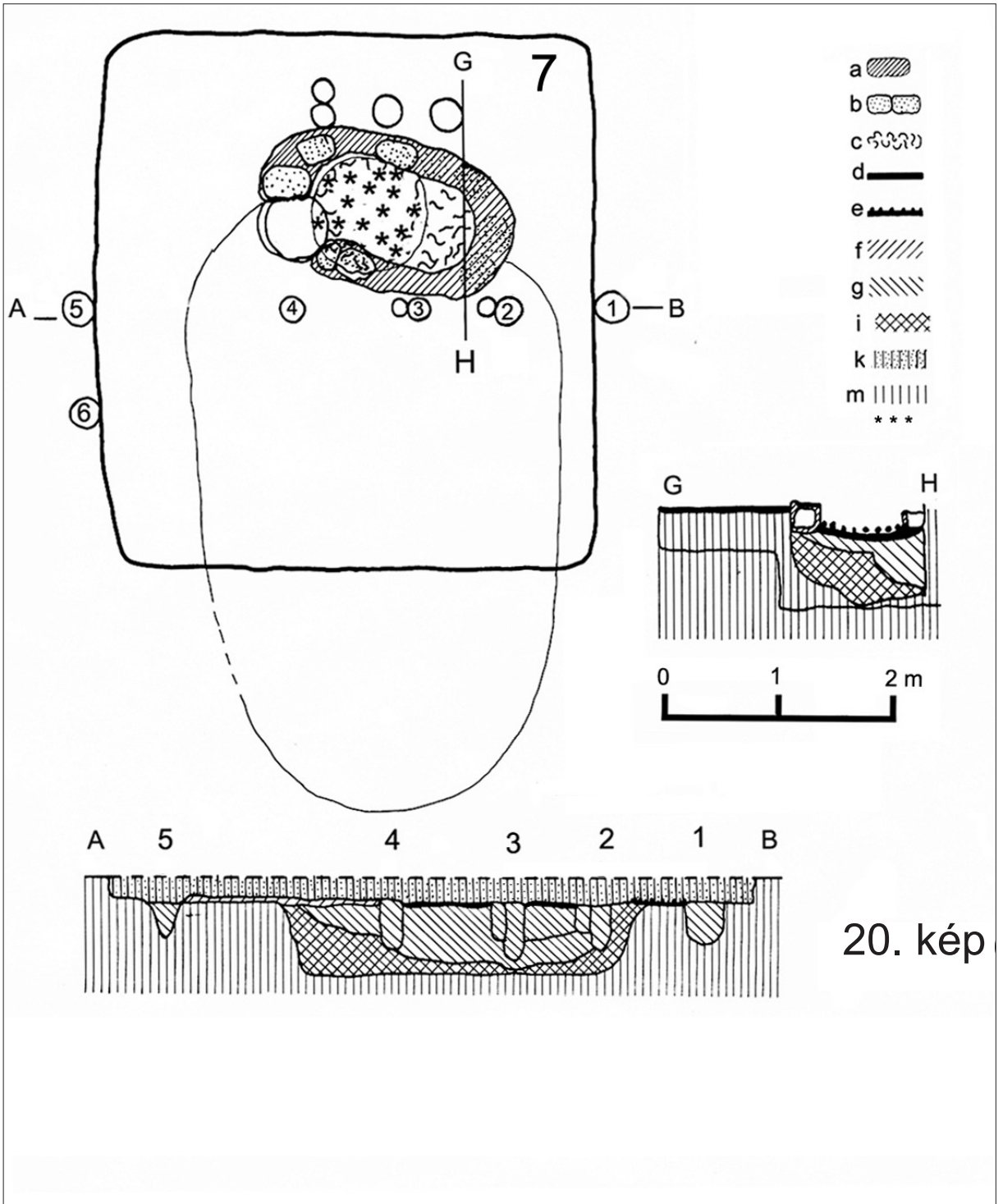

20. kép

*20. kép. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. I. munkahely. 7/1 – 2. Előteres, szabadtéri tüzelőgödör, szín kemencével. 1 – 6. Cölöplyukak. a. patics; b. kemence omladék, c. hamu; d. faszén, korom, e. kemence padló; f. tapasztás; g. barna föld; i. szürke hamus föld; **** tüzelő gödör. 12. század; k. hamus föld. 15-16. század; m. bolygatatlan homok. 12-13. század*
*Bild 20. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Arbeitsplatz I. 7/1-2. Freilicht-Feuergrube mit Vorraum, Schober mit Ofen. 1-6. Pfahllöcher. a. Stampflehm; b. Schutt eines Ofens; c. Asche; d. Holzkohle, Ruß; e. Ofenboden; f. Verkleidung; g. braune Erde; i. graue Erde mit Asche; **** Feuergrube 12. Jh.; k. Erde mit Asche 15-16. Jh. m. ungewühlter Sand 12-13. Jh.*

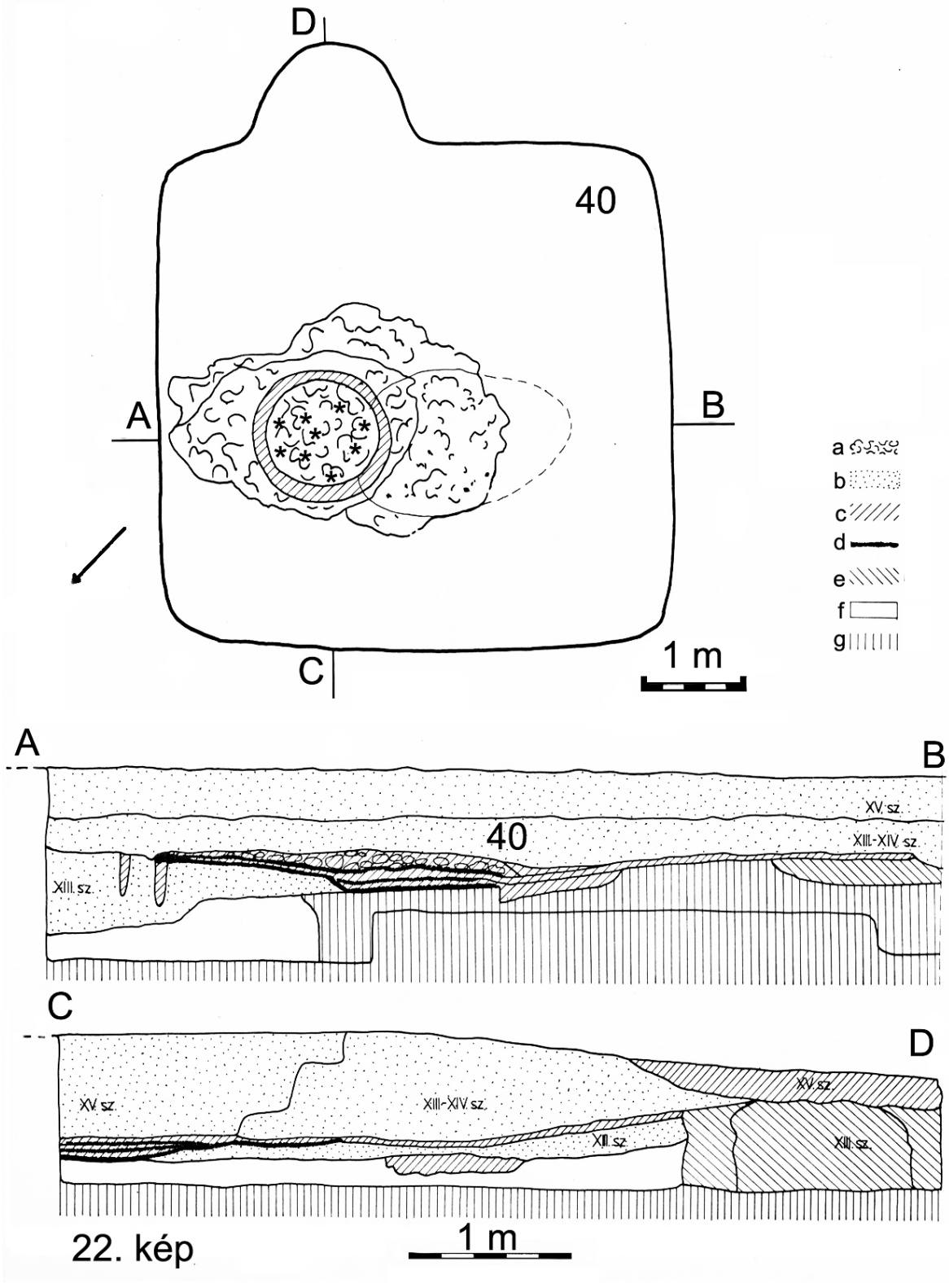

22. kép. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. I. munkahely. 40/1 – 2. kemence, szín kemencével. a. kemence omladéka; b. hamu; c. tapasztás; d. faszén, korom; e. barna föld; f. őskor, g. bolygatatlan homok. 12-13. század
Bild 22. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Arbeitsplatz I. 40/1-2 Ofen, Schober mit Ofen. a. Schutt eines Ofens; b. Asche; c. Verkleidung; d. Holzkohle, Ruß; e. braune Erde; f. Frühzeit, g. ungewühlter Sand 12-13. Jh.

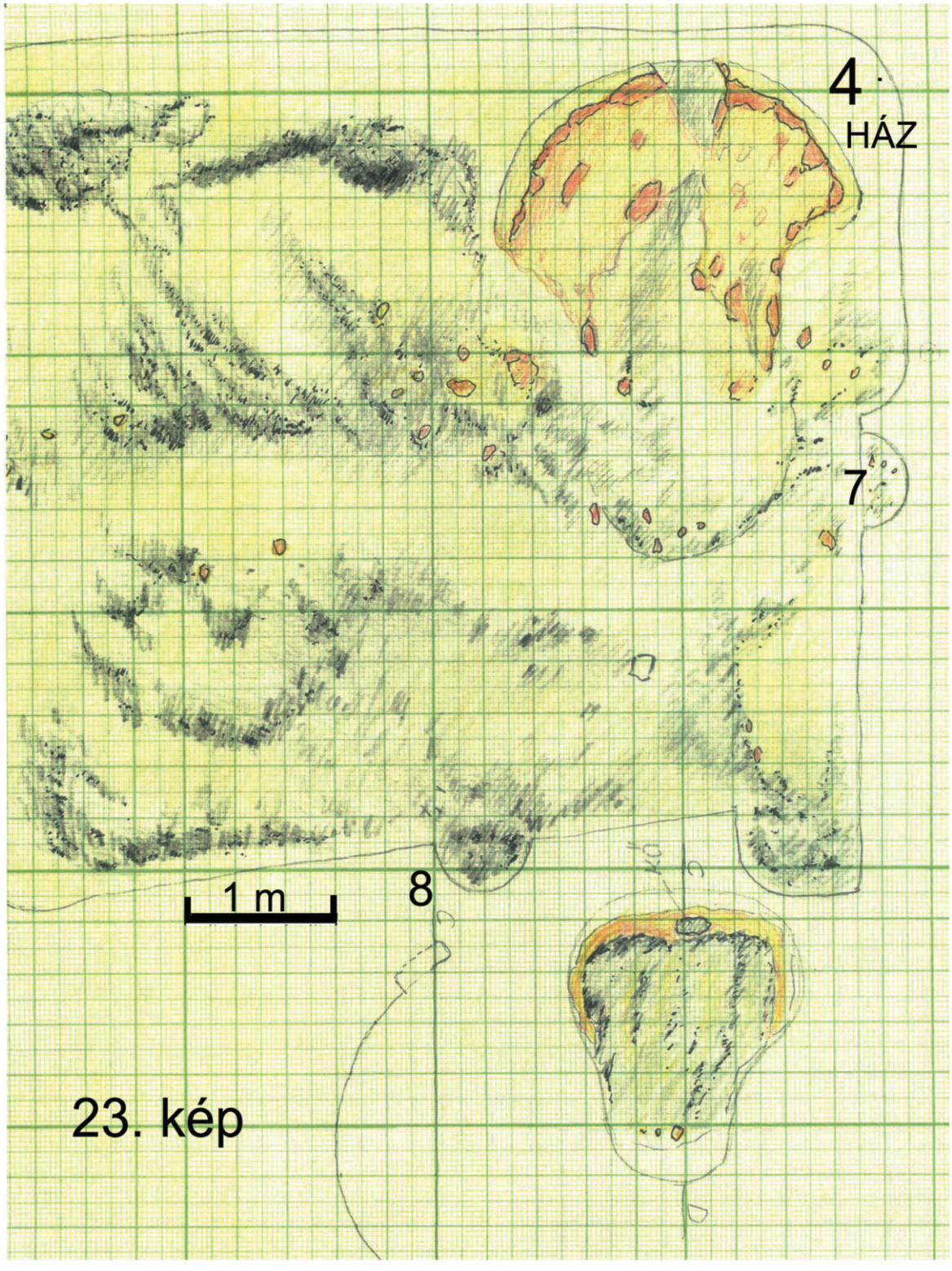

23. kép. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. I. munkahely. 4/3. szín kemencével. Leégett épület hamus, faszenes, kormos foltja feltárás előtt. 13. század első fele
Bild 23. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Arbeitsplatz I. 4/3 Schober mit Ofen. Fleck eines abgebrannten Hauses mit Asche, Holzkohle und Ruß vor der Freilegung. 1.Hälfte des 13. Jh.

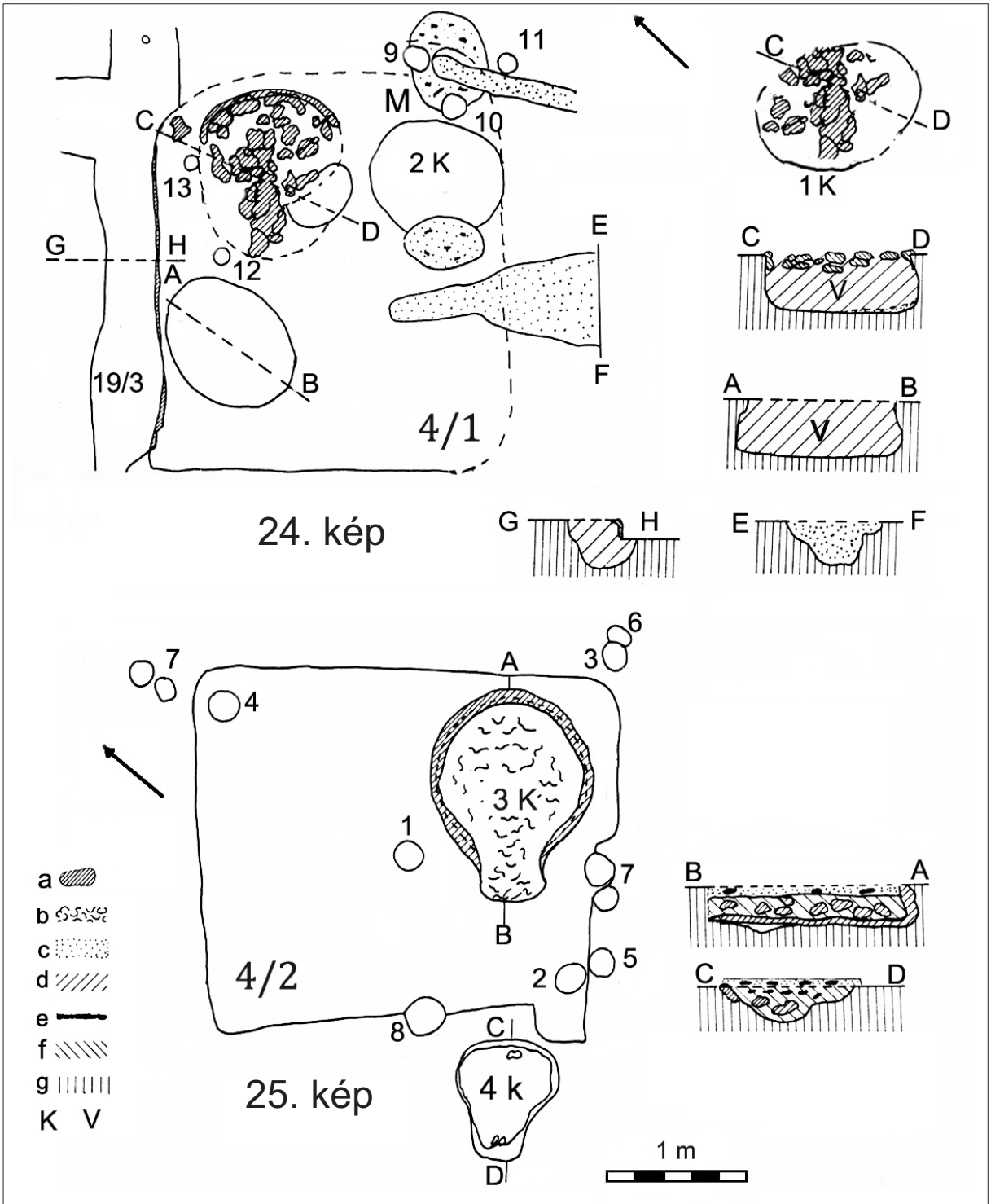

24., 25. kép. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. I. munkahely
24. kép 4/1 szín kemencével, veremmel, kézi malommal. 9 – 13. cölöp és karólyukak; 1. 2. kemence. 13. század első fele
25. kép 4/2 szín kemencével. 1-8. cölöplyukak; 3. 4. kemence; a. patics; b. kemence omladéka; d. tapasztás; e. faszén, korom; f. barna föld; g. bolygatatlan homok; k. kemence; v. verem. 13. század első fele
Bild 24., 25. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Arbeitsplatz I.
Bild 24. 4/1 Schober mit Ofen, Speichergrube, Handmühle. 9-13. Pfahl- und Stangenlöcher; 1. 2. Ofen. 1.Hälfte des 13. Jh.
Bild 25. 4/2 Schober mit Ofen. 1-8. Pfahllöcher; 3.4. Ofen; a. Stampflehm; b. Schutt eines Ofens; d. Verkleidung; e. Holzkohle, Ruß; f. braune Erde; g. ungewühlter Sand; k. Ofen; v. Speichergrube, 1. Hälfte des 12-13. Jh.

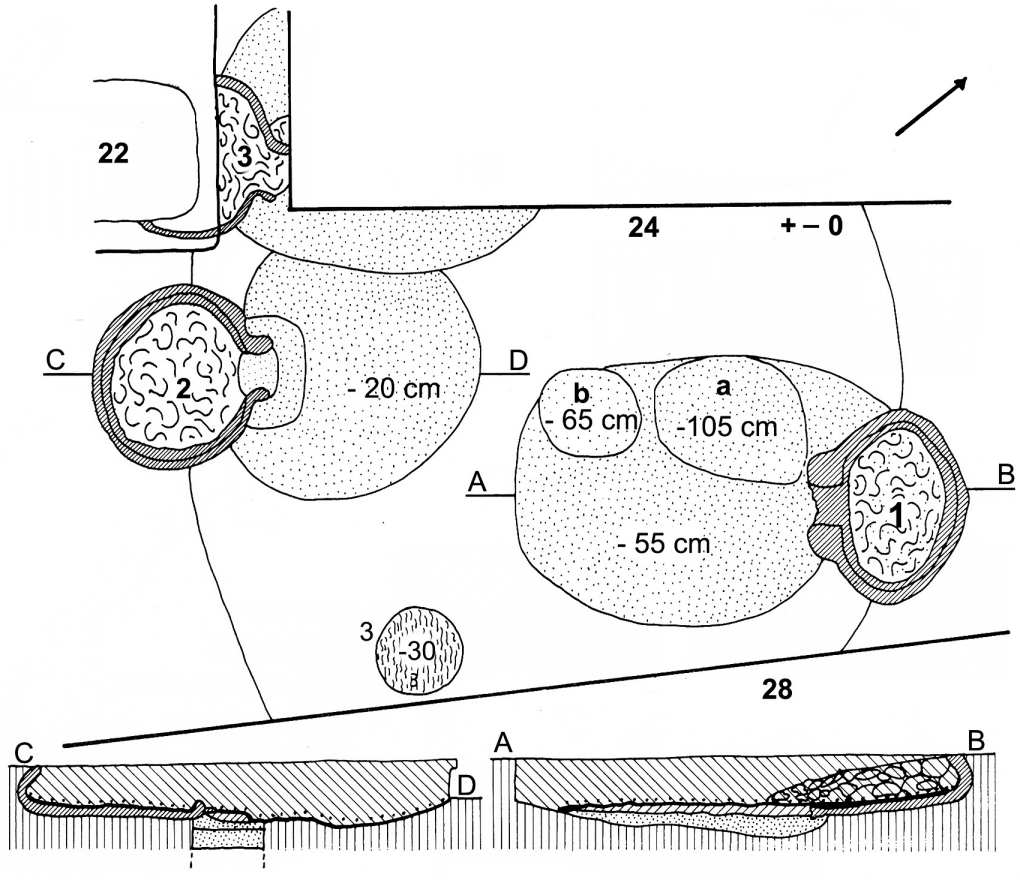

26. kép

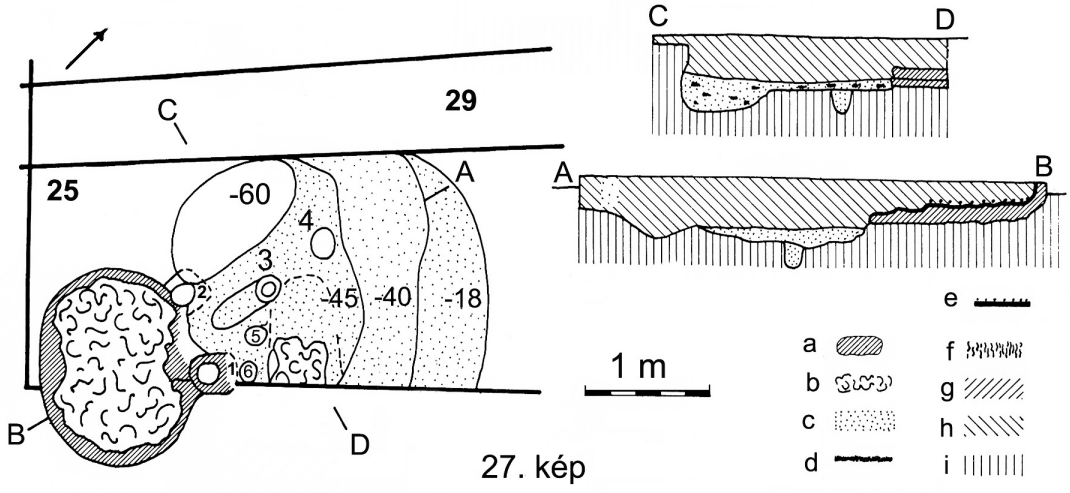

27. kép

26., 27. kép. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. IV. munkahely
26. kép 24/1 - 3. szabadon álló kemencék; 1. 2. gödör; 3. tüzelő gödör; 22. ház; 28. árok. 12. század
27. kép 25. szabadon álló kemence; 1 – 6. cölöp és karólyukak; a. patics; b. kemence omladéka; c. hamu; d. korom; e. kemence padló; f. faszén; g. tapasztás; h. barna föld; i. bolygatatlan homok. 12. század
Bild 26., 27. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Arbeitsplatz IV.
Bild 26. 24/1-3- freistehende Öfen; 1.2. Grube; 3. Feuergrube; 22. Haus; 28. Graben 12. Jh.
Bild 27. 25. freistehender Ofen; 1-6. Stangen- und Pfahllöcher; a. Stampflehm; b. Schutt eines Ofens; c. Asche; d. Ruß; e. Ofenboden; f. Holzkohle; g. Verkleidung; h.braune Erde, i. ungewühlter Sand 12. Jh.

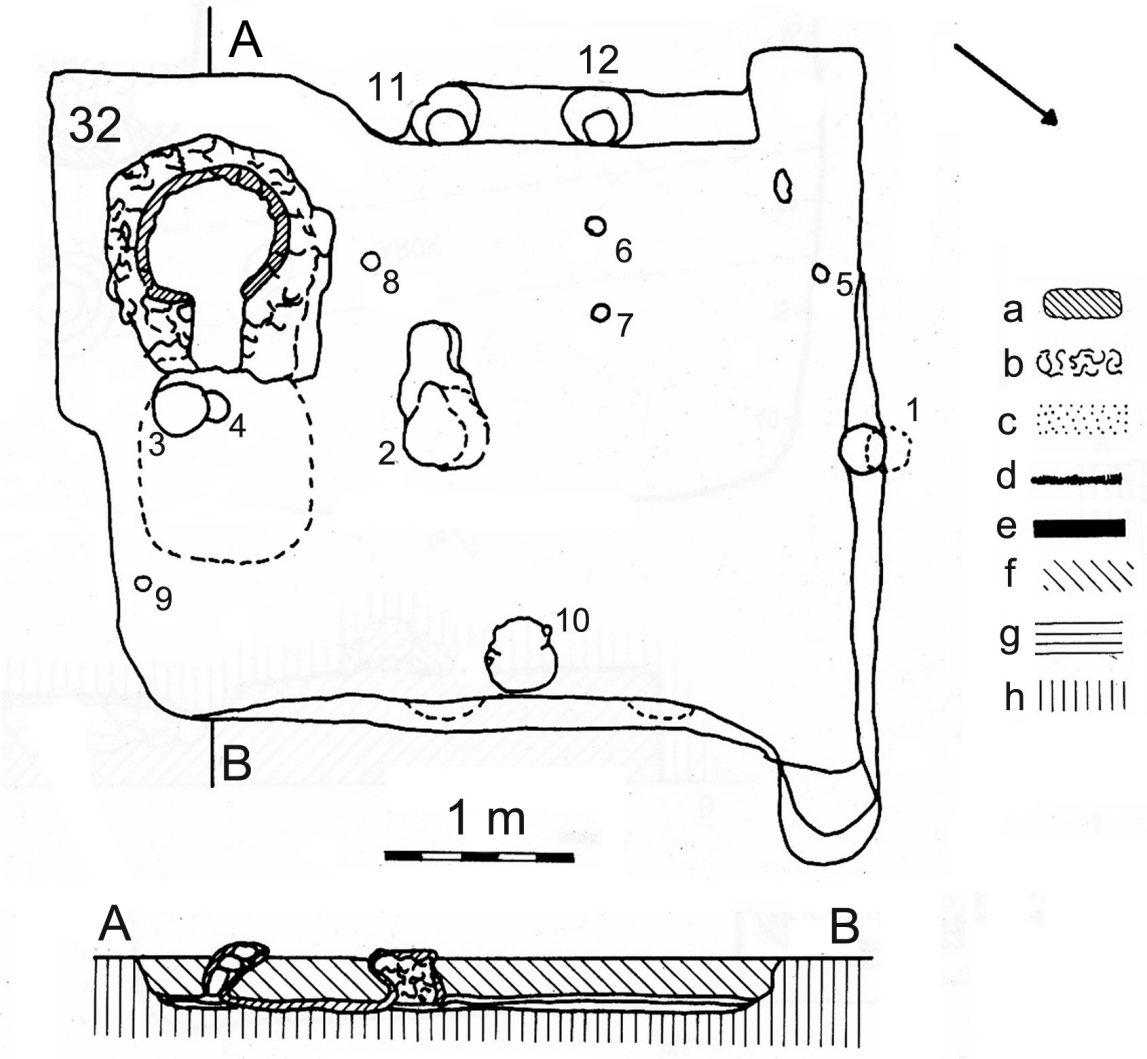

28. kép. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. V. munkahely. 32. kovácsműhely. 1. 3 – 12. cölöp és karólyukak; 2. üllő helye; a. patics; b. kemence omladéka; c; hamu; d. faszén, korom; e. műhely padlója; f. barna föld; g. égett barna föld; h. bolygatatlan homok. 12. század
Bild 28. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Arbeitsplatz V. 32. Schmiedewerkstatt. 1.3-12. Stangen- und Pfahllöcher; 2. Stelle des Ambosses; a. Stampflehm; b. Schutt eines Ofens; c. Asche; d. Holzkohle, Ruß; e. Boden der Werkstatt; f. braune Erde; g. gebrannter brauner Boden, h. ungewühlter Sand 12. Jh.

29. kép. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. V. munkahely. 32. kovácsműhely. Malomkő darabok a kemence falában. 12. század
Bild 29. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Arbeitsplatz V. 32. Schmiedewerkstatt. Mühlsteinstücke in der Ofenwand. 12. Jh.

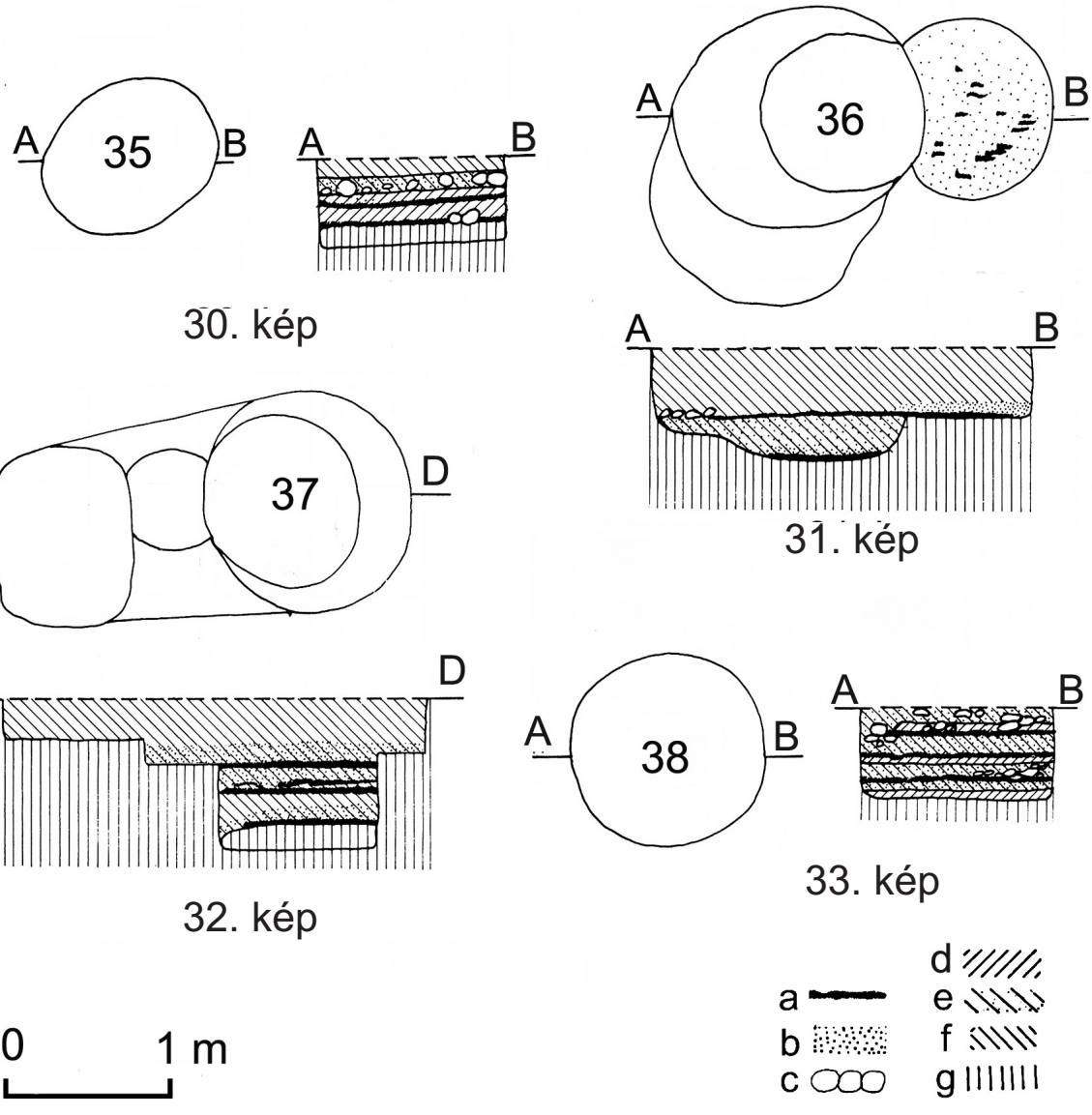

30., 31., 32., 33. kép. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. V. munkahely.
30. kép Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. V. munkahely. 35. tüzelő gödör. 12. század
31. kép Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. V. munkahely. 36. tüzelő gödör. 12. század
32. kép Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. V. munkahely. 37. tüzelő gödör. 12. század
33. kép Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. V. munkahely. 38. tüzelő gödör. a. korom, faszén; b. hamu; c. kövek; d. barna föld; f. hamus barna föld; g. bolygatatlan homok. 12. század
Bild 30., 31., 32., 33. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Arbeitsplatz V.
Bild 30. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Arbeitsplatz V. 35. Feuergrube. 12. Jh.
Bild 31. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Arbeitsplatz V. 36. Feuergrube. 12. Jh.
Bild 32. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Arbeitsplatz V. 37. Feuergrube. 12. Jh.
Bild 33. Budapest XXIII. Soroksár Várhegy dűlő. Arbeitsplatz V. 38. Feuergrube. a. Ruß, Holzkohle; b. Asche; c. Steine; d. braune Erde; g.ungewühlter Sand. 12. Jh.

34., 35. kép. Budapest XV. Rákospalota Újmajor
34. kép. Budapest XV. Rákospalota Újmajor. 101. füstölő. 12. század

Bild 34., 35. Budapest XV. Bez. Rákospalota Újmajor
Bild 34. Budapest XV. Bez. Rákospalota Újmajor. 101. Räucher. 12. Jh.

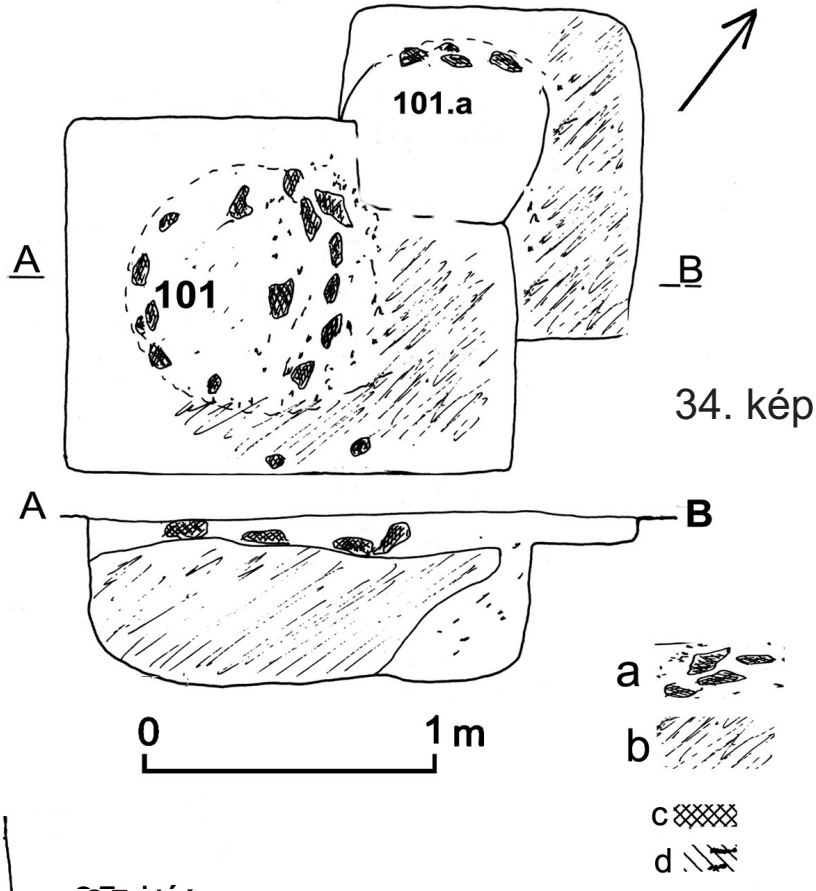

34. kép

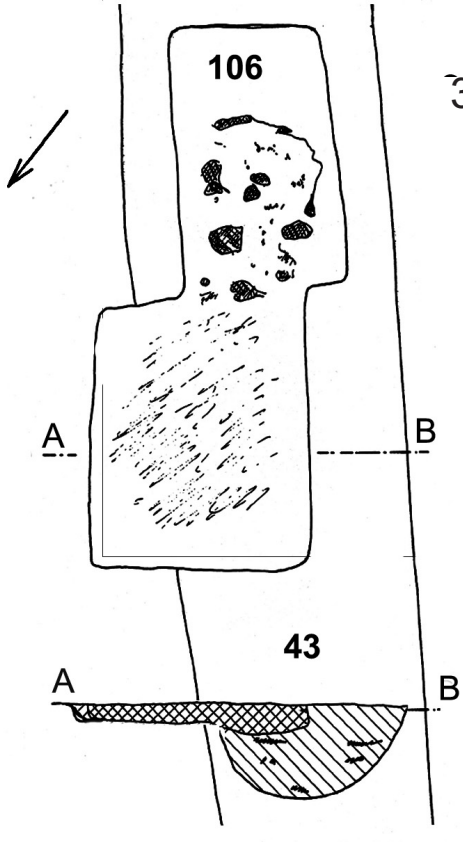

35. kép

35. kép. Budapest XV. Rákospalota Újmajor. 43. árok; 106. füstölő; a. patics; b. korom, faszén; c. tűzhely; d. faszenes, hamus barna föld. 12. század
Bild 35. Budapest XV. Bez. Rákospalota Újmajor. 43. Graben; 106. Räucher; a. Stampflehm; b. Ruß, Holzkohle; c. Ofen; d. raune Erde mit Holzkohle und Asche.12. Jh.

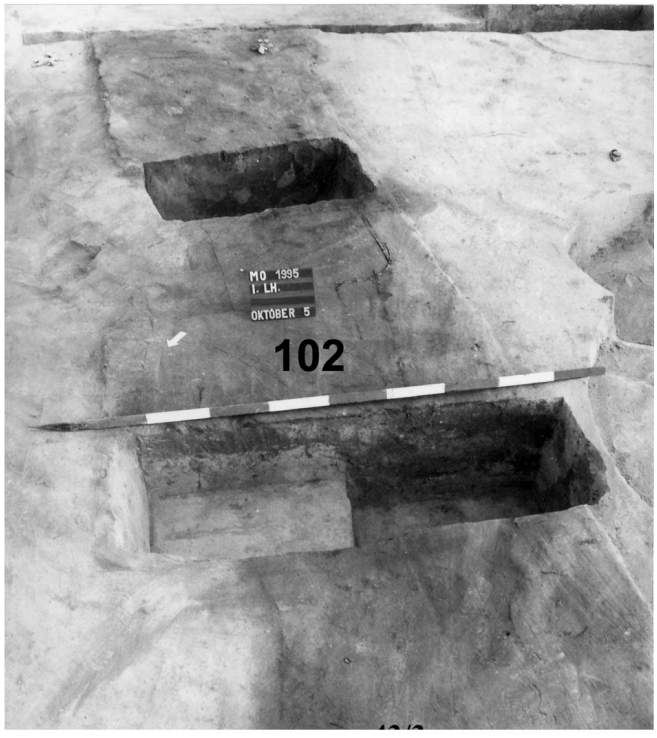

36. kép. Budapest XV. Rákospalota Újmajor. 43. 43/2. 43/ 3. árok; 102. füstölő. 11-12. század
Bild 36. Budapest XV. Bez. Rákospalota Újmajor. 43. 43/2. 43/3. Graben; 102. Räucher, 11-12. Jh.

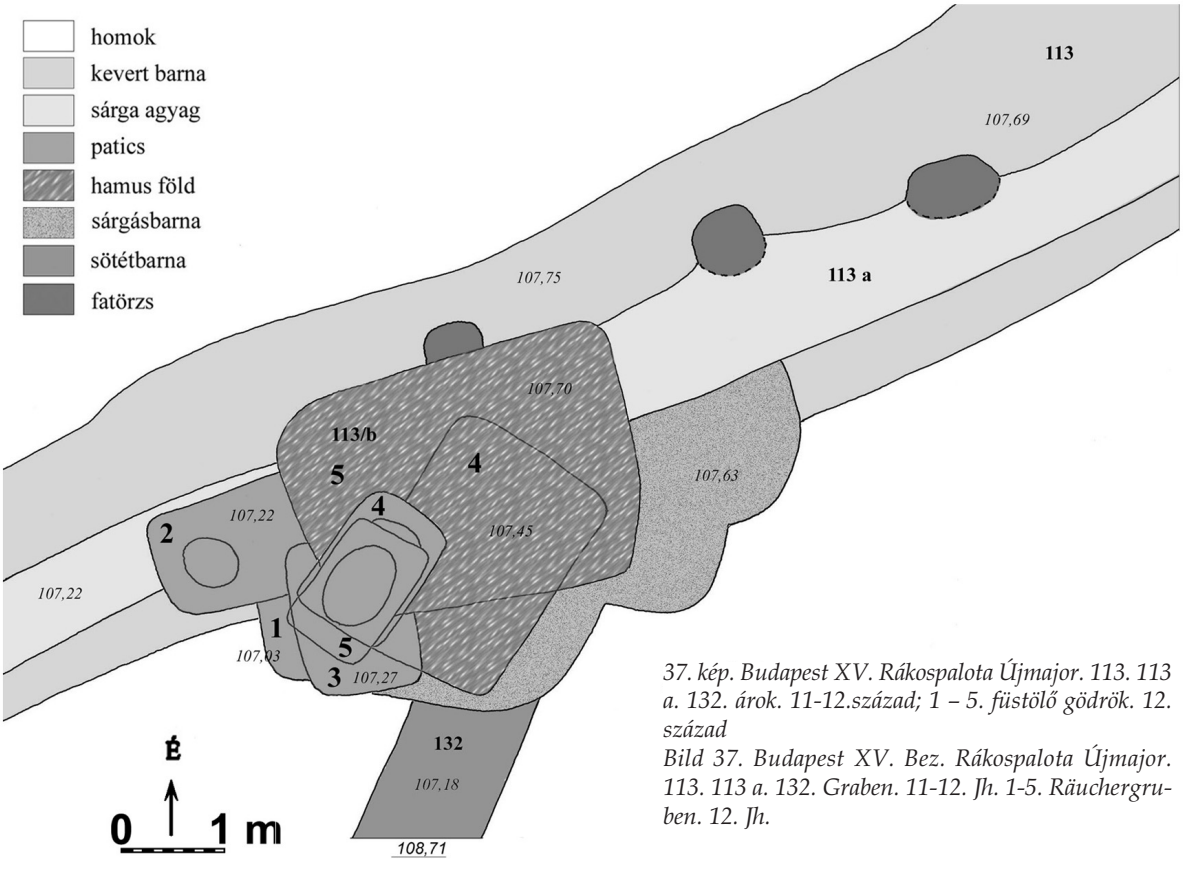

37. kép. Budapest XV. Rákospalota Újmajor. 113. 113 a. 132. árok. 11-12.század; 1 – 5. füstölő gödrök. 12. század
Bild 37. Budapest XV. Bez. Rákospalota Újmajor. 113. 113 a. 132. Graben. 11-12. Jh. 1-5. Räuchergruben. 12. Jh.

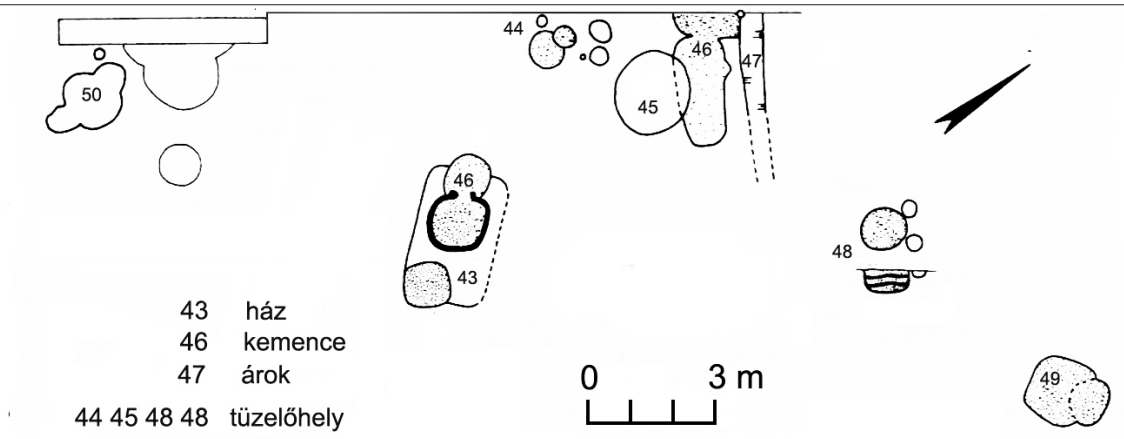

38. kép. Szigetszentmiklós Üdülősor, Vízmű telep. Északi munkaterület objektumai. 12-13. század
Bild 38. Szigetszentmiklós Ferienhauszeile, Wasserwerkgelände. Objekte des nördlichen Arbeitsgebietes. 12-13. Jh.

39. kép. Szigetszentmiklós Üdülősor, Vízmű telep. Északi szelvény. Faluközpont. 13. század 1. fele; kagylós gödrök. 13. század 2. fele
Bild 39. Szigetszentmiklós Ferienhauszeile, Wasserwerkgelände. Nördliches Segment. Dorfmitte. 1. Hälfte des 13. Jh.; Gruben mit Muscheln. 2. Hälfte des 13. Jh.

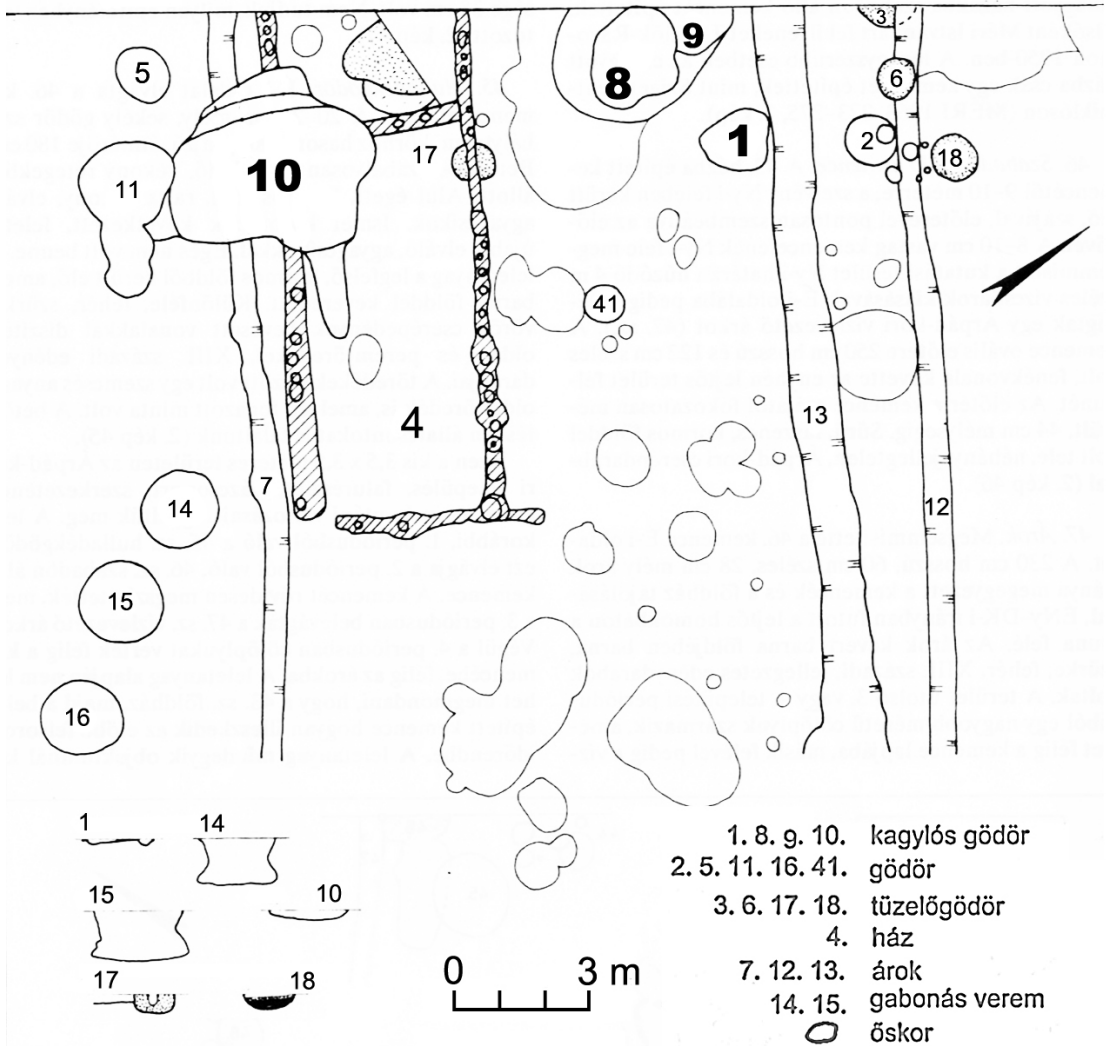

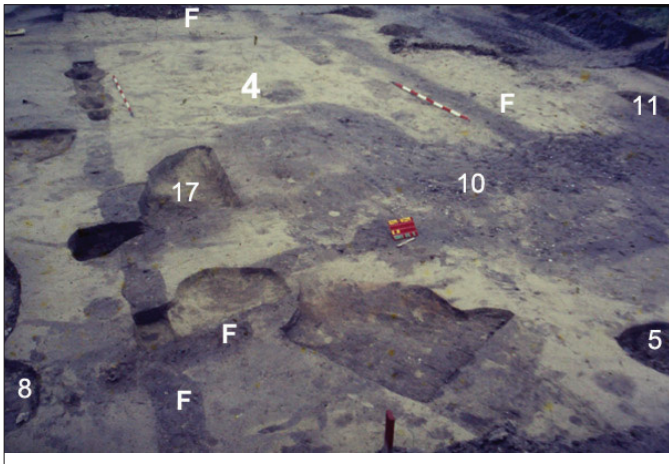

40. kép. Szigetszentmiklós Üdülősor, Vízmű telep. Északi szelvény. Faluközpont 5. 11. gödör; 17. tüzelőgödör. 12. század; 4. lakóház; F. házfalak. 13. század 1. fele; Fazekas telep: 8. 10. kagylós gödör. 13. század 2. fele
Bild 40. Szigetszentmiklós Ferienhauszeile, Wasserwerkgelände. Nördliches Segment. Dorfmitte 5. 11. Grube; 17. Feuergrube. 12. Jh.; 4. Wohnhaus; F. Hauswände 1. Hälfte des 13. Jh.; Töpfergelände; 8. 10. Grube mit Muscheln. 2. Hälfte des 13. Jh.

41. kép. Szigetszentmiklós Üdülősor, Vízmű telep. Északi szelvény. Faluközpont. Fazekas telep: agyagnyerő gödrök. 13. század 2. fele
Bild 41. Szigetszentmiklós Ferienhauszeile, Wasserwerkgelände. Nördliches Segment. Dorfmitte. Töpfergelände: Lehmgruben. 2. Hälfte des 13. Jh.

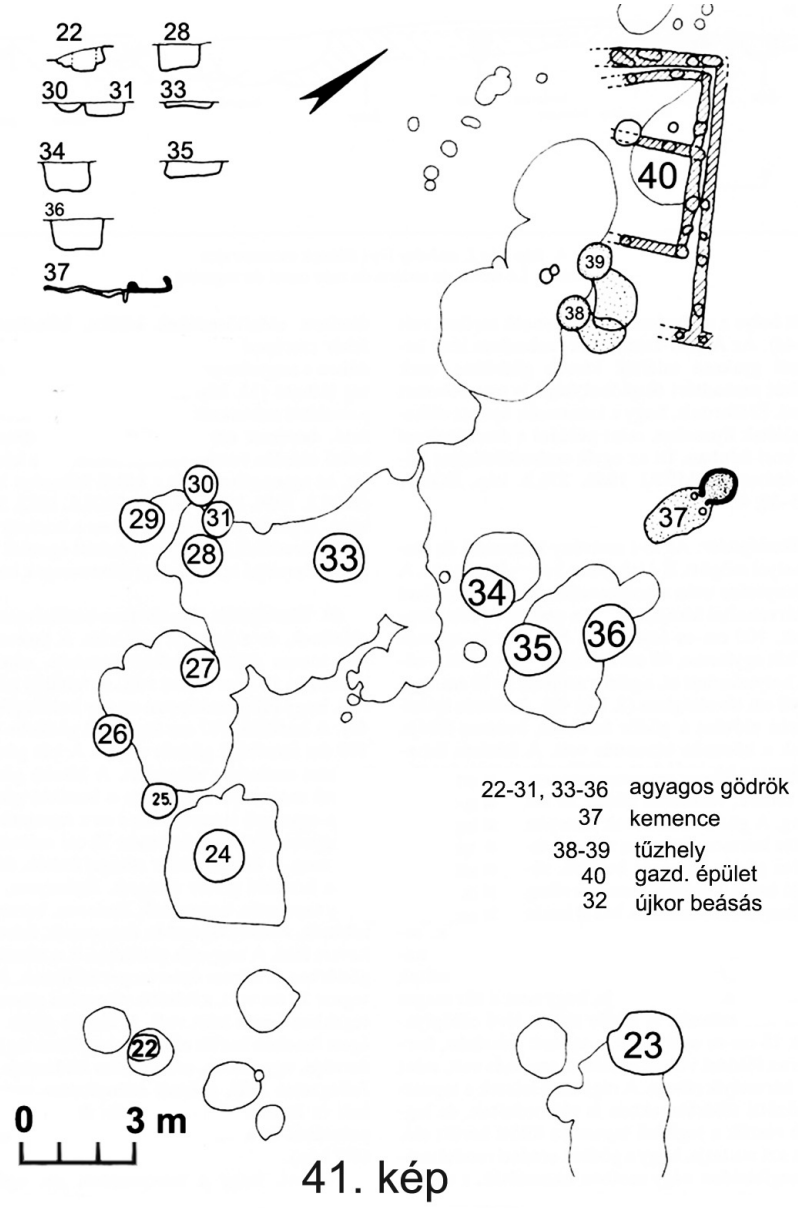

41. kép

42., 43., 44. kép. Budapest XXIII. Haraszti út 42.
42. kép. Budapest XXIII. Haraszti út 42. Gyapjú feldolgozó műhely. 1. műhely földfala; 2. kemence; 3. kemence előtere; 4. agyagpadló; 5. tetőcseréből tapasztott felület. 13. század 1. fele; T. szabadtűzhely. 13. század 2. fele
Bild 42., 43., 44. Budapest XXIII.Bez. Haraszti Str. 42.
Bild 42. Budapest XXIII. Bez. Haraszti Str. 42. Wollverarbeitungswerkstatt. 1. Erdenwand der Werkstatt; 2. Ofen; 3. Vorraum des Ofens; 4. Lehmboden; 5. verkleidete Fläche aus Dachziegeln. 1. Hälfte des 13. Jh.; T offener Ofen 2. Hälfte des 13. Jh.

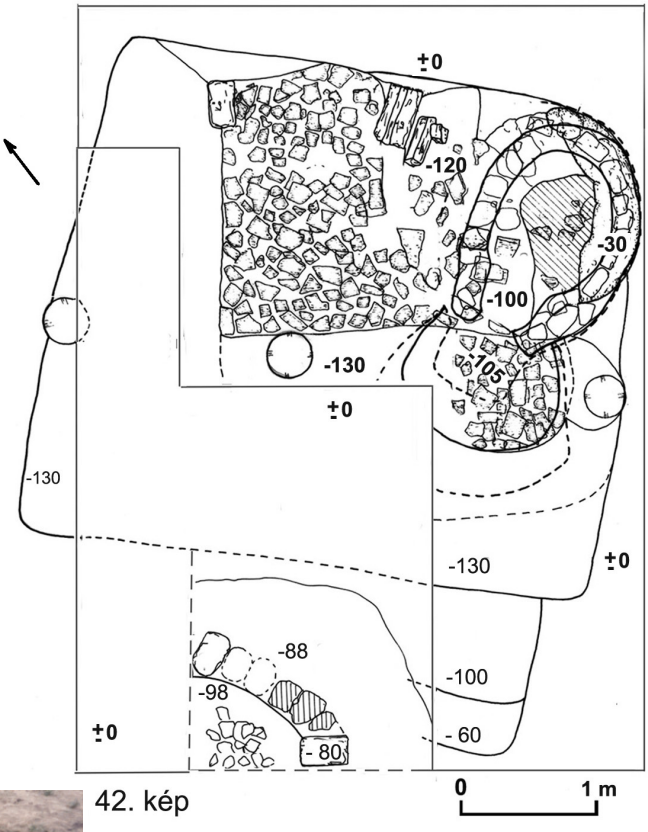

42. kép

43. kép. Budapest XXIII. Haraszti út 42. Gyapjú feldolgozó műhely. 2. kemence; 3. előtér; 4. agyagpadló; 5. tetőcseréből tapasztott felület; 6. kemence omladék; 7. sarkantyús kőborda töredék. 13. század 1. fele
Bild 43. Budapest Bez. Haraszti Str. 42. Wollverarbeitungswerkstatt. 2. Ofen; 3. Vorraum; 4. Lehmboden; 5. verkleidete Fläche aus Dachziegeln. 6. Schutt eines Ofens; 7. Bruchstück einer kribbenförmigen Steinrippe 1. Hälfte des 13. Jh.

44. kép. Budapest XXIII. Haraszti út 42. Gyapjú feldolgozó műhely alaprajza. 13. század 2. fele
Bild 44. Budapest Bez. Haraszti Str. 42. Wollverarbeitungswerkstatt. Grundriss der Wollwerkstatt. 2. Hälfte des 13. Jh.

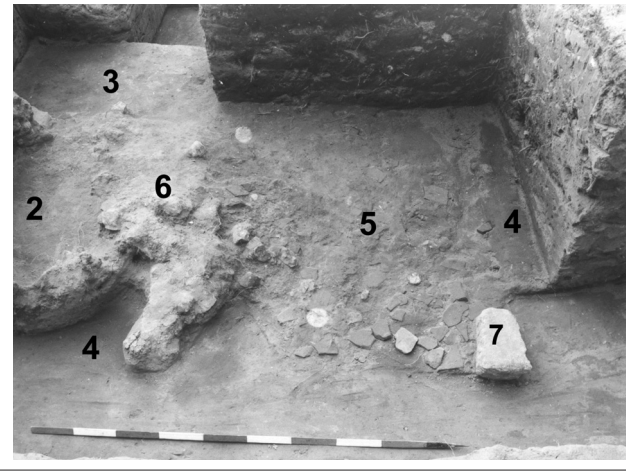

45., 46. kép. Budapest XXII. Háros utca 6. 45. kép. Budapest XXII. Háros utca 6. Műhely, fonóház. 1. kemence; 2. guzsaly talpak; 3. gerebenező gödör. 13. század eleje

Bild 45., 46. Budapest XXII. Bez. Háros Str. 6.
Bild 45. Budapest XXII. Bez. Háros Str. 6. Werkstatt, Spinnerei. 1. Ofen; 2. Sohlen des Spinnrockens; 3. Hechelgrube Anfang des 13. Jh.

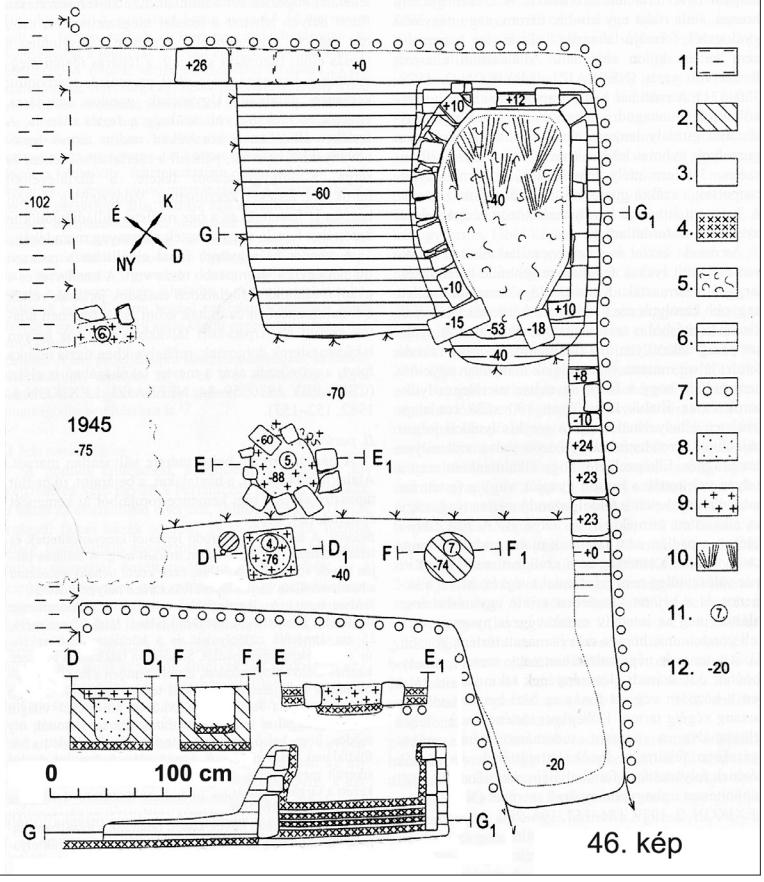

46. kép. Budapest XXII. Háros utca 6. Gyapjú feldolgozó műhely. G. kemence és agyagtapasztás; D. hamus gödör; F. parázstartó gödör; E. szabadtűzhely; 1. szántóföld.15század vége – 16. század közepe; 2. barna homokos föld; 3. kő; 4. patics réteg; 5. kemence fenéklapja; 6. sárga agyag tapasztás; 7. bolygatatlan homok; 8. szürke, hamus föld; 9. faszén; 10. jobb és balkéz ujjlenyomatai; 11. munkagödrök; 12. padlószint. 13. század közepe

Bild 46. Budapest Bez. Háros Str. 6.. Wollverarbeitungswerkstatt. G. Ofen und Lehmverkleidung; D. Grube mit Asche; F. Glutgrube; E. freistehender Herd; 1. Acker. Ende des 15. Jh. – Mitte des 16. Jh.; 2. braune Erde mit Sand; 3. Stein; 4. Stampflehmschicht; 5. Bodenblatt des Ofens; 6. Verkleidung mit gelbem Lehm; 7. ungewühlter Sand; 8. graue Erde mit Asche; 9. Holzkohle; 10. Fingerabdrücke einer linken und einer rechten Hand; 11. Arbeitsgruben; 12. Bodenhöhe; Mitte des 13. Jh.

Péterfi Bence*

AZ ÓBUDAI LAJOS UTCA 163–165. SZ. TELKEK LEGKORÁBBI, KÖZÉPKORI RÉTEGEI (11-13. SZÁZAD ELSŐ FELE)

A középkori óbudai piactér (*1. kép, 1–2.*) északkeleti sarkában található Lajos utca 163. és 165. telkekkel és az ott előkerült leletanyag Árpád-kori, azon belül is a 13. elejéig, első feléig keltezhető részével Feld István témavezetése mellett készített szakdolgozatomban[1] foglalkoztam. Mint az a városi topográfia esetében mindannyiszor elmondható, a szomszédos telkeken már feltárt jelenségek az alább elbeszéltek értelmezéséhez elengedhetetlenek (lennének), ám az ott előkerült leletanyaghoz egyáltalán nem, a feltárások dokumentációjához pedig csak részlegesen tudtam hozzáférni.[2] Jóllehet néhány éve a szakdolgozat legfőbb eredményeit, éspedig a két telken, különösképpen a Lajos utca 165. sz. alatt nagy mennyiségben előkerült grafitos árukra vonatkozó megfigyeléseimet rövidített formában az érdeklődők már olvashatták,[3] magának a lelőhelynek a közelebbi bemutatásával adós maradtam. Jelen tanulmányban e hiányosságot szeretném pótolni.

Kutatási helyzetkép – feldolgozási sajátosságok

A lelőhely és a leletanyag értelmezését alapvetően befolyásolták a feltáró, Bertalan Vilmosné megfigyelései. Példás alaposságának köszönhetően nemcsak az ásatási dokumentációkra, hanem leltárkönyvi leírásokra, leltári kartonokra, eredeti zacskófeliratokra tudtam támaszkodni. Célja nyilvánvalóan az volt, hogy a későbbi feldolgozást a maga számára megkönnyítse. Nagyon is tisztában volt e telkek és az ott előkerült kerámiaanyag jelentőségével, hiszen az 1960-as évek végétől kezdve egészen az 1980-as évek derekáig oroszlánrészt vállalt Óbuda középkori – legyen szó föld feletti vagy alatti – emlékeinek felfedezésében. Az 1990-es évek elejére a zsinagógától nyugatra, északnyugatra, északra húzódó, Lajos utca 163–165. telkek területéről egy összefoglaló jelentést állított össze.[4] Ebben a feltárt jelenségeknek elsősorban az építészettörténeti vetületével foglalkozott, különösképpen a mondott telkeken található 7., 8. és 9. házak (*1. kép, 2.*) építési fázisainak elkülönítésére törekedett. Bertalan Vilmosné 2008. évi halála miatt a feldolgozó munkák megszakadtak, és végül úgy alakult, hogy a lelőhely mindössze az ő, illetve az Óbudát „megöröklő" Altmann Júlia elszórt megjegyzéseiből, egy-két bekezdésnyi rövid összefoglalásból ismert. Hosszabb elemzések, kerámialeírások nem jelentek meg. Csak néhány publikált leletrajz tanúskodik az előkerült kerámiáról.[5] Ekképp lehetséges az, hogy Vörös Istvánnak egy rövid, a Lajos utca 165–167. telkek területén előkerült csontokat feldolgozó írása tartalmazza legteljesebben a Lajos utca 165. lelőhely objektumainak a listáját.[6]

2019 májusában, tehát jóval a szakdolgozati gyűjtésem lezárása után nyílt lehetőségem, hogy Bertalan Vilmosnénak a Budapest Történeti Múzeum Adattárában őrzött, frissen rendezett hagyatékából a témába vágó tételeket átböngésszem. Így derült fény arra, hogy az említett előmunkálatok még annál is komolyabbak voltak, ahogy azt a

* A tanulmány elkészítését az NKFIH posztdoktori ösztöndíja (PD 124903, a munkavégzés helye: BTK Történettudományi Intézet, email: peterfi.bence@btk.mta.hu), illetve az MTA BTK „Lendület" Középkori Magyar Gazdaságtörténet (LP 2015–4/2015) projektje támogatta. Ezúton szeretnék Feld Istvánnak, valamint a Budapesti Történeti Múzeum dolgozóinak, különösképpen †Kovács Eszternek köszönetet mondani, hogy a hosszan elhúzódó feldolgozás során minden segítséget megadtak. A tanulmányhoz Takács Miklós fűzött értékes észrevételeket, amelyeket ezúton is köszönök.

1 Péterfi 2013.

2 L. pl. Altmann Júliának az Árpád híd budai hídfőjétől délre (Altmann 2004), Bertalan Vilmosnénak a Lajos utca 160. szám alatt (az ásatási dokumentáció hiányzik, a leletanyag viszont részben beleltározva), illetve az Árpád fejedelem útja és a Tél utca sarkán (BTM RA ltsz. 1635–91) végzett feltárásait. A Tél utcában az 1970-es években már Altmann Júlia is belefutott Árpád-kori objektumokba. Vö. Kaba 1976, 438. 162. sz.

3 Péterfi 2016, ugyanez angolul: Péterfi 2019.

4 BTM RA ltsz. 1678–92. Vö. BTM RT ltsz. 15396–15416.

5 Biegel 1991, 456–459. (Nr. 150–183); Bertalan 1984, 429. (21. kép); Bertalan 1985, 268–269. (6–7. kép); Bertalan 1997, 344. (IV. tábla: 3–5. sz.), 345. (V. tábla: 2. sz.), 346. (VI. tábla: 2–4. sz.)

6 Vörös 1984, 439.

szakdolgozatom készítésének idején sejteni lehetett. Egyfelől rábukkantam az „Óbuda középkori piacterének keleti oldalán álló lakóházak (7-es, 8-as, 9-es és 12-es ház) feltárása" címet viselő kéziratra, amely kifejezetten a rétegviszonyok és a talált objektumok felől közelít az ásatásokhoz.[7] Másfelől hasonlóan jelentős az a munka, amely 19 gépelt oldalon a leletanyag különleges csoportjának, a grafittal soványított kerámiának az elemzésére vállalkozik. Egy magyar és egy német nyelvű változattal is rendelkezünk: az utóbbi a teljesebb, mivel a jegyzetanyag is fennmaradt.[8] E kéziratot olvasva nyert teljes bizonyosságot az, amit korábban egy zacskófelirat, illetve néhány tárgy[9] alapján sejteni lehetett: Bertalan Vilmosné néhány grafitos kerámiatöredékről és vassalak-darabról 1983-ban a Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Fizikai Kutatóintézetében (ma Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Energiatudományi Kutatóközpont, Műszaki Fizikai és Anyagtudományi Intézet) anyagvizsgálatot készíttetett. E vizsgálatok dokumentációt is megtaláljuk a hagyatékában.[10] Ezen vizsgálati eredményeken, illetve a más feltárásokból származó leletanyagon, nemkülönben a szóba jövő (külföldi) nyersanyag-lelőhelyeken alapuló, részletes összehasonlító elemzést viszont nem találtam a hagyatékban, jóllehet Bertalan Vilmosné a grafitos kerámia vonatkozásában Herbert Hagn müncheni professzorral is felvette a kapcsolatot. Hagn állásfoglalását is hiába kerestem. A német professzor meglátásai egyedül – igen röviden – a második helyen említett, német nyelven fennmaradt Bertalan-kéziratból hüvelyezhetők ki. Eszerint a bevizsgált kerámiaanyag oberzellni párhuzamokkal mutat rokonságot,[11] ám ezt új vizsgálatokkal feltétlenül szükséges lenne igazolni vagy megcáfolni.

Más szempontból, de szintén roppant fontosnak tartható, hogy a hagyatékból előkerültek végre-valahára a Bertalan Vilmosné által példás alapossággal vezetett zacskójegyzékek is, amely füzetekben az általa feltárt óbudai lelőhelyekről származó leletanyag leltározására és selejtezésére vonatkozó feljegyzései találhatók.[12]

Az alapos dokumentáció és a nagyarányú előmunkálatok ellenére mégis úgy döntöttem, hogy – többek, így Feld István és Takács Miklós biztatására – érdemes a magam, azaz a kívülálló olvasatát is megosztani az érdeklődőkkel, jóllehet az ásató személyes, az ásatási dokumentációban nem feltétlenül jelentkező benyomásait, tapasztalatait semmivel nem pótolhattam. E hiány már csak amiatt is fájó, mert a személyes megfigyelések vagy éppen konzultáció nélkül nem kevés bizonytalanság adódott a rétegek részletes értelmezéskor, ahova végül nem jutottak el a feltáró által megkezdett feldolgozási munkálatok. A leltározott és leltározatlanul maradt („tanulmányi anyag") tárgyakat, az őket tartalmazó rétegeket (egészen pontosan: azok olykor nehézkes le- és körülírását) éppen ezért nem egyszer meglehetősen problémásnak bizonyult az ásatási dokumentációval összeegyeztetnem. Meglehet, mindez a jelen sorok írójának tapasztalatlanságából fakadt. Ezért azt a némileg vitatható megoldást választottam, hogy amely réteggel kapcsolatban kicsit is felmerült az épen maradás, a 13. század közepe előtti keltezés gyanúja, azt a gyűjtésembe felvettem. (A gyűjtési kört eredetileg növelte, hogy az érdeklődésem homlokterében álló grafitos kerámiának számos olyan példánya került napvilágra, amelyek viszont egyértelműen későbbi, adott esetben modern kori bolygatásokban maradtak meg.) Mindazonáltal bármennyire igyekeztem a tőlem telhetőt a leletanyag- és rétegszemle során megtenni, abba a fentebb említett bizonytalanságok közepette biztosan csúszott hiba. Így az alábbiak, különösen a leletanyagról írtak során kérem az olvasók óvatosságát – legalább olyan mértékben, amelyet egy városi lelőhely már csak a maga sajátos összetettsége és a korlátozott ásatási felület okán is megkíván.

LAJOS UTCA 163.

A telken első alkalommal az 1820-ban emelt klaszszicista zsinagóga udvarán kerültek elő 13. század előtti településréteg nyomai 1962 nyarán (*2. kép, 1.*). Egy több telket érintő kutatás részeként húztak három árkot. Ebből kettőben (1. és 3. árok) agyaggal összekeveredett, fekete réteg került napvilágra, amely római és kora Árpád-kori kerámiát (így gra-

[7] BTM RA H. 3606/2017/I–III. (Mivel ugyanott ennek más, adott esetben eltérő címet viselő variánsa is megtalálható, a számítógéppel készített változatot kell a feltáró által legfrisebbnek tartanunk.)

[8] „Ausztriai kerámia az óbudai ásatásokról I. XI–XIII. század", illetve „Österreichische Keramik aus den Ausgrabungen in Óbuda (Altofen) I. (10[.]–13. Jh.)" – BTM RA H. 3593/2017.

[9] Pl. BTM KO ltsz. 97.31.60.1., 97.31.87.1.

[10] „Jelentés az MTA MFKI Analspek VGMK által az AN-25 megbízás keretében végzett vizsgálatokról" – BTM RA H. 3608/2017/I–II.

[11] BTM RA H. 3596/2017, „Ausztriai kerámia az óbudai ásatásokról I. XI–XIII. század", 11., illetve uo. „Österreichische Keramik aus den Ausgrabungen in Óbuda (Altofen) I. (10[.]–13. Jh.)", 11.

[12] A Lajos utca 163. és 165. telkeket lásd a BTM RA H. 3565/2017/III. és 3565/2017/VIII. jelzet alatt.

fitos tárolóedény-töredékeket) tartalmazott. Az ezeket tartalmazó réteg („4. réteg") mindkét helyen azároknak csak egy-egy szakaszán jelentkezett.[13] Az 1. árokban (*2. kép, 2.*) a keleti metszetben a legdélibb (5.) és az attól északra eső kelet–nyugati futású fal (2.) között a felszíntől számítva kb. 150 cm-től a kiásás határáig (230 cm) volt megfigyelhető. Ugyanebben a metszetben e 4. réteg felett közvetlenül már vastag, 18. századi bontás húzódott. Az 1. árok nyugati metszetében a 4. réteg mintegy 180 cm mélységben jelentkezett. Felette nem újkori feltöltés, hanem egy 13–14. századi kerámiával keltezhető, agyagos, pernyés barna réteg volt („3. réteg"). Ahol ez a 13–14. századi réteg nekifutott a falnak, a 4. réteg felett vastagabb, égett pernyés feltöltés húzódott.

Nagyon hasonló rétegsort tapasztaltak a zsinagógától délre húzott 3. árokban is (*2. kép, 3.*), ahol a 4. réteg mintegy 180/190–220 cm-es mélységben volt megfigyelhető. Felette 13–14. századi anyaggal keltezhető, agyaggal, pernye darabokkal kevert barna réteget tártak fel. Ami a réteg előzményeit illeti, a kutatóárokban meghagyott tanúfaltól északra végeztek mélyítést. Így derült fény arra, hogy mely rétegekre húzódott a fekete anyagú 4. réteg. Közvetlenül alatta egy kb. 70 cm vastag barnásfekete, iszapos („5. réteg", -220–290 cm), majd alatta egy vékony kavicsos réteget („6. réteg", -290–300 cm) figyeltek meg.[14] Ez utóbbi egy köves szintre húzódott rá.[15]

Az 1. árok esetében a dokumentációhoz mellékelt rajz alapján szinte biztosra mondható, hogy Bertalan Vilmosné ásatása során nemhogy a szűz talajt, de még a 4. réteg alját sem érték el. Bertalan Vilmosné után Póczy Klára vette át az ásatást, akinek szintén volt még dolga középkori rétegekkel. Például az 1. árokban előkerült egy 4. századi íves fal, amelynek padlójára húzódó falelbontásból középkori (többek között Árpád-kori grafitos) és római kerámia egyaránt előkerült, de ezek további sorsáról, értelmezési lehetőségeiről semmit nem tudni.[16]

A korábban feltárt rétegek és falak jobb megismerésére 1970-ben nyílt újabb lehetőség. A kutatás most kifejezetten a zsinagóga északnyugati előudvarára koncentrált, ahol 8 évvel korábban az 1. árkot is kijelölték. Ettől mintegy másfél méterrel keletre egy 4,8 méter széles és mintegy 23 méter hosszú szelvényt nyitottak („A" szelvény) (*3. kép*). Az „A" szelvény vonalában további két kutatóárok (egy-egy attól északra, illetve délre) mélyítésébe fogtak, továbbá keletre, némileg távolabb, a zsinagóga északnyugati sarkánál kijelölt szelvényben is munkába álltak.[17]

A már 1962-ben megismert IV. falszakasztól 9,5 méterre délre egy mintegy 1 méter széles falkibontás (-145–190 cm) került elő. Ennek a kibontásnak a szintje a IV. falnak nekifutó 5–10 cm vastag, fehér, kavicsos réteg szintjével (-160–170 cm) egyezett meg. A IV. falnál e réteg alatt szürke habarcsos réteget találtak, amely a faltól kiindulva rövidebb szakaszon szétterítettek. E réteg folytatódik a fal mentén egészen a fal élére állított kövekből kialakított alapozásáig. Egy talán utólagos, fal menti beásás[18] miatt a falnak nekifutó rétegek megszakadtak. (Lehet, hogy ugyanez a beásást tapasztalták az 1962-es ásatáson is.) A szürke, habarcsos réteg alatt egy vékony agyagréteg, az alatt (a keleti metszetben ezzel egy szintben) kavicsos réteg jelentkezett. Mindezek alatt egy vastag, feketepernyés agyagréteg (-180-tól a kibontás határáig [-320 cm]) húzódott, amely kora Árpád-kori kerámiát tartalmazott. Ez ráhúzódott a IV. fallal párhuzamosan futó, agyagba rakott római falra.[19]

Ettől északra (vagyis a IV. és az arra épült IX. faltól északra húzódó újkori pince délnyugati sarkában) 2,5×1,3 méteres területen szintén végeztek mélyítést. Ennek eredményeképpen vastag épülettörmelék alól a pincefeneken mintegy 3 méteres mélységben előkerült egy fekete, pernyés réteg. Ez

[13] Itt szeretném jelezni, hogy ennek, az ásatási dokumentáció alapján a későbbi századokban nem bolygatott, grafitos kerámiát tartalmazó rétegnek a leletanyagát nem találtam. Az ásatásról származó minimális, leltározott leletanyagban csak egy-két kerámia esetében merülhet fel, hogy onnan származik (pl. BTM KO ltsz. 66.523.1.2., 96.40.9.1.)

[14] Az 1. árok keleti metszetében ugyanez a rétegsor került elő (a 2–3. és a 4. fal között), csak itt nem a 4., hanem a 3. réteg fedte az 5. réteget. Vö. BTM RA ltsz. 425–77, 6. rajz (= BTM RT ltsz. 4841.).

[15] BTM RA ltsz. 425–77, ásatási napló: 5–8., illetve 6. (= BTM RT ltsz. 4841.), 6/a és 8. rajzok (4. réteg: „agyaggal kevert fekete föld: római és koraközépkori anyag"). Vö. még: BTM RA ltsz. 1678–92, „Lajos utca 163. 7. ház" köteg: 2–4. (Ugyanitt a 4. oldalon valószínűleg tévesen szerepel a 4. réteg, az eredeti dokumentáció alapján egyértelmű, hogy az 5. rétegről van szó.)

[16] BTM RA ltsz. 423–77, ásatási napló: 8–10. (1962. szept. 25.), vö. még: BTM KO 96.40.10.1.

[17] BTM RA ltsz. 1678–92, „Lajos utca 163. 7. ház" köteg: 4.

[18] Bertalan Vilmosné használja ezt a kifejezést. A IV. fal a feltáró álláspontja szerint „lépcsőzetes felépítésű" lenne. A legfelső lépcső a IX. fal újkori ráépítés. Sem a metszetrajzok, sem pedig az ásatási napló nem beszél további falelválásról. Amennyiben a legalsó és a beljebb ugró, második falszakaszt el lehetne különíteni, abban az esetben a szürke, habarcsos réteg (-275 cm-ig) lehetne az alapozási árok feltöltése (9/a réteg). A szürke habarcsos réteg déli vonala egybeesik az alapozásnak mondott legalsó falszakasz külső síkjával.

[19] BTM RA ltsz. 446–77, „A" szelvény keleti oldal metszetrajza (= BTM RT ltsz. 11153. sz.), illetve BTM RA ltsz. 1678–92, „Lajos utca 163. 7. ház" köteg: 6–7.

többek között Árpád-kori grafitos edényeket is tartalmazott (*12. kép*[20]). (A fekete réteg – bizonytalan korú – sárga agyagra futott rá. Mindkettőt egy viszonylag vastag égett réteg zárta.)[21]

Ami az árok középső részét illeti, itt az említett falkiszedésnek futott neki dél felől (-170–190 cm) egy égett foltos, kevert agyagos réteg. (Ezt alulról és felülről helyenként vékony égésréteg határolta.) A kevert agyagos réteg (-160–245 cm) húzódott a kora Árpád-kori kerámiát magában foglaló, pernyés, épülettörmelékes, barna rétegre (-190 cm-től a kibontás határáig [-290 cm]). Ez utóbbi réteggel (*8–10. képek*) teljesen elfedtek egy kelet–nyugati irányú római falat, illetve egy ennek a falnak nekifutó sárga agyagos réteget. E két korábbi réteg a kelet–nyugati (esetleg római) faltól északra a szelvény fenekéig nem jelentkezett a keleti metszetben. A réteg futása is némileg más, mivel e faltól északra egy nagy gödör látszott, amit a későbbi, ráhalmozott rétegekkel (előbb fekete földdel, majd vékonyan épülettörmelékkel[22]) igyekeztek felszámolni. Két helyen (közel a szelvény keleti falához, alig délre a földbabán hagyott csatornától, továbbá a kelet–nyugati faltól némileg északra, a mélyedés déli szájánál) egy-egy cölöplyukat mélyítettek.[23]

Az „A" szelvény középső (azaz a két csatorna közötti) szakaszának nyugati részén 2 méteres mélységben (az újkori X. faltól délre, az újkori csatornától északra és délre) faragott római kövek kerültek elő (*3. kép, 3.*). Egy részüket megmunkálták, azonban nem volt tapasztásra utaló nyom. Itt is megfigyelték, hogy a kövek alatt törmelékes agyag réteg húzódik. E rétegben (a kőhalomtól délre) egy 3,8×4 méter felületű objektumrészlethez tartozó cölöplyukak (délnyugati, északnyugati, északkeleti sarkokon) kerültek elő. A réteg egy kissé délebbre lévő észak–déli római falra húzódott rá.[24] Érdemes megemlíteni, hogy az „A" szelvény déli szakaszában, az agyagba rakott kelet–nyugati faltól északra is előkerültek olyan (középkori?) objektum cölöplyukai, amelyeket római padlóba mélyítettek (*3. kép, 4–5.*).

Az Árpád-kori grafitos kerámiát legnagyobb mennyiségben tartalmazó fekete réteg az „A" szelvénnyel összekapcsolt déli árokban is megfogható volt, ahol délről észak felé erős lejtést (175–215/235 > 245–290 cm) lehetett megfigyelni – az alatta lévő öntött, habarcsos padlóhoz hasonlóan. E feketés föld egy része egy égett réteg miatt elkülönült. Felülről a talán a IV. fal melletti beásáshoz hasonlón szürkés föld határolta, amellyel így a felszín közel vízszintessé vált (kb. -145 cm), ezen egy vékony, kavicsos réteg volt megfigyelhető.[25] A zsinagóga északnyugati sarkánál húzott 5. árokban (*3. kép, 1.*) is sikerült a fekete réteg nyomára bukkanni (210–250 cm mélyen).[26]

A telek területén további ásatások 1975-ben (kábelfektetés miatt), illetve 1982-ben (szintrendezéskor) folytak. E két alkalommal korai, intakt rétegből származó kerámia ismereteim szerint csak egy helyről került elő. 1982-ben a 7. ház előtti, a küszöbkőnél 30–35 cm-rel mélyebben fekvő, 5–10 cm vastag középkori út (AFM 103,28, 103,59) szintjének megbontásánál egy 20–25 cm vastag, barnás, kevert réteget bontottak ki – állatcsonttal, 12–13. századi kerámiával.[27]

LAJOS UTCA 165.

A telken két középkori ház is állt: a déli, Bertalan Vilmosné számozása szerint a 8. sz. és a vele a késő középkorban összeépített, 9. sz. lakóház (*1. kép, 2.*). A 8. ház maradványait kisebb mértékben 1975-ben (kábelfektetés során), majd alaposabban 1978-ban vizsgálták meg. Ennek területén egyik alkalommal sem sikerült megfogni 11–12. századi rétegeket. A kora Árpád-kori leletanyag csupán későbbi rétegekből került elő. (Az 1978. évi kutatások során

[20] A leletanyag egy másik részét lásd: PÉTERFI 2016, 488. 1. tábla.

[21] BTM RA ltsz. 446–77, „A" szelvény keleti oldal metszetrajza (= BTM RT ltsz. 11153.), illetve BTM RA ltsz. 1678–92, „Lajos utca 163. 7. ház" köteg: 8.

[22] Ez utóbb rétegig nyúlik le az említett falkiszedés zónája.

[23] BTM RA ltsz. 446–77, „A" szelvény keleti oldal metszetrajza (= BTM RT ltsz. 11153.), 45. fénykép, illetve BTM RA ltsz. 1678–92, „Lajos utca 163. 7. ház" köteg: 7.

[24] BTM RA ltsz. 446–77, ásatási napló: 6–7.: „A [nyugati] tanúfal mellett észak–déli irányban egy élére állított, nagykövekből kialakított szél jelentkezik. Ennek a kősornak a nyugati oldalán két újabb cölöplyuk jelentkezik. Erre a kősorra, illetve kőkupacra a pernyés, fekete réteg húzódott rá. A köveket babán állva hagytuk, és azon a szakaszon mélyítünk, ahol nincsenek kövek. 3,05 méter mélységben egy feltehetőleg in situ helyén lévő, nagyméretű kőkváder jelentkezett, melyre a terrazzós réteg húzódott rá. A kőbe később belevágva ugyancsak egy nagyméretű 14–15 cm-es átmérőjű, szögletes alaprajzú gerendahely mutatkozott." – Vö. még: BTM RA ltsz. 1678–92, „Lajos utca 163. 7. ház" köteg: 7–8. A szelvény nyugati oldaláról egyik dokumentáció sem hoz metszetrajzot, illetve a fényképfelvételek sem annyira sikerültek.

[25] BTM RA ltsz. 446–77, ásatási napló: 6., „A" szelvény keleti oldal metszetrajza (= BTM RT ltsz. 11153.), illetve a kibontott jelenségek alaprajza (= BTM RT ltsz. 11151.)

[26] BTM RA ltsz. 446–77, ásatási napló: 7–8., 5. árok alaprajza (= BTM RT ltsz. 11156.) és nyugati metszetrajza (= BTM RT ltsz. 11158.)

[27] BTM RA ltsz. 1389–83, ásatási napló: 5. és 5. rajz (= BTM RT ltsz. 13622.) – Összefoglalóan: BTM RA ltsz. 1678–92, „Lajos utca 163. 7. ház" köteg: 11.

előkerült legkorábbi, intakt rétegek a 13. századra voltak datálhatók.[28])

Az ettől északra fekvő terület (főként a 8. és 9. ház által közbezárt udvar) a korai maradványokat illetően sokkal fontosabbnak bizonyult. A legnagyobb felületet érintő munkálatok 1982. június végén kezdődtek. Az akkori nevén Aquincum Hotel felépítése miatt vált sürgőssé a Lajos utca 165–167. telkek megismerése. Korábban Szilágyi Jánosnak, illetve az őt segítő Bertalan Vilmosnénak 1967–68-ban, majd az utóbbinak 1977, 1978, valamint 1980–1981 folyamán nyílt alkalma kisebb kutatásra.[29]

1982-ben négy szelvényt nyitottak (*4. kép*). Ebből az első (82/1) a Lajos utca 163-t és 165-t egyaránt érintette. Az ásatási dokumentáció összeállításakor a 82/1-es szelvény kevesebb figyelmet kapott, mint a másik három. Ugyan innen is került elő korai grafitos kerámia (*13. kép*) – nem kizárt, hogy elsődleges régészeti kontextusban –, információhiány miatt azonban nem térek ki az ebben a szelvényben folytatott feltáró munkára.[30] Fontosabb témánk szempontjából a 82/2-es szelvény, amelyet egy 14×21×15×10 méteres területen jelöltek ki. Ez gyakorlatilag lefedte a 9. házat. A 82/2-es szelvényen belül több kisebb területekre koncentráltak: 1.) a feltárási terület északnyugati részén korábban kiásott kapunak, 2.) az épület 2. (déli) helyiségének, 3.) az épület nagy támpillérének, továbbá 4.) az udvar déli felének vizsgálatára. Egy hónappal később (1982. július közepén) nyitották meg a 82/3-as szelvényt egy újkori pincében, illetve az attól északra és délre fekvő területen. Az utolsó, 82/4-es szelvényt még később (1982. augusztus közepén) alakították ki, a 82/3-as szelvénytől nyugatra – így csatlakozván a 82/2-es szelvény keleti határához. A feltárást – egy egyéves szünet után – 1984-ben sikerült befejezni. Ekkor került sor az északnyugati bejáratánál a szintviszonyok tisztázására, a 9. ház délkeleti sarkában falszövet-vizsgálatra. Továbbá az épülettől keletre eső udvarrészben megkezdett 82/2-es és 82/4-es szelvényeket ekkor bontották össze – az itt és környezetben előkerült korai objektumokat is ekkor ásták ki teljesen.[31]

A 82/2-es szelvény

A 82/2-es szelvény északnyugati sarkában végzett feltárás során érintett terület közvetlen szomszédságában már az 1970-es években, 1980-ban, majd pedig 1981-ben is több helyen korai utak maradványaira bukkantak, amelyek átvágásakor többek között korai grafitos kerámia is előkerült, illetve egy Árpád-korra keltezhető kapuzat. 1982-ben a kapukőtől némileg északkeletre, 1984-ben az ugyanettől nyugatra fekvő területen folyt a munka (*6. kép, 1–2.*). Összesen három útréteget lehetett elkülöníteni. Az első tetejéről 14–15. századi kerámia került elő, a második, 3–5 cm vastag útréteg (AFM 104,22) magához a kapuhoz[32] kapcsolódott. Nagyobb, laposabb kövekből, kisebb méretű kőtörmelékből és téglatöredékekből állt. Ez alatt egy barna, törmelékes, agyagos, állatcsontot és 13. századi kerámiát tartalmazó réteg került elő. Ezt átvágva (a 2. út alatt 30–35 cm-rel) egy apró kövekből készített harmadik utat (AFM 103,82–103,88) lehetett megfigyelni, melynek bontásakor sok állatcsontot, 11–12. századi kerámiát (közötte grafitosat), némi kovácssalakot és római kerámiatöredékeket ástak ki. Ezen útréteg a kapu alapozásával egy szinten mutatkozott – feltehetően a kapu építésekor vágták át. A kapu kövei erre a felületre ráhúzódtak.[33]

Az 1984. évi ásatás során a 3. köves felület alatt 25–30 cm-es vastagságban egy sárga agyagos (tégladarabokkal, középkori grafitos kerámiával), majd az alatt egy barna, kevert réteg (állatcsonttal, római kúpcseréppel, kisebb grafitos töredékekkel) volt. Ez 25 cm vastagon ráhúzódott egy tömö-

[28] Vö. BTM RA ltsz. 1678–92, „Lajos utca 163. 8. ház" köteg: 3.

[29] Szilágyi János (és Bertalan Vilmosné) ásatására: BTM RA ltsz. 416–77, 417–77; 1975: BTM RA ltsz. 198–77; 1978: BTM RA ltsz. 1134–79; 1980: BTM RA ltsz. 1279–81; 1981: BTM RA ltsz. 1347–82, 1348–82 – Az ásatási területek gyakran több név alatt futnak (más és más modern közterülethez kötik a lelőhelyeket), ami nem egyszer komoly fejtörést okozott.

[30] Ennek az ároknak a dokumentációja a BTM RA ltsz. 1389–83 és a ltsz. 1393–83 ásatási dokumentációk között oszlik meg. Mivel nem találtam olyan áttekintő térképet, amelyen mind a négy árok szerepelt volna, a 82/1-es szelvényt pontosan nem tudtam elhelyezni a térképen.

[31] BTM RA ltsz. 1393–83, ásatási napló: 2., 6., 15., illetve 8. alaprajz (= BTM RT ltsz. 13717.); BTM RA ltsz. 1470–85, ásatási napló: 1–2.

[32] A kaput tudomásom szerint stíluskritikai alapon közeli párhuzama (a budai domonkos kolostor 1254 körüli kapuzata) a 13. század közepére szokás keltezni. Vö. ALTMANN–BERTALAN 1991, 119. Az összefoglaló dokumentációban is ez olvasható: BTM ltsz. 1678-92, „Lajos utca 165. 9. ház" köteg: 4. — Az ásatási dokumentációban helyenként megjelenik korábbi (pl. 1200 vagy 1230 körüli) datálás is. Pl. BTM RA ltsz. 1393–83, ásatási napló: 22. vagy BTM RA ltsz. 1470–85, ásatási napló: 8. vagy az ugyanott lévő képjegyzék: 1. (5. kép).

[33] Az 1982. és az 1984. évi ásatás során ugyanazon útrétegeket más sorszámmal illették. Ennek értelmében: a kapuval egyidős 1982. évi 1. útréteg az 1984. évi 2. szinttel, a 1982. évi, a kapu megépítése előtt keletkezett 2. útréteg pedig az 1984. évi 3. úttal azonos.

rebb, szintén sárga agyagrétegre (AFM 102,95). Ez utóbbiba a kaputól északnyugatra egy 30–40 cm mély gödröt vágtak (a felette lévő barna, kevert földdel töltötték ki). E sárga réteg alja nem ismert – feltehetőleg későbbi lehet, mint a kibontás határán lévő, agyagba rakott, észak–déli irányú római fal, bár erre vonatkozólag a dokumentáció nem ad pontos információkat.[34] Az Árpád-kori kapu alapozása egyébként egészen ennek a római falnak a mélységéig lehatolt – átvágva az említett tömör, sárga réteget és a délkelet felől („belülről") egy a szintén ezen a rétegen fekvő terazzópadló-alapozást is.[35]

A 82/2-es szelvény déli sávjában (2. helység déli fele) mintegy 2 méter szélességben mélyítettek. Ennek a résznek a szintviszonyaiba egy kisebb szakasz révén már 1978-ban betekintést nyertek. Ekkor derült ki, hogy itt a sokszor a római falakon húzódó, sárga, agyagos réteg felett egy 40–105 cm vastag, barnás, kevert, konyhahulladékos, másként az 1982. és 1984. évi ásatások 4. rétege feküdt (a felszíntől 200 cm mélyen), mely nagy számban tartalmazott 11–12. századi kerámiaanyagot. Nyugat felé az utolsó 1,5–2 méteren a 4. réteg egy gödör (2. gödör[36]) betöltése miatt megvastagodott.[37] A gödör legalján (a felszíntől 300 cm mélyen) a barna betöltés egy többrétegű (római) útra húzódott rá. A 4. réteg fölött részben egy 10–25 cm vastag, sötétbarna agyagréteg, illetve részben 20–50 cm vastag, kevert agyagos föld volt megfigyelhető. Ennek felső szintjébe egy kisebb-nagyobb kövekből készített útréteg (AFM 103,85) volt beágyazva. Ez a tört kövekből összeállított út nekifutott a külső (középkori utcafronton húzódó) nyugati fal lábazatának. A római és Árpád-korinak tartott rétegek és kronológiájuk a 82/3-as szelvényhez hasonló képet mutatott.[38]

A 82/3-as szelvény

A 82/3-as szelvény déli részében (az újkori pincétől délre) újkori bolygatás (téglacsatorna, kút, illetve beásás) miatt a korábbi rétegek megsemmisültek. A szelvény középső része és nyugati fele azonban mindettől mentes volt. A keleti, nyugati és északi metszetében 160–170 cm mélységben jelentkezett egy köves, kavicsos, téglatörmelékes „útréteg". Ez a sáv az északi metszetben kevert, agyagos földre húzódott rá, a nyugati metszetben egy barna, törmelékes rétegre. A keleti metszetben az útréteg („habarcsos törmelékes": -170–180 cm) alatt előbb következett egy vékonyabb kevert, agyagos föld (-160–175 cm), majd az alatt egy 190/200–235 cm mélységben feltűnő barna, törmelékes (4. réteg). Ezzel a réteggel töltötték ki részben szorosan a római maradványok mellé, részben azok fölé létesített, földbemélyített 1. objektumot (*5. kép, 3.*). (A nyugati metszetben a rétegviszonyok jellege részben hasonló, azonban itt a középkori rétegek erőteljesebb újkori bolygatásnak voltak kitéve.)[39]

Az objektumot, ahogy az összefoglaló rajzon is kivehető (*5. kép, 1.*), egy számomra ismeretlen korú (talán a római falakhoz tartozó) kettős útrétegbe vágták. Az 1. objektum feneke -270–280 cm-nél mutatkozott (AFM 102,56) – itt kemény, sárgás agyagréteg került elő. (A szelvény keleti és nyugati metszetfalain is ez a sárga agyag húzódott a kora Árpád-kori kerámiában és állatcsontban gazdag, barnás föld alatt.) A délkeleti sarokban vörösre égett, 140–160 cm átmérőjű agyagfoltra (AFM 102,68) bukkantak. Kemencefoltról lehet szó, amelynek vörösre égett sütőfelülete 2–3 cm vastagságú volt. Átvágásakor (észak–déli megfelezés) le-

[34] Vö. még: BTM RA ltsz. 1393–83, 14. rajz (= BTM RT ltsz. 13661.), 21. réteg!

[35] BTM RA ltsz. 1393–83, ásatási napló: 2–4., 22–23., 25–26., 13. rajz (= BTM RT 13663. sz.); BTM RA ltsz. 1470–85, ásatási napló: 1., 4–11., 4. rajz (= BTM RT 13926. sz.); BTM RA ltsz. 1678–92, „Lajos utca 165. 9. ház" köteg: 4–5.

[36] Az 1984. évi ásatási napló emleget egy helyen egy bizonyos 4. objektumot is (9.), amelynek azonosítása kissé kétséges, mivel sem a fényképeken, sem a rajzokon, sem másutt nem találkozni vele. Valószínűsíthető, hogy az 1982. évi 2. gödröt keresztelte át az ásató 4. objektummá. Ráadásul az világosan kitűnik az ásatási naplóból, hogy mindkettőből korai leletanyag került elő. Az azonosságot tovább erősítheti, hogy Vörös István sem beszél a terület állatcsont-anyagának feldolgozásakor külön 4. objektumról,.egy bizonyos 2. objektumról viszont igen. VÖRÖS 1984, 439. Az objektumra l. még: ltsz. 1393–83, ásatási napló: 26–27., illetve 19. rajz (= BTM RT ltsz. 13714. sz.), 39. fénykép és 1470–85, ásatási napló: 9.

[37] Vö. BTM RA ltsz. 1393–83, 19. rajz.

[38] 1978: BTM RA ltsz. 1134–79, 1. (áttekintő térkép) 20. rajz (1. kelet–nyugati árok, 5. szelvény északi metszete) – BTM RA ltsz. 1393–83, ásatási napló: 8., 19–21., 26., illetve 19. rajz (= BTM RT ltsz. 13714.); 1470–85, 19. rajz (= BTM RT ltsz. 13714.). Vö. még: BTM RA ltsz. 1393–83, 22. rajz (= BTM RT ltsz. 13718.)

[39] BTM RA ltsz. 1393–83, ásatási napló: 6–8., 7. rajz (= BTM RT ltsz. 13690.), 11. rajz (BTM RT ltsz. 13693.), 12. rajz (= BTM RT ltsz. 13694.) – A nyugati metszetben: apró köves, fehér réteg (11. = -145–150 cm), majd egy a gödröt kitöltő, barna törmelékes réteg (17. = -150–195/225 cm), az alatt a korai grafitos kerámiát is tartalmazó, a szelvény közepén az 1. objektumot is kitöltő barna kevert réteg (4. = -195/225–270 cm). A barna réteg alatt pedig a római falra és az arra is ráhúzódó kevert, sárga agyagos réteg (21. = -235/270–285 cm). A 11. rétegnél idősebb, földdel kevert, épülettörmelékes réteg (7.) és a barna, kevert réteg (4.) viszonya a metszetrajz és az ásatási napló alapján nem világos.

letanyag nem került elő. Alatta „lapján fekvő, kisebb kövekből kialakított fenék" húzódott – a közök átégetlen sárga agyaggal volt kitöltve. Az alatt római útfelület került elő. A kemencefenék körül négy, „háromszög idomú" cölöplyukat fedeztek fel (2–5. cölöplyuk). A kemencétől északra további kettő (6–7. cölöplyuk) került elő. E kettőt azonban az ásató – különösebb indoklás nélkül – nem hozta az 1. objektummal kapcsolatba.[40] A cölöplyukakban leletanyagot nem, csupán köveket találtak, melyek talán az oszlopok felállításakor kerültek a helyükre. A szelvényrész északi felén egy derékszöget bezáró, római kori falszakaszt is meg lehetett fogni. Ezt az 1. objektum kialakításakor némileg visszabontották, ugyanis a fal tetejének utolsó kb. 110 cm-es és derékszögben elhajló szakasza egy szintben volt a földbemélyített építmény fenekével (*5. kép, 1–2.*).[41]

A 82/4-es szelvény, valamint a 82/2-es és a 82/4-es szelvények összebontása (a 3. és 7. objektum)

Jóllehet a feltárás legérdekesebb emlékei a 82/2-es és 82/4-es szelvények egymással határos területéről származnak, számos ponton már nem kellőképpen tisztázhatók a feltárás körülményei. Gondolok itt elsősorban a 3. és 7. objektumok felett előkerült 5. és 6. objektumokra.[42] Míg az 5. számú esetében a leletanyag alapján jó eséllyel 13–14. századi jelenségről van szó (egy majdnem kör alapterületű, 90 cm átmérőjű tüzelőtér, amelyhez egy cölöplyuk is tartozhatott), a 6. objektumnál nem beszélhetünk ilyen biztonsággal, elbontásakor számos 11–12. századi kerámia került elő. 190 cm mélyen húzódott (az 5. objektum szintje alatt 20 cm-rel), szintjéről számos cölöplyuk is ismert.[43]

A 82/4-es szelvény délkeleti sarkában a 82/3-as szelvényhez hasonlító rétegsor volt megfigyelhető: egy fehérköves, kőporos réteg (*15. kép*) alatt a kevert, sárga agyagréteg jelentkezett (-160–170 cm), amely törmelékes, (sötét) barna rétegre váltott. Ennek alja -235 cm-nél jelentkezett. A grafitos kerámia mellett sok állatcsontot és néhány vasszöget találtak. E réteg alatt világos (sárga) agyagréteg volt, ebből is került elő római mellett 11–12. századi, közötte grafitoskerámia (*15. kép*).

A délnyugati sarokban ezzel szemben 160–170 cm mélyen egy agyagos és ennek északi szélén egy köves felületet figyeltek meg. A mondott (sárgás) agyagos és az alatta lévő vékonyabb rétegeket átbontva egy köves, barnás földdel kitöltött folthoz (330×50 cm) jutottak 240–250 cm mélyen. Állatcsont mellett, téglatöredékek és néhány grafitos edény részlete is napvilágot látott (*16–20. kép*).[44]

A 82/2-es szelvény délkeleti, a 82/4-es szelvény déli részén, továbbá a kettő összebontásakor fokozatosan napvilágra kerülő 3. és 7. objektumok tarthatók ismereteim szerint a legkorábbi, középkorra keltezhető régészeti jelenségnek. Mind a kettőt a többször emlegetett, grafitos kerámiában gazdag, barna, kőtörmelékes réteggel töltötték be (ennek teteje: AFM 102,89 és AFM 103,00). A 7. objektum további érdekessége, hogy két, északkelet–délnyugat futású római fal közé (egykoron talán fölé?) nyúlt be (*7. kép, 1–2.*).

A 3. objektumnak (teljes kibontásban: 320×710 cm[45]) az északi, keleti és déli fala maradt meg, amelyből az első kettőt mintegy 40 cm-es magasságban tárták fel (*7. kép, 3.*), vagyis legalábbis ennyivel feküdt a korabeli felszín alatt az építmény belső járószintje. A nyugati falszakasz csekély nyomai a keleti római fal vonalában kerültek elő. Mindezek alapján egy hosszúkás, szabálytalan négyszög rajzolódik ki. A legdélibb részen, majdnem közvetlenül a keleti római fal mellett egy nagyon keskeny (30–35 cm) nyílást (Bertalan Vilmosné szerint bejáratot) sikerült feltárni. A sárga agyagpadló némileg lejtett észak felé (középen AFM 103,00). Ami a 7. objektumot illeti, északi és nyugati falának kisebb-

[40] A szelvény délkeleti fala mellett (az újkori csatorna vonalában meghagyott padkán) is előkerült egy cölöplyuk (1.), de ennek valószínűleg nincs köze a kemencefenék körüli jelenségekhez. Vö. BTM RA ltsz. 1393–83, 9. rajz (= BTM RT ltsz. 13656.) – 4.↔5.: 190 cm, 5.↔3.: 225 cm, 3.↔2.: 150 cm, 2.↔4.: 275 cm; 2.↔5.: 300 cm, 3.↔4.: 270 cm, teljes (északkelet–délnyugati) bevágás: 410 cm

[41] BTM RA ltsz. 1393–83, ásatási napló: 8–14., 17.; 9. rajz (= BTM RT ltsz. 13656.), 10. rajz (= BTM RT ltsz. 13679.), BTM RA ltsz. 1470–85, ásatási napló: 2., 4–5., 16. rajz (= BTM RT ltsz. 13927.), 17. rajz (= BTM RT ltsz. 13929.). Vö. még: BTM RA ltsz. 1470–85, 26–28. fényképek.

[42] Ezek helyzetére lásd pl. BTM RA ltsz. 1393–83, 25. rajz, illetve uo. 24. és 25. fénykép.

[43] BTM RA ltsz. 1393–83, ásatási napló: 24–26., 25. rajz (= BTM RT ltsz. 13707.), fényképjegyzék: 3–4., továbbá 23–28. fényképek (kül. 26. sz.); BTM RA ltsz. 1678–92, „Lajos utca 165. 9. ház" köteg: 5. fénykép. Az 5. objektum datálásra vö. kül. BTM KO ltsz. 91.386.2.1. és 91. 386.3.1. (a leltározó szerint 14. századra keltezhető talpaspohár). – Bertalan Vilmosné egy helyen arról beszél (BTM RA ltsz. 1393–83, képjegyzék: 4), hogy a sárga agyagpadlójú objektumot (6. sz.) „egy négyzet alakú foltban, a barna törmelékes réteggel átvágták". Kizárólag a két római falra ráhúzódó barna, törmelékes rétegére lehet gondolni, amely többek között nagyszámban tartalmazott korai grafitos kerámiát is. Sajnos minderről semmiféle dokumentáció nem áll rendelkezésre.

[44] BTM RA ltsz. 1393–83, ásatási napló: 17–18., 21.

[45] A földbemélyített objektum méretei közül csak a szélességet tudtam ellenőrizni.

nagyobb részlete maradt csak meg. A déli fal a rajzok alapján óvatossággal húzható be – a délebbre fekvő tüzelőhely szája északra nyílt, ami alapján bátran mondható, hogy az objektum déli része nem nyúlt annál messzebbre (kb. 280×290 cm alapterület).

A két objektum északi fala egy rövid szakaszon egymással együtt fut, így kézenfekvő lenne azt feltételezni, hogy némi kronológiai különbség van közöttük. (Viszont óvatosságra inthet az a tény, hogy a két objektum között nincs szintbeli eltérés.[46]) Mindkét objektum felületén előfordult jó néhány cölöp-, illetve karólyuk vagy egyéb kisebb mélyítés. A 3. objektum északi felén négy cölöplyukat tártak fel. Ugyanott, az északi fal közvetlen szomszédságában egy kb. 35–55 cm átmérőjű, vöröses agyagos foltot találtak (AFM 102,56), amely talán egy egykori tüzelőberendezés nyoma volt. A 7. objektumban a feltételezett kijárat/átjáró födémét két gerendának lehetett feladata tartani, amelynek nyomai az objektum északkeleti sarkán kerültek elő. Ezen kívül több, faszénnel, hamuval betöltött, kisméretű gödör került elő, továbbá a keleti római faltól nem messze két, vörösre égett, 50–60 cm-es átmérőjű, agyagos foltot (9. és 10. tüzelőhelyek, AFM 102,66; *7. kép, 1*.) is találtak. Átvágásuknál leletanyag nem került elő.[47]

A 13. SZÁZAD KÖZEPÉT MEGELŐZŐ LELETANYAG (ÉP ÉS BOLYGATOTT RÉTEGEK)

A grafittal soványított fazekasáru[48]

A leggyakrabban tárolóedények 10–15 cm-es peremtöredékei vagy annál is kisebb oldalfalai kerültek elő: kivétel nélkül olyanok, amelyek – legalábbis formai alapon – nem a cseh–morva,[49] hanem inkább a mai osztrák területek irányába mutathatnak. Persze, a későbbi anyagvizsgálatok eredménye lehet a leginkább meghatározó a kérdésben, ahogy arra szlovák és újabban magyar vizsgálatok is rámutattak.[50] Egy atipikusnak tűnő darab kivételével valamennyi tárolóedény – a Lajos utca 163. és 165. sz. telek bármely rétegből jött is elő – a Gabriele Scharrer-Liška-féle 2/a típusba sorolható. Mivel egy hosszan élő formáról van szó, készítésük és használatuk – párhuzamok révén – leginkább a 11–12. századra[51] tehető.[52]

Némelyik anyagában vörös szemcséket, azaz porrá őrölt kerámiát, samottot is meg lehet figyelni. Kivétel nélkül lassúkorongolással készültek a tárolóedények, amiről az edénybelsők, különösen a fenéktájék tanúskodik.[53] Szerencsés esetben arra is van példa, hogy kimutassuk valamiféle fésű-, késszerű eszköz használatát, amellyel valószínűleg igyekeztek a nagyobb egyenetlenségeket elsimítani (*9. kép, 9., 11. kép, 3*.). Gyakran külön talpkorongot készítettek, amelyek alul általában kissé egyenetlenek, hullámosak, nincs rajtuk fenékbélyeg. A fenék és az oldalrész csatlakozását utólag belülről és/vagy kívülről megvastagították. A vaskos peremet több lépésben készítették el, az első változatot az oldal felépítése során. Majd mind belülről, mind pedig kívülről újabb réteget vittek fel a már elkészített falra, és ebből a felhordott rétegből alakították ki (talán részben sablonnal) a végleges, vaskos peremformát.[54]

A díszítések általában az edényvállon húzódnak, igen ritka az, amikor a peremre is pl. hullámvonalat rajzoltak (sekély, széles hullámvonal a perem egyik síkján: *16. kép, 4*). Hasonlóképpen kivételes eset, amikor beszúrásokkal (olykor a peremen közvetlenül[55]) vagy bevágással (*13. kép, 5*.) látták el az edényt. Meglehetősen ritka az olyan eset is, amikor a tárolóedény teljesen díszítetlen. Ritkábban hullámvonal-köteget (*9. kép, 8*.) használt a fazekas, olykor sekély, széles hullámvonalat.[56] Igen jellemzőnek tartható még az olykor többszörös, egymást metsző félkörívekből álló díszítés (*8. kép, 11., 15. kép, 6*.[57]), de kedvelt volt még az a megoldás is, amikor bordákkal látták el az edény felületét. Ismertek olyan, rendkívül erőteljes, vízszintes bordával ellátott faltöredékek is, amelyeknél elképzelhető, hogy a díszítő funkción túl talán a fal merevítésére is szolgáltak.

Az óbudai tárolóedények többsége vegyes égetésű (*ummäntelte Graphittonkeramik*).[58] Az oxidáció

[46] Vö. BTM RA ltsz. 1393–83, 28. rajz (= BTM RT ltsz. 13666.)

[47] BTM RA ltsz. 1393–83, ásatási napló: 23–27., 24. rajz (= BTM RT ltsz. 13664.), 26. rajz (= BTM RT ltsz. 13706.), 27. rajz (= BTM RT ltsz. 13678.), 28. rajz (= BTM RT ltsz. 13666.); BTM RA ltsz. 1470–85, ásatási napló: 2–6., 9–13., 11. rajz. (= BTM RT ltsz. 13931.), 12. sz. (= BTM RT ltsz. 13935.), 13. rajz (= BTM RT ltsz. 13936.)

[48] Más súlypontokkal korábban már írtam ezen Óbudán előkerült típusokról: PÉTERFI 2016, 471–475. Összefoglaló igénnyel ugyane témáról lásd még TAKÁCS 2010B, ill. MERVA 2018, 355–372.

[49] FUSEK – SPIŠIAK, 2005.

[50] Uo., ill. MERVA 2016.

[51] MERVA 2010A, 277. szerint akár a 10. századra való keltezés sem elvetendő. Erre lásd MERVA 2012B, 12. és uo. 1. tábla.

[52] Vö. SCHARRER-LIŠKA 2007, 40.; PÉTERFI 2016, 471–473.

[53] Vö. PÉTERFI 2016, 488. 1. tábla: 1. stb.

[54] Vö. PÉTERFI 2016, 488. 1. tábla: 2. stb.

[55] Vö. PÉTERFI 2016, 490. 3. tábla: 2., 492. 5. tábla: 2.

[56] Vö. PÉTERFI 2016, 490. 3. tábla: 1–2.

[57] Vö. PÉTERFI 2016, 490. 3. tábla: 2.

[58] Pl. HUBER – KÜHTREIBER – SCHARRER 2003, 45.

alig néhány tizedmilliméter mélyen érintette az edényfelületet. Ritkának mondható az olyan töredék, amely egyöntetűen középszürke. A használathoz köthetjük a különféle furatokat, amelyeket ritkán még égetés előtt, sokkal gyakrabban az után ejtettek az edényfalán. Ezekben sokszor drótmaradványok őrződtek meg.[59]

A fazekak keltezését illetően két periódust lehet elkülöníteni: a 11. századot az ívesebb, lekerekítettebb peremek,[60] a 12. századot pedig az ívesen vagy szögben kihajló, egyenesre vágott peremek (*15. kép, 7., 16. kép, 8.*) jellemezhették inkább.[61] Soványításuk a tárolóedényekhez hasonlatos: az agyagba a grafiton kívül kavicsőrleményt, olykor samottot kevertek. Néhány esetben (pl. *13. kép, 3.*) megfigyelhető, hogy szinte minden, előbb említett adalékanyagot mellőztek. A grafitot is apróra őrölték, és talán ezáltal (vagy esetleg még más fazekas praktikákkal) egészen fényes, szinte fémes edényfelületet kaptak. Mindegyik grafitos fazekat lassúkoronggal készítették. A fenék lapját, valamint az edényfalat általában nem sikerült maradéktalanul összedolgozni, ezek nyoma sokszor látható (*15. kép, 5.*). A feneket egyébként olykor igen egyszerű fenékbélyeggel látták el (*16. kép, 6.*). Néha deszkalenyomat is megfigyelhető a feneken.[62] Az edényfal eldolgozása nem sikeredett mindig jól. Van olyan példány, amelynek legfeljebb a külső falát korongolták meg az elkészítés után, a belső fal teljesen érintetlen maradt, amelyen jól látszanak a simítás nyomok (*17. kép, 9., 20. kép, 6.*). Ami a díszítéseket illeti, leginkább bordákkal (*8. kép, 4.*), hornyokkal, hullámvonalakkal (pl. *14. kép, 4–5., 15. kép, 4.* – hullámvonal-köteggel[63]) és ezek kombinációival találkozunk (*8. kép, 2.*).[64] Egyedinek tartható az az oldaltöredék, amelyen halszálka-mintához hasonlatosan fut egy-egy ellentétes irányú bevágássor (*14. kép, 3.*).[65]

A fazekak között is elterjedt a vegyes égetés (*14. kép, 4–5., 15. kép, 3*). Azok a darabok vannak azonban többségben, amelyek csupán barnás, barnásszürkés árnyalattal bírnak (pl. *13. kép, 2., 16. kép, 8.*). Ritkán megfigyelhető, hogy kiégetés után a fazekakat is drótozták (*13. kép, 3., 14. kép, 2.* [négyszögletes lyuk][66]).

A tálakat – a grafiton kívül – általában kavicsőrleménnyel soványították, a fazekakkal és tárolóedényekkel szemben az anyagokban nem találtam vöröses samott szemcséket. Lassú korongon készültek. Az edényszáj méretei 25–30 cm között mozognak. Igen kevés díszítésekkel látták el a tárgyakat. Az egyik példány peremének tetején futó cikkcakk díszítés kifejezetten ritkaságszámba megy (*16. kép, 9.*). Az égetés kapcsán e típusnál is kettősség figyelhető meg, vagyis a redukciós (*11. kép, 1.)* mellett olykor a vegyes égetést is alkalmazták (*16. kép, 9.*). Gabriele Scharrer-Liška háromféle csoportot különített el: az enyhén megvastagodó falú és lekerekített peremű, a megvastagodó, belülről–kívülről egyaránt bordázott oldalfalú, illetve a megvastagodó, belülről bordázott oldalfalú típusokat. A legtöbb az 1. típusból ismert, a 2.-ból is került elő példány (*14. kép, 9.*).[67] A tálakkal állnak morfológiai rokonságban a serpenyők (*16. kép, 1.*).[68] A grafitos sovanyítású tálak vélelmezhetően már a 11. században léteztek, legkorábbi, biztos darabok a 12. századra, a század második felére keltezhetők. A grafittal sovanyított agyagból készített serpenyők bizonyítottan csak a 13. század első felétől terjedtek el.[69]

A kettősfülű kannák (*Doppelhenkelkanne*) egyetlen töredékkel képviseltetik magukat (*19. kép, 2.*). Ennek jó párhuzama az ausztriai Möllersdorfból ismeretes, amely a 12. századra keltezhető. Az óbudai darab a Scharrer-Liška-féle 1. típusba sorolható. Kialakulását a 11. századra tehetjük, a 12–13. század fordulójáig kedvelt edénytípus lehetett.[70]

Az orsókorongokat a legtöbb esetben más edények, leginkább a tárolóedények vastag falából vág-

[59] Vö. még: PÉTERFI 2016, 473.

[60] Pl. PÉTERFI 2013, 114. 219. sz. (leltározatlan), ill. 17. tábla: 2.

[61] Korábbi (KBW 1982, 46. Taf. 5: „11. század" – ívesebb perem): pl. BTM KO ltsz. 86.672.8.1., 86.678.11.1.; későbbi (KBW 1982, 52. Taf. 6.: „12. század"): BTM KO ltsz. 86.669.3.1., 86.669.4.1., 86.669.8.1., 86.678.6.1., 86.678.10.1. Vö. SCHARRER-LIŠKA 2007, 45.

[62] BTM KO ltsz. 86.685.1.2.

[63] PÉTERFI 2016, 492. 5. tábla: 5.

[64] További példák: PÉTERFI 2016, 488. 1. tábla: 6., 489. 2. tábla: 4.

[65] Igen jó analógiája az ausztriai Ratzlburgból: SCHARRER-LIŠKA 2007, Taf. 10 (R113).

[66] PÉTERFI 2016, 2. tábla: 4.

[67] SCHARRER-LIŠKA 2007, 52–55. Scharrer-Liškánál nem fellelhető típus (belül eldolgozott fal, kívül bordázott): BTM KO ltsz. 97.31.87.1.

[68] Óbudáról egy egyedülálló serpenyőnyél-darab is ismert (BTM KO ltsz. 96.96.24.1.), de az sajnos nem innen, hanem a szomszédos területről került elő 14–15. századi kerámia társaságában. Azonban valószínűsítem, hogy mégis korábbi időszak fazekas portékájáról van szó. Az ásatásra vö. BTM RA ltsz. 1134–79, ásatási napló: 2–3. (1978. máj. 2.). Feltehetően a BTM KO ltsz. 96.96.23.1. sz. tárolóedény-töredék is vele együtt került elő, amelynek a leltárkartonja több helyen el van írva és hiányos.

[69] SCHARRER-LIŠKA 2007, 52–55.

[70] SCHARRER-LIŠKA 2007, 57–60. Egy másik, a szomszédban előkerült, kiöntő nyílással rendelkező példány: BTM KO ltsz. 96.8.16.1. (Zichy u. 7.). Az ásatásra: BTM RA ltsz. 653–78. Grafitos kengyelfüles korsóhoz tartozó darabok: BTM KO ltsz. 88.48.1.1. és 88.49.1.1. (Árpád fejedelem útja és Lajos u. 179.).

ták ki.[71] Mindössze egyetlen olyan darab ismeretes, amely kifejezetten orsókorongnak készült, nem másodlagos termékről van szó (*12. kép, 12.*). Az említett újrafelhasználás, de már csak a legmesszebbmenőkig funkcionális forma miatt ennél a tárgytípusnál szinte lehetetlen a pontosabb datálás.[72]

A nem grafittal soványított fazekasáru

A nem grafittal soványított fazekak között a legtöbb erősen égett volt, úgyhogy sok esetben az égetés módja, az alapszín is nehezen volt meghatározható. A többség valószínűleg oxigénszegény körülmények között égett ki, de találni köztük olyat is, amely teljesen vegyes képet mutat (belül vörösesbarna, kívül világosszürke: *11. kép, 12.*). Olykor világosbarna, sárgásbarna kívül-belül (*10. kép, 5–6., 12. kép, 3.*) vagy vörösesbarna színű (*10. kép, 8.*). Az oxidált égetés azonban csak a kerámiák felszínét befolyásolta, mivel a falmag legtöbbször nem égett át teljesen. Jóllehet a díszítések között megtalálható a hullámvonalköteg (*19. kép, 3.*), a hullámvonalak vagy fogaskerékminta (*10. kép, 10.*), amelyek esetleg a 12. század első felére, esetleg a 11. századra is keltezhetők lennének, a fazekak jó része inkább a 12. századra datálandó. A legtöbb a jól megszokott, ívesen kihúzott, némileg felálló, nem ritkán egy enyhe horonnyal tagolt perem. Igaz, vannak némileg ritkább (szögfej-peremszerű: *11. kép, 7., 12. kép, 2.*) vagy éppen „kezdetleges" (a 12. század 2. felénél ezért korábbi?) megoldások (*9. kép, 1.*). A díszítések között az elsősorban az edényvállon futó hornyok, jóval ritkábban körömbenyomások vagy talán inkább bevágások (*10. kép, 3–4.*), bebökődések (*11. kép, 10.*) fordulnak elő. E fazekak peremeinek és díszítéseinek legjobb párhuzamai egy, az észak-pesti határban fekvő, a 12. század 2. felére, 13. század első felére keltezett faluból származnak.[73] Ugyancsak szürkére égetett, grafit nélküli agyagból készítették eredetileg azt az edényt, amely eredetileg egy kengyelfüles korsó lehetett (*9. kép, 3.*).[74]

Az előbb említett színű fazekak mellett jóval kisebb számban, talán szintén a 12. század 2. felére keltezhető fehér-sárgásfehér kerámiát is találtak. Ezek közül néhány darab a profil tekintetében a szürkés fazekakkal szemben nagyfokú hasonlóságot mutatnak (*11. kép, 9., 20. kép, 11.*). De a később olyan jól ismert budai fehér kerámia képviselői is feltűnnek jellegzetes formakincsükkel. Ezek inkább a 12–13. század fordulójára teendők (*19. kép, 4.*).[75] Különösen ez utóbbi csoporthoz tartazó tárgyak – a 13. század második felének, 14. századnak a fehér kerámiájával, de akár pl. a szürke–barnás fazekak falának eldolgozottságával összevetve – még meglehetősen „kezdetlegesek", igen egyenetlen nemcsak a belső, hanem a külső edényfaluk. Itt érdemes szólni arról a meglehetősen egyedi, technikai részleteiben éppenséggel a palackokra emlékeztető, szintén fehér kerámiából készült, hullámvonalakkal és bevágásokkal sűrűn díszített, két részből álló tárgyra, amelynek funkcióit egyelőre – párhuzam híján – csak találgathatjuk (*10. kép, 1–2.*). Talán valamiféle magas nyakú és széles szájú palackról lehet ez esetben szó. Fehér anyaga és a fehér palackokhoz hasonlatos technikai jellemzői miatt talán inkább a 13. századra lehet keltezni.

Az Árpád-kori edényművesség egyik legjellegzetesebb típusa, a cserépbogrács is képviselteti magát. Mindegyik darab díszítetlen, és kivétel nélkül a leggyakoribb, a fémüstöket utánzó, lekerekített aljú típusba („D") tartozik[76] (*9. kép, 7.*,[77] *20. kép, 3.*[78]). Oxidációs (vagy vegyes?) égetési technikával készültek: a falmag egyiknél sincs teljesen kiégve,

[71] A korai rétegekből ilyen jellegű orsókorong nem került elő. Lásd még: BTM KO ltsz. 86.685.5.1., 86.685.6.1., 91.392.1.1.).

[72] Egy feltehetően szintén Árpád- és nem római kori, nem grafitos orsókorong: BTM KO ltsz. 97.31.11.1.1. Összefoglalóan a kérdéskörre: HÖLLHUBER 1981.

[73] BENCZE 1999, passim. Vö. még ezen kívül Irásné Melis Katalinnak a pesti határban talált falvakról megjelent tanulmányait (legutóbb [a korábbi tanulmányok adataival]: IRÁSNÉ MELIS 2007, 148–152. 65–69. képek. Itt jegyzem meg, hogy Irásné Melis Katalin egy korábbi munkájában az óbudai és a rákospalotai szürke fazekakéhoz hasonló, Szigetszentmiklós határában előkerült peremeket – valószínűleg a valóban korábbi kerámiák jelenléte miatt – a 11. századra, illetve a 12. század elejére keltezett. IRÁSNÉ MELIS 1992, 152. 37. kép.

[74] Csak grafitos vonatkozásban: SCHARRER-LIŠKA 2007, 60–62. A típus, mint fentebb már a kettősfülű kannánál említettem, vélelmezhetően a 12–13. század fordulóján jelent meg, úgyhogy az óbudai darab esetében ez az elképzelhető legkorábbi keltezési lehetőség.

[75] Óbuda közeléből, a mai Budaújlak területéről a 12–13. század fordulójáról ismerünk már korai fehér kerámiát: KÁRPÁTI 2002. A datálásra még mindig alapvető: HOLL 1963, 336. A kérdéskörből az egyik legújabb munka: SZILÁGYI–GÁL-MLAKÁR–RÁCZ–SAJÓ–SIMONYI 2010. (Simonyi Erikának 2010-ben az ELTÉ-n megvédett disszertációjához [10–13. századi települések Északkelet-Magyarországon és a régió Árpád-kori kerámiája] nem tudtam hozzáférni.)

[76] Vö. TAKÁCS 1986, 95–103. Újabb összefoglaló a bográcsok csoportosításáról: TAKÁCS 2010A.

[77] Legközelebbi analógiája Szekszárd határában került elő. TAKÁCS 1986, 39. Nr. 42 (nem meghatározható a közelebbi régészeti környezet), Taf. 19: 2.

[78] Formailag legjobban egy Kardoskút-hatablaki és egy Szentesszentlászlói bográcsé pereme hasonlít rá. TAKÁCS 1986, 63. Nr. 146, Taf. 65: 2 (Kardoskút-Hatablak) és 64. Nr. 149, Taf. 67: 1 (Szentes-Szentlászló). A kardoskúti darab a 12–13. század fordulójára, a 13. század legelejére datálható. – További darabok:

(közép)szürke maradt, csak a felület vált barnássá, vörösesbarnássá. Töredékeink leginkább a 12. század második felére, 12–13. század fordulójára keltezhetők.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Lajos utca 163. telek területén több, római rétegbe mélyített cölöplyukat, illetve egy helyen egy igen nehezen meghatározható vonalú objektumot találtak. A Lajos utca 165. sz. telken három földbemélyített épület (1–2., 7. objektumok), illetve egy gödör került elő. Közvetlenül római rétegeken, olykor falmaradvány mellett alakították ki őket. Miután a földbemélyített épületeket ismeretlen okból felhagyták, betömték őket egy grafitos kerámiában és állatcsontban gazdag réteggel. A leletanyagot a 11. század és a 13. század eleje közé keltezhetjük. A kevertségből fakadó keltezési pontatlanságot mi sem mutatja jobban, hogy a „*budai fehér kerámia*" korai darabjai is olykor felbukkannak a földbemélyített objektumok betöltésében. Ez utánra kell kelteznünk az első, rendezettebb út (északnyugati kapu) kialakítását, illetve ekkor emelhették a 9. ház helyén az első épületet, amelyre csak egy töredékes falszakasz utal ma már. Majd valószínűleg a 13. század közepén az épületet kibővítették. Ekkor épült a díszes, északnyugati részen lévő kapuzat, amely egyébként az első utat is metszi. Ha esetleg nem is a feltárt településrészleten, de annak közelében bizonyosan valamiféle fémmegmunkálással foglalkozó műhely működhetett, amelyről a feltárt fémsalak tanúskodik.

Fontos még egyszer hangsúlyozni: a fentebb ismertetett jelenségek és leletanyag nem a sokat idézett két telek különlegessége, azok a közvetlen szomszédságban is kimutathatók, ahogy arra részben szerény szakirodalmi, részben adattári utalásokból következtethetünk. Nem túlzás éppen ezért a korai Óbuda – azaz a budai Várhegyen a tatárjárás után megalapított települést megelőző korszakról beszélve: a korai Buda – jelentőségére következtetnünk a még oly szerény tárgyi hagyaték alapján.[79] Az közismert, hogy legkésőbb a 13. század elejétől milyen fontos hatalmi központtá vált a település: ugyanazon század első harmadában a király palotát is emelt a maga számára a város szélén. A királyi udvar látogatásai, majd rendszeressé váló tartózkodásai nyilvánvalóan gazdasági fellendülést is hoztak. De a korai Buda nem a 12. és 13. század fordulóján, de nem is a 12. század derekán nőtt ki hirtelen a földből, gazdasági jelentőségére nem akkor tett szert, amikor al-Idrīsī arab földrajztudós már a jelentős települések közé sorolta (1154), és amely időszakból származik első, „közvetett" említése is (1149). Míg a 12. század közepét megelőzően keletkezett írott forrásaink egyszerűen nem biztosítanak elegendő fényt ahhoz, hogy kicsit is tisztán lássunk abban, a korai Buda miként vált országos viszonylatban is jelentős településsé, addig a régészeti szempontú nyomozás sokkal több sikerrel kecsegtet. Éppen a kerámiaanyag az, amelynek révén némileg közelebb juthatunk egy kereskedelemből és kézművesiparból élő település valaha volt életének megismeréséhez, hiszen a bizonyos edénytípusokhoz felhasznált grafit csakis a Kárpát-medencén kívülről található bányából származhatott. További, még fel nem dolgozott óbudai telkek értékelése, természettudományos vizsgálatok, illetve más, kora Árpád-kori telepekkel való összevetés révén derülhet csak ki, hogy a 11. századi vagy esetleg egy még korábbi település(előzmény) is rendelkezett-e a 12. századhoz vagy a 13. század első feléhez fogható kapcsolatrendszerrel.

BTM KO ltsz. 97.31.70.1.: leginkább a szentmihály-nagyigmándi példány pereméhez hasonlítható. TAKÁCS 1986, 35. Nr. 22 (régi lelet, nincs adat a leletkörülményekre), Taf. 11: 22. – BTM KO ltsz. 97.31.70.2.: a Budapest-Szerb utcai példány profilja rendkívül hasonlít rá. TAKÁCS 1986, 39. Nr. 43, Taf. 20: 2.

[79] Vö. PÉTERFI 2016., valamint közvetve: V. SZÉKELY – TÓTH 2017, 173–180.

IRODALOM

BTM KO	BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, KÖZÉPKORI OSZTÁLY
BTM RA	BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, RÉGÉSZETI ADATTÁR, DOKUMENTÁCIÓS GYŰJTEMÉNY
BTM RA H.	BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, RÉGÉSZETI ADATTÁR, HAGYATÉKI GYŰJTEMÉNY
BTM RT	BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, RAJZTÁR
ALTMANN 1991	ALTMANN Júlia: Újabb középkori várostörténeti kutatások Óbudán. In: *Régészet és várostörténet tudományos konferencia (Pécs, 1989. március 16–18.)*. Szerk. Uherkovich Ákos. Pécs, 1991. (Dunántúli dolgozatok. Történettudományi sorozat 3.) p. 71–79.
ALTMANN 2004	ALTMANN Júlia: Piactér a középkori Óbudán. In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. (Szerk.) Erdei Gyöngyi, Nagy Balázs. [Bp.], 2004., p. 59–63. (Monumenta Historica Budapestinensia 14.)
ALTMANN–BERTALAN 1991	ALTMANN, Júlia – BERTALAN, Herta: Óbuda vom 11. bis 13. Jahrhundert, 113–131.
BENCZE 1999	BENCZE Zoltán: Beszámoló a Rákospalota-Újmajor területén 1995–1997 között folytatott régészeti feltárások középkori eredményeiről. In: Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója (Szerk.) Schwarcz Katalin – Hanny Erzsébet. Bp., 1999., p. 9–72. (Monumenta Historica Budapestinensia 10.)
BERTALAN 1984	BERTALAN Vilmosné: Óbuda–Vetus Buda a régészeti kutatások alapján. Budapest Régiségei 25. (1984), p. 35–41.
BERTALAN 1985	BERTALAN Vilmosné: Óbuda középkori topográfiája. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Az 1983. október 10–12-i szegedi tudományos ülésszak előadásai. Szerk. Fodor István, Selmeczi László. Bp., 1985., p. 245–283.
BERTALAN 1997	BERTALAN Vilmosné: Budapest, III. ker. Lajos u. 158. számú ház feltárása. Budapest Régiségei 31. (1997), p. 323–348.
BIEGEL 1991	Budapest im Mittelalter. Hg. BIEGEL, Gerd. Braunschweig, 1991.
FUSEK–SPIŠIAK 2005	FUSEK, Gabriel – SPIŠIAK, Ján: Vrcholnostredoveká grafitová keramika z Nitry-Šindolky. Archeológia a minearológia. Slovenská Archeologia 53. (2005), p. 265–336.
HOLL 1963	HOLL Imre: Középkori cserépedények a budai várpalotából. Budapest Régiségei 20. (1963), p. 335–394.
HÖLLHUBER 1981	HÖLLHUBER, Alfred: Spinnwirtel aus dem Fundgut von Mühlviertler Burgen. Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines 126. (1981), p. 79–109.
HUBER–KÜHTREIBER–SCHARRER 2003	HUBER, Elfriede Hannelore – KÜHTREIBER, Karin – SCHARRER, Gabriele: Die Keramikformen des Hoch- und Spätmittelalters im Gebiet der heutigen Stadt Wien sowie der Bundesländer Niederösterreichs und Burgenland. In: ENDRES – SPINDLER 2003. Beiträge vom 34. Internationalen Hafnerei-Symposium auf Schloß Maretsch in Bozen/Südtirol. 2001. Hg. ENDRES, Werner – SPINDLER, Konrad. Innsbruck, 2003. (Nearchos 12 = Veröffentlichungen des Arbeitskreises für Keramikforschung 3.)43–66.
IRÁSNÉ MELIS 1992	IRÁSNÉ MELIS Katalin: Kerekegyháza középkori falu Budapest határában. In: Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán 2. (Szerk.) Havassy Péter, Selmeczi László. Bp., 1992., p. 71–174. (BTM Műhely 5.)

IRÁSNÉ MELIS 2007 — IRÁSNÉ MELIS Katalin: Régészeti kutatások az M0 autópálya EK-i szakaszán elhelyezkedő 11–13. századi falu területén Budapest XV. Rákospalota-Ujmajor, I. lelőhely 1995.). Budapest Régiségei 41. (2007), p. 85–152.

KABA 1976 — KABA Melinda: A Budapesti Történeti Múzeum ásatásai és leletmentései 1971–1975 között. Budapest Régiségei 24:1. (1976), p. 391–444.

KÁRPÁTI 2001 — KÁRPÁTI Zoltán: Árpád-kori majorság Budaújlak területén. Budapest Régiségei 35/2 (2001) 587–615.

KBW 1982 — Keramische Bodenfunde aus Wien. Mittelalter – Neuzeit. [Wien], [1982]

MERVA 2012A — MERVA Szabina: A 10–11. századi kerámia keltezésének problematikája egy kisalföldi esettanulmány tükrében. In: Hadak útján XX. Népvándorláskor fiatal kutatóinak XX. összejövetelének konferenciakötete. Budapest–Szigethalom, 2010. október 28–30. (Szerk.) Petkes Zsolt. Bp., 2012., p. 271–286.

MERVA 2012B — MERVA Szabina: A korai Árpád-kori sáncvárak keltezési lehetőségeiről. Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele 9:1-2. (2012), p. 5–31.

MERVA 2016 — MERVA Szabina: „Rejtélyes bélyegű cserépedények". Adatok a kisalföldi kora középkori grafitos kerámia régészet és archaeometriai kutatásához. In: *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére.* Szerk. Bollók Ádám – Gergely Katalin – Kolozsi Barbara – Pető Zsuzsa – Szenthe Gergely. [Budapest]–[Debrecen]–[Szeged], 2016. p. 521–541.

MERVA 2018 — MERVA Szabina: *„… circa Danubium …" A késő avar kortól a kora Árpád-korig. 8–11. századi települések a Kisalföld középső részén és a Dunakanyarban.* Doktori disszertáció. Budapest: ELTE BTK, 2018.

PÉTERFI 2013 — PÉTERFI Bence: Árpád-kori grafitos kerámia a Kárpát-medencében. Az óbudai Lajos utca 163–165. sz. telkek korai kerámiaanyaga. Szakdolgozat. Budapest: ELTE BTK, 2013.

PÉTERFI 2016 — PÉTERFI Bence: Egy hajdani „locus communior" és ami belőle megmaradt. Grafitos kerámia az Árpád-kori Óbudán. In: Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. (Szerk.) Weisz Boglárka. Budapest, 2016., p. 457–493. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

PÉTERFI 2019 — PÉTERFI Bence: The Heyday and Fate of an Early Trade Center. Graphite Pottery in Early Óbuda. In: The Medieval Networks in East Central Europe. Commerce, Contacts, Communication. (Ed.) Balázs Nagy, Felicitas Schmieder, András Vadas. New York, 2019., p. 187–208.

PÓCZY 1983 — PÓCZY Klára: Mit használhatott fel Aquincum településszerkezetéből a középkori Óbuda? Építés – Építészettudomány 15. (1983), p. 335-352.

SCHARRER-LIŠKA 2007 — SCHARRER-LIŠKA, Gabriele: Die hochmittelalterliche Grafitkeramik in Mitteleuropa und ihr Beitrag zur Wirtschaftsgeschichte. Forschungsstand – Hypothesen – offene Fragen. Mainz, 2007. (Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 68)

SZAKMÁNY – BENDŐ 2016 — SZAKMÁNY György – BENDŐ Zsolt: Kora középkori kisalföldi grafitos kerámiák petrográfiai és SEM-EDX vizsgálati eredményei. In: *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére.* Szerk. Bollók Ádám – Gergely Katalin – Kolozsi Barbara – Pető Zsuzsa – Szenthe Gergely. [Budapest]–[Debrecen]–[Szeged], 2016. p. 542–561.

SZILÁGYI–GÁL-MLAKÁR–RÁCZ–SAJÓ–SIMONYI 2010 SZILÁGYI Veronika – GÁL-MLAKÁR Viktor – RÁCZ Tibor Ákos – SAJÓ István – SIMONYI Erika: 12–14. századi fehér kerámiákon végzett anyagvizsgálatok első eredményei és a továbblépés lehetőségei. Gesta 9. (2010), p. 153–167.

TAKÁCS 1986 TAKÁCS, Miklós: Die arpadenzeitlichen Tonkessel in Karpatenbecken. Bp., 1986. (Varia Archaeologica Hungarica 1.)

TAKÁCS 2010a TAKÁCS, Miklós: Das Formenspektrum der Tonkessel im Karpatenbecken. Archäologisches Korrespondenzblatt 40. (2010), p. 139–154.

TAKÁCS 2010b TAKÁCS, Miklós: Österreichische Importgefäße in der Árpádenzeit. In: *Der pannonische Raum um die Jahrtausendwende (vom 9. bis 12. Jahrhundert). Tagungsband der 16. Schlaininger Gespräche 1996 (23–26. September 1996).* Hrsg. Wagner, Margarete – Kropf, Rudolf.. Eisenstadt, 2010. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 131.) p. 131–143.

V. SZÉKELY – TÓTH 2017 V. SZÉKELY GYÖRGY – TÓTH CSABA: Régészeti adatok az Árpád-kori mérlegsúlyok csoportosításához. In: *Hatalom, adó, jog. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* (Szerk.) Kádas István, Weisz Boglárka. Bp., 2017., p. 155–180. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

VÖRÖS 1984 VÖRÖS István: Előzetes jelentés Budapest III. ker. Lajos u. 165–167. sz. alatti 11–13. sz.-i állatcsontleletekről. Budapest Régiségei 25. (1984), p. 439–440.

THE EARLIEST MEDIEVAL LAYERS IN LAJOS STREET 163–165, BUDAPEST, ÓBUDA (ELEVENTH TO THE FIRST HALF OF THE THIRTEENTH CENTURY)

The sunken past of Óbuda – once of primary importance under the reign of the Árpádian kings in the High Middle Ages – was re-discovered between the 1960s and 1980s thanks to large scale excavations. Since the earliest centuries up to middle of the 12th century, lacking contemporary written sources, one should pay special attention to what archaeological evidence tells of Óbuda, a town that set foot on the ruins of the Roman military town of Aquincum.

Findings from plots, situated next to the former medieval market place, such as Lajos Street 163 and 165, can even contribute to the undocumented period of Óbuda. During the excavations, on the plot of Lajos Street 163, several post holes were cut into the layers of the Roman period and a unit without clearly defined outlines were uncovered. On the neighbouring plot, Lajos Street 165, three sunken-featured buildings (Units 1–2, 7) and a pit were discovered dug mostly into Roman layers and partially next to walls from the Roman period. All the units, post holes and pits on the aforementioned plots were filled with debris especially rich in "graphite" ceramics as well as animal bones. The archaeological material can be dated to the 11th and the first half of the 13th century. According to the relative chronology of the site, filling up the various structures was followed by the construction of the first "proper" road found next to northwest gate of a medieval house (no. 9) at Lajos Street 165. In the next step, house no. 9 was built, then a bit later (probably in the middle of the 13th century) extended, and even an ornamented gate was added on its northwest side.

According to our knowledge, the area of the medieval market place with its semi-sunken buildings was not a "charming" environment until the middle of the 13th century but one can hardly doubt the importance of Óbuda as a hub in the economic life of the Kingdom of Hungary. The presence of the large amount of "graphite" ceramics with a majority of fragments of large storage vessels is outstanding in the archaeological material on the territory of the former Kingdom of Hungary, making clear that Óbuda played a pivotal role in the international trade between the 11th and 13th centuries. Besides trading activity, some kind of metal-working must also have operated in the neighbourhood of the city centre since the filling material of the said structures on both plots contained not only ceramics, bones but also metal slags.

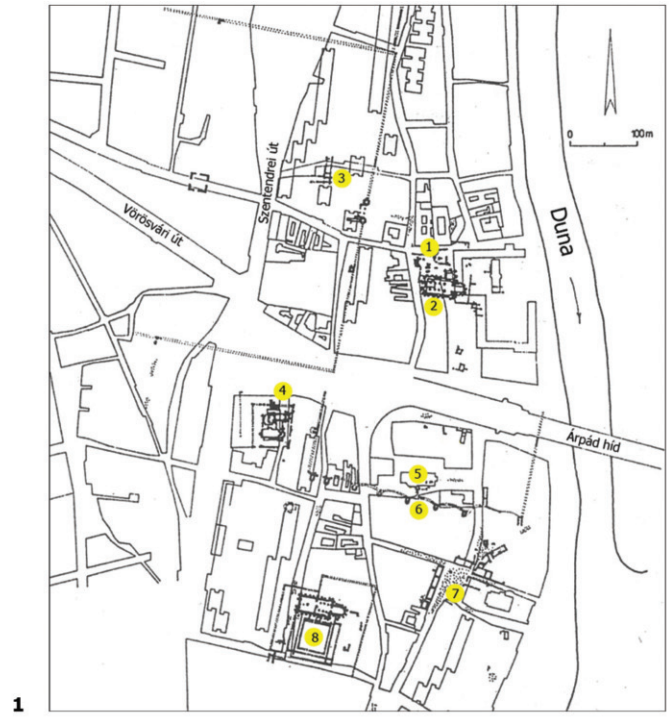

1

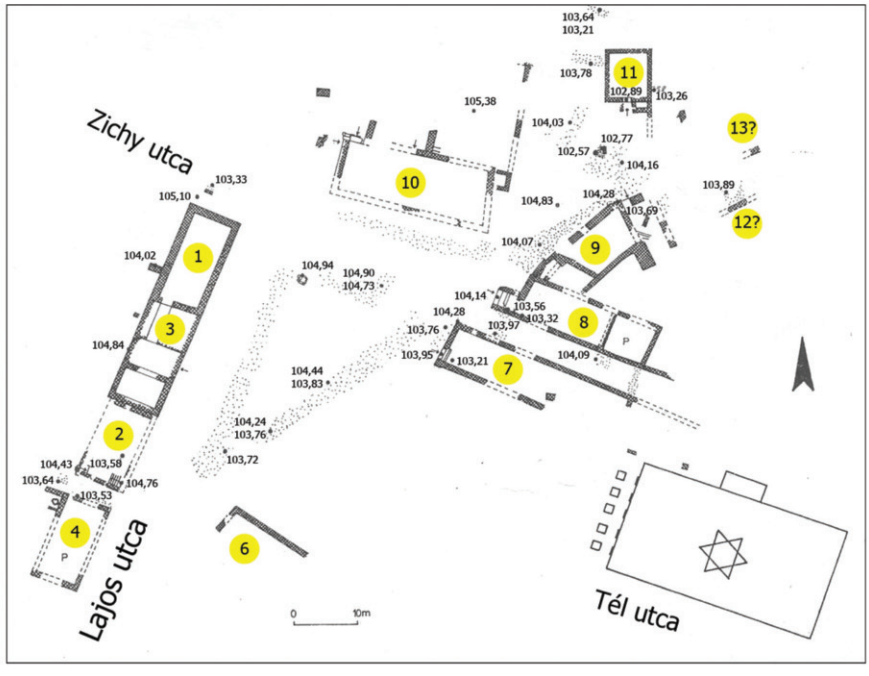

2

1. tábla: 1. A középkori Óbuda topográfiája (Altmann 1991, 72. 1. ábra nyomán): 1.) Szent Péter-templom; 2.) Szűz Mária-templom; 3.) ferences kolostor; 4.) a királyi, majd királynéi palota; 5.) Szent Margit-kápolna; 6.) késő római erőd; 7.) a középkori piactér; 8.) a klarissza kolostor) – 2. A középkori óbudai piactéren feltárt házak és útmaradványok (a Bertalan 1985, 264. 5. kép nyomán)
Figure 1: 1. Main topographical elements of Óbuda in the Middle Ages (based on Altmann 1991, p. 72, fig. 1): 1) Collegiate Church of St Peter; 2) Chapel of the Virgin Mary; 3) The Franciscan Friary; 4.) Royal palace (taken over by the queen in the middle of the 14th century); 5.) The Church of St Margaret [of Antioch]; 6.) Late Roman fortress; 7.) Market place; 8.) Convent of the Poor Clares – 2. Buildings and roads excavated in the neighbourhood of the medieval market place of Óbuda (based on Bertalan 1985, p. 264, fig. 5)

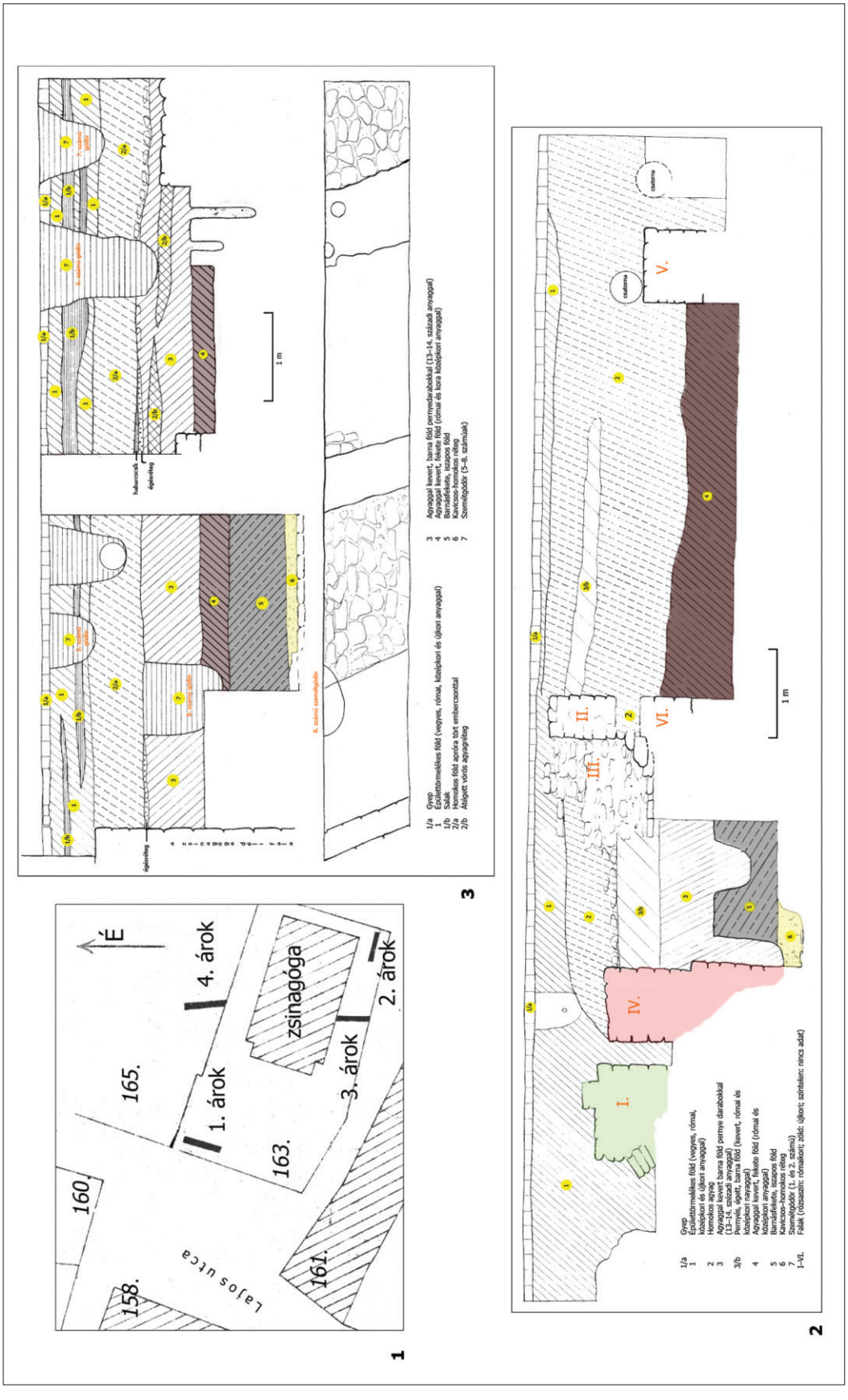

2. tábla: 1. Az 1962. évi óbudai kutatások a Lajos utca 163–165. területén (részlet) (BTM RA ltsz. 425–77, 1. rajz) – 2. Az 1962. évi, a Lajos utca 163. szám alatti ásatás 1. árkának keleti metszetfala (uo., 6. rajz) – 3. Ugyanazon ásatás 3. árkának keleti metszetfala (uo., 8. rajz)

Figure 2: 1) Lajos Street 163–165, 1962, overview of the excavations (excerpt) (BTM RA 425-77, Drawing no. 1) - 2) Eastern section wall of Trench no. 1, Lajos Street 163, 1962 (ibidem, Drawing no. 6) - 3) Eastern section wall of Trench no. 3, Lajos Street 163, 1962 (ibidem, Drawing no. 8)

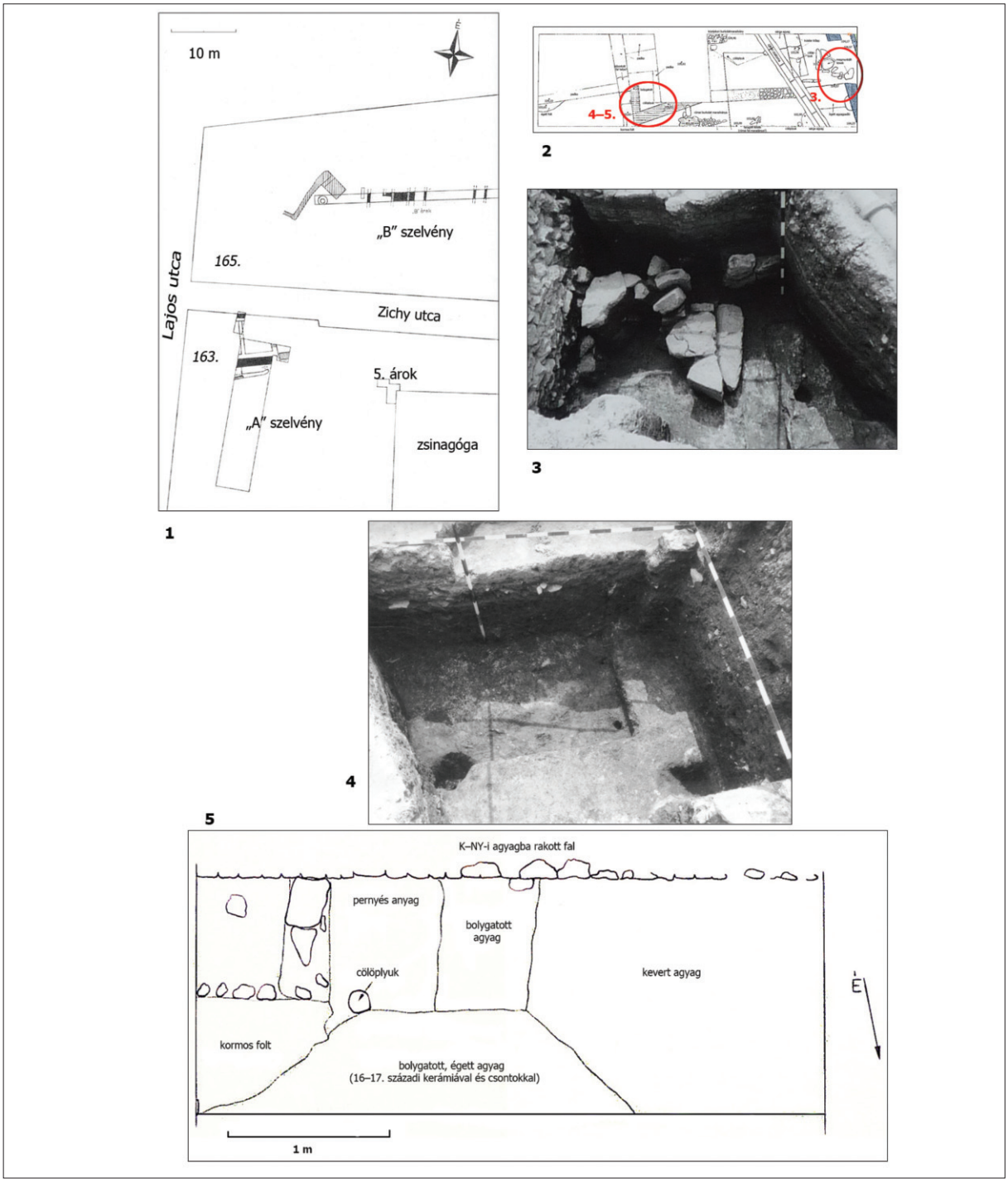

3. tábla: 1. A Lajos utca 163. és 165. területén folyó, 1970. évi ásatások áttekintő rajza (BTM RA ltsz. 446–77, 1. rajz, részlet) – 2. Az alábbi 3–5. számokon megfigyelhető cölöpépítmények az „A" szelvényben (uo., 5. rajz, részlet) – 3. Az „A" szelvény középső szakaszának részlete nyugatról nézve: a középkori rétegek alatt lévő római fal- és útmaradványok. A római kori padlóba mélyített cölöpös szerkezetű építmény (uo., 34. fénykép) – 4–5. Az „A" szelvény déli szakaszában a kelet–nyugati anyagba rakott faltól északra eső, cölöpös építmény részlete keletről nézve (uo., 33. fénykép és uo., 6. rajz)
Figure 3: 1) Lajos Street 163-165, 1970, overview of the excavations (BTM RA 446-77, Drawing no. 1) - 2) Post foundations (see also no. 3-5) in Section "A" (ibidem, Drawing no. 5) - 3) Middle part of Section "A" from the west: Roman wall and road remains under medieval layers. Post foundation of a building dug into a floor dated to the Roman period. (ibidem, Image no. 34) - 4) Southern part of Section "A": part of the post foundation of a building situated to the north of a certain East-West oriented clay wall, from the east (ibidem, Image no. 33 and Drawing no. 6)

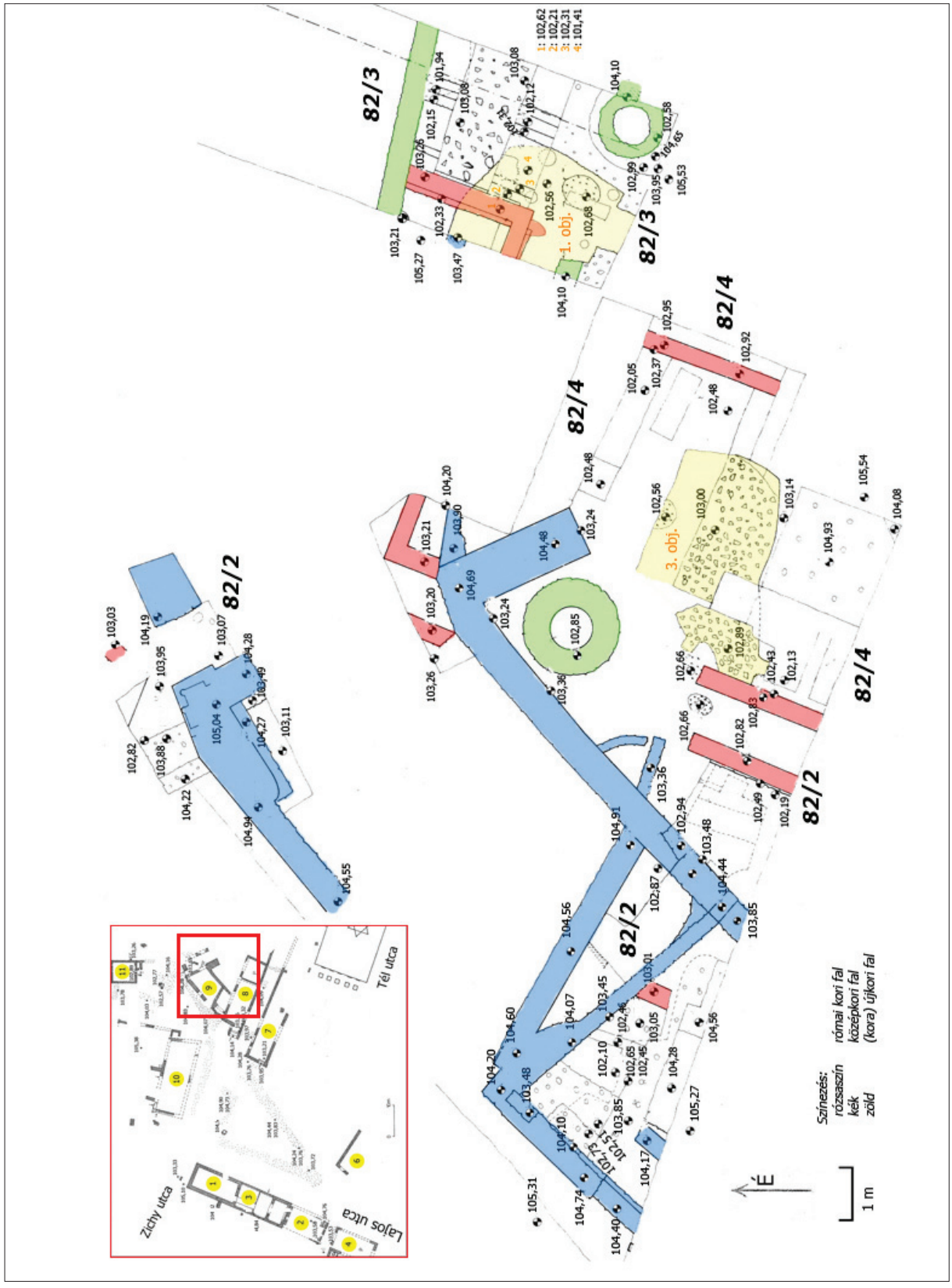

4. tábla: A Lajos utca 165. területén 1982-ben folyt munkálatok összesítő rajza (BTM RA ltsz. 1470–85, 3. rajz)
Figure 4: Lajos Street 165, 1982, overview of the excavations (BTM RA 1470-85, Drawing no. 3)

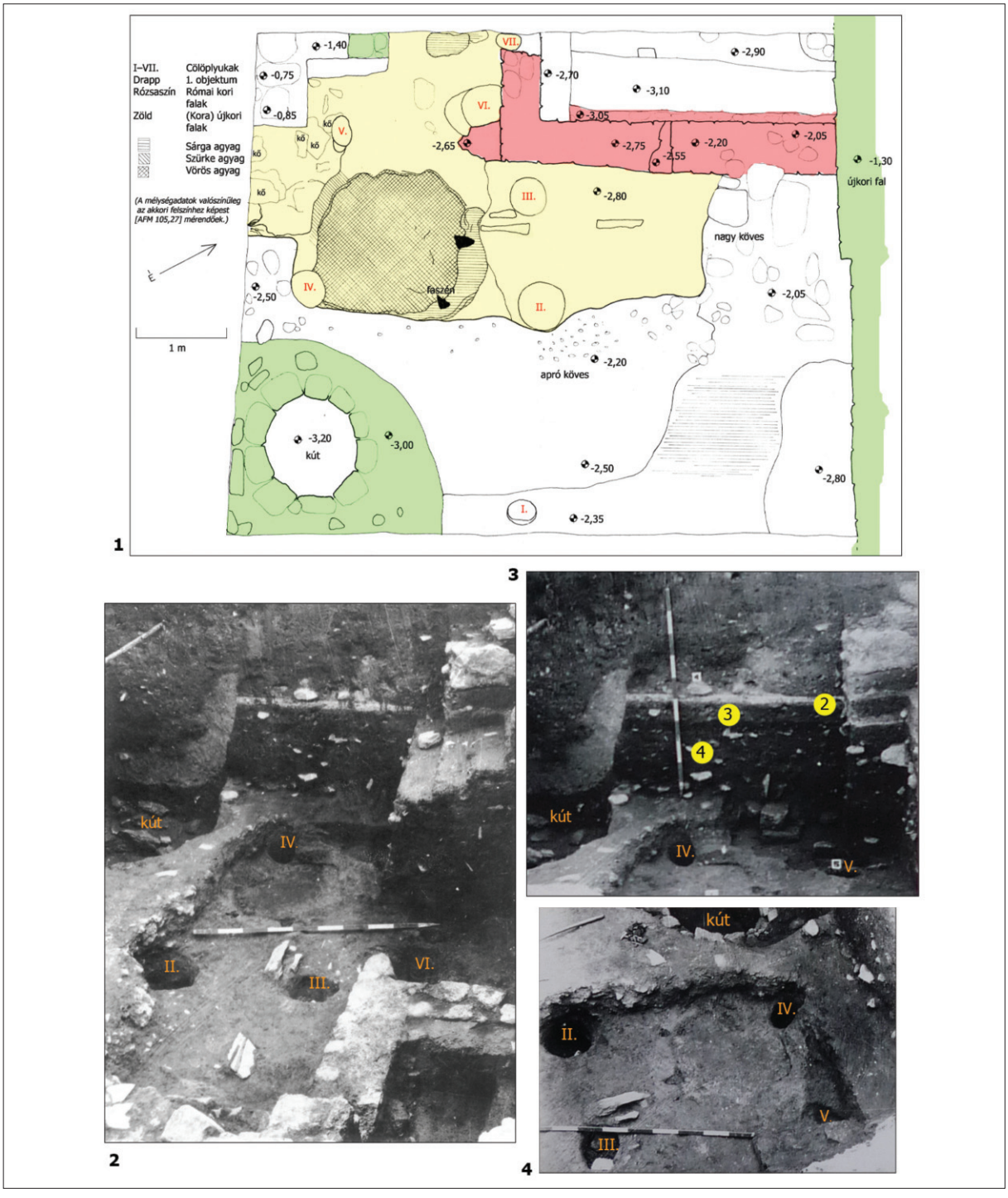

5. kép. 1: A Lajos utca 165. szám alatti 82/3 szelvényben előkerült 1. objektum (BTM RA ltsz. 1393–83, 9. rajz), 2: A 82/3 szelvény déli szakasza északnyugatról nézve: az 1. objektum a négy cölöplyukkal és tüzelőhellyel (uo., 17. fénykép), 3: A 82/3 szelvény déli szakasza északról nézve: 2. réteg: fehérköves szint (14–15. század), 3. réteg: sárga agyagos (13. század), 4. réteg: barna, törmelékes, kevert (sok állatcsont, 11–12. századi kerámia) (uo., 18. fénykép), 4: Az 1. objektum részlete nyugatról nézve: cölöplyukak és az általuk közrefogott területen egy tüzelőhely maradványa (uo. 19. fénykép)
Table 5: 1) Unit 1 found in section 82/3 in Lajos utca 165 (BTM RA 1393-83/9) - 2) South part of section 82/3 from northwest: unit 1 with 4 post holes and fireplace (BTM RA 1393-83/17) - South part of section 82/3 from north: layer 2 with white stones (14th - 15th century), Layer 3 with yellow clay (13th century), Layer 4 mixed brown with debris (many animal bones, 11th - 12th century ceramics) (BTM RA 1393-83/8) - 4) Part of Unit 1 from west: postholes surrounding a fireplace (BTM RA 1393-83/19)

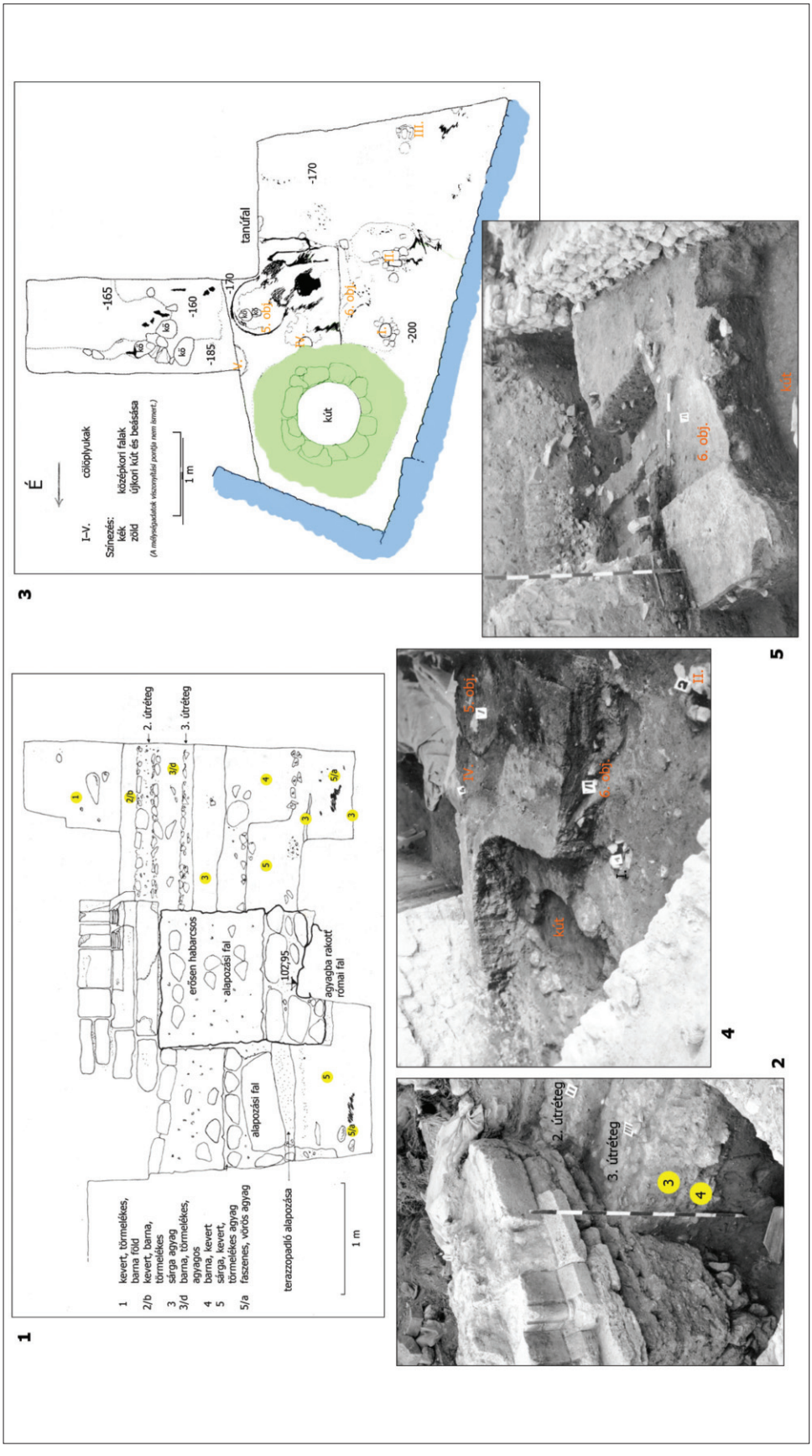

6. tábla: 1. A Lajos utca 165. szám alatti 82/2-es szelvény északnyugati sarkának déli metszete a 2–3. útréteggel és az alattuk lévő 3–4. réteggel (BTM RA ltsz. 1470–85, 4. rajz) – 2. Ugyanaz északról nézve (uo., 3. fénykép) – 3. A 82/2-es szelvény keleti szakaszának rövid részlete, valamint a 82/4-es szelvényben feltárt 5–6. objektum és cölöplyukak (BTM RA ltsz. 1393–83, 25. rajz) – 4. Ugyanaz nyugatról nézve (uo., 24. fénykép) – 5. Ugyanaz északról nézve: az 5. objektum félig elbontva, alatta a 6. objektum, attól délre (a kép felső részén) a kövekkel betöltött, mélyebben fekvő, félig kibontott 3. objektum (uo., 25. fénykép)

Figure 6: 1) Lajos Street 165, southern profile of the northern wall of Section 82/2, showing road 2 and 3 as well as layers 3 and 4 (BTM RA 1470–85, Drawing no. 4). – 2) Same from the north (ibidem, Image no. 3) – 3) Eastern part of Section 82/2 (partly represented), Unit 5 and 6 as well as post holes found in Section 82/4 (BTM RA 1393–83, Drawing no. 25) – 4) Same from the west (ibidem, Image no. 24) – 5) Same from the north: Unit 5 partly removed, Unit 6 underneath as well as Unit 3 situated even deeper, filled with stones (in the upper part of the picture, i. e. to the south of Unit 5 and 6) (ibidem, Image no. 25)

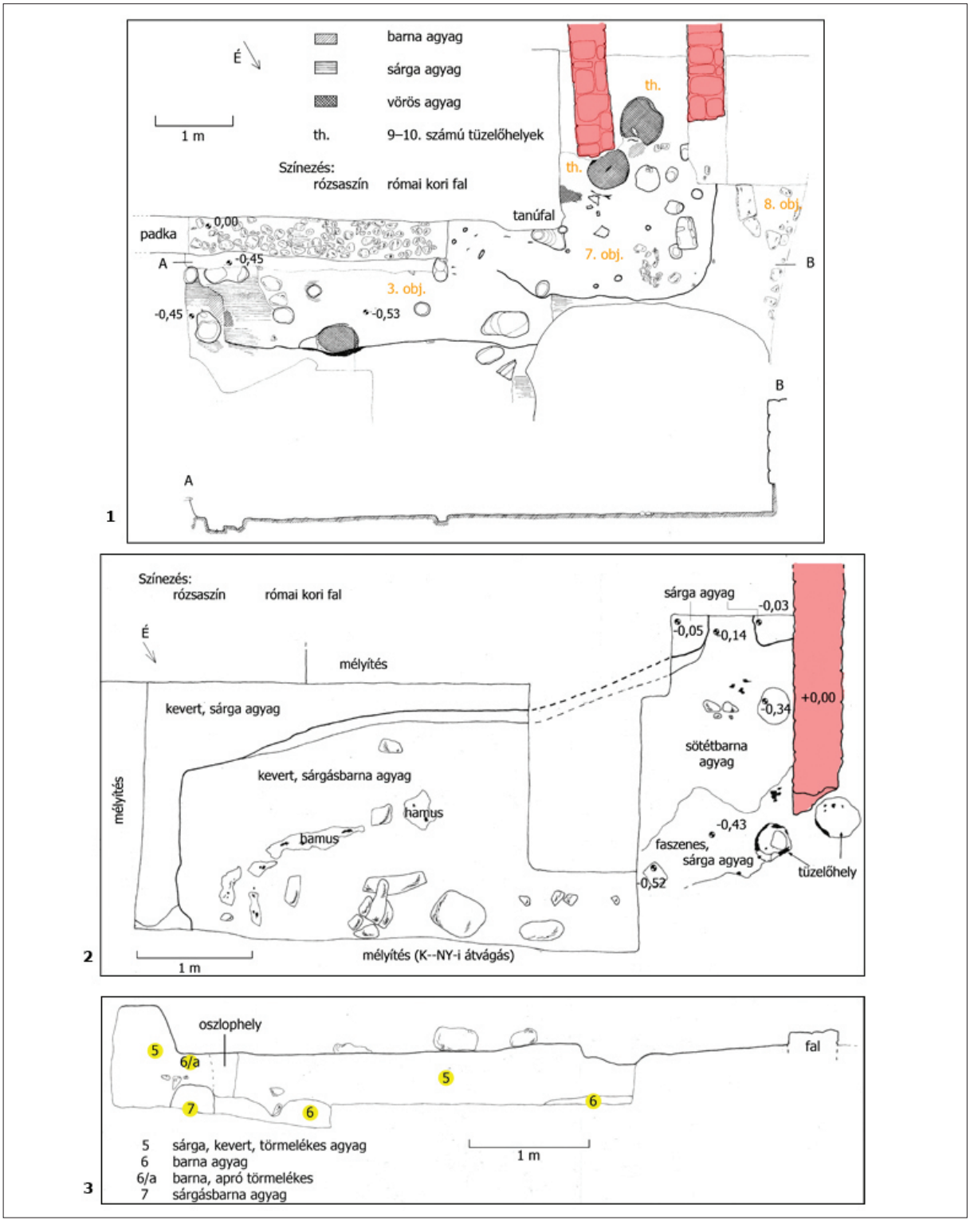

7. tábla: 1. A Lajos utca 165. szám alatti 82/4-es szelvény 1982. novemberi állapota: a 3. és 7. objektumok (BTM RA ltsz. 1393–83, 28. rajz) – 2. A 3. objektum délkeleti és délnyugati sarka (BTM RA ltsz. 1470–85, 11. rajz) – 3. A 82/2-es és a 82/4-es szelvények közötti tanúfal bontásának kelet–nyugati metszete, a 3. objektum hosszmetszete (uo., 12. rajz)
Figure 7: 1) Lajos Street 165, November 1982, Section 82/4: Units 3 and 7 (BTM RA 1393-83, Drawing no. 28) - 2) Southeast and southwest corners of Unit 3 (BTM RA 1470-85, Drawing no. 11) - East-west profile of the wall between Sections 82/2 and 82/4, longitudinal section of Unit 3 (ibidem, Drawing no. 12)

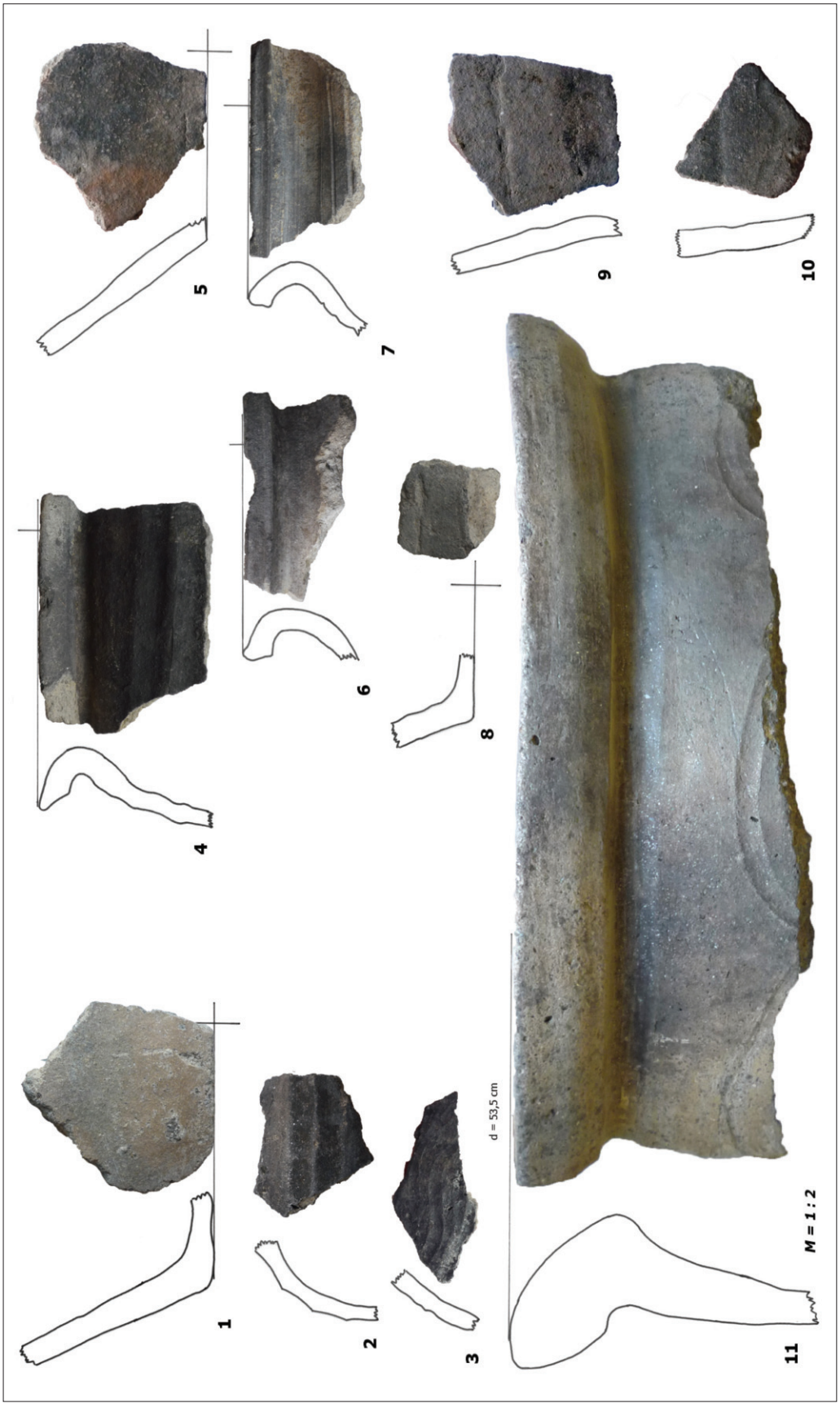

8. tábla: A Lajos utca 163. szám alatti „A" szelvény, középső rész (a két csatorna közötti szakasz), mélység: -230–270 cm: 1.) 91.233.1.1.; 2.) 91.233.2.1.; 3.) 91.233.3.1. – Uo., fekete pernyés réteg, mélység: -250–290 cm: 4.) 91.241.1.1.; 5.) 91.241.7.1.; 6.) 91.241.3.1.; 7.) 91.241.4.1.; 8.) 91.241.6.1.; 9.) 91.241.5.1.; 10.) 91.241.2.2. – Uo. nyugati oldal, fekete pernyés réteg, mélység: -250 cm: 11.) 91.322.1.1.

Figure 8: Lajos Street 163, Section "A", middle part (between the two sewers) depth: -230-270 cms: 1) 91.233.1.1.; 2) 91.233.2.1.; 3) 91.233.3.1. – Same section, a black sooty layer, depth: -250-290 cms: 4) 91.241.1.1.; 5) 91.241.7.1.; 6) 91.241.3.1.; 7) 91.241.4.1.; 8) 91.241.6.1.; 9) 91.241.5.1.; 10) 91.241.2.2. – Same section, west side, a black sooty layer, depth: -250 cms: 11) 91.322.1.1.

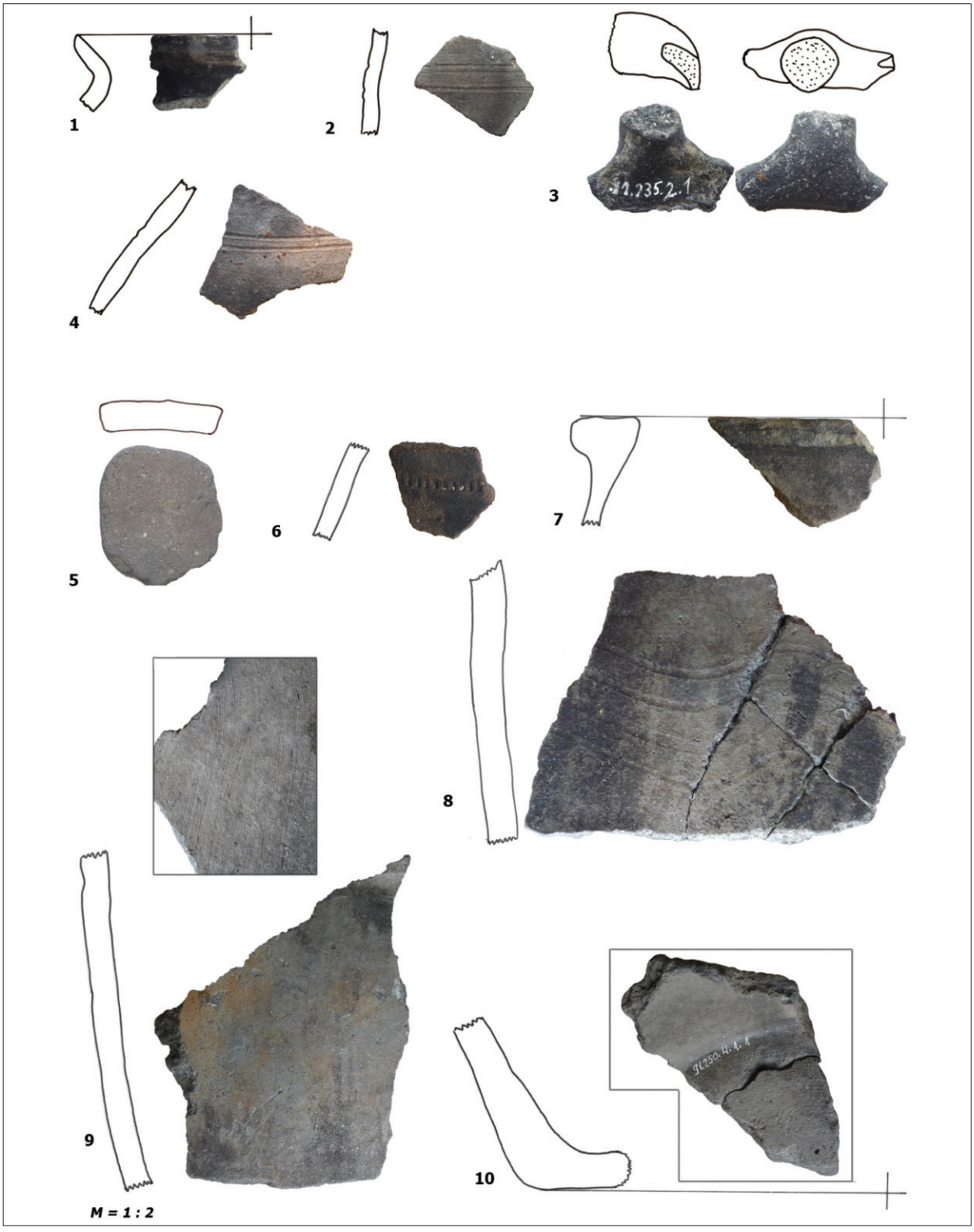

9. tábla: A Lajos utca 163. szám alatti „A" szelvény, középső rész (a két csatorna közötti szakasz), alsó égésréteg (-290 cm): 1.) 91.235.1.1.; 2.) 91.235.4.1.; 3.) 91.235.2.1.; 4.) 91.235.3.1. – Uo., [a réteg pontos megjelölése nélkül]: 5.) 91.250.2.1.; 6.) 91.250.3.1.; 7.) 91.250.1.1.; 8.) 91.250.4.2.1.; 9.) 91.250.4.3.1.; 10.) 91.250.4.1.

Figure 9: Lajos Street 163, Section "A", middle part (between the two sewers), the "lower" burnt layer (-290 cms): 1) 91.235.1.1.; 2) 91.235.4.1.; 3) 91.235.2.1.; 4) 91.235.3.1. – Same section, [without proper description of the layer]: 5) 91.250.2.1.; 6) 91.250.3.1.; 7) 91.250.1.1.; 8) 91.250.4.2.1.; 9) 91.250.4.3.1.; 10) 91.250.4.1.

10. tábla: A Lajos utca 163. szám alatti „A" szelvény, középső rész (a két csatorna közötti szakasz), alsó égésréteg alatti, pernyés, kevert réteg (-210–240 cm): 1.) 91.258.1.1.; 2.) 91.258.1.2.; 3.) 91.258.7.2.; 4.) 91.258.4.1.; 5.) 91.258.5.1.; 6.) 91.258.5.2.; 7.) 91.258.6.1.; 8.) 91.258.8.1.; 9.) 91.258.9.1.; 10.) 91.258.7.1.; 11.) 91.258.2.1.; 12.) 91.258.10.1.
Figure 10: Lajos Street 163, Section "A", middle part (between the two sewers), a mixed sooty layer under the "lower" burnt layer (-210-240 cms) 1) 91.258.1.1.; 2) 91.258.1.2.; 3) 91.258.7.2.; 4) 91.258.4.1.; 5) 91.258.5.1.; 6) 91.258.5.2.; 7) 91.258.6.1.; 8) 91.258.8.1.; 9) 91.258.9.1.; 10) 91.258.7.1.; 11) 91.258.2.1.; 12) 91.258.10.1.

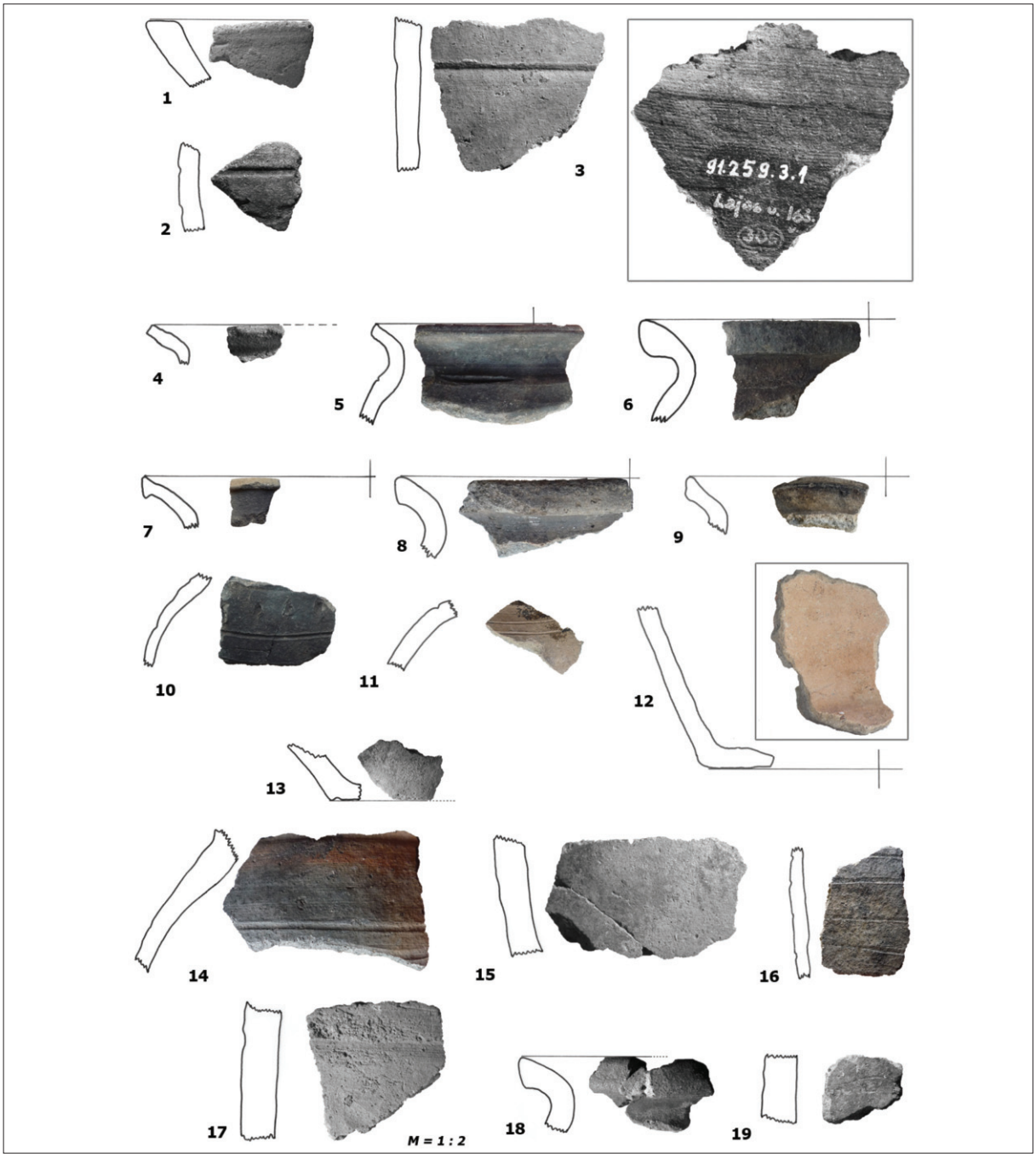

11. tábla: A Lajos utca 163. szám alatti „A" szelvény, a 2. számú pince déli falától délre, égett sáv alatti kevert réteg (-230 cm): 1.) 91.259.2.1.; 2.) 91.259.1.1.; 3.) 91.259.3.1. – Uo., a 2. számú pincétől délre, a kövek alatt (-230–280 cm): 4.) 91.242.1.1.; 5.) 91.242.2.1.; 6.) 91.242.3.1.; 7.) 91.242.4.1.; 8.) 91.242.5.1.; 9.) 91.242.6.1.; 10.) 91.242.7.1.; 11.) 91.242.8.2.; 12.) 91.242.8.1. – Uo., a 2. számú pince, a római kő alatt (-130 cm-től), feketés réteg: 13.) 91.268.1.1.; 14.) 91.268.3.1.; 15.) 91.268.4.1.; 16.) 91.268.2.1.; 17.) 91.268.5.1. – Uo., a 2. számú pince, a római kőtől nyugatra, pernyés, kevert, feketés réteg (-220–230 cm): 18.) 91.280.1.1.; 19.) 91.280.2.1.

Figure 11: Lajos Street 163, Section "A", a mixed layer under the burnt layer (-230 cms) to the south of the southern wall of Cellar no. 2: 1) 91.259.2.1.; 2) 91.259.1.1.; 3) 91.259.3.1. – Same section, to the south of Cellar no. 2, under the rocks (-230-280 cms): 4) 91.242.1.1.; 5) 91.242.2.1.; 6) 91.242.3.1.; 7) 91.242.4.1.; 8) 91.242.5.1.; 9) 91.242.6.1.; 10) 91.242.7.1.; 11) 91.242.8.2.; 12) 91.242.8.1. – Same section, a blackish layer in Cellar no. 2, under the stone from the Roman period (beneath -130 cms): 13) 91.268.1.1.; 14) 91.268.3.1.; 15) 91.268.4.1.; 16) 91.268.2.1.; 17) 91.268.5.1. - Same section, a sooty, mixed layer (-220-230 cms) in Cellar no. 2, to the west of the stone from the Roman period: 18) 91.280.1.1.; 19) 91.280.2.1.

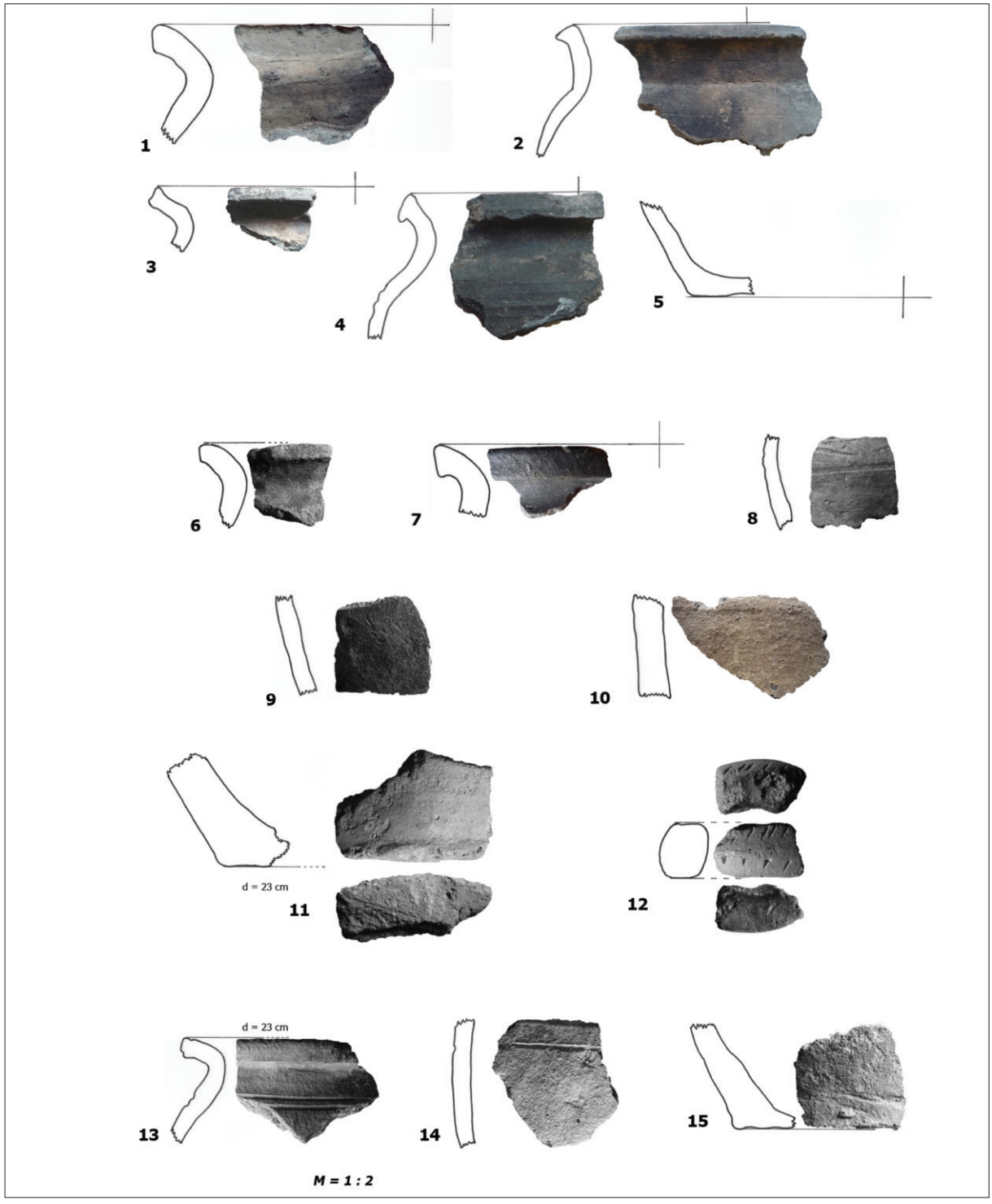

12. tábla: A Lajos utca 163. szám alatti „A" szelvény, északi rész, a 2. számú pince, törmelékes, fekete pernyés réteg (-180 cm-től lejjebb): 1.) 91.248.1.1.; 2.) 91.248.2.1.; 3.) 91.248.3.1.; 4.) 91.248.4.1.; 5.) 91.248.7.1. – Uo., pernyés, fekete réteg alatti kevert réteg (-200–245 cm): 6.) 91.249.1.1.; 7.) 91.249.2.1.; 8.) 91.249.3.1.; 9.) 91.249.4.1.; 10.) 91.249.5.1.; 11.) 91.249.5.2.; 12.) 91.249.6.1.; 13.) 91.249.7.1.; 14.) 91.249.8.1.; 15.) 91.249.9.1.

Figure 12: Lajos Street 163, Section "A", northern part, a black sooty layer with debris (beneath -180 cms) in Cellar no. 2: 1) 91.248.1.1.; 2) 91.248.2.1.; 3) 91.248.3.1.; 4) 91.248.4.1.; 5) 91.248.7.1. – Same section, a mixed layer under the black sooty layer (-200-245 cms): 6) 91.249.1.1.; 7) 91.249.2.1.; 8) 91.249.3.1.; 9) 91.249.4.1.; 10) 91.249.5.1.; 11) 91.249.5.2.; 12) 91.249.6.1.; 13) 91.249.7.1.; 14) 91.249.8.1.; 15) 91.249.9.1.

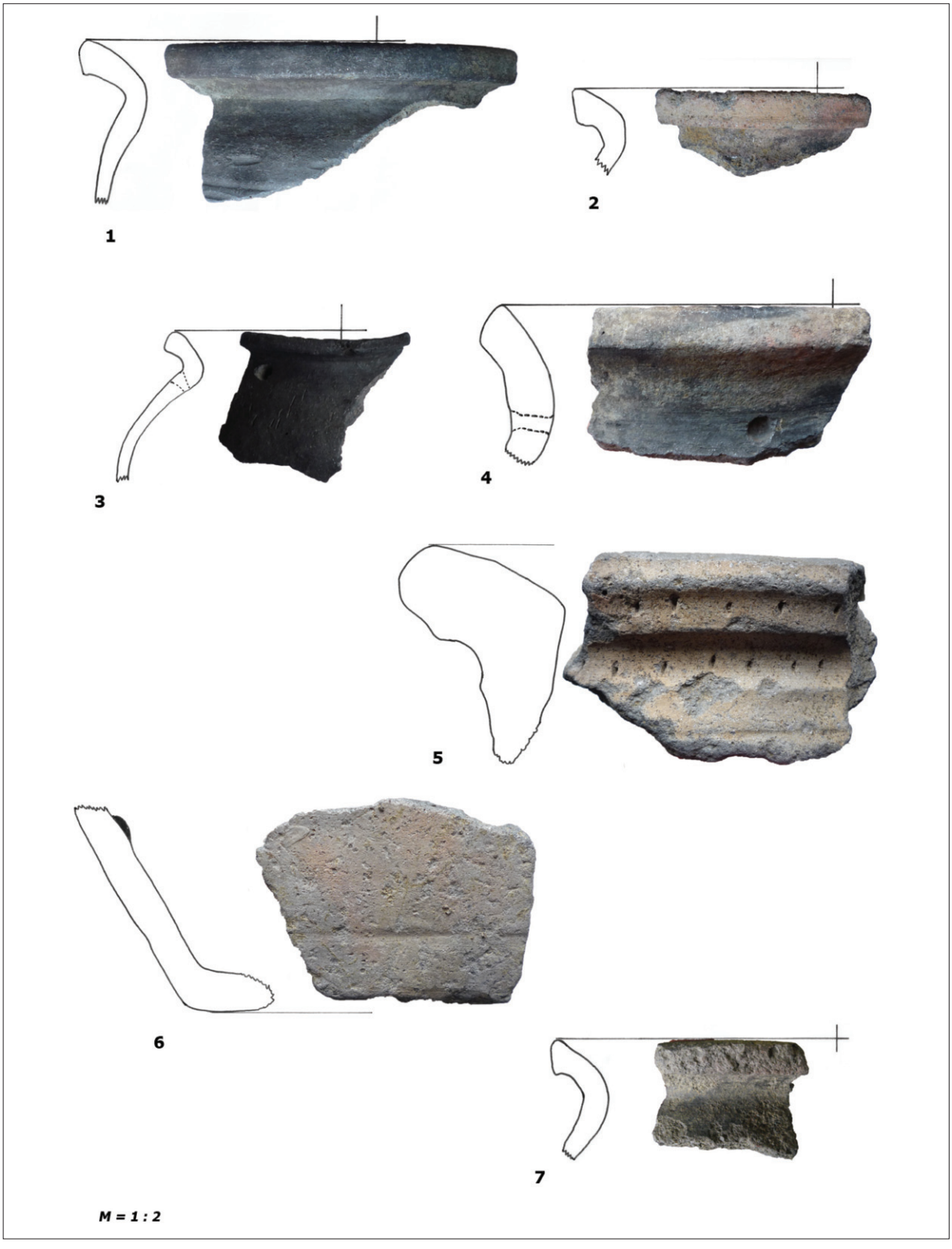

13. tábla: A Lajos utca 165. szám alatti 82/1 szelvény, a déli útréteg alatti 3. réteg (-30–60 cm): 1.) 86.678.8.1.; 2.) 86.678.10.1.; 3.) 86.678.11.1.; 4.) 86.678.13.1.; 5.) és 6.) leltározatlan; 7.) 88.15.1.1.
Figure 13: Lajos Street 165, Section 82/1, layer 3 under the southern road (-30-60 cms): 1) 86.678.8.1.; 2) 86.678.10.1.; 3) 86.678.11.1.; 4) 86.678.13.1.; 5) and 6) not inventoried; 7) 88.15.1.1.

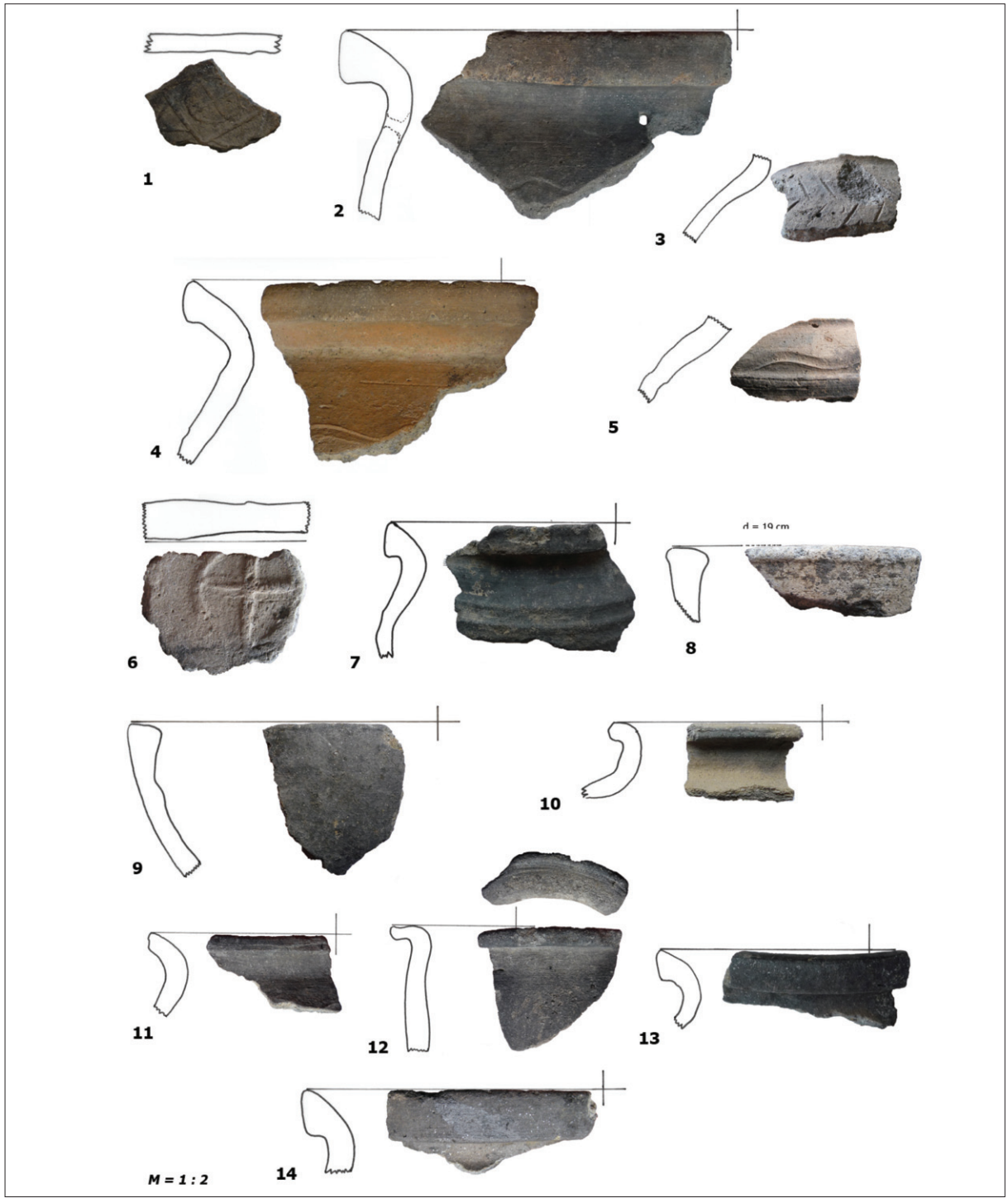

14. tábla: A Lajos utca 165. szám alatti 82/3-as szelvény, az újkori épülettől délre, 3. réteg (mélység: n.a.): 1.) 86.685.1.1. – Uo., vörösesbarna, pernyés (-200–220 cm): 2.) 91.228.1.1.; 3.) 91.228.3.1.; 4.) 91.228.2.1.; 5.) 91.228.4.1. – Uo., mélység: -200–225 cm: 6.) 86.679.1.1.; 7.) 88.20.1.; 8.) 91.230.1.1.; 9.) 97.31.72.1.; – Uo., vörösesbarna, pernyés (-200–235 cm): 10.) 91.223.1.1.; 11.) és 12.) leltározatlan; 13.) 91.387.2.1. – Uo., vörösesbarna, pernyés (-230–250 cm): 14.) 87.19.1.1.

Figure 14: Lajos Street 165, Section 82/3, to the south of the modern building, layer 3 (depth: no data): 1) 86.685.1.1. – Same section, a reddish brown, sooty layer (-200-220 cms): 2) 91.228.1.1.; 3) 91.228.3.1.; 4) 91.228.2.1.; 5) 91.228.4.1. – Same section, depth -200-225 cms: 6) 86.679.1.1.; 7) 88.20.1.; 8) 91.230.1.1.; 9) 97.31.72.1.; – Same section, a reddish brown, sooty layer (-200-235 cms): 10) 91.223.1.1.; 11) and 12) not inventoried; 13) 91.387.2.1. – Same section, a reddish brown, sooty layer (-230–250 cms): 14) 87.19.1.1.

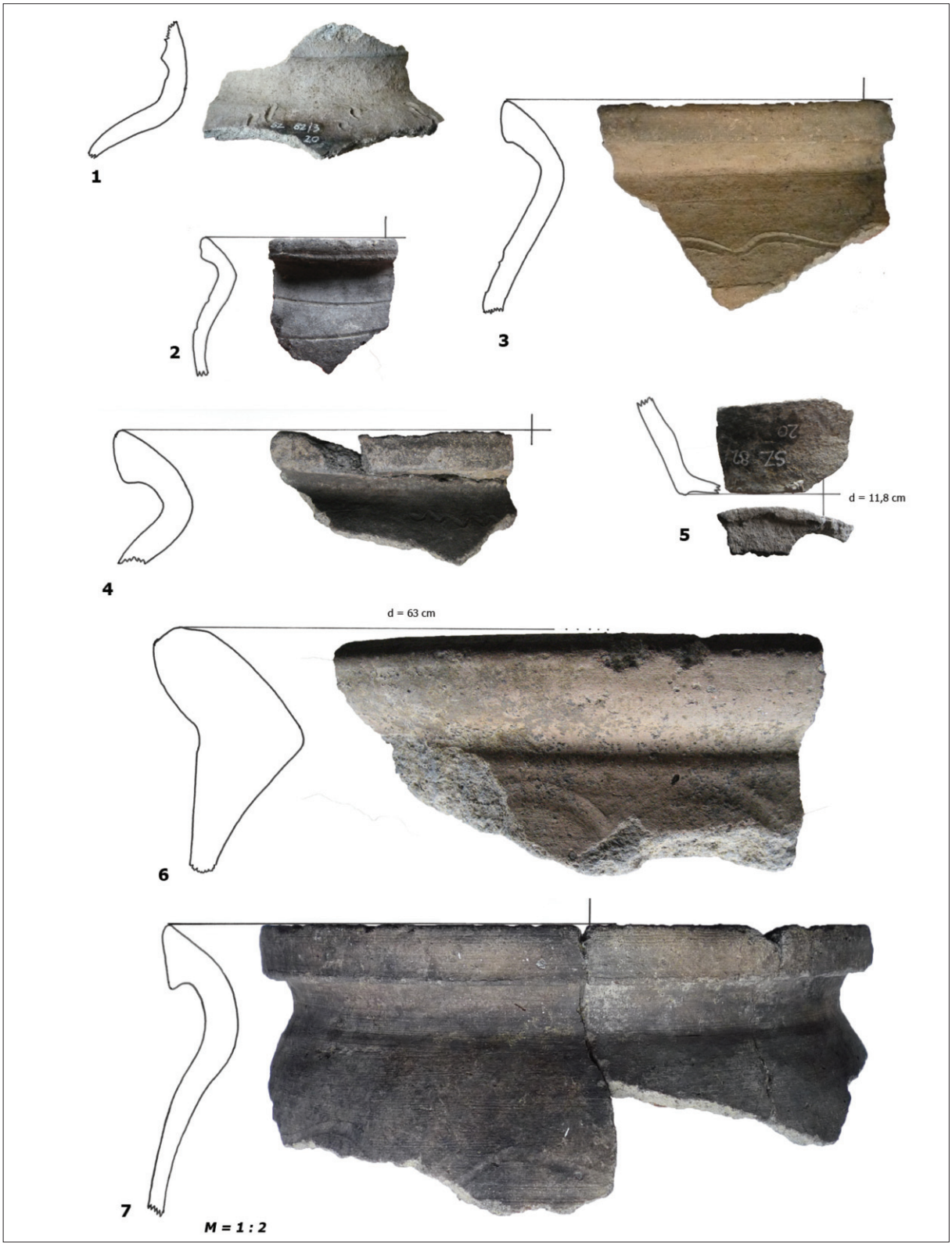

15. tábla: A Lajos utca 165. szám alatti 82/3-as szelvény, az újkori épülettől délre, 3. réteg (-250 cm): 1.) 86.669.1.1.; 2.) 86.669.3.1.; 3.) 86.669.5.1.; 4.) 86.669.4.1.; 5.) 86.669.2.1.; 6.) 86.669.7.1.; 7.) 86.669.8.1.
Figure 15: Lajos Street 165, Section 82/3, to the south of the modern building, layer 3 (-250 cms): 1) 86.669.1.1.; 2) 86.669.3.1.; 3) 86.669.5.1.; 4) 86.669.4.1.; 5) 86.669.2.1.; 6) 86.669.7.1.; 7) 86.669.8.1.

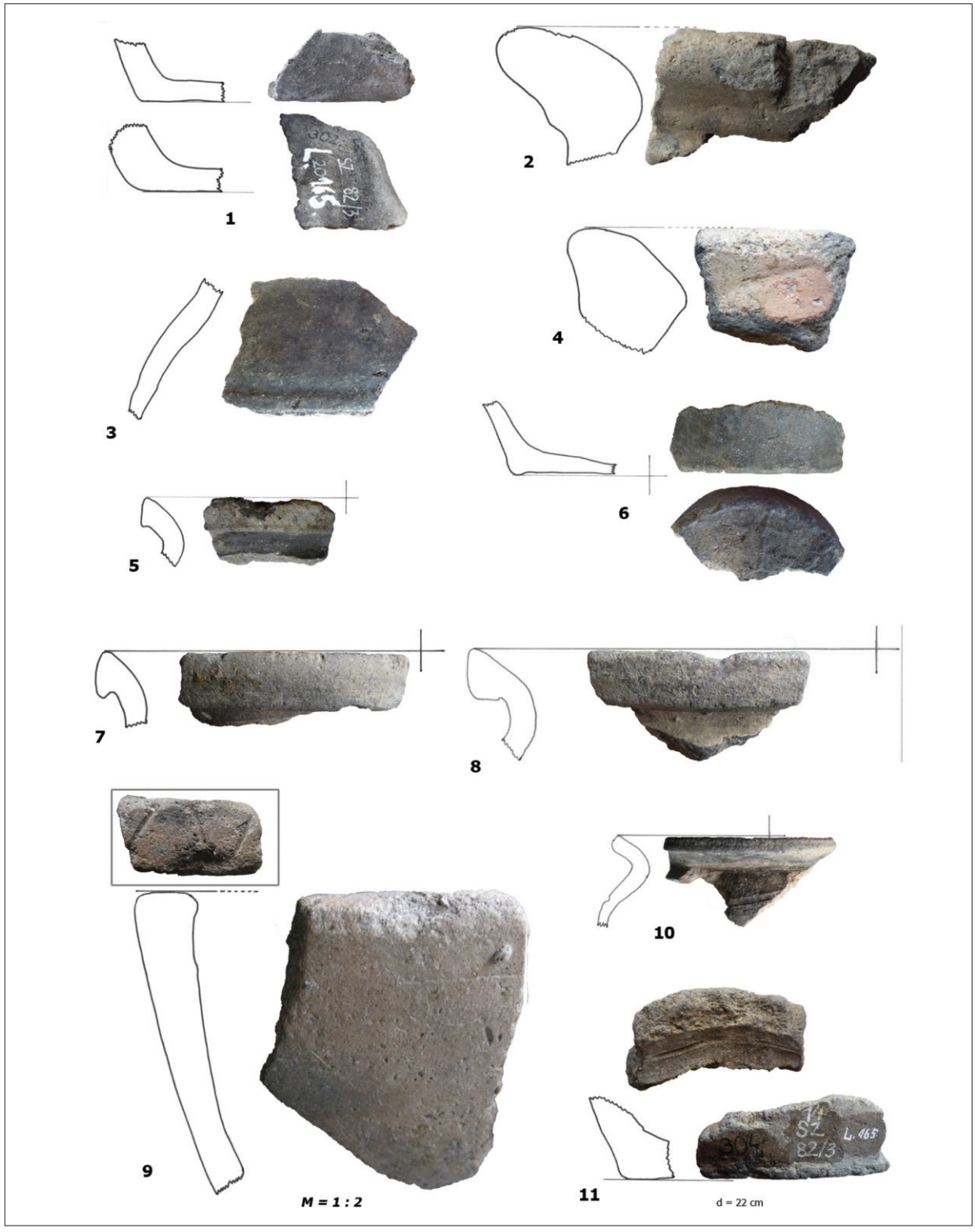

16. tábla: A Lajos utca 165. szám alatti 82/3-as szelvény, az újkori épülettől délre, mélység: -250 cm: 1.) leltározatlan. – Uo., útréteg teteje (-250 cm): 2–6.) leltározatlanok. – Uo., sárgás, köves római út (-250–270 cm): 7.) 97.31.79.1.; 8.) 97.31.78.1.; 9.) 87.13.1.1.; 10.) 97.31.80.01.; 11.) leltározatlan

Figure 16: Lajos Street 165, section 82/3, to the south of the modern building, layer 3, depth: -250 cms: 1) not inventoried - Same section, from the top of a road (-250 cms): 2-6) not inventoried - Same section, a road from the Roman period (-250-270 cms): 7) 97.31.79.1.; 8) 97.31.78.1.; 9) 87.13.1.1.; 10. 97.31.80.01.; 11) not inventoried

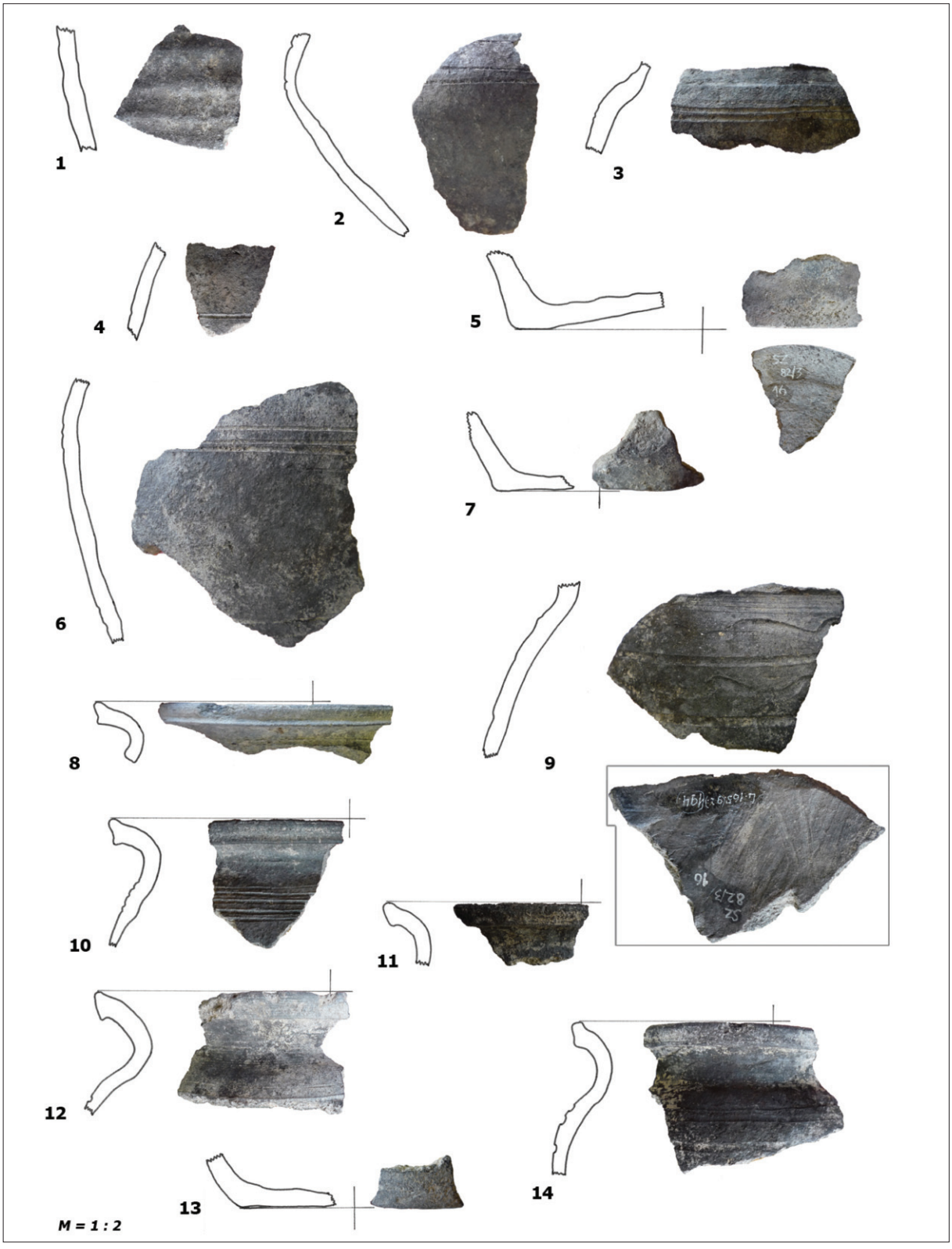

17. tábla. A Lajos utca 165. szám alatti 82/3-as szelvény, az újkori épülettől délre, a szelvény északkeleti betöltése, barnásvörös réteg (-250–270 cm): 1–14. leltározatlanok
Figure 17: Lajos Street 165, Section 82/3, to the south of the modern building, filling material of the section (northeast part), a reddish brown layer (-250-270 cms): 1-14. not inventoried

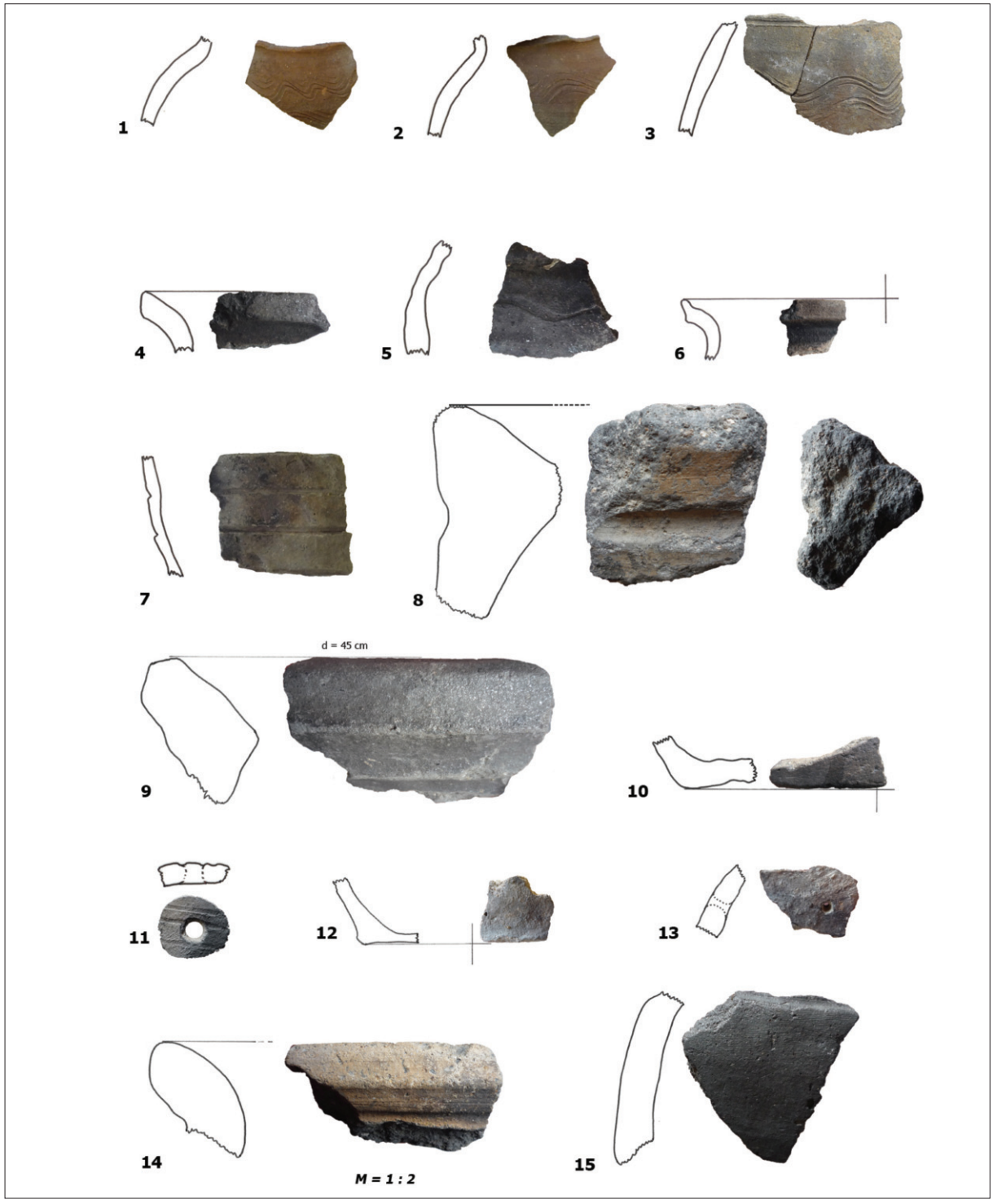

18. tábla: A Lajos utca 165. szám alatti 82/2-es szelvény dél része, a köves felület bontása: 1.) 96.45.28.1.; 2.) 96.45.28.2.; 3.) 96.45.27.1. – Uo., a köves felület alatt, 3. réteg: 4.) 96.45.40.1.; 5.) 96.45.40.2.; 6.) 96.45.41.1.; 7.) 96.45.42.1.; 8–10.) leltározatlan; 11.) 96.45.43.1.; 12.) és 13.) leltározatlan. – Uo., középkori beásás keleti oldalán, barna törmelékes réteg a köves sáv felett: 14.) és 15.) leltározatlan

Figure 18: Lajos Street 165, the southern part of Section 82/2, removing the rocky surface: 1) 96.45.28.1.; 2) 96.45.28.2.; 3) 96.45.27.1. – Same section, under the rocky surface, layer 3: 4) 96.45.40.1.; 5) 96.45.40.2.; 6) 96.45.41.1.; 7) 96.45.42.1.; 8–10) not inventoried; 11) 96.45.43.1.; 12) es 13) not inventoried. – Same section, to the east of a certain disturbance from the Middle Ages, a brown layer with debris above the rocky layer: 14) and 15) not inventoried

19. tábla: A Lajos utca 165. szám alatti 82/2-es szelvény dél része, 4. réteg (barna, törmelékes: a kevert, köves, sárga agyagos alatt, a kavicsos, sárgás agyagos tetején, a köves szinttől -73–90 cm): 1.) 96.45.25.1.; 2.) 96.45.26.1. – Uo., a 8. ház keleti falának megvastagítása, 4. réteg: 3.) 96.45.29.1. – A 82/2-es szelvény és a 82/4-es szelvények közötti tanúfal bontása, a 6. tüzelőhely bontása: 4.) leltározatlan; 5.) 97.31.19.1.; 6.) 97.31.20.1. – Uo., a törmelékes réteg alatt (-20 cm): 7.) és 8.) leltározatlan; 9.) 97.31.17.1.; 10.) 89.223.1.1.

Figure 19: Lajos Street 165, southern part of Section 82/2, layer 4 (a brown layer with debris, under a yellow clay layer mixed with stones and on the top of a yellow clay layer mixed with pebbles, -73-90 cms beneath a rocky layer): 1) 96.45.25.1.; 2) 96.45.26.1. - Same section, the eastern wall of house no. 8, layer 4: 3) 96.45.29.1. – Removing the wall between sections 82/2 and 82/4, removing fireplace no. 6: 4) not inventoried; 5) 97.31.19.1.; 6) 97.31.20.1. - Same section, under the layer with debris (-20 cms): 7-8) not inventoried, 9) 97.31.17.1.; 10) 89.223.1.1.

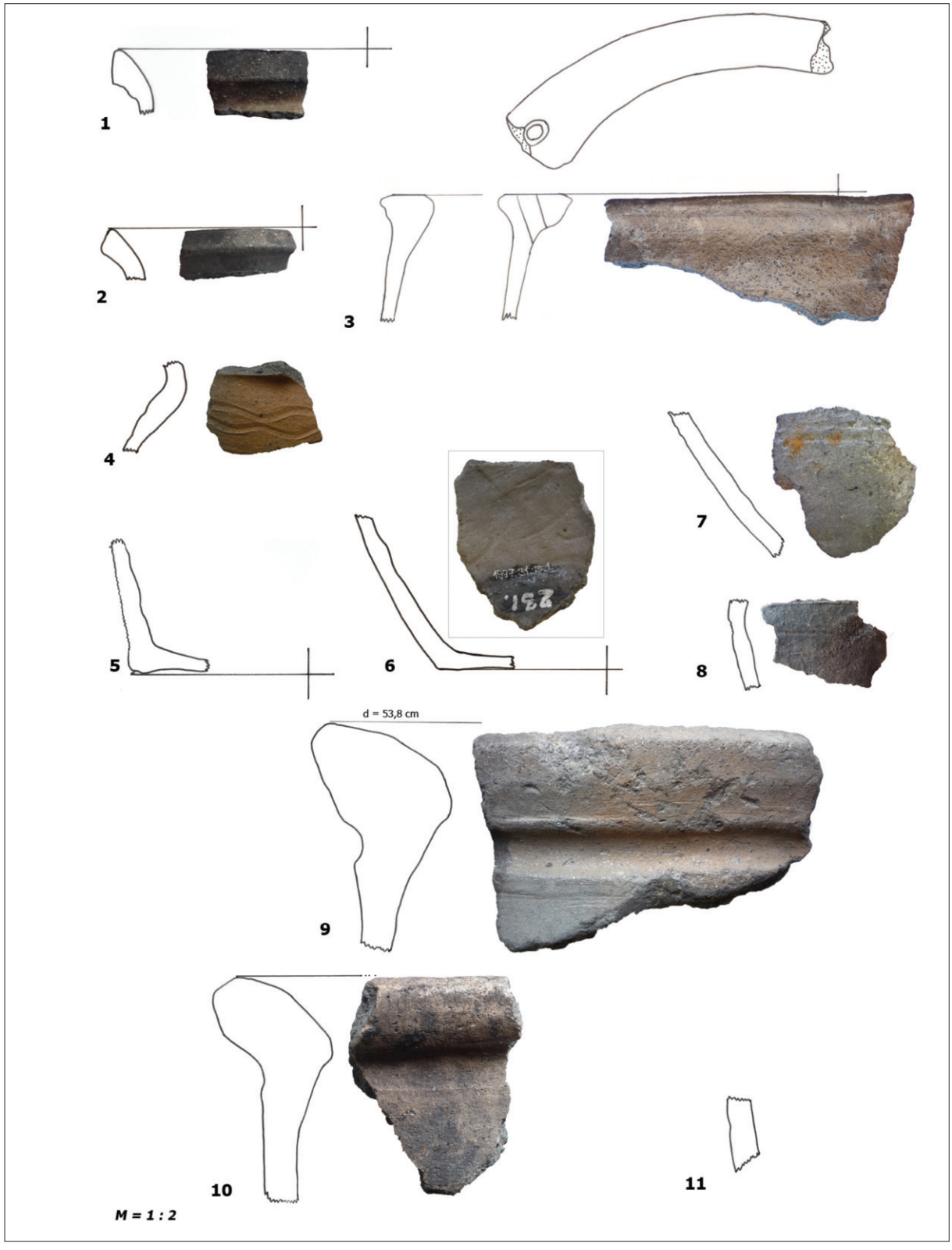

20. tábla: A Lajos utca 165. szám alatti 82/2-es és 82/4-es szelvények közötti tanúfal bontása, 7. objektum: 1.) 97.31.55.1.; 2.) 97.31.56.1.; 3.) 91.323.1.1.; 4.) 97.31.54.1.; 5.) 97.31.57.1.; 6.) 97.31.15.1.; 7–9.) leltározatlan; 10.) 97.31.16.1.; 11.) leltározatlan
Figure 20: Lajos Street 165, removing the wall between Sections 82/2 and 82/4, Unit 7: 1) 97.31.55.1.; 2) 97.31.56.1.; 3) 91.323.1.1.; 4) 97.31.54.1.; 5) 97.31.57.1.; 6) 97.31.15.1.; 7–9) not inventoried; 10) 97.31.16.1.; 11) not inventoried

SZIGETI JUDIT

EGY KÉSŐ ÁRPÁD-KORI KERÁMIAANYAG A BUDAI VÁRBÓL
(Karmelita épületegyüttes, Budai Vár)

2014–2016 között a Budai várban, a Karmelita épületegyüttes területén előzetes feltárást végzett Papp Adrienn vezetésével a Budapesti Történeti Múzeum. A feltárásra a Miniszterelnökség tervezett költözése miatt volt szükség. A feltárási terület három egységre bontható, melynek legészakibb része a „Püspök-kert", amely a munkavégzés megkezdésekor beépítetlen volt, a középkorban gazdag polgárok és főurak házai álltak rajta. Ezen a részén lehetett egybefüggő, nagy területet megfigyelni, feltárni. A középső részen, melyen ma az újkori Karmelita kolostor épületei helyezkednek el, a középkorban és a török korban Szapolyai János majd a budai pasák palotája állt. Végül a terület déli részén a ma álló karmelita templom alatt a Szt. János templom, és a hozzá szervesen kapcsolódó ferences kolostor épületei helyezkedtek el (*1. kép*).[1]

A feltárás leletanyagában jelentős mennyiségben van Árpád-kori kerámia, aminek feldolgozását Papp Adrienn felkérésére 2016 telén kezdhettem meg. A feldolgozás célja a budai várhegy ezen részének betelepülési adatainak pontosítása, továbbá a hatalmas mennyiségben napvilágra került fehér, és redukált égetésű, szürke kerámiák tipológiájához újabb adalékkal szolgálni. A sejthetően több évig tartó munkát egy zárt, nagy mennyiségű Árpád-kori kerámiaanyagot rejtő gödör anyagával kezdtem el.

A tárgyalt gödröt (SE 2041) a terület északi részen, a hajdani polgárházak területén („Püspökkert"), annak is legészakibb sarkában tárták fel 2015 őszén. Ez a verem a legészakibb telek területére esett, melyet a város alapítása után Werner comes kapott meg (*2. kép*).[2] 2015 őszi munkavégzés során először egy nagyméretű objektum körvonalazódott, melyet a ma álló várfal alá behúzódó török kori gödör vágott. A bontás során további két gödörre különült el, egy korábbi, a tanulmányban tárgyalt, négyszögletes verem (SE 2041, mérete: 250×175 cm), mely közel 3 m-t mélyült az altalajba, ezt egy 14. századi mély kerek gödör (SE 2112) vágta, ez utóbbi 5 m-t mélyült az altalajba. A leletek többsége az SE 2041-ből került felszínre (*3. kép*). A gödör kerámiaanyagának feldolgozásakor megfigyelhető volt, hogy a gödör betöltése egyidőben történhetett, összeillő töredékeket találtunk a gödör minden szintjéről, nem volt kimutatható időbeli rétegződés.

A GÖDÖR KERÁMIAANYAGA

A kerámiaanyag 1787 db leltározott tételből áll. A restaurálás során 52 db edényt sikerült összeállítani, további félszáz tételt pedig ki lehet teljes egészében szerkeszteni. A kerámiaanyag, anyag szerinti csoportosítása során négy alapvető típust különítettem el. Két csoport, a „budai fehér" és a „redukált égetésű, szürke színű"[3] kerámiák 40-45%-ot képviselnek. Igen kis mennyiségben voltak (azaz a teljes anyag kb. 10-15%-át kitevő) barna, barnásvörös illetve vörös színű kerámiák, többnyire harang alakú fedők, és fazekak töredékei formájában, illetve 1db bográcsperemtöredéke. Továbbá szinte kimutathatatlanul alacsony százalékos arányban (mely még az 1%-ot sem éri el) megtalálhatóak az Árpád-korban ritka edénytípusnak számító polírozott felületű, barnásvörös, aranybarna színű folyadéktároló edények darabjai.[4]

FEHÉRKERÁMIA

A késő Árpád-korban megjelenő fehérkerámia a szakirodalomban „budai fehérkerámiaként" ismert.[5] A 12. század végén felbukkanó és gyorsan

[1] PAPP– SZIGETI–HORVÁTH 2017. Teljes telektörténeti áttekintéssel. Köszönöm Papp Adriennek, hogy a kerámiaanyag feldolgozását lehetővé teszi számomra.

[2] PAPP–SZIGETI–HORVÁTH 2017.

[3] A szakirodalomban erre az anyagtípusra az „osztrák, ausztriai, bécsi" megnevezéseket használják, mára azonban vitatottá vált ennek a kerámiacsoportnak az eredete, ezért eltekintenék ezektől a jelzőktől, így tanulmányomban a „redukált égetésű, szürke színű" elnevezést használnám.

[4] PAPP–SZIGETI–HORVÁTH 2017.

[5] HOLL 1955; HOLL 1956

elterjedő kerámiatípus edényei között bögréket, csészéket, fazekakat, palackokat találunk. Különlegességük a színük, melyet az alapanyaguk változó mértékű vasmentességének köszönhetnek. Égetés után az edények többnyire nem tiszta fehér színűek, előfordulnak sárgás, sárgás-barnás, szürkésfehér színben is. Soványító anyagként többnyire durvaszemcsés homokot, apró szemű kavicsot használnak. A korai daraboknál szinte minden esetben ez a durvaszemcsés soványítás látható, illetve nagyon gyakori az apróra tört piros színű zúzalék, melynek meghatározása még nem történt meg.[6] A legkorábbi fehér kerámiák, melyek a 12. század végén, 12-13. század fordulóján jelennek meg, kézi korongon készültek, aszimmetrikusak, fenékbélyegesek, mélyen bekarcolt vonal- és hullámvonallal díszítettek. Az előzmény nélkül megjelenő fehér edényeken a díszítés leegyszerűsödik, a korábban látható hullámvonal, vonalköteg egyáltalán nem, a körömbenyomkodás, fogaskerékdísz, hullámvonal alig fordul már elő (*4. kép 1–13*). A szinte minden fehér edénytípuson látható csigavonalban lefutó egyenletes, vagy egyenetlen sorközzel bekarcolt vonaldíszítés az egyetlen díszítő forma, melyet ellensúlyoz az edények feltűnően szép, látványosan tagolt pereme. Az edények peremét szinte függőlegesre felhúzzák, és változatosan, de egy séma szerint tagolják. A kiugró borda, mely a peremeket két részre osztja, lehet erőteljes hangsúlyos, vagy laposabb, és szinte alig észrevehető. A perem végét többféle változatban formálják, egyszerűen lekerekítik, vagy ferdén befelé levágják, illetve a nagyméretű, széles szájú fazekakra különösen jellemző, hogy vízszintesen, széles felszínnel alakítják, mellyel talán a fedők illesztését segíthették. A peremek idővel, a 14. század felé már rövidülnek, és a tagolás, rajta a borda taggal csupán jelképes lesz (*5. kép*).[7]

A fazekak kétféle formában készültek, egy nyúlánk, hosszúkás (*6. kép 1–4*) és egy alacsony, zömök szélesszájú típus különíthető el egymástól. (*7. kép 1–5*). Mindkét formára jellemző, hogy az edény peremének és vállának nagyjából megegyezik az átmérője, azaz az edény legnagyobb szélessége ezen a két ponton mérhető. A két formai változatnál a legnagyobb különbség az edények magasságában, és a perem és fenék átmérőjében látható, nincs eltérés a perem kialakításában és az edények anyagában, díszítésében. Az alacsony zömök fazekak széles szája már szinte formai átmenetet mutat a tálak irányába. A zömök fazekakra jellemző, hogy néha a fenék külső gyűrűvel formált, mely a korábbi 10-11. században rövid időre használatban lévő tálaknál is megfigyelhető.[8] Ez a „talpgyűrű" eltérő korongolási technikára utal, ezeket az edényeket nem egy kis tálból indítva formálták, hanem kerek agyagkorongra kezdték felépíteni hurkatechnikával az edény falát (*7. kép 2–3*). Minden fazék többé-kevésbé meg van égve. A perem belső felülete, és külső oldaluk szinte teljes egészében fekete színű. Némi eltérés tapasztalható a két fazéktípus közt abban, hogy a nyúlánk hosszúkás edények kevésbe égtek fekete kormosra. Értelemszerűen a zömök fazekak formára is alkalmasabbnak tűnnek főzésre. Utóbbi formánál jellemző a vállon hullámvonal díszítés. A fazekak fejlődésében idővel megjelennek a kor átlagánál jóval nagyobb méretű, a korábbi két formai változatot ötvöző fazekak, melyek pereme minden esetben, széles közzel tagolt, vízszintesen levágott, néha vállukon még hullámvonal látható. Ezeknek a fazekaknak anyaga kissé eltér a többi fehér kerámiától, színük inkább szürkésfehér árnyalatú (*7.kép 3*).[9]

A bögrék a nyúlánk fazekak kicsinyített változatai, a peremük kettős tagolása alig kivehető. Díszítésük nyaktól csigavonalban lefutó bekarcolt vonaldísz, mely az edény alsó egyharmadánál megszűnik (*8. kép 4-5, 8-9*). Egyes bögrék külső felülete foltosan feketére égett.

A csészék, szilkék keskeny fenekűek, peremük többnyire a nyak felett alig kiugró bordával tagolt, vagy a peremet arányosan osztja ketté egy hangsúlyosan kiugró borda. Ritkán, de előfordul a vízszintesen levágott perem, de többnyire lekerekített peremvég jellemzi őket. Formájuk a széles szájú fazekakhoz hasonló, méretük változatos. Szájuk széles, fenekük beszűkül, rajta gyakran fenékbélyeg van. Nyaktól induló, a vállon erőteljes 4-5 soros bekarcolt mély vonaldísz fut körbe rajtuk. A csészék szinte kivétel nélkül fekete kormosra égtek, ez sokszor az egész edénykét érinti, azaz egyenletesen fekete színűek. Soványító anyagként inkább a durvaszemcsés homokos anyag jellemző, felületük érdes tapintású, csupán belül elsimítottak (*8. kép 1–3, 6–7*).

A palackok számaránya a legkisebb a fehérkerámia anyagban. Anyagösszetételük nagyon ha-

[6] Érdekessége ennek a piros színű anyagnak, hogy a később tárgyalt polírozott edények anyagában is megjelennek..

[7] HOLL 1955, HOLL 1956; HOLL 1963; PARÁDI 1955; PARÁDI 1959; PARÁDI 1963; ZOLNAI–BOLDIZSÁR 1977; SIMONYI 2012, 327–330; kutatástörténeti áttekintéssel.

[8] WOLF 2013, 778. 10. kép; SZIGETI 2016a, 79–80.

[9] SZIGETI 2016b, 129, 23. kép.3; TEREI 2016, 118,.3. kép 3.

sonló a többi fehér edényéhez, bár színük eltérő, amit annak tudhatunk be, hogy nem érte hőhatás ezeket az edényeket használatuk során. A palackok nyakán, azok belső részén jól tanulmányozható a hurkatechnika. Minden esetben belül alig, vagy egyáltalán nem eldolgozottak. A vállukon sokszor hullámvonal díszítés látható, vagy csak a vállon 4-5 sorban, esetleg a testen végig bekarcolt csigavonal fut körbe. Szájuk jellemzően tölcséresen kiszélesedő, vagy hosszúkás, bordával tagolt peremű, és utánkorongolt (*4. kép 12, 5. kép 5*).[10]

Az edények formai csoportjain belül igen nagy a méretbeli ingadozás, nem látni azt a korábban feltételezett szándékot, hogy az edényeket adott űrmérték szerinti készítették volna.[11]

Jellegzetes díszük a vörös festés, amely még narancssárga változatban van jelen, és kizárólag palackokon. A minta a csigavonalban lefutó bekarcolt vonaldíszt utánozza, azaz 1 cm vastagságban fut körbe az edény oldalán. A típust egyetlen palack és néhány további töredék képviseli.

A festett fehérkerámia legkorábbinak gondolt variánsa, a „fröcskölt festett"[12] edények csoportja. Ezt az SE 2041-es objektumban 11 db töredék képviseli, melyek fazekak és palackok 4-5 edényhez tartozó darabjai lehetnek. A kerámiatípus a „budai" fehér kerámiák egy alcsoportjának tekinthető. Formára, anyagra nézve azoktól semmiben nem különbözik. Ami miatt mégis külön csoportba sorolhatjuk őket, az a felületükön látható barna/fekete/ vöröses színezetű festék. Az edények festésének módja a bekarcolt csigavonalban lefutó vonaldíszt követő, illetve a tagolt perem élét, a fenékrész külső vonalát, és az edény egész testét foltokban követő festés volt (*9. kép*). Esztétikai érték alig fedezhető fel ebben a díszítőmódban, bár ennek megítélése meglehetősen szubjektív. A festett edények zöme lelőhelyünkön fazék, de máshol előfordul csészéken és bögréken is.[13] Az ilyen technikával „díszített" edények igen ritkák, viszont legnagyobb számban a Budai Palota északi előudvarában feltárt kerámiaanyagban fedezhetők fel. Keltezésüket, a velük elsőként foglalkozó Zolnay László és Bodizsár Péter a gödör egyéb leletanyaga, illetve stratigráfiai helyzete alapján a 12-13. század fordulójára helyezte, de ennek a típusnak elemzésére, anyag szerinti besorolására nem tér ki, azt nem tartotta külön kiemelendőnek. Úgy gondolták, a leletanyag egy része a „Pest minor" tatárjárás előtti településhez tartozhat.[14] Ugyancsak 12. század végére 13. század elejére keltezte az ilyen jellegű kerámiákat Kárpáti Zoltán, aki Feld Istvánnal a Szt. Zsigmond templom környékén végzett ásatást. Kárpáti már kiemeli ennek a különleges kerámiaanyagnak jelentőségét és hivatkozik a szintén általa feltárt budaújlaki kerámiaanyagra is, ahol szintén volt „fröcskölt mázas" fehérkerámia fazék. Úgy gondolja a festés egyik legkorábbi változatával állhatunk szemben, azaz kísérletezésnek tekinthetőek a vörös festett budai fehér kerámiák elkészítésében.[15] (Ennek némileg ellentmond az a tény, hogy a később valóban vörös festéssel díszített edények szinte mindegyike folyadéktároló edény, és nem fazék.) A kerámiatípust az óbudai kerámiaanyag ismertetésekor egy fazék fotóján Bertalan Vilmosné is leközöli tanulmányában, de nem tér ki rá elemzésében.[16] Említ „fröcskölt festett" fehér kerámiát Tóth Anikó a budai palota Szt. György tér déli részéről egy gödör anyagában.[17]

Az elmúlt évtizedben újabb tanulmányok jelentek meg a budai fehérkerámiák problematikájáról.[18] A kerámiacsoport kutatástörténetét alaposan összefoglalták, és természettudományos vizsgálatokkal a fehérkerámia anyagtípusainak szétválasztására tettek kísérletet. Újabb régészeti lelet együttesek bemutatásával a fehér különböző árnyalataira szeretnének választ találni, időben elhelyezni típusaikat. Első alkalommal sikerült elkülöníteni három jellegzetes anyagcsoportot, amit az edények színe, illetve az azt meghatározó vastartalom mértéke alakít ki.[19] Az általuk felvázolt kérdések, azaz a kerámiatípus megjelenésének körülményei, az új formavilág, a nyersanyag származása, a készítés földrajzi helye, illetve a készítők személye részben azóta is megválaszolatlan. A karmelita épületegyüttes kerámiaanyagának feldolgozása lehető-

[10] HOLL 1956, 12. kép polírozott palack formai párhuzama.

[11] HOLL 1992, 50–51.

[12] Az edények mikroszkópos anyagvizsgálata folyamatban van, mely adalékkal szolgálhat, vagy esetleg választ is adhat azokra a felvetésekre, hogy esetleg nem is díszítéssel állunk szemben, hanem az edények felszínén megfigyelt elszíneződés talán pénész lehet.

[13] Elképzelhető, hogy a kezdetben minden edénytípuson,így a fazekakon is alkalmazott vörös földfesték a használat során a fazekakon a hő hatására, azaz a főzés során barnás feketére színeződött, így a későbbiekben már csak a palackokat díszítették ezzel a módszerrel.

[14] ZOLNAY–BOLDIZSÁR 1977, 29–36, 173–175.

[15] KÁRPÁTI 2002, 588, 590, 8. lábjegyzet, 603, 10. kép.

[16] BERTALAN 1992, 50. kép.

[17] TÓTH 2004, 187.

[18] GÁL-MLAKÁR 2007; GÁL-MLAKÁR 2009; SZILÁGYI–GÁL-MLAKÁR–RÁCZ–SAJÓ–SIMONYI 2010; SIMONYI 2012, 328; SZILÁGYI–RÁCZ–GÁL-MLAKÁR–SIMONYI–SAJÓ 2014.

[19] SZILÁGYI–GÁL-MLAKÁR–RÁCZ–SAJÓ–SIMONYI 2010.

séget adhat arra, hogy a fehérkerámiák megjelenésétől, azaz legkorábbi típusaitól kezdve, végigkövetve fejlődését, szétválasztva típusait teljes kronológiai sort készíthessünk. A kutatásom kezdeti stádiumában már körvonalazódnak a kerámiák fehér színének árnyalatai, csoportjai. Időben a 14. század felé haladva nemcsak a fehér szín tisztulása tipikus, hanem megjelenik egy stabilan sárgásfehér árnyalat, mely legjobban a palackokon tanulmányozható. Az igazi „budai fehér" finomszemcsés változata a 13-14. század fordulójáig szinte nincs jelen. Az általam vizsgált anyagban legtipikusabb az ennél korábbinak tekinthető, szürkésfehér változat.[20]

REDUKÁLT ÉGETÉSŰ, SZÜRKE SZÍNŰ KERÁMIA

A redukált égetésű, szürke színű (grafitos) kerámia közel 50%-ban megtalálható a tárgyalt anyagban (*10. kép 1–6*). A csoportba tartozó edények mindegyike szürke színű, redukált égetésű, 25-30%-a az edényeknek – változó arányban – grafittal soványított, 10-15% grafittal bekent felületű, így az edény csillogó fényes felületet kapott. A többi kerámia esetében grafitot régészeti módszerekkel nem tudunk megfigyelni.[21] A grafitos soványítás növelte az edények hőállóságát, a vízáteresztő tulajdonságát pedig nagymértékben csökkentette. Előbbi a fazekaknál, utóbbi a folyadéktároló edényeknél, kancsóknál volt előnyös. Egyes elméletek szerint a grafit az agyag jobb alakíthatósága miatt terjedt el soványító anyagként (*11-14. kép*).[22]

Gyors és lassúkorongolt fedők, mécsesek, bögrék, kancsók, fazekak és tárolóedények alkotják a redukált szürke színű kerámiaanyagot. Egyetlen fültöredék utal egy osztrák lábasra. A fazekak inkább kisméretűek, fél, illetve egy liter űrtartalommal. Peremük többféle, de minden esetben kihajló, galléros, viszont változó mértékben lekerekített, és eltérés látható a grafitos és az a nélkül formált edények peremei között. A grafittal bővebben soványított fazekak (*11. kép 1*) peremei hosszabban nyúlnak ki, gallérosan, de a nyaktól „eltartva", ezzel a peremátmérőt és a váll szélességet a budai fehér fazekakhoz hasonlóan azonosnak vehetjük, és az edények legnagyobb szélességét is ezeken a pontokon mérhetjük. Ezek a fazekak feltűnően magas, hangsúlyos nyakkal formáltak. A vállon minden esetben megfigyelhető a kiugró szalagszerű megvastagítás, melynek funkcionális szerepet tulajdonítanak. Az edények egyébként díszítetlenek. A fazekak egy másik formai és anyagszerkezeti csoportja, melyek grafittal nem vagy olyan kis mértékben soványítottak, hogy szabad szemmel ezt nem tudjuk megfigyelni. Ezek a grafitosoktól kissé eltérő peremmel formáltak, a peremek rövidebben kihajlók, gallérosak és inkább élesen levágottak. Nyakuk rövidebb, mint a grafitos csoporté. Az edények legnagyobb szélességét a vállnál mérhetjük, oldalukon a szalagdísz fölött bordázott felületet, talán díszítést láthatunk. Nyakuk az edény arányaihoz viszonyítva alacsonyabb (*11. kép 2*). A gödör anyagában kevesebb a tárolóedény, melyeknek pereme minden esetben mesterjeggyel jelölt (*14. kép*).

Jelentősebb az e csoportba sorolható kancsótöredékek aránya, 26 db fültöredék más-más edényhez tartozik, így a kancsók számát ennyiben biztosabban meg tudjuk határozni. A kancsók régészeti módszerekkel minden esetben grafitmentesnek tűnnek, fülükön ferde bevagdosások a műhelyeket jelölhetik. A lapos ovális átmetszetű 3-3,5 cm széles szalagfüleken szinten minden esetben más a bevagdosott mesterjegyek mintázata. A kancsók peremei bordázottak, kiöntőcsücsökkel kialakítottak, függőlegesen felhúzottak, vagy enyhén kihajlók (*12. kép 1–2*).

Jelentős mennyiségben kerültek napvilágra fedők és mécsesek töredékei. Előbbiek tányér- és harang alakú változatban, utóbbiak kisebb méretbeli eltéréssel, de azonos formai kidolgozottsággal készültek. A mécses belső felülete a használat során mindig karcolódott, továbbá a kanóctartó mélyedésük (2-3 átellenes peremszélen) mindig fekete kormosra égett. Nem látok grafitot a fedők anyagában, viszont a mécseseknél ez nem annyira egyértelmű. Tálhoz tartozó töredéket egyetlen esetben találtunk, amely egy lapos tálka peremtöredéke, felszíne fogaskerékdíszes (*5. kép 6., 13. kép 1-2*).

A szürke színű, redukált égetésű, gyakran grafittal kevert kerámiák származási helyéről nincs egységes vélemény a szakirodalomban. Jelenléte az élénk kereskedelmi kapcsolatok jele.[23] A grafitos kerámiák a középkorban két hullámban jelennek meg a Magyar Királyság területén, a korai időszakban, 9-11. században alig észrevehető mértékben.

[20] A típusok szétválasztását mikroszkópos anyagvizsgálattal együtt tudjuk csak elvégezni. Ennek legfőbb oka a másodlagos égések okozta elszíneződés. Az edényeken foltokban, és törésfelületükön természetesen tanulmányozható a vélt eredeti színük, de erről nyilatkozni anyagvizsgálatok hiányában csak óvatosan mernék. A tanulmányomban most inkább csak a formai változatokra helyeztem a hangsúlyt, amit egy újabb munkával, az anyagvizsgálati eredmények bemutatásával szeretnék majd kiegészíteni, és ott a színek változatairól bővebben nyilatkozni.

[21] Ennek tisztázására anyagvizsgálatokat végzünk a jövőben.

[22] VÁLYI 1995, 267; PÉTERFI 2016, 462.

[23] FELD 2008, 210–211.

A korábban „bécsi vagy „osztrák”[24] kerámiáknak is nevezett anyag magyarországi tömeges elterjedése a 13. századtól datálható. Többnyire városokban, azok piacterének közelében gyakori, Budán, Óbudán nagy számban került elő, így első publikációk ezekről a lelőhelyekről ismertetik a leletanyagot.[25] A változó grafittartalommal készült edények előállításának egyik központja Bécs lehetett, továbbá ismerünk műhelyeket Tullnból, Passauból és Riedből. Az 1431-es bécsi fazekas céhszabályzat kimondja, hogy a műhelyek árujuk megkülönböztetésére, mesterjeggyel kell ellátaniuk a termékeket.[26]

A tárgyalt gödör leletanyagában három féle mesterjegyet lehet megfigyelni, az ún. „talpaskeresztet”, a sima X jelet, és a keresztet szárai végén ponttal (*14. kép 1–4*). A talpas kereszt jegy több esetben az edények vállán látható (*14. kép 1*). A talpas kereszt többnyire a kisebb méretű fazekak vállában, a többi mesterjegy a peremen, vagy annak kiszélesedő részén található meg. Mindhárom mesterjegy bekarcolt, és nem pecsételt.[27] A szakirodalomban megkísérelt, de kétségtelenül fenntartásokkal kezelendő azonosítás, mindhárom mesterjegyet Bécs műhelyeihez köti.[28] Nemcsak a grafitos edényeken van mesterjegy és bélyeg, hanem a grafit használata nélkül formált edényeken is.

JAVA ÁRPÁD-KORI KERÁMIA (12. SZÁZAD)

A kerámiaanyagban két olyan edény van, melyeket talán a 12. századra keltezhetünk. Ez az edénytípus általánosan jellemző Pest és Buda környéki falvak kerámiaanyagában. Az egyik ilyen edény egy alacsony, vastag falú durvaszemcsés-homokos soványítású edény, mely feketére égett, de eredetileg is szürkésbarna árnyalatú lehetett. Pereme kihajló, enyhén alávágott, nyakától csigavonalban lefutó fogaskerékdísz díszíti (*15. kép 1*).

A másik egy zömök, szürke színű, csillámos-homokos soványítású fazék, melynek sima kihajló, tagolatlan pereme van. Az edény utólag többszörösen megégett, felülete sérült, nem látni volt-e rajta díszítés (*15. kép 2*).

POLÍROZOTT 12-13. SZÁZADI KERÁMIA[29]

A kerámiaanyag legkülönlegesebb részét a polírozott kerámiatöredékek jelentik. Számarányuk ugyan csekély, de jelenlétük a budai kerámiaanyagban érdekes kérdéseket vett fel, fontos adalékul és támpontként szolgálva a teljes kerámiaanyag datálhatóságában. A polírozott kerámiák minden esetben folyadéktároló edények, azaz palackok, kancsók töredékei. Minden polírozott edényt kézikorongon formáltak, faluk viszonylag vastag, a hurkák eldolgozatlan vonala sokszor megfigyelhető. Az egyetlen összeállítható edény fenekén bélyeg látható. A bőrkeményre száradt felületüket kaviccsal, a fenékre merőleges irányban sűrűn felpolírozták, égetés után aranybarna, sötétszürke, barnásvörös, vagy piros színűek lettek. Fényes felületük többnyire egyetlen díszük is. Belül többnyire szürke színűek maradtak, de a szélesebb szájú kancsók barnás, barnásvörös árnyalatot kaptak kiégetéskor, ezeknél az edényeknél a szürke szín a törésfelületen minden esetben látszik. A polírozott felület mellett ez a másik legfontosabb, és minden ilyen edényre jellemző tulajdonságuk.

A polírozott kerámiák anyagának finomszemcsés soványítása eltér a többi edény anyagától, szabad szemmel végzett, régészeti megfigyelés alapján is egyértelműen elkülönülnek a teljes kerámiaanyagtól. Néhol fehér és vörös szemcsék vannak az agyagban, de a törésfelületen látható anyagszerkezet többnyire homogén. A gödörből 55 db oldal-, nyak- és fenéktöredék került napvilágra, illetve egy összeállítható kiöntőcsöves kancsó. Sajnos egyetlen peremtöredék sem került elő, de két nyaktöredék formájából egy hosszú, vékony nyakú palack formájára lehet következtetni (*16. kép 1–5*).

Az egyetlen összeállítható edény, egy kiöntőcsöves, bordás nyakú kancsó. Eddig a Kárpát-medence leletanyagát vizsgálva, párhuzam nélküli. Kézikorongolt, testét és nyakát két külön edényből állították össze, nyakában egy „szűrő” lehetett, vagy áttört lap, melyre belső törött indítása utal (*17. kép*).[30] A feldolgozás jelenlegi stádiumában már négy hasonló polírozott nyaktöredéket találtam, melyek közül egyiken a belső áttört szűrő kialakítása is tanulmányozható (SE 2293, 4003) (*16. kép 5*). Hasonló edénytöredék van Zolnay László budai anyagában (Királyi Előudvar VII. pince), melynek nyaka és pereme is pontos párhuzama a

[24] HOLL 1955, 179–181; PÉTERFI 2016, 462–466.

[25] HOLL 1955, 172–174; HOLL 1963, 346–349; BERTALAN 1998a-b, 174–175; VÁLYI 1995, 266–270.

[26] HOLL 1955, 163, 166–168; VÁLYI 1991, 32–34.

[27] HOLL 1955, 172; Az ugyanilyen mesterjeggyel megjelölt budavári palota díszudvar feltárásából származó grafitos kerámiákat Holl Imre szintén a 13. századra datálta, és a legkorábbinak tartotta, bécsi bélyegeknek határozta meg.

[28] HOLL 1955, 163, 166–176, 184, 57. kép, 58–59, 61. ábra.

[29] PAPP–SZIGETI–HORVÁTH 2017, 150–155.

[30] PAPP–SZIGETI–HORVÁTH 2017

tárgyalt edénynek. Az edények funkciójára pontos választ még nem találtam.

Holl Imre közölt elsőként polírozott kerámiát a Dísz tér 14. gödréből egy olyan palacknyakat, melynek külső felületét valószínűleg csonteszközzel fényesítették.[31] Majd Zolnay László és Boldozsár Péter az 1960–70-es évek Budai Királyi palota északi előudvarának feltárásakor, annak II. Ciszterna, és VII. pince anyagából elkülönít a 13. századi kerámiáknak egy olyan csoportját, mely fényesre besimított felületű, fekete és barnásvörös színű.[32] A töredékek a VII. pince és a II. ciszterna betöltésében voltak, olyan hullámvonalakkal díszített, és belső peremdíszes edényekkel együtt, melyeket legkésőbb a 12-13. századra datálhatunk.[33] Zolnay a VII. pincét egy olyan házhoz köti, mely az „öreg fal" építését megelőzően állhatott a területen, azt a fal építésekor lerombolhatták, pincéjét feltöltötték. A pince betöltésének korát a tatárjárás megelőző időre datálta.[34] A Zolnay által közölt edények tökéletes párhuzamai az itt tárgyalt gödör töredékeinek.

Már Zolnay László hivatkozott Parádi Nándorra, aki több tanulmányában is felsorakoztat példát a polírozott, azaz fényesre simított palackokra, melyek színét barnásvörösnek írja le. Ezek az edények Csátalja,[35] Esztergom–Széchenyi-tér[36] lelőhelyekről kerültek elő. Parádi az 1971-es tanulmányában hivatkozik a szarvas-rózsási és a kardoskúti ásatásokra, ahonnan Kovalovszki Júlia kiemelt vörösre égett, fényesre simított töredékeket,[37] Méri István pedig simított, fényes felületű füles és fületlen korsókat írt le.[38] 1973-ban a soproni várárok 12-13. századi rétegében megfigyelt olyan kancsó- vagy palacktöredékeket, melyek külső felülete barna, belső szürke színű, jobban iszapoltak, és külső felületük függőleges irányban polírozással fényesre simított.[39]

A múlt század elején, majd az 1920-as években is kerültek a helyi múzeumba Hajdúböszörmény határából régészeti leletek, melyek között barnásvörös színű palack leírását találjuk, ám annak felületi polírozását itt nem említi a régész.[40] A nyíri izmaeliták (mohamedánok) központjával azonosított 11-13. századi falu a tatárjárás után vált lakatlanná.[41]

Hajdúböszörményhez igen hasonló az Orosháza határában feltárt kiterjedt településrendszer, amit Rózsa Zoltán és Gyucha Attila tárt fel 2004–2006 között. A települések egyikét muszlim közösség lakóhelyének és kereskedelmi tevékenységük piacterének írják le. Igen jelentős mennyiségben kerültek napvilágra ehhez köthető tárgyak: mérlegsúlyok, serpenyők és denárok. E mellett jellegzetes, a böszörményihez hasonló összetételű kerámiaanyagot találtak: igen nagyszámú cserépbográcsot, és polírozott felületű folyadéktároló edényeket, főként palackok töredékei. Utóbbiakat rituális mosakodás kellékeként írják le a szerzők.[42] Az orosházi edények az eddig felkutatott párhuzamok közül legnagyobb hasonlóságot mutatják a budai töredékekkel, ez mind színük, felületi eldolgozottságuk, formájuk tekintetében látható. Az orosházi telepet a tatárjárás elpusztította, a falu nem települt újra.

Jankovich B. Dénes közölt az Árpád-kori Fenék faluból egy vörös színű, polírozott felületű kis edénytöredéket, melyet 12-13. századra keltezett teleprészlethez köt. Hasonló polírozott felületű edénytöredékek kerültek napvilágra Dombóvár-Sörkerten (Miklós Zsuzsa ásatása) és Gyula-Törökzugon (Jankovich B. Dénes ásatása).[43]

Miklós Zsuzsa Tura-Szentgyörgypartról, egy 13. századi nemesi udvarház feltárásából közölt vörös színű, jól iszapolt, simított felületű oldal és aljtöredékeket.[44] Valamint Váralja-Várfő lelőhelyen is említést tesz olyan 13. századra keltezhető töredékekről, melyek belül szürke, kívül vörös színűek, felületük simított, és festés nyoma látható rajtuk.[45]

2000-ben jelent meg Takács Miklós tanulmánya a kisalföldi polírozott kerámiákról, többnyire pa-

[31] HOLL 1956, 186–188, 12. kép, 9. lábjegyzet. Holl Imre leírása szerint a töredék belsejében hurkatechnika nyomai láthatóak, és 13. századi leletekkel volt együtt. Dísz tér 14. gödör. Leírás: Palack nyaktöredéke: Vörösesbarna színű, fényesre polírozott felületű (kaviccsal függőlegesen sűrűn húzott vonalakkal), tölcséres szájú palack nyaktöredéke. Vastag fala hurkákból kézikorongon formált, belül nem eldolgozott, anyag szürke színű. Ltsz.: 52.648.

[32] ZOLNAY–BOLDIZSÁR 1977, 47–48, 174, 173–178, 51. kép 3–5.

[33] ZOLNAY–BOLDIZSÁR 1977, 47. kép 1–2.

[34] ZOLNAY–BOLDIZSÁR 1977, 32–33.

[35] SÓS–PARÁDI 1971, 130, 8–9. ábra.

[36] PARÁDI 1973, 234–236.

[37] KOVALOVSZKY 1960, 37, XI. t. 5.

[38] MÉRI 1964, 46.

[39] HOLL 1973, 198.

[40] M. ANTALÓCZY 1980, 143.

[41] M. ANTALÓCZY 1980, 165. A palackokról Bálint Marianna közölt képeket, melyeken jól látszik, hogy polírozott felületűek: http://hajdusagimuzeum.hu/kiallitasok/allando-kiallitasok/boszormenyi-kincsek/ Megtekintés dátuma: 2017. december 15.

[42] RÓZSA–TUGYA 2012; RÓZSA–BALÁZS–CSÁNYI–TUGYA 2014; Köszönöm Rózsa Zoltán önzetlen segítségét, hogy a részben közöletlen anyagának megismerését számomra lehetővé tette!

[43] JANKOVICH B. 1991, 186, 191–192, további szakirodalmi utalással a 64. lábjegyzetben.

[44] MIKLÓS 1991, 436.

[45] MIKLÓS 1998, 131.

lackok és tálak töredékeit elemezve. A töredékek leírásánál a szerző simított felületet, és esetenként ezen agyagmázat említ. Kutatástörténeti összefoglalójában a késő avar kor 9. századra gyakorolt hatását említi, kitekint a keleti és déli irányú bulgáriai, délnyugat-bácskai és szaltovo-majaki kultúrában fellelhető párhuzamokra. Hangsúlyozza azonban, hogy a kisalföldi edények formakincse nem egyeztethetők a távoli párhuzamokkal, csupán a 9. századi dél-dunántúli fazekas technikák továbbélése gyakorolhatott hatást, a zömében, és nagyobb számban a 13. század elején készült palackokra.[46]

Lázár Sarolta tollából született 2004-ben az a tanulmány, mely az Esztergom–Örmény területén előkerült polírozott palackot és annak párhuzamait tárgyalja.[47] A réteget, melyben az edény napvilágra került, a 12-13. századra datálta.[48] Lázár Sarolta megemlíti Horváth István az esztergomi várban a 90-es években folytatott feltárását, mikor a palota északi oldalán 11-12. századi rétegekben 11 db hasonló típusú edénytöredéket talált. Ezek vékony falú, rétegesen kiégett, vörösesbarna színű, egyszerű és bordázott peremű, és elsimított felületű oldaltöredékek voltak.[49]

Tóth Anikó Budapest–Csarnok-tér lelőhelyről 2016-ban előkerült polírozott felületű kerámiatöredékekre hívta fel a figyelmemet.[50]

A polírozott 12-13. századra keltezhető edények felgyűjtése – a felsorolt regionális áttekintések ellenére is – kezdeti stádiumban van, így a lehetséges műhelykörzetekről egyelőre korai lenne beszélni. Annyi azonban már most körvonalazódik, hogy a budai, esztergomi, orosházi és pesti edények polírozása, színe, anyaga igen hasonló. Mindegyik edényen vörösesbarna fényezett felületet, vagy annak változatos árnyalatait láthatjuk, amit függőleges irányban gondosan políroztak, vékony sűrű vonalakban. Feltételezhető, hogy erre az agyag tömörítése miatt volt szükségük, hiszen az edények minden esetben folyadékok tárolására szolgálhattak.

Az eddig látottak alapján elkülönülnek, esetleg külön műhelykörzetet alkotnak a kisalföldi edények. A sűrű függőleges irányú polírozást ezeken az edényeken is látni, de nem fényezett a felület, mint az előbb jellemzett „csoportnál".

A polírozás típusairól, az esetleges műhelykörzetekről írt tanulmány megjelenés alatt áll. Sikerült több alcsoportra bontanunk a Kárpát-medence 12-13. századi polírozott, vagy fényezett felületű edényeit.[51]

ÖSSZEFOGLALÁS

A kerámiaanyag feldolgozásának első tétele, azaz a kiválasztott gödör anyagának első rövid bemutatása, eddig szinte csak kérdések sokaságát és nem pontos válaszokat eredményezett. A három részletesebben tárgyalt kerámiacsoport kronológiájának egymással összehangolt kidolgozása, ugyanakkor egyenkénti részletes kifejtése, a jövő feladata lesz. Ehhez feltétlenül el kell végezni a többi objektum, azaz a rendelkezésre álló hatalmas kerámiaanyag teljes feldolgozását.

Az eddig elvégzett munka legnagyobb eredményének a polírozott kerámiacsoport „újbóli felfedezését", és párhuzamainak felgyűjtésének elindítását látom. Elgondolkoztató ugyanis a polírozott edények keltezésének problematikája, mely abból fakad, hogy minden más lelőhelyen ezeket a kerámiákat tatárjárás előtti időkre helyezi a kutatás. A budai várban ez némileg „szembe megy" az eddig elfogadott, vagyis alapvető betelepülési időhorizonttal. Ugyanakkor a budai vár területén feltárt töredékes, kisebb leközölt leletcsoportok, már több esetben finoman vagy határozottan kimondva utaltak arra, hogy a Várhegyen kellett lennie valamilyen kisebb településnek a tatárjárás előtt is.[52] Ezeknek az adatoknak felgyűjtése, rendszerezése, újbóli átgondolása a jövő feladata lesz. Amit ennek a gödörnek feldolgozása után még inkább csak sejteni, mondhatni „érezni" tudok, azaz, hogy a kerámiaanyag a 12. század vége felé mutat, mostantól soksok munkával pontosítanom kell. A bizonytalanság oka, hogy hiányzik a fehér kerámiák teljesen kidolgozott tipológiája, hiányos, nem eléggé kutatott továbbá a szürke színű redukált kerámiák magyarországi elterjedése, továbbá szinte teljesen ismeretlen a polírozott edények Kárpát-medencei „létezése". Az általam vizsgált leletanyag zömében ebből a három kerámiacsoportból áll.

[46] TAKÁCS 2000, 8–9, 25–27.

[47] LÁZÁR 2004, BBM. Ltsz.: 2004.5.24.

[48] LÁZÁR 2004, 114.

[49] LÁZÁR 2004, 114. Feldolgozás alatt.

[50] Budapest–Csarnok tér 2. (2015–2016) Tóth Anikó ásatása. Budapest. SE 301 (kevert sírföld 12-18. század) BTM Ltsz.: 2017.131.138, SE 344 szögletes tároló verem 12-13. század első fele BTM. Ltsz.: 2017.107.89.1–2, SE 330 (gödör, 13. század első fele) BTM. Ltsz.: 2017.89.30.1. Köszönöm Tóth Anikónak, hogy láthattam és megemlíthetem a közöletlen töredékeket.

[51] A leletanyag teljes felgyűjtése folyamatban van, a munkát a továbbiakban Rózsa Zoltánnal együtt végezzük, eredményeinket a jövőben közösen kívánjuk közölni. SZIGETI-RÓZSA 2020. megjelenés alatt.

[52] ZOLNAY 1977, 29–35, 173–175; KÁRPÁTI 2003, 210, 215; VÉGH 2006, 24–26.

A gödör anyagából egyetlen ezüst denár került napvilágra, melynek éremképe sérült, meghatározását csak óvatosan lehet kezelni, talán II. András verete lehet.[53] További remény lehet a keltezés pontosítására az eddig feldolgozatlan fémanyag is.

A lelőhely folyamatos megtelepedést mutat a 12. század végétől, így minden adott arra, hogy a kerámiacsoportok eddig ismert kronológiáját pontosítani tudjuk. Összehangolva a történeti források adataival, továbbá a Kárpát-medence párhuzamainak felgyűjtésével, azok leletkörülményeinek összevetésével egy teljes átfogó képet nyerhetünk a késő Árpád-kor anyagi kultúrájának egy szeletéről. Így összegezve azt mondhatom csak, a Karmelita épületegyüttes kerámiaanyagának bemutatása ezzel a tanulmánnyal csupán csak elkezdődött.

[53] Köszönöm Tóth Csabának a pénz meghatározását, továbbá Simonyi Erikának a tanulmány lektorálást, és Takács Miklósnak a szakmai segítséget, és köszönöm Falchetto Alfrédnak a rajzokat..

IRODALOM

M. ANTALÓCZY I. 1980	ANTALÓCZY I.: A nyíri izmaeliták központja, Böszörmény falu régészeti leletei. I. Hajdúsági Múzeum Évkönyve 4. (1980), p. 131–169.
BERTALAN V-né 1992	BERTALAN Vilmosné: Középkori házak a budai káptalan területén. BudRég 29. (1992), p. 181–220.
BERTALAN V-né 1998a	BERTALAN Vilmosné: XIII. századi csuklós bronzmérlegek Óbudán. BudRég 32. (1998), p. 171–180.
BERTALAN V-né 1998.b	BERTALAN Vilmosné: Bélyeges ausztriai edények Óbudáról. BudRég 32. (1998), p. 181–209.
FELD 2008	FELD I.: Importtárgyak, mint a középkori Magyarország gazdaságtörténeti forrásai, 297–316. In: Kubinyi András, Laszlovszky József, Szabó Péter (szerk.): Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. Budapest: 2008.
GÁL-MLAKÁR V.2007	GÁL-MLAKÁR V.: Komlóska-Pusztavár régészeti feltárásának eredményei = Archaeological Investigation at Komlóska-Pusztavár. HOMÉ 46. (2007), p. 87–113.
GÁL-MLAKÁR V. 2009	GÁL-MLAKÁR V.: A 13–14. századi kerámia kutatástörténete északkelet-magyarországon. Marisia 29. (2009), p. 165-185
HOLL 1955	HOLL I.: Használati és díszkerámia a Budai várpalotából. ArchÉrt 79. (1952), p. 179-185.
HOLL 1955	HOLL I.: Külföldi kerámia Magyarországon, XIII-XV. század. BudRég 16. (1955), p. 147-190.
HOLL 1956	HOLL I.: Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszereihez = Beiträge zu den Arbeitsmethoden der Ungarischen Töpferei des Mittelalters. BudRég 17. (1956), p. 177-196.
HOLL 1963	HOLL I.: Középkori cserépedények a budai várpalotából. (XIII-XV. század). BudRég 20. (1963), p. 355-382.
HOLL 1973	HOLL I.: Sopron középkori városfalai IV. = Lés murs médiévaux de l'enciente de Sopron IV. ArchÉrt 100. (1973), p. 180-207.
HOLL I. 1992	HOLL I.: Középkori városi élet – hiteles borkimérő edények. ArchÉrt 119. (1992), p. 43-55.
JANKOVICH B. D. 1991	JANKOVICH D.: Ásatások az Árpád-kori Fenék falu területén 1976-1978 = Ausgrabungen auf dem Gebiet des árpádenzeitlichen Dorfes Fenék 1976-1978. ZM 3. (1991), p. 185-210.
KÁRPÁTI Z. 2002	KÁTPÁTI Z.: Árpád-kori majorság Budaújlak területén. BudRég 35/2. (2002), p. 587-615.
KÁRPÁTI Z. 2003	KÁRPÁTI Z.: A Szent Zsigmond-templom és környéke: régészeti jelentés. TBM 31. (2003), p. 205-240.
KOVALOVSZKI J. I960	KOVALOVSZKY J.: Ásatások Szarvas környéki Árpád-kori falvak helyén = Die Ausgrabungen an der Stelle Arpadenzweitlicher Dörfer in der Umgebung von Szarvas. ArchÉrt 87. (1960), p. 32-40.
LÁZÁR S. 2004	LÁZÁR S.: Polírozott palack Esztergom–Örmény területéről. = Eine spätárpádenzeitliche Tonflasche aus dem Gebiet Esztergom-Örmény. KEMMK 11. (2004), p. 111-121.
MÉRI I. 1964	MÉRI I.: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. RégFüz Ser II. 12. Budapest, 1964.
MIKLÓS Zs. 1998	Miklós Zs.: Váralja — Várfő XIII. századi vára — Váralja — Várfő — Ein Burg aus dem XIII-ten Jahrhunderts. In: WMMÉ 20. (1998), p. 127-156.
MIKLÓS Zs. 1991	MIKLÓS Zs.: XIII. századi nemesi udvarház Túra — Szentgyörgyparton = Der Herrenhof von Túra — Szentgyörgypart aus dem XIII. Jahrhundert. StCom 22. (1991), p. 433-456.

Papp A.-Szigeti J.-Horváth V. 2018 Papp A.-Szigeti J.-Horváth V. Három korszak – három lelet. Három kiemelkedő tárgy a budavári karmelita kolostor feltárásából. BudRég 50. (2018), p. 147-179.

Parádi N. 1955 Parádi N.: A balatonfenyvesi agyagpalack. FolArch 7. (1955), p. 141-147.

Parádi N. 1959 Parádi N.: Technikai vizsgálatok népvándorláskori és Árpád-kori edényeken. RégFüz 12. 1959.

Parádi N. 1963 Parádi N.: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények (XI-XVII. század). ArchÉrt 90. (1963), p. 205-248.

Parádi N. 1973 Parádi N.: Az Esztergom—Széchenyi téri ásatás = Ausgrabungen in Esztergom, Széchenyi-Platz. ArchÉrt 100. (1973), p. 232-249.

Péterfi B. 2016 Péterfi B.: Egy hajdani „locus communior" és ami belőle megmaradt. Grafitos kerámia az Árpád-kori Óbudán. In: Pénz, Posztó, Piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: Weisz Boglárka. Monumenta Hungariae Historica Dissertationes. Budapest, 2016. p. 457-495.

Rózsa Z.-Tugya B. 2012. Rózsa Z.-Tugya B.: Kik voltak az első Orosháza lakói? Problémafelvetés egy kutatás kezdetén. Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából 6. (2012), p. 17-31.

Rózsa Z.-Balázs J.-Csányi V.-Tugya B. 2014. Árpád-kori muszlim telep és temetője Orosházán. Magyar Régészet. Online Magazin http://www.magyarregeszet.hu/wpcontent/uploads/2014/10/rozsa_H14O.pdf

Simonyi E. 2012 Simonyi E.: Adatok a késő Árpád-kori fehérkerámia kialakulásához = New data on the development of the late Árpádian age whiteware. In: Hadak útján. Népvándorláskor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete Budapest–Szigethalom, 2010. október 28–30. Assembly of Young Scholars on the Migration Period XX, Budapest-Szigethalom, 28th–30th October 2010 Budapest, 2012, 327–343. Petkes Zs. (Szerk.)

Sós Á.-Parádi N. 1971 Sós Á.-Parádi N.: A csataljai Árpád-kori temető és település = Arpadian period cemetery and settlement at Csatalja. FolArch 22. (1971), p. 105-141.

Szigeti J. 2016.a Szigeti J.: Különleges formájú kerámiaedények Halimba-Cseres 10-12. századi temetőjében = Unique ceramic earthenwares in the 10-12 century cemetery og Halimba-Cseres. In: Simonyi E., Tomka G. (szerk.): „A cserép igazat mond, ha helyette nem mi akarunk beszélni" Regionalitás a középkori és kora újkori kerámiában. MNM, Budapest 2016. p. 75-89. (Opuscula Hungarica 9.)

Szigeti J. 2016.b Szigeti J.: Csepel „Ófalu" területén végzett telepfeltárás eredményei I. (10-13.század.) Csepel, Szabadkikötő út 1-3. Ferroport Kft. BudRég 49. (2016), p. 89-130.

Szilágyi V.–Gál-Mlakár V.–Rácz T. Á.–Sajó I.–Simonyi E. 2010 Szilágy V. et al.: 12-14. századi fehér kerámiákon végzett anyagvizsgálatok első eredményei és a továbblépés lehetőségei. Gesta 9. (2010), p. 153-167.

Szilágyi V.–Rácz T.–Gál-Mlaklár V.–Simonyi E.–Sajó I. 2014 Szilágyi V. et al.: Archaeometric investigation of Buda white ware (12th–14th century AD, North Hungary): Initial questions and first results. In M Martinón-Torres (Ed.), Craftand science: International perspectives on archaeological ceramics. Doha, Qatar: Bloomsbury Qatar Foundation http://dx.doi.org/10.5339/uclq.2014.cas.ch22UCL

TAKÁCS M. 2000	TAKÁCS M.: Polírozott kerámia a kora középkori Kisalföldön = Polishes Pottery on the Plain in the North-West of Hungary in the Middle Ages = Polierte Keramik aus dem frühen Mittelalter in der Kleinen Tiefebene (Westtransdanubien). Arrabona 38/1-2. (2000), p. 7-50.
TEREI GY. 2016	TEREI Gy.: Az Árpád-kori Kána falu kerámiaművessége. In: Simonyi E., Tomka G. (szerk.) „A cserép igazat mond, ha helyette nem mi akarunk beszélni" Regionalitás a középkori és kora újkori kerámiában. Budapest, 2016. p. 115-133. (Opuscula Hungarica 9.).
TÓTH A. 2004	TÓTH A.: Árpád-kori gödrök a Szent György tér délnyugati részén. BudRég 38. (2004), p. 187-200.
VÁLYI K. 1991	VÁLYI K.: Adatok a középkori Szer kereskedelmi kapcsolataihoz néhány kerámialelet ürügyén. In: Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1991. Szeged, 1992. p. 31-36.
VÁLYI K. 1995	VÁLYI K.: Szermonostor és a mezőváros középkori kereskedelmének Európai kapcsolatai. MFMÉ. StudArch 1. (1995), p. 265-281.
VÉGH A. 2006	VÉGH A.: Buda város középkori helyrajza I. MHB 15. Budapest, 2006.
WOLF M. 2013	WOLF M.: Kerámiavizsgálatok eredményeinek felhasználása 10-13. századi településeink kutatásában I. (Borsod). In: A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Szerk.: Révész L.- Wolf M. Szeged, 755-798.
ZOLNAY L.–BOLDIZSÁR P. 1977	ZOLNAY L.–BOLDIZSÁR P.: A budai királyi palota északi előudvarán végzett régészeti feltárás (1967-75) Árpád-kori kerámia leletei — Les trouvailles céramiques de Y époque des Árpad mises au jour aux fouilles (1967-1975) effectuées dans V avantcour nord du palais de Buda. BudRég 24. 3. (1977), p. 173-178., 24. 4. (1977), p. 239-245.

A ceramic finding assemblage from the Late Árpád Age of Buda (Carmelite Building Complex, Buda Castle)

The Budapest History Museum conducted preliminary excavation in the Buda Castle between 2014 and 2016 with Adrienn Papp as the lead archaeologist. During this excavation a significant amount of ceramic finds from the late Árpád Age were unearthed. In the fall of 2016 I was given the opportunity to process the whole Árpád Age material. In the first year I was working on the find assemblage from one of the biggest, previously undisturbed unit, and the results of said work will be described in this paper. The ceramic assemblage from the turning of the 12th and 13th century can be separated into three groups. The white and lowly fired grey ceramics were almost 50-50 percent of the whole, while the third group did not even reach 1 percent ratio. This latter is the most significant group from the unit, with polished surface and various brown coloured fragments of liquid storage vessels. A unique pitcher with a spout was also unearthed from the unit, parallels of which are yet unknown. The significance of the polished vessels is that they rarely appear in finding assemblages from the 12th-13th century, and always can be dated before the mongolian (tatar) Invasion. Their general form and technique is similar, and the material used is completely foreign to the contemporary Carpathian Basin. The presentation of these three groups is short as their detailed description by group will be published after the processing work is fully complete. Right now my main goal is the synchronisation and refinement of their chronology and providing some additional information for that.

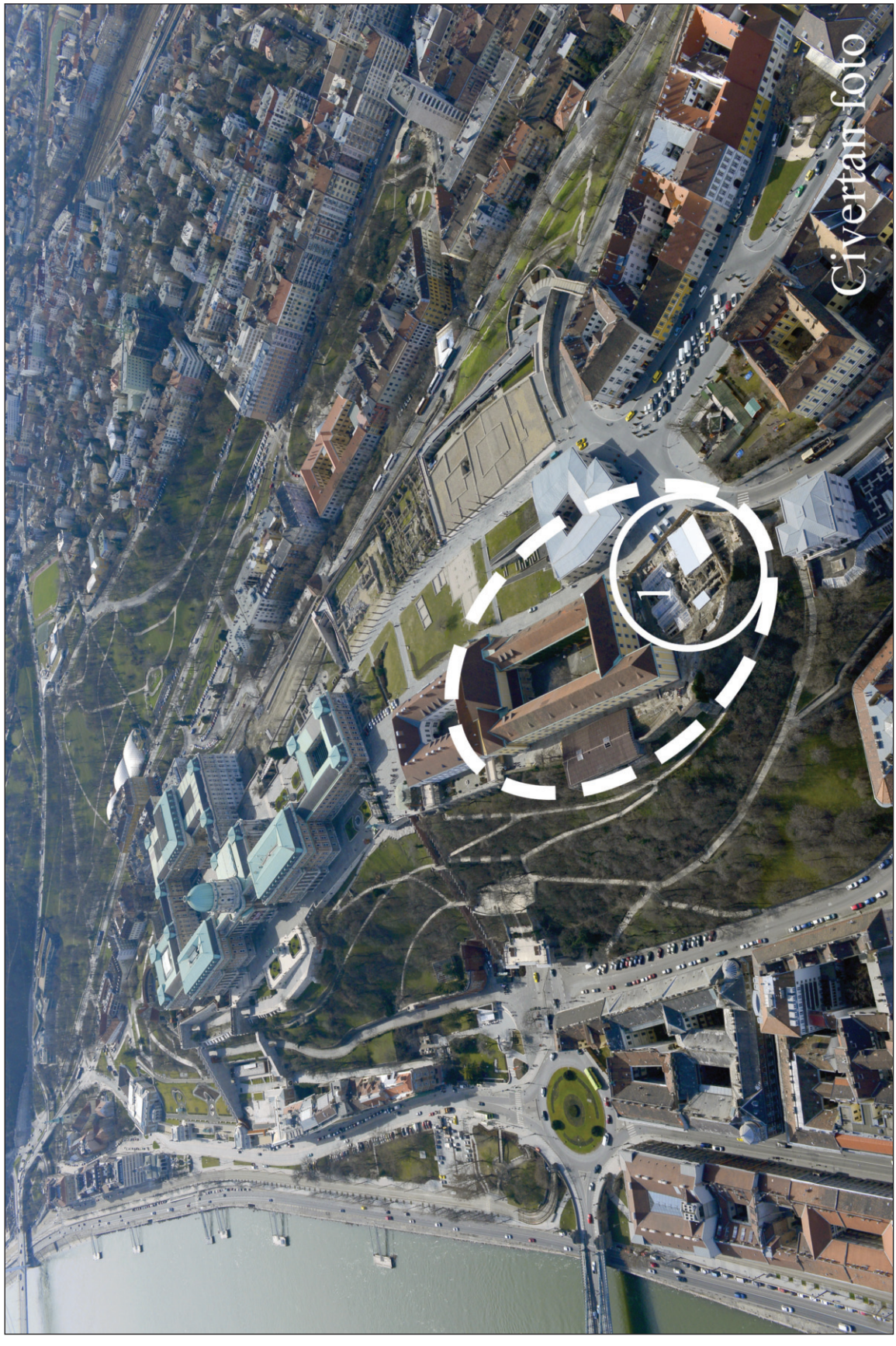

1. kép. A feltárás területe. 1: Püspökkert. Fig. 1 :Area of the excavation. 1. Püspökkert

2. kép. A feltárás területe az SE 2041-es objektum helyzetével.
Fig. 2. Area of the excavation with the location of unit 2041

3. kép. Az SE 2041-2055-2112.
Fig. 3. Units 2041-2055-2112

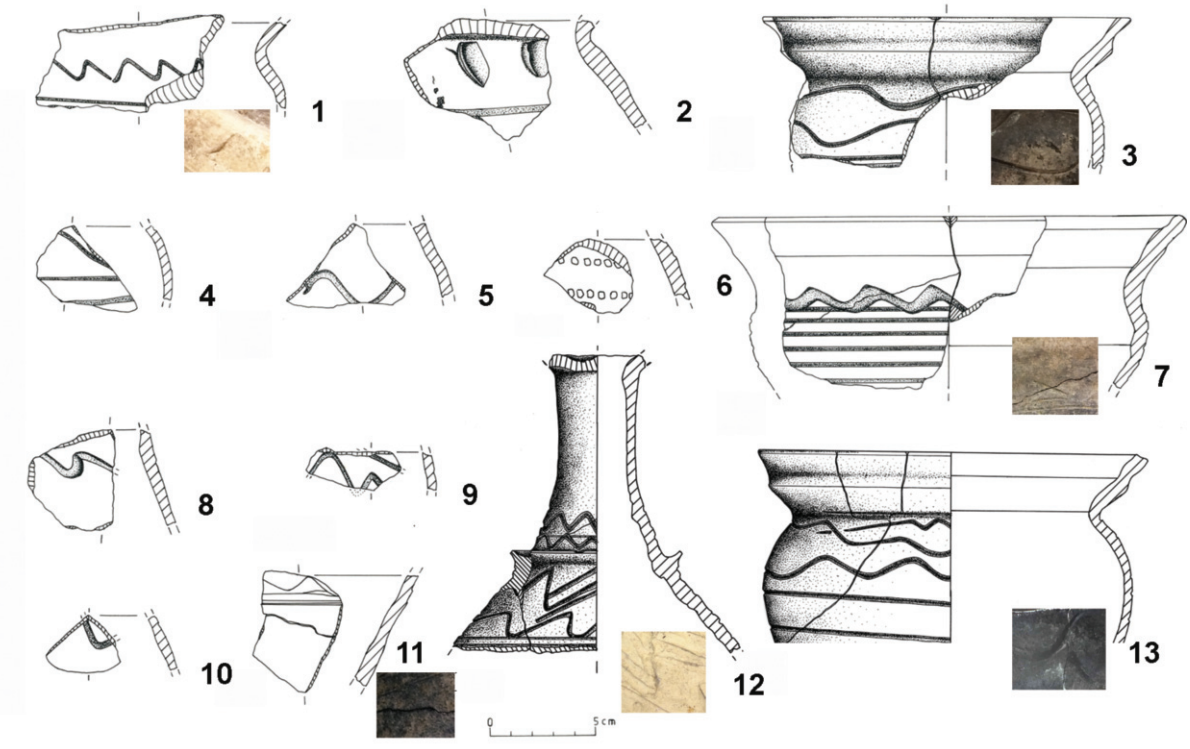

4. kép. 1-13: Hullámvonaldíszes kerámiatöredékek a gödörből.
Fig. 4. 1-13: Ceramic fragments with wavy line decoration from the pit.

9. kép. Fehér kerámia „fröcskölt festett" fazéktöredéke.
Fig. 9. Fragments of a "spatter-painted" white ceramic pot

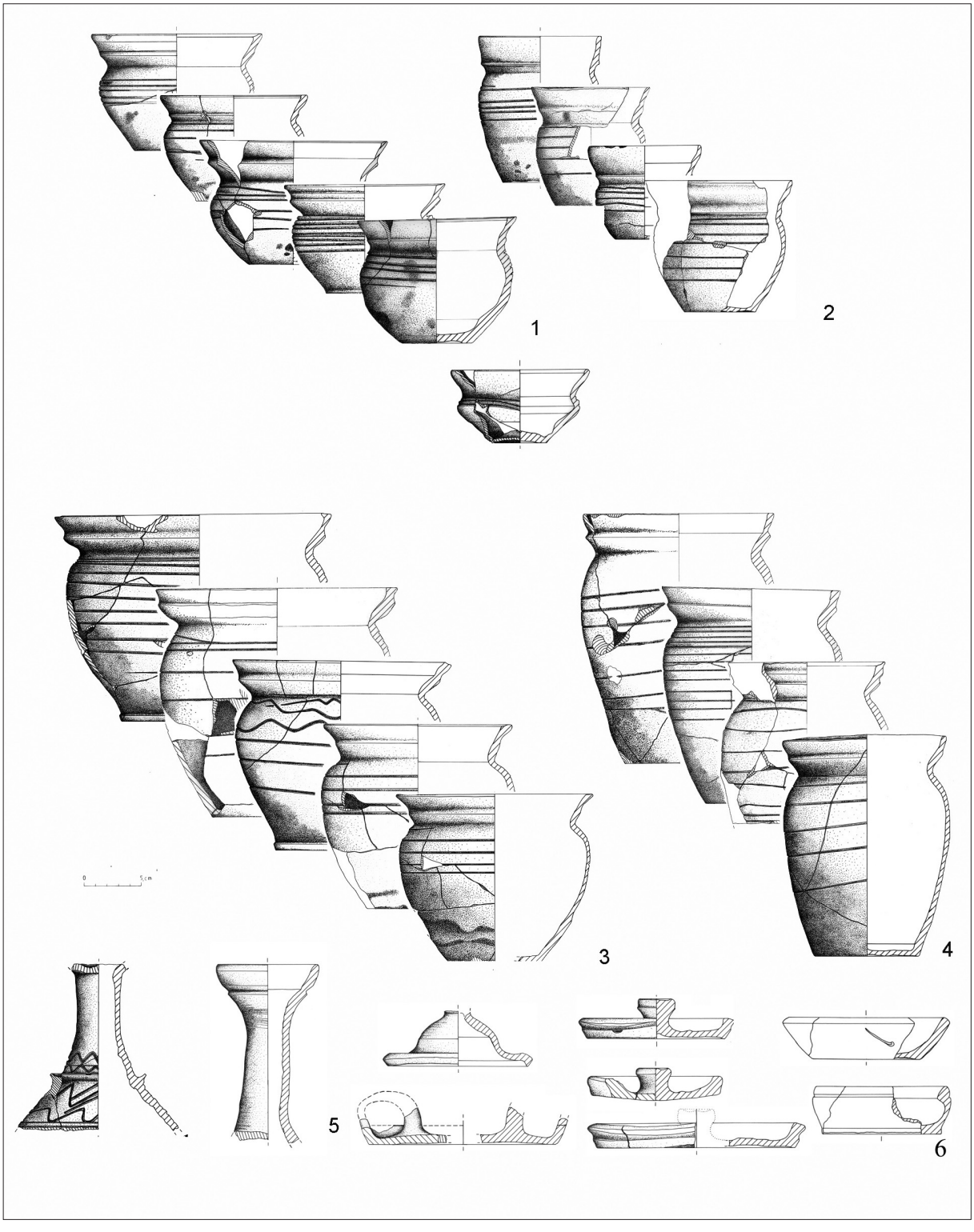

5. kép. Fehér kerámiák peremtípusai és díszítések. 1: Csészék, szilkék, 2: Bögrék 3: Alacsonyon zömök fazekak, 4: Hosszúkás, nyúlánk fazekak. 5: palackok. 6: fedők és tálkák vörös és barna színű anyagból
Fig. 5. Rim types and decorations of white ceramics. 1: Cups, beakers, 2: Beakers, 3: Short and stocky pots, 4: Tall oblong pots, 5: Bottles

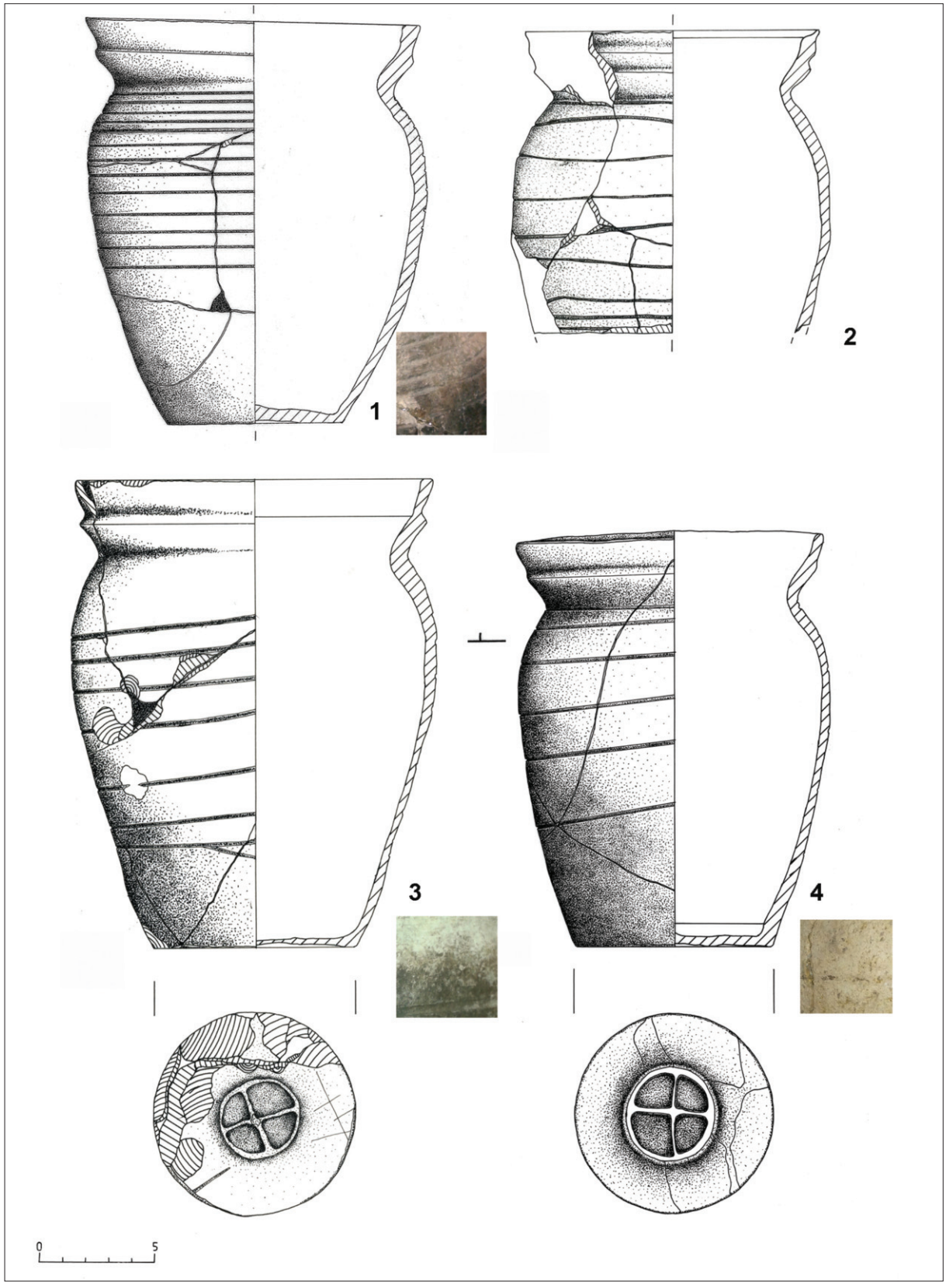

6. kép. 1-4: A fehér kerámiák hosszúkás nyúlánk formájú fazéktípusa.
Fig. 6. 1-4: Tall oblong pot types of the white ceramics

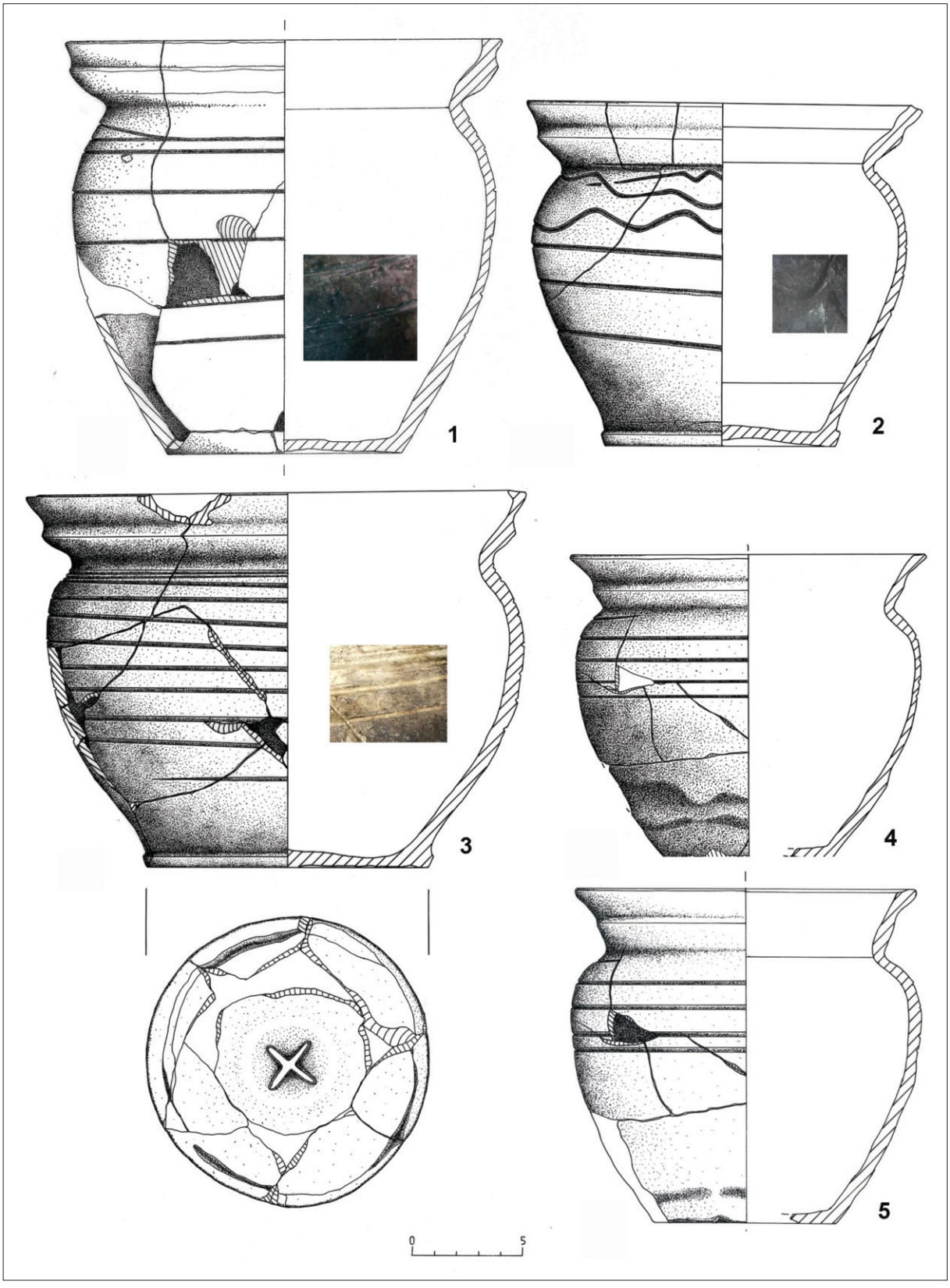

7. kép. 1-5: A fehér kerámiák alacsony, zömök, széles szájú fazéktípusa.
Fig. 7. 1-5: Short and stocky pot types of the white ceramics

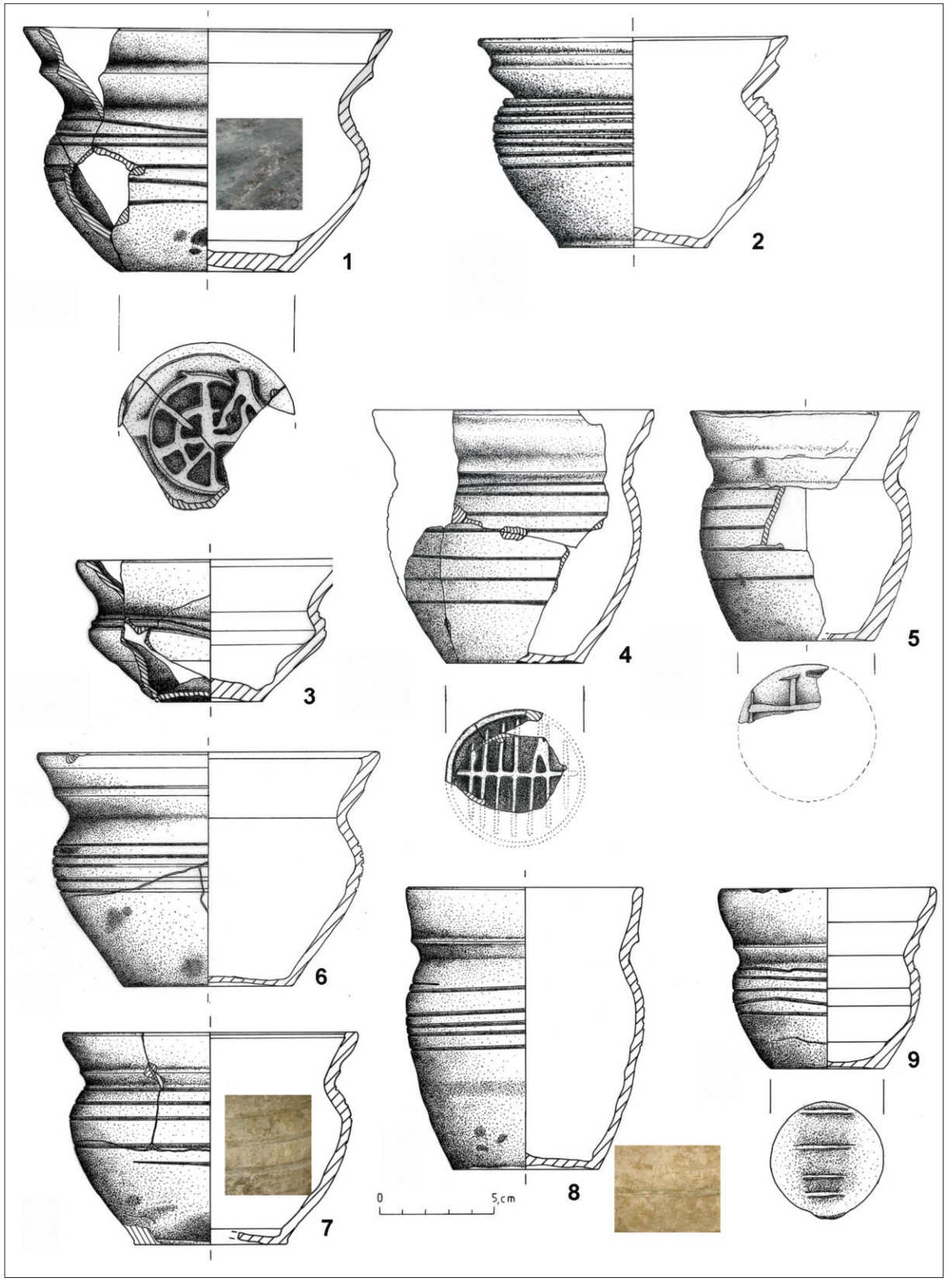

8. kép. 1-9: A fehér kerámiák csészék, szilkék és bögrék formai változatai.
Fig. 8. 1-9: Variants of the white ceramic cups and beakers

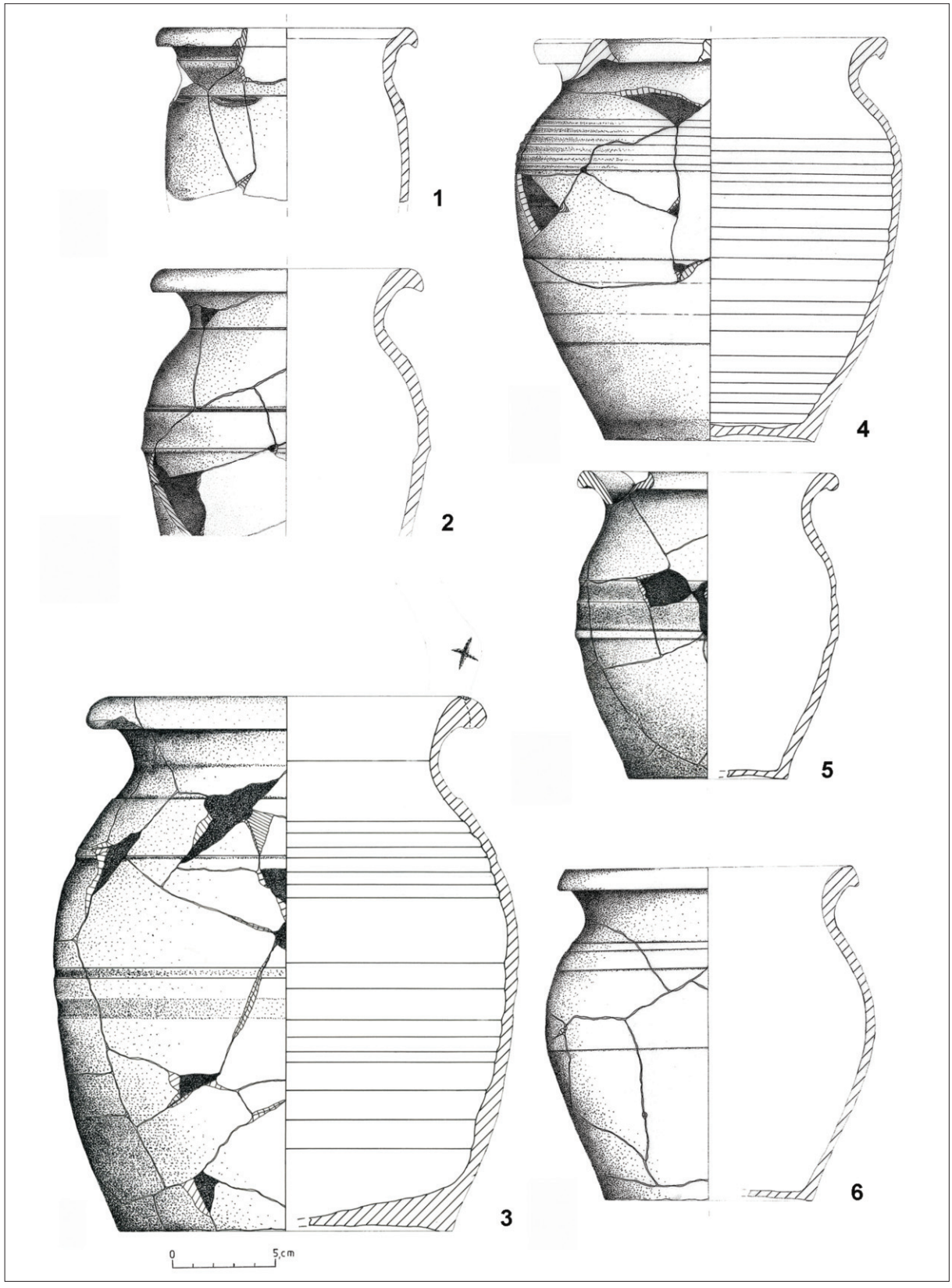

10. kép. 1-6: Redukált égetésű, szürke színű fazekak formai változatai.
Fig. 10. 1-6: Variants of the reduction fired grey pots

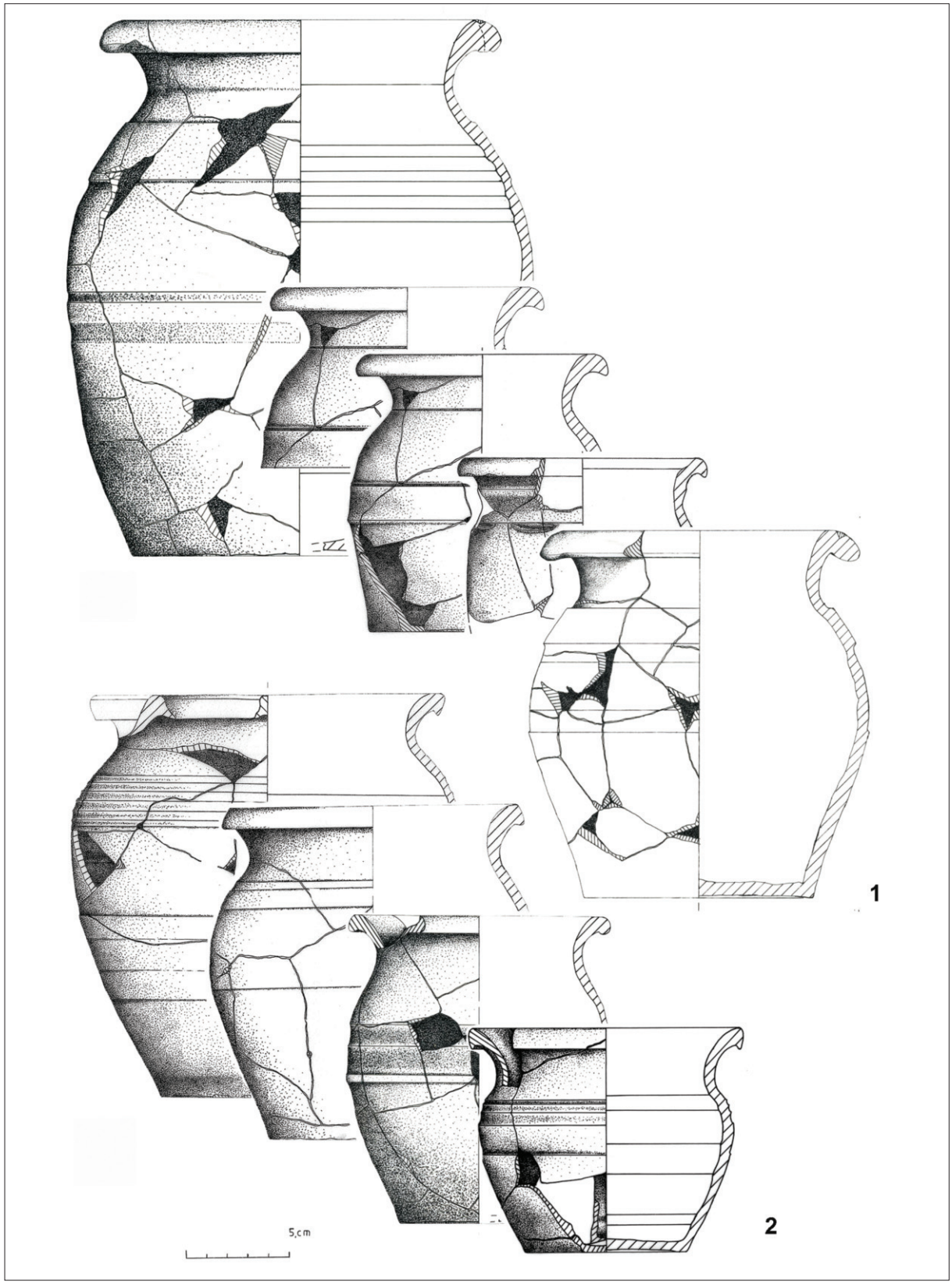

11. kép. Redukált égetésű, szürke színű fazekak peremtípusai. 1: Grafitos fazekak, 2: Grafit nélküli, vagy kissé grafitos fazekak.
Fig. 11. Rim types of the reduction fired grey pots 1: Graphite pots 2: non or low graphite pots

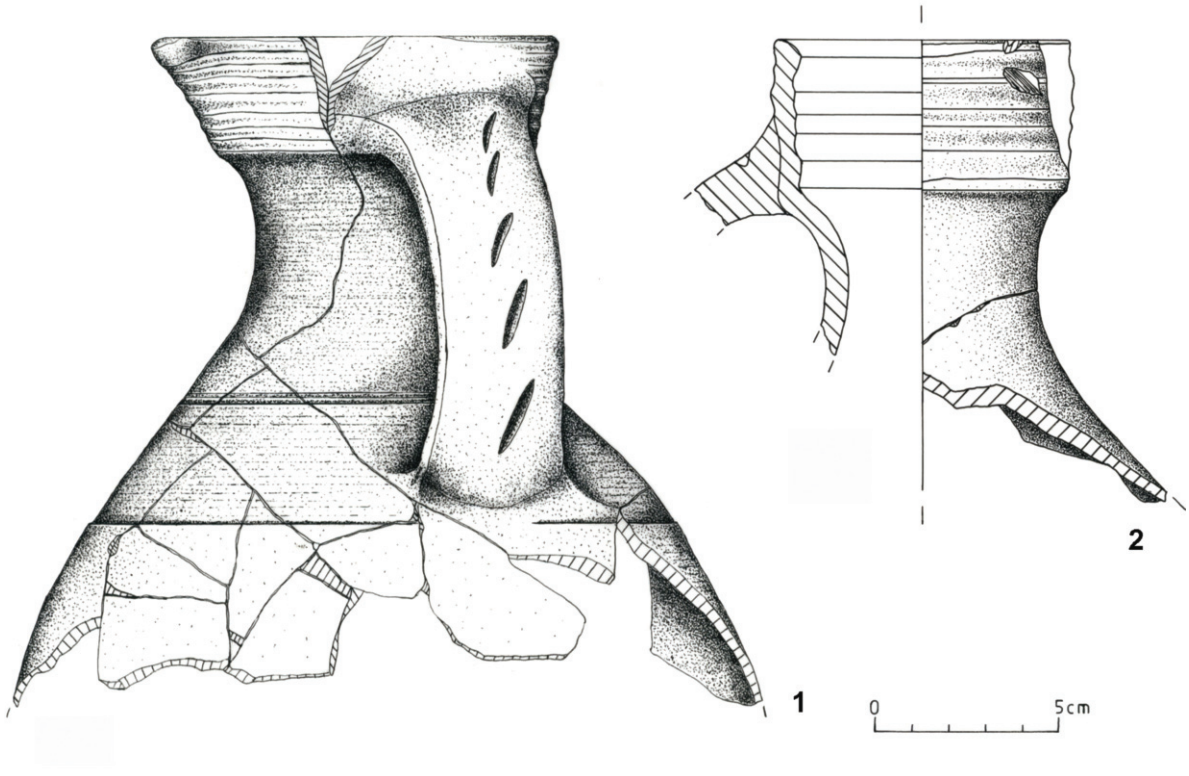

12. kép. 1-2: Redukált égetésű, szürke színű kancsók.
Fig. 12. 1-2: Grey reduction fired pitchers

13. kép. 1: Szürke színű, redukált égetésű mécses, 2: Fogaskerék díszes szürke színű, redukált égetésű tálka.
Fig. 13. 1: Grey reduction fired lamps, 2: Grey reduction fired bowl with "cogwheel" decoration'

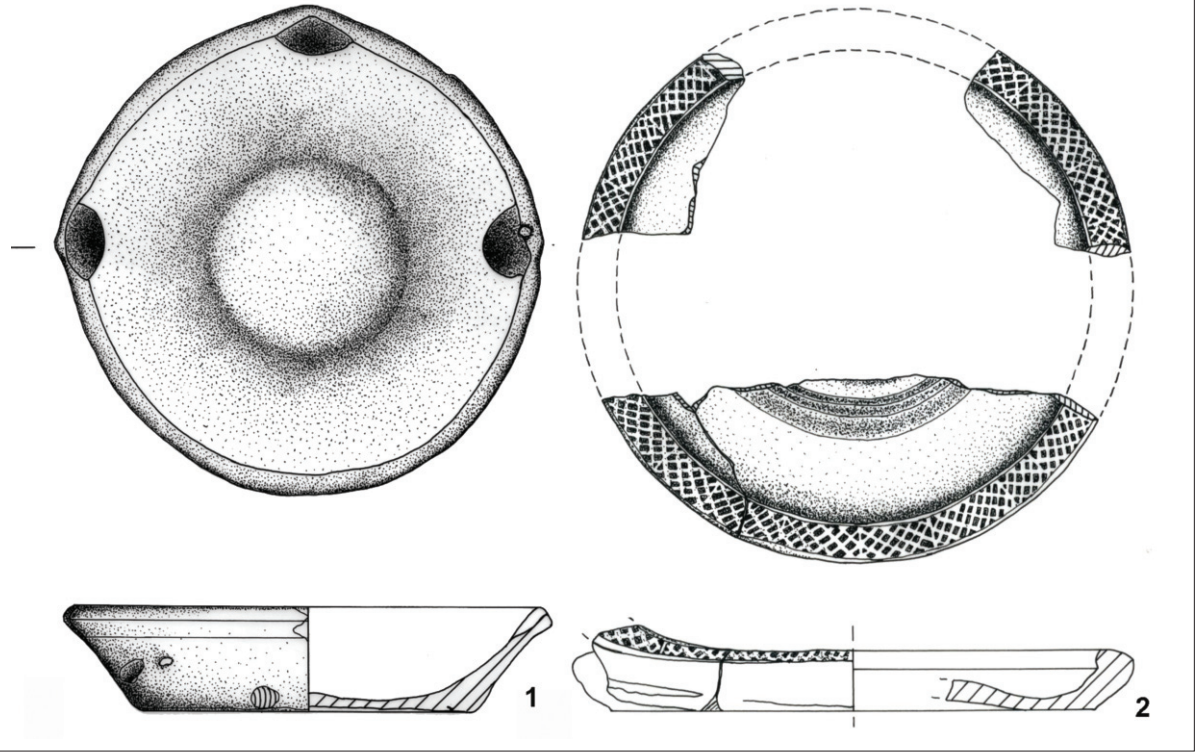

14. kép. Mesterjegyek, 1-2: fazekak vállán, 3-4: fazekak peremén
Fig. 14. Master's marks 1-2: On the shoulder 3-4: on the rim

15. kép. 11-12: századi fazekak.
Fig. 15. Pots from the 11th–12th century

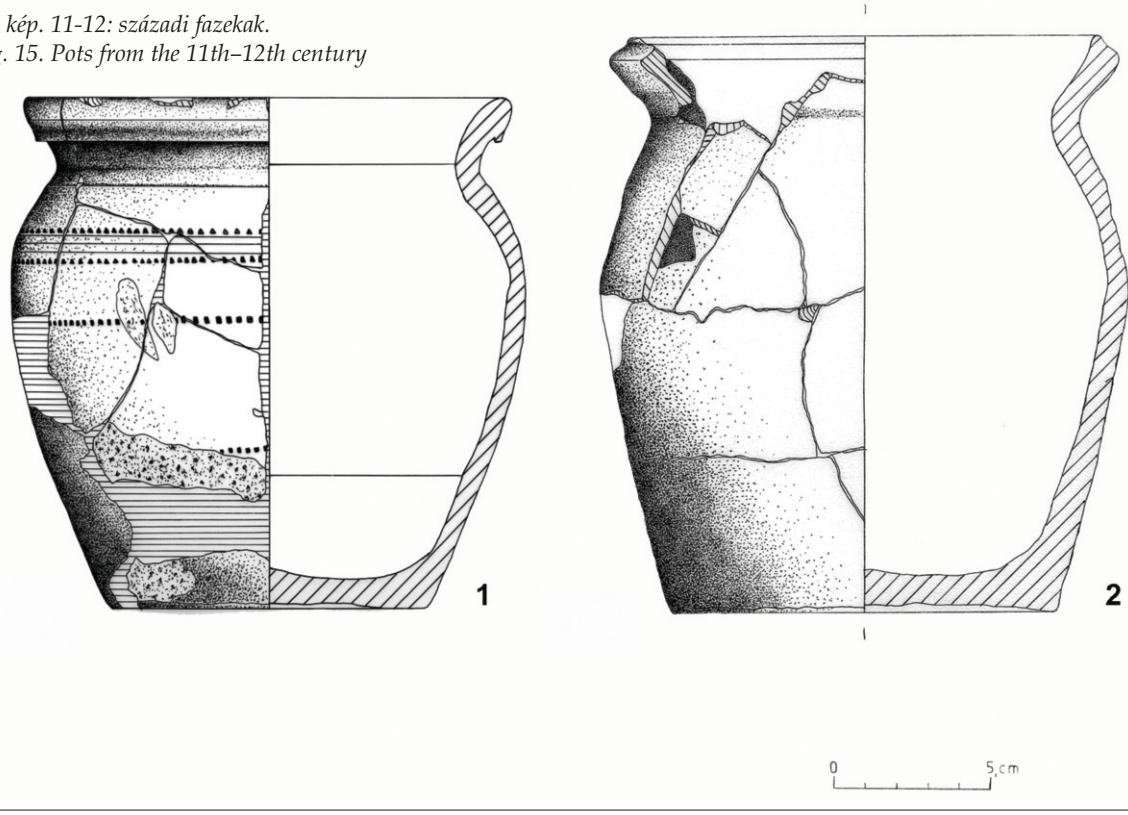

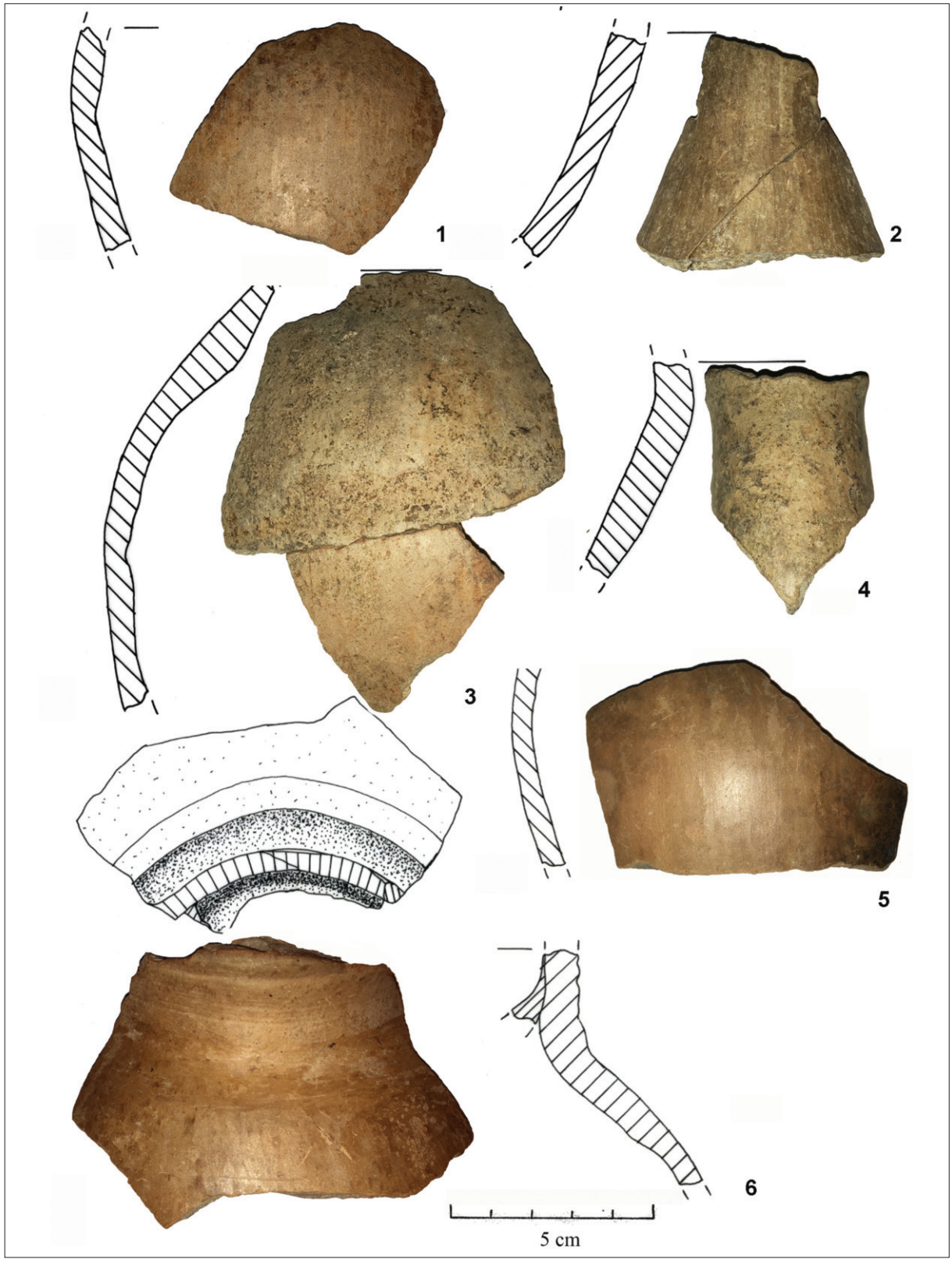

16. kép. 1-4: Polírozott palackok töredékei, 5-6: polírozott kancsók töredékei
Fig. 16. 1-4: Fragments of polished bottles, 5-6: Fragments of polished pitchers

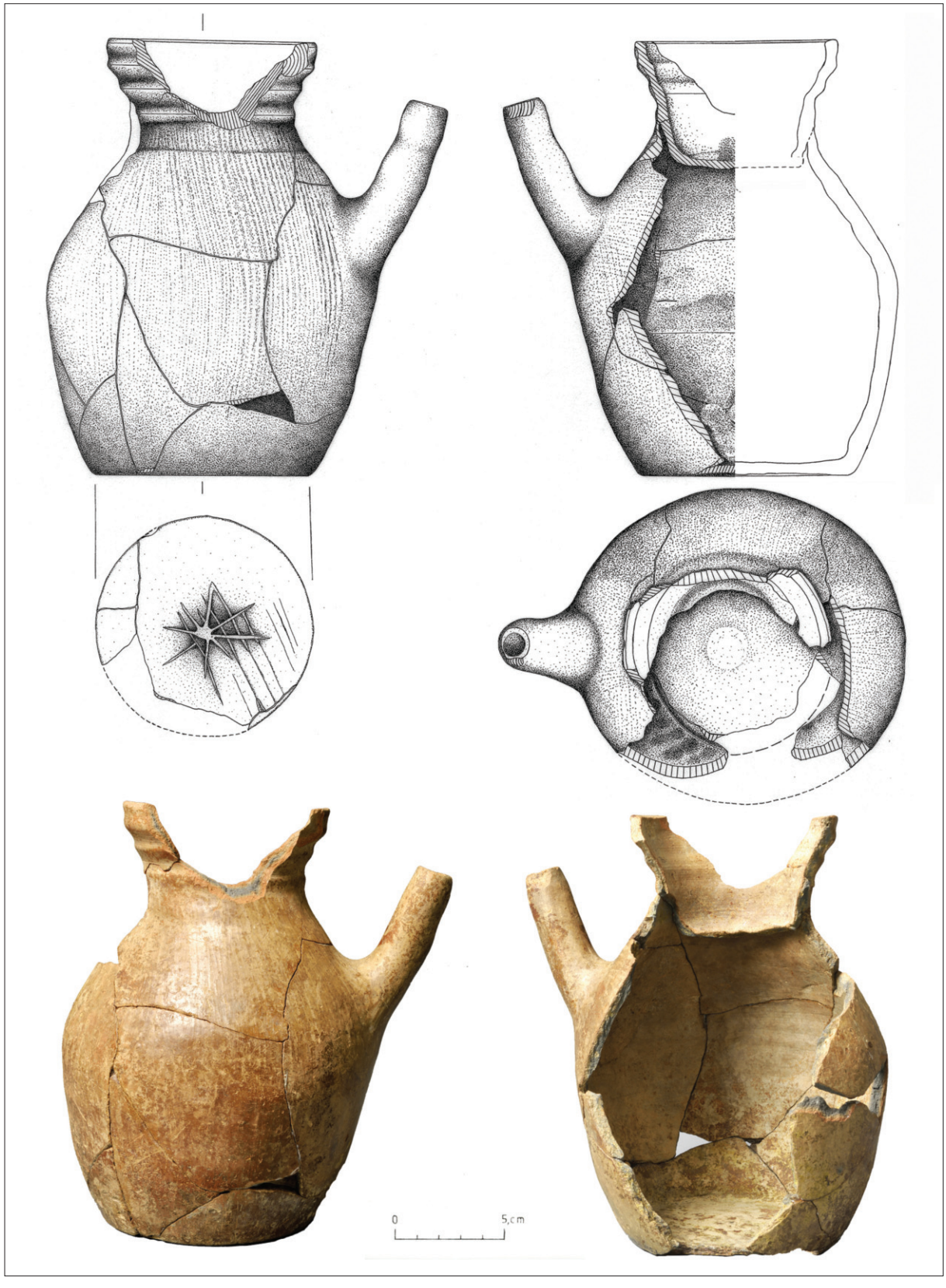

17. kép. Polírozott, kiöntőcsöves, bordásnyakú kancsó.
Fig. 17. Polished pitcher with spout and ribbed neck

P. HORVÁTH VIKTÓRIA – F. KOMORI TÜNDE

KORA ÚJKORI BŐRCSERZŐ MŰHELY PESTEN (V., Molnár u. 7-9.)

2017 tavaszán Pest belvárosában, a Molnár utca 7-9. sz. telkeken végzett szállodaépület és mélygarázs építése során jelentős középkori lelőhely került feltárásra. A 19-20. századi, három méter vastagságú feltöltés alatt intakt rétegek, jelenségek kerültek elő, amelyek egészen a 13. századig voltak nyomon követhetők. A Duna-parti nedves, iszapos talaj kedvező környezetet biztosított a szerves anyagoknak és fémeknek, ezáltal több tíz kilogrammnyi bőrleletet, fatárgyakat, egyéb szerves maradványokat sikerült megmenteni. Az élénk középkori kereskedelemre utaló számos jelenség mellett két olyan objektum is előkerült, melyek a hódoltság kori Pest ipari tevékenységéről szolgáltatnak információt. Ez a két objektum a bőrcserzés különböző folyamataihoz köthető gödör, melyek leletanyaguk alapján, illetve a gödrök párhuzamai alapján keltezhetők a 16-17. századra (SE-024, SE-043). A műhely – különböző formában - a régészeti maradványok alapján legalább 400 évig működött ezen a területen, vagyis elmondhatjuk, hogy a pesti cserző- és tímártevékenység bizonyíthatóan a Duna-part déli részére koncentrálódott.[1]

A LELŐHELY ÉS KÖRNYEZETE

A feltárt telkek a főváros szívében, a Duna-part mellett, a mai Belgrád rakpart és az azzal párhuzamos Molnár utca között, az utcákra merőlegesen, egymás mellett helyezkednek el. A Molnár utca a Március 15. tértől egészen a Fővám térig fut; a Duna felé eső telkei a rakpartig nyúlnak. Az utca vonalának kialakulása az egykori Hal tér és Lipót-bástya közötti szakaszon a középkor végére tehető.(*1. kép 1.*)

Mai nevét a Fővám tér helyén egykor elterülő Molnár-tó, s az itt állomásozó pesti molnárok után kapta, korábban azonban több különböző, egykori funkciójára utaló elnevezést viselt. 1528-ban „Hajósok utcája" néven említik, 1688-ban Thonau-Gassen, 1695–1758 között Vízikapu utca („Wasser Thor Gassen"), Duna utca, majd 1803-tól Molnár utca („Müllner-Gasse") a neve.[2]

A 7. szám alatt a közelmúltig a Független Kisgazdapárt székháza működött, korábban többek között itt élt a keletkutató Vámbéry Ármin.[3] Az itteni épület egyik szárnyát lebontották, így ennek a helye és a belső udvar, valamint a szomszédos telken lebontott Belvárosi Tanuszoda területe–összesen mintegy 1300 négyzetméter–régészetileg is kutathatóvá vált. A Molnár utca túlsó végében, illetve a parttól beljebb végzett ásatások eredményei alapján számítottunk arra, hogy a terület régészetileg érintett lesz, de csupán remélni mertük, hogy az újabb kori építkezések nem pusztítottak el mindent, ami korábbi.[4] (*1. kép 2.*)

A helyszínen végzett régészeti munkát a nagyvárosi beruházásoknál megszokott módon, az építkezéssel párhuzamosan, a megfelelő biztonsági intézkedések és statikai terv betartásával végezhettük.[5] Emiatt úgy alakult, hogy a telkeket szakaszosan, a környező épületfalak és - alapok megerősítése után tárhattuk fel, az adott lavírsíkokon történő megállást követően. Az egész területen végigfutó rétegek azonosítása, egymásnak való megfeleltetése ezáltal a helyszínen nehézségekbe ütközött, ám az elkészült geodéziai felmérés a jelenségek viszonyát tisztázni tudta.

Az ásatás legfőbb eredménye az újkori házak alapfalai, néhány középkori és oszmán-török kori deszkabéléses verem, egyéb objektum mellett az a hatalmas mennyiségű tárgyi lelet, mely a kedvező,

[1] Tanulmányunkat előzetes jelentésnek szánjuk, a bőrleletek restaurálása és vizsgálata még folyamatban van.

[2] BERZA 1993, o. n. (Molnár u. szócikk); SCHMALL 1906, 119.

[3] Emlékét a ház falán elhelyezett kőtábla hirdeti.

[4] Pest várostörténetének egyik legfontosabb kutatója Írásné Melis Katalin, aki a közeli Molnár u. 36–40. alatt feltehetően egy középkori vargaműhelyt és lakóházakat, valamint számos Árpád–kori településnyomot tárt fel. IRÁSNÉ MELIS 1996.

[5] A feltárást a Budapesti Történeti Múzeum munkatársa, Zádor Judit vezette. Az eredmények feldolgozásának lehetőségét ezúton is köszönjük.

oxigéntől elzárt, nedves, iszapos lelőkörülményeknek köszönhetően szinte teljes épségben került elő. A kerámia- és különleges fémleletek mellett bőrből készült viseleti tárgyak és hulladékok, faeszközök, textilleletek maradtak meg, utalva ezzel a helyszínen végzett kézműves, ezen belül is a cserző- és tímártevékenységre, melyre az újkori írott források is szép számmal utalnak.

Rétegviszonyok

A telkeken álló épületrészek elbontása után, a mai utcaszinttől számítva kb. három méter mélységig 19-20. századi épülettörmelékkel kevert földet termeltünk ki, ezután jelentkeztek az első in situ vegyes tégla-kő szerkezetű, visszabontott falszakaszok, melyeket 18. századi lakóházak alapjainak határoztunk meg.[6] A falak elszedését követően egyerős szagú, fekete színű, homogén réteg jelentkezett, melyet az egész területen dokumentálni tudtunk azzal a megfigyeléssel, hogy a Duna irányába lejt (SE-001). Utóbb kiderült, hogy a planírozásnak tűnő, vastag, kevert 13-18. századi leletanyagot tartalmazó réteg az itt működő cserzőműhely savas levétől fekete és nedves.[7] Ez a körülmény nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a leletek jó állapotban konzerválódtak.[8] (*3. kép*)

A pesti rakpartok 19. századi kiépítése előtt árvízvédelmi célokat csupán kisebb töltések szolgáltak, s emellett a Duna hajózhatósága is hagyott némi kívánnivalót maga után. A szabályozás során nagy területeket vettek el a folyótól, s a medret is kimélyítették.[9]A kb. nyolc méteres mélységben jelentkező erősen kavicsos, egykori mederaljnak meghatározott jelenségig a területen különböző módon és vastagságban, de átlagosan 20 réteget különítettünk el (SE-003-130). Az egymás alatt elterülő világosszürke-sötétbarna rétegek közös jellemzője az iszapos-homokos jelleg volt, szépen kirajzolódtak a part menti kiöntések, homokbuckák; több rétegből vízi- és mocsári növény maradványai is előkerültek. A szelvények kelet-nyugati irányú metszetrajzainak összeillesztése megmutatta, hogy a terület korábban is erősen lejtett a folyó felé.[10]

A régészeti korú rétegeket több esetben pénzérmével is tudtuk *terminus post quem* keltezni, így például elmondható, hogy a legidősebb, közvetlenül az altalaj feletti kultúrréteg legkorábban a 13. század második felében keletkezett. Egyértelműen az 1241-1242-es tatárjáráshoz köthető pusztulási réteget, jelenséget nem figyeltünk meg; a rétegek túlnyomó része a 14-15. századra keltezhető.[11]

Objektumok

A területen kis számú objektum került elő, a dokumentált jelenségek javarészt változatos szürke homokos-iszapos Duna-hordalék formájában jelentkeztek, ami a középkori telek közvetlen Dunaparti mivoltát mutatja. A környékről ismert Árpád kori és későbbi objektumok, házak, szabadon álló kemencék itt nem jelentkeztek,[12] vagyis arra kell gondolunk, hogy az újkor előtt nem lakták huzamosabb ideig, a terület korábban a folyó ártere, megtelepedésre alkalmatlan helyszín volt. Az előkerült kézműves tevékenységhez köthető jelenségek megléte azonban mutatja a vízjárta terület jellegéből adódó funkcióváltozásának folyamatát. Az alábbiakban a kora újkori és újkori objektumokat kívánjuk ismertetni, időrendben visszafelé haladva.

Cserzőkádak (SE-063-64-65-66)

A helyi bőrművességre utaló legfontosabb jelenség-együttes az a négy, kör alakú, megközelítőleg két méter átmérőjű, földbe süllyesztett fakád (fahordó) volt, melyekben a cserzési folyamatot végezték. A cserzőkádak egymás mellett, egy vonalban helyezkedtek el, egyik felüket sajnos elvágta egy későbbi téglafal, azonban megmaradt részük teljes épségben került elő. A hordókat kívülről mintegy 50 cm vastag sárgásfehér agyagréteggel tapasztották körbe, belsejükből 18-19. századi, belesöpört hulladékot (főként barokk kori zöld-fehér

[6] Telekkönyvekből, címtárakból és különféle egyéb összeírásokból ismerjük a házak 19. századi tulajdonosait. Mészáros–Vízy 1993, II. 73–74.

[7] A réteg legkésőbbi lelete egy 1800–as évszámú ½ krajcáros érme. A tanulmányban említett érmék meghatározását Gálvölgyi Orsolya és Szatmári Tamás végezték, segítségüket ezúton is köszönjük.

[8] Az előkerült állatcsontok felszínén is megfigyelhető volt a fekete elszíneződés, hasonlóan a Molnár u. 36–40. alatti telkeken előkerült leletekéhez. Irásné Melis 1996, 216.

[9] Irásné Melis 1983, 5.

[10] A Molnár u. 36–40. alatt feltárt 15. századinak meghatározott műhelygödrök alját a járószinttől számítva 400 cm mélységben jelentkező vízzáró agyagrétegbe ásták. A Dunához közelebb eső 7–9. sz. telkeken ebben a mélységben még csak a kora újkori tereprendezés nyoma mutatkozott. Irásné Melis 1996, 215.

[11] A jelenségre többféle magyarázat létezhet: Pest kereskedelme ekkoriban virágzott; a pénzeket lehet, hogy a parton történő fizetéskor hagyták el. Másrészt elképzelhető, hogy a folyó akkor sűrűn kiöntött, újabb és újabb hordalékrétegeket képezve ezáltal.

[12] Irásné Melis 2014.

mázzal borított kályhacsempét, kerámiaedényeket, állatcsontot) csomagoltunk, ami használatuk felhagyásának idejére utal. Ugyanezt támasztja alá az egyik kád betöltésének tetején talált 1765-ös évszámú Mária Terézia veretett dénár is.

Egy másik cserzőkád alján elszórtan kisebb megkövesedett csomók helyezkedtek el, melyeket a néprajzi szakirodalom alapján a bőr pácolásához előszeretettel használt állati (kutya- és tyúk-) ürülékkel azonosítottunk.[13] A bőr puhításához elengedhetetlen volt a visszamaradt mész eltávolítása, amit pácolással segítettek elő. (*4. kép 1-2.*)

Török kori deszkabéléses verem (SE-024)

A telek északkeleti részén került elő egy téglalap alakú, lekerekített sarkú, oldalfalán deszkákkal bélelt verem, melyet egy későbbi kőfal vágott, s melyet a szürke iszaprétegekbe ástak.(*2. kép*)A gödör északnyugati sarkában egy oszlophely volt megfigyelhető; a verem feltöltése elsősorban agyagos volt.(*5. kép*) A verem felett a teljes feltárási területen az Árpád-kortól a 18. századig keltezhető leletanyagot tartalmazó, kevert, fekete, cserzőlével átitatott planírozási réteg jelentkezett, ami a visszafoglalás utáni tereprendezéshez köthető. Az objektum leletanyaga a szórványos késő középkori edénytöredékek mellett a kora újkorhoz, azon belül az oszmán népességhez köthető kerámiaedényekből áll, melyek között sütőtál, pohár alakú kályhaszem, valamint folyatott mázas és sgrafitto díszes talpas tálak töredékei emelhetők ki. A szerves maradványokat állatcsontok, két ép tojáshéj, lefelé fordított fazék alatti meggymagok, bőrletek, valamint kagyló képviselik. Ezen kívül előkerült még egy réz övveret, egy kisméretű vas ágyúgolyó,illetve egy keskeny, kis súlyú nyílhegy is. A verem kialakítását I. Ulászló 1440-1444 között készült verete legkorábban a 15. század második felére keltezi.[14] (*6. kép*)

A gödör funkciójára a deszkabélés, a meggymagok, valamint a kisszámú kerámia- és állatcsont leletek utalnak. Korábban Irásné Melis Katalin tárt fel a középkorra keltezett bőrcserző gödröket a Molnár utca 36-38. számú telkeken.[15] A három feltárt gödör kialakításában változatosságot mutatott: az egyik, trapezoid alakú gödör alját speciálisan feldarabolt marha és sertés állkapocstöredékeivel, valamint fadarabkákkal és kéregdarabokkal;[16] a másik, előzőhöz épített gödör alját ágdarabokkal vagy növényi szálakkal, ill. fakéregszerű anyagból álló csomókkal bélelték;[17] a harmadik gödör pedig habarccsal be volt vakolva és nagy méretű izzasztókemence csatlakozott hozzá.[18] Ezek közül azonban egyik sem tekinthető a jelen közlésben tárgyalt objektum pontos párhuzamának, pusztán az ezekben is megfigyelt, cserzőlével átitatott, erős szagú, fekete réteg, ill. a gödrök feletti barnás rétegben megfigyelhető bőrleletek árulkodóak hasonlóképpen. A kora újkorból az egyik legismertebb bőrfeldolgozó műhely Sárospatakon látott napvilágot.[19] Itt a gödrök leírását azonban a régészeti kontextus nem tette lehetővé, ugyanis a korábban a területen a 19. században épült ház jórészt elpusztította a lelőhelyet, így a nagymennyiségű bőrleleten kívül szintén kevésbé tekinthető a Molnár utcai gödrök párhuzamának.

Az általunk tárgyalt téglalap alakú, oldalfalán deszkákkal bélelt gödör legközelebbi párhuzama Egerben, a Dobó téren került elő 2014-ben, mely egy szakdolgozat formájában került feldolgozásra.[20] Az Egerben feltárt gödör formája és kialakítása szinte teljesen megegyezik az itt tárgyalt veremmel: négyszögletes alakú, lekerekített sarkú, oldalán sűrű tölgyfa cölöpsorral megerősített objektum, melyből a kerámia-, fém- és bőrleletek mellett magok is előkerültek.[21] A gödröt a leletanyag mellett a cölöpök dendrokronológiai vizsgálata 1660-61-re keltezte,[22] ami tovább erősíti a Molnár utcai gödör hódoltság kori keltezését. A Molnár utcai és egri gödrök funkcióját szintén alátámasztják az előkerült magok, melyeket jól ismerten a középkortól kezdve használtak cserzőanyagként a bőrfeldolgozás során.[23] Tímártevékenységre a hódoltság korából Budáról is ismerünk régészeti bizonyítékot: Papp Adrienn tárt fel egy műhelyt a Tabánban a 2005-2007-ben végzett, Rác fürdő melletti ásatásai során.[24] Az itt feltárt műhely azonban eltér a Molnár utcaitól, ugyanis itt a cserzőgödörként meghatározott objektum kőfalazatú volt, nem pedig deszkabéléses, alján fadarabokkal.[25]Azonban ebben az esetben is valószínűsíthető, hogy nö-

[13] NAGY 1971, 202.

[14] A meghatározásért köszönettel tartozunk Gálvölgyi Orsolyának, Kovács Enikőnek és Nagy Balázsnak.

[15] IRÁSNÉ MELIS 1996.

[16] IRÁSNÉ MELIS 1996, 215.

[17] IRÁSNÉ MELIS 1996, 219.

[18] IRÁSNÉ MELIS 1996, 222.

[19] RINGER–BARTOSIEWICZ et al. 2010.

[20] SOMODI 2016.

[21] SOMODI 2016, 11.

[22] SOMODI 2016, 16.

[23] GRYNAEUS–SOLYMOSI 2014, 857.

[24] PAPP 2018.

[25] PAPP 2018, 389–390.

vényi alapú cserzéssel dolgoztak az egykori tímárok.[26]

A gödör oszmán-törökökhöz kötését alátámasztja a kevés (összesen 30 db) előkerült állatcsont is, melyek többségükben szarvasmarhától, kis számban kecskétől és egyéb, vízi vagy vadonélő állatoktól származnak, de mindössze egy darab sertéscsont volt meghatározható.[27]

Gödör (SE-043)

Különös formájú, kb. 1 m átmérőjű és 1 m mély beásás került elő a terület középső részén. (*2. kép)* Kör alakú foltban jelentkezett, tetejét agyag borította. Bontása során átmérője egyre szűkült, legalján zöldessárga talajban kisebb cseresznye- vagy meggymag halom helyezkedett el. (*7. kép*) Legjelentősebb lelete egy kisméretű, egész testén fogaskerékmintával díszített, belül sárgászöld mázzal borított, letört fülű edényke volt. A gödör további kerámialeletei közé tartozik két összeillő fajansztöredék, melyeket az 1530-as évekre lehet keltezni, valamint egy oszmán-török mázas korsó töredéke.(*8. kép*) Az objektum az ásatás során szemétgödörként került meghatározásra, ezt azonban megkérdőjelezi az előző objektum cserzőgödörként való azonosítása, valamint az ebben az objektumban szintén előforduló, kisebb cseresznye- vagy meggymag halom. A gödör betöltése faszenes és vöröses volt, benne meszes nyomokkal, felette pedig szintén jelentkezett a cserzőlével átitatott, 17. század végi, 18. század eleji, a teljes lelőhelyen megfigyelhető fekete réteg.

A gödör jellemzői, elhelyezkedése és leletanyaga alapján szintén a feljebb tárgyalt cserzőgödörrel egykorú, a bőrcserzéshez, ill. bőrfeldolgozáshoz köthető munkagödörként azonosítható. Ezt továbbá alátámasztja, hogy a bőrt többféleképpen dolgozhatták fel, melyhez hozzátartozik például az áztatás, a mésszel vagy hamuval elősegített szőrtelenítés, ill. az erjesztett magvakkal való kezelés, melyekhez a vízzáró réteg és az agyaggal való lefojtás nem ismeretlen eljárások.[28]

A fenti, kora újkorra keltezhető bőrfeldolgozó műhelyek különböző példái mutatják, hogy nemcsak a középkori, de a hódoltság kori tímártevékenységre is rendelkezésre állnak régészeti bizonyítékok, melyek azonban további kutatást igényelnek.

A jelenségek keltezése

A feltárt régészeti objektumok és jelenségek keltezésére több lehetőség is adódik, melyek együttes alkalmazása teszi lehetővé a lelőhely pontos kronológiájának elkészítését a ma látható utcaképet megelőző időkre vonatkozóan. A telkek újkori és legújabb kori története az írott és képi források segítségével könnyen rekonstruálható,[29] a 18. századot megelőző időszak története azonban nem vázolható fel teljes bizonyossággal. Az előkerült jelenségek keltezését a rétegtan mellett a pénzérmék, a kerámia- és fémleletek tipokronológiája, illetve természettudományos keltezési módszerek segíthetik elő.

A modern kori épülettörmelékes felöltés alatt jelentkező fekete színű, erős szagú, cserzőleves réteg legkésőbb a 18-19. század fordulóján keletkezett. A rétegből származó, a 14-19. századra tehető pénzérme jelenléte arra utal, hogy a 18-19. század fordulóján itt tereprendezést végeztek, s a korábban a földbe került érméket megbolygatták.

A 18-19. századi, minden bizonnyal földszintes kő- illetve téglafalazású épületek alapjait közvetlenül a cserzőkádakra ásták rá, így utóbbiak felhagyása legkésőbb a 18. század közepén következett be.[30] A kádak deszkái fenyőfa alapanyagból készültek, melynek használata nem nevezhető elterjedt szokásnak a középkor folyamán.[31] A négy objektumot tehát egyidőben, feltehetően a kora újkorban használták, ekkor a Molnár utca vonalában kizárólag cserzőműhelyek működhettek.

Kerámiaanyaga és párhuzamai alapján a hódoltságkorra keltezhető egy deszkabéléses (SE-024), illetve egy meggy- vagy cseresznyemaggal

[26] Papp 2018, 392.

[27] A meghatározást és az adatok rendelkezésünkre bocsátását köszönjük Daróczi–Szabó Lászlónak.

[28] Grynaeus–Solymosi 2014, 857.

[29] A 19. századi telekkönyvek, helyszínrajzok, felmérések illetve a későbbi címtárak segítik a tájékozódást. Mészáros–Vízy 1993, II. 73–74.A 19–20. század fordulójáig helyben működő cserző–, és tímármesterek tevékenysége a városlakók számára sok bosszúsággal járt, az erős szagok, zajok és higiéniai hiányosságok a városkép rendezésére törekvő vezetés számára is megoldandó kérdést jelentett. A műhely helyén 1901–ben a Rácz–fürdő egyik akkori tulajdonosa, a Heinrich–család megbízásából Riva József épített egy háromemeletes, a Molnár utca és az akkori Ferenc József rakpart felől is megközelíthető, belső udvaros épületet.A terveket a Budapest Főváros Levéltára őrzi. Jelzet: HU BFL – XV.17.d.329 – 23853.

[30] A mesterség azonban később is virágzott, amit egy 1837–ben készült térképen látható, pontosan a területre helyezett „jüdische Schlachthof", azaz zsidó vágóhíd rajza bizonyít. Pest–Buda–Óbuda áttekintő térképe a jelentős középületek rajzával és látképekkel. Forrás: mapire.eu (Utolsó letöltés dátuma: 2019. november 4.)

[31] Grynaeus András előzetes jelentése alapján. Sajnos a dendrokronológiai keltezés a minta gyengesége miatt nem volt lehetséges.

feltöltött, az iszaprétegekbe ásott verem (SE-043). Kialakításuk, illetve feltöltésük alapján felmerül a cserzőgödörként való meghatározás lehetősége, s ezt erősíti a korábbi rétegekben előkerült bőrleletek nagy mennyisége is. A növényi cserzőanyagokkal való bőrkikészítés mellett a timsót felhasználó bőrfeldolgozás már a középkorban is elkülönült egymástól.[32]

A cserzőműhely középkori előzményét a bőrtárgyakon kívül egy különös, unikálisnak mondható, cölöpalapú, sövényes faszerkezetű objektum jelenti, ami nagyjából a két újkori telek találkozásánál került elő. Négyzetes alaprajzú, a karók között sövényfonattal megerősített oldalú, zárt jelenségről van szó, mely az iszapos feltöltődésben eredeti formájában, teljes épségében megmaradt. Tetejét megmunkált deszkalapok fedték; betöltéséből gazdag leletanyag került elő, legszebb lelete egy ép, faborítású, nyéllemezes, réz záró verettel ellátott, 15-16. századi kés. Az objektum leleteinek kiértékelése még folyamatban van, ám képi források alapján valószínűsíthető, hogy egykor áztatógödörként szolgált. (*9. kép 1-5.*)

A terület déli szélén, a Dunára merőlegesen egy-egy párhuzamos gerendát, rajtuk keresztbe fektetett és szegekkel rögzített deszkalapokat figyeltünk meg, melyet a folyóhoz vezető stég- vagy pallószerű építménynek lehet meghatározni (SE-073). (*9. kép 6-7.*)

Ugyancsak erre az időszakra keltezhető egy, a Duna felé futó árokszakasz, melynek számtalan keskeny iszapos réteget tartalmazó betöltése vízfolyásra enged következtetni. A területen felgyülemlett korábbi kultúrrétegek az Árpád-kor végére keltezhetők, ennél idősebb jelenséget nem lehetett megfigyelni.[33]

A MOLNÁR UTCAI BŐRFELDOLGOZÁS A KORA ÚJKORBAN

A 7-9. telken, már a 19-20. századi feltöltés alatt jelentkező, SE-001 számmal jelölt fekete, tőzeges, nedves rétegtől kezdve egészen az altalajnak bizonyult kavicsos mederig kerültek elő jó állapotú bőr- és textilleletek, melyek elterjedése és összetétele – a kézművességgel összefüggésbe hozható objektumok mellett – arra utalt, hogy itt helyszíni bőrkikészítés történt, hosszú évszázadokon keresztül. (*4. kép 3-5; 10. kép 1-7.*)

Az írott[34] és képi források[35] alapján a Molnár utca 7-9. telkeken, és a szomszédos területen, végig az egykori Alsó–Dunasoron az újkorban cserző- és tímárműhelyek működtek, s a leletek tanúsága szerint ezek középkori és kora újkori előzményeit sikerült megtalálni az ásatás során. A 19-20. század fordulóján készült rézkarcokon és fényképfelvételeken felfedezhető, hogy az akkori Eskü tér és a Ferenc József híd közötti Duna-parti szakaszon egymás mellett álltak a földszintes, kettős fazsindelyes fedéllel ellátott házak, melyek padlását és a bejárat előtti teret bőrszárításra használták.[36] (*11. kép 1-3.*)

Pest 1686-os visszafoglalása után, a tereprendezés és tervszerű városfejlesztés okán szükségszerűvé vált a telkek és házak adatainak összegyűjtése, műszaki felmérése; e céllal rendelték el 1687-ben a városi telekkönyvezést.[37] A városi tanács legfőbb törekvése a telkek eladása, a város körüli, mezőgazdasági művelésre alkalmas területek újrafelosztása, a város benépesítése volt. A könyvekben feljegyezték a telkek méretét, a rajtuk található épületek jellegét, illetve adott esetben a telektulajdonost is. A tulajdonnevek – így az utcanevek is – németül jelentek meg, ezeket később magyarra fordítva használták a köznyelvben.

A Pestre vonatkozó telekkönyv szövege Nagy Lajos 1961-es tanulmányában jelent meg, ahol a város 17. század végi topográfiájával foglalkozott részletesen.[38] Az általa közölt jegyzékben érdemes megvizsgálni a mai Molnár utca-Belgrád rakpart közötti terület telkeinek tulajdonosait.[39]

Északról délre haladva:

181/200. sz. telek: Herosch (Herus) Sámuel. Egy 1705-ből fennmaradt polgári peres eljárás dokumentációja említ egy azonos nevű pesti tímármes-

[32] IRÁSNÉ MELIS 1996, 235, 7. jegyzet.

[33] Ellentétben a belvárosi plébániatemplommal, ahol a tornyok vonalában és a szentély alatt bronzkori gödrök kerültek elő. †Kovács Eszter megfigyelései alapján.

[34] BOROSTYÁNI 1875, 219; Például: 1881–ben a Molnár u. 4. alatt Zimányi Dániel tímár lakott. Forrás: BFL, Közjegyzői iratok, levéltári jelzet: HU BFL – VII.173.a – 1881 – 0126. 1882–ben a Molnár u. 11. alatt pedig Pták András tímár élt. Forrás: BFL, Fogolytörzskönyvek és –nyilvántartások, levéltári jelzet: HU BFL – VII.106 – elítélt – 1882 – 553. Jordán József, „régi pesti tímárcsalád sarja" 1826–ban hunyt el, műhelye a Molnár utcában volt. BÁCSKAI 2007, 335. Feltehetően rokona volt az a Jordán Mária, aki 1843–ban örökölte a Molnár u. 7. ingatlan ½ részét. Forrás: Telekkönyvi betétek, levéltári jelzet: HU BFL–XV.37.c–22–23853.

[35] 1700–ból ismerjük a pesti cserzővarga és bőrös céh céhlevelét, melyen a város látképét is megörökítették. RÓZSA 1963, 91.

[36] CSERNA Károly: Tímárház a Belgrád rakparton, 1900 körül. SPIRA–VÖRÖS 1978, 588, 281. kép. A városvezetés higiéniai okokra hivatkozva az Erzsébet híd építésével egyidőben bontatta le az utolsó tímárházat a Belgrád–rakparton. Vasárnapi Újság 1905. január 1. (52/1) 5.

[37] NAGY 1961b, 165.

[38] NAGY 1961b

[39] A szövegből kiderül, hogy az utcát akkor „Wasserthor Gasse"–nak, vagyis Vízikapu utcának hívták.

tert.[40] Polgárjogát 1689-ben nyerte el, származási helye a stájerországi Rosenberg volt.[41]

180/203. Pirckher (Bürcker) Pál. 1693-ban említi egy peres irat, mint bőrt vásárló személy.[42] Mivel a lentebb említett Szegedi Mihállyal pereskedett, feltehetően egy és ugyanaz a személy.

179/204. Csismazia Mihály. Neve feltehetően foglalkozására utal.

178/206. Emanuel Miklós. 1694-ben kapott polgárjogot, a kor egyik legtekintélyesebb rác kereskedője.[43] Török árukkal kereskedett, a városi tanácsba is bekerült.[44]

177/208. Suitz Mihály, Segeti Mihály. Suitz Mihály 1688-ban kapott polgárjogot, szűcsként dolgozott.[45] Szegedi Mihályt egy 1693-as perirat említi, hogy „bőröket szállított Purkhart Pálnak" […], vagyis köze lehetett a bőrművességhez.[46]

176/209. Barani Mihály. 1692-ben nyert pesti polgárjogot, gazdálkodó volt.[47]

175/213. Koháry-ház. Koháry István és Eszterházy Pál nádor háza egymás mellett volt, de sosem laktak bennük. Előbbié „török időkből való rozzant ház", 1697-ben vásárolta meg Görög (Grec) Miklós, kereskedő.[48]

174/214. Pirckher (Bürcker) Pál, Eszterházy Pál nádor.

Kijelenthetjük tehát, hogy a vizsgált területen a 17. század végén túlnyomórészt bőrrel vagy szőrrel foglalkozó kézművesek dolgoztak, illetve néhány telket kereskedők birtokoltak. A Koháry- és Eszterházy-telket ugyanaz a Görög Miklós vásárolta meg, egyesítette, majd később, 1799-ben itt hozta létre Pest első bőrgyárát egy bizonyos Kemnitzer János pesti polgár.[49]

Nem kevésbé beszédes az 1793-ban készített, Pest, Buda és Óbuda beépített területét ábrázoló várostérkép sem, melyen a Molnár utcát a 35. számmal jelölt „*Lederer Gasse*" vagyis Bőrműves utca névvel illették.[50] Egy 1830-ban készült, majd 1864-ben lemásolt és kiegészített felmérési rajzon megfigyelhető, hogy az akkor 123. számmal jelölt, ma a Molnár utca 11-nek megfeleltethető telket egy bizonyos Kehrer nevű illető birtokolta,[51] s ilyen névvel egy több generáción átívelő munkásságú tímárcsaládot ismerünk.[52] Fontos megemlíteni, hogy a Kehrerek által vezetett műhely a fentebb említett első hazai bőrgyár utódja volt.[53] 1830-ban Pesten egyébként 14 cserzőmestert (*Lederer, Cerdones*) említ Patacsich József.[54]

Összegzés

A korábbi kutatás alapvetően úgy vélte, hogy a kellemetlen szagokkal, állati hulladékkal járó műhelyek, mint a bőrkikészítés (vagy a tűzzel dolgozó kézművesek, például a kovácsok) – a működéssel járó balesetveszély miatt - a város szélén, a sűrűn lakott belső területektől távol telepedtek meg.[55] Ennek ellenére a Molnár utcai műhely a középkortól az újkorig a pesti városmag része volt, mi több, a feltételezett piactér közelében feküdt. A működéshez szükséges nagy mennyiségű víz közelsége mellett talán éppen az utóbbi tényező indokolta megtelepedését, hiszen így, a kikötő és a piactér szomszédságában az elkészült termékek értékesítése is egyszerűbbé vált.

A korunkban uralkodó higiéniai irányelvek mentén nézve elfogadhatatlannak tűnik, hogy a felhalmozott szerves hulladékból, illetve a felhasznált állati ürülékből erjedő állandó dögszag a mindennapi élet része lehetett, tekintve, hogy a műhely évszázadokon át megmaradhatott a központ közelében, súlyosbítva a feltehetően akkor is nyugati-északnyugati irányú uralkodó széljárással, ami a kellemetlen szagokat a város felé fújta.

[40] Bónis 1962, 97.

[41] Buda és Pest polgárai 1686–1848, adatbázis. URL: https://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/search/results/?list=eyJxdWVyeSI6ICIjREJfX1BPTEcifQ Utolsó letöltés dátuma: 2019. október 30.

[42] Bónis 1962, 234.

[43] Buda és Pest polgárai 1686–1848, adatbázis. URL: https://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/search/results/?list=eyJxdWVyeSI6ICIjREJfX1BPTEcifQ Utolsó letöltés dátuma: 2019. október 30.

[44] Füves 1972, 230.

[45] Schmall 1906, 14.

[46] Bónis 1962, 234.

[47] Buda és Pest polgárai 1686–1848, adatbázis. URL: https://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/search/results/?list=eyJxdWVyeSI6ICIjREJfX1BPTEcifQ Utolsó letöltés dátuma: 2019. október 30.

[48] Füves 1972, 230.

[49] Pásztor 1935, 75–76.

[50] Pest–Buda–Óbuda beépített területének várostérképe. URL: https://mapire.eu/hu/map/budapest-1793/?bbox= 2120627.61614982%2C6022191.705512917%2C2121534.7086964226%2C6022490.287654655&map-list=1&layers=79. Utolsó letöltés dátuma: 2019. október 16.

[51] Situations Plan von einem Theileder Müllner Gasse. Budapest térképeinek katalógusa, 1057. Levéltári jelzet: BFL XV.16.b. 223/78–1.

[52] Szinnyei 1897, 1349–1350.; VonKunitsch 1824, 231–232. Kehrer József kéziratos hagyatéka, 19. századi eleji egyesületek irataival az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található. OSzK Kézirattár, Fol. Germ. 1561.

[53] Horváth 1811, 311; Nagy 1961a, 307.

[54] Patacsich 1831, 103. Ugyanekkor 100 csizmadia, 15 bocskorgyártó, 14 kesztyűs, 46 mészáros, 14 nyerges, 15 szíjgyártó, 189 varga köthető az állatbőr feldolgozás valamely lépéséhez.

[55] Bartosiewicz–Bózsa 2009, 53–54.

Azonban a társadalom szagokhoz fűződő viszonya – amint arra legutóbb Bartosiewicz László és Bózsa Anikó közös tanulmánya[56] is rámutatott – koronként és kultúránként változhatott, így a műhelyek elhelyezkedésére nézve nem szerencsés általánosságokat megfogalmazni. A közép-angliai kora–, és késő középkori cserzőműhely leleteket összegyűjtve Umberto Albarella is arra a következtetésre jutott, hogy az ilyen jellegű tevékenységre utaló, állati eredetű hulladékdepók javarészt városi környezetben kerültek elő.[57]

Ha elfogadjuk, hogy a több késő középkori és kora újkori utazó által is említett, a Dunával párhuzamosan futó, akár fa-, akár kőszerkezetű vízparti városfal valóban létezett, akkor azt a cserzőműhelytől és a vízparttól beljebb, a mai Molnár utca túloldalán kell keresnünk, s így a telep ténylegesen a városfalon kívül helyezkedhetett el.[58] Ezt támasztja alá, hogy a feltáráson nem került elő a városfalra utaló nyom.[59]

[56] BARTOSIEWICZ–BÓZSA 2009.

[57] ALBARELLA 2003, 78.

[58] A környék legmagasabb pontja a Molnár utcával párhuzamos Váci utca északi, páros oldala, ahol a korábbi kutatások felmérései egy kiemelkedést, kisebb dombot jeleztek. Innen a Duna–part felé meredeken lejt a terület. Az információt Viemann Zsoltnak köszönjük.

[59] Ezúton mondunk köszönetet a tárgyakat restauráló Tereiné Toronyi Szilviának, Józsa Júliának és Rácz–Szabó Katalinnak.

IRODALOM

Albarella 2003	Albarella, Umberto: Tawyers, tanners, horn trade and themystery of themissinggoat. In: Murphy, Peter and Wiltshire, Patricia E.J. (eds): The Environmental Archaeology of Industry. Oxford, 2003., p. 71-83.
Bácskai 2007	Bácskai Vera: Városok és polgárok Magyarországon I. Budapest, 2007. (Várostörténeti Tanulmányok)
Bartosiewicz–Bózsa 2009	Bartosiewicz László – Bózsa Anikó: Valami bűzlik Dániában. Kísérlet a szagok régészeti rekonstrukciójára. In: Anders Alexandra, Szabó Miklós, Raczky Pál (szerk.) Régészeti dimenziók. Tanulmányok az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének tudományos műhelyéből. Budapest, 2009., p. 49-60.
Berza 1993	Berza László (szerk.): Budapest Lexikon 1–2. Budapest, 1993.
Bónis 1962	Bónis György: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után. Budapest, 1962.
Borostyáni 1875	Borostyáni Nándor: A molnár-utcza. Fővárosi tárcza. Vasárnapi Újság 1875/14., p. 218-219.
Füves 1972	Füves Ödön: A görög kereskedők megjelenése Pesten. AT 19. (1972), p. 227-231.
Grynaeus-Solymosi 2014	Grynaeus András – Solymosi Katalin: Adatok a növényi bőrcserzés alkalmazásáról a középkori Magyar Királyságban. In Bárány Attila et. al. (szerk.) Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére. 2. kötet. Budapest-Debrecen, 2014., p. 855-872.
Horváth 1811	Horváth Mihály: Az Ipar és Kereskedés története Magyarországban, a három utolsó század alatt. Buda, 1811.
Kunitsch 1824	Kunitsch, Michael, Von: Topographische Beschreibungen des Königreiches Ungarn und seine reinverleibten Provinzen. Pesth, 1824.
Irásné Melis 1983	Irásné Melis Katalin: Adatok a Pesti-síkság Árpád-kori településtörténetéhez. Budapest, 1983. (Monumenta Historica Budapestinensia; 4.)
Irásné Melis 1996	Irásné Melis Katalin: Középkori lakóházak és egy XV. századi vargaműhely régészeti kutatása a pesti belvárosban, Communicationes Archaeologicae Hungariae (1996), p. 211-238.
Irásné Melis 2014	Irásné Melis Katalin: Pest kialakulása és a középkori város építési periódusai (Régészeti kutatások Budapest V. kerületében, a Belvárosban). BudRég 47. (2014), p. 135-238.
Mészáros–Vízy 1993	Mészáros György – Vízy László (szerk.): Adatok a belváros történetéhez 1-2. Budapest, 1993.
Nagy 1961a	Nagy István: A manufaktúra-ipar kialakulása Pest-Budán. TBM 14. (1961), p. 285-342.
Nagy 1961b	Nagy Lajos: Pest város XVII. század végi topográfiájának forrásai. TBM 14. (1961), p. 161-212.
Nagy 1971	Nagy László: A veszprémi tobakok. VMMK 10. (1971), p. 189-240.

PAPP 2018 — PAPP Adrienn: Török kori tímárműhely emlékei a budai Tabánban. In: Benkő Elek, Kovács Gyöngyi, Orosz Krisztina (szerk.) Mesterségek és műhelyek a középkori és kora újkori Magyarországon. Budapest, 2018., p. 387-396.

PÁSZTOR 1935 — PÁSZTOR Mihály: Buda és Pest a török uralom után. Budapest, 1935. (Budapesti Statisztikai Közlemények; 73/1.)

PATACSICH 1831 — PATACSICH József: Szabad királyi Pest városának leírása. Pest, 1831.

RINGER-BARTOSIEWICZ et. al. 2010 — RINGER István–BARTOSIEWICZ László et. al.: 17. századi bőrfeldolgozó műhely maradványa Sárospatakon. In: Gömöri János, Kőrösi Andrea (szerk.) Csont és bőr. Az állati eredetű nyersanyagok feldolgozásának története, régészete és néprajza. Budapest, 2010., p. 215-227.

RÓZSA 1963 — RÓZSA György: Budapest régi látképei (1493-1800. Budapest, 1963. (Monumenta Historica Budapestinensia; 2.)

SCHMALL 1906 — SCHMALL Lajos: Buda-Pest utczái és terei. Budapest, 1906.

SOMODI 2016 — SOMODI Zoltán: Eger – Dobó tér. Egy 17. századi cserzőgödör leletanyagának feldolgozása. Szakdolgozat. Miskolc, 2016.

SPIRA–VÖRÖS 1978 — SPIRA György– VÖRÖS Károly: Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. Budapest, 1978. (Budapest Története 4.)

SZINNYEI 1897 — SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái, 5. kötet. Budapest, 1897.

A Tannery Workshop in Pest from the Early Modern Period (Budapest, 5th District, 7-9 Molnár Street)

In 2017 a new hotel was planned to be built on the left side of the river Danube, in Hungary's capital city Budapest. In the Middle Ages the area in question was a part of Pest town, one of the richest towns in the Hungarian Kingdom. Before the construction started the site was excavated by the archaeologists of the Budapest History Museum. Despite the fact that the place was inhabited for centuries, the medieval layers were found unaffected. Fortunately, the wet and muddy soil by the river preserved the metal and leather objects in excellent condition.

This paper's aim is to report about the large amount of leather finds, which suggests that here existed a tannery workshop from the Middle Ages to the Modern Era. In addition, several wooden tools and four tan-pits were found on the territory, which can confirm this assumption. The pits had drab clay patches around them, and their boards were made of pine tree, which means they were in use during the 18-19th centuries. Two other pits were also board-lined, made from oak tree, but their date of application is determined to the 16-17. centuries by the typical Ottoman ceramic vessels found in their loading.

Besides that, the shoes, leather scabbards, purses, and other utility objects help us imagine life in medieval Pest town, some of them suggesting that the people were trading with distant regions.

The restoration is currently in progress, but it seems to be a long process due to the quality and quantity of the finds. In Hungary, leather artefacts can be found occasionally, mainly because of the poor soil. Only wells, moats and riverbeds can preserve these finds, which means that every little piece must be examined thoroughly to get all the information. At 7-9 Molnar Street, we could collect several types of shoes and boots, among them semifinished, broken pieces and production waste finds as well.

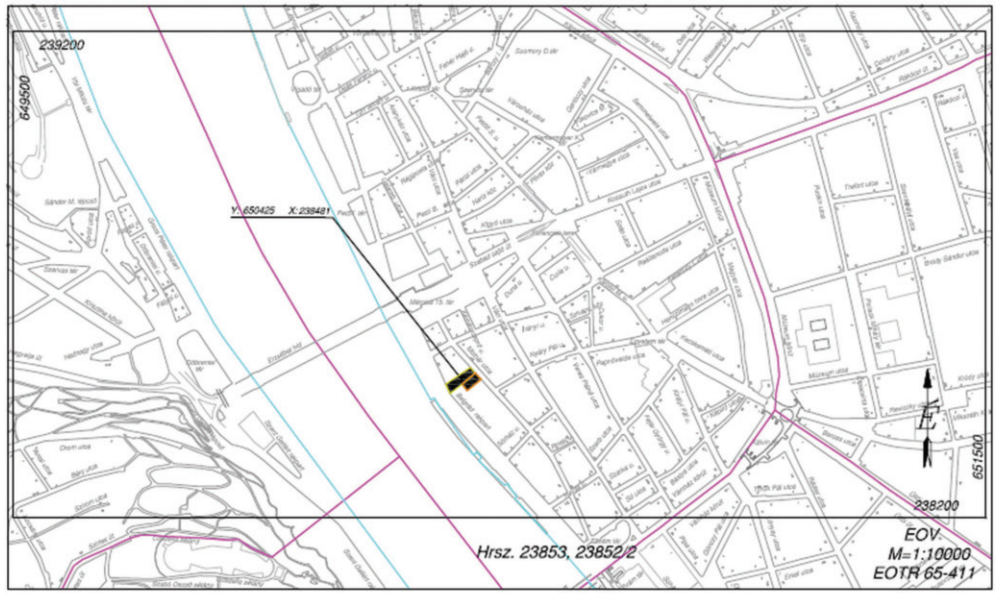

1.

1. kép. 1: A feltárás helyszíne (készítette: Viemann Zsolt és Kevevári Zsolt), 2: A lelőhely a középkorban, piros pöttyökkel a közelben elvégzett, középkori jelenségeket felszínre hozó régészeti kutatások (Irásné Melis 2014, 194. 11. kép alapján)
Fig. 1. 1: The excavation site (drawing by: Zsolt Viemann, Zsolt Kevevári, 1. 2: The site in the Middle Ages, the red dots indicate the archaeological researches with the result of medieval phenomena. (based on Irásné 2014, 194. 11. kép)

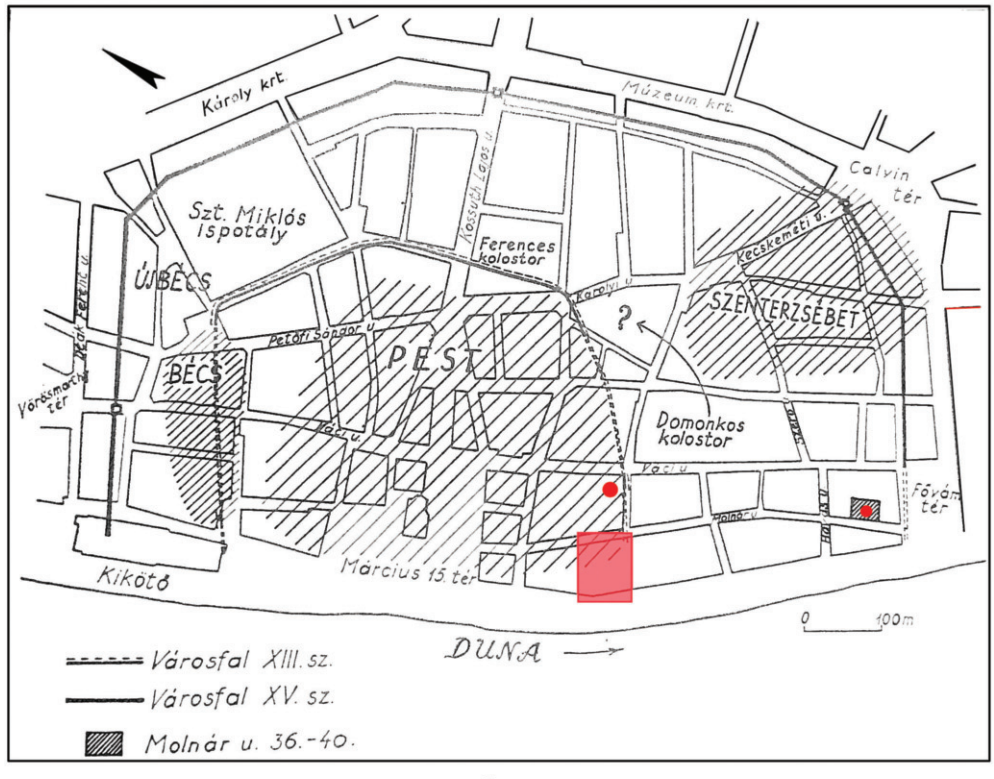

2.

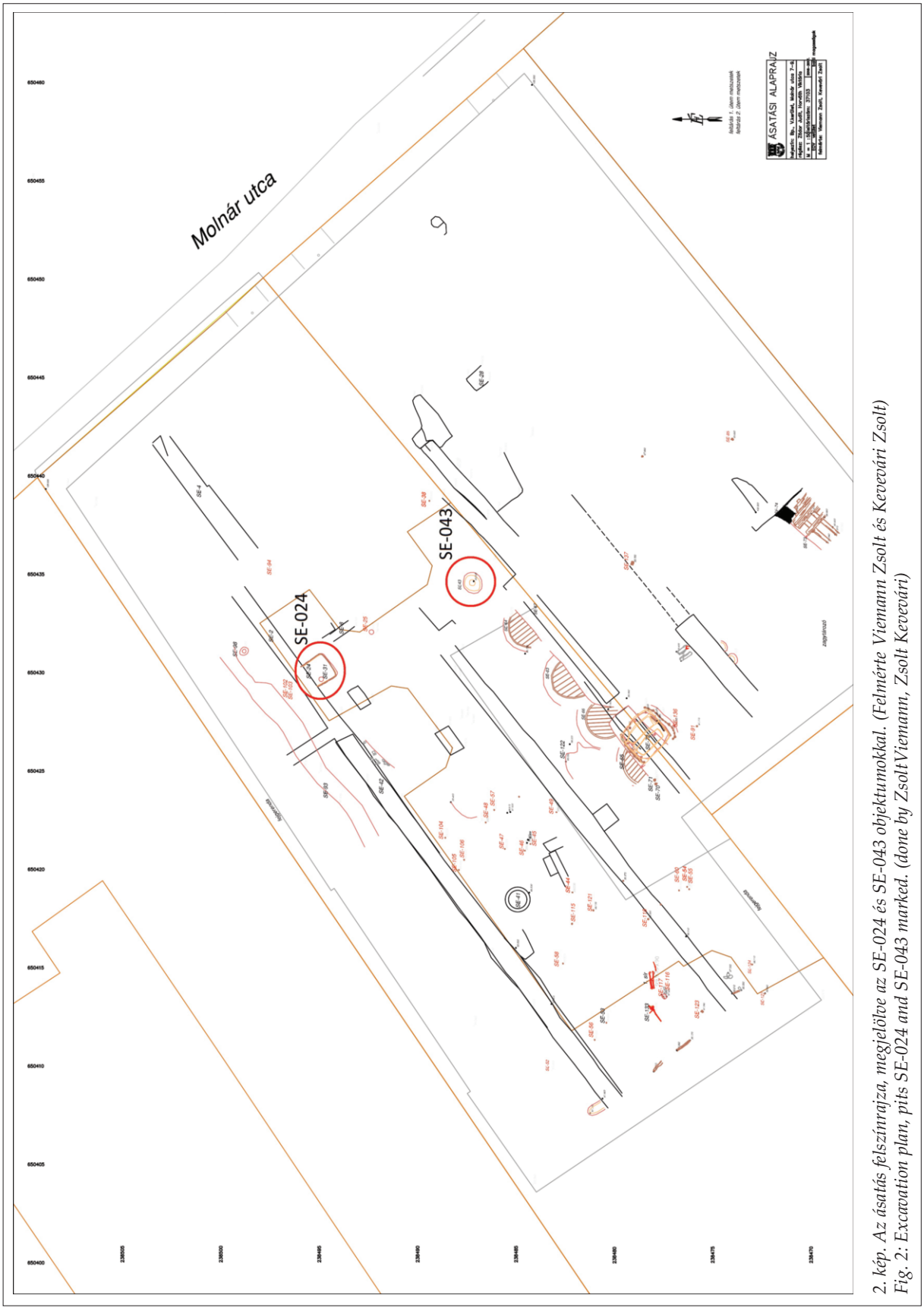

2. kép. Az ásatás felszínrajza, megjelölve az SE-024 és SE-043 objektumokkal. (Felmérte Viemann Zsolt és Kevevári Zsolt)
Fig. 2: Excavation plan, pits SE-024 and SE-043 marked. (done by ZsoltViemann, Zsolt Kevevári)

1.

2.

3.

3. kép. 1: Homokos-iszapos rétegek váltakozása a területen, 2: Homokos-kavicsos rétegek váltakozása a területen, 3: Egykori patakmeder (?) betöltődése
Fig. 3. 1.:Muddy and sandy layers, 2:Sandy and pebbly layers, 3:Loading of a onetime possible watercourse

1.

4. kép. 1: Az SE-065 cserzőkád, alján a megkövesedett állati ürülékkel, 2: A cserzőkád deszkáinak illesztési módja,
Fig. 4. 1: A tannery pit (SE-065), with fossil animal excrement at the bottom, 2: The assembly mode of the boards of the tannery pit,

2.

3: 14-15. századi, vésett geometrikus és növényi mintával díszített bőr késtokok, 4: Áttört keresztekkel díszített cipőfelsőrész,
3: Leather knife scabbards decorated with graven geometric and floral motifs from the 14-15. centuries, 4: Vamp decorated with cut-out stars (14. century),

3.

4.

5: Kora újkori bőrtarsoly/ táska, felső lapjára kétfejű sas alakját hímezték (a rajzi rekonstrukciót készítette: Harazin-Szabó Krisztina)
5-6: A bottom curved bag or purse, made of two flat sheets. Here can be seen a line pattern sewn with silk thread, which resembles the best a double-headed eagle. (Drawing by Krisztina Harazin-Szabó).

5.

6.

5. kép. Az SE-024 objektum fotói, valamint felszín- és metszetrajzai
Fig. 5. Pictures and drawings of the pit "SE-024".

6. kép. Az SE-024 objektumból előkerült válogatott kerámialeletek, ill. I. Ulászló pénzérméje
Fig. 6. Selected ceramic finds and a coin of King Vladislaus II found in SE-024

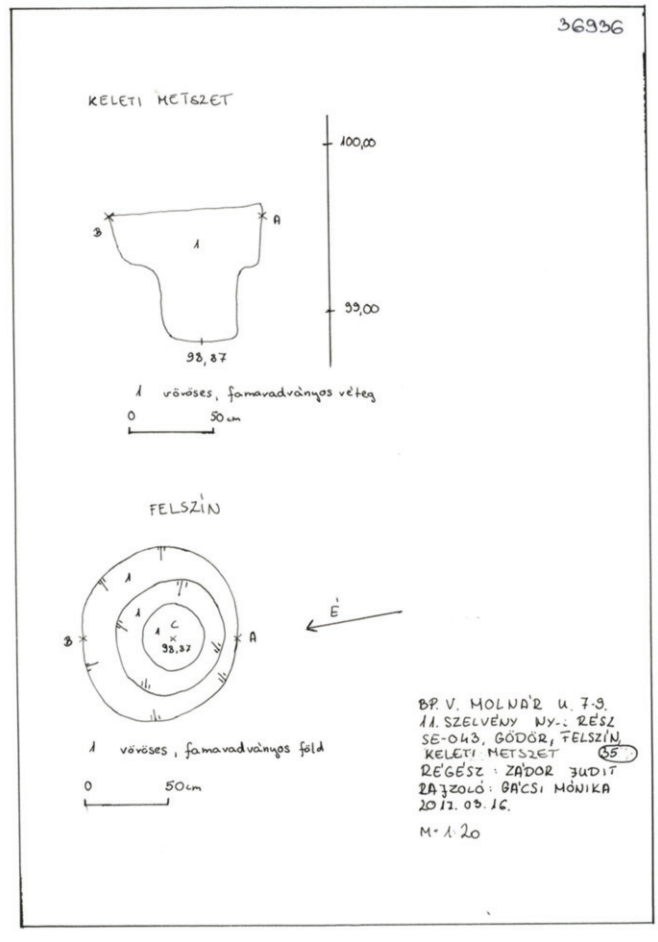

7. kép. Az SE-043 objektum fotói, valamint felszín- és metszetrajzai
Fig. 7. Pictures and drawings of pit "SE-043".

8. kép. Az SE-043 objektumból előkerült kerámialeletek
Fig. 8. Ceramic finds unearthed in pit "SE-043".

1.

2.

3.

4.

9. kép. 1: Az SE-072 sövényfonatos szerkezet (áztató), 2: Az SE-072 sövényfonatos szerkezet részlete, 3: Az SE-072 sövényfonatos szerkezet, 4: Az SE-072 sövényfonatos szerkezet bontás közben, 5: Az SE-072 sövényfonatos szerkezet részlete, cseresznyemagokkal, 6: Az SE-073 faépítmény, 7: Az SE-073 faépítmény

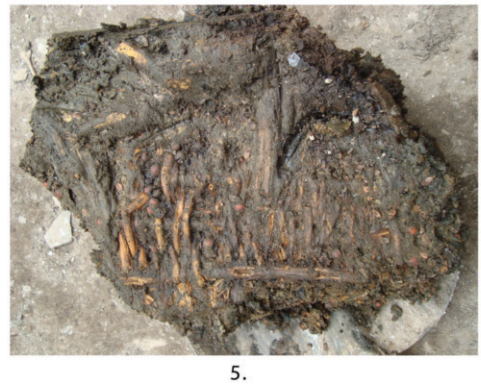

5.

Fig. 9. 1-5: SE-072 wooden structure with cherry stones (soaking pit), 6-7: SE-073 wooden construction of a possible footbridge

6.

7.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

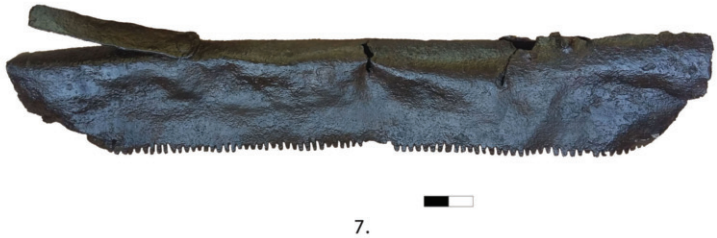

7.

10. kép. 1: Bőr cipőtalp, 2: Bőr cipőfelsőrész, 3: Bőr szütyő, 4: Plasztikus díszekkel ellátott bőrtárgy, 5: Vas bőrfúró, 6: Fatárgy (sámfa?), 7: Bőrkikészítő szerszám
Fig. 10. 1: Leathershoesole, 2: Leathervamp, 3: Leatherpurseor bag, 4: A leatherobject decorated with plastic motifs, 5: Irontool, 6: Wooden object (shoehorn?), 7: Leather working tool

11. kép. 1: Pest 1820-ban, a feltárás helyszíne Lederergasse néven jelölve. Plan der königlichen freyen Hauptstadt Pest, wie imJahre 1820, die Gässenbenant und die Nummern der Eckhäusersbestanden. 1820, részlet. Országos Széchényi Könyvtár, Kéziratos térképek, jelzet: TK 3020., 2: Pest-Buda beépített területének várostérképe, 1830, részlet. Forrás: mapire.eu. (Arcanum), 3: Cserna Károly: Tímárház a Belgrád rakparton, 1900 körül. Vasárnapi Újság 1905. január 1. (52/1) 5.

Fig. 11. 1: Pest town in 1820, the street was called Tanner then. Plan der königlichen freyen Hauptstadt Pest, wie im Jahre 1820, die Gässenbenant und die Nummern der Eckhäusersbestanden. 1820, detail. Széchényi National Library, Manuscript maps, TK 3020., 2: A map of Pest-Buda, 1830, detail. Source URL: mapire.eu. (Arcanum), 3: Cserna Károly: Tímárház a Belgrád rakparton, 1900 körül. Vasárnapi Újság 1905. január 1. (52/1) 5.

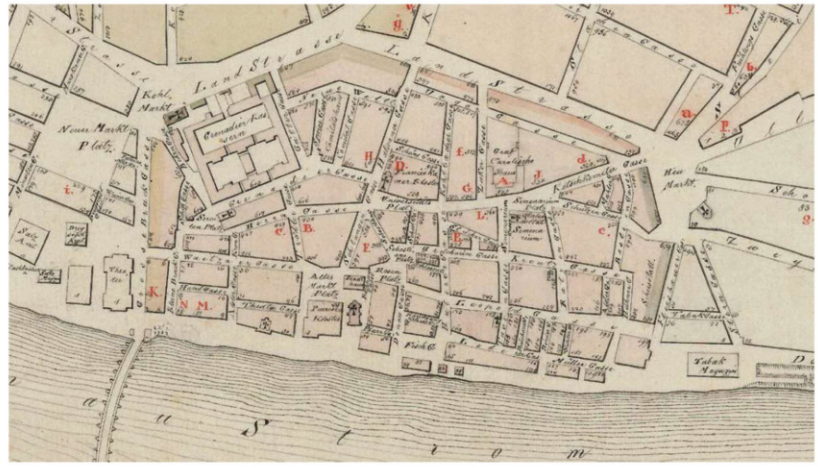

1.

2.

3.

Gyöngyössy Márton

ARANYPÉNZ-HAMISÍTÓ MŰHELY A KÉSŐ KÖZÉPKORI BUDÁN?

A budai vár ásatásaiból Mátyás CNH II. 204A aranyforintjának egy korabeli hamisítványa került elő, **B–fordított A** verdejeggyel. Budán, a pénzverde 1470-ben történt megszűnése előtt, V. László idejében aranyforintot **B–V**, Mátyás idejében, az 1460-as években pedig **B–E** verdejeggyel vertek. Ismerünk viszont **B–A** verde- és mesterjegyű budai ezüstpénzeket, azonban — szemben az előző két jegy azonosításával — ezek kamaraispánhoz kapcsolása jelenleg, írott forrás hiányában nem lehetséges. A hamisító tehát arra törekedett, hogy hamisítványa budai veretnek tűnjön; feltételezhetjük, hogy a műhely Budán vagy környékén működött.[1] A fordított „A" — amint látni fogjuk — leginkább az V. László idején használt „V" mesterjegyet idézi. Tanulmányomban először azt szeretném vizsgálni, hogy a hamis aranypénz hogyan illeszkedik a korabeli budai veretek kronológiájába, aztán a pénzhamisításra vonatkozó kortárs adatokat tekintjük át. Végezetül ebben a kontextusban szeretném elhelyezni és értelmezni az említett hamis aranyforintot.

A budai verde, amely ekkorra már elvesztette főpénzverdei szerepkörét, 1450-es évekbeli tevékenységét „beárnyékolja" az a tény, hogy Hunyadi János befolyása alatt maradt, így itt V. László pénzeit csak a király uralkodásának vége felé kezdték el verni. Hunyadi kormányzóságáról történt lemondását követően ugyanis az ekkor már „beszterci gróf" főúr kezében maradt három kamara (a budai, a nagybányai és az erdélyi), uralmi területén, a nagyszebeni pénzverdében a király nevére, de a saját hasznára aranyforintokat veretett, a többi verde beszüntette tevékenységét.[2] Hunyadi aranyforintjai viszont fokozatosan „idomultak" a királyi aranyforintokhoz. 1456 második felében az ország egész pénzügyigazgatása egységes irányítás alá került. Immáron mind az öt királyi pénzverőkamarában azonos királyi pénzeket vertek, ezzel helyreállt a magyar pénzverés egysége.[3]

Budáról V. László két „hivatalos" aranyforinttípusát ismerjük, mindkettőt **B–V** verde- és mesterjeggyel (CNH II. 170.: UG H2-7, A 29/1.; CNH II. 171.: UG H3-5, A 30/1.) verték. A két típus kapcsán azonban a keltezésnek (és a kamaraispán személyének) meghatározó jelentősége van. Huszár Lajos még 1453–1457 közé keltezte őket, Pohl Artúr a két budai aranyforintot azonban egyértelműen Jung Péter 1457-es kibocsátásainak tartotta. Jelen sorok írója is ezt a nézetet vallotta (és kis pontosítással vallja ma is).[4] Újabban, a Lengyel András által összeállított „Aranykönyv"-ben 1454–1457 közötti kibocsátási időt találunk, míg a pénzverésért felelős tisztviselő, kamaraispán személyét a szerzők Várdai Aladár kamarással azonosítják.[5] Ezt követően Draskóczy István meggyőzően mutatott rá, hogy bár Várdai valóban szerepel a korabeli forrásokban *„camerarius"*-ként, de még inkább *„cubicularius"*-ként, amely az előbbi nem „kamaraispán", hanem másik: „kamarás, udvarnok" jelentésének szinonimája. Várdai tehát nem budai kamaraispán, hanem a király körül szolgálatokat ellátó udvari ember (*„aulicus"*) volt.[6] Draskóczy ugyanakkor egy újabb azonosítási lehetőséget is felvet azzal, hogy felhív egy már Huszár Lajos által is ismert 1454-es okleveles említést, amelyben Wagio Miklós budai kamaraispán (*„egregio Nicolao Wagy camerario Budensi"*) szerepel, azonban a forrásból nem derül ki, hogy az illető só- vagy pénzverőkamara-ispán volt-e. Pénzverési tevékenysége

[1] Huszár 1952, 199., Huszár 1956, 200., 201., 212. (Nr. 470.). **B–A** verde- és mesterjegyű ezüstpénzek: CNH II. 218. denár (Huszár 1958, 98.), CNH II. 219. denár (Mzz. 208-1).

[2] Pohl 1971–1972, 51–52., 55.

[3] Huszár 1958, 93–94., Pohl 1971–1972, 54–56.

[4] Huszár 1958, 93., Pohl 1971–1972, 54–55., Gyöngyössy 2012, 97.

[5] Lengyel 2013, 17., 105., 109.

[6] Draskóczy 2014, 10–11.

[7] Draskóczy 2014, 11–12., soós 2013–2014, 99., 104. Okleveles említései: Horváth–Huszár 1955–1956, 29., Huszár 1958, 123., Soós 2013–2014, 104. Wagio Miklóst Soós Ferenc budai sókamarásként azonosította, u. ott 109. V. László pénzverésének áttekintése (1453–1454-ből nem ismerünk budai veretet): Pohl 1971–1972, 55.

eddigi tudásunk szerint korabeli budai verettel nem támasztható alá; ez inkább sókamarai ispánsága mellett szól. A firenzei származású Miklós egyértelműen Hunyadi „embere" volt, budai feladatától feltehetően 1455-ben vált meg. Hunyadi más várakkal együtt 1456 elején adta át Budát a király embereinek. A változást követően jelenik meg Budán az új verdei vezető, Jung Péter is (legkésőbb 1456 októberében). Miklós ekkor már Nagyszebenben tevékenykedett, ahol közreműködött a pénzverde irányításában.[7]

Álláspontom szerint a korábbi kutatás a két budai aranyforintot jogosan hozta összefüggésbe Jung Péter kamaraispán működésével.[8] A keltezésen viszont lehet finomítani, és a két változatot 1456–1457-re datálni (legkésőbb 1457 októberében már új budai kamaraispánt ismerünk: Kanstorffer Jánost). Mindezt leginkább tipokronológiai érvekkel támaszthatjuk alá: a két „hivatalos" típus Hunyadi uralmi területén csak 1455–1457-ben jelenik meg (Nagybánya: 1455, Nagyszeben: 1457)[9], nincs okunk azt feltételezni, hogy Buda ebből a szempontból kivétel lett volna: miközben a lemondott kormányzó Nagyszebenben saját aranyforint-típust bocsátott ki, az irányítása alatt álló budai verdében egyidejűleg bizalmi emberével miért verette volna a „körmöci" típust?

Huszár Lajos szerint a budai verde aranyellátását a korábbi kutatások alapján vagy a szomolnoki kamara területén folyt bányaművelésből, illetve a Duna felső folyásánál zajlott aranymosásból (Paulinyi Oszkár), vagy Erdély felől (Salamon Ferenc) fedezhette, bár legvalószínűbbnek ő maga azt tartotta, hogy pagament aranyat használtak, amelyhez vásárlás útján juthatott a kamara.[10] Az ekkor már időszakos budai aranyverés ezt az álláspontot erősíti, ahogy azt is, hogy ilyenkor esetleg valaki „saját" aranya pénzzé veretésére kaphatott jogosultságot. Hunyadi könnyen hozzáfért az erdélyi aranyhoz, bár kérdéses, hogy azt miért hozatta volna Budára, amikor pénzzé verethette Nagyszebenben és Nagybányán is. Ráadásul azt Draskóczy István is elismeri tanulmányában, hogy Wagio esetében mesterjegyként inkább „W"-t mint „V"-t várhatunk. Wagio Miklós „kiesésével" viszont a „V" mesterjegy feloldásával továbbra is adós a kutatás: írott forrás alapján a „V" betű mögött egyelőre homályban marad az aranypénzverésre jogosult személye, miközben a verde tényleges irányítója — az ezüstveretek mesterjegye alapján — nyilvánvalóan Jung Péter kamaraispán volt.[11]

Mátyás uralkodásának első évtizedéből nem említ oklevél budai kamaraispánt, csak 1466-ban jelenik meg Eckenberger Boldizsár, majd 1467-ben Kovács István.[12] Így teljes egészében a mesterjegyek lehetséges feloldásaira vagyunk utalva. Ennek azért van jelentősége, mert Mátyás első aranyforint-típusának (CNH II. 204A) egyik változatát Budán verték, **B–E** verdejeggyel (UG K1-15; A 36/2.). Pohl Artúr ezt a változatot 1467 körülre, Huszár Lajos és az újabb kutatás 1466-ra keltezi, de a kamaraispán személyében egyezés tapasztalható: a mesterjegy „E" betűjét Eckenberger Boldizsárral hozzák összefüggésbe.[13] Ugyanakkor az „E" mesterjegy az 1460-as évek budai ezüstpénzein többször is felbukkan.[14] A budai ezüstpénzek mesterjegye mögött a kutatás 1464-ig bezárólag Ernuszt János működését feltételezi, míg ezt követően, 1466-ban Eckenberger Boldizsár kamaraispánságát adatolja.[15]

[8] Jung Péter budai kamaraispáni említése: HORVÁTH–HUSZÁR 1955–1956, 29., HUSZÁR 1958, 123., SOÓS 2013–2014, 99.

[9] Nagybánya: UG H2-10 (1455), UG H2-8 (1455–1456), UG H2-9 (1455–1456), Nagyszeben: UG H3-6 (1457). Kanstorffer János budai kamaraispáni említése: HORVÁTH–HUSZÁR 1955–1956, 29., HUSZÁR 1958, 123., SOÓS 2013–2014, 99.

[10] A budai verde nemesfémellátásához: HUSZÁR 1958, 96.

[11] Hipotézisként fölmerülhet a korszak egyik nagyhatalmú személyisége, V. László király bizalmasa: Cillei Ulrik. Nem kizárható, hogy a királytól jutalmul jogot kapott bizonyos mennyiségű aranya pénzzé veretésére. Ez azonban egyelőre forrás híján nem bizonyítható.

[12] HUSZÁR 1958, 97. Eckenberger budai kamaraispáni említése: HORVÁTH–HUSZÁR 1955–1956, 30., HUSZÁR 1958, 123. Kovács István budai kamaraispánságának említése írott forrásban: JAKÓ 1990. I, 651. (Nr. 1768.), SOÓS 2013–2014, 99.

[13] HUSZÁR 1958, 96., POHL 1974, 40., LENGYEL 2013, 15., 113.

[14] CNH II. 217. denár (Mzz. 199-1), CNH II. 160. obolus (Mzz. 200-1), CNH II. 228. denár (Mzz. 206-1), CNH II. 229. obolus (Mzz. 207-1), CNH II. 219. denár (Mzz. 208-2), CNH II. 224. denár (Mzz. 211-2), CNH II. 225. denár (Mzz. 212-1), CNH II. 226. obolus (Mzz. 213).

[15] HUSZÁR 1958, 96–97., 100., POHL 1972, 34–35.

A BUDAI PÉNZVERDE IGAZGATÁSA (1454–1467)

év	írásos említés	verde-, és mesterjegy (arany-pénzen)	verde-, és mester-jegy (ezüst-pénzen)	mesterjegyek lehetséges feloldása	Kamaraispán
1454	*„egregio Nicolao Wagy camerario Budensi"*				Wagio Miklós (valójában só-kamarás volt)
1455			B–L felett kereszt, B–S	L: Pálóci László S: ?	
1456	*„Ego Petrus Jungk camere monetarum regalium Budensis camerarius"*	B–V	B–P	P: Jung Péter	Jung Péter
1457	*„Hanns Kanstorffer … kammergraff zu Offen und Krembnitz"*		B–P	P: Jung Péter	Kanstorffer János
1458			B–E B–S	E: Ernuszt János S: Kovács István	Ernuszt János
1459			B–E B–S	E: Ernuszt János S: Kovács István	Ernuszt János
1460			B–E B–S	E: Ernuszt János S: Kovács István	Ernuszt János
1461			B–S B–C B–A	E: Ernuszt János C: civitas, kollektív jegy A: ?	Kovács István
1462			B–S	S: Kovács István	Kovács István
1463			B–E B–S B–I	E: Ernuszt János S: Kovács István I: Ernuszt János	Ernuszt János
1464			B–E B–A B–n B–S	E: Ernuszt János A: ? n: kollektív jegy S: Kovács István	Ernuszt János
1465			B–S B–A	S: Kovács István A: ?	
1466	*„Balthasaris Ekenperger Camerarii nostri"*	B–E	B–E	E: Eckenberger Boldizsár	Eckenberger Boldizsár
1467	*„„…Kowachy-i István…, Buda-i kamaraispán (comite camerarum)…""*		B–S B–S csillaggal	S: Kovács István	Kovács István

Buda esetében abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a Budai Jogkönyv több cikkelye is a pénzveréssel és a pénzverőkkel foglalkozik, jelezve ezzel azt is, hogy a városi vezetőréteg menynyire fontosnak tartotta a kérdéskör szabályozottságát. A helyi szabályozás — részben a Zsigmond kori jogalkotásnak köszönhetően — tehát már korábban is szigorú volt, mert a pénzhamisítókra a jogkönyv igen súlyos büntetést mér, tűzhalált:[16]

270.
AZOKRÓL, AKIK PÉNZT VAGY MÁS ÁRUT HAMISÍTANAK

"A hamisítónak úgy kell tisztáznia magát mint a tolvajnak, hetedmagával esküvel, először ő egyedül, utána pedig a többiek. Ha valamelyikük téveszt, akkor a hamisító büntetése a megégetés." (Schmidt József fordítása)

A pénzhamisítás büntetőjogi értékelése kapcsán két korabeli rendelkezést mindenképpen meg kell még említenünk. Az 1444-ben tartott országgyűlés — valószínűleg Hunyadi János sugallatára — megtiltotta, hogy a királyon kívül bárki más pénzt verjen. Aki ezt megszegte, ettől kezdve a hűtlenség bűntettét követte el. Ez az első alkalom, hogy törvényszövegben a pénzverési szabályok megszegését nevesítetten a hűtlenség (*nota infidelitatis*) körébe sorolták. Ezzel az I. Ulászló-kori jogalkotók a király pénzverési felségjoga elleni bűncselekményt, tulajdonképpen a pénzhamisítás bűntettét véglegesen elhelyezték a feudális magyar jogrendszerben, és a későbbi kodifikációk és eljárásjogi rendelkezések elfogadása során is a hűtlenség esetei között szabályozták.[17] Az 1450-es évek vége és az 1460-as évek eleje politikatörténeti eseményeinek fényében érthető, hogy Mátyás 1462-ben becikkelyeztette a hűtlenség eseteit. Később ez a felsorolás szolgált alapul Werbőczy István Hármaskönyve számára, amely összefoglalta a középkori Magyarország jogrendszerét. Mátyás dekrétumában a hűtlenség eseteinek sorában a pénzhamisítás bűntette a negyedik legsúlyosabb bűncselekménynek számított. A törvény szövege szerint: aki hamis pénzt vert, vagy nagy mennyiségben kereskedett azzal (hamis pénzt hozott forgalomba), a hűtlenség bűntettét követte el. A jogalkotó szerint tehát nemcsak a hamis pénz készítése, hanem forgalomba hozatala is pénzhamisításnak minősült, amelyet fő- és jószágvesztéssel büntettek. Ez a szabályozás szerves folytatása korábbi jogalkotásnak, mintegy a korábbi rendelkezések összefoglalása.[18]

Kahler Frigyes hívta fel arra a figyelmet, hogy a korszak hamisítványai közül kiemelkednek V. László aranyforintjainak hamisítványai, amelyeket túlnyomórészt eredeti verőtövek felhasználásával vertek, de előfordulnak magánműhelyekben készített, gyenge kivitelű, több esetben formaidegen aranyhamisítványok is.[19] Különös módon ismerünk budai verdejegyű hamisítványt V. László uralkodása idejéből is: a CNH II. 171. típus „B" verdejegyű hamisítványát Réthy László CNH II. 353B típusként sorolta be a Corpus-ba.[20] A Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára egy további darabot is őriz: ez is a CNH II. 171. típus hamisítványa, verde- és mesterjegye viszont: **B–V**.[21] Ez utóbbi példány jobban sikerült, de mindkettő azonos mester „terméke", mert az éremképek azonosak és a köriratok is nagyban egyeznek; valószínűleg az előbbi példány volt az első próbálkozás. A két hamisítvány fizikai paraméterei (súly, átmérő) megközelítik a hivatalos kibocsátásokéit.

Mátyás uralkodása idején kimutathatóan folytatódott az aranyhamisítás: sok esetben eredeti verőtövekkel forma-azonos hamisítványok készültek.[22] Huszár Lajos a budai ásatásokon talált budai verdejegyű, Mátyás kori hamisítványt így írta le: „Arannyal futtatott bélelt érem. Súlya is csak 1,61 g az előbbi jó veret 3,54 g súlyával szemben. Értelmetlen a hátlapi körirata is: .S.ADInS AV .. REX (S. Ladislaus rex helyett)."[23] A budai példány egyáltalán nem nevezhető forma azonosnak, kifejezetten rossz minőségű, fizikai paramétereiben is eltérő hamisítvány.

A CNH II. 353B típus és a vele csaknem azonos, másik példány arról tanúskodik, hogy valaki V. László uralkodásának vége felé üzletet látott „B" verdejegyű, illetve „B–V" verde- és mesterjegyű

[16] BLAZOVICH–SCHMIDT 2001, 455.
[17] GYÖNGYÖSSY 2003, 33–34.
[18] KAHLER 1981–1982, 82., GYÖNGYÖSSY 2003, 48.
[19] KAHLER 1981–1982, 81.
[20] A Réthy László által leírt darab a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában található (Lelt. sz.: B-113/886-2; vétel kereskedőtől): 3,38 gr 21,2 mm 10h, előlapi körirata: **+DII HH** *fordított* **C IIVH** *fordított* **C** *fordított* **D** *fordított* **S VHIIST** *fordított* **D HII** *fordított* **D** / hátlapi körirata: **SIIHDI** *fordított* **S II – HV** *fordított* **S HEX** (a **H** betűk olvasata nem egyértelmű, lehet **K** is)
[21] Az éremtárban található másik hamisítvány (Lelt.sz. R.IV.254.): 3,48 gr, 21,4 mm, 1h, előlapi körirata: **+DII HH** *fordított* **C IIVH** *fordított* **C** *fordított* **D** *fordított* **S VHIIST** *fordított* **D HIIE** / hátlapi körirata: **SIIHDI** *fordított* **S II – HV** *fordított* **S HEX** (a **H** betűk olvasata nem egyértelmű, lehet **K** is)
[22] KAHLER 1981–1982, 82.
[23] HUSZÁR 1956, 231. (32. jegyzet). A pénzérme az 1960-as évek óta lappang, így újabb numizmatikai vizsgálata jelenleg nem lehetséges.

aranyforint hamisításában. A budai várpalota ásatásán előkerült Mátyás-kori darabot pedig akkor készíthették, amikor épp szünetelt a budai aranyverés (talán az alapanyaghoz is nehezebben lehetett hozzájutni, ezért a sajátos anyaghasználat és a technika), és az utolsó ismert budai verde- és mesterjegy a **B–V** betűpár volt. A készítés ideje valószínűsíthetően az 1450-es évek végére, az 1460-as évek elejére, első felére eshetett.

Mindhárom esetre igaz Huszár Lajos megállapítása, hogy tudniillik a hamisító ritka jegyet vett mintául, tehát a hamisítás Budán vagy annak közvetlen környékén történhetett.[24] Míg az V. László kori hamisítványok fizikai paraméterei legalábbis közelítik a hivatalos kibocsátásokéit, a Mátyás-korban már erre nem törekedtek, kizárólag a látszatra adtak. Mindhárom hamisítvány köriratai zavarosak; egy jelentékenyebb pénzverde (pl. Körmöcbánya, Nagybánya, Nagyszeben) közelében bizonyára jobban ügyeltek voltak a minőségre, a formaazonosságra. Ugyanakkor egy kicsiny verde csekélyebb emissziója miatt a „lebukás" lehetősége kisebb volt, hiszen a forgalomban jócskán kevesebb budai aranyforint forgott, mint mondjuk körmöci, a budai verde időszakos működése következtében pedig a szükséges vésnöki szakértelem sem állt már állandóan rendelkezésre, így az ellenőrzés sem lehetett olyan szigorú. A kivitelezés minősége tehát arra utal, hogy a hamis példányokat nem pénzverdei vésnök készítette, a nemesfém-felhasználás viszont arra, hogy a készítő/megrendelő könnyen juthatott nemesfémhez. A fentiek alapján talán nem túlzás arra következtetnünk, hogy a készítő a budai ötvösök között, míg a „műhely" talán éppenséggel a késő középkori pénzverdéhez közeli Ötvös utcában keresendő.

[24] HUSZÁR 1956, 200., HUSZÁR 1958, 96.

IRODALOM

ÉREMHATÁROZÓK

A	LENGYEL András: Aranykönyv. 1325–1540. (Középkori magyar pénzverés). Budapest, 2013. (Pannonia Terra Numizmatika)
CNH II	RÉTHY László: Corpus Nummorum Hungariae = Magyar Egyetemes Éremtár. 2. Budapest, 1907.
Mzz.	POHL, Artur: Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters (1300–1540). Budapest–Graz, 1982.
UG	POHL, Artur: Ungarische Goldgulden des Mittelalters (1325–1540). Graz, 1974.

FELDOLGOZÁSOK

BLAZOVICH–SCHMIDT 2001	BLAZOVICH László – SCHMIDT József: Buda város jogkönyve 1-2. Szeged, 2001. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár; 17.)
DRASKÓCZY 2014	DRASKÓCZY István: V. László budai aranyforintjának mesterjegyéről. Az Érem 70. (2014/1), p. 10–15.
GYÖNGYÖSSY 2003	GYÖNGYÖSSY Márton: Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon. Budapest, 2003. (Doktori Mestermunkák)
GYÖNGYÖSSY 2012	GYÖNGYÖSSY Márton: Magyar pénztörténet. 1000–1540. Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2012.
HORVÁTH–HUSZÁR 1955–1956	HORVÁTH Tibor Antal – HUSZÁR Lajos: Kamaragrófok a középkorban. Numizmatikai Közlöny 54–55. (1955–1956), p. 21–33.
HUSZÁR 1952	HUSZÁR Lajos: A várásatások éremanyaga. Archaeologiai Értesítő 79. (1952), p. 197–202.
HUSZÁR 1956	HUSZÁR Lajos: A budai várpalota ásatásainak éremleletei. Budapest Régiségei 17. (1956), p. 197–240.
HUSZÁR 1958	HUSZÁR Lajos: A budai pénzverés története a középkorban. Budapest, 1958. (Budapest Várostörténeti Monográfiái; 20.)
JAKÓ 1990	JAKÓ Zsigmond: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). 1. 1289–1484. Budapest, 1990. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai 2. – Forráskiadványok; 17.)
KAHLER 1981–1982	KAHLER Frigyes: Középkori pénzhamisításunk kérdéséhez. (III., befejező rész). Numizmatikai Közlöny 80–81. (1981–1982), p. 79–83.
LENGYEL 2013	LENGYEL András: Aranykönyv 1325–1540. (Középkori magyar pénzverés). Budapest, 2013. (Pannonia Terra Numizmatika)
POHL 1971–1972	POHL Artur: V. László pénzverése (1453–1457). Numizmatikai Közlöny 70–71. (1971–1972), p. 51–58.
POHL 1972	POHL Artúr: Hunyadi Mátyás birodalmának ezüstpénzei. 1458–1490. Budapest, 1972. (Az Éremgyűjtők kiadványsorozata, 2. csoport, Középkori pénzek; 8.)
POHL 1974	POHL, Artur: Ungarische Goldgulden des Mittelalters (1325–1540). Graz, 1974.
SOÓS 2013–2014	SOÓS Ferenc: A középkori Magyarország gazdasági- és pénzügyigazgatási tisztségviselői. Numizmatikai Közlöny 112–113. (2013–2014), p. 81–123.

GOLD COIN COUNTERFEITING WORKSHOP IN BUDA

During the excavations of the Buda Castle a counterfeit gold florin of Matthias Corvinus (1458-1490) was unearthed. The coin have already been published by Lajos Huszár, this paper is intended only to revisit and supplement that. The gilded coin with **B-reverse A** mintmark imitates the first type of golden coins minted by Matthias in the 1460s (CNH II. 204A). Based on the maker's stamp - the reverse A, which actually resembles the V on golden coins (CNH II. 170, 171) minted during Ladislaus V. (1453-1457) – the counterfeit coin can be dated to the end of the 1450s or the beginning of the 1460s, as the coin minting went on a hiatus during the first few years of Matthias's reign, only to be restarted in 1466. In this time, however, the mintmark changed to B-E. The mint of Buda ceased to be the main workshop in the 15th century, operated on a periodical basis only. Yet the counterfeit workshop was most likely located in Buda, as counterfeit coins of Ladislaus V (CNH II. 171) are known with B (CNH II. 353B) and B-V mintmarks. These are of higher quality, however, the coin of Matthias is inferior with indistinct legend. Surely the counterfeiter would pay more attention to details and shaping near a major mint such as Körmöcbánya (Kremnica). Meanwhile it was much less likely to get caught with a small mint with smaller production, as much less coins were in circulation minted in Buda then in Körmöcbánya. Moreover, due to the periodic operation the necessary engraving knowledge became scarce, thus the quality control could not have been that strict. The author of the paper believes that the minter operated among the goldsmiths of Buda, presumably in a 'workshop' located in Ötvös utca (platea Arifabrorum) near the official mint in the late Middle Ages. The three counterfeit gold coins are part of the less pretty history of minting at Buda, and also marks the end of local production.

1. kép. Hunyadi Mátyás (1458–1490) CNH II. 204A típusú aranyforintjának hamisítványa verde- és mesterjegy: ***B –*** *fordított* ***A***
Fig. 1. Counterfeit gold coin of Matthias Corvinus (1458-1490) CNH II 204A type.
Mintmark and master's mark: ***B -*** *reverse* ***A***

2. kép. V. László (1453–1457) CNH II. 171. típusú aranyforintjának hamisítványa (CNH II. 353B). Verdejegy: ***B***
Fig. 2. Counterfeit gold coin (CNH II. 353B) of Ladislaus V (1453-1457) CNH II. 171. Mintmark: ***B***

3. kép (R_IV_254_av + rv) V. László (1453–1457) CNH II. 171. típusú aranyforintjának hamisítványa.
Verde – és mesterjegy: ***B–V***
Fig 3. Couonterfeit gold coin of Ladislaus V. (1453-1457) CNH II. 171 type.
Mintmark and master's mark: ***B - V***

Daróczi-Szabó László, Daróczi-Szabó Márta

TEVÉK A TÖRÖK KORI BUDÁRÓL ÉS PESTRŐL

Bevezetés

A tevék Kárpát-medencei történetéről meglehetősen kevés régészeti adattal rendelkezünk. Jellemzően két korszakban jelentek meg hazánk területén, először a római korban közel-keleti segédcsapatok révén, majd több, mint ezer év múlva, az ugyancsak keletről érkező hódító törökökkel. Az alábbiakban ennek a későbbi időszaknak a leleteit szeretnénk bemutatni, egészen pontosan azokat a darabokat, amelyek a Budapesti Történeti Múzeum Középkori Osztályának ásatásairól kerültek elő, illetve megvizsgálni, hogyan jelentek meg a tevék az írott forrásainkban, azon belül is legfőképp pedig Luigi Ferdinando Marsigli az oszmán birodalomról szóló munkájában.[1]

Állattani felvezetés

Az egy- és a kétpúpú teve (*Camelus dromedarius Linné 1758* és *Camelus bactrianus Linné 1758*) a párosujjú patások rendjén és a tevefélék családján belül a Camelus nembe tartozó két külön faj, amelyek egyedei egymással kereszteződni is képesek. Háziasításuk helyszíne és időpontja még bizonytalan, ahogy a vad ős azonosítása is: az egypúpúé nem ismert, a Mongóliában máig fennmaradt kétpúpú vad teve (*Camelus ferus Przewalsi 1883*) pedig, egy frissebb DNS vizsgálat szerint, más fajba tartozik, mint a korábban a leszármazottjának gondolt baktriai teve.[2] Amíg az egypúpú teve eredeti elterjedési területe az arab világ, addig a kétpúpúé főleg Közép-Ázsia, de a Kaszpi-tenger környékén mindkét faj megtalálható. A különböző elterjedési területből adódóan az állatok környezeti igényei is eltérőek: amíg az egypúpú teve szervezete jól alkalmazkodott a meleg égövi száraz, sivatagos éghajlathoz, addig a kétpúpú teve a szárazságon kívül a Belső-ázsiai szélsőséges hőmérséklet-ingadozásokat is képes tolerálni. Egyet ellő állatok, a nőstények több, mint egy évig tartó vemhesség után hozzák világra a csikójukat.[3]

Az állatok méreteiről olykor egymástól kissé eltérő adatokat találni. Az általunk felhasznált forrásokat összesítve elmondható, hogy az egypúpúak marmagassága 1,7-2 méter, testtömegük 300 és 690 kg közötti, míg a kétpúpúak marmagassága 1,7-2,3 méter, testtömegük pedig 300-tól akár 1000 kg-ig is terjedhet. Mindkét teve testhossza 2-3,5 méter közötti, várható élettartamuk 40-50 év, legnagyobb sebességük pedig elérheti a 64 km/órát. A nőstények átlagosan 10 %-kal kisebbek, mint a hímek.[4]

A régészeti leletek

Az elmúlt években ugrásszerűen megnőtt a török kori teveleletek száma. Bartosiewicz László 1996-ban még csak három lelőhelyen (Diósgyőr-Vár, Budai Vár, Szekszárd-Palánk) talált tevemaradványokat,[5] majd ezt a listát Vörös István 2002-ben további néggyel (Bajcsa-Vár, Eger, Esztergom, Székesfehérvár) bővítette.[6] 2014-ben egy újabb összefoglalás született, amelybe az addig ismert leleteken kívül a legfrissebbek is belekerültek.[7] Mivel az azóta eltelt öt évben a Budapesti Történeti Múzeum Középkori Osztályának ásatásairól további tevecsontok kerültek elő, célszerűnek láttuk ezeket a közöletlen darabokat a már publikált BTM-es le-

[1] Marsigli 1732, magyarra fordítva Marsigli 2007.

[2] Lásd pl. Silbermayr et al. 2010.

[3] Bartosiewicz 2006, 130-131. Goodwin–Handley 2005, 199, Bartosiewicz 2006, 131, http://animalia.bio/bactrian-camel, http://animalia.bio/dromedary-camel, https://a-z-animals.com/animals/camel/, https://a-z-animals.com/animals/bactrian-camel/, https://www.britannica.com/animal/camel#ref71377, https://www.nationalgeographic.com/animals/mammals/b/bactrian-camel/, http://miskolczoo.hu/en/allat/bactrian-camel

[5] Bartosiewicz 1996, 449.

[6] Vörös 2002, 345.

[7] Daróczi-Szabó et al. 2014. A cikkben nemcsak a török, de korábbi, római kori csontok is szerepelnek.

letekkel együtt bemutatni. Ahol a csontok keltezését a „*török kori*"-nál jobban lehetett árnyalni, azt az adott darabnál meg is tesszük. (A maradványok méreteit lásd az *1. és 2. táblázatban*, míg a lelőhelyeket az *1. képen*.)

A függelékben látható ábrákon a régészeti példányok csontjainak méreteit a Magyar Természettudományi Múzeum, a bécsi Naturhistorisches Museum és a harvardi egyetemhez tartozó Museum of Comparative Zoology gyűjteményeiből származó recens (főképp állatkerti) példányokkal, valamint Steiger adataival[8] vetettük össze. Ezek között azonban hibrid egyedek nem szerepeltek (ezekről részletesebben lásd később), így az esetlegesen előforduló ilyen régészeti példányok jelenlétét DNS vizsgálatok nélkül nem lehet egyértelműen bizonyítani. (Azt, hogy ilyen állatokkal is számolnunk kell, egy ausztriai 17. századi tevecsontváz is jelzi.[9]) Mivel a töredékes régészeti csontok alapján a fajok elkülönítése még „fajtiszta" (azaz dromedár, vagy baktriai) tevék esetében is nehézségekbe ütközik, emiatt, ahol a maradvány állapota ezt lehetővé tette, ott is csak az „egy- vagy kétpúpú jellegű" szintig kockáztatható meg a meghatározás.

1. I. KERÜLET, BUDAI VÁR, TELEKI PALOTA
(Feltáró: B. Nyékhelyi Dorottya)

A lelőhelyről 1998-ban és 1999-ben összesen négy tevecsont került elő:[10] egy térdkalács (A/4-es szelvény), egy kézközépcsont disztális[11] vége (A/5 szelvény), és egy hátsó lábhoz tartozó első és második ujjperc (A/8-as és LA/8-as szelvény). Amíg az előbbi két csontról nehéz eldönteni, hogy egy állatból származott-e, az ujjpercek minden bizonnyal ugyanazon egyed maradványai: egymás melletti szelvényekből kerültek elő alig pár méterre egymástól, és össze is illeszthetőek.

Amíg a meglehetősen robusztus térdkalács arányai egy nagyobb egy-, illetve kétpúpú tevére egyaránt utalhatnak (*1. ábra*), addig az ujjpercek aránya, főleg az elsőé, inkább a dromedárokéhoz hasonlít (*2. ábra*). Bár ezen a csonton egy vágásnyom is megfigyelhető, mivel a húsban legszegényebb szárazvégtaghoz tartozik, kérdés, hogy ez a konyhai feldolgozás bizonyítéka-e, vagy az állat darabolása egyéb célból történt. A II. ujjpercen (feltehetően ízületi gyulladás okozta) csontkinövések látszódtak, amelyek egyaránt utalhatnak hosszú ideig tartó megerőltető munkavégzésre és/vagy idős állatra. A kézközépcsontról még annyi sem állapítható meg, hogy inkább egy-, vagy kétpúpú jellegű-e, mivel abba a mérettartományba esik, amelyben az összehasonlításhoz használt recens egyedek csontjai is nagyrészt fedik egymást (*3. ábra*).

2. I. KERÜLET, BUDAI VÁR, SZÍNHÁZ UTCA 1-11., KARMELITA PÜSPÖKKERT
(Feltáró: Papp Adrienn)

A lelőhelyről két tevecsont került elő, egy jobb oldali karcsont töredéke 2014-ben (15. szelvény, SE:1, *2. kép*) és egy jobb oldali lábközépcsont disztális vége 2015-ben (6. szelvény, SE:652, *3. kép*). Az előbbi esetében lehetőség nyílt szénizotópos vizsgálatra,[12] amely az adott töredéket az 1660-1950 közé eső időszakra datálja, de ennél pontosabb keltezést nem tett lehetővé. A lábközépcsont, a mellőle előkerült leletanyag alapján, kérdésesen újkorinak határozható meg. Mindkettő esetében feltételezhető, hogy az állatok vagy a vár 1686-os visszahódítása során, vagy nem sokkal később pusztultak el. Faj szintű meghatározásra egyik darab sem bizonyult alkalmasnak, a karcsont a töredékessége miatt, a lábközépcsontnál pedig ugyanazt tapasztaltuk, mint a Teleki palotából származó kézközépcsont esetében, a recens baktriaiakhoz tartozó lábközépcsontok disztális végeinek méretei nem igazán különülnek el az átlag dromedárokétól.[13]

3. I. KERÜLET, VÁRKERT BAZÁR, ÖNTŐHÁZ UDVAR
(Feltáró: Magyar Károly)

A lelőhely egyik 2012-ben feltárt objektumában (SE:1012) egy teve bal oldali sarokcsontja hevert (*4. kép*). A csonton ugyan megfigyelhetőek bárdolásnyomok (*5. kép*), ezek azonban nem feltétlenül bizonyítják az állat húsának elfogyasztását, tekintve, hogy a húsban legszegényebb szárazvégtag egy részéről van szó, de mindenképpen jelzik a tetem feldarabolását. Mivel a csont töredékes, sem a morfológiai jellegzetességek felmérése nem lehetséges, sem a méreteinek összevetése fajtiszta egyedekével. Egyedül az állat életkoráról nyerhetünk belőle némi információt, azt is csak olyan mértékben, hogy a proximális epifízis[14] már hozzánőtt a sarokcsonthoz, így ezt figyelembe véve az állat legalább

[8] STEIGER 1990.
[9] GALIK et al. 2015.
[10] DARÓCZI-SZABÓ et al. 2014, 271-272, Fig. 1B
[11] A testtől távolabb eső („alsó") rész.
[12] Úgy ennek a darabnak, mint a későbbiekben említendő másik két tevecsontnak is a vizsgálatát a debreceni Izotoptech Zrt. laborjában végezték el.
[13] Az eredményt az is befolyásolhatja, hogy a természettudományi múzeumok gyűjteményeiben jóval kevesebb teve lábközépcsontot tudtunk lemérni, mint kézközépcsontot.
[14] A testhez közelebb eső („felső") csontvég.

fiatal felnőtt (subadultus korú) lehetett, amikor elpusztult.[15]

4. I. KERÜLET, LOVAS UTCA 41.
(Feltáró: Bencze Zoltán)

A Budai Vár északi falai alól, a Lovas utca 41. számú telek 3-as szelvényéből szintén egy subadultus korú teve bordái és ágyékcsigolyái kerültek elő 2007-ben.[16] A megtalált 26 csontot nagyfokú töredezettség jellemezte. E maradványok morfológiailag alkalmatlanok arra, hogy belőlük a Camelus nemnél pontosabb határozást lehessen végezni. Az állat egyik bordáján gyógyulásnak indult törés nyoma látszódott.[17] Az ilyen jellegű traumás sérülések viszonylag gyakran megfigyelhetőek a kisebb és a nagyobb testű háziállataink körében is.

5. I. KERÜLET, BUDAVÁRI PALOTA, AZ ÉSZAKI KORTINÁTÓL ÉSZAKRA
(Feltáró: Magyar Károly)

A korábban felsoroltakkal ellentétben ennek a lelőhelynek az archaeozoológiai feldolgozása még nem történt meg. A tevecsontot teljesen véletlenül vettük észre a leletanyag raktári pakolása során az egyik ládában, így egyelőre önmagában kerül leírásra, majd később, a leletanyag teljes meghatározása során kiderül, hogy tartoznak-e még hozzá más darabok. A teve jobb oldali lábközépcsontjának disztális töredéke az 1983-ban feltárt lelőhely 17. szelvényében hevert. (*6. kép*) A csonton se vágás-, se rágásnyom nem látszik. Bár mérhető, ahogy azt már a korábbi metapódiumok esetében is említettük, az egy- és kétpúpú tevék e csontjainak zöme, a méretek alapján, nagy részben fedi egymást, így faj szintű meghatározásra csak a legritkább esetben alkalmas.

6. II. KERÜLET, KACSA UTCA 15-23, NYUGAT
(Feltáró: Éder Katalin)

A Budai Vár falain kívül, azoktól néhány száz méterre, a Kacsa utca 15-23. nyugati részéről került elő 2007-ben egy nem teljesen kifejlett (subadultus korú) teve hiányos váza.[18] (7. kép) Ebben az esetben az állat halálának viszonylag pontos időpontját is meg lehetett állapítani: mivel egy gödör török kori rétegeinek tetején, közvetlenül az újkori letek alatt feküdt, feltételezhetően a Budai Vár 1686-os ostroma során, vagy közvetlenül azt követően pusztult el. Az eredetileg minden bizonnyal teljesebb vázból mindössze 27 csont maradt meg. Sajnos az ásatási fotón látható teljes koponya a feltárás közben szétesett, így már csak töredékeiben tudtuk megvizsgálni. Az első két nyakcsigolya is hiányzik, noha a gerincoszlop többi része megőrződött. A számos többé-kevésbé ép borda mellett jó állapotban maradt meg az állat mindkét állkapcsa, a jobb lapockája, a jobb karcsontja és a jobb orsócsontja a könyökcsonttal együtt. A koponya tarkói részén, a nyakszirtcsont bütykén és az egyik hátcsigolyán hasításnyomok, míg két bordán finomabb vágásnyomok látszódtak.[19] Kérdés, hogy az állat leölése eleve a húsa miatt történt, vagy netán az ostromot követően fanyalodtak rá az emberek a dögre. A teve néhány bordáját megrágták a kutyák,[20] ami azt jelzi, hogy eltartott egy ideig, amíg a tetem a föld alá került. Az egyed életkora, Silver alapján, a már kinőtt 3. zápfogból kiindulva, legalább 5 évesre becsülhető.[21]

Feltűnő a karcsont és az orsócsont közötti méretbeli különbség, ha azokat összevetjük az egy- és kétpúpú tevék azonos csontjaival: amíg az előbbi beleillik mindkét faj átlagába (*4. ábra*), addig az utóbbi jóval hosszabb azoknál (*5. ábra*).[22] Azt azonban, csupán morfológiai alapon, nem lehet eldönteni, hogy ez egyedi jellegzetességnek tekinthető-e, vagy tudatos tenyésztési eredménynek, azaz netán az egyed hibrid voltából fakad. Egyébként az állat orsócsontjának arányai, összevetve recens példányokéval, inkább dromedár jelleget mutatnak. (*6. ábra*)

7. II. KERÜLET, MARGIT KÖRÚT 19-21.
(Feltáró: Bencze Zoltán)

Erről a lelőhelyről egy kifejlett példány majdnem teljes koponyáját sikerült feltárni 2011-ben az I. szelvény SE:120-ból. (*8-9. kép*) Az, hogy egy- vagy kétpúpúból származott-e, nem dönthető el, mivel, Olsen szerint, a tevék esetében ugyanakkora elté-

[15] Bár nem találtunk olyan adatot, hogy ez a tevéknél pontosan mikor történik meg, de ad némi támpontot, hogy a szarvasmarhák és a lovak esetében az állatok 3 éves kora körül. Lásd SILVER 1969, 286 Table A, és CHAIX-MÉNIEL 2001, 71.

[16] DARÓCZI-SZABÓ et al. 2014, 272-273.

[17] DARÓCZI-SZABÓ et al. 2014, 272. Fig. 7.

[18] DARÓCZI-SZABÓ et al. 2014, 272-274, Fig. 8-9.

[19] DARÓCZI-SZABÓ et al. 2014, 274, Fig. 10, 275, Fig. 11.

[20] DARÓCZI-SZABÓ et al. 2014, 275, Fig. 11.

[21] SILVER 1969, 301. Table J. Az állat könyökcsontjának proximális epifízie még nem nőtt össze a diafízissel, azonban nem találtunk olyan hivatkozást, amely alapján meghatározható lenne, hogy ez a tevék esetében mikor történik meg.

[22] A méréseink azt mutatják, hogy, dacára a baktriai tevék általában nagyobb méreteinek, az egypúpúak orsócsontjai átlagosan hosszabbak. Annak az eldöntésére azonban, hogy ez csak az általunk lemért példányokat jellemzi, vagy általában véve a két faj egyedeit, sokkal több mintára lenne szükség.

rések lehetnek a koponya méretei és formája alapján egyazon fajon belül, mint a különböző fajok között.[23] Mivel az állat harmadik zápfoga is már kinőtt, ezúttal is egy minimum ötéves példánnyal számolhatunk. (A koponya Driesch alapján[24] felvett méreteit lásd a *3. táblázatban.*)

8. II. kerület, Hidegkúti út 48.
(Feltáró: Garády Sándor)

Szintén a múzeum raktárában bukkantunk rá arra az elég rossz megtartású teve állcsont- és állkapocstöredékre, amelyeken, bár leltári számot nem tüntettek fel, azt igen, hogy a Hidegkúti út 48. II. épületéből kerültek elő (*10-11. kép*). Ez az a terület, ahol Garády Sándor megtalálta és elkezdte Mátyás király nyéki vadászkastélyának feltárását 1930-ban, majd 1940-től folytatta az ásatást.[25] Mivel a csontok publikálatlanok, a részletesebb információkért átnéztük Garády ásatási naplóit. Az egyikben 1940. október 19-én említést tesz az M pont körül egy, a fal fehér habarcsába ágyazódott disznó állkapocsról. Eltekintve a téves állattani meghatározástól, joggal feltételezhető, hogy ez alatt a tevét kell érteni, mivel máshol nem ír az ásatáson előkerült állatcsontokról, és ebből az időszakból a múzeum gyűjteményébe is csak egy megmunkált csonteszköz, egy osztrigahéj, és ez a két tevecsont került be. Az állcsont bal oldali töredékén a második és a harmadik, a szintén bal oldali állkapcson pedig az első és a harmadik zápfog maradt meg. Utóbbiak megléte, ahogy már a korábban említett hasonló leleteken is, szintén egy kifejlett, legalább 5 éves példányról árulkodik. Mivel volt rá esély, hogy a maradványok Mátyás korából származnak (azaz első ízben került volna elő tevecsont a hazai középkori leletanyagból, méghozzá rögtön egy vadasparkból), szénizotópos kormeghatározásnak vetettük alá a csontokat. Sajnos a kapott eredmény nem igazolta az elvárásainkat, a korábban említett Színház utcai karcsonthoz hasonlóan ezeket is az 1660-1950 közötti időszakra keltezték, [26] ami, tekintve a tevék hazai felbukkanásának gyakoriságát, inkább török kori, mint új- vagy legújabb kori állatot jelez.

9. V. kerület, József nádor tér
(Feltáró: Kovács Eszter†, Tóth Anikó)

A József nádor téren két ütemben zajlottak régészeti kutatások, előbb 2000-ben egy próbafeltárás Kovács Eszter vezetésével, majd 2016-ban a beruházást megelőző ásatás Tóth Anikó felügyelete alatt. Mindkettő leletanyagát gazdagította egy-egy tevecsont. A korábbi ásatásról, az északi terület 2. szondájának keleti szelvényéből került elő egy jobb oldali kézközépcsont töredéke, de mivel egy égetőhely alatt bukkantak rá, meglehetősen rossz állapotban maradt fenn, se morfológiai, se méretbeli összehasonlításokra nem bizonyult alkalmasnak. (*12. kép*) A szénizotópos kormeghatározás az 1510-1650 közötti időszakra keltezte a maradványt.

A későbbi ásatásról, az SE:1000-ben egy bal oldali lábközépcsont töredéke hevert. Noha ebben a rétegben a török kori leletanyag középkoriakkal keveredett, a teve maradványa inkább a későbbi időszakra keltezhető. (*13. kép*)

10. V. kerület, Pesti Barnabás utca 1.
(Feltáró: Zádor Judit)

A lelőhely 2007-ben feltárt 6. objektumának metszetfalából két, majdnem teljesen ép csont került elő, egy nyakcsigolya és egy jobb oldali állkapocs,[27] amelyek minden valószínűség szerint ugyanannak az egyednek a maradványai. Sajnos ahhoz nem elég jellegzetesek a csontok, hogy az állatrendszertani nemnél pontosabb fajmeghatározást lehetővé tegyenek. A nyakcsigolya koponya felőli végén egy vágásnyom látható, amely a tetem darabolását jelzi, és egyúttal – valószínűleg – a konyhai feldolgozásra is utal.[28] Az állat életkorára, ahogy már a korábbiakban is, ezúttal is a kinőtt 3. zápfog ad támpontot, azaz ismét egy legalább öt éves állattal számolhatunk. Mindegyik fogon meg lehetett figyelni fogköves lerakódásokat.

Tevék a középkori írott forrásainkban

Noha a Kárpát-medencéből még nem ismert középkori tevecsont, egykorú forrásainkban többször is megjelenik ez az állat. Az alábbiakban, a teljesség igény nélkül, felsorolunk néhányat:

– Anonymus Gesta Hungarorumában többször is ír a honfoglaló magyarok kapcsán tevékről, nem kizárt, hogy éppen a keleti vonások kihangsúlyozása miatt. Művében a teve mindig fejedelmi ado-

[23] Olsen 1998, 37.

[24] Driesch 1976, 24-26 A megnevezéseket, az előttük szereplő sorszámokkal együtt, az eredeti műből vettük át.

[25] Garády 1932, 1943.

[26] Egészen pontosan csak az állcsontból vettek mintát, de mivel a darabok összetartoznak, a kapott eredmény mindkettőre vonatkoztatható.

[27] Daróczi-Szabó et al. 2014, 274, Fig. 12-13.

[28] Daróczi-Szabó et al. 2014, 274, Fig. 13.

mányként jelenik meg, két esetben az Álmos vezette magyarok kapják egyéb értékek mellett,[29] a fehér ló mondájának az Anonymus-féle változatában pedig Árpád vezér küld többek között tizenkét tevét Zalánnak.[30] Éppen annak a III. Bélának a feltételezett jegyzőjének művében jelenik meg tehát a teve, akivel kapcsolatban külföldi források is említést tesznek erről az állatról: Lübecki Arnold Chronica Slavorumjában leírja, hogy 1189-ben, amikor a harmadik keresztes hadjárat során I. (Barbarossa) Frigyes átvonult Magyarországon, III. Béla egyebek mellett négy tevét („quatuor camelus")[31] ajándékozott neki. Ugyanezt meséli Ansbertus is, azzal a különbséggel, hogy ő három tevét („tribus camelis") említ.[32] Nem zárhatjuk ki, hogy a szoros bizánci kapcsolatokat ápoló III. Bélának valóban voltak Anatóliából, vagy a Közel-Keletről származó tevéi, melyeket ugyanúgy ajándékba kaphatott, mint ahogy ő is tovább adta őket, az állatokat pedig Anonymus beleszőtte a krónikájába.

– Az 1360 körül íródott Képes Krónikában a hunoknak a Kárpát-medencébe való érkezését megjelenítő képen látható két teve meglehetősen pontosan ábrázolt feje.[33]

– Zolnay László szerint Hunyadi Mátyás az 1485-ös bécsi diadalmenetében 24, a szultántól kapott tevét is felvonultatott.[34]

– Thuróczi János az 1488-ban kiadott Chronica Hungarorumában, Nándorfehérvár első ostromával kapcsolatban írja le, hogy az aknaásás során az emberek, lovak, öszvérek és szamarak mellett tevék is hordták a földet.[35]

– Szerémi György[36] (II. Lajos magyar király, majd Szapolyai János udvari káplánja) is többször megemlíti az emlékirataiban ezeket az állatokat: amikor Mátyás király tíz évre szövetséget köt a törökökkel, akkor a szultán annyi ajándékot küld neki, amennyi felfér tíz tevére,[37] majd Nándorfehérvár ostroma kapcsán tesz említést arról a szóbeszédről, amely szerint a török császár hét tevén küldetett kincseket János vajdának,[38] illetve, amikor a Vértesen keresztül Bécs felé haladó janicsárok egy, a szultán tevéit ijesztgető kígyót pusztítottak el.[39]

A korábbi, latin nyelvű említéseken túl a tevék olykor magyarul is megjelentek a középkori forrásainkban. Maga a „teve" egy török jövevényszó,[40] de az átvétel idejéről megoszlanak a vélemények: Ligeti Lajos szerint nem a honfoglaló magyarokkal került be a Kárpát-medencébe, hanem eleink egy, a kunok által használt kifejezést vettek át,[41] Benkő Lóránd szerint azonban az átvétel időpontját nem lehet megállapítani.[42] Magyarul először az 1395 körül keletkezett Besztercei Szószedetben találkozunk vele, ahol a „camellus" szó „theue" fordítása jelenik meg.[43] Érdekes, hogy ugyanitt a „drometarius" szó is megtalálható,[44] azt viszont egyelőre nem tudni, hogy ez ugyanannak az állatnak a két elnevezése, vagy már akkor megkülönböztették az egypúpú tevét (dromedár) a kétpúpútól (ázsiai- vagy baktriai teve). Azt, hogy ez utóbbi sem volt ismeretlen ebben az időben, a karaszkói templom (Kraskovo, Szlovákia) 14. századi falfestményei bizonyítják, amelyeken kétpúpú tevék láthatóak.[45]

Jóval későbbi a 16. század első harmadában keletkezett Érdy Kódex, amelyben először találkozunk magyarul a tevével folyó szövegben („...azon kalomarok azon meennek arwal es terhef teweekkel...").[46]

Fontos kihangsúlyozni a középkori forrásokkal kapcsolatban, hogy egyik sem érzi szükségét a teve bemutatásának, amiből arra következtethetünk, hogy ismert állat volt, legalább azok számára, akik részére ezek a művek íródtak, de legalább azoknak, akik írták. Arra azonban nincs sem régészeti leletünk, de más bizonyítékunk, hogy a középkor folyamán tudatosan és sikeresen tartottak volna ilyen állatokat Magyarországon. A római és a török korban is meglehetősen ritka lelet a tevecsont, mivel málhás- illetve hátas állatként rendszerint „szolgálatban" (azaz úton) volt,[47] maradványai csak elvétve jelennek meg azokon a lelőhelyeken, amelyekről túlnyomórészt az állandó lakosság konyhahulladéka és elhullott állatai kerülnek elő.

[29] SZABÓ 1860, 16-17.
[30] SZABÓ 1860, 23.
[31] LÜBECK 1868, 131.
[32] ANSBERTUS 1827, 27.
[33] KÁLTI 1959, 59.
[34] ZOLNAY 1975, 167.
[35] THURÓCZY 1986, 269.
[36] Georgius Sirmiensis, született 1490 körül, meghalt 1548 után.
[37] SZERÉMI 1996, 15.
[38] SZERÉMI 1996, 43.
[39] SZERÉMI 1996, 61.
[40] RÓNA-TAS – BERTA 2011, 905-907-
[41] LIGETI 1986, 305.
[42] BENKŐ 1993-1997, 1515.
[43] FINÁLY 1892, 53.
[44] FINÁLY 1892, 52.
[45] https://hu.wikipedia.org/wiki/Karaszkó#/media/Fájl:Kraskovo24FotoThalerTamas.JPG
[46] BUDENZ ET AL. 1876, 357.
[47] FAROQHI 1982.

Mivel a tanulmányunkban nem a képi ábrázolásokra koncentrálunk, a korábbiakban említetteken kívül, és a később említendő Marsigli könyvben lévő ábrákon túl mindössze három másikról ejtenénk szót. Ezek közül kettő az 1491 körül született és 1542-ben meghalt fametsző és festő, Erhardt Schön nevéhez köthető. Az egyiket 1532-ben készítette a törökök Magyarország elleni hadjáratáról,[48] a másikat pedig Buda 1541-es ostromáról.[49] Mindkettőn dromedár jellegű[50] állatok láthatóak. Hasonlóképp egy egypúpú teve elnagyolt körvonalát karcolták bele a visegrádi királyi palota fogadóudvarának egyik oszlopába is.[51] (*14. kép*) A rajz minden valószínűség szerint az 1530-as évek második felére keltezhető, tehát még Visegrád 1544-ben bekövetkezett török elfoglalása előtt keletkezett.[52]

TEVEFAJTÁK AZ OSZMÁN HADSEREGBEN

Arról, hogy az oszmán időkben egy- vagy kétpúpú tevét használtak Magyarországon, a ritka leletek nem szolgáltatnak megbízható információt. A két faj fizikai méretei részben fedik egymást, a legfőbb jellemzőik (a púpok száma, illetve a szőrzet hossza) régészetileg nem fogható meg, a csontjaik pedig, minimális eltérésektől eltekintve (amelyek nemcsak faj- hanem nem- és egyedspecifikusak is lehetnek), nagyon hasonlítanak egymáshoz. Tovább nehezíti a téma kutatását, hogy a két faj keresztezésének évezredes története van azokon a területeken, ahol hagyományosan mindkettő megtalálható.[53]

A dromedár és a baktriai teve keresztezése (F1-es utódnemzedék) rendkívül nagy méretű (akár 230-240 cm marmagasságú, és több, mint egy tonnás), a szülőknél nagyobb teherbírású és erősebb, nyugodt természetű állatot eredményez, amely kiválóan alkalmas olyan fizikai munkákra, mint például a teherhordás. Már korábban is feltételezték, hogy a fajtiszta tevéknek nem kedvező éghajlat miatt ilyen tevéket (is) használtak Európában,[54] és ezt egy frissebb régészeti lelet is igazolta.[55] Mindezek mellett ezek a hibridek termékenyek is, így más hibridekkel, illetve fajtiszta tevékkel is kereszteződhetnek, további utódnemzedékeket létrehozva, és még tovább nehezítve a régészeti anyagokból előkerült tevemaradványok minél pontosabb meghatározását.

Ahogy a fentiekből is látszik, a teveleletek esetében pusztán morfológiai jegyek alapján szinte lehetetlen eldönteni, hogy melyik fajból, esetleg hibridből származnak. Tekintve, hogy az Oszmán Birodalom dromedárt és baktriai tevét (illetve hibrideket) tenyésztő területekre egyaránt kiterjedt, az állatok származási helye alapján sem következtethetjük ki a választ. (Ugyanez érvényes egyébként a római kori tevékre is, amelyek szír csapatokkal érkeztek a Kárpát-medencébe, azaz olyan területekről, ahol akkoriban mindkét faj megtalálható volt évszázados keresztezési hagyományokkal.)

A kérdés megválaszolásához a legnagyobb segítséget talán Luigi Ferdinando Marsiglitől (1658-1730), a kor kiemelkedő tudós-katonájától kapjuk, aki az Oszmán Birodalom hadseregét bemutató munkájában rendkívüli alapossággal írta le a korabeli török hadsereg szervezetét.[56] Munkája részben eredeti oszmán forrásokon alapszik, részben pedig a gróf saját tapasztalatain, melyeket a törökökkel mintegy 20 évnyi tartó kapcsolata során szerzett. A szerző a török seregek málhásállatairól szóló fejezetben háromféle tevéről ír (maja, lök és hedzsin), amelyekről részletgazdag képeket is közöl.[57]

MAJA („...kissé nehézkes, nagy testű, durva pofázmánnyal megáldott állatok...")

Bulliet alapján[58] az anatóliai török nyelvben a „māya" az első generációs hibridet jelenti. Ez meg is felel az idézett leírásnak, hiszen valóban nagyobbnak kellett lennie a másik két fajtánál, ha a szerző ezt szükségesnek tartotta megjegyezni, és éppen a méretei miatt feltételezhetően nehézkesebb is lehetett kisebb és könnyebb rokonainál. A Marsigli könyvének 170. oldalán található teveábrázoláson egy meglehetősen hosszú szőrű, bozontos állatot láthatunk, amely baktriai tevére, vagy F1-es hibridre utalhat. Sajnos a poggyász és zászló eltakarja az állat hátát, így nem látható a púpok száma, de ha valóban hibridről van szó, akkor ez sem nyújtana segítséget: az egyébként inkább a baktriai tevére hasonlító F1-es hibridnek ugyan-

[48] BORN-DZIEWULSKI-MESSLING 2015, 97, Cat. 13.

[49] GYALÓKAY 1941, egy oldalszám nélküli kép a 228 és a 229. oldal között.

[50] Ez egypúpú tevét és hibridet egyaránt jelenthet, lásd később.

[51] HÉJJ 1957, 47, és HÉJJ 1970. 3. kép. Héjj szerint a teve hátán egy férfi figurája is megfigyelhető, azonban ezt mi nem látjuk bele.

[52] Búzás Gergely szíves szóbeli közlése.

[53] BULLIET 1977, 144-145.

[54] HÜTTEROTH 2006, 42.

[55] Lásd a már korábban is említett ausztriai állatot: GALIK et al. 2015.

[56] MARSIGLI 1732, 2007.

[57] MARSIGLI 2007, 140, 169, 170. Ezeken kívül még akad néhány teveábrázolás a műben (pl. a 163. és 164. oldalon), de ezek meglehetősen aprók és elnagyoltak, így nem alkalmasak részletesebb elemzésre.

[58] BULLIET 1977, 144-145.

úgy egy púpja van, mint a dromedárnak, annyi eltéréssel, hogy annál hosszúkásabb, néha egy kis mélyedéssel.[59] Ez egyébként megmagyarázza azt is, hogy a rendkívül jó megfigyelő Marsigli, amikor a tevék jellemzőiről írt, miért nem említi a legfontosabbat, a púpok számát. Ha fajtiszta baktriai tevét látott volna, vagy olyan későbbi generációs hibridet, amelynek az egyik szülője baktriai volt (ennek magyarázatát lásd később) minden bizonnyal megemlítette volna a két púpot, de mivel ilyesmiről nem írt, alapos okunk van azt feltételezni, hogy a tevéknek, amelyeket látott, csak egy púpja volt, tehát vagy dromedárok, vagy egy púppal rendelkező hibridek lehettek.

LÖK („... kecsesebb testű, vékonyabb nyakú és hosszabb orrú tevék")

Ugyancsak a Bulliet-féle táblázat segít a „lök" azonosításában: a szó mind a perzsa nyelvben („lūk"), mind türkmén és kirgiz törökül („lök") hím dromedárt jelent elsősorban, de perzsául a dromedár és az első generációs hibridből kialakított második generációs hibridet, kirgiz törökül pedig a dromedárból és a második generációból kialakított harmadik generációs hibridet is jelentheti.[60] A fenti sorok rögtön átláthatóbbak lesznek, ha megnézzük a közös pontot: mindegyik esetben a dromedárt, vagy a dromedár és valamilyen hibrid keresztezéséből származó utódot nevezik „lök"-nek. Egyik fontos jellemzője a keresztezett tevéknek, hogy amíg az első generációs hibrid nagyobb és erősebb a szülőknél, addig a további generációknál, ahol fajtiszta egyedet kereszteznek hibriddel, a fajtiszta szülő fizikai jellemzői jelentkeznek újra. (Abban az esetben, amikor hibrid keveredik hibriddel, rossz természetű, degenerált és gazdaságilag haszontalan utód lesz az eredmény, tehát ezt a keveredést a tenyésztők mindenhol igyekeztek elkerülni, például kasztrálással.) Ez tökéletesen összeegyeztethető Marsigli leírásával: a dromedár valóban kecsesebb és vékonyabb nyakú a baktriainál, és ha netán fajtiszta dromedárból kitenyésztett hibrideket látott, azokra is érvényesek voltak a megfigyelései.

Ha összevetjük a fentebb már említett ábrázolást (170. oldal) a 140. oldalon láthatóval, akkor rögtön feltűnik, hogy ez utóbbi egy rövidebb és kevésbé szőrös egyedet ábrázol, amelynek valóban hosszúkásabb az orra, mint az előbbinek (lásd „durva pofázmány"). Ha tehát a 170. oldalon látható ábrázoláson F1-es hibridet, akkor a 140. oldalon vagy dromedárt, vagy fizikailag a dromedárra hasonlító hibridet sejthetünk.[61] Sajnos a púpok száma itt sem látható, de, akárcsak az előbbinél, feltételezhető, hogy kétpúpú teve esetén ez az ábrázoláson is megjelent volna. A fentieket alapul véve megalapozottnak tűnik az a feltételezés, amely szerint a Marsiglinál olvasható „lök" elnevezés fajtiszta dromedárt, vagy dromedár és első vagy második generációs hibrid utódját takarja.

HEDZSIN („... az utóbbiakhoz {a „lök"-höz}hasonlatos tevék[...], de áruk mértéktelenül magas […], mivel e tevék akár húsz mérföldet is képesek étlen-szomjan megtenni. Így aztán, igénytelenségük és gyorsaságuk miatt a legértékesebb, legfontosabb málhát szállítják velük."; „Ezek az állatok Mekka közelében születnek...")

Mivel Bullietnek a tevék és hibridjeinek megnevezéseit összefoglaló táblázatában nem található a „hedzsin"-hez hasonló kifejezés, más úton kellett elindulni a szó értelmezésének érdekében. Az állat fizikai tulajdonságainak leírása azonnali támpontot nyújt: ha a „lök"-höz hasonlította a „hedzsin"-t, akkor minden bizonnyal valamilyen dromedárról (vagy dromedárszerű hibridről) írt a szerző. Az pedig, hogy „Mekka közeléből" származnak ezek az állatok, egyértelműen arra utal, hogy valamilyen arab fajtáról van szó.

A modern időkben al-hejinnek nevezett versenytevék nem számítanak újdonságnak: Khalaf szerint az Arábiában élő beduinok mindig is gyors tevéket tenyésztettek hátas állatnak, szemben azokkal a szudáni, egyiptomi, pakisztáni vagy afganisztáni állattenyésztőkkel, akik a tevéiket elsősorban teherhordásra tartották.[62] Ezek a gyors állatok nélkülözhetetlenek voltak a beduinok hagyományos, meglepetésszerű és villámgyors rajtaütésekből álló hadviselési módjához. Maga a hejin szó a Lisan Al-Arab Lexikon tanúsága szerint valóban értékes tevét jelent: elsődleges értelmezése a „keresztezett"[63], de ezen kívül olyan nőt vagy tevét is értenek alatta, amely nemesi törzs(állomány)ból származik. Az al-hejin a tevék esetében fehéret, il-

[59] BULLIET 1977, 144.

[60] BULLIET 1977, 143.

[61] Nem tartozik szorosan a témához, de érdekes kérdés, hogy az ábrázolás, és a hozzátartozó történet a tevére szerelt kis ágyúról egy spontán ötletről tanúskodik-e, vagy esetleg a nagyjából ebben az időben a Mogul Birodalomban kifejlesztett zamburak csapatok korai adaptálásáról: ezek tevehátra szerelt kis, forgatható lövegekkel harcoló egységek voltak, melyek első európai említését 1663-ból ismerjük. Lásd GOMMANS 2003, 128.

[62] KHALAF 1999, 91.

[63] A keresztezés természetesen nem csak fajok között, hanem fajon belül, fajták között is történhet.

letve kiemelkedő minőséget,[64] míg törökül a hedjin (hecin) szó szintén gyors, kiemelkedő kitartású dromedárt jelent.[65]

Az, hogy a hedzsin gyors, értékes tevefajta volt, együtt azzal, hogy nem „helyben", azaz Anatóliában, hanem a távoli Arábiában tenyésztették, megmagyarázza, hogy miért voltak különösen megbecsültek, és áruk miért lehetett „mértéktelenül magas". Az azonban nem egyértelmű, hogy ezeket az eredetileg hátas állatnak tenyésztett tevéket miért málhás állatnak használták, még ha ez a „legértékesebb és legfontosabb málhát" is jelenti. Valószínűleg azzal magyarázhatjuk ezt, hogy az európai, tevék számára nem túl ideális körülmények között a ló sokkal alkalmasabb hátasnak bizonyult. Mivel azonban közönséges málhás állatnak túl értékesek voltak, arra használták őket, amire tulajdonságaik és képességeik alkalmassá tették: „a legértékesebb, legfontosabb málhát" juttatták el velük a lehető legrövidebb idő alatt. Arról, hogy a 20 mérföld hány kilométert jelent, nincs pontos adatunk, de ha Marsigli szülőföldje, Bologna távolsági mértékegységeit vesszük alapul, akkor 20 bolognai mérföld nagyjából 38 kilométernyi távolságnak felel meg.[66]

A fentieket összefoglalva tehát Marsigli háromféle tevét különböztet meg: a maja vélhetően egy dromedár-baktriai hibridet jelentett, a lök egy dromedár, vagy dromedár és hibrid keresztezéséből született utódot, a hedzsin pedig egy különleges tenyésztésű, Arábiából származó dromedárt.

A TEVE ELŐNYEI

Teherhordó állatként a teve elsősorban szívóssága, igénytelensége és teherbíró képessége miatt terjedt el azokon a területeken, ahol az éghajlati viszonyok lehetővé tették, és ahol a rossz minőségű, vagy nem létező úthálózatok és egyéb körülmények megnehezítették a ló- vagy ökör vontatta szekerek használatát. Ez utóbbinak egy viszonylag korai európai példája volt, amikor az albániai Shkodra 1478-as török ostromához a helyszínen történő ágyúöntéshez szükséges fémet teveháton szállították, mivel a Szerbiába és Albániába vezető szűk, rögös hágókon másképpen (pl. szekerekkel) nem lehetett megoldani az ágyúk fuvarozását.[67]

Az oszmán hadsereg élelmiszer-utánpótlásának legfőbb málhásállata a 17. században is a teve volt. A többi teherhordó állattal összevetve a tevék bírták el a legtöbb súlyt (150-250 kg-ot), de ennek ellenére is viszonylag gyorsan tudtak haladni. Az oszmánok úgy terhelték meg az állataikat és a szekereiket, hogy kihasználhassák mindkettő maximális teherhordó képességét. A tevék ára központilag meghatározott volt, a 17. század közepén több, mint háromszor annyit kértek egy példányért, mint egy átlagos lóért (8500 akcse a 2500-zal szemben), ami jól mutatja az állatok értékét.[68] A 17. század második felének hadjáratai kapcsán ismert, hogy a tevék egy részét Szíriából szerezték be.[69]

Később, a 19. században, több európai katonatiszt is értékelte a tevét, és arra a megállapításra jutottak, hogy csak kicsivel marad le összesített hasznosságban az öszvér mögött, de határozottan gazdaságosabb a gondozását tekintve. A legfontosabb előnyének az öszvérrel szemben a következőket tartották: kevesebb élelmet és vizet igényel, nem kell patkolni, kétszer annyi súlyt képes szállítani és kevesebbe kerül a fenntartása. Sajnos az ökörrel szemben nem született ilyen összehasonlítás, de Arthur Glyn Leonard őrnagy az ökrösszekérrel szemben 12 pontban foglalta össze a teve előnyeit,[70] amelyek közül talán a következők a legfontosabbak: gyorsabb és nagyobb távolságot tud megtenni naponta; képes olyan területeken is haladni, amelyeken a szekerek nem; nem probléma velük a gázlókon való átkelés; a szekér hajlamos elromlani és rendszeres karbantartást igényel; a szekérrel szemben a teve által cipelt súlyba nem kell beleszámítani a fogat (holt)súlyát is, ami csökkenti a szállítható áru mennyiségét.[71]

Természetesen a száraz éghajlathoz szokott állatok európai elterjedésének nem kedvezett a csapadékosabb európai időjárás: az egypúpú teve is kimondottan meleg égövi állat, a kétpúpú pedig, bár kiválóan alkalmazkodott a Belső-ázsiai szélsőségesen ingadozó időjárási viszonyokhoz, ugyancsak a kopár, száraz területek háziállata. Ennek megfelelően az Oszmán Birodalomnak azokon a területein, ahol a teve őshonos volt, a szárazföldi teherszállítás másképpen történt, mint az európai részeken: míg például Anatóliában a tevekaraván[72] volt a hosszú-, a szekér pedig a rövid távú kereskedelem szállítóeszköze, addig a 16-17. században Lengyelország és az Oszmán Birodalom között

[64] KHALAF 1999, 86.

[65] REDHOUSE 1968, 470.

[66] Egy bolognai mérföld (miglio) = 500 pertiche, egy pertica = (kerekítve) 3,8 méter, tehát 20 mérföld=3,8 m x 500 x 20=38 000 m. Az információért Dr. F. Molnár Mónikának tartozunk köszönettel.

[67] IMBER 1990, 237.

[68] MURPHEY 1999 alapján HADNAGY 2015, 39-40.

[69] HADNAGY 2015, 170.

[70] LEONARD 1894, 329-330.

[71] A témáról részletesebben: BULLIET 1977.

[72] Ezek a tevéken kívül lovakból és néha szamarakból álltak.

szekérkaravánok végezték a távolsági áruszállítást. A balkáni utakon ezzel szemben a a kétféle (tevés és szekeres) teherszállítás egyszerre működött. Nyilván fontos szempont volt az is, hogy az európai területeken a szekér volt az áruszállítás hagyományos eszköze, és így, szükség esetén, nagy számban állt rendelkezésre.[73]

Máig vitatott kérdés, hogy az Oszmán Birodalomnak a Kárpát-medencéből való fokozatos kiszorítása során miért tűntek el egyúttal a tevék is. Egyes vélemények szerint a hódító törökökkel való ellenérzés miatt nem maradt meg Magyarországon ez az egyébként igen hasznos állat. Ez az elmélet azonban több szempontból is vitatható: egyrészt a szintén török közvetítéssel Magyarországra került házi pulykának és a házi bivalynak sikerült meghonosodnia a területen, pedig, ha feltételezzük, hogy a tevének a nemzeti érzelmek miatt kellett „mennie", akkor e két állat sem maradhatott volna meg. Másrészt korábban, a rómaiak kivonulása után ugyanúgy eltűnt a teve, mint ahogy az oszmánok után is történt, de nem valószínű, hogy akkor is a hódító rómaiakkal való ellenérzések kimutatásaként tüntették volna el ezt az állatot a területen élő, és egymással, illetve a rómaiakkal egyaránt hadakozó különböző népek. Harmadrészt nehéz elképzelni, hogy egy gyakorlatias állattenyésztő érzelmi okokból mondana le egy egyébként kiváló, és környezetében remekül tenyésző haszonállatról. Véleményünk szerint a teve ismételt eltűnésének legfőképp (ha nem kizárólag) klimatikus okai voltak, nem kedvelték a Kárpát-medence éghajlatát, emiatt, amikor az oszmánok feladták ezeket a területeket, akkor az esetleg itt maradt példányok rövid úton elpusztultak.

ÖSSZEFOGLALÁS

A szórványos írott és képi források alapján a teve nem volt ismeretlen a középkori Magyarországon, de semmi nem utal arra, hogy tenyésztették, vagy bármilyen célból tartották volna ezt az állatot. Nagyobb számban kerültek az országba az Oszmán Birodalom térnyerésével, de, mivel elsősorban teherszállításra használták a tevéket, és így rendszerint úton voltak, elhullott egyedeik ritkábban kerülnek elő azokon a régészeti lelőhelyeken, amelyek leletanyaga elsősorban a letelepedett népesség állathasználatát tükrözi.

A Budapesti Történeti Múzeum Középkori Osztályának munkatársai által vezetett ásatásokból ez idáig 68 tevecsont került elő. Ez a mennyiség első ránézésre soknak tűnhet, azonban nem szabad elfelejteni, hogy ezekre a darabokra a szerzők mintegy 130 lelőhely majdnem hétszázezer állatmaradványának az átvizsgálása után akadtak rá.

Ahogy az Marsigli művéből is kiderül, a török csapatok többféle tevét is használtak, amelyeket dromedár, és dromedárból keresztezett hibridekként lehetett azonosítani. Nehezebb az írásos forrásokban megjelenő állatok megfeleltetése a régészeti példányokkal, hiszen ezeket, ahogy már említettük, csupán morfológiai alapon, nem lehet egyértelműen egy- vagy kétpúpú teveként (pláne hibridként) azonosítani. Mindössze két esetben, a Teleki palotai ujjpercek, illetve a Kacsa utcai példány esetében feltételezhetjük, hogy dromedárokból, netán a dromedárokhoz hasonló hibridekből származtak. Az életkor meghatározására alkalmas maradványok között fiatal felnőtt és már kifejlett (subadultus és adultus korú) egyedeket találunk, újszülött, vagy legalább fiatal (juvenilis korú) állatokat nem. Ennek magyarázata részben abban rejlik, hogy eleve nem túl nagy mennyiségű leletről beszélünk, másfelől azonban azt is könnyű belátni, hogy a teherszállításban nagyobb hasznát vették a már kifejlett(ebb), ezáltal erősebb egyedeknek. Emellett logikusnak tűnik, hogy az elsősorban hadjáratok során használt tevéket nem kezdték el „menet közben" szaporítani, főleg ha figyelembe vesszük a rájuk jellemző hosszú vemhességi időt, illetve az újszülött csikókkal való nehézségeket, amelyek nyilvánvalóan hátráltatták volna a frissen szült anyaállatokat a munkavégzésben.

A csontokon megfigyelhető vágásnyomok egy része az állatok húsának fogyasztására utal, azonban az nem derül ki, hogy erre a Kárpát-medencében a szükség vezette rá az embereket, vagy természetesnek vették az amúgy elsősorban más célból tartott tevék ilyetén felhasználását is. Kimagasló értéküket figyelembe véve kizárható, hogy az oszmánok egészséges egyedeket vágtak volna le, valószínűbb, hogy a súlyosan sérült, netán elhullott példányokat hasznosították ily módon. (A tevehús fogyasztása egyébként azokon a területeken, ahol tartják ezeket az állatokat, szokványosnak tekinthető.[74]) Az Oszmán Birodalom kivonulásával együtt, vagy röviddel azt követően, a tevék is eltűntek a Kárpát-medencéből, amely, minden valószínűség szerint, az állatok számára nem megfelelő klimatikus viszonyokkal magyarázható.

[73] FAROQHI 1982, 532-533.

[74] Gondoljunk csak a mongolok tevehús fogyasztására, de számos példa hozható az arab világból is. A teljesség igénye nélkül utóbbira lásd pl. KADIM et al. 2012.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönettel tartozunk a Budapesti Történeti Múzeum régészeinek: Bencze Zoltánnak, Éder Katalinnak, Kovács Eszternek, Magyar Károlynak, B. Nyékhelyi Dorottyának, Papp Adriennek, Tóth Anikónak és Zádor Juditnak a leletek feldolgozásának és publikálásának lehetőségéért. Szintén hálásak vagyunk Gasparik Mihálynak és Görföl Tamásnak a Magyar Természettudomány Múzeum, Judy Chupaskonak a Museum of Comparative Zoology, Harvard University Boston, valamint Frank Zachosnak és Bibl Alexandernek a Naturhistorisches Museum Wien munkatársainak, akik lehetővé tették és segítették az intézményeikben található összehasonlító gyűjtemények használatát. Köszönettel tartozunk Búzás Gergelynek és Kováts Istvánnak a visegrádi teveábrázolással kapcsolatban adott értékes információkért. Külön köszönjük Papp Adriennek a török és arab nyelvű szótárakban és forrásokban való eligazodásban nyújtott nélkülözhetetlen segítségét, valamint Sudár Balázs szakmai kiegészítéseit.

IRODALOM

Ansbertus 1827 — Ansbertus, J.: Historia de Expeditione Friderici Imperatoris. Pragae, 1827.

Bartosiewicz 1996 — Bartosiewicz, L.: Camels in Antuiquity: The Hungarian connection. Antiquity 70/268. (1996), p. 447-453.

Bartosiewicz 2006 — Bartosiewicz L.: Régenvolt háziállatok. Budapest, 2006.

Benkő 1993-1997 — Benkő, L.: Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Vol. 1–3. Budapest, 1993–1997.

Born–Dziewulski–Messling 2015 — Born, R.– Dziewulski, M. – Messling, G.: The Sultan's World. Te Ottoman Orient in Renaissance Art. Catalogue of the Exhibition at the Centre for Fine Arts, Brussels, 27 February - 31 May 2015, The National Museum in Kraków, 26 June - 27 September. 2015, Ostfildern, Hatje Cantz, 2015.

Budenz et al. 1876 — Budenz J. – Szarvas G. – Szilády Á. (szerk.) Régi magyar codexek és nyomtatványok. 5. kötet. Budapest, 1876.

Bulliet 1977. — Bulliet, R. W.: The Camel and the Wheel. Cambridge, Massachusets, 1977.

Chaix–Méniel 2001. — Chaix, L. – Méniel, P. Archeozoologie. Les animaux et l'archéologie. Paris, 2001.

Daróczi et al. 2014. — Daróczi-Szabó L. – Daróczi-Szabó M. – Kovács Zs. E. – Kőrösi A. – Tugya B. Recent camel finds from Hungary. In: Mashkour, M., Beech M. J. (eds) Old world ancient camelids between Arabia and Europe. Proceeding of the 11h ICAZ conference in Paris. Anthropozoologica 49 (2). (2014), p. 265-280..

Driesch 1976 — Driesch, von den A.: A guide to the measurement of animal bones from archeological sites. Peabody Museum Bulletin 1. Harvard, Massachusetts, 1976.

Kadim et al. 2012 — Kadim, I. T. – Mahgoub, O. – Faye, B. – Farouk, M. M. (eds) Camel Meat and Meat Products. CAB International, Oxfordshire, 2012., p. 7-16..

Faroqhi 1982 — Faroqhi, S.: Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. In: International Journal of Middle East Studies 14. (1982), p. 523-539.

Finály 1892 — Finály H.: A beszterczei szószedet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból. Budapest, 1892., p. 3-108. (Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből; 16.)

Galik et al. 2015 — Galik, A. – Mohandesan, E. – Forstenpointer, G. – Scholz, U. M. – Ruiz, E.– Krenn, M. – Burger, P.: A Sunken Ship of the Desert at the River Danube in Tulln, Austria. Plos One. 2015, p. 1-16.

Garády 1932 — Garády S.: Mátyás király buda-nyéki kastélya. Tanulmányok Budapest Múltjából 1. (1932), p. 99-111.

Garády 1943 — Garády S.: Budapest székesfőváros területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése 1931-1941. I. Egyházi célú maradványok és temetők feltárása. BudRég 13. (1943), p. 167-254.

Gommans 2003 — Gommans, J.: Mughal Warfare. Indian Warfare and High Roads to Empire 1500-1700. Taylor & Francis Library, 2003.

Gyalókay 1941 — Gyalókay J.: Végvár és csatatér. In: Domanovszky S. (szerk.) Magyar művelődéstörténet 3. A kereszténység védőbástyája. Budapest, 1941., p. 217-254.

Hadnagy 2015 — Hadnagy Sz.: Az oszmán hadsereg élelmiszer-utánpótlásának rendszere az 1658. évi erdélyi hadjárat tükrében. Phd értekezés, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, 2015.

HÉJJ 1957	HÉJJ M.: Visegrád. Budapest, 1957.
HÉJJ 1970	HÉJJ M.: A visegrádi királyi palota. Budapest, 1970.
HÜTTEROTH 2006	HÜTTEROTH, W-D.: Ecology of the Ottoman lands. In: The Cambridge History of Turkey, Volume 3 (ed.: Faroqhi, S.), Cambridge, 2006., p. 18-44.
IMBER 1990	IMBER, C.: The Ottoman Empire: 1300-1481. (Red.) Istanbul, 1990.
KÁLTI 1959	KÁLTI M.: Képes Krónika. Kálti Márk krónikája a magyarok tetteiről. Budapest, 1959. (Monumenta Hungarica 3.)
KHALAF 1999	KHALAFM, S.: Camel Racing in the Gulf. Notes on the Evolution of a Traditional Cultural Sport. Anthropos 94. (1999), p. 85-106.
LEONARD 1894	LEONARD, A. G.: The Camel: Its uses and Management. Longmans, Green, London, 1894.
LIGETI 1986	LIGETI L.: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest, 1986.
LÜBECK 1868	LÜBECK, A.: Arnoldi Chronica Slavorum. Bibliopolii Hahniani. Hannover, 1868.
MARSIGLI 1732	MARSIGLI, L. F.: Stato militare dell'imperio ottomanno = L'état militaire de l'empire ottoman. Amsterdam, 1732.
MARSIGLI 2007	MARSIGLI, L. F.: Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról, felemelkedéséről és hanyatlásáról (szerk.: Csákváry F., Domokos Gy.) Budapest, 2007.
MURPHEY 1999	MURPHEY, R.: Ottoman Warfare 1500-1700. New Jersey, 1999.
GOODWIN–HANDLEY 2005	GOODWIN S. – HANDLEY A. (szerk.): Állatvilág. Képes enciklopédia. Budapest, 2005.
OLSEN 1988	OLSEN, J. O.: The Camels in Ancient China and an Osteology of Camel. In: Proceedings of the Academy of Natural Sciences of Philadelphia, Volume 140, No. 1. (1988), p. 18-58.
SILBERMAYR ET AL. 2010	SILBERMAYR, K. – OROZCO-TERWENGEL, P. – CHARRUAU P.: –ENKHBILEG, D. – WALZER, C. – VOGL, C. – SCHWARZENBERGER, F. – KACZENSKY, P. – BURGER, P. A.: High mitochondrial differentiation levels between wild and domestic Bactrian camels: a basis for rapid detection of maternal hybridization". Animal Genetics. 41 (3) (2010-06-01), p. 315–318.
REDHOUSE 1968	REDHOUSE, W. J. (szerk): New Redhouse Turkish-English Dictionary. Istanbul, 1968.
RÓNA-TAS–BERTA 2011	RÓNA-TAS, A. – BERTA, Á.: West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part II. Wiesbaden, 2011.
SILVER 1969	SILVER, I. A.: The ageing of domestic animals. In: Brothwell, D. – Higgs, E. – Clark, G. (eds) Science in Archaeology. A Survey of Progress and Research. London, 1969., p. 283-302.
STEIGER 1990	STEIGER, C.: Vergleichend morphologische Untersuchungen an Einzelknochen des postcranial Skeletts der Altweltkamele. PhD Dissertation, Universität München 105, 1990.
SZABÓ 1860	SZABÓ K.: (ford.) Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. Pest, 1860.
SZERÉMI 1996	SZERÉMI GY.: Szerémi György emlékirataiból. (Válogatta és utószó Bori I.) Újvidék, 1996.
THURÓCZY 1986	THURÓCZY J.: A magyarok krónikája (ford.: Horváth, J.) Budapest, 1986.
VÖRÖS 2002	VÖRÖS I.: Török kori állatcsontleletek Magyarországon. In: A hódoltság régészeti kutatása (szerk.: Gerelyes I., Kovács Gy.) Budapest, 2002., p. 339-352. (Opuscula Hungarica; 3)
ZOLNAY 1975	ZOLNAY L.: Ünnep és hétköznap a középkori Budán. Budapest, 1975.

Camels from Buda and Pest in the Turkish Period

Camel remains found on excavations are rather rare in the Carpathian Basin, and even those are concentrated on two eras: the Roman an the Ottoman periods. The aim of this paper is the presentation of those finds from the latter period which came from the excavations of the Budapest History Museum Medieval Department. Furthermore we try to find out what kind of camels were used in the Ottoman army, and demonstrate the difficulties of species-level identification of the archaeological finds.

FÜGGELÉK

1. táblázat. A mérhető hosszúcsontok és ujjpercek[75]
Table 1: The measureable longbones and phalanges

LELŐHELY	CSONT	TELJES HOSSZ.	PROX. EP. SZÉL.	PROX. EP. MÉLY.	DIAF. LEGK. SZÉL.	DIAF. LEGK. MÉLY.	DISZT. EP. SZÉL.	DISZT. EP. MÉLY.
Teleki palota	Kézközépcsont					24,2	100,5	45,7
Teleki palota	Mellső I. ujjperc	86	35,1	28,5	19,8	15,6	33,9	25,2
Teleki palota	Mellső II. ujjperc	56,5	28	23,2	26,7	14,7	34,2	17,5
Színház u. 1-11.	Lábközépcsont						88,2	42,9
Budavári palota, az É-i kortinától É-ra	Lábközépcsont					21,6	81,1	36,1
Kacsa utca 15-23.	Karcsont	426,4		143,2	56,7	58,8	86,3	96,7
Kacsa utca 15-23.	Orsócsont	556,2	100,2	59,8	57,8	38,7	101,3	52,8
József nádor tér	Lábközépcsont					23,8	87	40,9

2. táblázat. Az egyéb mérhető tevecsontok
Table 2: The other measureable camel bones

LELŐHELY	CSONT	TELJES HOSSZ.	LEGNAGYOBB SZÉLESSÉG	LEGNAGYOBB VASTAGSÁG	
Teleki palota	Térdkalács	97,2	48,4	51,7	
		A legkisebb szélesség a nyaknál	*Az ízesülési felszín mélysége*	*Az ízesülési felszín szélessége*	
Kacsa utca 15-23.	Lapocka	78,3	66,9	115,7	
		P4-M3 hossza	*M1-M3 hossza*	*M3 szél.*	*M3 mély.*
Kacsa utca 15-23.	Jobb oldali állkapocs	152,1	129,9	58,2	22,1
Kacsa utca 15-23.	Bal oldali állkapocs	153,9	129,1	57,6	23,7
Hidegkúti út 48.	Bal oldali állcsont			44,5	33,4*
Hidegkúti út 48.	Bal oldali állkapocs		130*	57,6	26,6
Pesti Barnabás u. 5.	Jobb oldali állkapocs	144,3	119,7	53,2	21,9

* körülbelül

[75] A méretek felvétele DRIESCH 1976 alapján történt, és milliméterben vannak megadva

1. ábra. A Teleki Palota területéről előkerült teve térdkalácsának összehasonlítása egy- és kétpúpúakból származókkal
Figure 1: The comparison of the camel patella from the Teleki Palota (palace) with one and two humped camel patellas

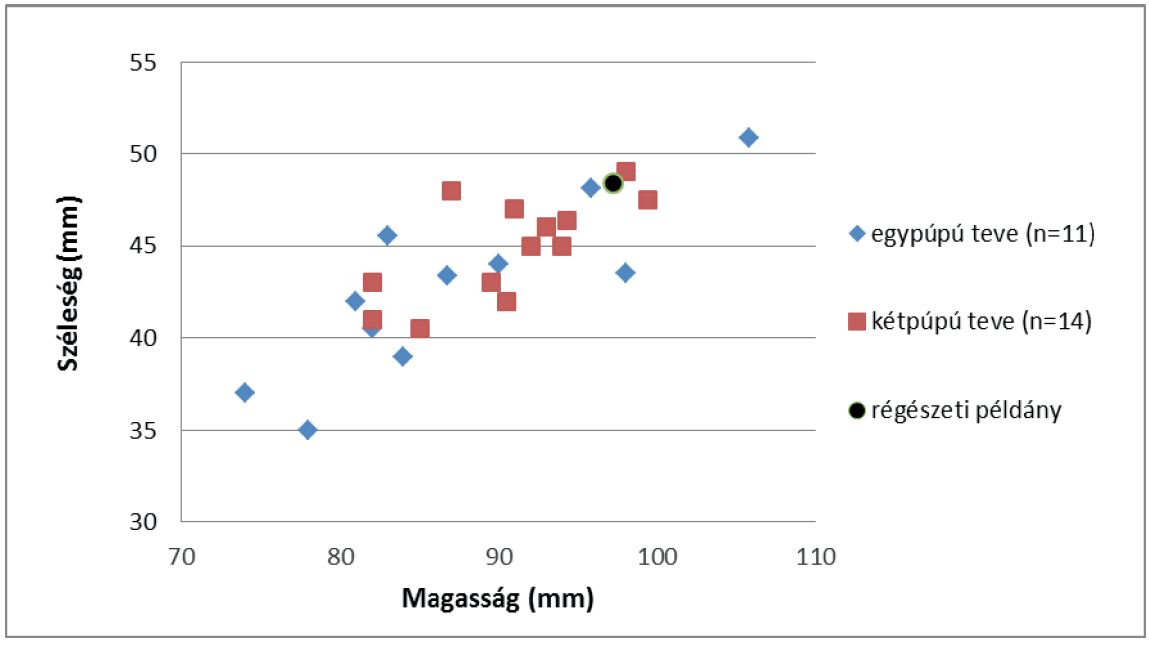

(Az ábrákon rendre megjelenő, a legnagyobb dromedárhoz tartozó csont egy, a fajtársainál kirívóan nagyobb – a leírása alapján több, mint 700 kilós – egyedből származott.[76])

2. ábra. A Teleki Palota területéről előkerült teve I. ujjpercének összehasonlítása egy- és kétpúpúakból származókkal
Figure 2: The comparison of the camel phalanx I from the Teleki Palota (palace) with one and two humped camel phalanges I

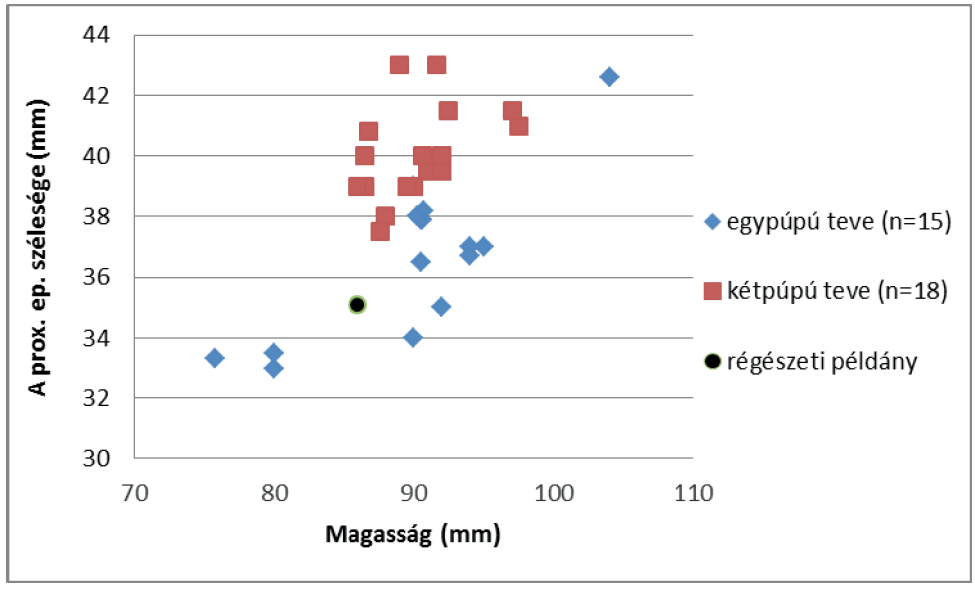

[76] Az állat a bécsi Naturhistorisches Museum gyűjteményében található, leltári száma NMW 68151.

3. ábra: A Teleki Palota területéről előkerült teve kézközépcsontjának összehasonlítása egy- és kétpúpúakból származókkal
Figure 3: The comparison of the camel metacarpus from the Teleki Palota (palace) with one and two humped camel metatarsi

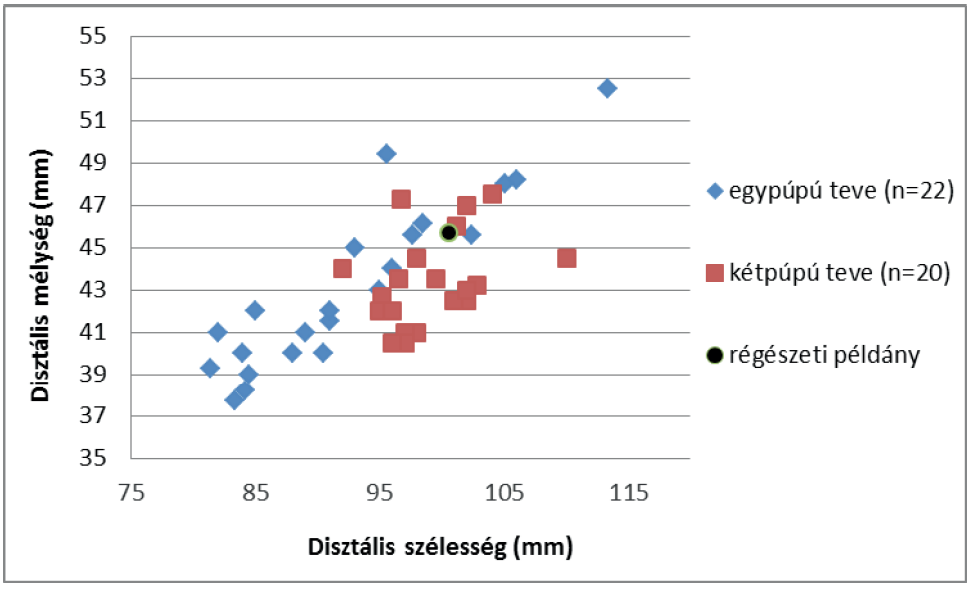

4. ábra: A Kacsa utca 15-23. Nyugat lelőhelyről előkerült teve karcsont hosszának összehasonlítása egy- és kétpúpúakból származókkal
Figure 4: The comparison of the camel humerus from the Kacsa utca (street) 15-23 with one and two humped camel humeri

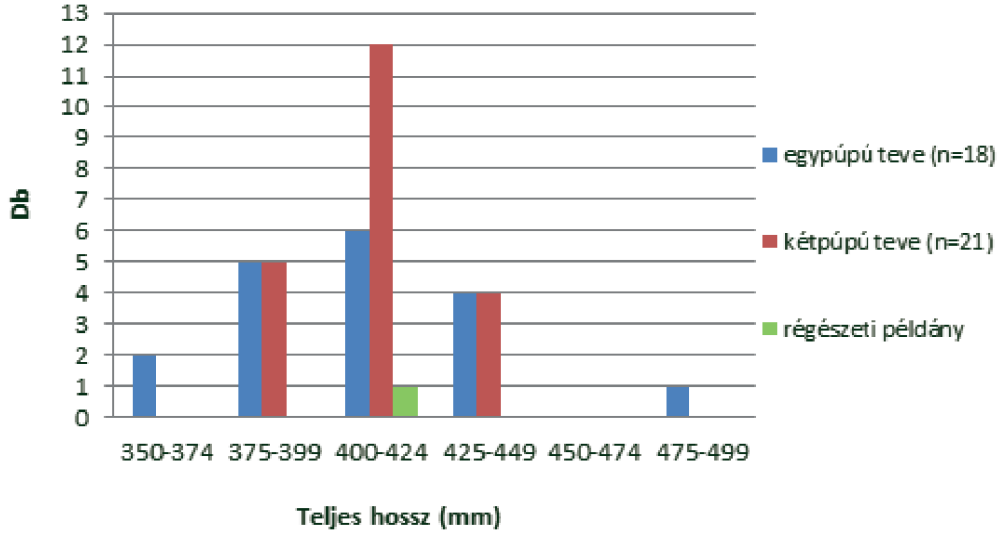

5. ábra: A Kacsa utca 15-23. Nyugat lelőhelyről előkerült teve orsócsont hosszának összehasonlítása egy- és kétpúpúakból származókkal
Figure 5: The comparison of the camel radius from the Kacsa utca (street) 15-23 with one and two humped camel radii

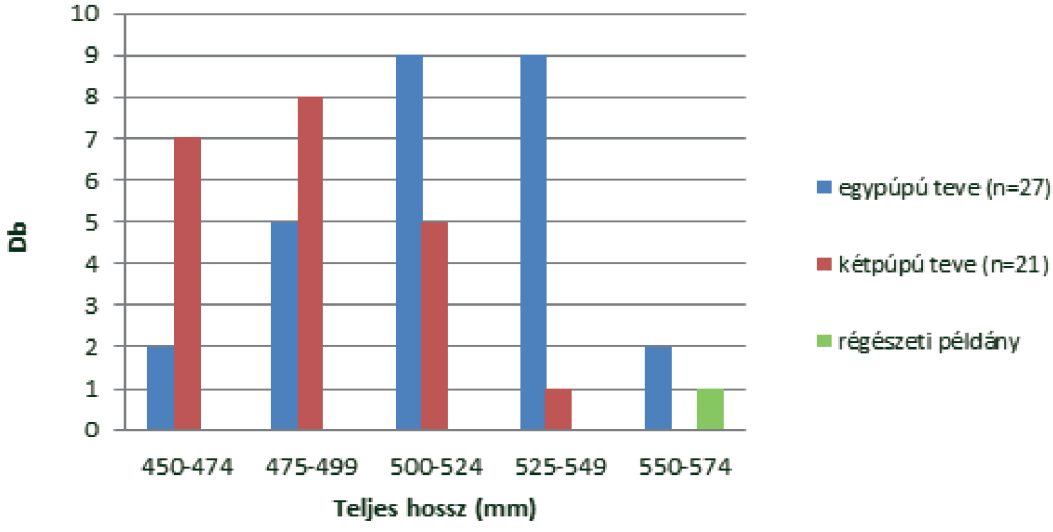

6. ábra: A Kacsa utca 15-23. Nyugat lelőhelyről előkerült teve orsócsontjának arányai összevetve egy- és kétpúpúakból származókkal
Figure 6: The comparison of the camel ulna from the Kacsa utca (street) 15-23 with one and two humped camel ulna

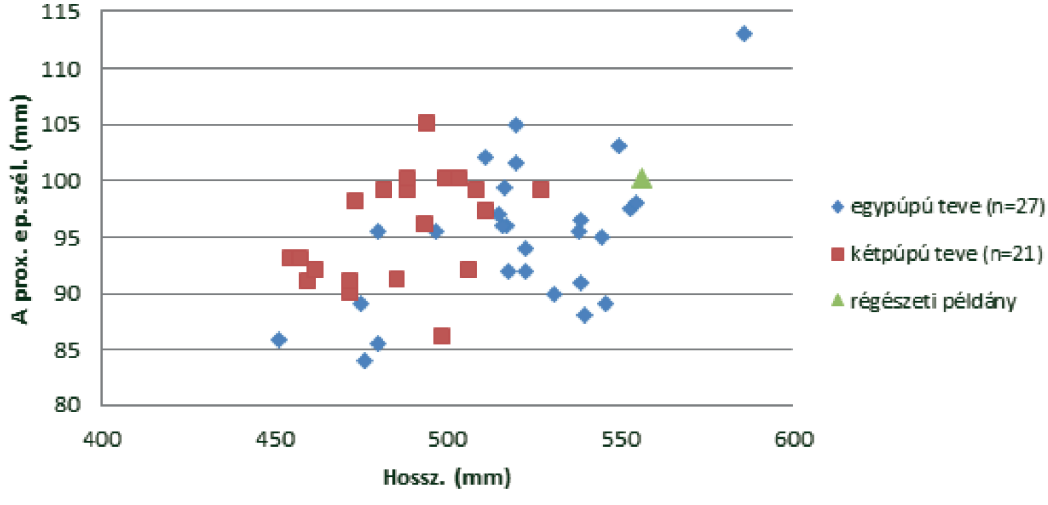

3. táblázat: A Margit körúti tevekoponya méretei
Table 3: The measures of the camel skull from the Margit körút (boulevard)

Megnevezés[77]	**Méret (mm)**
4, A koponya hossza az öreglyuk orális pereme és az első kisőrlők között	343,8
4a, A koponya hossza az öreglyuk orális pereme és a második kisőrlők között	297
5, Az agykoponya külső hossza (Akr-Ect)	244,6
7, Az öreglyuk aborális pereme és az ectorbitale távolsága (O-Ect)	213,8
8, A koponyatető legaborálisabb pontja és az infraorbitale távolsága	315
9, Az agykoponya alaphossza (St-B)	158,2
13a, P3-M3 hossza	150
14, Moláris fogsorhossz (M1-M3)	109,4
15a, P3-P4 hossza	41
16, A szemüreg szélessége (Ent-Ect)	59
17, A szemüreg magassága	58,5
19, A nyakszirti ízületi fejek szélessége (Cond-Cond)	75,9
20, A paraoccipitalis nyúlványok szélessége	116
21, Az öreglyuk szélessége	34
23, Az agytok szélesség (Eu-Eu)	108,8
24, A homlokcsont legkisebb szélessége	87,7
25, A homlokcsont legnagyobb szél. (Ect-Ect)	230,7
26, A belső szemzugok közötti távolság (Ent-Ent)	175
27, Az infraorbitalis lyukak közötti távolság	67,6
30, Az öreglyuk orális pereme és a koponya legmagasabb pontja közötti távolság	110,8
31, Az állcsont horizontális részének magassága	95,5

[77] A megnevezéseket, az előttük szereplő számokkal együtt, Drieschtől vettük át. (DRIESCH 1976, 24-28.)

1. kép: A tanulmányban említett lelőhelyek (a felsorolásuk sorrendjében) Budapest térképére vetítve
Photo 1: The excavations mentioned in the paper projected on the map of Budapest (in order of their listing)

2. kép: A Színház utcai lelőhelyen talált karcsont töredéke
Photo 2: Fragment of the humerus found in the Színház utca (street)

3. kép: A Színház utcai lelőhelyről előkerült lábközépcsont töredéke
Photo 3: Fragment of the metatrsus found in the Színház utca (street)

4. kép: Az Öntőház udvari hiányos sarokcsont
Photo 4: The incomplete calcaneus from the Öntőház udvar (court)

5. kép: Bárdolásnyomok az Öntőház utcai sarokcsonton
Photo 5: Butchering marks on the calcaneus found in the Öntőház udvar (court)

6. kép: A Királyi Palota északi kortinájától északra fekvő területen talált lábközépcsont töredéke
Photo 6: Fragment of the metatarsus found in the area north of the northern wall „kortina" of the Royal Palace

7. kép: A Kacsa utcai tevecsontváz in situ (Éder Katalin felvétele)
Photo 7: The in situ camel skeleton from the Kacsa utca (street) (photo by Katalin Éder)

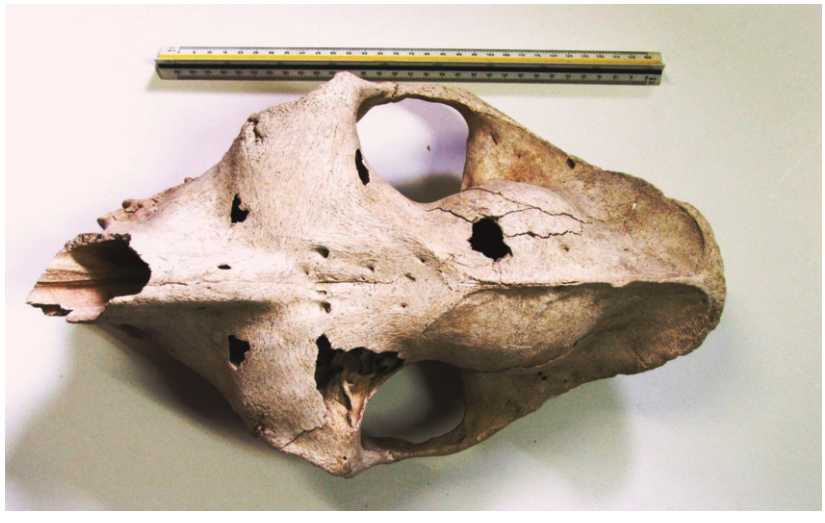

8. kép: A Margit körúti tevekoponya felülről
Photo 8: The camel skull from the Margit körút (boulevard) shown from above

9. kép: A Margit körúti tevekoponya oldalról
Photo 9: The camel skull from the Margit körút (boulevard) shown from sideways

10. kép: A Hűvösvölgyi úti lelőhelyen talált állcsont töredéke
Photo 10: Fragment of the maxilla found in the Hűvösvölgy út (street) site

11. kép: A Hűvösvölgyi úti lelőhelyen talált töredékes állkapocs
Photo 11: Fragment of the mandible found in the Hűvösvölgy út (street) site

12. kép: A József nádor téri kézközép-csont töredéke
Photo 12: Fragment of the metacarpus from the József nádor tér (square)

13. kép: A József nádor téri lábközépcsont töredéke
Photo 13: Fragment of the metatarsus from the József nádor tér (square)

14. kép: A visegrádi királyi palota egyik oszlopába karcolt egypúpú teve (A szerzők felvétele)
Photo 14: One humped camel engraved on one of the pillars of the Visegrád Royal Palace (photo by the authors)

Papp Adrienn–Sudár Balázs

OSZMÁN ÍJÁSZGYŰRŰK A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBEN

Az oszmánok ősei nagyállattartó lovas nomádként érkeztek Anatóliába a 13. században. Mint minden sztyeppei lovas közösségnek, nekik is alapvető fegyverük volt az íj, amelynek – szintén általános módon – a korban legmodernebb formáit használták. Ez az íjászhagyomány öröklődött az egyre jobban terebélyesedő birodalom elitjében és hadseregében, s ez jutott el a 16–17. századi magyar hódoltság területére is.

Az íjászgyűrű

A lovasíjászat az íjászaton belül is speciális irányzatot képvisel, amely sajátos felszerelést igényel: a lovon használt íjnak teljesítmény szempontjából tudnia kell mindazt, amit egy gyalogos fegyvernek, ugyanakkor lehetőleg minél kisebb méretűnek kell lennie, hogy lóhátról jól használható legyen. Erre a célra fejlesztették ki az összetett merevszarvú reflexíjakat, amelyek koruk technikai csúcsteljesítményei voltak. Természetesen az íj optimális használatához számos egyéb, szintén a lovas használathoz kifejlesztett, vagy ahhoz igazított eszközre vagy megoldásra volt szükség. A klasszikus sztyeppei lovasíjászatban az ideget hüvelykujjal feszítik,[1] amihez egy speciális eszköz segítségét veszik igénybe, az íjászgyűrűét.[2]

Íjászgyűrűket meglehetősen régóta használnak – Kínából már a paleolitikumból is fennmaradtak példányok –, történetük megismerését azonban számos körülmény nehezíti. Egyfelől gyakran bőrből vagy – talán a legjobb tulajdonságokkal rendelkező – szaruból készültek, ezen anyagok pedig többnyire nem maradnak meg a föld alatt. S bár a világ múzeumaiban számos íjászgyűrű található, ezek jelentős részének előkerülési körülményi nem ismertek, így történeti értékelésük – ha a valószínűleg nem ritka hamisítványokon túl is lépnénk – komoly nehézségekbe ütközik. Azonban a biztosan régészeti ásatásokból előkerült, vagy jól datálhatóan egyes gyűjteményekbe került példányok felgyűjtése is gyermekcipőben jár. Az íjászgyűrűkről az írott források is csak meglehetősen ritkán emlékeznek meg, az íjásztraktátusok szerzői természetesnek veszik használatukat, ezért nemigen írnak róluk. Még az oszmán gyűrűkről is csak viszonylag kései leírások állnak a rendelkezésünkre.[3] Mindezek következtében eddig az íjászgyűrűk történetét nem dolgozták fel, tipológiájuk sem készült el.[4] A vázolt forráshiány fényében könnyen érthető, hogy a régészeti szempontból jól datálható példányok különösen fontosak: a BTM gyűjteményében bő egy tucatnyi ilyen darab található, tanulmányunkban ezek értékelésére teszünk kísérletet.

Mindenek előtt érdemes néhány szót szólnunk az íjászgyűrű funkciójáról és működéséről. A leggyakrabban említett szerepe a hüvelykujj védelme. A viszonylag kis méretű merevszarvú reflexíjak esetében ugyanis a teljesen megfeszített ideg viszonylag kis szögben törik meg a húzókéznél, ezért előnyös, ha csak egyetlen ujj vesz részt a feszítésben, amelyre azonban szükségképpen nagyon nagy nyomás nehezedik: több tíz kg-nyi terhelést kell elviselnie. Bár a hagyományos idegek jóval vastagabbak voltak a ma használatosaknál, még így is nagy nyomást fejtettek ki az ujjon. A gyűrű feladata tehát az volt, hogy ezt minél na-

[1] Az európai íjászatban a mutató és a középső (illetve harmadikként a gyűrűs-) ujj feszíti az ideget, amely így bal felé csúszik el az oldás során, abba az irányba, amelyik oldalon a nyíl kivezetésre kerül. A hüvelykujjas húzásnál éppen fordítva: a hüvelykujj balról fog rá az idegre, amely oldáskor jobb felé tolódik, éppen arra, amelyik oldalon a nyíl kivezetésre kerül. A két technika így tulajdonképpen tükörképe egymásnak.

[2] A hüvelykujjas feszítésmód és az íjászgyűrűk kutatásának alapjait Edward Sylevester Morse vetette meg alapvető munkáival: Morse 1922, 5–6, 31–42. A kérdés legutóbbi, részletes elemzése: Koppedrayer 2002.

[3] Az oszmán íjászgyűrűkről lásd: Klopsteg 1937, 67–71 (31–34. kép); Ölmez– Özdamar 1555–1579; Yücel 1999, 309–310.

[4] Az eddigi legátfogóbb munka, Kay Koppedrayer *Kay's thumbring book*-ja is inkább csak egy első kísérletnek tekinthető, s minden erénye ellenére sem helyettesíti az elmélyült tudományos elemzéseket.

gyobb felületre ossza el, ezzel biztosítva a hüvelykujj hosszabb használhatóságát. (Ami persze csak bizonyos körülmények között okozott komolyabb problémát: egy tegeznyi – 10–20 db – nyíl kilövése tulajdonképpen puszta kézzel is megoldható.) Másfelől a hüvelykujj párnájába belemélyedő ideg lövéskor nem tud zökkenőmentesen lefutni, a felgyűrődő hús akadályozza az oldás tisztaságát. Egy jól kialakított íjászgyűrű ezen is segít: az ideg a kemény felületről simán siklik le, s a gyűrű megfelelő használata esetén a lövésnek jobb lesz a hatásfoka.[5]

Edward S. Morse az íjászgyűrűket 1922-ben két nagy csoportba osztotta: a hengeres és a nyelves kategóriába: előbbit Kínában, utóbbit pedig lényegében mindenhol máshol használták.[6] Ezen a felosztáson ugyan mára túlléptünk, de mint alább látni fogjuk, az alapvető megfigyelés némiképpen módosítva nagyon is használható. Induljunk ki a gyűrű működéséből! Az íjászgyűrű két részből áll: magából a gyűrűpántból, amely a hüvelykujjat öleli körül, és a hozzá csatlakozó nyelvből, amely az ujjbegyet takarja. A történelem folyamán két alapvető típus alakult ki, attól függően, hogy a nyelv hová került: a hengeres gyűrűknél a nyelv a gyűrű pántjának síkjában, illetve ahhoz képest kissé megdöntve, „felfelé" áll, így a gyűrű olyan, mintha egy hengerből lenne kimetszve. (Ezen elgondolás végletekig vitt változata a mandzsu íjászgyűrű, amely egy kb. 3 cm magas henger, s már nincs is elkülöníthető nyelve.) A „lapos" gyűrűknél a pánthoz képest a nyelv oldalra áll, mintha csak egy viszonylag lapos, ovális lemezbe fúrtak volna hüvelykujj méretű lyukat. E két típus nem csak formailag, hanem működését, s így a hozzá tartozó lövésfolyamatot tekintve is különbözik. A hengeres gyűrűben a hüvelykujj kb. 45°-os szögben törik meg (jobban nem is tudna a gyűrűtől), az ideg pedig a gyűrű alsó peremébe akad bele. A lapos gyűrű esetében a hüvelykujj közel 90°-ban megtörik, így a gyűrű valójában keresztben áll az ideg előtt, amely a nyelvre fekszik fel, a hüvelykujj számára kialakított lyuk közelében. Mivel az ideg rácsúszhat a feszítő ujjra, és akár be is csípheti annak bőrét, időnként a lyuk mellett peremet alakítottak ki (pl. Kínában), vagy kis bőrlapot helyeznek a lyukba (pl. az oszmánoknál), amely védi az ujjat az idegtől. Különbség, hogy mivel a hengeres gyűrű nyelve szinte a lövés irányában áll, oldáskor egy csekély mozdulat is elég, hogy az ideg simán kifusson. A nyelves gyűrűnél a nyelv az ideg útjában áll, a kinyújtott hüvelykujjra is merőlegesen, ezért az oldás nagyobb mozdulatot igényel. Minél hosszabb a nyelv, annál nagyobb az oldás mozdulata, illetve az ideg annál inkább kap oldalirányú impulzust. Minden bizonnyal ezért nem túlságosan hosszúak ezek a nyelvek, illetve válnak egyre inkább íveltté, körömszerűvé. A két végletes változat között természetesen számos átmenet figyelhető meg, különböző íjászkultúrák különböző megoldásokat kedveltek inkább. (*1. ábra*)

Az íjászgyűrűk nagyon is személyes tárgyak: mindig az íjász hüvelykujjához kell őket igazítani.[7] Ennek ellenére a különböző típusok különféle méreteik arányaival is leírhatóak. Lényeges elem például, hogy a lyuk felfelé (a hüvelykujj hegye irányában) tágul-e, vagy a fala párhuzamos-e. Különbséget jelent az is, hogy a tágulás csak az ujjbegy irányában figyelhető-e meg, vagy a gyűrű teljes kerületén. Több helyen olvasható, hogy a lyuk formája is meghatározó: ez feltétlenül igaz, de alapvetően az íjász ujjának sajátosságaitól függ: van, akinél a kerek, és van, akinél az ovális gyűrű válik be jobban, általában azonban többé- kevésbé szabályos kör alakú lyukakkal találkozunk. Kérdéses a gyűrű pántjának magassága és vastagsága is. Utóbbi sokban függ a felhasznált anyagtól, előbbi viszont a gyűrűkészítési szokásokra, hagyományokra utal. Nagyon jellegzetes a nyelv kialakítása, amelynek legárulkodóbb sajátossága a gyűrű síkjához képest bezárt szöge: ha ez a szög kisebb (90–135°), akkor inkább hengeres, ha nagyobb (135–180°), akkor inkább lapos gyűrűről beszélhetünk. Árulkodó lehet, bár meglehetősen nehezen mérhető a nyelv hossza, ezt hengeres gyűrűknél a gyűrű alsó síkjától a nyelv csúcsáig mérhetjük, nyelves gyűrűknél pedig a lyuk belső peremétől számíthatjuk. Ehhez képest a nyelv szélessége, íveltsége másodlagos fontosságúnak tekinthető. A BTM gyűjteményének darabjait e szempontok szerint írtuk le. (*1. kép 2*)

OSZMÁN ÍJÁSZGYŰRŰK

Az oszmán gyűrűkről a fent említettekhez hasonlóan meglehetősen kevés ismerettel rendelkezünk. A korai szeldzsuk és oszmán ábrázolások egyöntetűen hüvelykujjas húzásra mutatnak, de a gyűrűk nem látszanak. Al-Tarszúszí munkája több húzásmódot is említ, a hüvelykujjas technikák tűnnek alapvetőnek a törökök körében (11. sz.), csa-

[5] ÖZVERI 2018, 146–147.

[6] MORSE 1922, 39.

[7] Tapasztalatok szerint télen és nyáron is más gyűrűt érdemes használni.

kúgy, mint az al-Junání, azaz „a görögországi" – értsd anatóliai – melléknevet viselő Tajbuga művében (14. sz. közepe).[8] A korai oszmán íjász könyvek a mameluk munkák fordításai, ezekben természetesen a hüvelykujjas húzás szerepel,[9] és a későbbi oszmán munkákban is ezt találjuk meg.[10] Sajnos az írott forrásokban inkább csak utalások találhatók a gyűrűkre, formai kialakításukról többnyire semmit sem tudunk meg. A 16. századtól kezdve rendelkezésünkre áll néhány jól sikerült ábrázolás, amelyeken viszonylag vékony, rövid nyelvű íjászgyűrűk láthatóak.[11] A szultáni kincstárban több eredeti példány is fennmaradt, ezek kora azonban bizonytalan,[12] ráadásul az sem bizonyos, hogy az oszmán íjászatot reprezentálják: több közülük egyértelműen iráni ízlésvilágra vall, s akár diplomáciai ajándékként is bekerülhettek a kincstárba.[13] Hadizsákmányként különféle nyugateurópai, elsősorban német udvarokba és főúri gyűjteményekbe is juthattak gyűrűk. S bár gyakran komoly művészi értékkel bírtak, mégis nagyon kevés ily módon megőrzött példányról tudunk, jóllehet íjak és tegzek komoly mennyiségben maradtak ránk.[14] (*1. kép 3-5*)

Mivel kevés a hitelesen publikált régészeti anyag, különleges, korai – a műkincshamisítás által talán még nem érintett – magángyűjtemények is figyelmet érdemelnek. Az ezekben található példányokról sajnos többnyire nem tudjuk, hogy hol és mikor készültek, útbaigazítást csak a vásárlás helye és ideje adhat. E tekintetben ezek a példányok csak nagy óvatossággal vehetők figyelembe. Érdekes gyűjtemény például Ingo Simon 20. század eleji kollekciója, amelyet a manchesteri múzeumra hagyott.[15] Simon török íjászfelszereléssel hódolt sportszenvedélyének, hagyatéka bizonyosan Isztambulból származik. Szintén nagy mennyiségű gyűrű maradt fenn George C. Stone hagyatékában, amely 1935-ben került a New York-i Metropolitan Museumba, a számos díszes mogul példány között néhány jellegzetes oszmán darab is található. Figyelemre méltó a 20. században tevékenykedő, kifejezetten tradicionális íjászattal foglalkozó Charles Elbert Grayson (1910–2009) gyűjteménye, amelyet a missouri egyetem antropológiai múzeuma őriz.[16]

Mindezek alapján a kései oszmán gyűrűk alapvető formája meghatározható: a pánt párhuzamos falú (szemben a mogulok szélesedő gyűrűivel),[17] a nyelv viszonylag rövid, maga a gyűrű pedig a hengeres típusba tartozik, bár meglehetősen alacsony, gyakran 135° körüli dőlésszöggel. Az ideg mindig a pánt metszetére kerül (ennek külön neve is van, ez az *esik*, azaz „küszöb"), s hogy az ujjat védje, gyakran bőrcsíkot ragasztanak a nyelv belső felületére, amely kb. 1 cm-t kilóg a gyűrű fölé. (E megoldás már egy 17. századi, Nürnbergben őrzött példányon is megfigyelhető.)[18]

Az oszmánok elsősorban csont- és agancsgyűrűket használtak, és a gyűrűkészítést nagyon komoly mesterségnek tekintették. Amikor Evlia Cselebi leírta az isztambuli céhek 1638. évi felvonulását, akkor külön megemlékezett az íjászgyűrűkészítőkről *(zihgírdzsiján)* is.[19] A szerző szerint 50 boltban 105 ember foglalatoskodott e tevékenységgel, és a gyűrűket elsősorban csontból vagy szaruból készítették: anyagként a rozmár/narvál agyara

[8] BOUDOT-LAMOTTE–VIRÉ 1968, 110–118. Tajbuga a gyűrűről és más ujjvédőkről: LATHAM–PATERSON 1970, 41–43. A hüvelykujjas húzásról: u. o. 60–65.

[9] Például: Muhammad bin Sejh Musztafa: Umdat al-mutanászilín (15. sz eleje); Uzun Fidauszí: Terdzsüme-i sziláhsor-náme (16. század eleje); Matrakcsi naszúh: Tuhfetü'l-guzát (1529); Mahmúd bin Mehmed (Kavsz-náme (16. sz. közepe). ŞEŞEN–İHSANOĞLU 2004, 3, 4, 10, 13.

[10] pl: KEMANKEŞ MUSTAFA 2010, 95–96; KANI 1847, 128–130.

[11] Például II. Mehmedről, Szelim hercegről és II. Oszmánról. ÖLMEZ–ÖZDAMAR 2017, 1574, 1575, 1577. De ilyen a Barbarossa Hajreddin pasáról készült európai metszet is. https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=3741743&partId=1&searchText=thumb+ring&page=1. Kifordított íjászgyűrűt láthatunk egy 1620 körül készült oszmán miniatúra lovasának hüvelykujján is. https://viewer.cbl.ie/viewer/object/T_439_4/1/LOG_0000/

[12] Közli: YÜCEL 1999, 309–310; ÖLMEZ–ÖZDAMAR 2017, 1572–1573.

[13] Éppen így jutottak török gyűrűk Szapolyai János király kincstárába: „annuli thurcales ad sagittandum". KEMÉNY 1888, 566. Ilyen lehetett az Ashmolean Museum példánya is, amely már 1656-os katalógusban is szerepel. REID 1992, 252.

[14] Pl. „Ein helffenbainer Daumenring, zu einem handtpogen mit goldt nach Türckischer manier eingelegt, mit Rubinkörnlein, und Türckhißlen besezt." FICKLER 2004, 98. Néhány ma is létező példányt felsorol: MORSE 1922, 40–42. A Nürnbergi példány, amely állítólag 1683-ból származó zsákmány: Die Kriegswaffen 1893. S. 886–887, Fig. 10.I. (megfelelő rajzát lásd: MORSE 1922, 40.) Mahmúd Raif efendi – a Londonba érkezett oszmán követség titkára – 1794-ben bemutatta íjásztudását az angol közönségnek, felszerelését, többek között a gyűrűjét a Buckingamshire-i Archer's Hall-ban ma is őrzik. Rajza: MORSE 1922, 41. Teljes íjászfelszereléssel – két tegezzel, íjjal, nyilakkal – együtt került 1642-ben a szász választófejedelem birtokába egy példány. https://skd-online-collection.skd.museum/Details/ Index/801327

[15] ALTINKULP 2015

[16] A gyűjtemény értékelése: SALL

[17] Számos példány Charles Seton Guthrie gyűjteményében, amely 1868-ban a The India Museumba, majd onnan a The South Kensington Museumba (a mai The Victoria & Albert Museumba) került.

[18] Füllel ellátott múzeumi példányok: Metropolitan Museum of Art, New York, 36.25.2804.; uo. 36.25.2811.; Museum of Anthropology, Missouri, Grayson-collection, 2001-01-57.

[19] EVLIYÂ 2006, 316.

(sírmáhí), bálnacsont *(balikdisi),* szarvasagancs *(sigin bojnuzu),* hattyúcsőr *(kuknus burnu),* orrszarvú szarv *(gergedán bojnuzu),* kosszarv *(ablak kocs boynuzu)* került felhasználásra. A lazaccsontot és az orrszarvú szarvat említi 1735-ben írott művében Kemánkes Musztafa efendi is,[20] Musztafa Káni pedig száz évvel később a különböző anyagok tulajdonságainak az összehasonlítását is elvégzi.[21] A legkorábbi utalás a csontgyűrűkre azonban még korábbi, s Oghier Ghiselin de Busbecqtől származik, aki Habsburg császári követként járt Isztambulban 1574-ben, és a „török-módi" íjászatot maga is kipróbálta.[22]

Végezetül lássuk a gyűrűvel kapcsolatos, oszmánok által használt kifejezéseket! A gyűrű *(zihgír/zingir, saszt, küstüban)* legjellegzetesebb része a nyelv *(damak, kas),* az ideg a gyűrű peremére ül fel (*esik* 'küszöb'), a nyílásba pedig időnként kis bőrdarabot (*kulak* 'fül') ragasztanak, hogy az ideg ne érje az ujjat. A feszítéskor felvett kéztartást, azaz a zárást *mandal*-nak nevezik.

ÍJÁSZGYŰRŰK A BTM GYŰJTEMÉNYÉBEN

Magyarországon viszonylag kevés íjászgyűrű került elő az ásatások során, a publikáltak száma pedig kifejezetten csekély. A kutatók elsősorban török korinak tartják őket, és oszmán hatást feltételeznek, ugyanakkor több középkorinak gondolt darab is előkerült már. Mindez felveti annak a kérdését, hogy egyáltalán mióta számolhatunk az íjászgyűrű használatával a Kárpát-medencében. Mint említettük, a gyűrű a hüvelykujjas húzáshoz és a lovasíjászathoz kötődik elsősorban, de ez nem jelenti azt, hogy lóhátról mindig hüvelykujjal lőttek volna, s azt sem, hogy a hüvelykujjas húzáshoz mindig igénybe vették a gyűrű segítségét. Az íjászfelszerelés összessége mindenesetre valószínűvé teszi, hogy legkésőbb az avarok magukkal hozták e technikát a sztyeppe nyugati végébe, s bár tényleges lelet egyelőre nem áll a rendelkezésünkre, a klárafalvi szíjvég lovasa és a nagyszentmiklósi kincs fejedelme is jellegzetes hüvelykujjas kéztartással került ábrázolásra. A magyarokról vagy a besenyőkről semmilyen közvetlen adattal nem rendelkezünk, a kunok idején viszont a sztyeppei íjászatot már egyértelműen hüvelykujjas húzással írják le. A későközépkori magyarországi falképek egyike-másika szintén efféle húzást mutat. Az mindenesetre már csak logikai alapon is igen valószínűnek tűnik, hogy nem az oszmánok ismertették meg ezt az eszközt és lövésmódot hazánk területén. S valóban, több olyan íjászgyűrű leletet ismerünk, amelyet a régészek késő középkorinak határoztak meg (Kőszeg, Visegrád). A Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményében lévő gyűrűk azonban lelőkörülményeiket alapján oszmán korinak határozhatók meg.

Forrásainkból tudjuk, hogy Budán a törökök körében komoly íjász-élet folyt (miközben a magyar gyakorlatban az íj már a 16. század közepén is ritkaságszámba ment). Bár az oszmán elit udvari gyalogságot, a janicsárságot viszonylag gyorsan elkezdték tűzfegyverekre átállítani a 15. század végén–16. század elején, de a tartományi, gyengébben felszerelt katonaság továbbra is használta az íjat (lásd Wathay Ferenc rajzát a 17. század legelejéről).[23] Másfelől a lovasság egészen a 17. század végéig kitartott az íj mellett, hiszen viszonylag gyorsan, sokat és pontosan lehetett vele lőni, szemben a pisztolyokkal. (Ezért találunk a 17. század végi visszafoglaló háborúk zsákmányában számos gyönyörűen díszített, láthatóan előkelő emberhez tartozó íjászfelszerelést.) Harmadrészt az oszmánok körében az íj meglehetősen hamar sporteszközzé vált, amelynek használata az elit kedvelt szórakozása lett. (Az utolsó szultáni íjász, Necmeddin Okyay 1973-ban hunyt el!) A budai pasák is hódoltak e szokásnak, Kalajlikoz Ali (1580–1583, 1586–1587) trófeáit a magyar követek is látták,[24] s híres íjász volt Mürtezá pasa (1626–1630) is, aki a szultánnal együtt íjászkodott palotai apród korában.[25] Az oszmánok két olyan megmérettetést is gyakoroltak, amely speciális pályát igényelt. Az egyik a távlövés volt,[26] amely során az íjásznak egyetlen célja volt: minél messzebb repíteni a nyilat. A rekordkísérleteket szigorúan ellenőrizték, a rekordot hozó nyílvesszők leesésének a helyére pedig oszlopokat állítottak. Az isztambuli pályára állítólag egy 500 m-es lövés volt a be-

[20] KEMANKEŞ MUSTAFA 2010, 96.

[21] KANI 1847, 128.

[22] „...in the Thumb of their right Hand, they use Rings of Bone, on which the String lies, when they draw it, ...o that their way of shooting is quite different from ours." BUSBECQ 1881, 253.

[23] WATHAY 1976.

[24] „Az Ali pasa igen jámbor vala, / Szép temérdek vöres szakálla vala, / Jó nyilas és pályafuttató vala, / Szép játékja hozzá illendő vala. // Ali pasát láttam, Óbuda felől / Egy magas fát ásatott fel az mezőn,/ Egy gombot csináltatott az tetején, / Ló foltában meglövi azt az mezőn. // Budaörs felől is lám csináltatott, / Budakeszi utánál is ásatott, / Vassal hosszan ám öszve foglaltatott, /Tetejében föllőtt nyilát ott látod." RMKT XII, 2004, 47–48. Kalajlikoz Ali pasa életére és sportjára: FODOR–SUDÁR 2002.

[25] A „szakadék tenger" – azaz az Aranyszarv-öböl – átlövésével szórakoztatták magukat. SALAMON 1867, 223. Életére: SUDÁR 2019.

[26] YÜCEL 1999, 55–123.

lépő, vidéken talán kevesebbel is beérték, mindenesetre a birodalomban nem túlságosan sok helyen alakítottak ki efféle versenypályákat. Budán és Pesten azonban volt ilyen, az egyik a Duna fölött: a Gellérthegy oldalából lőttek a pesti part felé.[27] De volt nyíllövő tér Esztergomban is.[28] Hogy komoly eredményekre is sor került, azt birodalmi feljegyzésekből tudjuk: a fővárosi íjászok bizony csúnyán lekörözték a helyi harcosokat. A másik jellegzetes íjászfeladat a „töklövés" volt,[29] ilyenkor egy hosszú, földbeásott oszlop végére helyezett tököt – vagy gömböt – kellett vágtató ló hátáról eltalálni. Budán több ilyen pálya is volt.[30] Röviden: a hódoltságban komoly török íjászélet folyt, s az íjászat hagyománya velük szakadt meg a Kárpát-medencében a 17. század végén.

A BTM gyűjteményében több különböző típus is képviselteti magát. Két lemezgyűrű (egyik bronzból, a másik ezüstből) mellett előkerült egy öntött bronzgyűrű is, mindhárom a lapos gyűrűk csoportjába tartozik. Az egyébként hatalmas méretű bronzgyűrű nyelve díszített.

A csont (illetve agancs) gyűrűk többsége díszítetlen, és a hengeres gyűrűk közé sorolhatóak, azon belül azonban különböző változatokat képviselnek. Van magas, szinte párhuzamos falú példány, vannak átlagosnak tekinthető gyűrűk, 45°-ban dőlő nyelvvel, illetve vannak egészen minimális nyelvvel ellátott, egyszerű karikára emlékeztető gyűrűk is. Jellegzetességeik tehát megfelelnek annak a képnek, amelyet az oszmán íjászgyűrűkről kialakítottunk.

Két csontból készül példány díszítése nagyon hasonló: a nyelvet kis, befúrt pöttyök, nagyobb, változó átmérőjű lyukak, illetve bevésett vonalak tagolják. A két példány nagyfokú hasonlósága akár közös műhelyre is utalhat.

További két, csontból készült példányt zöldre színeztek – ez szintén a díszítés egyik módja. A színezés és a kialakítás módja szintén azonos műhelyt sejtet. Talán ide sorolható egy harmadik, sötétvörös példány is, amely azonban formáját tekintve nagy mértékben eltér az előzőektől: kissé szélesedő pántú karikáról van szó, amelynek funkciójára a ferde, illetve a megfelelő helyen kissé kireszelt oldalfalak mutatnak.

A csont/agancs példányok közös jellemzője, hogy a gyűrűk alsó pereme egy határozottan levágott, 2–3 mm széles sík felületet képez, amelynek az élei a legminimálisabb mértékben vannak csak lekerekítve. (A megfelelő helyen, a „küszöbön", ebbe akad bele az ideg.) Ezzel szemben a gyűrű pántjának felső oldala viszont rendszerint finoman kidolgozott ívekkel egy élben fut össze (a metszet búzamag szerű), amely az ujj szempontjából kényelmesebb. (Ezt a szerkezetet mutatja az öntött bronzgyűrű is.) A nyelv kialakítás meglehetősen különböző a formák és a dőlésszögek tekintetében is. A zöldre színezett példányok és az egyik hajdani berakásos darab nyelve egyértelműen csúcsban végződik, a többi lekerekítettebb, vagy egyenesen kereknek tekinthető. A nyelv csak a gyűrű pántja felett kezd vékonyodni, a pánt párhuzamos falúnak tűnik. (Éppen ezt figyelték meg a manchesteri oszmán gyűrűknél is.)

A nyelv általában sík, egy esetben minimálisan domború, egyszer pedig nagyon határozottan homorú (ilyen példány látható II. Mehmed szultán portréján is). Érdekes, hogy a budai darabok között nem találunk valódi domború, köröm szerű példányokat, amilyeneket a török íjászok ma is előszeretettel használnak, s amilyen néhány gyűjteményben is található. Ez felveti annak kérdését, hogy a domború példányok nem későbbi fejlődés eredményei-e? (A manchesteri gyűjteményben is elsősorban hengeres gyűrűk találhatóak, és a mi alacsony pántú gyűrűnkhöz hasonló is van. Különbség, hogy ott az alsó perem is mindig lekerekített, a metszés csak a belső oldalon éles. Egészen hasonlóan a mandzsu gyűrűkhöz.)

A budai csont és agancsgyűrűk többsége törött. Az íjászgyűrű „fogyócikk": használat közben gyakran elpattan. Ennek több oka is lehet. Egyfelől a készítők igyekeztek minél vékonyabbra kialakítani őket, hogy a kéz használatát ne akadályozzák túlságosan. (A harcosoknak, különösen a lovasoknak gyakran kellett fegyvert váltaniuk, ilyenkor a gyűrű az ujjon maradt, legfeljebb elfordították azt: a nyelv ilyenkor a hüvelykujj külső oldalára került.) Ez természetesen magában hordta a könnyebb eltörés kockázatát. Másrészt a kevésbé jó anyagok egy idő után „elfáradnak", esetleg rejtett belső hibák boszszulják meg magukat. A törött íjászgyűrű teljesen használhatatlan, nem lehet javítani, nem lehet másra használni, így aztán értéket sem képvisel. Ráadásul általában lövés közben törnek el az ideg nyomása alatt, használójuk pedig nyilván nem keresi

[27] YÜCEL 1999, 169. Tálimhánedzsi Kücsük Ali 1594-ben, Győr elfoglalása után lőtt rekordot a budai pályán *(lodosz)*, és a Duna fölött átívelő pályán is győzelmét hirdető követ állíthatott, a pesti oldalon *(pojraz)*. Dzsebedzsi Deli Haszan 1602-ben érkezett Budára a birodalmi hadjárattal. Ekkor több rekordot is lőtt a pesti pályán. Pest bevételekor keresztény fogságba esett, íjásztársai váltották ki. YÜCEL 1999, 183.

[28] PEÇEVÎ 1866, I, 452.

[29] YÜCEL 1999, 37–43.

[30] FODOR–SUDÁR 2002.

meg az immár használhatatlan maradványokat. Ezért a törött gyűrűknél feltehetjük, hogy utolsó használati helyükön kerültek a földbe, az ép példányoknál viszont éppen ez nem valószínű. A számos törött budai példány egyértelműen mutatja, hogy e darabok használatra szánt tárgyak voltak.

AZ ÍJÁSZGYŰRŰK DÍSZÍTÉSÉRŐL

Az íjászgyűrűk alapvetően használati tárgyak, a díszítés nem szükséges elemük. Sőt, ha a díszítésre felhasználható legnagyobb felületet, a nyelvet kidomborodó elemekkel, például ékkövekkel borítják, akkor az a funkció – a lövés − rovására mehet. Az ember díszítésre való hajlandósága persze az íjászgyűrűket sem kerülte el, amelyeket e szempontból két élesen elkülönülő csoportba oszthatunk: az egyikbe azok tartoznak, melyekkel minden valószínűség szerint – kopottságuk alapján – ténylegesen lőttek, a díszítés tehát nem akadályozta a funkciót. A másik csoport tagjai viszont éppen díszítettségük miatt gyakorlati használatra kevéssé voltak alkalmasak, így ezeket dísztárgynak tekinthetjük.

Az iráni világban – a Szafavida birodalomban vagy a mogul Indiában – nagyon gazdagon díszített íjászgyűrűket is készítettek, az oszmánok e tekintetben sokkal visszafogottabbnak tűnnek. Az ábrázolásokon látható példányok mindig egyszínűek és fehérek, a múzeumi példányok jelentős része szintén díszítetlen.[31] Van azonban egy olyan gyűrűcsoport, amelyet gazdag díszítés borít, ám a gyűrű testének kialakítása és a díszítés módja alapján nagy biztonsággal az oszmánokhoz köthető. Sajnos ezek datálása meglehetősen bizonytalan, de nem elképzelhetetlen, hogy viszonylag kései darabok. Kétféle megoldást látunk. Az egyiknél a gyűrű felületét tausírozzák: a fémet a tárgy felületébe vésett vájatokba illesztik, és végső soron teljesen sík felületet alakítanak ki.[32] A rendkívül dekoratív megoldás a lövést nem zavarja. A másik lehetőség az, amikor a díszítések – sodronyok, foglalatba helyezett ékkövek − kiemelkednek a síkból. Jellegzetes oszmán megoldás, hogy ezek a pánt hátsó felére kerülnek: így a lövést nem akadályozzák, viszont használat idején a használó hüvelykujjának külső, látható oldalára kerülnek.[33] Néhány gyűrűn ugyanilyen díszítés látható, ám már a nyelv közepén is megjelenik egy foglalatban felerősített ékkő, amely már akadályozza a gyakorlati használatot.[34] Természetesen vannak olyan példányok is, amelyeknél a teljes felületet elborítja a díszítés: ezek csak reprezentációs célra alkalmasak.[35]

A használatra szánt, de díszített budai példányok között két olyan csontgyűrűt is találunk, amelyen több, kisebb-nagyobb átmérőjű lyuk és a perem alatt körbefutó, egyenes vonalú vájat látható. A kisebb és nagyobb lyukak pontszerű fém díszeket foglaltak magukba, melyek mára már többnyire kiestek helyükről. (Egy-két kisebb lyukban némi korrodált fém még ma is látható, amely a zöld elszíneződés alapján bronz vagy ezüst lehetett.) Minden bizonnyal a perem alatt körbefutó vájat is fém berakást foglalt magában, a gyűrű tengelyében látható kiszélesedő lyuk pedig egy nagyobb pontszerű díszt tartalmazhatott. Ezek a lyukak olyan kis méretűek, hogy féldrágakő és foglalata nem férhetett el bennük. Figyelemre méltó, hogy a gazdagon díszített, ékköves oszmán példányokon is időnként egy-egy aranyszál fut körbe a gyűrű két pereme mentén, az ékkövek pedig közöttük helyezkednek el. A budai csontgyűrűk elkészítésekor talán ezek imitálására törekedhettek.

Fém berakások használata más csont-,[36] fa-, de akár fémtárgyak[37] díszítésekor is gyakori az oszmánok körében. A fegyverek esetében sem ismeretlen e megoldás, a korszakban elterjedt mind a magyar, mind az oszmán oldalon. Ezek a berakásos díszek lehettek sima, lapos felületűek[38] vagy domború,[39] esetleg virág[40] vagy más alakúak[41] is. Számos esetben találkozunk ezzel a megoldással egészen a 19. századi balkáni kések csont nyeléig, vagy az összetett mintákkal ékesített, berakásos díszítéssel készített puskákig.[42] Ezek alapján jól látszik, hogy a gyűrűkön látható lyukakba készített

[31] Például: Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Rüstkammer Y 0184.04.; Manchesteri Múzeum, Ingo Simon gyűjteménye. No 303.; uo. 543/5.; uo. No 329.; Museum of Anthropology, Missouri. Grayson-gyűjtemény, 1994–1120. További, bőrnyelvvel ellátott példányok: 18. lj.

[32] Például: Metropolitan Museum of Art, New York, 36.25.2807.

[33] Például: Landesmuseum Württemberg, Kunstkammer der Herzöge von Württemberg , KK grün 128.; Metropolitan Museum of Art, New York, 36.25.2793.; Kunsthistorisches Museum, WienKK 2213.; Benaki Museum, Athén, 14526a.

[34] Például: Musée du Louvre, Paris, Département des Arts de l'Islam, OA 929.; Kunsthistorisches Museum, Wien, Kunstkammer, KK 2216.; Topkapi Sarayi Müzesi, İstanbul, Hazine Dairesi, nr. 2/83.

[35] Például: Kunsthistorisches Museum, Wien, Kunstkammer, KK 2218.; Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul, Hazine Dairesi, No.74.

[36] GERE 2003 45. tábla 9. kép

[37] KOVÁCS S. Hárman sem…, 2019, kat. 26., 31.

[38] KOVÁCS S. Hárman sem…, 2019, kat. 31., 40.

[39] KOVÁCS S. Hárman sem…, 2019, kat. 71.

[40] Kovács S. Janicsárpuska…, 2019, kat. 33., 37.

[41] Kovács S. Janicsárpuska…, 2019, kat. 44, 68.

[42] Kovács S. Janicsárpuska…, 2019, 65.

berakások a csont- (és fa-) tárgyak díszítésének egy igen elterjedt módját képviselik.

A budai anyag érdekessége, hogy a két fémberakásos gyűrű szinte teljesen egyforma (kat. 7. és 8.): a minta megegyezik, csak a felhasznált pontszerű díszek számában van eltérés. Az egyik a középkori palota területén, a másik attól kissé északabbra, a Vízi kapu közelében került felszínre. A gyűrűk nyelvének két pereme mentén futnak a díszek, felül egybefüggő fémvonal, alul pontok sora. A kettő közötti mezőt egy ív osztja két részre, majd az alsó mezőt egy függőleges vonal vágja ketté. Mindezek kisebb fémberakásokból készültek, míg közéjük négy csoportban nagyobb díszek kerültek. A több berakást tartalmazó 7-es számú gyűrűnek a pántján hátrafele is nagyobb átmérőjű díszek sorakoztak. E két gyűrű díszítése annyira hasonló, hogy ez bizonyosan nem véletlen. Ennek okát (azonos mester, készítési hely stb.) a publikált gyűrűk elenyésző száma miatt nehéz meghatározni. Hasonló jellegű díszítést a Balkánon is találhatunk, a vodočai gyűrűn is apró lyukak sorakoznak, bár csak egyféle méretben. A fém berakások egyrészt a gyűrű peremei mentén futnak, mint a budaiaknál, valamint a köztük lévő mezőben kisebb, háromszögletű csoportokba rendezve láthatóak. Egészen hasonló megoldás látható egy Thesszalonikiben talált példányon is, amelyen azonban a berakás is megőrződött.

A budai csontgyűrűk között találunk két színezett darabot, egy zöld és egy lazac színű példányt. Mindkét esetben töredékről beszélhetünk, ami számunkra azért előnyös, mert így láthatjuk a tárgyak metszetét is. Így derül ki, hogy a tárgyakat valamilyen anyaggal beitathatták, hogy a kívánt színt elérjék. Felületük kívülről teljesen egységes, homogén, azonban a színezőanyag a tárgyak közepét nem érte el, így az megőrizte a csont eredeti színét. Az oszmán világban a féldrágakövek használata igen elterjedt volt a díszítőművészetben, nefrit, türkiz stb. gyakran látható az ékkövekkel díszített tárgyakon. A földbe soha nem került, gyűjteményekben fennmaradt íjászgyűrűk között nagy számban találunk féldrágakőből, többnyire jadéból készült darabokat,[43] amelyek általában zöldes színűek. Könnyen lehet, hogy a budai gyűrűk esetében ezeket kívánták utánozni. (A gyűrű a földben egy esetlegesen mellé keveredett fémtárgy korróziója révén ennyire homogén színt aligha nyerhetett – lásd például a fémberakásos gyűrűk teljesen egyenetlen elszíneződését! −, a véletlenszerűséget így kizárhatjuk.) Az értékes, míves gyűrűk utánzásának szándékára vallhat e két példány különösen finom, igényes kidolgozása.

Míg az iráni világban az íjászgyűrűt előszeretettel használták hatalmi szimbólumként, és számtalan nagyon díszes példány készült, az oszmánoknál erre jóval kevesebb példát találunk. (Az európai múzeumok díszes oszmán gyűrűi valószínűleg későbbiek lehetnek.) A díszített gyűrűk jelenléte azonban mégis valamiféle presztízs szerepre utal. Már csak azért is, mert a díszítés alapját képező furatok és a vájatok meggyengítették az amúgy is törékeny gyűrűk szerkezetét. Következésképp a díszített gyűrűk ha használhatóak voltak is, mégsem valószínű, hogy a napi gyakorlat részét képezték: az értékes tárgy hamar tönkre mehetett volna. A féldrágaköveket imitáló, színezett csontgyűrűknél ez a veszély nem állt fenn, de díszítésük módja arra vall, hogy érdemes volt úgy tenni, mintha nemes anyagból készült gyűrűvel rendelkezne tulajdonosuk.

Bár a szakirodalom nem tart számon oszmán fémgyűrűket, a BTM gyűjteményében ilyenek is vannak: két bronz és egy ezüst példány. Az ezüstgyűrűn nem maradt fenn díszítés nyoma, de oly vékony és kisméretű, hogy kérdéses, hogy használatban volt-e valaha is. (Formája mindemellett nem hagy kétséget afelől, hogy íjászgyűrűről van szó.) Efféle kisméretű gyűrűből több is ismert, elképzelhető, hogy gyerekek használták őket, de egy – számunkra egyelőre ellenőrizhetetlen − felvetés szerint ajándéktárgyak voltak, amelyeket a fiúk a körülmetélés alkalmából kaptak.[44]

A két bronz íjászgyűrű közül az egyik a budai várat délről védő nagy rondellából (kat. 1.), a másik pedig a déli külvárosból, a Tabánból (kat. 3.) került elő. Mindkettő díszített, de az egyik lemezből készült, a másikat pedig öntötték. Ez utóbbi a csontgyűrűkkel rokon megoldásokat mutat (például a pánt metszetét tekintve), formája azonban meglehetősen sajátos, inkább a lapos gyűrűk közé sorolható. Díszítése egyezik a Vesna Bikić[45] által közölt szerbiai darabokon látható bekarcolt mintákkal.

LELŐKÖRÜLMÉNYEK – TOPOGRÁFIA

A budai íjászgyűrűk többségének lelőhelye ismert, mindössze egyetlen szórvány gyűrűnk van, amelyről annyit tudunk, hogy a királyi palota te-

[43] Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Dairesi ltsz. 74, Metropolitan Museum of Art 36.25.2793; 36.25.2807

[44] REID 1992, 260.

[45] BIKIĆ 2019, fig.1 és 5.

rületéről került elő. A gyűrűk kétharmada a török kori belsővárhoz, azaz a középkori királyi palotának és védműveinek a területéhez kapcsolható. Másképpen fogalmazva: utolsó használatuk ide köthető. A gyűrűk egy kivételével töröttek, minden bizonnyal használat közben mentek tönkre, és ennek következtében kerültek a földbe. Könnyedén adódhat a feltételezés, hogy a Buda visszafoglalása idején a belső várba visszaszorult török katonák között kereshetjük a gyűrűk egykori tulajdonosait. Maguk a tárgyak pedig az ostrom utáni planírozáskor bekerültek a királyi palota feltöltésre kerülő részeibe.

A középső várban, a pasa palotában és annak szomszédos telkén egy-egy ép gyűrű került felszínre. Ezek pontos rétegtani viszonyai is ismertek, a visszafoglaló háború égett omladéka közül kerültek elő. Egyik egy várfal melletti épületből, a másik az utolsó budai pasa tárgyait tartalmazó veremből. A szomszédos Aranybástyában viszont korábbi gyűrűvel van dolgunk, mert a bástya 1685-ös építéséhez készített planírozási rétegből került elő. Mivel törött darabról van szó, itt is használati helyén lehet, s talán valamelyik korábbi ostromhoz köthetjük.

Érdekes módon a külvárosokból csak egyetlen példány ismert, a Rác fürdő mellől. A vastag bronzgyűrűt elveszíthették, ugyanis nem pusztulási rétegből, hanem a hegyről lemosódott törmelékrétegből került felszínre. (*2. kép 8*)

ÖSSZEGZÉS

Budáról eddig 13 oszmán íjászgyűrűt ismerünk, e gyűjtemény világviszonylatban sem csekély, abból a szempontból pedig mindenképpen rendkívüli, hogy biztosan köthető az oszmánokhoz, és egyértelműen datálható a 16. század közepe és a 17. század vége közötti időszakra. A gyűrűket ráadásul nem tipológiailag kötjük az oszmánokhoz, hanem régészeti alapon, ami számos egyéb következménnyel is jár: képbe kerülnek például a fémből készült darabok, amelyekről eddig kevés szó esett a szakirodalomban. A gyűrűk díszítése kapcsán is előrelépésről beszélhetünk: körvonalazódik a hazai és a külföldi példák alapján egy fémberakással ékesített csoport, továbbá kiderült, hogy – az eddig szintén kevés figyelemre méltatott – színezett gyűrűkre is érdemes odafigyelni, hiszen jól láthatóan ezeket is kedvelték. Végezetül ne felejtsük el: e példányok meglehetősen korainak számítanak az ismert oszmán gyűrűk között, és így az oszmán íjászgyűrű használat korábbi – értsd: 19. század előtti – gyakorlatára vetnek fényt. Többségük egyértelműen használatra szánt, sőt valószínűleg használat közben összetört példány, amelyeken azonban megfigyelhetőek a finom kidolgozásra vagy éppen a díszítésre való törekvés nyomai is. Mindezen tanulságok figyelembe vételével érdemes volna a múzeumi gyűjteményeket újra áttekinteni – és értékelni.

KATALÓGUS

FÉM ÍJÁSZGYŰRŰK

1. BUDAPEST (BUDAVÁRI PALOTA, NAGYRONDELLA)
ltsz.52.309

méretek: szélesség: 2,3 cm; hossz: 4,1 cm; belméret: 2,1x2,1 cm, magasság: 0,7 cm; a nyelv szöge: 125°

anyaga: bronz

lelőhely: Bp I. ker. Nagy rondella, XVI. gödör

feltárás éve:

ásatásvezető régész: Gerevich László

datálás: A budai vár déli védművét, a nagy rondellát jelenleg a kutatás Szapolyai János király építkezéseihez kapcsolja. Ennek a közepén tárt fel Gerevich László egy török kori gödröt[46], melynek klasszikus oszmán leletei (kiöntőcsöves korsó) mellett a királyi palota pusztulása során kikerült majolika padlótégla töredéke is felszínre került. A kevert leletanyag azonban a gödör török kori betöltődését mutatja, ezért a gyűrű török korinak tekinthető.

leírás: A vékony bronzgyűrű talán nem öntéssel készült, nyelve megközelítőleg 125°-os szögben áll, és teljesen sík. Bár a műkincs kereskedelem számos hasonló példány került elő, az ásatási anyagban viszonylag ritka típust képvisel. Nagyon hasonló, szintén bronz példány került elő a korinthoszi ásatások során, nyelvén virágmintás díszítéssel (talán volt valamiféle minta a BTM példányán is), a közlés szerint „12. századi vagy későbbi",[47] valamint Thessalonikiben egy temető-ásatás során, ahol késő bizáncinak (13. sz–1453) határozták meg.[48] A szerbiai múzeumok is őriznek számunkra érdekes példányokat – ezeket is 14–15. századinak határozták meg –, sajnos azonban nem régészeti ásatásokból kerültek elő, így datálásuk és kontextusuk is bizonytalan.[49] Hasonlóan vékony anyagú – bár megformálását tekintve némiképp különbözik – a birkai viking telepről származó, magyar párhuzamok-

[46] GEREVICH 1966, 361. kép.
[47] DAVIDSON 1952, no1987.
[48] ANTONARAS 2004, 50, 59.
[49] BIKIĆ 2019, 155–164. (főképp 158!)
[50] LUNDSTRÖM 2009, 109–110; LUNDSTRÖM 2006, 17–18.

kal bíró leletkörnyezetből előkerült, 10. századi gyűrű is.[50] A BTM gyűjteményének egy másik, ezüstből készült példánya (kat. 2) lényegét tekintve ezzel azonos, mindössze a nyelv dőlésszöge kisebb valamivel. Hasonló módon készült, alakját tekintve azonban jelentősen eltér a szuhogy-csorbakői, kovácsolt vas darab, amely ha egyáltalán íjászgyűrű, akkor a csontgyűrűkkel mutat formai rokonságot.[51] Az oszmán korból biztosan azonosítható hasonló leletet nem ismerünk. (*2. kép 6*)

irodalom: HOLL 2005, 20. Abb 11/2; KALMÁR 1966, 585; HORVÁTH 2016, 147−149. (2. kép/1.)

2. BUDAPEST (SZENTHÁROMSÁG TÉR 6.)

ltsz.

méretek: szélesség: 2,6 cm; hossz: 1,7 cm; belméret: 1,8x1,7 cm, magasság: 0,7 cm; a nyelv szöge: 130°

anyaga: ezüst

lelőhely: Bp. I. Szentháromság tér 6.

feltárás éve: 2018.

ásatásvezető régész: Tóth Anikó

datálás: 16. század második fele. A gyűrű a budai vár közepén, a Nagyboldogasszony- (ma Mátyás-) templom közelében került felszínre, amely a török korban a város legfőbb dzsámijaként funkcionált. A gyűrű a dzsámival szemközti telken, egy igen gazdag török kori leletanyagot tartalmazó hulladékgödörből került elő. A gödör betöltése alapján a gyűrű mindenképp Buda török korára keltezhető. A leletek között sgraffito díszes tál, izniki tál és kínai porceláncsészék kerültek felszínre, ami alapján a gyűrű keltezése inkább a 16. század második felére tehető.

leírás: Egyszerű, kisméretű ezüst íjászgyűrű, viszonylag nagy szögben álló nyelvvel. (Párhuzamait lásd az előző tételnél!) Mérete alapján vagy gyermek használhatta, vagy valójában nem is használatra szánt példány volt. Több ilyen méretű darab ismert, egy ellenőrizhetetlen felvetés szerint körülmetélési ajándékként használták.[52] (*2. kép 7*)

irodalom: közöletlen

3. BUDAPEST (RÁCFÜRDŐ)

ltsz. 2010.302.32

méretek: szélesség: 2,9 cm; hossz: 4,1 cm; belméret: 2,5x2.3 cm, magasság: 1,3 cm; a nyelv szöge: 135°

anyaga: bronz

lelőhely: Bp. I. ker. Hadnagy utca 8-10, Rác fürdő

feltárás éve: 2005

ásatásvezető régész: Papp Adrienn

datálás: 16. század második fele – 17. század. A gyűrű a Rác fürdő mellett került felszínre. A fürdő kiépítésére már az 1560-as években sor került, körülötte pedig egy új városrész, a bőrcserzők városnegyede alakult ki.[53] A gyűrű a fürdőtől néhány méterre, a hegy irányában került elő, egy gyér leletanyagot tartalmazó török kori rétegből.

leírás: Az öntött, viszonylag vastagabb falú, nagyméretű bronzgyűrű kialakítását tekintve a csontból készült oszmán gyűrűkre emlékeztet (pl. a küszöb megléte). Viszonylag nagy szögben álló nyelvének külső felületén vésett minta látható. A műkincs kereskedelemben számos hasonló példány feltűnik, jól összevethető például egy Belgrádban és a Galambócon őrzött darabbal, ez utóbbiakat a 14–15. századra datálják.[54] (*2. kép 8*)

irodalom: közöletlen

CSONT/AGANCS GYŰRŰK

4. BUDAPEST (CSÓNAK UTCA)

ltsz. 2020.7.1.

méretek: szélesség: 2,9 cm; hossz: ? cm; belméret: 2,3x2,3(?) cm, magasság: 2,0 cm; a nyelv szöge: 117°

anyaga: agancs

lelőhely: Bp. I. ker. Csónak utca, 10. szelvény

feltárás éve: 2001

ásatásvezető régész: Tóth Anikó

datálás: A budai vár keleti oldalán, a Vízi kapu (középkori Szent János kapu) mellett épült fel 1685-ben az Aranybástya, mely a Dunáig vezető erődfal felső, nyugati végén emelkedett. A gyűrű a bástya építését megelőző planírozási rétegből került elő, mely elsősorban török kori, de mellette egy kevés vegyes (13–15. századi) középkori leletanyagot is tartalmazott. Ez alapján a gyűrű készítésének ideje a hódoltság korán belül nem pontosítható.

leírás: Egyszerű csont íjászgyűrű, meredek szögben álló, teljesen sík nyelvvel. A gyűrű pántjának alsó széle derékszögben elmetszett, 2 mm-es gyűrűfelületet alkot, felső része búzaszem alakú. A legáltalánosabb török gyűrűtípust képviseli, példányai Magyarországon és máshol is előkerültek. Nagyon hasonlóak a thesszaloniki múzeumban őrzött darabok, amelyek a helybeli és a rendinai ásatásokból kerültek elő, a régészek késő bizáncinak határozták meg őket.[55] Ilyen példányok kerültek

[51] SZÖRÉNYI 2004, 252.

[52] REID 1992, 260.

[53] MARÁZ–PAPP 2006

[54] BIKIĆ 2019, 160. (5d, 6. kép)

[55] ANTONARAS 2004, 50, 59.

[56] BAJALOVIĆ HADŽI-PESIČ 1977, 184; CUNJAK 1998, 190–191, XXIV/6.

elő a szendrői és a krusevaci ásatásokból,[56] a belgrádi várból, Novo Brdóbol is.[57] Törökországban Ispartában őriznek egy nagyon hasonló, ám bronzból öntött példányt.[58] Hasonló kialakítású a BTM három másik gyűrűje is (kat. 5–7.), csakúgy, mint az egyik, vastag falú Visegrád-alsóvári példány,[59] a nemrégiben előkerült törökszentmiklósi,[60] az egri, a győri és a szegedi darab is.[61] (*3. kép 9*)

irodalom: közöletlen

5. BUDAPEST (KIRÁLYI PALOTA)

ltsz.52.483

méretek: szélesség: 3,0 cm; hossz: ? cm; belméret: 2,3x2,3 cm, magasság: 1,6 cm; a nyelv szöge: 95°

anyaga: marha-ló méretű emlős hosszúcsont

lelőhely: Bp. I. ker. Királyi Palota

feltárás éve: 1950

ásatásvezető régész: Gerevich László

datálás: vsz. 16. század vége – 17. század. A II. világháború utáni rendezéskor a budai királyi palotában nagyszabású feltárásokra került sor. Ekkor szórványként került a múzeumba ez az íjászgyűrű töredék, amely valahol a királyi palota területén került felszínre.

leírás: Törött csontgyűrű. Alsó pereme ívesen, felső búzamagszerűen kialakítva. Fala viszonylag vastag, nyelve valószínűleg rövid volt, 45° körüli dőléssel. (*3. kép 10*)

irodalom: közöletlen

6. BUDAPEST (BUDAVÁRI PALOTA, GYILOKJÁRÓ)

ltsz. 51.634.

méretek: szélesség: 2,45 cm; hossz: 2,5 cm; belméret: 2,0x2,0 cm, magasság: 2,0 cm; a nyelv szöge: 103°

anyaga: Gímszarvas agancs

lelőhely: Bp. I.ker. Királyi Palota, gyilokjáró-pince

feltárás éve: 1950

ásatásvezető régész: Gerevich László

datálás: 16. század vége – 17. század. A budai középkori királyi palota területén, a ma álló palotaépület déli oldala mellett Gerevich László egy beszakadt pincét tárt fel a II. világháború után. A pince betöltésének rétegeiben főként török kori leletanyag volt, középkori tárgyakkal keverve. A gyűrű ennek a pincének a török kori betöltéséből került felszínre.

leírás: Agancsból készült gyűrű, egyértelmű alsó levágással, felső pereme búzaszemszerűen van kiképezve. A nyelv nagy, és nagyon meredek szögben áll. Ez utóbbi jellegzetesség ugyan gyakori az oszmán gyűrűknél, a forma azonban mégis meglehetősen egyedi. (*3. kép 11*)

irodalom: KALMÁR 1966, 585.

7. BUDAPEST (KARMELITA ÉPÜLETEGYÜTTES)

ltsz. 2020.17.1.

méretek: szélesség: 3,3 cm; hossz: 3,6 cm; belméret: 2,7x2,7 cm, magasság: 2,0 cm; a nyelv szöge: 112°

anyaga: csont

lelőhely: Bp. I. ker. Színház utca 1-11., Karmelita épületegyüttes, SE 998

feltárás éve: 2015

ásatásvezető régész: Papp Adrienn

datálás: 17. század második fele. A gyűrű a budai beglerbégek 17. századi palotájának egyik verméből került felszínre. Az objektum érdekessége, hogy a visszafoglaló háborúk omladéka borította, továbbá velencei és holland aranypénzek keltezték.[62] A gödörből sok ép edény, kínai porcelánok, kiöntőcsöves korsók, réz ibrikek stb. mellett ez a gyűrű került felszínre. Előkerülési körülményei miatt mindenképpen az utolsó budai pasa udvartartásához köthetjük, bár kevéssé valószínű, hogy személyes tulajdona lett volna.

leírás: Egyszerű csont íjászgyűrű, meredek szögben álló nyelvvel: a legáltalánosabb gyűrűformát képviseli. Figyelemre méltó, hogy az alsó perem nem derékszögben metszett, hanem némiképp a külső oldal felé lejt. Ez a megoldás a kései oszmán gyűrűknél válik majd általánosabbá. (*3. kép 12*)

irodalom: közöletlen

8. BUDAPEST (KARMELITA ÉPÜLETEGYÜTTES)

ltsz. 2020.9.1.

méretek: szélesség: 2,1 cm; hossz: 3,1 cm; belméret: 2,0x1,7 cm, magasság: ? cm; a nyelv szöge: 117°

anyaga: csont

lelőhely: Bp. I. ker. Színház utca 1-11., Karmelita épületegyüttes, 34. szelvény, SE379

feltárás éve: 2016

ásatásvezető régész: Papp Adrienn

datálás: 16. század második fele – 17. század.A gyűrű a budai várban, a vízi kapu közelében, a

[57] BIKIĆ 2019, 159.

[58] ÖLMEZ–KILINÇ 2015, 67.

[59] Ltsz.62.9.1

[60] SZEKERES 2019.

[61] KOZÁK 1964, 227, 269 (54. kép); MITHAY 1985, 189 (no5), 190 (144. sír); HERGOTT–MOLNÁR 2019.

[62] PAPP–SZIGETI–HORVÁTH 2017 190.; PAPP 2013.

várfal mellett került felszínre egy leégett török ház omladékai között. Az épület vélhetően a visszafoglaló háborúk során pusztult el, teljes feltárására nem került sor. A telek, melyen ez a ház állt közvetlenül szomszédos a budai pasák palotájával.[63]

leírás: A gyűrű formáját tekintve tipikus oszmánnak mondható. A pánt alul derékszögben vágott, s így 2 mm-es gyűrűt képez. Felső része búzaszem alakban keskenyedik. A nyelv meredek szögben áll, kissé homorú, felületén zöld elszíneződés, valamint díszítésre utaló lyukak sora, két méretben. Az alsó peremmel párhuzamosan körben bevésés, amelyet elöl, középen lyuk szakít meg. A kisebb lyukakban fémmaradványok. A díszítésre utaló lyukak a pánton hátrafelé is folytatódnak. Budáról egy (kat. 9.), más oszmán területekről két hasonló módon díszített példány ismert: egy a macedoniai Vodočából – ezt egyértelműen töröknek határozta meg a kutatás, és a 15–16. század fordulójára tette[64] –, egy pedig Thesszalonikiből.[65] Különösen érdekes egy londoni magángyűjtemény darabja: a leírás szerint a kisebb lyukakban sárgaréz szegek, a nagyobbakban pedig türkiz berakás kapott helyet.[66] A nyelv enyhe S-alakú profilja nem szokatlan, ilyen látható II. Mehmed szultán portréján is, és további budapesti példányokon is találkozunk e jelenséggel (kat. 9–11).

A gyűrű díszítésének jellege nem ismeretlen az oszmán tárgyak között. Hasonló kialakítással készülnek a csont és fatárgyakon a fémberakások. Láthatunk balkáni késnyeleken vagy puskákon is ilyen lyukakat, és ezeken a tárgyakon egyértelműen látható az is, hogy kisebb pontszerű vagy formázott fémdíszítés számára készültek.[67] A gyűrűn látható lyukak mérete alapján arra gondolhatunk, hogy különböző átmérőjű fém pontok/körök díszítették, kőberakáshoz készült foglalat nem fér el bennük. (*4. kép 13*)

irodalom: közöletlen

9. BUDAPEST (KIRÁLYI PALOTA, PINCE)

ltsz.n.

méretek: szélesség: ? cm; hossz: ? cm; belméret: 2,3/2,5 (?) cm, magasság: 2,1 cm; a nyelv szöge: 115°

anyaga: csont

lelőhely: Bp. I. ker. Királyi Palota, Pince II. helyiség, 1. [R]

feltárás éve:

ásatásvezető régész: Gerevich László

datálás: Hasonlóan a katalógus 6. tételéhez a középkori királyi palotához kapcsolódó pincéből, annak legfelső rétegéből, főként török kori leletek közül került felszínre.

leírás: Jellegzetes oszmán íjászgyűrű töredéke. A pánt alul derékszögben vágott, s így 2 mm-es gyűrűt képez. Felső része búzaszem alakban keskenyedik. A nyelv meredek szögben áll, felülete kissé homorú, középen enyhe élben fut össze, illetve jellegzetes, kettősívű rajzolatot ad. Felületén zöld elszíneződés, valamint díszítésre utaló lyukak sora, két méretben. A kisebb lyukakban fémmaradványok. Az alsó peremmel párhuzamosan körben bevésés, amelyet elöl, középen lyuk szakít meg. Párhuzamairól lásd kat. 8. (*4. kép 14*)

irodalom: közöletlen

10. BUDAPEST (KIRÁLYI PALOTA, KÁPOLNA SZENTÉLY)

ltsz. 52.402

méretek: szélesség: ? cm; hossz: ? cm; belméret: 2,0x2.0(?) cm, magasság: 0,9 cm; a nyelv szöge: 135°

anyaga: csont

lelőhely: Bp. I. ker. Királyi Palota, Kápolna szentély, 1. R.

feltárás éve: 1952

ásatásvezető régész:

datálás: 16–17. század. A II. világháborút követően régészeti kutatások folytak a középkori királyi palota területén. A gyűrű a középkori palotához tartozó kápolna alsó terében került felszínre, a szentély résznél.[68] A kápolna felső szintjének visszabontására és alsó részének végleges feltöltésére a barokk palota építésekor került sor, a török korban az alsó kápolna tér még létezett. Ezek alapján a török koron belül nem tudjuk pontosabban datálni.

leírás: Csont íjászgyűrű töredéke. Amennyire megállapítható, alsó pereme derékszögben vágott volt. Nyelve hegyben végződik, és homorú, közepén enyhe éllel, amely így jellegzetes „homlokrajzolatot" („szemöldök") ad. A gyűrű felületét egységes, kissé kopott zöld színezés borítja, amely egyértelműen valamiféle felületkezelés eredménye. Mivel a törésfelületen nem mutatkozik, valószínűleg a gyűrű díszítésére szolgált, és nem a talajban töltött időszak eredménye. A megformálásra lásd: kat. 8, 9, a színezésre: kat. 11, 12. (*4. kép 15*)

irodalom: kiadatlan

[63] PAPP–SZIGETI–HORVÁTH 2017, 190–193.

[64] CVETANOV 2015, 121–128.

[65] ANTONARAS 2004, 50, 59.

[66] REID 1992, 257. (h)

[67] KOVÁCS S. 2016, cat.42, 119.

[68] GEREVICH 1966, 207–214.

11. BUDAPEST (KIRÁLYI PALOTA, ÉSZAKI ELŐUDVAR)
ltsz. 85.104
méretek: szélesség: ? cm; hossz: ? cm; belméret: ?; magasság: 2,0 cm; a nyelv szöge: 115°
anyaga: csont
lelőhely: Bp. I. ker. Királyi Palota, északi előudvar, Szárazárok nyugati vége
feltárás éve: 1983 (?)
ásatásvezető régész: Zolnay László (?)
datálás: 16–17. század. A középkori királyi palotát északról védő szárazárok a török kor során is nyitott volt, bár az 1578. évi lőporrobbanás során beomlott nagyobb épületrészeket is feltártak benne.[69] A betöltésére csak a visszafoglaló háborúk után került sor. A szárazárok feltárása során a legfelső rétegekben újkori leletek is felszínre kerültek, míg a mélyebb részeken török kori (pipák, porcelánok), majd késő középkori leleteket (köztük majolika töredékek) tartalmaztak a rétegek.[70]
leírás: Csontból készült gyűrű töredéke, egyértelmű alsó levágással, felső pereme búzaszemszerűen van kiképezve. A nyelv nagy, teljesen egyenes, nagyon meredek szögben áll, tompa hegyben végződik. A gyűrű felületét egységes, kissé kopott zöld színezés borítja, amely egyértelműen valamiféle felületkezelés eredménye. Mivel a törésfelületen nem mutatkozik, valószínűleg a gyűrű díszítésére szolgált, és nem a talajban töltött időszak eredménye. A megformálásra lásd: kat. 4, 6, a színezésre: kat. 10, 12. (*4. kép 16*)
irodalom: közöletlen

12. BUDAPEST (KIRÁLYI PALOTA, SZÁRAZÁROK)
ltsz. 52.340
méretek: szélesség: 1,7 cm; hossz: 2,3 cm; belméret: 1,7x1,6 cm, magasság: 0,9 cm; a nyelv szöge: 105°
anyaga: juh-sertés méretű emlős, karcsont
lelőhely: Bp. I. ker. Királyi Palota, Szárazárok, 2. réteg
feltárás éve: 1951
ásatásvezető régész: Gerevich László
datálás: 16–17. század. (A Szárazárokról lásd a 10. tételt.)
l*eírás:* Feltehetőleg csont íjászgyűrű, amelynek azonban szokásosan kiképzett nyelve nincsen, Egykori feladatára esetleg egyik oldalán nagyobb pántmagassága, illetve némiképp előre dőlő síkja utal. A pánt – szokatlan módon – alul és fölül is derékszögben vágott, és így lapos felületét egységes, rózsaszín színezés borítja, amely egyértelműen valamiféle felületkezelés eredménye. Mivel a törésfelületen nem mutatkozik, valószínűleg a gyűrű díszítésére szolgált, és nem a talajban töltött időszak eredménye. A színezésre: kat. 10, 11.

A gyűrű jelen – durva – formájában nem bír párhuzamokkal, az egyszerű, vastag csontkarika mint íjászgyűrű azonban létező megoldás. Ilyet találtak például Izmírben (ékkövekkel díszítve),[71] de van még ilyen a budai leletek között is (kat. 13, esetleg kat. 5). (*5. kép 17*)
irodalom: KALMÁR 1966, 585.

13. BUDAPEST (KIRÁLYI PALOTA, ARÁNYI KAPU)
ltsz. 52.3037
méretek: szélesség: 2,8 cm; hossz: ? cm; belméret: 1,9x2,0 cm, magasság: 1,1 (?) cm; a nyelv szöge: 90°
anyaga: elefántagyar
lelőhely: Bp. I. ker. Királyi Palota, Arányi kapu, felső réteg
feltárás éve: 1951
ásatásvezető régész:
datálás: 16–17. század
leírás: Elefántcsont íjászgyűrű besárgult töredéke. A pánt alul derékszögben vágott, s így 2 mm-es gyűrűt képez. Felső része búzaszem alakban keskenyedik. Nyelv nincsen, a funkcióra a keresztmetszet, valamint a nyelv felőli rész nagyobb falvastagsága, és enyhén nagyobb magassága utal. (Vö. kat. 12.) Szépen kidolgozott, igényes példány. (*5. kép 18*)
irodalom: közöletlen

[69] MAGYAR 2008, 117.
[70] GEREVICH 1966, 22–28.
[71] ERSOY–ERSOY 2012, 97.

IRODALOM

Altinkulp 2015	Altinkulp, Gökmen: Manchester Müzesi 1 – Zihgirler. http://www.atli-okculuk.com/2015/04/manchester-muzesi-1-zihgirler.html
Antonaras 2004	Antonaras, Tassos: A Contribution to the Study of Archers' Rings. TEYXOE 2004:11, p. 50–67.
Bajalović Hadži-Pesič 1977	Bajalović Hadži-Pesič, Marija: Istorija primenjene umetnosti kod Srba 1977.
Bikić 2019	Bikić, Vesna: Beyond Jewellery: Archers' Rings in the Medieval Balkans (14th-15th Centuries). In: New Research on Late Byzantine Goldsmiths' Works (13th-15th Centuries). Ed. Antje Bosselmann-Ruickbie. Mainz, 2019., p. 155–164.
Boudot-Lamotte–Viré 1968	Boudot-Lamotte, Antoine – Viré, François: Contributions à l'Etude de l'Archerie Musulmane. Damascus, 1968.
Busbecq 1881	Busbecq, Ogier Ghiselin de: The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq. London, 1881.
Cunjak 1998	Cunjak, Mlađan: Smederevska tvrđava: novija istraživanja. Smederevo, 1998.
Cvetanov 2015	Cvetanov, Duško: A rare find on the necropolis of Vodoča (Village Vodoča near Strumica). Patrimoniukm. MK 13/2015, p. 121–128.
Davidson 1952	Davidson, Gladys R.: Corinth: results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens. Vol 12, The minor objects. Princeton 1952.
Demmin 1893	Demmin, August: Die Kriegswaffen in ihren geschichtlichen Entwickelungen von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Leipzig, 1893.
Ersoy–Ersoy 2012	Ersoy, Akın – Ersoy, Gülten Çelik: Smyrna/İzmir kazıları kemik buluntuları. Türkiye Bilim Akademisi Arkeoloji Dergisi 2012/15, p. 95–114.
Evliyâ 2006	Evliyâ Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî: Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini. 1. Kitap. Haz. Robert Dankoff–Seyit Ali Kahraman–Yücel Dağlı. İstanbul, 2006.
Fickler 2004	Fickler, Johann Baptist: Das Inventar der Münchner herzoglichen Kunstkammer von 1598. Editionsband. Transkription der Inventarhandschrift cgm 2133. Hrsg. Peter Diemer–Elke Bujok–Dorothea Diemer. München, 2004, 98.
Fodor–Sudár 2002	Fodor Pál – Sudár Balázs: Ali pasa házassági históriájának történeti háttere és török vonatkozásai. In: Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete. Tudományos konferencia, Sátoraljaújhely 1999. május 26-29. Szentmártoni Szabó Géza (Szerk.). Budapest, 2002., p. 325–358.
Gere 2003	Gere László: Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból. Bp., 2003.
Gerevich 1966	Gerevich László: A budai vár feltárása. Bp., 1966.
Hergott–Molnár 2019	Hergott Kristóf – Molnár Csilla: Íjászgyűrű a szegedi várból. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Új Folyam 6. (2019), p. 125–138.
Holl 1966	Holl, Imre: Fundkomplexe des 15.–17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda. Bp., 2005. (Varia Archaeologica Hungarica 17.)
Horváth 2016	Horváth Viktória: Színesfém leletek a 14-17. századi budai királyi palotából. Budapest Régiségei 49. (2016), p. 145–166.

Kalmár 1966	Kalmár János: A budai vár feltárásának fegyverrégészeti leletanyaga. Hadtörténelmi Közlemények 13:3. (1966), p. 584–601.
Kemankeş Mustafa 2010	Kemankeş Mustafa Efendi: Kavsnâme. Haz. Vural, Hanifi–Aksoy, Yaşar Metin. Tokat, 2010.
Kemény 1888	Kemény Lajos: János király kincseinek s ruháinak összeírása. Történelmi Tár 1888, 566–571.
Klopsteg 1987	Klopsteg, Paul: Turkish Archery. Manchester, 1987
Koppedrayer 2002	Koppedrayer, Kay: Kay's thumbring book. Ontario, 2002.
Kovács S. Janicsárpuska... 2019	Kovács S. Tibor: Janicsárpuska, türkizes kard és rubintos bot… Bp., 2019.
Kovács S. Hárman sem... 2019	Kovács S. Tibor: „Hárman sem bírnátok súlyos buzogányát..." Válogatás a Magyar Nemzeti Múzeum sújtófegyvereiből. Bp., 2019.
Kozák 1964	Kozák Károly: Az egri vár feltárása (1957–1963) II. Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve 2. (1964), p. 221–271.
Latham−Paterson 1970	Latham, John Derek − Paterson William Forbes: Saracen archery: an English version and exposition of a Mameluke workon archery (ca. A.D. 1368). London, 1970.
Lundström−Hedenstierna-Jonson −Holmquist-Olausson 2009	Lundström, Fredrik − Hedenstierna-Jonson, Charlotte − Holmquist-Olausson, Lena: Eastern archery in Birka's Garrison. In: The Martial Society: Aspects of The martial society: aspects of warriors, fortifications and social change in Scandinavia. Eds. Lena Holmquist Olausson−Michael Olausson. Stockholm, 2009., p. 105–116.
Lundström 2006	Lundström, Fredrik: Det vikingatida bågskyttet iBirka. Ett exempel på en framstående stridskonst med främmande inslag. Stockholm, 2006.
Magyar 2008	Magyar Károly: A budai középkori királyi palota építészeti együttesének változásai (1340–1440) európai kitekintésben. Kézirat. Bp., 2008
Maráz−Papp 2006	Maráz Borbála – Papp Adrienn: Régészeti kutatások a Rác fürdő és a tabáni késő La Téne kori fazekastelep területén. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2005. Bp., 2006. p. 109−124.
Mithay 1985	Mithay Sándor: A Győr-gabonavásártéri 16-17. századi temető. ComArchHung 1985., p. 185−198.
Morse 1885	Morse, Edward Sylevester: Ancient and Modern Methods of Arrow-release. Salem, 1885.
Morse 1922	Morse, Edward Sylevester: Additional notes on arrow release. Salem, 1922.
Mustafa Kani 1847	Mustafa Kani: Telhîs-i Resâilü'r-rumat. İstanbul, 1847.
Şeşen−İhsanoğlu 2004	Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi. I. Haz. Şeşen, Ramazan−İhsanoğlu, Ekmeleddin. İstanbul, 2004.
Ölmez−Özdamar 2017	Ölmez, Filiz Nurhan – Özdamar, Halit: Bir yüzüğün öyküsü: Zihgir. Idil, 2017, Cilt 6, Sayı 33, 1555–1579.
Ölmez−Kilinç 2015	Ölmez, Filiz Nurhan – Kilinç, Ali: Isparta Müzesindeki Osmanlı Dönemine Ait Bakır Eşyalar. Arış. Geleneksel Türk El Sanatları Dergisi 2015:11., p. 53–72.
Özveri 2018	Özveri, Murat: Türk yayı ve av. Dünü, bugünü ve uygulamaları. İstanbul, 2018.
Papp 2013	Papp Adrienn: Rövid összefoglaló a budai pasák palotájáról. Budapest Régiségei 46. (2013), p. 167−185.
Papp−Szigeti−Horváth 2017	Papp Adrienn − Szigeti Judit − Horváth Viktória: Három korszak – három lelet. Három kiemelkedő lelet a budavári karmelita kolostor feltárásából. Budapest Régiségei 50. (2017), p. 189−221.
Peçevî 1866	Peçevî, İbrahim: Târîh-i Peçevî. İstanbul, 1866.

REID 1992	REID, William: The Bowman's Thumb-Ring. Tool of Asia's Warriors and Hunters. Materialy Muzeum Wngtrz Zabytkowych w Pszczynie. 7. (1992), p. 248–262.
RMKT XII	Régi Magyar Költők Tára. Új folyam 12, XVI. századbeli magyar költők művei, 1587–1600. (Illyefalvi István, Cserényi Mihály, Csáktornyai Mátyás, Póli István, Beythe István, Baranyai Decsi János, Ceglédi Nyíri János, Munkácsi János és ismeretlen szerzők históriái, Telegdy Kata verses levele, Fortuna sorsvetőkönyv, naptárversek). Sajtó alá rendezte: Orlovszky Géza. Bp., 2004.
SALAMON 1867	SALAMON Ferenc: Két magyar diplomata a XVII. századból. Pest, 1867.
SALL	SALL, Candace: Grayson Archery Collection. The Importance of Archery Collections and Cultural Context. https://www.academia.edu/37439370/Grayson_Archery_Collection_The_Importance_of_Archery_Collections_and_Cultural_Context
SUDÁR 2019	SUDÁR, Balázs: The story of Mürteza Pasha. In: Şerefe. Studies in Honour of Prof. Géza Dávid on His Seventieth Birthday. Edited by Pál Fodor, Nándor E. Kovács and Benedek Péri. Bp., 2019., p. 339−358.
SZEKERES 2019	SZEKERES Barnabás: A csont gyűrű rejtélye. https://www.torokszentmiklosi.hu/l/a-csont-gyuru-rejtelye/ (letöltés ideje?)
SZÖRÉNYI 2004	SZÖRÉNYI Gábor András: A szuhogy-csorbakői vár kutatása. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 43. (2004), p. 231–320.
WATHAY 1976	WATHAY Ferenc énekeskönyve. Szerk.: Nagy Lajos. Budapest, 1976.
YÜCEL 1999	YÜCEL, Ünsal: Türk okçuluğu. Ankara, 1999.

.

Ottoman archery thumbrings in the Budapest History Museum

The thirteen Ottoman thumb rings from Buda make up a substantial collection by international standards and stand out by virtue of their proven link to the Ottomans and their age – they can all be dated with certainty to the period between the mid-16th and late 17th centuries. Since they are linked to the Ottomans on archaeological rather than typological grounds, they have provided us with many further insights. For example, they include some metal thumb rings, a hitherto neglected category in archaeological literature. There has also been progress concerning the ornamentation of the rings: examples from Hungary and elsewhere have given rise to a metal-inlay group, and we have realised the importance of the coloured rings, which have also attracted little scholarly attention but were clearly very popular. Finally, they are relatively old by comparison with other known Ottoman thumb rings, and shed light on early (pre-19th-century) Ottoman archery. Most of them were certainly made for practical purposes and probably broke while they were being used. Nonetheless, they show signs of fine workmanship and care in decoration. These new findings strongly suggest the need to re-examine – and re-evaluate – museum collections of archery thumb rings.

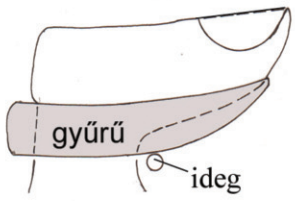

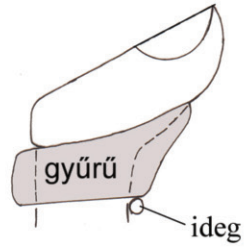

1. ábra

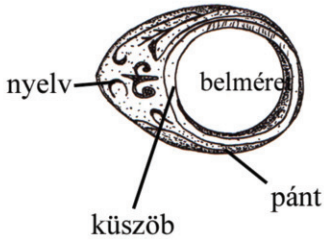

2. ábra

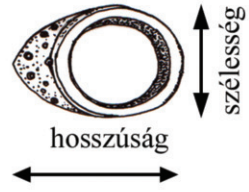

3. ábra

4. ábra

5. ábra

1. kép. 1: A hengeres és a lapos gyűrű használata, 2: Az íjászgyűrű részei, 3: Lovas egy 1620 körül készült oszmán miniatúrán. (Chester Beatty Museum, Dublin, T 439.4.), 4: Barbarossa Hajreddin pasa egy európai metszeten. (British Museum, London, 1854,1113.149.), 5: II. Mehmed szultán (1451–1481) portréja egy 16. század elején készült szultáni albumból. (Topkapı sarayı Müzesi Kütüphanesi. H. 2153, 10a)

Fig. 1. 1: How the cylindrical and flat rings were used, 2: Parts of the thumb ring, 3: Horseman on an Ottoman miniature made around 1620. (Chester Beatty Museum, Dublin, T 439.4), 4: Hayreddin Barbarossa Pasha on a European engraving. (British Museum, London, 1854,1113.149), 5: Portrait of Sultan Mehmed II (1451–1481) from an album of Sultans made in the early 16th century. (Topkapı sarayı Müzesi Kütüphanesi. H. 2153, 10a)

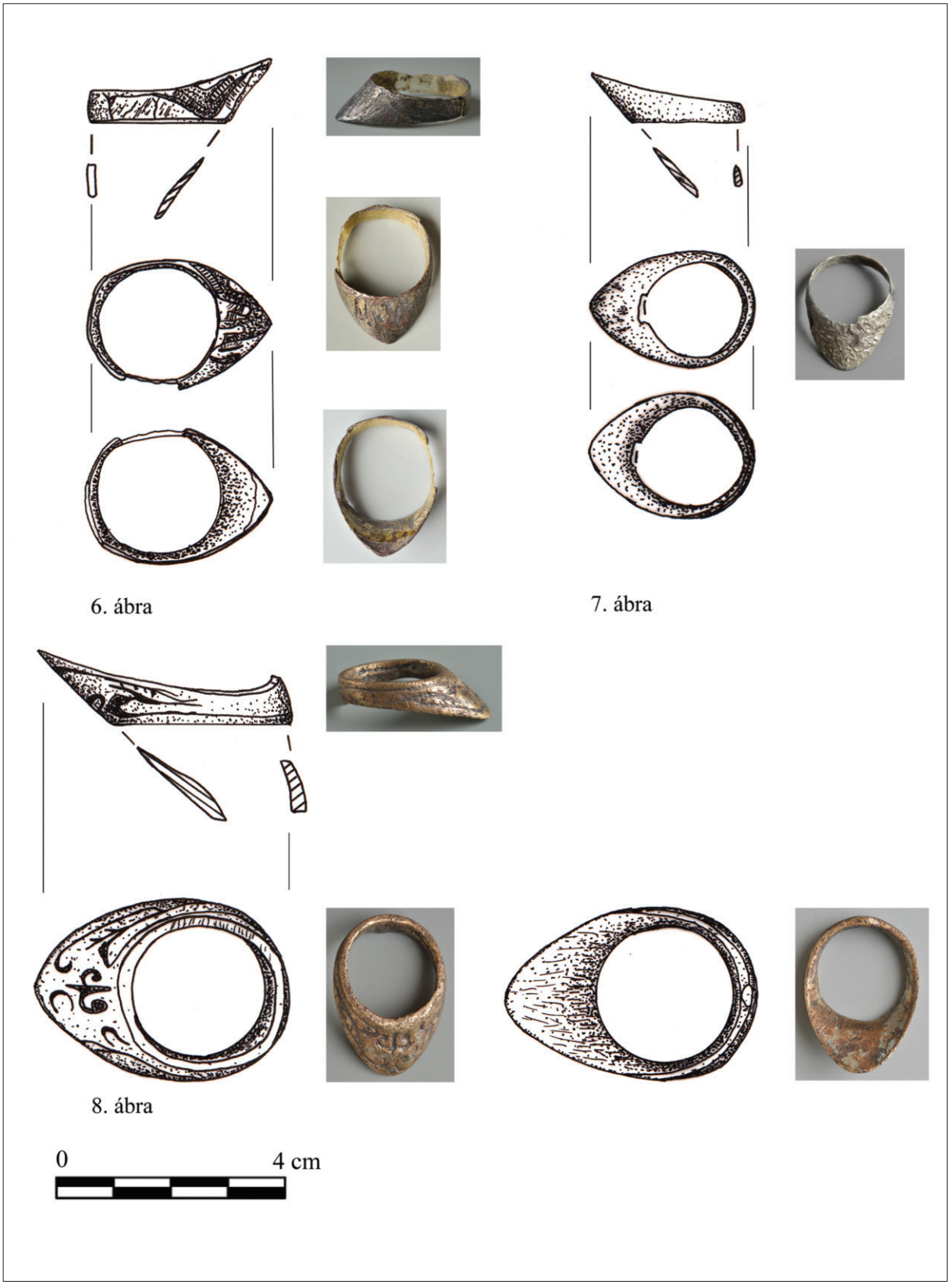

2. kép. 6: Kat. 1., ltsz. 52.309., 7: Kat.2. ltsz. 2020.8.1., 8: Kat. 3. ltsz. 2010.302.32.,
Fig. 2. 6: Cat. 1, inv. no. 52.309., 7: Cat.2, inv. no. 2020.8.1., 8: Cat. 3, inv. no. 2010.302.32.

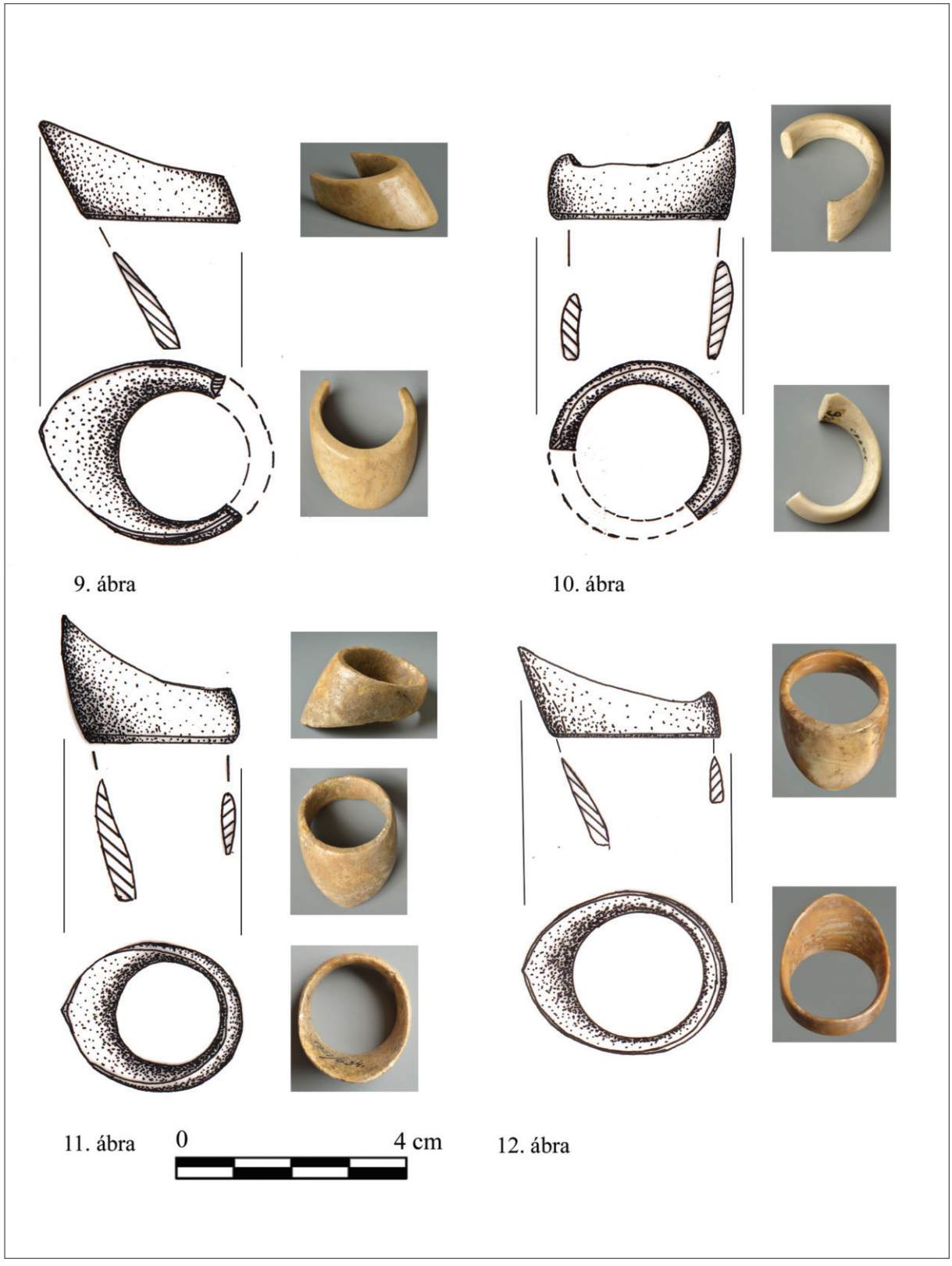

3. kép. 9: Kat. 4. ltsz. 2020.7.1., 10: Kat. 5. ltsz. 52.483., 11: Kat. 6. ltsz. 51.634., 12: Kat. 7. ltsz. 2020.17.1.
Fig. 3. 9: Cat. 4, inv. no. 2020.7.1., 10: Cat. 5, inv. no. 52.483., 11: Cat. 6, inv. no. 51.634., 12: Cat. 7, inv. no. 2020.17.1

13. ábra

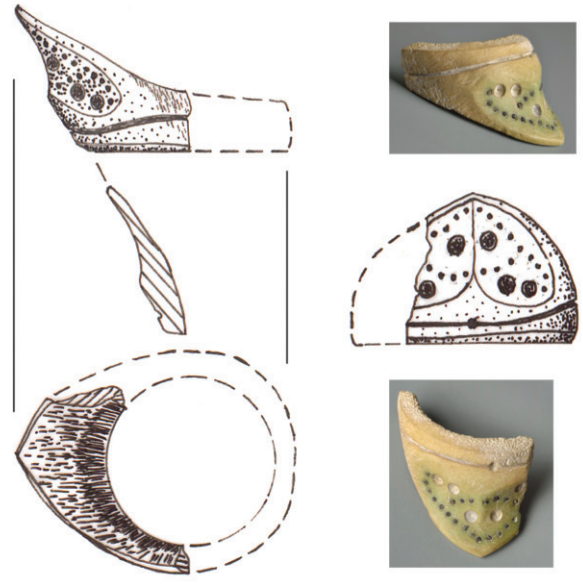

14. ábra

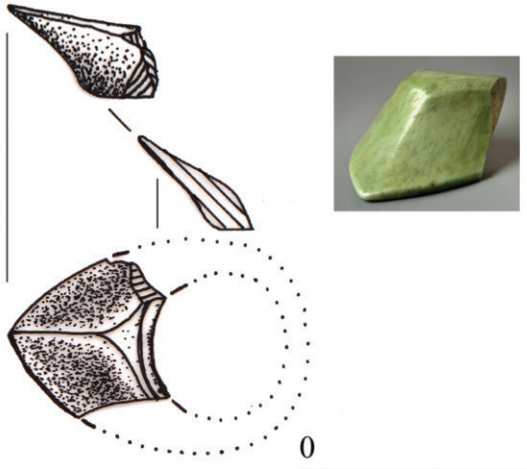

15. ábra

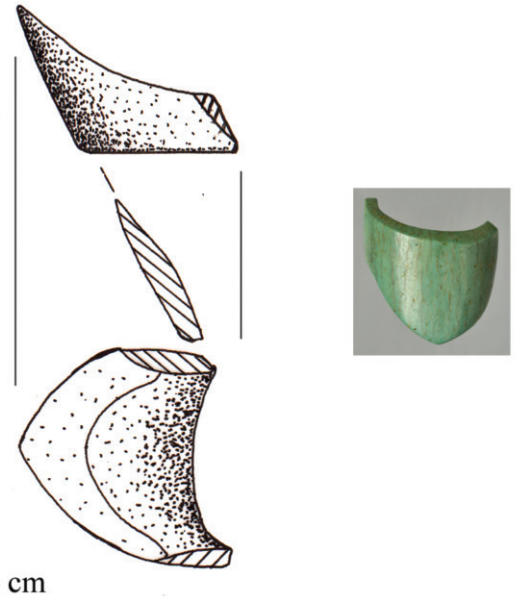

16. ábra

0 4 cm

4. kép. 13: Kat.8. ltsz. 2020.9.1., 14: Kat. 9. , 15: Kat. 10. ltsz. 52.402., 16: Kat. 11. ltsz. 85.104.
Fig. 4. 13: Cat. 8, inv. no. 2020.9.1., 14: Cat. 9., 15: Cat. 10, inv. no. 52.402., 16: Cat. 11, inv. no. 85.104.

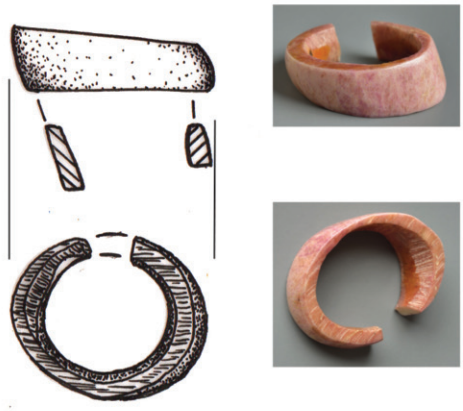

17. ábra

18. ábra

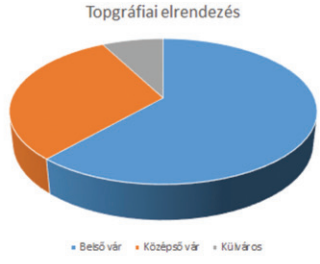

19. ábra

20. ábra

5. kép. 17: Kat. 12 ltsz. 52.340., 18: Kat. 13 ltsz. 52.3037., 19: Az íjászgyűrűk megoszlása előkerülési helyük alapján, 20: Az íjászgyűrűk előkerülési helye. A számok a katalógusra utalnak.
Fig. 5. 17: Cat. 12, inv. no. 52.340., 18: Cat. 13, inv. no. 52.3037., 19: The distribution of thumb rings based on their finds pots, 20: Thumb ring finds pots. The numbers refer to the catalogue.

MEGEMLÉKEZÉS

ZSIDI PAULA

HLAVÁCSNÉ KÉRDŐ KATALIN (1950-2019)

Hlavácsné Kérdő Katalin régésznek, a Budapesti Történeti Múzeum Aquincumi Múzeuma munkatársának, évtizedeken át közvetlen kollégámnak, hosszú és sokrétű szakmai pályafutását éppen egy éve, örömteli alkalommal, a Rómer-érem átvételekor volt tisztem méltatni. Akkor nem gondoltam, hogy a gazdag életmű ilyen gyorsan lezárul. A több mint négy évtizedes közös, aquincumi szakmai múlt, a számos együtt átélt, közös élmény feljogosítja a nekrológ íróját egy személyesebb megemlékezésre.

Kérdő Katit egyetemi éveim óta ismerem, mindketten László Gyulát hallgattuk, Kati középkort, én népvándorlás kort. Kati vonzódása a terepmunkához már ekkor megmutatkozott. Csodáltam, amikor barlangász élményeiről számolt be a tanszéki dühöngőben. Csakhamar ásatáson is megtapasztalhattam gyakorlatiasságát, munkabírását, amikor a szabolcsi földvár ásatása során néhány hetet együtt töltöttünk. A hétvégi kalandos tokaji biciklitúrák és a füzéri vár – akkor még romantikus – maradványainak felfedezése, bejárása életre szóló élményt jelentettek. Végül a sors úgy hozta, hogy mindketten az óbudai szanálásokhoz és a lakótelep építésekhez kapcsolódó leletmentéseknél kaptunk munkát, a római kori emlékek feltárásában. Az éveken át, januártól januárig tartó, megerőltető terepmunkában Katit munkabírása, a terepi viszonyokhoz való alkalmazkodása, gyors helyzetfelismerése és problémamegoldó képessége a stáb egyik legbiztosabb pontjává tette. A legkritikusabb helyzetekben is természetes derűvel mentette a még menthetőt. Ezek az évek alapozták meg, no meg latinos múltja, hogy később a római kor aktív kutatója lett. A latinos műveltséget iskolai éveiből hozta magával.

1968-ban érettségizett a Fazekas Mihály Gyakorló Általános Iskola és Gimnáziumban, majd felvételt nyert az ELTE Bölcsészettudományi Kar magyar-latin szakára, s egy évvel később felvette a régész szakot. 1974-ben szerzett diplomát, latin-régészet szakon. Szakdolgozatát még a középkorhoz kapcsolódóan írta, „A diósgyőri vár középkori vasleletei" címmel. Már a diplomaszerzés évében azonban a Budapesti Történeti Múzeum Aquincumi Múzeumának munkatársa lett. Régészeti munkáját a BTM-ben 1984 és 1989 közötti időszakban családi okok miatt kénytelen volt szüneteltetni. Ekkor a Nógrád Megyei Levéltárban, Salgótarjánban dolgozott. De ezek az évek sem teltek el szakmai eredmény nélkül. Összeállította és szerkesztette Magyarország Történeti Helységnévtárának Nógrád megyére vonatkozó, 1773 és 1808 közötti időszakból származó adatait tartalmazó kötetét. 1989-ben visszatért Aquincumba, ahol azután megszakítás nélkül, egészen nyugdíjba vonulásáig, 2010-ig dolgozott.

A terepi munka mindvégig fontos eleme volt munkásságának, több mint félszáz régészeti feltárás fűződik nevéhez. Pályafutása kezdetén, 1974 és 1984 között az aquincumi legiotábor és katonaváros területén dolgozott. Az ásatási team tagjaként részese volt a legiotábor és a későrómai erőd nemzetközileg is szenzációszámba menő feltárásának. Fontos eredmények fűződnek nevéhez önálló kutatási területein is: a Víziváros római kori emlékeinek felkutatásában és az aquincumi helytartói palota maradványainak vizsgálatában. Feltárási eredményei mindkét területen jelentős tudományos előrelépést jelentettek a korábbi ismeretekhez képest. A vízivárosi római kori tábor és vicusának kutatása elsősorban az 1991 és 2003 közötti időszakra esik. Ekkor szinte telekről telekre tárta fel a még megmaradt emlékeket, a városi ásatás minden nehézségével jellemezhető körülmények között: nagy mélység, komplikált rétegviszonyok és

nem utolsósorban az általában türelmetlen kivitelező. Eredményeinek köszönhetően jóval közelebb kerültünk a vízivárosi auxiliáris tábor helyének meghatározásához és új adatokat nyertünk Aquincum 1. századi megszállásának kérdéséhez. Az egykori Óbudai Hajógyár működésének megszűnését követően nyílt lehetősége a helytartói palota és környezetének kisfelületű, hitelesítő feltárására, 1996-ban és 1998-ban. E rövid ásatási időszak nyomán vált egyértelművé, hogy nem egyetlen palotaépületről van szó, hanem egy fallal körített nagyobb épületegyüttesről, amelynek a palota csak egyik építészeti egységét képezte. Ez az eredmény is nemzetközi érdeklődést váltott ki.

Publikációs jegyzéke, amely nyugdíjas éveiben is folyamatosan gyarapodott, alátámasztja eredményes tudományos pályafutását, jelezve azt is, hogy nemcsak a régészeti emlékek felszínre hozását, megőrzését, hanem szakmai-tudományos hasznosulását is fontosnak tartotta. Mind a vízivárosi, mind pedig a helytartói palotával kapcsolatos eredményeit nemzetközi fórumokon, konferenciákon is közzé tette. Rendszeresen részt vett a limeskutatók összejövetelein, az autonom római városok konferenciasorozatán, a római kor művészetét és bronzművességét kutató szakemberek konferenciáin. A konferenciák aktáiban megjelent publikációi a nemzetközi tudományos életet gazdagították. Publikációs tevékenységének kiemelkedő pontja volt az „Aquincum. Ókori táj-ókori város" című kötet, amely a MTA Földrajztudományi Intézetével közös OTKA kutatás eredményeként jelent meg, Schweitzer Ferenc akadémikussal közös szerkesztésben. Az úttörő munka a régészet és a természetföldrajz szoros együttműködésében megvalósuló, egyfajta tájrekonstrukció első aquincumi kísérlete volt. A római kori épített környezet és a természeti környezet egymásra hatásának számos érdekes, korábban nem ismert részlete jelent meg a könyvben. A régészeti adatokat, a feltárások során több ponton megfigyelt geológiai, földrajzi és más természeti jelenségeket Kérdő Katalin kitartó szorgalommal gyűjtötte össze és az ásatók közreműködésével adta közre, s nemcsak magyarul, hanem angol nyelven is. A kötet kiindulópontja lehet a későbbi régész generációk, minden bizonnyal fejlettebb technikai lehetőségekkel végzendő kutatásainak.

A terepi és a tudományos munka mellett jutott ideje arra is, hogy az eredményeket széles körben népszerűsítse, s nemcsak a szakma, hanem az érdeklődő nagyközönség számára is. Ennek legfontosabb terepét a kiállítások jelentették. Pályafutása alatt több kiállítást rendezett, vagy közreműködött rendezésében. Az 1974-84 közötti óbudai feltárások eredményei bemutató „Das römische Budapest" című vándorkiállítás müncheni bemutatása az ő rendezésében valósult meg, s közreműködött a svájci-magyar koprodukcióban létrehozott „Out of Rome. Élet a Római Birodalom két városában" című kiállítás budapesti és augsti bemutatójában, 1997-98-ban. A Hajógyári szigeten, a helytartói palotaegyüttes területén végzett feltárásának eredményeit a „Az aquincumi helytartói palota" című kiállításán mutatta be, a Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeumában. A kiállítás nem elégedett meg a régészeti emlékek és az új eredmények közreadásával, hanem a kivételes emlék hasznosítási lehetőségeinek bemutatását is célul tűzte ki.

Tudása, tapasztalata hasznosult a hazai szakmai közéletben is. Aktív tagja maradt a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulatnak. Alapító és korábban tisztségviselő tagja volt a Magyar Régész Szövetségnek, valamint 2006-tól ICOMOS-nak, illetve a Magyar Limesszövetségnek.

Ezt a gazdag életművet ismerte el 2018-ban a Magyar Régészeti és Művészettörténeti társulat Rómer-éremmel. Rómer Flóris a lelkesedés mellett a kitartás erényét tartotta fontosnak a régészeti örökségért küzdők számára. Ma ehhez még az elhivatottság erénye és - újabban - az optimizmus adottsága is szükséges, amellyel Kérdő Katalin elvitathatatlanul rendelkezett. Így a régészeti örökséget maradandóan gazdagító, ugyanakkor szerény, a karrier helyett a szakmai munkára összpontosító életútja például szolgálhat a régész nemzedékek számára is.

H. KÉRDŐ KATALIN TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉGÉNEK BIBLIOGRÁFIÁJA

(ÖSSZEÁLLÍTOTTA: MÉREG ERZSÉBET, KOVÁCS VALÉRIA ÁLTAL IS GYŰJTÖTT ANYAG FELHASZNÁLÁSÁVAL)

TANULMÁNYOK, ÁSATÁSI JELENTÉSEK

1976 *Előzetes jelentés* az aquincumi II-III. századi legiótábor déli, valamint a IV. századi erőd nyugati frontján végzett kutatásokról. = Preliminary Report on the Investigations Condudes at the Southern Front of the 2-3rd Century Legionary Camp and at the Southern Front of the 4th Century Fort in Aquincum. In: BudRég 24. (1976), p. 71-78.

1986 *Zur Frage der* Besetzung von Aquincum im 1. Jahrhundert. In: Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Vorträge des 13. Internationales Limeskongresses, Aalen, 1983Stuttgart, 1986. p. 384-388. (Forschungen und Berichte zur Ur und Fühgeschichte in Baden-Württemberg 20.)

1990 *Forschungen* im nördlichen Teil der retentura des Legionslagers des 2.-3. Jhs von Aquincum in des Jahren 1983-1984. In: Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1990. p. 703-707. (Der römische Limes in Österreich 36/2.)

1991 *Régészeti feltárások* a Víziárosban 1991-1992. Budapest: BTM, 1991. (társszerző: Végh András)

1993 *Aquincum 1. századi* megszállásának kérdéséhez. In: BudRég 30. (1993), p. 47-53. (társszerző: Németh Margit)

1995 *A Viziváros római* kori beépítettségének kutatása 1991-1994 = Research from 1991-1994 on Roman period constructions in the Viziváros section of Budapest. In: AqFüz 1. (1995), p.15-22.

1996 *Leletmentés* a vízivárosi római kori tábortól nyugatra = Rescue excavations west of the Viziváros Roman Period fort. In: AqFüz 2. (1996), p. 12-13.

1997 *Az aquincumi helytartói* palota szondázó jellegű kutatása az Óbudai (Hajógyári)-szigeten = Test excavations at the Aquincum Governor's Palace on the Óbuda Hajógyár Island. In: AqFüz 3. (1997), p. 27-39.

Kutatások az aquincumi 2-3. századi legióstábor retenturájának északi részén 1983-84-ben. In: BudRég 31. (1997), p. 269-272.

Zur Frage der Lokalisierung des Auxiliarkastels von Víziváros (Wasserstadt). In: Roman Frontier Studies 1995. Oxbow Monograph 91, Exeter, 1997., p. 399-404.

Reprezentációs építészet. Az aquincumi helytartói palota = Repräsentationsarchitektur. Der Statthalterpalast von Aquincum. In: Out of Rome. Aquincum / Augusta Raurica – Élet a Római Birodalom két városában. Basel, 1997., p. 107-111.

1998 *Die Erforschung* des claudischen Auxiliarkastells und seiner Umgebung in Budapest-Víziváros als typisches Beispiel der stadtarchäologischen Forschung. In: The Roman Town in a Modern City : Proceeding of the International Colloquium held on the occasion of the 100th Anniversary of the Aquincum Museum 1994 Budapest. Budapest: Pro Aquinco Foundation, 1998,. p. 246-258. (Aquincum Nostrum 2.)

Registratur des Fundmaterials der neuen Freileungen in der Víziváros. In: The Roman Town in a Modern City : Proceeding of the International Colloquium held on the occasion of the 100th Anniversary of the Aquincum Museum 1994 Budapest. Budapest: Pro Aquinco Foundation, 1998. p., 259-263. (Aquincum Nostrum 2.)

Mit rejt a Hajógyári sziget? In: Magyar Múzeumok 4/3 (1998.), p. 11-12.

1999 *Die neuen Forschungen* im Gebiet des Statthalterpalastes von Aquincum. Roman Frontier Studies. In: Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies, 1997. Zalau, 1999., p. 651-662.

Bp., III. ker. Óbudai (Hajógyári) sziget = Bp., District III Óbuda Hajógyár (Shipyard) Island. In: AqFüz 5. (1999), p. 138-141.

2000 *Az aquincumi helytartói* palota festményei : Állapotuk, a feldolgozás módszertani lehetőségei. In: A római kori falfestészet Pannoniában : Nemzetközi konferencia a pannoniai falfestészet problémáiról. Komárom, 1998. május 2. Bp. ; Komárom : Klapka György Múzeum, 2000. p., 157-167. (Acta Archaeologica Brigetionensia 1.)

Beiträge zur Materialuntersuchung der aquincumer Marmordenkmäler. In: BudRég 33. (1999) [2000], p. 269–278.

Budapest, I. ker., Gyorskocsi utca 6. In: AqFüz 6. (2000), p. 103.

Budapest, II. ker., Tölgyfa utca 3. – Henger utca 2. In: AqFüz 6. (2000), p. 104. (társszező: Kovács Eszter)

Kutatások a vízivárosi tábor és vicusának körzetében. In: AqFüz 6. (2000), p. 76–82. (társszező: Kovács Eszter)

2001 *Az Aquincumi helytartói* palota. Aelius Aristeidés Róma magasztalása. Fordítás és kísérőanyagok. In: A Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kara Ókortörténeti Tanszékének kiadványai 1. Budapest, 2001., p. 211-220.

Budapest, II. ker., Tölgyfa utca 3. – Henger utca 2. In: AqFüz 7. (2001), p. 133-135. (társszerzők: Kovács Eszter, Szilas Gábor)

Eine fragliche Marmorstatue aus Aquincum. In: BudRég 34. (2001), p 147-155. (társszerzők: Póczy Klára, Zsidi Paula)

Budapest, II. ker., Kacsa utca 7. In: AqFüz 7. (2001), p. 131-132. (társszerző: Végh András)

2002 *Kutatások* a vízivárosi római tábor vicusának, illetve a középkori Gézavására (később Felhévíz) területén. In: AqFüz 8. (2002), p. 67-75. (társszerző : Kovács Eszter)

Újabb régészeti kutatások a Vízivárosban = Recent excavations in the Víziváros. In: AqFüz 8. (2002), p. 76-80. (társszerző: Végh András)

2003 *Újabb régészeti* feltárások a II. ker., Tölgyfa utcában. In: AqFüz 9. (2003), p. 115-123. (társszezők: Kovács Eszter, Szilas Gábor)

Kutatások a feltételezett vízivárosi ala tábor és vicus területén. In: AqFüz 9. (2003), p. 124zló)

Budapest, II. ker., Kapás utca 6-12. (Hrsz.: 13757). In: AqFüz 9. (2003), p. 193.

Budapest II. Kacsa utca 7. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2000., Bp.: MNM, 2003. p., 106. (társszerző: Végh András)

Budapest, II. Tölgyfa utca 3. – Henger utca 2. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2000. Bp.: MNM, 2003., p. 107. (társszerzők: Kovács Eszter, Szilas Gábor)

Das Alenlager und Vicus der Víziváros. In: Forschungen in Aquincum 1969-2002 : Zu Ehren von Klára Póczy. Clarae Póczy Octogenariae. Bp.: BTM, 2003., p. 81-84. (Aquincum Nostrum II./2.)

Der Statthalterpalast von Aquincum. In: Forschungen in Aquincum 1969-2002 : Zu Ehren von Klára Póczy. Clarae Póczy Octogenariae. Bp.: BTM, 2003., p.112-119. (Aquincum Nostrum II., 2.)

2004 *Régészeti kutatások* a Hajógyári-öbölben = Archaeological investigations in the Hajógyári-cove. In: AqFüz 10. (2004), p. 37-41. (társszerzők: Tóth János Attila, Németh Margit, Kirchhof Anita)

Feltárások a vízivárosi castellumtól északra = Excavations north of the Víziváros castellum. In: AqFüz 10. (2004), p. 106-109. (társszerző: Végh András)

Római kori rakpart maradványai a Hajógyári-öbölben. In: Régészeti értékeink. Bp.: Kulturális Örökségvédelmi Hiv., 2004. december 3. (társszerző: Tóth J. András)

Budapest, II. Tölgyfa u. 3. - Henger utca 2. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2002. Bp. : MNM, 2004., p. 189 - 190. (társszerzők: Kovács Eszter, Szilas Gábor)

[*ásatási jelentés*] 44. tétel In: Régészeti kutatások Magyarországon 2002. Bp. : MNM, 2004.

[*ásatási jelentés*] 70. tétel In: Régészeti kutatások Magyarországon 2003. Bp.: MNM, 2004.

2005 *Die Anfänge* von Aquincum und die Änderungen in der Siedlungsstruktur in Víziváros in den Jahrhunderten der Römerzeit: Archäologische Angaben zur Geschichte von Aquincum-Víziváros. In: Die norisch-pannonischen Städte und das römische Heer im Lichte der neuesten archäologischen Forschungen: II. Internationale Konferenz über norisch-pannonische Städte Budapest-Aquincum 11-14. September 2002. Budapest: Pro Aquinco Stiftung : Budapest Historisches Museum, 2005., p. 83 – 99.

Budapest, III. Óbudai–sziget. In: Kincsek a város alatt: Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989 – 2004 : Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban 2005. május 27 – augusztus 20. = Treasures under the city: Survey of the archaeological heritage of Budapest, 1989 – 2004 : Temporary exhibition at the Budapest History Museum 27 May – 20 August 2005. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2005. p. 113.
Budapest, II. Tölgyfa utca 3. – Henger utca 2. In: Kincsek a város alatt: Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989 – 2004 : Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban 2005. május 27 – augusztus 20. = Treasures under the city: Survey of the archaeological heritage of Budapest, 1989 – 2004 : Temporary exhibition at the Budapest History Museum 27 May – 20 August 2005. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2005., p. 134 – 135.
II. Bem József utca 3. – Feketesas utca 4. In: Kincsek a város alatt: Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989 – 2004 : Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban 2005. május 27 – augusztus 20. = Treasures under the city: Survey of the archaeological heritage of Budapest, 1989 – 2004 : Temporary exhibition at the Budapest History Museum 27 May – 20 August 2005. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2005., p. 137.
Budapest, II. Ganz utca 12-14. In: Kincsek a város alatt: Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989 – 2004: Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban 2005. május 27 – augusztus 20. = Treasures under the city: Survey of the archaeological heritage of Budapest, 1989 – 2004: Temporary exhibition at the Budapest History Museum 27 May – 20 August 2005. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2005., p. 139.
Budapest, II. Medve utca 5-7., 9–13. In: Kincsek a város alatt: Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989 – 2004: Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban 2005. május 27 – augusztus 20. = Treasures under the city: Survey of the archaeological heritage of Budapest, 1989 – 2004: Temporary exhibition at the Budapest History Museum 27 May – 20 August 2005. Budapesti Történeti Múzeum, 2005., p. 141 – 142.
Budapest, II. Medve utca 8–14. In: Kincsek a város alatt: Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989 – 2004: Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban 2005. május 27 – augusztus 20. = Treasures under the city: Survey of the archaeological heritage of Budapest, 1989 – 2004: Temporary exhibition at the Budapest History Museum 27 May – 20 August 2005. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2005., p. 144.
Budapest, II. Nagy Imre tér 4. (régi Gyorskocsi utca 26. – Vitéz utca 10.) In: Kincsek a város alatt: Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989 – 2004: Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban 2005. május 27 – augusztus 20. = Treasures under the city: Survey of the archaeological heritage of Budapest, 1989 – 2004: Temporary exhibition at the Budapest History Museum 27 May – 20 August 2005. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2005., p. 146 – 147.

2006 *Helytartói palota* épületegyüttesének területe: Budapest, III. Óbudai sziget déli része. In: Budapest római emlékei: Séták a római kori Budapesten. Budapest : BTM Aquincumi Múzeum : Archaeolingua Alapítvány, 2006., p. 68 – 72. (Aquincumi zsebkönyvek 4.)
Víziváros – Gellérthegy, emlékek a római foglalás előtti időszakból, kora római tábor és település maradványai. In: Budapest római emlékei : Séták a római kori Budapesten Budapest : BTM Aquincumi Múzeum : Archaeolingua Alapítvány, 2006., p. 93-97. (Aquincumi zsebkönyvek 4.)
Fürdőépület részlete: Budapest, II. Medve utca 5-13. In: Budapest római emlékei: Séták a római kori Budapesten. Budapest : BTM Aquincumi Múzeum : Archaeolingua Alapítvány, 2006., p. 96. (Aquincumi zsebkönyvek 4.)
Római kori épületmaradványok: Budapest, II. Nagy Imre tér 4. (Vitéz utcai front) In: Budapest római emlékei: Séták a római kori Budapesten. Budapest : BTM Aquincumi Múzeum : Archaeolingua Alapítvány, 2006., p. 96 – 97. (Aquincumi zsebkönyvek 4.)
Kőalapozású római kori épületmaradvány: Budapest, II. Nagy Imre tér 4. (Gyorskocsi utcai front). In: Budapest római emlékei: Séták a római kori Budapesten. Budapest : BTM Aquincumi Múzeum : Archaeolingua Alapítvány, 2006., p. 97. (Aquincumi zsebkönyvek 4.)
Régészeti megfigyelés az Óbudai (Hajógyári)-szigeten = Archaeological observations on Óbuda (Dockyard) Island: (Budapest, III. ker., Óbudai-sziget, HM üdülő, Hrsz.: 23796/16, 17) In: AqFüz 12. (2006), p. 24 – 29. (társszerző: M. Virág Zsuzsanna)

Budapest, III. Hajógyári-sziget. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2005 = Archaeological investigations in Hungary 2005., p. 203. (társszerző: M. Virág Zsuzsanna)

2007 *An Assemblage* of bronze objects found the territory of the 1st century vicus in Aquincum - Víziváros(Bronz leletegyüttes az Aquincum-Vízivárosi 1. századi vicus területéről.) CD: 2nd International Conference Archaeometallurgy in Europe 2007. 17-21 June, 2007 Aquileia Italy. (társszerzők: Verebes Anett, Költő László, Kis-Varga Miklós)

Palota. In: Aquincum CD (AQUINCUM. Az Aquincumi Múzeum állandó kiállítása. Város Romok Palota Orgona = The Aquincum Museum and its permanent exhibition. Town Ruins Palace Organ. Budapest : BTM, 2007.

Aquincum: Az Aquincumi Múzeum és állandó kiállítása: Város, romok, palota, orgona = The Aquincum Museum and its permanent exhibition = Town, ruins, palace, organ. Budapest : BTM, 2007. - CD-ROOM (társszerző: Zsidi Paula)

2008 *Der Statthalterpalast* von Aquincum. In: Domus: Das Haus in den Städten der römischen Donauprovinzen: Akten des 3. Internationalen Symposiums über römische Städte in Noricum und Pannonien. Wien : Österreichisches Archäologisches Institut, 2008., p. 285-306.

2010 *Epilógus*. In: Aquincum. Ókori táj – ókori város. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 2010., p. 133-134.

A földrajzi tényezők szerepe Aquincum településtörténetében. In: Aquincum. Ókori táj – ókori város. Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 2010. p. 129-131.

Az Óbudai-sziget a római korban. In: Aquincum. Ókori táj – ókori város. Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 2010., p. 106-118.

Aquincum : Ókori táj – ókori város. Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 2010. 174 p. (Szerk., Schweitzer Ferenccel közösen)

2011 *Aquincum kezdetei* és a településszerkezet változásai a Vízivárosban a római kor évszázadaiban. Régészeti adatok Aquincum-Víziváros történetéhez = Early Ages of Aquincum and the changes in the Settlement structure of the Víziváros during the Centuries of roman Ages. In: BudRég 44. (2011), p. 165-182.

2012 *Pető Mária*. In: BudRég 45. (2012), p. 11-12.

2014 *Foreword*. In: Aquincum : Ancient landscape – ancient town. Budapest: Geographical Institute Research Centre for Astronomy and Earth Sciences Hungarian Academy of Sciences, 2014., p. 9-12.(társszerző: Schweitzer Ferenc)

Ancient surface types observed during archaeological excavations. The Óbuda Island in the Roman Period. In: Aquincum : Ancient landscape – ancient town. Budapest: Geographical Institute Research Centre for Astronomy and Earth Sciences Hungarian Academy of Sciences, 2014., p. 111-123.

The role of geographic conditions in the settlement history of Aquincum. In: Aquincum : Ancient landscape – ancient town. Budapest: Geographical Institute Research Centre for Astronomy and Earth Sciences Hungarian Academy of Sciences, 2014., p. 133-135.

Epilogue. In: Aquincum : Ancient landscape – ancient town. Budapest : Geographical Institute Research Centre for Astronomy and Earth Sciences Hungarian Academy of Sciences, 2014., p. 140-141.

A concordance table of data of levels. In: Aquincum : Ancient landscape – ancient town. Budapest: Geographical Institute Research Centre for Astronomy and Earth Sciences Hungarian Academy of Sciences, 2014. p., 179-188.

2018 *Detail eines* römischen Kellers aus dem Vicus von Aquincum - Víziváros (Budapest II. Bezirk, Vitéz Strasse 10, Kom. Pest, Ungarn). In: Relationes rerum : Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére = Relationes rerum : Archäologische Studien zu Ehren von Margit Nagy. Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézet - Budapesti Történeti Múzeum, 2018., p. 129-134.

Római kori pince részlete az aquincum-vizivárosi tábor *vicus*ából (Budapest II. kerület, Vitéz utca 10.). In: Relationes rerum : Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére = Relationes rerum : Archäologische Studien zu Ehren von Margit Nagy. Budapest : Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézet – Budapesti Történeti Múzeum, 2018., p. 134-138.

H. KÉRDŐ KATALINNAK A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM RÉGÉSZETI ADATTÁRÁBAN NYILVÁNTARTOTT DOKUMENTÁCIÓI, JELENTÉSEI ÁSATÁSAIRÓL, LELETMENTÉSEIRŐL ÉS HELYSZÍNI SZEMLÉIRŐL

(ÖSSZEÁLLÍTOTTA: BORDÁS ATTILA)

Az alábbiakban a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattárában nyilvántartott dokumentációk, jelentések 48 tételt tartalmazó listáját közöljük topográfiai, azon belül kronológiai rendben.

1. Budapest I. Gyorskocsi utca 6. /1999/római kor, középkor, törökkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 2017-2002.. Munkatárs: Végh András

2. Budapest II. Bem József utca 3. – Feketesas utca 4. /1998–1999/ őskor, római kor, középkor, törökkor, BTM A lelt. sz.: 1896–2000. Munkatárs: Kovács Eszter

3. Budapest II. Fazekas utca 22. /1995/ őskor, római kor, középkor, törökkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1786-96. Munkatárs: Végh András

4. Budapest II. Ganz utca 12–14. /2003/ őskor, római kor, középkor, törökkor, BTM A lelt. sz.: 2312-2006. Munkatárs: Végh András

5. Budapest II. Ganz utca 12–14. /2003/ őskor, római kor, középkor, törökkor, BTM A lelt. sz.: 2801-2008. Munkatárs: Végh András

6. Budapest II. Gyorskocsi utca 26. /1991/ őskor, római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 1700-92. Munkatárs: Végh András

7. Budapest II. Gyorskocsi utca 26. /1991–1992/ őskor, római kor, középkor, törökkor, BTM A lelt. sz.: 1720-93. Munkatárs: Végh András

8. Budapest II. Horvát utca 12–24. /1994/ római kor, középkor, törökkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1769-95. Munkatárs: Pölös Andrea

9. Budapest II. Kacsa utca 7. /2000/ római kor, középkor, törökkor, BTM A lelt. sz.: 2354-2006. Munkatárs: Végh András

10. Budapest II. Medve utca 5–13. /2001/ római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 2347-2006, 2803-2008. Munkatárs: Végh András

11. Budapest II. Medve utca 8–14. /1994/ őskor, római kor, középkor, törökkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1770-95. Munkatárs: Végh András

12. Budapest II. Medve utca 9–13. /1994/ őskor, római kor, középkor, törökkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1771-95

13. Budapest II. Medve utca 22–30. /1992/ római kor, középkor, törökkor, BTM A lelt. sz.: 1721-93. Munkatárs: Végh András

14. Budapest II. Nagy Imre tér 4. /2002/ őskor, római kor, középkor, törökkor, BTM A lelt. sz.: 2366-2006, 2802-2008. Munkatársak: Reményi László, Végh András

15. Budapest II. Tölgyfa utca 3. – Henger utca 2. /1999/ római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1895–2000. Munkatárs: Kovács Eszter

16. Budapest II. Tölgyfa utca 3. – Henger utca 2. /2000/ őskor, római kor, középkor, törökkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 2058-2002. Munkatársak: Kovács Eszter, Szilas Gábor

17. Budapest II. Tölgyfa utca 3. – Henger utca 2. /2001/ őskor, római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 2111-2003. Munkatárs: Kovács Eszter

18. Budapest II. Tölgyfa utca 3. – Henger utca 2. /2002/ őskor, római kor, középkor, törökkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 2180-2004. Munkatársak: Kovács Eszter, Szilas Gábor

19. Budapest III. Árpád fejedelem útja – Névtelen utca sarka /1983/ őskor, római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1432-84. Munkatársak: Kovács-Borosi Ágnes, Madarassy Orsolya

20. Budapest III. Árpád fejedelem útja – Serfőző utca sarkától Ny-ra /1981/ római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 1331-82. Munkatársak: Németh Margit, B. Tóth Ágnes

21. Budapest III. Bécsi út 120. /1975/ római kor, BTM A lelt. sz.: 162-77

22. Budapest III. Dugovics Titusz tér 2. /1975/ római kor, BTM A lelt. sz.: 165-77

23. Budapest III. Dugovics Titusz tér 2. /1981/ római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1333-82

24. Budapest III. Dugovics Titusz tér 2. /1984/ római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1463-85

25. Budapest III. Fényes Adolf utca 86–88. /1975/ római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 185-77. Munkatárs: Bertalan Vilmosné

26. Budapest III. Hajógyári-öböl /2003/ római kor, BTM A lelt. sz.: 2536-2006. Munkatársak: Németh Margit, Kirchhof Anita

27. Budapest III. Hajógyári-sziget, meder /1990/ római kor, BTM A lelt. sz.: 2199-2005

28. Budapest III. Hajógyári-sziget /1996/ római kor, BTM A lelt. sz.: 1824-97

29. Budapest III. Hajógyári-sziget /1998/ római kor, BTM A lelt. sz.: 1863-99

30. Budapest III. Hajógyári-sziget, HM-üdülő /2005/ őskor, római kor, BTM A lelt. sz.: 2260-2005. Munkatárs: M. Virág Zsuzsanna

31. Budapest III. Kálvin köz /1975/ római kor, BTM A lelt. sz.: 163-77, 164-77

32. Budapest III. Keled utca /1975/ római kor, BTM A lelt. sz.: 166-77

33. Budapest III. Korvin Ottó tér (ma Szentlélek tér) /1974/ római kor, BTM A lelt. sz.: 113-75

34. Budapest III. Korvin Ottó tér (ma Szentlélek tér) /1975/ középkor, BTM A lelt. sz.: 201-77. Munkatárs: Bertalan Vilmosné

35. Budapest III. Kórház u. – Szél u. – Derű u. – Vihar u. által határolt terület /1983/ római kor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1426-84. Munkatársak: Kocsis László, Madarassy Orsolya

36. Budapest III. Kórház u. – Szél u. – Verőfény u. – Vihar u. által határolt terület /1984/ római kor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1466-85. Munkatárs: Madarassy Orsolya

37. Budapest III. Kórház utca /1997/ római kor, BTM A lelt. sz.: 1846-98

38. Budapest III. Lajos utca 160-tól K-re /1981/ őskor, római kor, népvándorláskor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1324-82. Munkatárs: B. Tóth Ágnes

39. Budapest III. Lajos utca 165–167. /1982/ római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1367-83

40. Budapest III. Lajos utca 165–67. /1984/ római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 1471-85

41. Budapest III. Lajos utca 170-nel szemben /1981/ római kor, BTM A lelt. sz.: 1332-82

42. Budapest III. Magyar Lajos utca 20-tól É-ra /1975/ római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 186-77. Munkatárs: Bertalan Vilmosné

43. Budapest III. Polgár tér – Kálvin utca /1981/ római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1341-82. Munkatárs: Altmann Júlia

44. Budapest III. Serfőző utca K-i /1981/ római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 1326-82

45. Budapest III. Serfőző utca 2–12-től É-ra /1981/ római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1329-82

46. Budapest III. Szentendrei út /1975/ római kor, BTM A lelt. sz.: 167-77

47. Budapest III. Szőlő utca 70–74-től K-re /1975/ római kor, BTM A lelt. sz.: 168-77

48. Budapest III. Tavasz utca – Korvin Ottó tér (ma Szentlélek tér) sarka /1982/ római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 1385-83. Munkatárs: Kovács-Borosi Ágnes

VÉGH ANDRÁS

KOVÁCS ESZTER
(1967–2018)

Gyászoló gyülekezet, mélyen tisztelt család, barátok és kollégák!*

Kovács Eszter, szeretett munkatársunk feladatokban gazdag életutat járt be. Szerette munkáját, álljunk tisztelettel az elvégzett élet előtt.

Budapesten 1967. július 19-én született. Iskolás éveit a Magyar Rádió Gyermekkórusában töltött idő gazdagította.

A Berzsenyi Dániel Gimnáziumban érettségizett 1985-ben, majd az év őszétől a Szépművészeti Múzeum könyvtárában dolgozott, mint olvasószolgálati könyvtáros, raktárkezelő – hét éven keresztül.

1992-ben teljesült régi álma, és felvételt nyert az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Régészeti Tanszékére. Itt tanult középkori és népvándorlás kori régészetet Kubinyi András és Bóna István professzorok iskolájában.

Az egyetem végzése mellett 1994-től intenzíven bekapcsolódott a terepi munkába, a budavári Szent György téren, a Sándor palotát, azaz a középkori ferences kolostor ásatását végző Altmann Júlia mellett töltött be régész technikusi állást. Szakdolgozatát is a budai ferences kolostor török kori korszakából írta és védte meg sikerrel 1997-ben.

Az egyetem elvégzése után a Budapesti Történeti Múzeum Középkori Osztályának munkatársa lett, élete ezután egyre erősebben összefonódott a múzeum életével. Mint régész-muzeológust hamarosan a régészeti gyűjtemény vezetőjévé nevezték ki, rengeteg feladat várt rá, amelyet mindig a rá jellemző magas színvonalon végezte el.

Emellett nyitottsága, érdeklődése további tanulásra ösztönözte, 1998 és 2002 között az Eötvös József Főiskolán könyvtáros végzettséget szerzett, később a Budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténeti Tanszékének műemléki szakmérnöki képzésén tanult.

Tudását szerette tovább adni, sokszor kérték fel egyetemi anyagismereti órák tartására, és szakdolgozatot írók sorát kísérte végig gyakorlati és szakmai segítségével.

Múzeumi munkáját szerteágazó tudás, kiváló anyagismeret, hatalmas munkabírás és precíz igényesség jellemezte, amelyhez társult vidám, mások felé forduló, segítőkész, őszinte jelleme.

Két évtizedes munkája során a városi régészeti ásatások kiváló szakértőjévé vált. Meghatározó szerepe volt a budavári ferences kolostor, a margitszigeti domonkos apácakolostor, a pesti belvárosi plébániatemplom, budavári polgárházak, a budai Víziváros és Felhévíz régészeti ásatásában, műemléki falkutatásában és a pesti síkság településkutatásában.

Magyarországi és külföldi kiállítások sorának rendezésében vett részt a rábízott gyűjtemény tudós ismerőjeként. A Vármúzeum „Múlt rétegei" (2002), „Habsburg Mária, Mohács özvegye" (2005), „Kincsek a város alatt (2005), „Szélfútta kert" (2007), „Hunyadi Mátyás, a király" (2008), „Görög örökség" (2009), „Fény és árnyék. A főváros 1000 éves története" (2011, 2012), „Buda a királyi méltóság széke és trónusa" (2014), „Közös utak. Budapest és Krakkó a középkorban" (2016), „Szívmelengető középkor" (2018) kiállításai szakértelmének és szervezőkészségének biztos alapjaira épültek. Közreműködésével valósultak meg a „Budapest. Un château pour un Royaume" (2001), a „Budimpešta – povijest Trga sv. Jurja" (2003), az „Um die Wurst" (2005) kiállítások Párizsban, Zágrábban és Bécsben.

A régészeti feltárások a terepen és a régészeti gyűjtemény kiszolgálása nehéz, több embert kívánó

* A beszéd Kovács Eszter temetésén hangzott el

munkáját végezte egymaga, de mindkettőt szerette, és nehezen vált volna meg bármelyiktől is.

Sokan sokat köszönhetünk neki a mindennapok munkájában gondoskodásának, értő figyelmének kollégák, barátok, egyetemisták egyaránt. Jelenléte meghatározó volt életünkben.

Legyen lelke bekötve az élet kötelékébe!

Nyugodj békében Eszter!

KOVÁCS ESZTER TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉGÉNEK BIBLIOGRÁFIÁJA

(ÖSSZEÁLLÍTOTTA KOVÁCS VALÉRIA)

TANULMÁNYOK, ÁSATÁSI JELENTÉSEK, TÁRGYLEÍRÁSOK

1998 *A BTM kályhacsempe*-gyűjteménye. In: Magyar Múzeumok 4. évf. 3. sz. (1998), p. 35.

2000 *Budapest, II. ker.,* Tölgyfa utca 3. – Henger utca 2. In: Aquincumi füzetek 6. (2000), p. 104. p. (társszerző: Kérdő Katalin)

2001 *[katalógustétel]* 3.8, 3.9, 3.12, 3.13, 3.15. In: „Symphonia Hungarorum" : Magyarország zenekultúrájának ezer éve : kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban 2001. március 30 - október 29.– [Budapest] : BTM : Magyar Zenetudományi és Zenekritikai Társaság, [2001].
[katalógustétel] kat. nr. 3.8, 3.9, 3.12, 3.13, 3.15. In: Un château pour un royaume : Histoire du château de Budapest.- Paris : Musées de la Ville de Paris, 2001.
[katalógustétel] p. 151-152, 155, 190. In: Bajorország és Magyarország ezer éve : Haus der Bayerischen Geschichte. Hrsg. Von Wolfgang Jahn. - Augsburg : Haus der Bayer. Geschichte, 2001.

2002 *Kutatások* a vízivárosi római tábor vicusának, illetve a középkori Gézavására (később Felhévíz) területén. In: Aquincumi füzetek 8. (2002), p. 67-75. p. (társszerző: Kérdő Katalin)
Budapest, XVII. ker., Rákoskeresztúr-Csékút utca. In: Aquincumi füzetek 8. (2002), p.147-149. (társszerző: Horváth M. Attila)
Földbevájt kemencéjű veremház feltárása Csepel - Nyilasokra dűlőn. In: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig.- Szentendre : Szabadtéri Néprajzi Múzeum ; Szolnok : Damjanich Múzeum, 2001., p. 437-446.

2003 *A budai ferences* kolostor a török korban = The Franciscan Cloister in Buda Castle during the Turkish Period. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 31. (2003) p. 241-262.
Újabb régészeti feltárások a II. ker., Tölgyfa utcában. In: Aquincumi füzetek 9. (2003), p. 115-123. (társszerző: Kérdő Katalin, Szilas Gábor)
Régészeti megfigyelések a Belvárosi plébánia templom kisebb, belső rekonstrukciós munkálatainál. In: Aquincumi füzetek 9. (2003) p. 162-172. (társszerző: Szirmai Krisztina)
[ásatási jelentés] Budapest, II. Tölgyfa utca 3. – Henger utca 2. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2000. Budapest : MNM, 2003. p. 107. (társszerző: Kérdő Katalin, Szilas Gábor)
[ásatási jelentések] 36, 45, 73. tétel. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2000. Budapest : MNM, 2003.

2004 *„Es tu scholaris"* : Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára / szerk.: Romhányi Beatrix, Magyar Károly, Végh András, Grynaeus András ; olvasószerk. Kovács Eszter. – Budapest : BTM, 2004. p. 132. – (Monumenta Historica Budapestiensia, ISSN 0077-1430 ; 13.) ISBN 963 9340 29 4
[ásatási jelentés] Budapest, II. Tölgyfa u. 3. - Henger utca 2. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2002. Budapest : MNM, 2004. p. 189 - 190. (társszerző: Kérdő Katalin, Szilas Gábor)
A budavári középkori ferences templom és kolostor. In: A Sándor-palota írásban és képben. Budapest : Akad. K., 2003. p. 9-11. p. (társszerző: Altmann Júlia)
[ásatási jelentés] 44. tétel. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2002. Budapest : MNM, 2004.
[ásatási jelentés] 65, 68. tétel. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2003. Budapest : MNM, 2004.

2005 *MOL gázvezeték,* Csepel-sziget. M0 autópálya. Szigetszentmiklós Üdülősor. In: Kincsek a város alatt = Treasures under the city. – Budapest : BTM, 2005., p. 37.
II. Tölgyfa utca 3. - Henger utca 2., – II. Bem József utca 3. – Feketesas utca 4. In: Kincsek a város alatt = Treasures under the City. – Budapest : BTM, 2005., p. 138.
A középkori Pest ásatási helyszínei = Locations of excavations of the medieval Pest. In: Kincsek a város alatt = Treasures under the city. – Budapest. : BTM, 2005. p. 176. p. (társszerző: Irásné Melis Katalin, Zádor Judit)

Pest az Árpád-korban = Pest int the Árpád period: Bp., V. Március 15. tér, Károlyi utca 16. (Károlyi palota) In: Kincsek a város alatt = Treasures under the city. – Budapest : BTM, 2005., p. 177. (társszerző: Zádor Judit)
Pest a török hódoltság korában = Pest at the time of the Turkish occupation. In: Kincsek a város alatt = Treasures under the city. – Budapest : BTM, 2005., p. 179-180. (társszerző: Zádor Judit)
Remains of the bone working in medieval Buda. In: From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth : Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present / ed. by Heidi Luik – (Muinasaja Teadus, ISSN 1406-3867 ; 15). - Tallinn, 2005., p. 309-316.
Udvari élet és reprezentáció = Life in court and public representation. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : kiállítás vezető : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. = Mary of Hungary, widow of Mohács : the Queen and her Court, 1521-1531 : exhibition guide : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 / [szerk. Basics Beatrix et al.] ; [írták: Basics Beatrix et al.].- Budapest : BTM, 2005., p. 8-9.
A budai könyvkiadás = Book-publishing in Buda. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : kiállítási vezető : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. = Mary of Hungary, widow of Mohács : the Queen and her Court, 1521-1531 : exhibition guide : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 / [szerk. Basics Beatrix et al.] ; [írták: Basics Beatrix et al.].- Budapest : BTM, 2005. p. 15-16.
[ásatási jelentés] Budapest, Deák Ferenc utca 15. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2004. Bp. : MNM, 2005. p. 194.
[ásatási jelentés] Budapest, XIII. Meder utca–Cserhalom utca. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2004. Bp. : MNM, 2005. p. 197. (társszerző: Reményi László)
[tárgyleírás] The Budapest Hoard. In: Mary of Hungary, widow of Mohács : The Queen and her Court, 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [Ed. Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors: Basics Beatrix et al.] . -Bp. : BTM, 2005. p. 184.
[tárgyleírás] Fiókos kályhacsempe gyémántmetszéses díszítéssel. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 170.
[tárgyleírás] Fiókos kályhaorom-csempe kvádermustrás és kagylós díszítéssel. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 170.
[tárgyleírás] Kályhaoromdísz gyöngysoros, kagylós díszítéssel. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 170.
[tárgyleírás] Fiókos sarokcsempe gyöngysor és rozettadísszel. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 171.
[tárgyleírás] Fiókos párkánycsempe gyöngysoros, akantuszleveles díszítéssel. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 171.
[tárgyleírás] Fiókos kályhacsempe virágdísszel. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [szerzők: Basics Beatrix et al.].- Budapest : BTM, 2005. p. 171.
[tárgyleírás] Fiókos kályhacsempe virág- és levéldísszel. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 171.

[tárgyleírás] Fiókos kályhacsempe architektonikus- és virágdísszel. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [... szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [... szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 171.
[tárgyleírás] Kályhaorom-csempe töredéke delfin alakjával. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 171.
[tárgyleírás] Kályhacsempe töredéke a Jagelló címert tartó alakkal. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 172.
[tárgyleírás] Kályha sarokdísz töredéke Ausztria címerét tartó alakkal. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [... szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [... szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 172.
[tárgyleírás] Tányértöredék, Jagelló? Címerrel. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [... szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [... szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 172.
[tárgyleírás] Tányértöredék, groteszk ábrázolással. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [... szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [... szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 172.
[tárgyleírás] Tányértöredék, ifjúfejjel. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [... szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [... szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 172.
[tárgyleírás] Korsótöredék, macskafejjel. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [... szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [... szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 172.
[tárgyleírás] Tányértöredék, papagáj ábrázolással. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [... szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [... szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 172.
[tárgyleírás] Korongtöredék. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [... szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [... szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 173.
[tárgyleírás] Pohár. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [... szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [... szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. 173. p.
[tárgyleírás] Serleg, bordázott díszítéssel. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [... szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [... szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 173.
[tárgyleírás] Serleg. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [... szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [... szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 173.
[tárgyleírás] Fiolák. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006.

február 2. - április 30. / [... szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [... szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 173.
[tárgyleírás] Misekönyv az esztergomi egyházmegye számára. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2 - április 30. / [... szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [... szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 195.
[tárgyleírás] Szerkönyv az esztergomi egyházmegye használatára. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [... szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [... szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 195.
[tárgyleírás] Zsolozsmáskönyv az esztergomi egyházmegye használatára. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [... szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [... szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 200.
[tárgyleírás] Velencei poharak. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [... szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [... szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 173.
[tárgyleírás] Latin nyelvtankönyv. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [... szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [... szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 200.
[tárgyleírás] Iskolai tankönyv a 16. század elejéről. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [... szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [... szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 200.
[tárgyleírás] II. Lajos király emlékérme. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [... szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [... szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 211.
[tárgyleírás] Posthumus emlékérem II. Lajos király koronázására. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [... szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [... szerzői: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 211.
[tárgyleírás] Mérleg karja. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [... szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [... szerzői: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 219.
[tárgyleírás] Mérlegsúly készlet tartója. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [... szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [... szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 219.
[tárgyleírás] Mérlegsúly készlet fedője. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [... szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [... szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 219.
[tárgyleírás] Mérlegsúlyok. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [... szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [... szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 219.
[tárgyleírás] Mérleg serpenyője. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná ga-

léria, 2006. február 2. - április 30. / [... szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [... szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 219.
[tárgyleírás] II. Lajos magyarországi pénzei. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [... szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [... szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 219-221.
[tárgyleírás] II. Lajos csehországi pénzei. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [... szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [... szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 221-222. (társszerző: Tóth Csaba)
[tárgyleírás] Németországi pénzek a 16. század elejéről. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye : a királyné és udvara, 1521-1531 : Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. - 2006. január 9. : Slovenská národná galéria, 2006. február 2. - április 30. / [... szerk. Réthelyi Orsolya et al.] ; [... szerzők: Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 222. (társszerző: Tóth Csaba)
[tárgyleírás] Stove-Tile with Diaper Pattern. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.]. -Bp. : BTM, 2005. p. 185.
[tárgyleírás] Gable-Tile of a Stove with Shell and Quadratic Decoration. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.]. -Bp. : BTM, 2005. p. 185.
[tárgyleírás] Gable-Tile of a Stove with String of Beads and Shell. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.]. -Bp. : BTM, 2005. p. 186.
[tárgyleírás] Gable-Tile of a Stove with String of Beads and Rosette. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.]. -Bp. : BTM, 2005. p. 186.
[tárgyleírás] Cornice-Tile of a Stove with String of Beads and Acanthus Decoration. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].-Bp. : BTM, 2005. p. 186.
[tárgyleírás] Stove-Tile with Floral Decoration. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.]. -Bp. : BTM, 2005. p. 186.
[tárgyleírás] Stove-Tile with String of Beads and Rosette. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 186.
[tárgyleírás] Stove-Tile with Flower and Leaf Decoration. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 186.
[tárgyleírás] Stove-Tile with Architectonic and Flower Decoration. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 186.
[tárgyleírás] Fragment of a Gable-Tile with the Figure of a Dolphin. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January

2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 186.
[tárgyleírás] Fragment of a Stove-Tile with a Figure holding the Jagiellon Coat of Arms. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. 187. p.
[tárgyleírás] Fragment of a Corner-Tile with a Figure holding the Coat of Arms of Austria. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Bp. History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 187.
[tárgyleírás] Fragment of a Plate with the Jagiellon Coat of Arms. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 187.
[tárgyleírás] Fragment of a Plate with Grotesque Decoration. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 187.
[tárgyleírás] Fragment of a Plate. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 187.
[tárgyleírás] Fragment of a Jug with the Head of a Cat. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 187.
[tárgyleírás] Fragment of a Plate with Parrot Decoration. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 187.
[tárgyleírás] Fragment of a Disc. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 187.
[tárgyleírás] Glass. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 188.
[tárgyleírás] Cup. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 188.
[tárgyleírás] Cup with Ribbed Ornament. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 188.
[tárgyleírás] Phials. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 188.
[tárgyleírás] Venetian Glasses. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 188.

[tárgyleírás] Liturgical Book for the Diocese of Esztergom. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 210.
[tárgyleírás] Missal for the Diocese of Esztergom. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 210.
[tárgyleírás] Breviary for the Diocese of Esztergom. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 210.
[tárgyleírás] Latin Grammar. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 214.
[tárgyleírás] Latin Grammar. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 215.
[tárgyleírás] Posthumous Medal Commemorating the Coronation of King Louis II. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 225.
[tárgyleírás] Medal of King Louis II. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 225.
[tárgyleírás] Balance Arm. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 233.
[tárgyleírás] Balance Pan. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 233.
[tárgyleírás] Box of a Set of Weights. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 233.
[tárgyleírás] Lid of a Set of Weights. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 233.
[tárgyleírás] Weights. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 233.
[tárgyleírás] Hungarian Coins of King Louis II. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 234-236. (társszerző: Csaba Tóth)

[tárgyleírás] Bohemian Coins of King Louis II. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 236-237. (társszerző: Csaba Tóth)
[tárgyleírás] German Coins from the Early 16th Century. In: Mary of Hungary : The Queen and Her Courtwidow 1521-1531 : Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006 : Slovenská národná galéria, 2 February - 30. April 2006 / [... editors Orsolya Réthelyi et al.] ; [Authors… Basics Beatrix et al.].- Bp. : BTM, 2005. p. 237. (társszerző: Csaba Tóth)
[tárgyleírás](Objektkatalog 1/1-1/17, 1/34, 2/1-2/15, 3/1-3/13, 3/15, 4/1-4/11, 4/13.] In: Um die Wurs : vom Essen und Trinken im Mittelalter ; [Wien Museum Karlsplatz, 2. Juni 2005 – 8. Jänner 2006] hrsg. von Reinhard Prohanka. – Wien : Museen d. Stadt Wien, 2005.

2006 *[ásatási jelentés]* Budapest, XIII. Margitsziget, domonkos apácakolostor. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2005. – Budapest. : MNM, 2006. p. 208. p.

2007 *Buda* : Egy új város születése. In: A tatárjárás 1241-42 : kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban 2007. május 25 - szeptember 30. / [a kiállítást rendezte Ritoók Ágnes] ; [a katalógust szerk. Ritoók Ágnes, Garam Éva].– Budapest : MNM, 2007. p.121-123. (társszerző: Magyar Károly)
[ásatási jelentés] Budapest, V. Dorottya u. 2. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2006. – Budapest : MNM, 2007. 176. p. kat. sz: 65.
[ásatási jelentés] Budapest, XVI. Nógrádverőce utca I. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2006. – Budapest : MNM, 2007. 181. p. kat. sz: 76. (társszerző: Éder Katalin)

2008 *A budai majolikák* – a budai majolikaműhely. In: Hunyadi Mátyás, a király : Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458-1490. - Budapest : Budapesti Történeti Múzeum, 2008. p. 351-353.
Maiolica Ceramics from Buda – the Buda Maiolica Workshop. In: Matthias Corvinus, the King : Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458-1490. – Budapest : Budapest History Museum, 2008. p. 351-353.
Mindennapi élet a Tabánban Mátyás király idején. In: Tabáni reneszánsz körkép : kiállítás és konferencia a Budavári Műv. Ház Tabán Múzeumában.– [Budapest] : Tabán Társaság, 2008. p. 10-12.
[ásatási jelentés] Budapest, V. Dorottya utca 2. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2007. – Budapest : MNM, 2008. p. 195.
[ásatási jelentés] Budapest, V. Szende Pál utca 3. – Dorottya utca 4. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2007. – Budapest : MNM, 2008. p. 195
[ásatási jelentés] Budapest, XIII. Cserhalom utca 8. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2007. – Budapest : MNM, 2008. p. 197.
[ásatási jelentés] Budapest, XIII. Cserhalom utca – Rákos-patak – Váci út – Csavargyár utca. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2007. – Budapest : MNM, 2008. p. 197.
[tárgyleírás] Kályhacsempék Hunyadi Mátyás trónoló alakjával és címerével. In: Hunyadi Mátyás, a király : Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458-1490. - Budapest : Budapesti Történeti Múzeum, 2008. 198. p.
[tárgyleírás] Stove tiles with figure of Matthias Corvinus seated on throne and the royal coat of arms. In: Matthias Corvinus, the King : Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458-1490. – Budapest : Budapest History Museum, 2008. p. 198.
[tárgyleírás] Pohár. In: Hunyadi Mátyás, a király : Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458-1490. - Budapest : Budapesti Történeti Múzeum, 2008. p. 367.
[tárgyleírás] Clup. In: Matthias Corvinus, the King : Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458-1490. – Budapest : Budapest History Museum, 2008. p. 367.
[tárgyleírás] Majolikatál Magyarország címerével díszítve. In: Hunyadi Mátyás, a király : Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458-1490. - Budapest : Budapesti Történeti Múzeum, 2008. p. 370.
[tárgyleírás] Maiolica plate with the coat of arms of Hungary. In: Matthias Corvinus, the King : Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458-1490. – Budapest : Budapest History Museum, 2008. p. 371.
[tárgyleírás] Majolikatál. In: Hunyadi Mátyás, a király : Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458-1490. - Budapest : Budapesti Történeti Múzeum, 2008. p. 371.

[tárgyleírás] Maiolica plate. In: Matthias Corvinus, the King : Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458-1490. – Budapest : Budapest History Museum, 2008. p. 371.
[tárgyleírás] Majolikakancsó. In: Hunyadi Mátyás, a király : Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458-1490. - Budapest : Budapesti Történeti Múzeum, 2008. p. 372.
[tárgyleírás] Maiolica jug. In: Matthias Corvinus, the King : Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458-1490. – Budapest : Budapest History Museum, 2008. p. 372.
[tárgyleírás] Majolikapohár. In: Hunyadi Mátyás, a király : Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458-1490. - Budapest : Budapesti Történeti Múzeum, 2008. p. 372.
[tárgyleírás] Maiolica beaker. In: Matthias Corvinus, the King : Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458-1490. – Budapest : Budapest History Museum, 2008. p. 372.
[tárgyleírás] Majolikapohár töredéke. In: Hunyadi Mátyás, a király : Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458-1490. - Budapest : Budapesti Történeti Múzeum, 2008. p. 373.
[tárgyleírás] Fragment of a maiolica beaker. In: Matthias Corvinus, the King : Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458-1490. – Budapest : Budapest History Museum, 2008. p. 373.
[tárgyleírás] Albarello fedővel. In: Hunyadi Mátyás, a király : Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458-1490. - Budapest : Budapesti Történeti Múzeum, 2008. p. 373.
[tárgyleírás] Albarello with lid. In: Matthias Corvinus, the King : Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458-1490. – Budapest : Budapest History Museum, 2008. p. 373.
[*tárgyleírás*] Albarello fedővel. In: Hunyadi Mátyás, a király : Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458-1490. - Budapest : Budapesti Történeti Múzeum, 2008. p. 374.
[*tárgyleírás*] Albarello with lid. In: Matthias Corvinus, the King : Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458-1490. – Budapest : Budapest History Museum, 2008. p. 374.
[*tárgyleírás*] Albarello. In: Hunyadi Mátyás, a király : Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458-1490. - Budapest : Budapesti Történeti Múzeum, 2008. p. 374.
[*tárgyleírás*] Albarello. In: Matthias Corvinus, the King : Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458-1490. – Budapest : Budapest History Museum, 2008. p. 374.
[*tárgyleírás*] Albarello töredékei. In: Hunyadi Mátyás, a király : Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458-1490. - Budapest : Budapesti Történeti Múzeum, 2008. p. 374.
[*tárgyleírás*] Albarello fragments. In: Matthias Corvinus, the King : Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458-1490. – Budapest : Budapest History Museum, 2008. p. 374.

2009 [*ásatási jelentés*] Budapest, II. Liptay utca. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2008. – Budapest : MNM, 2009. p. 159.
[*tárgyleírások*] tételszámok: T9 – T14, T17, T24, T26, T37 – T40. In: „Látjátok feleim." : magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig : az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása, 2009. október 29 - 2010. február 28. / [a kiállítás forgatókönyvét írta és a katalógust szerk. Madas Edit]. - Budapest : OSZK, 2009.
[*tárgyleírások*] tételszámok: 1.41. – 1.44., 1.47. – 1.48, 4.19. – 4.24, 4.70.1., 4.80., 4.84. – 4.85., 4.89, 5.4. – 5.5., 5.8., 5.10., 5.13. – 5.14., 5.17., 5.22. – 5.23., 5.26., 5.30. – 5.35. In: Görög örökség : a görög ortodox diaszpóra Magyarországon a XVII-XIX. században : Budapesti Történeti Múzeum, 2009. április 2 - július 5. / [a katalógust szerk. Szabó Krisztina] ; [a kiállítást rend. Budapesti Görög Alapítású Magyar Orthodox Egyházközség, Görög Ciprusi Magyar Baráti Társaság .]. - Budapest : [Görög Ciprusi M. Baráti Társ.], 2009.

2010 *Kora bronzkori temető* és Árpád-kori település Szigetszentmiklós-Üdülősoron, az M0 körgyűrű nyomvonalán = Early Bronze Age cemetery and Árpád period settlement at Szigetszentmiklós-Üdülősor in the part of the M0 motorway (PM 005-009-es lelőhelyek). In: Aquincumi füzetek 16. (2010), p. 170-179. (társszerzők: Endrődi Anna, Horváth M. Attila)
Budapest XVII. ker., Péceli út 197., Hrsz.: 134747. In: Aquincumi füzetek 16. (2010), p. 201-202.
[*ásatási jelentés*] Budapest, XVII. Péceli út 197. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2009. – Budapest : MNM, 2010. p. 169.
[*ásatási jelentés*] Szigetszentmiklós, Üdülősor. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2009. – Budapest : MNM, 2010. p. 354. (társszerzők: Endrődi Anna, Horváth M. Attila)

[*tárgyleírás*] Jug. In: Exhibition on Ottoman Art : 16-17th Century Ottoman Art and Architecture in Hungary and in the Centre of the Empire / editors M. Baha Tanman, V. Belgin Demirsar Arli.- Istanbul : Avrupa Kültür Baskenti, 2010. p. 174.
[*tárgyleírás*] Footed bowl. In: Exhibition on Ottoman Art : 16-17th Century Ottoman Art and Architecture in Hungary and in the Centre of the Empire / editors M. Baha Tanman, V. Belgin Demirsar Arli.- Istanbul : Avrupa Kültür Baskenti, 2010. p. 182.
[*tárgyleírás*] Spouted jug. In: Exhibition on Ottoman Art : 16-17th Century Ottoman Art and Architecture in Hungary and in the Centre of the Empire / editors M. Baha Tanman, V. Belgin Demirsar Arli.- Istanbul : Avrupa Kültür Baskenti, 2010. p. 188.

2011 *Újabb eredmények* a Belvárosi Plébániatemplom és a Március 15. téri erőd kutatásában = New results from the investigations of the Inner City Parish Church and the late Roman fort on Március 15 Square. In: Aquincumi füzetek 17. (2011), p. 112-122. (társszerző: Beszédes József)
Újabb kutatások Szigetszentmiklós-Üdülősoron, az M0 autópálya nyomvonalán = Recent investigations at Szigetszentmiklós-Üdülősor along the path of the M0 motorway. In: Aquincumi füzetek 17. (2011), p. 139-150. (társszerzők: Endrődi Anna, Horváth M. Attila)
[*tárgyleírás*] Jug. In: Exhibition on Ottoman Art : 16-17th Century Ottoman Art and Architecture in Hungary and in the Centre of the Empire / editors M. Baha Tanman, V. Belgin Demirsar Arli.- Istanbul : Avrupa Kültür Baskenti, 2010. p. 174.
[*tárgyleírás*] Footed bowl. In: Exhibition on Ottoman Art : 16-17th Century Ottoman Art and Architecture in Hungary and in the Centre of the Empire / editors M. Baha Tanman, V. Belgin Demirsar Arli.- Istanbul : Avrupa Kültür Baskenti, 2010. p. 182.
[*tárgyleírás*] Spouted jug. In: Exhibition on Ottoman Art : 16-17th Century Ottoman Art and Architecture in Hungary and in the Centre of the Empire / editors M. Baha Tanman, V. Belgin Demirsar Arli.- Istanbul : Avrupa Kültür Baskenti, 2010. p. 188.

2012 *Régészeti adatok* a Belvárosi Főplébániatemplom újkori építéstörténetéhez – előzetes közlés = Archaeological data on the Early Modern Age building history of the Inner City parish church of Pest – preliminary report. In: Aquincumi füzetek 18. (2012), p. 107-113.

2013 *Régészeti próbafeltárás* a Kossuth téren = Test excavations on Kossuth Square. In: Aquincumi füzetek 19. (2013), p. 111-116.

2015 *Budapest, XIII. ker.,* Margit-sziget, Szent Mihály templom. In: Aquincumi füzetek 20. (2014), p. 128-129.
Adatok a középkori Pest városfejlődéséhez. A régészeti kutatások újabb eredményei = The Rise of Pest int he Middle Ages. Rcent Archaeological Findings. In: In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén" = Archaeological, art historical, and historical researches „in the middle of the kingdom". Szerk. Benkő Elek, Orosz Krisztina. Budapest, 2015., p. 561–576. (társszerző: Zádor Judit)
A középkori palotaszint terei : a Corvina könyvtár = The Spaces of the Mediaeval Palace : Corvina Library. In: A budavári királyi palota története : kiállítási vezető.- Budapest : BTM 2015., p. 41.

2016 *Régészeti szakfelügyeleti* és feltárási munkák a Budapest Komplex Integrált Szennyvízelvezetése projekt keretében (BKISz II. tender/3. részterület) a X., XVI., XVII. kerületben. In: Aquincumi füzetek 21. (2015), p. 143-146. (társszerzők: Korom Anita, Tóth Farkas Márton)
[*tárgyleírások*] tételszámok: 4.H.9., 4.H.35., 4.H.41., 4.H.42., 4.H.55., 4.H.60., 4.H.63., 5.H.2., 5.H.3., 5.H.42., 5.H.43., 6.H.35., 6.H.36., 6.H.37. In: Közös úton. Budapest és Krakkó a középkorban. Budapest : Budapesti Történeti Múzeum ; Kraków : Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, 2016.

2017 *A kripta* építéstörténet. In: „Az idők tanúja" : A pesti Nagyboldogasszony-templom története.- Budapest : Budapest-belvárosi Főplébánia, 2016., p. 42-43.
A pesti Boldogasszony-plébániatemplom középkori építéstörténete a régészeti kutatások alapján. In: „Az idők tanúja" : A pesti Nagyboldogasszony-templom története.- Budapest : Budapest-belvárosi Főplébánia, 2016., p. 44-55.
Egy tér története mozaikdarabokból. In: Kincsek a város alatt. Újdonságok a múltból. Budapest régészeti örökségének feltárása 1867 / 2005-2015.- Budapest : BTM, 2017. p. 199-201.
XVI. Kerületi puzzle: újabb régészeti topográfiai eredmények a Szilas-patak mentén. In: Kincsek a város alatt. Újdonságok a múltból. Budapest régészeti örökségének feltárása 1867 / 2005-2015.- Budapest : BTM, 2017., p. 333-340. (társszerzők: Korom Anita, Tóth Farkas Márton)

RÖVIDÍTÉSEK – ABKÜRZUNGEN – ABBREVIATIONS

Acta RCRF	Rei Cretariae Fautorum Acta (Tongres-München)
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
Alba Regia	Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis (Székesfehérvár)
AqFüz	Aquincumi Füzetek (Budapest)
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ArchKorrespondenzblatt	Archäologische Korrenzpondenzblatt (Mainz)
Arrabona	Arrabona. A győri Xantus János Múzeum Évkönyve (Győr)/A Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Közleményei (1996–2011)/A Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum Közleményei (2012–)
AT	Antik Tanulmányok (Budapest)
BTM KO	Budapesti Történeti Múzeum, Középkori Osztály
BTM RA H	Budapesti Történeti Múzeum, Régészeti Adattár, Hagyatéki gyűjtemény
BTM RA	Budapesti Történeti Múzeum, Régészeti Adattár, Dokumentációs gyűjtemény
BTM RT	Budapesti Történeti Múzeum, Rajztár
BudRég	Budapest Régiségei (Budapest)
ComArchHung	Communicationes Archaeologiae Hungaricae (Budapest)
DissPann	Dissertationesd Pannonicae (Budapest)
FolArch	Folia Archaeologica (Budapest)
FÖ	Fundberichte aus Österreich (Wien)
JbOberöstMusVereins	Jahrbuch des Oberösterreichischen Museumvereines (Linz)
JÖAI	Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes (Wien)
KEMMK	Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei (Tata)
MFMÉ	Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MHB	Monumenta Historica Budapestiensia (Budapest)
N. F.	Neue Folge
RégFüz	Régészeti Füzetek (Budapest)
RLiÖ=RLÖ	Der Römische Limes in Österreich (Wien)
Saalburg Jb	Saalburg Jahrbuch (Berlin)
Savaria	A Savaria Múzeum Évkönyve (Szombathely)
SlovArch= SlA=SA	Slovenská Archeológia (Bratislava)
StCom	Studia Comitatensia (Szentendre)
StudArch	Studia Archaeologica (Budapest)
SzMMÉ	Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve (Szolnok)
TBM	Tanulmányok Budapest Múltjából (Budapest)
VAH	Varia Archaeologia Hungarica (Budapest)
VMMK	A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei
WMMÉ	A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
ZM	Zalai Múzeum (Zalaegerszeg)